

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE "NICOLAE IORGA"

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE

VOLUMUL XXI
2003

MUZEUL BRĂILEI

EDITURA ISTROS

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE “NICOLAE IORGA”

COLEGIUL DE REDACȚIE

**ȘTEFAN ANDREESCU, VIOLETA BARBU, OVIDIU CRISTEA,
PAUL CERNOVODEANU** (*redactor șef*), **EUGEN DENIZE,
GHEORGHE LAZĂR** (*secretar de redacție*), **ȘERBAN PAPACOSTEA,
ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU, TÛDÕS KINGA**

Revista “Studii și materiale de istorie medie” apare o dată pe an.

În țară revista se poate procura pe bază de comandă la Muzeul Brăilei, str. Belvedere nr.1, tel./fax 0040239614725, Brăila, România.

La revue “Studii și materiale de istorie medie” parait une fois par an.
Toute commande de l'étranger: Muzeul Brăilei, str. Belvedere nr. 1,
tel./fax 0040239614725, Brăila, România.

Corespondența, manuscritele și publicațiile vor fi trimise pe adresa
Colegiului de redacție: B-dul Aviatorilor nr.1, 71247, București, tel.
01 2125337; fax 3110371

©, 2003, MUZEUL BRĂILEI EDITURA ISTROS
Str. Belvedere 1, Tel. 0239/614725

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE “NICOLAE IORGA”

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE
VOL. XXI, 2003

S U M A R

IN HONOREM

ȘERBAN PAPACOSTEA la 75 de ani (<i>Virgil Ciocîltan</i>)	11
CONSTANTIN BĂLAN la 75 de ani (<i>Paul Cernovodeanu</i>)	13

FAMILIE, SOCIETATE, MENTALITĂȚI ÎN EVUL MEDIU

CLAIRE DOLAN (Québec, Canada), Les testaments multiples en Provence: rythmes et temps individuels	15
VIOLETA BARBU, Systèmes successoraux en pays de coutume: la substitution en Valachie (1450-1650)	33
CONSTANȚA GHIȚULESCU, Jocurile căsătoriei în Valahia secolului al XVIII-lea. Studiu de caz: Constantin Brezoianu vs. Marica Filipescu	47
GHEORGHE LAZĂR, Familie și sentiment în Vechiul Regim românesc. Note pe marginea testamentului lui Radu Goran Olănescu	57
ANDREEA IANCU, Bindecuvântarea și blestemul părinților în discursul testamentar (București, sfârșit de secol XVIII - început de secol XIX). Studiu de caz	67

PUTERI MARITIME, PUTERI TERESTRE (SEC. XIII-XVIII)

RADU ȘTEFAN VERGATTI, Români, bulgari, cumani și tătari la Dunărea de Jos în prima jumătate a secolului al XIII-lea	81
ANDREEA ATANASIU, Nave venețiene și genoveze în bazinul pontic (sec. XIII-XIV)	103
OVIDIU CRISTEA, Veneția și cruciada de la Nicopol	117
MATEI CAZACU (Paris), Venise et la Moldavie au début du XV ^e siècle	131
ȘTEFAN ANDREESCU, Un act genovez din 1453 sau despre limitele metodei cantitative	139
ANCA POPESCU, Flotila Dunării otomane (secolul al XVI-lea)	151
CRISTIAN LUCA, Alcune considerazioni concernenti una lettera di Alessandro Lăpușneanu al mercante cretese Leonin Servo, con particolare riguardo alle implicazioni di tipo politico ed economico nei Principati Romeni	161
EUGEN DENIZE, Românii, Liga Sfântă și otomanii în epoca bătăliei de la Lepanto (1570-1574)	173
ILEANA CĂZAN, Rapoarte și itinerarii austriece privind situația strategică a țărilor române (1716-1739), în contextul politicii europene a Imperiului habsburgic	195

VARIA

ALEXANDRU MAREȘ, Considerații pe marginea a două valoroase Tetraevanghele slavone	209
TUDOR - RADU TIRON, O veche stemă a Transilvaniei și legăturile acesteia cu heraldica familiei de Hunedoara	223
ȘTEFAN S. GOROVEI, Un ctitor uitat la Putna și asocierea la atributele puterii suverane	257
MARIA MAGDALENA SZÉKELY, Ștefan cel Mare și sfârșitul lumii	271
MÁRIA PAKUCS, Florini și dinari în registrele vamale ale Sibiului din secolul al XVI-lea. Scurt demers metodologic	279
OANA RIZESCU, Construirea statului prin controlul datoriilor. Chezașia și relațiile contractuale în Țara Românească în secolele XV-XVII. Partea I. Sec. XV-XVI	287
PETRONEL ZAHARIUC, "Prima domnie" a lui Gheorghe Ștefan (4/14 aprilie – 21 aprilie/ 1 mai 1653)	311
IONEL CÂNDEA, Cetatea Albă în istoriografia românească (II)	327

RESTITUIRI

† FRANCISC PALL, Organizarea politică, administrativă, fiscală, judecătorească, militară și bisericească a Transilvaniei în sec. XIV-XV.....	349
PETRE Ș. NĂSTUREL, Schitul Maicilor din București. Memoriu istoric	369
ADDENDA ET CORRIGENDA.....	379

Documenta Romaniae Historica, A. Moldova, vol. XXVI (1641-1642), volum întocmit de I. Caproșu, Edit. Academiei Române, București, 2003, XCVIII+886 p. (Laurențiu Rădvan); *Documenta Romaniae Historica, B, Țara Românească*, vol. XXXIV (1649), întocmit de Violeta Barbu, Gheorghe Lazăr, Oana Rizescu, Edit. Academiei Române, București, 2002, 373 p. (C. Bălan); *Documente privitoare la istoria orașului Iași. Acte interne (1726-1740)*, îngrijit de Ioan Caproșu, Edit. „Dosoftei”, Iași, 2001 [XV + 438 p. + facsimile p. 439-655] (C. Bălan); N. RĂILEANU, *Documente medievale moldovenești din Arhiva de Război s Suediei*, Tipografia Centrală, Chișinău, 2001, 308 p. (Andrei Pippidi); *Inschriften der Stadt Hermannstadt aus dem Mittelalter und der Frühen Neuzeit*, ed. Ioan Albu, Sibiu, Hora Verlag și Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde Heidelberg, 2002 (Mária Pakucs); KONSTANTIN MICHAILOVIĆ DI OSTROVICA, *Cronaca turca ovvero Memorie di un giannizzero*, a cura di Alda Giambelluca Kossova, traduzione di Angiolo Danti, note di Marco Clementi, Sellerio editore, Palermo, 2001, 184 p. (Ștefan Andreescu); *Reformation zwischen Ost und West. Valentin Wagners griechischer Katechismus (Kronstadt 1550)*, ed., introd., comentarii și trad. de Andreas Müller. Köln, Böhlau Verlag, 2000. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, vol. 23), 388 p. + XXXV p. introd., anexă, indici, bibl. (Mária Pakucs); YUNUS ZEYREK (ed.), *Tarih-i Osman Paşa. Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kafkasya fetihleri (H. 986-988 / M. 1578-1580) ve Tebriz'in fethi (H. 993 / M. 1585)* (Cronica referitoare la Osman Paşa. Cuceririle caucaziene ale lui Özdemiroğlu Osman Paşa – 986-988 H. /1578-1580 – și cucerirea de către acesta a Tabrizului – 983 H. /1585), Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001, XII + 212 p. (Adrian Tertecel); *Litterae Missionarum de Hungaria et Transilvania (1572-1717)* I. Editit István György Tóth, Roma-Budapest, 2002, 756 p. (Violeta Barbu); *Demetrii Principis Cantemirii. Incrementorum et decrementorum Aulau Othman[n]icae sive Aliothman[n]icae Historiae a prima gentis origine ad nostra usque tempora deductae libri tres*, praefatus est Virgil Căndea, critice edidit Dan Slușanschi, Edit. Amarcord, Timișoara, 2001, 550 p. (Violeta Barbu); MARIA GEORGESCU, *Lapidarium din Târgoviște, secolele XV-XIX*, Edit. Daim, București, 2002, 207 p. + 114 il. (Radu Ștefan Vergatti); Arhivele Naționale ale României, *Colecția Achiziții Noi. Indice cronologic nr. 25*, vol. I (Sf. sec. XIII-1685), întocmit de Marcel-Dumitru Ciucă, Silvia Vătafu-Găitan, București, 2002, 309 p. (Gheorghe Lazăr); FLORIN MARINESCU, *Roumanika eggrafa tou Aghios Orous archeio Protatou*, Athina, 2001, 658p.; idem, *Roumanika eggrafa tou Aghios Orous archeio Ieras Monis Aghios Paulou*, Athina, 2002, 600 p. (Violeta Barbu); MANFRED STOY, *Historische Bücherkunde Südosteuropa*, Band II., *Neuzeit, Teil 2: Rumänien 1521-1918*, 687, indice, Oldenbourg Verlag, München, 2002. (Ileana Căzan); MONICA MIHAELA BUSUIOC, *Munca și răsplata ei. Secolele XVII-XVIII. Studiu de terminologie*, vol. I-II, Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan-Al.Rosetti”, București, 2001-2002 (Pedro Cristian Ionescu Pérez); ȘTEFAN J. FAY, *Cronologia lui Ioan Kemény (Caietele unui roman care nu s-a scris)*, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2002, 247 p. (Mihai Sorin Rădulescu); *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A.B. in Siebenbürgen*, I. Band:

Von der Reformation bis zum Jahre 1700, bearbeitet von Ernst Wagner, Köln, Weimar, Wien, 1998, XVII + 439 p. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, Band 22/1) (Alexandru Ciociltan); *In honorem Ioan Caproșu. Studii de istorie*, volum îngrijit de Lucian Leuștean, Maria Magdalena Székely, Mihai Răzvan Ungureanu și Petronel Zahariuc, Polirom, Iași, 2002, 535 p. (Constantin Dobriță); GHEORGHE I. CANTACUZINO, *Cetăți medievale în Țara Românească în secolele XIII-XVI*, București, Edit. Enciclopedică, 2001, 294 p. (Șerban Papacostea); *Das Zeitalter König Sigmunds in Ungarn und im Deutschen Reich*. Herausgegeben von Tilmann Schmidt und Péter Gunst. Universität Debrecen, Institut für Geschichtswissenschaften; Debrecen University Press, 2000, 218 p. (Történelmi Figyelő Könyvek. 8.) (Viorel Achim); NECDET SAKAOĞLU, *Bu Müllkün Sultanları. 36 Osmanlı Padişahu* (Sultanii acestui stat. Cei 36 de pașahi otomani), Istanbul, Oğlak Yayıncılık ve Reklamcılık Ltd. Şti., 2000, 624 p. (Adrian Tertecel); NÂZIM TEKTAŞ, *Sadrâzamlar* (Marii viziri), Istanbul, Çatı Kitapları, 2002, 760 p. (Adrian Tertecel); MIRCEA SOREANU, *Marii viziri Köprülü (1656-1710). Relații politice și militare între Țările Române și Imperiul otoman*, București, Edit. Militară, 2002, 320 p. (Adrian Tertecel); RADU CIUCEANU, *Autocrație și naționalism. Destinul unei dinastii*, București, 2001, 485 p. + ilustr. + un arbore genealogic. (Mihai Sorin Rădulescu); VIRGIL CIOCÎLTAN, *Mongolii și Marea Neagră în secolele XIII-XIV. Contribuția cinghizhanzilor la transformarea bazinului pontic în placa turnantă a comerțului euro-asiatic*, București, Edit. Enciclopedică, 1998, 299 p. + hărți. (Ștefan Aftodor); ȘERBAN TURCUȘ, *Sfântul Scaun și românii în secolul al XIII-lea*, Edit. Enciclopedică, București, 2001, 354 p. (Victor Spinei); ALEXANDRU ELIAN, *Bizanțul, Biserica și Cultura românească. Studii și articole de istorie*. Ediție îngrijită de pr. prof. dr. Vasile V. Muntean, Iași, Trinitas, 2003, 432 p. + il. (Paul Cernovodeanu); ALAIN BOUREAU, *La loi du royaume. Les moines, le droit et la construction de la nation anglaise (XIe-XIIIe)*, Paris, Les Belles Lettres, 2001, 356 p. (Violeta Barbu); ANTONI MIRONOWICZ, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej* (Biserica ortodoxă în istoria Republicii Polone), Białystok 2001, 352p; *Sylwester Kossow, władcyka białoruski, metropolita kijowski* (Silvester Kossow vlădica Rusiei Albe, mitropolit al Kievului), Białoruskie Towarzystwo Historyczne, Białystok 1999, 144 p.; *Metropolita Józef Nielubowicz Tukalski* (Mitropolitul Józef Nielubowicz Tukalski), Białoruskie Towarzystwo Historyczne, Białystok 1998, 127p; *Teodozy Wasilewicz archimandryta slucki, biskup białoruski* (Arhimandritul Teodosie Wasilewicz arhimandrit de Shuck și episcop al Rusiei Albe) Białoruskie Towarzystwo Historyczne, Białystok 1997, 80p. (Tatiana Cojocaru); *The Refomation in Eastern and Central Europe*, edited by Karin Maag, Scolar Press, Humpshire, St. Andrews Studies in Reformation History, 1997, p. 235 (Violeta Barbu); ȘTEFAN ANDREESCU, *Perspective medievale*, Edit. Nemira, București, 2002, 270 p. (Gheorghe Lazăr); MATEI CAZACU, *Minuni, vedenii și vise premonitorii, în trecutul românesc*, Edit. Sigma, București, 2003, 216 p. + il. color (Ștefan Andreescu); Meinolf Arens, *Habsburg und Siebenbürgen 1600-1605: gewaltsame Eingliederungsversuche eines ostmitteleuropäischen Fürstentums in einen frühabsolutistischen Reichsverband*, Köln, Böhlau Verlag, 2001 (Studia Transylvanica, vol. 27), 397 p., anexe, hartă, indici de localități și de persoane (Măria Pakucs); LUMINIȚA DUMITRIU, *Der*

mittelalterliche Schmuck des Unteren Donaugebietes im 11.-15. Jahrhundert (Muzeul Național de Istorie a României, Monografii II), București, 2001, 185 p. + 11 fig. + 112 pl. (Victor Spinei); GHEORGHE I. CANTACUZINO, *Câmpulung. Vechi monumente și biserici*, Edit. Vremea, București, 2002, 101 p. + foto (Gheorghe Lazăr); ANDREI EȘANU, VALENTINA EȘANU, NICOLAE FUȘTEI, VALENTINA PELIN, ION NEGREI, *Mănăstirea Căpriană (sec. XV-XX). Studiu istoric, documente, cărți, inscripții și alte materiale*; coordonator Andrei Eșanu, Edit. Pontos, Chișinău, 2003, 563 p. (Gheorghe Lazăr); *Stavropoleos. Ortodoxie, artă, comunitate*, vol. al II-lea, publicat de Fundația Stavropoleos și Edit. Meridiane, coord. protos Iustin Marchiș, București, 2002, 127 p. cu o bogată ilustrație (C. Bălan); ARISTIDE ȘTEFĂNESCU, MARIANA LAZĂR, *Mănăstirea Cotroceni: Un monument istoric dispărut*, Muzeul Național Cotroceni, București, 2003, 93 p. + 20 il. (Constanța Ghițulescu); ALEXANDRU EFREMOV, *Icoane românești*, Edit. Meridiane, București, 2003, 260 p. (C. Bălan); ION I. SOLCANU, *Artă și societate românească (sec. XIV-XVIII)*, Edit. Enciclopedică, București, 2002, 337 p. (Dan Floareș); IOLANDA ȚIGHILIU, *Între diavol și bunul Dumnezeu. Cler și cultură în Principatele Dunărene (1600-1774)*, București, Paideia, 2002, 311 p. (C. Bălan); TEREZA SINIGALIA, *Mihai Viteazul ctitor*, Edit. Vremea, București, 2001, 80 p. + 2 pl. color (Ștefan Andreescu); SORIN ULLEA, *Un unicat în Ortodoxie: Piatra de mormânt din biserica Sfântul Nicolae Popăuși*, 1492, Edit. AXA, Botoșani, 2002, 16 p. (Ștefan Andreescu); *** *Szkołnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej* (Învățământul ortodox în Polonia), editată de Antoni Mironowicz, Urszula Pawluczuk, Piotr Chomik, Białystok 2002, 256p. (Tatiana Cojocaruz); MIHAELA GRANCEA, *Călători străini prin Principatele Dunărene, Transilvania și Banat (1683-1789). Identitate și alteritate*. Sibiu, Edit. Universității „Lucian Blaga”, Sibiu, 2002, 341 p. (Paul Cernovodeanu); IOANA CRISTACHE-PANAIT, *Circulația cărții vechi bucureștene în Transilvania*, București, Edit. Biblioteca, 1998, 190 p. (Paul Cernovodeanu); ANTON PARAGINĂ, *Habitatul medieval la curbura exterioară a Carpaților în secolele X - XV*, Edit. Istros, Brăila, 2002, 146 p. + 59 pl. (Bobi Apăvăloaei); CHIRTOAGĂ, IOAN, *Din Istoria Moldovei de Sud-Est. Până în anii '30 ai sec. al XIX-lea*, Chișinău, 1999 (224 p.) (Ștefan Aftodor); VENIAMIN CIOBANU, ANGELA JIANU, *Impresii de călătorie la Dunărea de Jos, ale unui diplomat englez (1790-1791) în „Cercetări istorice”, XVIII-XX (1999-2001)*, Iași, 2002, p. 261-282 (Paul Cernovodeanu); SORIN SIPOS, *Silviu Dragomir-istoric*, prefață de Ioan-Aurel Pop, Cluj-Napoca, Fundația Culturală Română, 2002, 440 p. (Centrul de Studii Transilvane, *Oameni care au fost, IV*) (Șerban Papacostea); HAYRI ERTEN, *Konya Şer'iyeye Sicilleri işğında ailenin sosyo-ekonomik ve kültürel yapısı (XVIII y.y. ilk yarısı)* (Structura social-economică și culturală a familiei în prima jumătate a secolului al XVIII-lea în lumina registrelor cadiale de la Konya), Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001, XVIII + 222 p. (Adrian Tertecel); NURCAN ABACI, *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun uygulanması (17. yüzyıl)* (Aplicarea dreptului otoman în orașul Bursa în secolul al XVII-lea), Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001, XIV + 250 p. (Adrian Tertecel); YUSUF HALAÇOĞLU, *Osmanlılarda ulaşım ve haberleşme. Menziller* (Transportul și comunicațiile la otomani. Locurile de popas), Ankara, PTT Genel Müdürlüğü Yayınları, 2002, XII + 246 p. + 1 hartă (Adrian Tertecel); ZEKI

ÇELIKKOL, ALEXANDER DE GROOT, BEN J. SLOT, *It Began with the Tulip. The History of Four Centuries of Relationship between Turkey and the Netherlands in Pictures*, Ankara, Turkish Historical Society Printing House, 2000, XXIV + 358 p. + 121 il. (Adrian Tertecel); HALIL SAHILLIOĞLU, *Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 tarihli ve E-12321 numaralı Mühimme Defteri*, İstanbul 2002, 458 p. + 16 p. facsimile (Anca Popescu); COLIN IMBER, *The Ottoman Empire, 1300-1650. The Structure of Power*, New York, 2002, 405p. (Anca Popescu); NICOLAS VATIN, *Les Ottomans et l'Occident (XVe-XVIIe siècles)*, İstanbul, 2001, 196 p. (Anca Popescu); FLAVIUS SOLOMON, *Identitatea etnică și minoritățile în Republica Moldova. O bibliografie*. Fundația Academică „A.D. Xenopol”, Iași, 2001 [199 p.], volum apărut sub auspiciile Academiei Române, Institutul de Istorie „A.D. Xenopol”, în Seria *Acta et testimonia*, I, coordonată de Dumitru Ivănescu (C. Bălan); *Basarabia. Dilemele identității*, volum editat de Flavius Solomon, Alexandru Zub, în colaborare cu Sorin D. Ivănescu, Bogdan Schipor, Fundația Academică „A.D. Xenopol”, Iași, 2001, 324 p. (C. Bălan);

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE “NICOLAE IORGA”

STUDII ȘI MATERIALE

DE

ISTORIE MEDIE

VOL. XXI, 2003

SOMMAIRE

IN HONOREM

ȘERBAN PAPACOSTEA à 75 ans (<i>Virgil Ciocîltan</i>)	11
CONSTANTIN BALAN à 75 ans (<i>Paul Cernovodeanu</i>)	13

FAMILLE, SOCIÉTÉ, MENTALITÉS AU MOYEN AGE

CLAIRE DOLAN, Les testaments multiples en Provence: rythmes et temps individuels	15
VIOLETA BARBU, Systèmes successoraux en pays de coutume: la substitution en Valachie (1450-1650)	33
CONSTANȚA GHIȚULESCU, Les strategies de mariage dans la Valachie du XVIII ^e siècle. Etude de cas: Constantin Brezoianu vs. Marica Filipescu	47
GHEORGHE LAZĂR, Famille et sentiment dans l'Ancien Régime roumain. Notes sur le testament du Radu Goran Olănescu	57
ANDREEA IANCU, Bénédiction et malédiction des parents dans le discours testamentaire (Bucarest, fin du XVIII ^e - début du XIX ^e siècles)	67

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXI, 2003, p. 1-489

PUISSANCES MARITIMES, PUISSANCES TERRESTRES (XIII-XVIII siècles)

RADU ȘTEFAN VERGATTI, Roumains, Bulgares, Coumans et Tatares au Bas Danube dans la première moitié du XIII ^e siècle	81
ANDREEA ATANASIU, Navires vénitiens et génoises dans le bassin de la mer Noire (XIII ^e -XIV ^e siècles)	103
OVIDIU CRISTEA, Considérations sur la participation vénitienne à la croisade de Nicopolis	117
MATEI CAZACU, (Paris), Venise et la Moldavie au début du XV ^e siècle	131
ȘTEFAN ANDREESCU, Un acte génois de 1453 ou les limites de la méthode quantitative	139
ANCA POPESCU, La flotte du Danube ottoman (XVI ^e siècle)	151
CRISTIAN LUCA, Quelques considérations en marge d'une lettre du prince Alexandre Lăpușneanu adressée au marchand crétan Leonin Servo, avec un accent particulier sur les implications politiques et économiques dans les Principautés Roumaines	161
EUGEN DENIZE, Les Roumains, la Sainte Ligue et les Ottomans à l'époque de la bataille de Lepanto (1570-1574)	173
ILEANA CĂZAN, Rapports et itinéraires autrichiens sur la situation stratégique des Pays Roumains (1716-1739) dans le contexte de la politique européenne de l'Empire de Habsbourg	195

VARIA

ALEXANDRU MAREȘ, Considérations en marge de deux valeureux Tétraévangiles slaves	209
TUDOR - RADU TIRON, Une vieille emblème de Transylvanie et ses rapports avec l'héraldique de la famille de Hunedoara	223
ȘTEFAN S. GOROVEI, Un fondateur oublié de Putna et l'association aux attributs du pouvoir souverain	257
MARIA MAGDALENA SZÉKELY, Etienne le Grand et la Fin du Monde	271
MÁRIA PAKUCS, Florins et dinars dans les registres de douane de Sibiu au XVI ^e siècle. Courte démarche méthodologique	279
OANA RIZESCU, La construction de l'État par le contrôle des dettes. „Le gage” et les relations contractuelles en Valachie (XV ^e -XVII ^e siècles). Première partie: XV ^e -XVI ^e siècles	287
PETRONEL ZAHARIUC, « Le premier règne » de Gheorghe Ștefan (4/14 avril-21 avril/1 ^{er} mai 1653)	311
IONEL CÂNDEA, Cetatea Albă dans l'historiographie roumaine	327

RESTITUTIONS

†FRANCISC PALL, L'organisation politique, administrative, fiscale, judiciaire, militaire et ecclésiastique de la Transylvanie aux XIV ^e -XV ^e siècles	349
PETRE Ș. NĂSTUREL, Le couvent <i>Maicilor</i> de Bucarest. Mémoire historique	369
ADDENDA ET CORRIGENDA.....	379
COMPTES-RENDUS ET NOTES BIBLIOGRAPHIQUES.....	405

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE “NICOLAE IORGA”

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE

VOL. XXI, 2003

CONTENTS

IN HONOREM

ȘERBAN PAPACOSTEA's 75 th Birthday, (<i>Virgil Ciocîltan</i>)	11
CONSTANTIN BĂLAN's 75 th Birthday, (<i>Paul Cernovodeanu</i>)	13

FAMILY, SOCIETY, MENTALITY IN THE MIDDLE AGES

CLAIRE DOLAN, Les testaments multiples en Provence: rythmes et temps individuels	15
VIOLETA BARBU, Systèmes successoraux en pays de coutume: la substitution en Valachie (1450-1650)	33
CONSTANȚA GHIȚULESCU, The Strategies of Marriage in Wallachia in the Eighteenth Century. Constantin Brezoianu vs. Marica Filipescu: A Case Study	47
GHEORGHE LAZĂR, Family and Sensitivity in the Romanian Ancien Regime. Remarks on the Last Will of Radu Goran Olănescu	57
ANDREEA IANCU, The Parental Blessing and Curse in the Testamentary Discourse (Bucharest, at the End of Eighteenth Century and the Beginning of the Nineteenth Century)	67

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXI, 2003, p. 1-489

SEA POWERS AND LAND POWERS (13th-18th centuries)

RADU ȘTEFAN VERGATTI, Vlachs, Cumans, Bulgarians and Tartars at the Lower Danube in the First Half of the Thirteenth Century	81
ANDREEA ATANASIU, Types of Ships from Venice and Genoa in the Black Sea (Thirteenth-Fourteenth Centuries)	103
OVIDIU CRISTEA, Venice and the Crusade of Nicopolis.....	117
MATEI CAZACU, (Paris), Venise et la Moldavie au début du XV ^e siècle	131
ȘTEFAN ANDREESCU, A Genoese Document of 1453 or About the Limits of the Quantitative Method	139
ANCA POPESCU, The Flotilla of the Ottoman Danube in the Sixteenth Century	151
CRISTIAN LUCA, Some Notes on a Letter of Prince Alexander Lăpușneanu to the Cretan Merchant Leonin Servo, with a Special Focus on the Political and Economic Implication in the Romanian Principalities	161
EUGEN DENIZE, The Romanians, the Holy League and the Ottomans in the Age of the Battle of Lepanto (1570-1574)	173
ILEANA CĂZAN, Reports and Austrian Travel Accounts Concerning the Strategic Positions of the Romanians Principalities (1716-1739) on the Background of Habsbourg European Policy	195

VARIA

ALEXANDRU MAREȘ, Reflections on Two Valuable Slavonic <i>Four Gospels</i>	209
TUDOR-RADU TIRON, An old Transylvanian Coat-of- Arms in Brasov and Some of its Connections with the Heraldry of Hunedoara Family	223
ȘTEFAN S. GOROVEI, A Forgotten Founder at the Putna monastery and the Association at the Sovereign Power	257
MARIA MAGDALENA SZÉKELY, Stephen the Great and the End of the World	271
MÁRIA PAKUCS, Money of Account in the Customs Register of Sibiu in the Sixteenth Century	279
OANA RIZESCU, The Construction of the State through the Control of Financial Liabilities. The Legal Guarantees in Wallachia from the Fifteenth to the Eighteenth Centuries. Part. I: Fifteenth to Sixteenth Centuries	287
PETRONEL ZAHARIUC, "The First Reign" of Gheorghe Ștefan (4/14 April – 21 April/1 May 1653)	311
IONEL CÂNDEA, Cetatea Albă in Romanian historiography (II)	327

RESTITUTIONS

† FRANCISC PALL, The Organisation of Transylvania in the Fourteenth-Fifteenth Centuries Political, Administrative, Financial, Military and Ecclesiastical Aspects	349
PETRE Ș. NĂSTUREL, Maicilor Cloister in Bucharest: A Historical Presentation	369
ADDENDA ET CORRIGENDA.....	379
REVIEWS AND BIBLIOGRAPHICAL NOTES.....	405

ȘERBAN PAPACOSTEA LA 75 DE ANI

Șerban Papacostea s-a născut în București la 25 iunie 1928 într-o familie macedo-română pe linie paternă, ai cărei membri din generația tatălui său se făcuseră cunoscuți prin ipostaze definitorii și pentru el însuși: cetățeni angajați politic în sens democratic, cărturari în înțelesul deplin al cuvântului, dascăli peste măsură de generoși.

Tatăl, avocatul Petre Papacostea, a fost colaboratorul mareșalului Alexandru Averescu, căruia i-a fost fidel, în zilele bune și în cele rele, până la sfârșit. Unchiul său, clasicistul Cezar Papacostea și balcanologul Victor Papacostea, s-au remarcat mai cu seamă ca profesori universitari.

În casa părintească, veșnic deschisă, din strada Caragea Vodă, Șerban Papacostea a avut prilejul să cunoască o bună parte din protipendada politică și culturală a României interbelice. Discuțiile aprinse între personalități cu orientări diferite, la care a asistat ca adolescent în perioada războiului, au constituit adevărate lecții de istorie, a căror contribuție la formarea sa profesională nu conținește să o sublinieze.

Meseria ca atare a învățat-o, firește, la Universitatea din București. Profesorul pe care l-a urmat îndeaproape a fost Gheorghe Brătianu, în al cărui domeniu de activitate, istorie medie universală, s-a și specializat ulterior. Deosebit de apropiat intelectual și uman a fost de Andrei Oțetea, profesor la aceeași facultate, apoi director al Institutului de istorie "N. Iorga". Mâna sa de protector a fost salvatoare atât pentru studentul, cât și pentru tânărul cercetător Șerban Papacostea, devenit pentru regimul comunist persoană indezirabilă datorită originii sale "nesănătoase". Internarea sa într-un lagăr de muncă forțată de la canalul Dunăre-Marea Neagră a fost o experiență traumatică, care l-a îndemnat să caute perseverent, dincolo de "accident", înțelesuri mari în prezent și în trecut, adică în politică și în istorie. Potrivit concepției sale, istoricii, indiferent de perioada specialității lor, au datoria să se afle permanent cu mințile în toila evenimentelor curente, care nu sunt decât rezultante ale jocurilor de forțe.

Dealtminteri, aceeași viziune a forțelor, respectiv a raporturilor de forțe, ascunse de obicei sub pojghița derutantă a fenomenelor, îi domină în întregime și reflecțiile de istoric, chiar dacă în unele dintre lucrările sale ea este vizibilă doar în filigran.

Geneza și evoluția statelor feudale românești cu variatelor lor aspecte, teme predilecte în cercetările lui Șerban Papacostea, sunt gândite exclusiv ca părți ale unor procese ample, de istorie universală, ai căror actori principali au fost tot forțe în mișcare. Același mod de a dezveli esența lucrurilor se regăsește în studiile consacrate istoriei Mării Negre, direcție de cercetare dezvoltată pe urmele inițiatorului ei, Gheorghe Brătianu. Valoarea contribuțiilor sale în acest domeniu i-a adus recunoaștere internațională: el este al doilea român, după maestrul său, ales în 1995 membru al prestigioasei Academii ligure de științe și litere din Genova.

Nu mai puțin dăruit ca cercetător a fost și este Șerban Papacostea ca îndrumător al tinerilor istorici. Singurul titlu de noblețe pe care l-a revendicat vreodată este că se

trage din "neam de dascăli", dinastie întemeiată de bunicul Goșu Papacostea, învățător de limbă românească, izgonit din Grecia tocmai din cauza acestei manifestări a spiritului național. Vicisitudinile vremurilor nu l-au cruțat nici pe nepot: dacă este evident din ce motiv organele comuniste i-au barat calea spre catedră, în schimb nu se înțelege de ce conducerea Facultății de istorie din București a persistat în aceeași atitudine după 1989. Cu tot acest handicap major - pe care cursul ținut în ultimii ani la Universitatea din Constanța nu îl poate compensa în întregime -, puțini sunt profesorii din învățământul superior care se pot mândri cu un șir atât de lung și de valoros de învățăcei, pe care i-a păstorit ca doctoranzi sau în afara cadrului instituțional Șerban Papacostea.

Strădania lui Șerban Papacostea de a contribui la pregătirea unor specialiști capabili să gândească în afara schemelor marxist-leniniste a dobândit o nouă dimensiune o dată cu alegerea sa în 1990 prin votul secret al colegilor ca director al Institutului de istorie "N. Iorga": în pofida presiunilor exercitate de la cel mai înalt nivel politic al țării, care urmăreau "cazarea" membrilor proaspăt desființatului Institut de istorie al Partidului Comunist Român în clădirea de pe Bulevardul Aviatorilor, în institut au fost angajați exclusiv tineri, după criteriul strict al calităților profesionale. Această „politică de cadre” a fost dictată de imperativul primenirii istoriografiei românești după deceniile de pervertire stalinistă și național-comunistă - prioritate absolută în concepția conducătorului instituției în intervalul 1990-2000.

Simțul răspunderii față de profesie a fost la Șerban Papacostea mereu treaz și s-a manifestat, cu asumarea inconvenientelor sau a riscurilor de rigoare, ori de câte ori a fost nevoie: ofensa adusă mai marelui peste istoriografia românească, generalul Ilie Ceaușescu, prin refuzul, motivat în scris prin incompatibilitatea "concepției și a metodelor", de a colabora la întocmirea *Istoriei militare a poporului român*, are un pendant postdecembrist în campania intransigentă de demascare a fraudelor și imposturii prezente în tratatul de *Istorie a românilor*, apărut sub egida Academiei Române. Slujirea adevărului și a binelui public se află în ierarhia sa morală deasupra legăturilor personale: în cazul din urmă, edificator pentru întreaga sa conduită, a sacrificat fără nici o ezitare solidaritatea de breaslă - el este din 1990 membru corespondent al Academiei Române - în folosul normalizării vieții științifice.

Apărarea profesiei este doar un aspect al spiritului civic acut al lui Șerban Papacostea. Din aceeași sursă provine publicistica sa politică din ultimii ani, care nu a renunțat deloc pe oamenii aflați la putere: autorul ei apare în postura de luminător al poporului după deceniile de îndoctrinare comunistă, căruia îi dezvăluie interesul național autentice în complicata lume în care trăim.

Ceea ce deosebește destinul lui Șerban Papacostea de cele ale covârșitoarei majorități a semenilor săi - desfășurate de regulă la întâmplare, în voia sorții - este caracterul său rectiliniar. Credința în valorile omenești superioare, susținută de o voință și de o tărie de caracter ieșite din comun, străbate fără derogări esențiale meandrele, suișurile și coborâșurile care i-au stat în cale de-a lungul vremurilor.

O viață exemplară, inspirată, parcă, din deviza mareșalului Averescu, venerat în casa din Caragea Vodă: "Linia datoriei este dreaptă".

Virgil Ciocîltan

CONSTANTIN BĂLAN LA 75 DE ANI

Harnicul și mult prea îndatoritorul nostru coleg, istoricul Constantin Bălan a împlinit în această primăvară venerabila vârstă de 75 de ani.

S-a născut în București la 8 mai 1928, urmând cursurile școlii primare „Clemența” din Capitală și ale liceului militar „Nicolae Filipescu” de la mănăstirea Dealu-Târgoviște, strămutat apoi după cutremurul din 1940 la Predeal. A încheiat însă studiile secundare la liceul „Sf. Gheorghe” din Capitală cu susținerea bacalaureatului în 1947, după care s-a înscris la Institutul de Arhivistică, Bibliologie și Muzeografie de pe lângă Arhivele Statului, ulterior contopit cu Facultatea de Istorie a Universității din București. C. Bălan și-a susținut examenul de Diplomă în iunie 1953, fiind repartizat din luna octombrie a aceluiași an la Institutul de istorie al R.P.R. denumit ulterior „N. Iorga”. Aici a lucrat în cadrul colectivelor de cronici, documente și inscripții de la secția de Istorie medie ca cercetător științific principal III până la pensionarea sa prematură, din motiv de sănătate, în cursul anului 1990. Medievalist de valoare, munca sa de epigrafist și paleograf pentru limbile slavă și română cu caractere chirilice, s-a caracterizat prin total devotament, perfecțiune și erudiție. Sub conducerea regretatului profesor Alexandru Elian și în colaborare cu tot atât de regretații colegi Haralambie Chircă și Olimpia Diaconescu a pregătit pentru tipar însemnatul volum de *Inscripții medievale ale României. Orașul București, I (1395-1800)* apărut în 1965. Apoi timp de două decenii C. Bălan împreună cu H. Chircă au adunat de pe teren din Oltenia, un număr de cca. 3300 de inscripții de la monumentele istorice, ce își așteaptă încă valorificarea. Anumite progrese în vederea tipării s-au înregistrat recent mai cu seamă pentru fondul de inscripții din județul istoric Vâlcea. Între timp, în 1994, C. Bălan a putut publica remarcabilul volum de 646 pagini îngrijit numai de domnia sa privind *Inscripții medievale și din epoca modernă a României. Județul istoric Argeș (sec. XIV-1848)*, pe baza investigațiilor efectuate mai ales din deceniile precedente, cuprinzând 768 texte epigrafice și liste cu inscripții inserând date sumare și falsuri. Cu un an înainte, în 1993, a redactat un studiu cu preocupări de epigrafie *Ruda et les boyards Rudeanu d'Arges pendant l'époque de Michel le Brave* în RRH, XXXII, nr. 3, p. 262-267.

Harnicul cercetător s-a evidențiat și în domeniul editării de documente din colecțiile DIR și DRH, colaborând la întocmirea volumului de acte interne din domnia lui Mihai Viteazul (1975) pentru care a primit în colectiv Premiul Nicolae Bălcescu al Academiei Române (1977) și vol. *Țara Românească (1633-1634)* de la începutul domniei lui Matei Basarab (1974). Singur a editat numeroase culegeri de documente ca de pildă – printre altele – *Hrisovul mănăstirii Plumbuita în Arhivele de la Xeropotam-Athos* în SMIM, XVI (1998), p. 171-179, *Hrisoavele mănăstirii Bolintin* în vol. *In Honorem Paul Cernovodeanu*, București, 1998, p. 87-94, etc. C. Bălan și-a manifestat de timpuriu și un mare interes pentru vechile noastre lăcașuri de cult, apreciate monumente istorice. Astfel, domnia sa a publicat încă din 1965 o micromonografie despre *Mănăstirea Dealu* (60 p.), apoi *500 ans depuis la fondation du monastère de Putna* în RRH, V (1966), nr. 5, p. 893-897 iar recent a lucrat la restabilirea lecturii grafitelor de pe

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXI, 2003, p. 13-14

timpanul de vest al naosului bisericii Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș, scoase la lumină prin cercetările întreprinse în 1990 și publicate în 1992 în lucrarea profesorului Dan Mohanu de la Academia de Artă „Nicolae Grigorescu”, dedicată restaurării importantului edificiu amintit. În colaborare cu aceiași Dan Mohanu și Gheorghe Mănușu-Adameșteanu, sub îndrumarea părintelui Iustin Marchiș, distinsul nostru istoric a elaborat în comun impozanta monografie *Stavropoleos. Ciitorie, oameni, fapte*, tipărită în două volume în 2000 și 2002.

C. Bălan a manifestat interes și pentru istoria socio-economică și culturală din trecutul Țării Românești elaborând o serie de studii de profil, ca de pildă: *Structurări în regimul proprietății obștilor sătești din Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVII-lea și la începutul veacului următor* în RdI, XXXIX (1986), nr. 10, p. 962-981; *Biserica, clerici și ctitori în evoluția socio-politică a Țării Românești (sec. XVII a doua jumătate – sec. XIX primele decenii)*. Unele considerații, în RI, serie nouă, V (1994), nr. 1-2, p. 75-88 și *Aspecte zonale ale vieții economice în Țara Românească (sec. XVIII a doua jumătate – sec. XIX primele decenii)* în *ibidem*, nr. 7-8, p. 701-709. Două alte studii au fost consacrate voievozilor Mihai Viteazul și Constantin Brâncoveanu: *Câteva considerații despre activitatea politică și diplomatică a lui Mihai Viteazul în 1597* în RdI, XXVIII (1975), nr. 4, p. 515-526 și *Domnia și personalitatea voievodului Constantin Brâncoveanu. Unele considerații* în *ibidem*, XLI (1988), nr. 9, p. 849-851.

În sfârșit, cea mai valoroasă realizare a istoricului omagiat s-a dovedit colaborarea domniei sale la elaborarea volumelor VI (Epoca fanariotă) - unde a fost secretar de redacție – și V (sec. XVII) din marele tratat de *Istoria românilor*, editat sub auspiciile Academiei Române în 2002-2003, evidențiindu-se printr-o muncă plină de un devotament ieșit din comun, prin abnegație, competență, erudiție și o exigență desăvârșită, constituind un model rar întâlnit. Pentru meritele sale științifice, istoricul nostru a fost distins de altfel de Președintele României încă din anul 2002 cu Ordinul Național „Pentru Merit”, în gradul de cavalier.

Constantin Bălan este unul din colegii cei mai îndrăgiți din Institutul de istorie „Nicolae Iorga” pentru sensibilitatea sa desăvârșită, pentru ajutorul neprecupețit pe care îl acordă în orice domeniu unde are competență tuturor celor care îl solicită, pentru serviabilitatea și modestia de care dă dovadă în orice împrejurare, constituind o pildă pentru toți cei care îl apreciază și îl stimează. De Constantin Bălan mă leagă o prietenie de decenii, dublată de o afecțiune neprecupețită pentru sufletul său generos și altruist pentru seninătatea și curajul cu care a făcut față încercărilor unei vieți nelipsite de dureri și privațiuni și totodată deplina mea admirație pentru probitatea și competența sa de adevărat om de știință. Cu prilejul împlinirii frumoasei vârste de 75 de ani îți urez, dragă prietene, multă sănătate, viață lungă și încă multe alte succese pe tărâmul profesional pe care l-ai onorat cu atâta cinste vreme de cinci decenii. La Mulți Ani!

Paul Cernovodeanu

**LES TESTAMENTS MULTIPLES EN PROVENCE :
RYTHMES ET TEMPS INDIVIDUELS**

CLAIRE DOLAN (Québec, Canada)

Depuis Michel Vovelle et Pierre Chaunu qui les ont utilisées pour déterminer les attitudes devant la mort¹, toutes les parties du testament ont été exploitées: d'une part, le protocole religieux, les demandes de messes, les funérailles, la sépulture ont permis d'explorer les attitudes face aux relations avec l'au-delà; d'autre part, les relations familiales et les liens de solidarité ont été mis au jour grâce aux informations concernant l'héritage². D'abord traités de façon sérielle, les testaments ont permis d'appréhender les transformations des attitudes dans la longue durée. Puis, quand les études sérielles ont troqué la société vue largement pour les groupes plus restreints qui la composaient, les testaments ont cessé d'inviter l'historien à observer la durée. Insérés dans un ensemble d'actes familiaux, ils n'ont plus parlé que d'un moment, celui de la mort et des conséquences qu'elle entraînait. En utilisant les testaments, les historiens ont en quelque sorte choisi de faire du moment de la mort, le condensé de toute une vie, faisant du temps individuel, moins une durée qu'un moment précis qui se laisse saisir en parlant d'autre chose.

La raison d'être du testament et les formules qui le parsèment associent sa rédaction au caractère inéluctable de la mort. Inéluctable, la mort n'est pas pour autant imminente pour tous les testateurs. En Provence, ces derniers, s'ils dictent leurs testaments dans la perspective de la mort, savent bien que les dernières volontés ne sont définitives que quand la mort l'impose. Il n'est donc pas rare d'y trouver plusieurs testaments dictés par la même personne à diverses étapes de sa vie. C'est sur ces testaments multiples que je voudrais attirer l'attention, pour ensuite montrer, à l'aide d'un cas concret, l'apport que fournit cette curiosité archivistique, somme toute exceptionnelle

---

¹ Michel Vovelle, *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle. Les attitudes devant la mort d'après les clauses des testaments*. Paris, Plon, 1973; Pierre Chaunu, *La mort à Paris. XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles*. Paris, Fayard, 1978.

² Les travaux ayant utilisé les testaments sont extrêmement nombreux, je n'en signalerai que quelques-uns: Marie-Thérèse Lorcin, *Vivre et mourir en Lyonnais à la fin du Moyen Âge*, Paris, Éditions du CNRS, 1981, 208 p.; Jacques Chiffolleau, *La comptabilité de l'au-delà. Les hommes, la mort et la religion dans la région d'Avignon à la fin du Moyen Âge (vers 1320-vers 1480)*. Rome, École française de Rome, 1980, 494 p.; Ralph Houlbrooke, *Death, Religion, and the Family in England, 1480-1750*. Oxford, Clarendon Press, 1998, 435 p.

dans le paysage testamentaire européen, à la compréhension des rythmes qui scandent les attitudes individuelles, le temps d'une vie³.

Les testaments multiples

Dans les pays coutumiers, le testament existe, mais il n'y sert pas à déterminer la dévolution des biens. L'ordre des héritiers ayant déjà été prévu par la coutume, les volontés du testateur ont peu d'impact sur le patrimoine, ce qui confère au testament coutumier un rôle bien différent de celui que joue son homonyme dans les pays de droit écrit. En effet, selon le droit romain, le testament est un acte de souveraineté qui repose sur la seule volonté du testateur qui peut en tout temps le révoquer. Utilisé pour assurer la dévolution matérielle des biens, le testament a surtout pour effet de faire un héritier, titre dont la signification symbolique est encore plus grande que les conséquences matérielles de cette nomination. Même quand le bien est épuisé ou inexistant, l'héritier testamentaire a sa raison d'être. C'est lui en effet qui assure la mémoire du défunt, qui devient dépositaire de la personnalité juridique du testateur⁴.

Dans le Midi de la France, toutes les classes de la société revendiquent et utilisent le pouvoir de tester. En Provence particulièrement, ceux qui peuvent tester usent de ce pouvoir sans restriction et l'on peut estimer au XVIe siècle à 25% les testateurs qui le font sans attendre d'être à l'article de la mort⁵.

Cette dissociation entre le testament et le moment de la mort donne aux testateurs le temps de changer d'idée. D'eux-mêmes, ou cédant aux pressions qu'ils subissent, ils expérimentent le caractère révocable de leurs dernières volontés et produisent, au grand bonheur des historiens, de multiples testaments⁶. Tous ne sont pas utiles à notre propos. Ceux qui se ravisent après quelques jours nous disent que la liberté

³ Les données sur lesquelles repose cet article ont été mises en œuvre dans un ouvrage paru en 1998 aux Presses de l'Université de Toulouse-Le Mirail, dans la collection "Histoire notariale", Claire Dolan, *Le notaire, la famille et la ville. Aix-en-Provence à la fin du XVIe siècle*, 410 p.

⁴ M. Humbert, "L'acte à cause de mort en droit romain" in *Actes à cause de mort/Acts of Last Will. Recueils de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions*. Tome LIX, Première partie: Antiquité, p. 137.

⁵ Cet ordre de grandeur a été établi à partir d'un stock de 1100 testaments, rédigés à Aix-en-Provence, entre 1558 et 1575. De ce nombre, 50% des testateurs étaient malades, 40% n'indiquaient pas leur état de santé et ceux qui faisaient préciser qu'ils étaient en bonne santé ne comptaient que pour 10%. Pourtant, si on ajoute aux testateurs en bonne santé ceux qui, sans mentionner leur état de santé et sans être "vieux et décrépits", étaient assez bien pour se rendre chez le notaire pour faire rédiger leur testament, on atteint la proportion de 25% des testateurs pour qui la mort n'était pas imminente. Observée à Avignon dès le XVe siècle par Jacques Chiffolleau, cette tendance à tester en bonne santé ne concernait alors qu'une faible part de l'ensemble des testaments. Jacques Chiffolleau, *La comptabilité de l'au-delà...op.cit.*, p. 83. Il semble bien qu'à la fin du XVIe siècle, la pratique ne soit plus exceptionnelle et qu'on n'attende pas que la mort rôde pour en prévoir les conséquences.

⁶ Dans l'échantillon précédent, 108 testateurs parmi 948 multiplient ainsi les testaments. Il ne s'agit que des testaments trouvés de façon aléatoire (relevé tous les cinq ans de tous les testaments passés chez tous les notaires aixois). Certains de ces testaments auraient pu être remplacés par des codicilles et il est difficile de voir pourquoi les testateurs ont choisi de refaire un testament quand il ne s'agissait que de modifications mineures.

du testateur n'est pas absolue. Les autres, qui changent d'héritiers après quelques années, pour réparer une erreur de jugement, parce que l'héritier pressenti est décédé, ou parce que la situation des enfants s'est transformée, nous montrent les testaments comme autant d'instantanés d'une situation familiale changeante. Si certains utilisent le testament pour ponctuer les grandes étapes de leur vie familiale et refont l'exercice quand un événement qu'ils jugent majeur se produit, tous ne nous livrent pas pour autant une image d'eux-mêmes bien différente de celle du testament précédent. Pour que les testaments multiples permettent d'éclairer les effets du temps sur un individu, ils doivent s'étirer sur une assez longue période et pouvoir s'inscrire dans un contexte familial bien documenté.

1. S'adapter aux circonstances

Les six testaments du seigneur de Bouc, Jean Puget, ne s'échelonnent que sur dix ans⁷. Tour à tour, ils indiquent les principaux événements qui ont troublé sa vie, sans pour autant nous laisser voir comment ces événements l'ont transformé. Son passage au protestantisme, révélé par son testament de 1566, n'a été que temporaire, bien que l'intérêt qu'il manifeste pour de pauvres filles à marier dans ses testaments catholiques subséquents rappelle l'attachement des protestants à favoriser les pauvres⁸. Les autres événements évoqués par ses dernières volontés touchent ses relations familiales: les frasques de son aîné qu'il déshérite dans l'un des testaments, son remariage et l'exhérédation des fils du premier mariage dans un autre, l'exclusion dans l'ordre de substitution de tous ses petits-enfants au profit des enfants de ses frères dans un dernier. De Jean Puget lui-même, ses testaments ne disent pas grand-chose, sinon qu'il ne tenait guère à sa lignée. Les dix années que couvrent ses testaments sont une période bien courte pour que des changements profonds aient eu le temps de se manifester. Ce temps court individuel, comme le fait l'événement dans la temporalité historique, atomise à tel point les processus de changement qu'ils finissent par s'évanouir.

Delphine Matharon, fille du seigneur de Salignac, a fait au moins quatre testaments et un codicille, entre 1558 et 1575⁹. Lors de son premier testament, Delphine choisit comme héritiers son frère et sa sœur; le testament suivant privilégie sa mère, et le troisième, à la mort de cette dernière, favorise de nouveau son frère. Entre le premier et le dernier testament, Delphine est pourtant entrée en religion et est ensuite sortie du couvent tout en se considérant encore "en religion". Son dernier testament fait la part belle au couvent de Sainte-Claire qu'elle a quitté, mais où elle souhaite se faire ensevelir. Cette présence dominante du couvent donne à son dernier testament un caractère

---

⁷ Codicille, 17 juin 1562, *Arch. départ. Bouches-du-Rhône, dépôt Aix*, [toutes les cotes d'archives référeront désormais à ce dépôt] 307 E 647 f. 480 v., notaire Guillaume Brueys; testament, 15 novembre 1563, 309 E 870 f. 214 v., notaire Jean Estienne; testament, 27 mars 1566, 303 E 125, notaire Arnoux Gilles; testament, 24 juin 1571, 308 E 1211 f. 926 v., notaire Raymond Chavignot; testament, 10 novembre 1571, 308 E 1211, f. 1704, notaire Raymond Chavignot.

⁸ Michel Vovelle, *La mort et l'occident. De 1300 à nos jours*. Paris, Gallimard, 1983, p. 235. Un grand nombre de catholiques, à l'époque, ont toutefois adopté cette pratique.

⁹ Testament du 12 juillet 1558, fait chez un notaire de Lambesc, et suivi le lendemain d'un codicille, testament qui révoque ces deux derniers actes, le 22 mai 1559, 307 E 659 f.279, notaire Louis Autran; testament, 26 juin 1563, 307 E 649 f. 794 v., notaire Guillaume Brueys; testament, 7 septembre 1575, 307 E 673 f. 939v., notaire Blaise Brueys.

original. En effet, l'ensemble des testaments de Delphine ne présente que peu de variation et révèle plutôt la permanence de ses craintes et des moyens qu'elle a trouvés pour les assouvir. L'une de ses peurs, la crainte d'être enterrée vivante, l'a tenaillée pendant les 17 ans que couvrent ses testaments. Pour l'apaiser, elle a imposé, dans chaque testament, que son corps soit gardé pendant 24 heures avant que ne soient entamées les cérémonies d'inhumation¹⁰. Chaque fois, elle a veillé elle-même à l'organisation de ses funérailles et a fondé une messe perpétuelle de la Passion et des Cinq Plaies. Les prières, les messes et le montant des legs n'ont jamais changé. Seules les églises bénéficiaires de sa générosité se sont relayées: l'église des Prêcheurs dans ses premiers testaments, le couvent de Sainte-Claire dans son dernier. Les circonstances de sa vie ont peut-être modifié les intermédiaires qu'elle a choisis entre elle et l'au-delà, mais elle a gardé, face à la mort, la même attitude. En 17 ans, la vie de Delphine Matharon s'est transformée, mais Delphine elle-même ne semble pas avoir beaucoup changé.

Ces deux exemples indiquent que les testaments multiples permettent de suivre l'état des relations familiales à travers les changements d'héritiers universels, ou à travers la modification des legs faits aux héritiers particuliers. Ils sont ainsi utiles à l'histoire d'une famille en particulier et confirment la souplesse du système d'héritage méridional qui permettait de s'adapter à toutes les circonstances¹¹. De ce fait, ils correspondent à ce que révèlent la majorité des testaments multiples. En effet, ces derniers n'abordent pas tous au même niveau la temporalité humaine. Certains font des événements qui rythment la vie familiale leur sujet principal, recopiant invariablement, de testament en testament, les clauses qui ne touchent pas l'héritage. Pour d'autres, le testament est l'occasion de réévaluer l'ensemble de leurs décisions. Seulement chez eux le changement d'attitudes est perceptible, mais il côtoie toujours des permanences tenaces. C'est donc dire qu'il ne suffit pas d'avoir accès à plusieurs testaments d'une même personne pour avoir prise sur le temps individuel, encore faut-il que ces testaments s'étendent sur une durée porteuse de changement et que les testateurs aient accepté d'en donner des indices.

2. Changement de contextes ou changement chez l'individu?

Le premier testament de Madeleine Mati que contiennent les archives d'Aix est daté du 25 mai 1571¹². Son principal intérêt est de révéler le conflit ouvert entre son mari et la mère de la testatrice. En effet, ce testament annule un testament précédent, rédigé sous la dictée de sa mère, et fait de ses futurs enfants ses héritiers universels. Une clause

¹⁰ La peur d'être enterré vif ne se serait pas manifestée avant le XVIIe siècle, selon Philippe Aries, *L'homme devant la mort*. Paris, Seuil, 1977, p. 389-399, qui la note pour la première fois chez un testateur en 1662. Michel Vovelle, quant à lui, fixe la naissance du "fantasme de l'enterré vif" à l'époque des Lumières, tout en indiquant qu'à la fin du XVIIe siècle, "quelques isolés" réclamaient qu'on attende avant de les enterrer. Michel Vovelle, *La mort en occident... op.cit.*, p. 455. Cette peur, en Provence, s'est en fait déclarée au moins un siècle plus tôt, même si elle n'est présente que dans de rares testaments.

¹¹ Souplesse bien connue et surtout mise en évidence dans les études sur les mouvements fonciers, voir notamment Bernard Derouet, "Parenté et marché foncier à l'époque moderne: une réinterprétation", *Annales HSS*, mars-avril 2001, no 2, pp. 350-351.

¹² Testament du 25 mai 1571, 309 E 966 f. 28, notaire B. Delphin Upais; codicille du 30 mai 1571, *Ibid.*, f. 33 v.; testament du 4 décembre 1592, 307 E 814 f. 1406, notaire Honoré Gilles.

prévoit de plus que son mari, Abel Hugoleni, deviendra son héritier universel, au cas où elle n'aurait pas d'enfant. Le testament est impersonnel, les funérailles sont laissées à la discrétion du mari et aucun legs pie ne vient souligner les dévotions de la femme. Jeune mariée, grassement dotée par son feu père (ce qu'a contesté sa mère devant les tribunaux), Madeleine n'est ici qu'un instrument entre les mains de son mari. Elle semble devenue une toute autre femme, quand, malade, 21 ans plus tard, elle fait un nouveau testament. C'est désormais auprès de ses enfants qu'elle souhaite se faire enterrer et non plus auprès de son père; elle multiplie les legs pies, fait dire des messes aux Carmes, fait prier pour elle et pour les Mati chez les Minimes, donne de l'argent à un pauvre enfant nourri en sa maison, et pense aux enfants de son frère que son mari a dépouillés en réclamant pour elle son héritage. Elle fait de ses deux fils ses héritiers universels et leur substitue, non plus son mari, mais les enfants de ses frères et de sa sœur, laissant toutefois à son mari les fruits de l'héritage jusqu'à sa mort. Entre la jeune femme ballottée entre sa mère et son mari que montrait le premier testament et celle qui "répare" en quelque sorte le tort fait à ses neveux, s'est profilée une femme qui semble pouvoir penser toute seule. Devenue mère, Madeleine Mati s'est en quelque sorte émancipée. Le temps et les circonstances de la vie ont fait d'elle une autre femme, relativement autonome grâce à sa dot et au don de prédécès qu'elle a reçus à son mariage. Le testament de 1571 rédigé dans le seul but d'écarter sa mère était empreint d'indifférence envers tout ce qui entoure la mort, celui de 1592 révèle une femme pieuse, généreuse, encore très liée à sa propre famille. On atteint ici les limites du document qui, tout en révélant des moments clés, tait une bonne partie du contexte. Est-ce Madeleine Mati qui a changé ou sa situation? Le contexte immédiat qui préside à la rédaction d'un testament porte une lourde responsabilité quant aux décisions prises par le testateur. En assumant des contextes divers, les testaments multiples donnent à l'historien les outils nécessaires pour mesurer les effets du changement de contexte sur un individu, mais permet-il d'appréhender à un autre niveau le temps individuel?

Un an après le dernier testament de Madeleine Mati, Abel, son mari, a fait le sien. Madeleine et ses deux fils y ont été nommés ses héritiers universels, à la condition qu'elle ne demande jamais ni sa dot, ni les dons qui l'accompagnaient. Madeleine n'a pas fait d'autre testament avant sa mort en 1593, Abel, quant à lui, en a fait rédiger 9 autres. Pendant 35 ans, régulièrement, il a ainsi fait le point sur l'avenir de sa famille et corrigé les mesures à prendre pour assurer le salut de son âme. Au-delà de l'histoire de la famille Hugoleni qu'ils permettent de retracer, les testaments multiples d'Abel placent sa vie sur la ligne du temps et invitent à tirer de ses décisions les indices d'une permanence ou d'un changement d'attitude. Par leur caractère exceptionnel, les dix testaments d'Abel Hugoleni offrent une occasion inespérée de vérifier si le temps individuel est une réalité observable dont on peut mesurer les effets, autrement qu'en l'associant au changement des circonstances.

Je propose d'observer le temps d'Abel Hugoleni comme on suit le travail d'un insecte. L'échelle est réduite et fait du détail une pièce maîtresse, mais c'est à ce prix que le temps individuel prend son sens. Les méthodes de l'analyse sérielle des testaments qui organisaient en catégories d'informations les données testamentaires qu'elles comparaient dans la longue durée ne sont pas très loin de la méthode que j'utilise ici. Les testaments de toute façon, qu'ils soient ceux d'une même personne ou de personnes différentes, se prêtent très bien à ce type de découpage.

La longue durée d'Abel Hugoleni : le contenu des testaments

Suivre le notaire Hugoleni à travers ses testaments tient à la fois du travail biographique et de la critique méthodologique. Le premier permet en effet la seconde offrant ainsi aux historiens utilisateurs de testaments uniques des repères quant à la portée des informations que recèlent ces documents.

1. Statut social et durée au XVIe siècle

La catégorie sociale à laquelle appartiennent le testateur et sa famille est une information fondamentale. Les conclusions de Michel Vovelle sur l'antériorité de la déchristianisation des élites au XVIIIe siècle reposent en grande partie sur les informations sociales fournies par les testaments. De la même façon, la distribution sociale de certaines dévotions a été mise au jour grâce aux informations contenues dans les testaments¹³ qui ont également servi à associer les volontés d'ostentation à certains statuts sociaux. Si les choses sont claires pour le XVIIIe siècle, il n'en va pas de même au XVIe siècle, en ce qui a trait à l'identification sociale d'un individu. Cette dernière est d'autant plus difficile à déterminer que le personnage a vécu assez longtemps pour "réussir" sa promotion sociale. Abel Hugoleni a exercé, comme son père avant lui, la profession de notaire. C'est d'ailleurs ainsi qu'il s'identifie de 1571 à 1609. De 1615 à 1622, la profession de notaire qui le situait socialement a été remplacée par la qualification de bourgeois¹⁴, alors que dans ses deux derniers testaments, en 1627 et 1628, il est devenu écuyer, titre qui l'associe à la noblesse. En moins de 20 ans, Abel Hugoleni a gravi plusieurs échelons, comme d'ailleurs plusieurs de ses concitoyens qui utilisent la visite chez le notaire pour faire inscrire dans un document notarié la promotion sociale qu'ils veulent se faire reconnaître¹⁵. Fragile, le passage trop rapide à la condition d'écuyer a besoin de se faire oublier. Bien qu'il soit difficile de croire que ses concitoyens aient été dupes, le souvenir des racines de la famille Hugoleni semble s'être embrouillé à mesure que l'image a développé son efficace. En 1638, à la mort de la seconde femme d'Abel, Victoire Dodon, fille d'un marchand de Marseille, les cérémonies funéraires ont été copiées sur celles des personnes de qualité. On justifie les armoiries dorées qu'on a dû faire pour l'enterrement par "la naissance et mérite et qualité" de Victoire Dodon et de son mari, Abel Hugoleni¹⁶. De ces trois raisons, seul le

¹³ Michel Vovelle, *Piété baroque... op.cit.*, p. 337.

¹⁴ Le terme bourgeois signifie en Provence celui qui vit de ses rentes.

¹⁵ Un exemple parmi d'autres: dans un testament de 1567, Honoré Masse est greffier à la sénéchaussée; en 1575, il est devenu bourgeois. Greffier à la sénéchaussée et notaire sont deux professions de même niveau social. 303 E126, fol. 527 et 303 E127 fol. 97, notaire Antoine Rigord.

¹⁶ À la fin de l'Ancien Régime, certains privilèges, comme le droit d'avoir des armoiries, étaient communs aux bourgeois et aux nobles. Maurice Agulhon, *La vie sociale en Provence intérieure au lendemain de la Révolution*. Paris, Société des Études Robespierriennes, 1970, p. 108. La remarque du compte qui rapporte cette dépense laisse croire que les armoiries étaient justifiées par la naissance des Hugoleni alors que son statut de bourgeois aurait suffi pour qu'il puisse les arborer, du moins à la fin du XVIIIe siècle. Les frais funéraires payés lors de la mort de Victoire sont rapportés dans le compte tutélaire des pupilles de son fils Martin Hugoleni, Archives municipales d'Aix-en-Provence, CC 1295.

mérite ne peut être contesté. Il a sans doute entraîné avec lui la qualité et transformé de ce fait le souvenir de la naissance. Le temps a ici joué en faveur des Hugoleni. Si Abel n'avait pas vécu aussi longtemps, il serait mort simple notaire. Parce que l'amélioration du statut social d'une famille se voit surtout par la progression des fils et des petits-fils dans la hiérarchie, on pourrait en conclure que le changement de statut se fait par génération. Or, l'histoire sociale d'Abel Hugoleni montre que la promotion sociale, au XVIe siècle, est une affaire de temps et d'opportunités. Pour un peu que l'on dure, on n'a besoin ni de ses fils, ni de ses petits-fils pour porter à sa place l'honneur acquis.

L'analyse sérielle qui aurait considéré les testaments rédigés après 1622 aurait fait d'Hugoleni un noble, et son testament aurait contribué à définir les attitudes propres à cette catégorie¹⁷. Ce ne serait pas si grave si Hugoleni avait adopté les attitudes des écuyers à mesure qu'il s'arrogeait le titre et les signes qui les distinguaient. Notaire, Hugoleni aurait fait un testament de notaire, écuyer, un testament d'écuyer. Ce n'est pourtant pas ce que révèlent les autres parties de ses testaments.

Les funérailles constituaient l'un des moments les plus importants pour faire montre de son statut social et les obsèques d'un président à la Cour des Comptes ne pouvaient être confondues avec celles d'un apothicaire¹⁸. Or, Abel ne s'est jamais préoccupé que de l'accompagnement de sa dépouille. Alors qu'il était simple notaire, en 1593, il demanda à être accompagné par les Mendiants, tout en laissant le reste des cérémonies à la discrétion de son épouse. En 1595 et en 1596, toujours notaire, il ajouta aux Mendiants, les 13 pauvres qui indiquent qu'on a des prétentions, mais continua de s'en remettre pour le reste, à son épouse¹⁹. En 1609, et même quand on le qualifie de bourgeois, en 1615, 1620 et 1622, il ne précise plus rien, laissant à sa femme et à ses héritiers le soin de faire au mieux. En 1627 et 1628, alors qu'il se dit écuyer, il réclame cette fois d'être accompagné par les seuls Carmes et par les prieurs de la confrérie de la Miséricorde qui porteront, en compagnie d'autres personnes choisies par ses héritiers, 13 flambeaux blancs. Entre les funérailles que prévoit le notaire et celles de l'écuyer, le besoin d'ostentation ne s'est guère accru. Peut-être Abel Hugoleni comptait-il sur ses héritiers pour faire de son service funèbre une cérémonie adaptée à son statut social. Nous touchons ici au débat de jadis entre Philippe Aries et Michel Vovelle sur le sens des silences testamentaires²⁰. Le temps a modifié le titre et le statut social d'Abel

---

¹⁷ Le titre d'écuyer conduit en général les historiens de la Provence à considérer celui qui le porte comme faisant partie de la petite noblesse. Maurice Agulhon, *La vie sociale... op.cit.*, p. 77, note 17.

¹⁸ Comme le montrent les dépenses pour les funérailles de Monsieur Maître Jean Des Rollands, sieur de Rauville, premier président à la Cour des Comptes (Archives municipales d'Aix, CC 1196 fol. 1-82) et celles des obsèques de Maître Louis Bruny, l'apothicaire (Archives municipales d'Aix, CC 1188, fol. 456-479).

¹⁹ La proportion des testateurs qui réclament à la fois les pauvres et les couvents mendiants pour les accompagner à leur dernier voyage a presque triplé entre 1550 et 1594. Claire Dolan, *Entre tours et clochers. Les gens d'Église à Aix-en-Provence au XVIe siècle*. Aix-en-Provence/Sherbrooke, Édisud/Centre d'études de la Renaissance, 1981, p. 110-111.

²⁰ Michel Vovelle, *La mort en occident... op.cit.*, p. 415-422. Michel Vovelle réfère d'ailleurs à ce débat, en ces termes, dans la Préface pour l'édition de 1997, de *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle*, Paris, Editions du CTHS, 1997, p. XIV : "c'est à Philippe Ariès, je le dis sans feinte reconnaissance, que je dois la critique la plus pénétrante de ma thèse; et si le silence et la discrétion, qui se substituent au fil du siècle des Lumières à la profusion

Hugoleni, mais il semble bien que cela n'ait pas suffi à changer son comportement. L'enquête est trop jeune pour en tirer des conclusions péremptoires. À tout le moins, incite-t-elle à la prudence méthodologique.

2. S'occuper des morts et les oublier

Ce n'est certes pas à son changement de statut que l'on peut attribuer le désintérêt d'Abel face à l'au-delà, à la fin de sa vie. Avant de conclure à une progressive indifférence religieuse qui se serait installée chez Abel Hugoleni dans les 35 dernières années de sa vie, il faut étudier de plus près cet étonnant changement. Dans ses premiers testaments, Abel entretient le contact avec l'au-delà grâce aux morts de sa famille. Par un habile transfert de prières qu'ils récupèrent pour eux-mêmes, les morts sont chargés de veiller sur le salut de son âme. Abel Hugoleni souhaite alors que soient fondées deux messes: l'une pour prier pour l'âme de son père et celle de sa belle-mère et l'autre pour prier pour ses prédécesseurs et pour son âme à lui. À partir de 1609, les testaments d'Hugoleni ne contiennent plus aucune référence à l'intervention des défunts, ni au salut de son âme. Pourquoi? Ayant fait construire en 1604 une tombe familiale dans l'église des Carmes où étaient ensevelis la plupart des morts de sa famille, il a probablement, par la même occasion, fondé de son vivant les deux messes dont parlent ses testaments précédents. Ces derniers stipulaient en effet que les messes seraient fondées par ses héritiers à la condition qu'il ne les ait pas lui-même fondées avant sa mort. Les deux messes perpétuelles et la construction d'une tombe familiale ont probablement joué pour Abel un rôle semblable à celui d'une police d'assurances pour l'au-delà, qui le libérait en quelque sorte de ses devoirs envers les morts de sa famille, tout en lui conservant leurs prières. Les mesures nécessaires ayant déjà été prises, le testament n'a pas à les rappeler. Encore une fois, la longue vie de notre notaire lui a permis d'accomplir lui-même ce que d'autres auraient attendu de leurs successeurs.

Le souvenir qu'entretient Abel de ses morts se modifie aussi avec le temps. En 1593 et 1595, il accorde une place privilégiée à son père, André Hugoleni et à la mère de sa première femme, Marguerite Fresquière, tous deux morts de la peste à 7 ans d'intervalle et ensevelis hors du tombeau familial. C'est peut-être leur isolement dans l'au-delà qui l'incite à fonder pour prier pour eux nommément, une messe à l'église Notre-Dame de la Seds. En 1596 toutefois, ils ont perdu leur identité et se sont fondus avec les 'trépassés' pour qui est désormais fondée la messe à Notre-Dame de la Seds. Le père d'Abel continue à identifier son fils, au début du testament, mais il n'est plus un mort privilégié. Il a mis 16 ans à disparaître, tandis que la belle-mère d'Abel, avec laquelle il ne s'était pas toujours entendu, s'est estompée de sa mémoire après 9 ans. Le fait de ne pas être ensevelis avec le reste de la famille a sans doute favorisé ce silence. En effet, la mère d'Abel, inhumée avec les enfants décédés de ce dernier, ne reçoit aucune attention particulière de son fils, mais elle est associée chaque fois au lieu de sépulture de ce dernier. La mort de la première femme d'Abel semble toutefois l'avoir momentanément éclipsée en 1595, puisque ce dernier veut alors être enterré près de sa première femme et de ses enfants, sans mentionner sa mère. Malgré son remariage, Abel associe par la suite sa sépulture à sa première femme, sa mère et ses enfants, jusqu'en

---

des gestes et du discours, loin d'être indices de détachement, étaient au contraire le signe de l'émergence d'une religiosité intériorisée et plus authentique?"

1627, moment où la référence à sa première femme disparaît. Ses enfants, sans jamais qu'ils aient été nommés, ont identifié sa sépulture du premier testament jusqu'au dernier.

Comment peut-on expliquer les choix qu'a faits la mémoire d'Abel? En effet, le temps n'a pas joué de la même façon pour tous les défunts. Ses enfants décédés ne sont jamais nommés, sa mère non plus (sauf pour l'identifier au début du testament). La présence forte de son père, 15 ans après sa mort, indique probablement l'emprise qu'il a exercée sur son fils. Toutefois, quand Abel commente la mort de son père, il note aussi celle de sa belle-mère, morte de la peste également. Le caractère dramatique de leur mort, et surtout le fait qu'ils soient tous deux enterrés loin de la tombe familiale ont probablement pesé sur la conscience d'Abel pour qu'il les réintègre parmi les morts de la famille. Ce devoir devait être extrêmement important puisque, même remarié, Abel continue de prévoir une messe pour la mère de sa première femme. Le temps finit par faire son œuvre et à la fin de sa vie, les morts de sa famille dorment anonymes dans la tombe familiale. Seule Madeleine Mati, sa première femme, morte plus de 30 ans plus tôt, a encore un nom. Il est vrai qu'Abel ne pouvait pas l'oublier: il tenait encore sa dot et tentait par tous les moyens de la rendre à ses fils sans pour autant ruiner le reste de la famille.

3. Longue vie, grande famille, mille soucis

Si Abel Hugoleni règle une fois pour toutes le problème de ses morts, de leur salut et du sien, c'est pour pouvoir se consacrer tout entier aux vivants dont le sort monopolise de plus en plus ses testaments. S'il était besoin de le montrer, les testaments d'Hugoleni prouveraient qu'ils racontent d'abord l'histoire de sa famille immédiate. À mesure que sa famille se transforme, sa succession lui cause en effet bien du souci. En 1593, au moment où il rédige son premier testament, il n'a que deux fils. Il peut donc se permettre de faire un don à un pauvre garçon qui habite chez lui, et prévoir entretenir le frère de sa femme, criblé de dettes, et ses enfants. Deux ans plus tard : sa première femme est morte, il s'est remarié et a eu un troisième garçon. Les deux fils du premier lit demeurent ses héritiers universels et le fils du second lit reçoit un montant d'argent mais Abel peut encore réitérer son arrangement pour entretenir les enfants du frère de sa première femme, céder à un autre neveu une somme d'argent que ce dernier lui doit et léguer 25 écus à un serviteur. À partir de 1609, les choses se compliquent. Outre les deux fils du premier lit, Abel doit veiller sur trois garçons et deux filles issus de son second mariage, prévoir leur éducation et leur constituer le pécule nécessaire pour les établir. Il commence à manifester son inquiétude en s'excusant auprès de sa femme de ne pouvoir lui donner plus "eu esgard a la quallite de ses moyens et heritaige et nombre de ses enfans". Inutile de dire qu'à partir de cette date, seule sa famille proche existe pour Abel et que sont disparus tous les legs particuliers aux étrangers ou aux neveux des testaments précédents. Le patrimoine familial n'est pas à ce point extensible et il est évident que la générosité des testateurs doit être interprétée à la lumière du rapport qui s'installe entre leur fortune et leurs obligations.

Le testament de 1620 marque un tournant dramatique dans la vie d'Hugoleni. Son aîné du premier lit, Antoine, à qui il avait confié la promotion de la famille en lui achetant une charge de contrôleur général des finances en Provence, meurt en laissant des enfants. Les problèmes risquent d'être importants pour la famille puisque les enfants d'Antoine ont droit à la dot de leur grand-mère décédée (toujours gérée par Abel) ainsi

qu'à la part revenant à leur père dans l'héritage d'Abel. Abel a été nommé tuteur et administrateur des biens de ses petits-enfants, ce qui était le plus sûr pour ses propres biens, mais la femme d'Antoine et sa famille gardent l'œil ouvert.

Ce nouveau testament tente de satisfaire les neuf personnes que sont ses enfants et petits-enfants. Ajoutée au poids des ans, cette lourde responsabilité finit par écraser Abel qui "considérant qu'en ses vieux ans²¹ qu'il debvroit avoir quelque solagement et repos²² Au contrere se treuve enveloppé de grands afferes soict a l'administration de ses biens et ceulx des enfans hoirs de me Anthoine Hugolen vivant conseiller du roi et conterroleur général de ses finances en provence ses felezains". Incapable d'apaiser ses inquiétudes, entre cette date et 1628, Abel rédige cinq testaments, cherchant à trouver la meilleure façon d'éviter que sa mort entraîne ses enfants dans des procès sans fin²³.

Éviter les conflits est bien ce qui le motive. Les dots de ses deux femmes et celles de ses belles-filles qu'il a administrées lui ont permis de constituer un capital qui tire son importance de la concentration qu'il en a faite. Cette concentration est précaire puisque sa mort entraînera non seulement le retour des dots à leur propriétaire, ou à ses enfants, mais exigera aussi que les promesses faites aux contrats de mariage soient respectées.

Faire de tous ses fils ses héritiers universels, ou choisir de privilégier l'un d'entre eux? La différence ne se mesure pas en termes de répartition du bien mais plutôt en termes de partage des responsabilités. L'héritier, on le sait, transmet la personnalité juridique du testateur. Il en est la mémoire.

En 1609, Abel nomme son fils aîné, Antoine, héritier universel. Abel lui a déjà acheté un office de contrôleur général des finances et il est clair, étant donné l'importance des legs particuliers qu'il fait à ses autres enfants, qu'il ne restera rien pour l'héritier universel quand tout aura été payé. En le choisissant, Abel persiste à le privilégier : pourvu du meilleur office que pouvait acheter son père, Antoine, devenu héritier, porte désormais la destinée de la famille Hugoleni. En 1615, Abel essaie autre chose. Il fait de ses deux fils du premier lit, Antoine et Jacques et de l'aîné du second,

²¹ Les "vieux ans" d'Abel Hugoleni correspondent davantage à l'idée contemporaine de la vieillesse qu'à celle de Montaigne pour qui peu de gens arrivaient jusqu'à l'âge de 47 ans, ou encore celle de Molière dont les personnages "vieux" n'étaient que quadragénaires. Patrice Bourdelais, *L'âge de la vieillesse. Histoire du vieillissement de la population*. Paris, Éditions Odile Jacob, 1997, p. 21. Nous ne connaissons pas l'âge exact d'Abel Hugoleni, mais à supposer qu'il ait eu 20 ans en 1571 alors qu'il se marie et qu'il est déjà notaire, il aurait en 1620, 69 ans, ce qui est un minimum.

²² Cette idée d'un repos légitime au moment de la vieillesse était déjà présente au XVe siècle. Georges Minois, *Histoire de la vieillesse en Occident de l'Antiquité à la Renaissance*. [Paris] Fayard, 1987, p. 334. Elle semble avoir été remplacée, au XVIIIe siècle, par la volonté de faire du vieillard un être actif jusqu'à la fin de sa vie. Jean-Pierre Gutton, Jean-Pierre Gutton, *Naissance du vieillard : essai sur l'histoire des rapports entre les vieillards et la société en France*. Paris, Aubier, 1988, p. 157 (s'appuyant sur La Hontan, Montesquieu et Buffon). C'est également au XVIIIe siècle que la notion de retraite réussit à s'implanter contribuant à caractériser la vieillesse non "par une rupture brutale et par l'inactivité, mais par une vie bien accomplie". *Ibid.* p. 215.

²³ Les conflits familiaux après la mort du père sont fréquents, comme l'a montré jadis Alain Collomp, "Conflits familiaux et groupes de résidence en Haute-Provence", *Annales ESC*, 36e année, no 3, mai-juin 1981, pp. 408-425.

Martin, ses héritiers universels. Or, contrairement à ce qu'on trouve habituellement dans les testaments provençaux, Abel précise les biens qu'il donne à chacun de ses héritiers universels. Antoine a déjà reçu son office de contrôleur et une bastide et il ne peut rien demander d'autre; Jacques a obtenu le greffe des insinuations ecclésiastiques, a été nourri pendant plusieurs années avec sa famille et a reçu des avances d'argent, il obtient la moitié des biens restant à la condition qu'il ne réclame pas la donation de 9 000 livres faite par son père à son contrat de mariage. Martin obtient l'autre moitié de ce qui reste. La part d'Antoine étant supérieure à celle des deux autres héritiers, il doit payer tout seul les legs particuliers qui se montent à 9 000 livres. Les héritiers universels devant régler la succession, il est probable que la valeur de ce qu'ils touchent ne dépasse pas beaucoup les 9000 livres auxquelles Jacques doit renoncer. Entre le testament de 1609 et celui de 1615, c'est moins la valeur de la part de chacun qui a été modifiée (Jacques recevait en 1609, 9150 livres) que la responsabilité familiale désormais partagée entre trois.

En 1620, la mort d'Antoine a tout bousculé. Abel règle d'abord la question de la dot de sa première femme qu'il partage entre les enfants d'Antoine et leur oncle Jacques, puis il nomme ses héritiers universels, Jacques, du premier lit, et Martin, du second. Cette décision ne le satisfait pas longtemps. Deux ans plus tard, alors qu'il corrige les legs particuliers pour égaliser la part de chacun de ses fils, il choisit comme héritiers universels, Jacques, pour un tiers, Martin, pour un tiers, et les deux fils d'Antoine pour un autre tiers. Cinq ans plus tard, il s'ajuste de nouveau et ajoute un autre héritier universel aux quatre premiers, François, fils issu du deuxième lit. Tous reçoivent un quart de l'héritage, deux enfants d'Antoine partageant leur quart. Abel ne tarde pas à comprendre les problèmes qu'entraînera une telle répartition. En 1628, il refait son testament, retire les enfants d'Antoine comme héritiers universels et confie sa succession à Jacques, Martin et François, croyant que ses fils pouvaient réussir à partager son bien en préservant l'harmonie familiale. Faire de ses petits-fils ses héritiers universels signifiait que leur mère et sa famille interviendraient dans le partage. Cette dernière et son père ayant déjà donné à Abel un avant-goût des procès qu'ils feraient subir aux autres héritiers s'ils étaient introduits dans la bergerie, Abel a donc décidé de les éloigner en leur donnant leur dû, sans plus. Cette exclusion des enfants de son fils aîné les remet entre les mains de la famille de leur mère et les évince en quelque sorte de la famille Hugoleni. Leur seule prise sur les Hugoleni sera désormais la dot de leur grand-mère et leur légitime dont ils pourront toujours contester le règlement.

L'inquiétude d'Abel quant aux conflits que pouvaient entraîner ses dernières volontés n'était pas exagérée. Le jour même de sa mort, le 26 février 1629, la veuve de son fils décédé, Antoine, a fait faire un inventaire de tous les livres de raison et de tous les papiers qui se trouvaient dans la maison du mort, pour prévenir toute tentative de spolier ses enfants. Un an plus tard, il ne reste plus que deux héritiers, François étant décédé et ayant fait de Martin son héritier²⁴. En décembre 1632, la succession n'a toujours pas été réglée et les uns comme les autres réclament leur part. Victoire, la seconde femme d'Abel, exige sa dot, Jacques et son neveu, fils d'Antoine, revendiquent la dot respectivement de leur mère et grand-mère et commencent à contester des accords anciens conclus par Abel pour la dot de sa première femme. L'estime et le partage des

---

²⁴ Inventaire des sacs et papiers d'Abel Hugoleni, 28 novembre 1630, 303 E 281, f. 1203 v, notaire Barthélémi de Citrane.

biens d'Abel ont finalement lieu le 20 avril 1633 et la valeur de l'héritage y est estimée à 38 000 livres. La dot de Madeleine Mati évaluée à 9 500 livres est retournée à Jacques et à son neveu. Victoire Dodon retrouve quant à elle la somme de 6 300 livres. Il reste à partager en trois parts une valeur de 22 200 livres soit un peu plus de 9 000 livres pour chacune. Martin ne profitera pas longtemps de ses deux parts. Il décède à son tour le 9 septembre 1635, ayant pris soin, la veille de son décès, de faire de sa mère l'usufruitière de tous ses biens jusqu'à ce que son fils, héritier, ait 25 ans. C'est à sa mère également, et non à sa femme, qu'il avait confié l'administration et la tutelle de ses enfants, transférant toutefois à cette dernière les legs faits à sa mère si elle venait à refuser la mission. Victoire n'a pas la capacité d'administrer l'héritage de son fils, mais elle ne refuse pas les legs. La femme de Martin et le père de celle-ci s'occupent donc de l'héritage jusqu'à la mort de Victoire, le 13 janvier 1638. Il sera très difficile pour le mari d'une des filles d'Abel, devenu tuteur des enfants de Martin le 16 mars 1638, de remettre à sa place le beau-père de ce dernier qui avait pendant presque trois ans géré le bien des Hugoleni comme s'il eût été le sien. La mort de Victoire clôt l'histoire de la famille Hugoleni. L'héritage de Victoire est accepté sous bénéfice d'inventaire par ses héritiers, les nombreux procès encore en cours hypothèquent largement ce qu'ils peuvent en tirer.

Les précautions prises par Abel et l'histoire de sa succession par la suite montrent à quel point le respect des volontés du père en Provence était fragile. Les problèmes, chez les Hugoleni, sont arrivés par les brus et leurs familles et il semble bien qu'Abel, comme Martin, aient été conscients du danger qu'elles représentaient. Il est vrai qu'ils avaient tous deux, par leur métier, l'expérience des conflits des autres²⁵.

Les hésitations d'Abel sur la façon de partager son héritage nous invitent à la prudence quand il s'agit de caractériser le choix des pères. Pour trouver la cohérence dans les choix d'Abel, il faut chercher au-delà de la stratégie patrimoniale. Quel que soit le nombre de ses héritiers universels, le bien qu'il laisse à chacun de ses fils adultes est toujours le même. Pourquoi alors changer si souvent d'héritiers? Parce qu'Abel continuait de réfléchir aux meilleurs moyens d'éviter les conflits et que chaque fois qu'il croyait avoir trouvé la solution, il l'inscrivait dans un testament. Sa dernière idée était de rejeter hors de la famille les fils d'Antoine, qui sait ce qu'aurait pu contenir le testament suivant, s'il avait survécu?

La forte symbolique dont était investi l'héritier donnait à ce dernier une certaine autorité. De nombreux héritiers diluaient en quelque sorte cette autorité tout en renforçant l'identité familiale autour du père. Les derniers testaments d'Abel disent cependant que tous ses héritiers universels ne jouissaient pas d'un égal crédit auprès de lui. C'est à Martin en effet qu'il confie, à la fin de sa vie, tous ses papiers et ses livres de raison, conférant ainsi à son aîné du second lit un pouvoir symbolique nouveau. En effet, Martin ne doit se dessaisir de ces documents que pour "la défense commune des susdits héritiers et non s'en vouloir plaider l'un contre l'autre". Par ce geste, Abel fait de Martin le nouveau gardien de l'harmonie dans la famille.

S'il est un effet du temps que nous révéleront les dix testaments d'Hugoleni, c'est bien celui de la fragilité des stratégies. Entre les multiples possibles, le père hésite. Contrairement à l'image rassurante que donne le testament unique qui ne laisse aucun doute sur la cohérence des décisions paternelles faisant croire à un plan soigneusement

---

²⁵ Martin Hugoleni était avocat.

mis en place, les testaments multiples insistent sur l'incertitude qui accompagne chaque «coup» joué dans cette partie dont les règles du jeu comportent une partie de hasard.

4. Le temps des amitiés

Refroidies par les critiques sérieuses dont elles ont fait l'objet, les ardeurs historiennes à utiliser le testament pour mesurer l'intimité des relations des testateurs se sont un peu calmées. L'amitié, en effet, n'est pas facile à retracer quand on a pour tout recours des documents qui n'ont pas pour but de s'épancher sur les sentiments. On sait que dans les testaments, des formules comme "pour la bonne amitié" ou "pour les bons services et amitié" ne conduisent pas bien loin²⁶. Par ailleurs, les hommes, contrairement aux femmes, n'ont pas l'habitude de léguer des objets personnels à leurs amis, ce qui nous prive d'une information précieuse. Or, tous les testateurs doivent choisir, parmi les gens en qui ils ont confiance, des personnes qui s'occuperont de faire exécuter leurs dernières volontés. Les exécuteurs testamentaires, au nombre de deux, peuvent donc nous parler des personnes de confiance choisies par un testateur²⁷. Abel Hugoleni a pu compter pendant toute sa vie sur des amis fidèles, alors que d'autres amitiés se faisaient davantage l'écho des circonstances.

En 1593, Abel Hugoleni nomme Jean Charrier et Jean de Citrane exécuteurs testamentaires. Ensemble, ils feront de plus l'inventaire des biens d'Abel et en estimeront la valeur. En 1595 et en 1596, Jean Charrier est toujours là, accompagné cette fois de Barthélémi Lieutaud. Jean de Citrane est encore chargé de faire l'inventaire, sans toutefois être exécuteur testamentaire.

Alors que sa famille s'agrandit, en 1609, Abel fait entrer parmi ses exécuteurs le père de la femme de son aîné, Gaspar Simeonis qui agit comme exécuteur, avec Lieutaud, dans le testament de 1615 également. En 1620, son aîné étant décédé, Abel reprend Jean de Citrane comme exécuteur testamentaire qu'il associe cette fois au procureur au parlement Jacques Marrot, puisque Barthélémi Lieutaud est décédé en 1619. Ils resteront ses exécuteurs dans le testament de 1622. En 1627 et en 1628, il choisit comme exécuteurs l'un de ses beaux-fils, Sébastien Carbonnel et sa propre femme, Victoire Dodon.

Deux périodes peuvent ainsi être décelées dans le choix des exécuteurs. Les premiers testaments d'Abel font appel à un réseau d'amis serré qui s'échangent les services. Jean de Citrane est un ami de longue date des Hugoleni, il a fait son apprentissage chez le père d'Abel, a ensuite reçu en apprentissage le fils d'Abel, Jacques, et a été témoin au testament de la première femme d'Abel, Madeleine Mati. Barthélémi Lieutaud a été témoin au contrat de mariage d'Antoine, le fils aîné d'Abel, et parrain du fils d'Antoine. Il était également le parrain d'Isabelle Paul, la femme de Martin Hugoleni. Il a par ailleurs servi de parrain à l'un des fils de Jean de Citrane qui a lui-même fait baptiser le fils de Jean Charrier. La fille de ce dernier était également la filleule d'Abel et

---

²⁶ Claire Dolan, *Le notaire, la famille... op. cit.*, p. 56.

²⁷ Souvent "compère" du testateur, l'exécuteur testamentaire peut aussi être choisi parce que sa profession ou son statut le rend digne de confiance: les procureurs au parlement, les notaires et les ecclésiastiques se retrouvent ainsi régulièrement parmi les exécuteurs à cause de leur profession. Il est assez rare que les exécuteurs soient des membres de la famille immédiate, mais les beaux frères et les beaux fils sont fréquemment recrutés pour ce rôle.

la sœur d'Abel, Bernardine, partageait une filleule avec Jean Charrier²⁸. Les marques de confiance, entre eux, avaient donc une longue histoire et leurs liens de solidarité étaient réciproques. À partir de 1609, la stratégie d'Abel change et il fait désormais appel à ses alliés. L'apparition du beau-père de son fils à ce moment confirme le sens qu'il donne à cette nouvelle alliance en laquelle il a toute confiance. La mort de son fils et la chicane qui s'ensuivit avec sa belle-famille exclurent le beau-père du testament d'Abel qui finit par se reposer sur sa femme et sur le mari d'une de ses filles. Effet du temps qui passe et qui a emporté l'un après l'autre ses amis de toujours? Avec l'âge, Hugoleni n'a plus renouvelé les amis que la mort avait pris. Bien vite, le cercle de ses relations s'est rétréci et sa famille est devenue le seul milieu sur lequel il pouvait compter.

Le temps de l'amitié est un temps humain que rompt la mort, contrairement aux liens de solidarité renouvelables que fournit la famille. Les testaments d'Hugoleni laissent à penser qu'il y a un temps pour l'amitié, celui de la jeunesse et de la force de l'âge, et un temps pour la famille, qui se situe avant et après.

Les testaments d'Hugoleni, exceptions dans le paysage archivistique français, ont montré que la longue vie d'Abel Hugoleni était, du point de vue du temps individuel, une longue durée composée de rythmes divers²⁹. Ces rythmes surgissent d'une mise en série des testaments d'une même personne comme si la longue durée se prêtait aussi à la variation d'échelles³⁰. Il serait un peu vain de ne tirer des testaments d'Hugoleni qu'une construction biographique somme toute assez classique et quelques précisions méthodologiques. Il me semble que des conclusions plus larges quant aux racines des processus sociaux peuvent sourdre des divers rythmes qui ont scandé la vie du personnage.

Rythmes, temps individuel et jeu d'échelles

Premier rythme: celui des événements qui changent brusquement la trame de la vie et offre matière au récit biographique. La plupart des testaments multiples leur font la part belle puisque la raison première de ces derniers est souvent l'arrivée inopinée d'un événement qui provoque la remise en cause des décisions déjà prises. À première vue, cet événement explique toutes les modifications au testament, faisant du temps court le moteur de tous les changements. Observés sur un temps long, ces événements parlent surtout de permanence. Assez perturbateurs pour exiger que l'on refasse un testament,

²⁸ Deux pratiques sont reconnues par la coutume: le choix d'un parent qui a pour effet de doubler en quelque sorte la parenté de sang d'une parenté spirituelle (choix endo-baptismal), et le choix d'un parrain puissant, à l'extérieur de la famille, protecteur de l'enfant (choix exo-baptismal). *La parenté spirituelle*. Textes rassemblés et présentés par Françoise Héritier-Augé et Elisabeth Copet-Rougier. Paris, Éditions des archives contemporaines, 1995, 293 p. notamment Julian Pitt-Rivers, "Le parrain de Montesquieu", p. 2.

²⁹ Jacques Le Goff, "Le changement dans la continuité", in *Espaces/Temps*, no 34-35, 1986, p. 22 a insisté sur la signification de la longue durée selon Fernand Braudel, moins une "longue tranche chronologique" qu'un "rythme d'évolution".

³⁰ La seule méthode valable pour suivre ces rythmes exige de retracer tous les testaments d'une même personne. Le travail peut être facilité quand le testateur prend la peine d'indiquer la date du testament précédent. C'est cependant loin d'être toujours le cas: il n'est pas rare que celle-ci soit approximative (Louis Baussan, ménager, a fait au moins 4 testaments, mais il n'y réfère que par le temps qui s'est écoulé entre eux: il y a "environ 8 ou 9 ans", 302 E786, fol 762 v., notaire Antoine Danugue, et 309 E932, fol. 2142 notaire Nicolas Borrilli)

ils peuvent être de deux types: soit ils marquent une rupture (celle du départ, de la mort ou du conflit), soit ils sont porteurs d'espoir³¹ (un nouvel enfant, un récent mariage, ou un fils prodigue). Toujours pourtant, ils révèlent des testateurs attentifs à maintenir entre le présent et l'avenir la meilleure concordance.

Cette conscience de l'avenir est favorisée par le pouvoir qu'on croit avoir sur lui. Comme ce pouvoir s'exerce au présent, il s'établit entre maintenant et le futur des liens de dépendance qui inscrivent l'avenir dans le moment présent et font que si le présent change, l'avenir doit aussitôt être corrigé. Ce trait de mentalité est-il particulier à la Provence? D'autres travaux sur les testaments multiples pourraient le dire. Je crois pour ma part que la conscience du changement est plus aiguë qu'ailleurs, là où sont répandus les testaments multiples qui en tiennent un compte rigoureux.

Deuxième rythme, celui, régulier, de la famille qui s'agrandit, atteint son zénith et se réduit ensuite lentement au rythme des morts et des départs. Par définition, le testament provençal fait le point sur l'état de la famille³². Les testaments multiples compensent ainsi, pour les périodes anciennes, l'absence de recensement. On y suit l'arrivée et la disparition des enfants, leur mariage, l'arrivée des petits-enfants. Ce qu'on a jadis appelé le temps familial s'y déploie de façon limpide: les jeunes ménages partagent à tour de rôle pendant quelques années avec le père et sa famille la maison paternelle surchargée d'enfants et de petits-enfants, puis les filles partent chez leur mari, les fils finissent par s'installer et il ne reste plus à la maison du père que les plus jeunes qui y amèneront plus tard leur épouse et y élèveront un temps leurs enfants. En effet, au XVIe siècle, à Aix-en-Provence, la maison du père n'est jamais vide et celle d'Hugoleni est peuplée de gens divers selon le moment de sa vie. Les testaments multiples montrent donc qu'en ville, la cohabitation avec le père n'est pas réservée à l'héritier, mais qu'elle est offerte à tous les fils, à tour de rôle, et parfois de façon concomitante. Le temps familial est également perceptible à travers les legs particuliers qui n'existent que lorsque le nombre d'enfants à satisfaire le permet. Pendant un certain temps, quand on ne sait pas ce que deviendront les jeunes enfants, toute l'attention est tournée vers eux et vers leur avenir.

Le testateur adapte ses dernières volontés à l'état de sa famille et aux espoirs qu'il met en elle. Ses espoirs sont parfois déçus, par la mort qui frappe, ou par l'inaptitude d'un fils. Le temps favorise en quelque sorte la meilleure décision du

---

³¹ Ils peuvent aussi indiquer la fin d'un espoir. Alexis Guisol, un ménager de Vauvenargues, fait de ses enfants qui naîtront ses héritiers universels, en 1563; quand il refait son testament en 1571, il n'a pas eu d'enfant et ne prévoit pas en avoir puisqu'il fait de ses deux frères ses héritiers universels. C'est sa femme qui perd dans l'affaire, puisqu'elle n'a plus droit qu'à trois écus, alors qu'en 1563, il l'avait substituée à ses enfants espérés. 302 E 824 fol. 493 v., notaire Sauvare Castol et 302 E 839 fol. 597 v. notaire Jacques Molin.

³² Le droit permet en effet aux enfants mâles et femelles de faire annuler le testament de leur père ou mère si ces derniers les ont oubliés en dictant l'acte. La règle vaut aussi pour les grands-parents qui auraient omis de mentionner leurs petits-enfants dont les parents seraient déjà morts. Alors qu'au XVIIIe siècle les juristes comprennent bien la portée de cette règle, au XVIe siècle, la plus grande confusion demeure sur le droit des collatéraux à utiliser cet instrument de contestation. Pour éviter des problèmes, la plupart des testateurs choisissent donc de nommer le plus de parents possibles, pour prévenir cette plainte appelée plainte d'«inofficiosité» ou de préterition. J. J. Julien, *Nouveau commentaire sur les statuts de Provence*, Aix, t. I, 1778, p. 449.

testateur qui ne se gêne pas pour exclure un fils qui lui a fait honte au profit d'un autre au plus grand potentiel. Mais son jugement n'est pas toujours bon et il le sait bien. Quelques testateurs indiquent leur déception, mais d'autres se contentent d'intervertir les héritiers et les héritiers particuliers, sans commentaire. Les testaments multiples nous montrent donc comment se modifie avec le temps, la définition de la famille et comme il est risqué de ne la considérer qu'à partir d'une image généalogique immobile.

Le troisième rythme que révèlent les testaments multiples est celui de la promotion sociale, passant d'une longue immobilité à une soudaine accélération vers la fin de la vie. Cette promotion, facile au XVIe siècle par rapport aux siècles suivants, montre que le plus difficile est de l'amorcer. Il est en effet plus malaisé de passer de notaire à bourgeois que de bourgeois à écuyer. Une fois le processus enclenché, il suit son cours, à travers les enfants, si le temps ne suffit pas. Lié à la fortune que l'on peut amasser et aux activités qui ont construit la réputation, le statut social n'est pas figé. Le titre de bourgeois vient habituellement à la fin de la vie alors que celui d'écuyer se transmet plus facilement et peut être portée par des jeunes. Le rythme social est cependant un peu décalé par rapport à celui de la fortune qui augmente tant que les dots sont injectées dans le pécule familial, puis plafonne et s'immobilise malgré les années qui s'ajoutent.

Le dernier rythme sur lequel je souhaiterais attirer l'attention est plus complexe. C'est celui des conflits et des amitiés qui s'ordonnent selon un double mouvement. L'amitié, tantôt conjoncturelle, tantôt de longue durée, s'oppose aux conflits, cycliques, conjoncturels, presque toujours provoqués par les alliés qui réclament une part plus grande des biens. Le milieu professionnel favorise la création de liens durables, le voisinage aussi. Les amitiés les plus fragiles sont celles qui découlent d'une alliance; dès que l'intérêt des deux parties ne coïncident plus, le lien s'effrite et devient alors prétexte à des procès sans fin.

Les rythmes que scande le temps individuel annoncent ceux du temps historique. Les individus s'adaptent, changent leurs décisions, selon les circonstances, tout en préservant les valeurs fondamentales qui les guident. Les testaments multiples disent notamment que cette "liberté vis-à-vis des formes rigides et des origines de la reproduction des structures de domination" qui permet le changement social³³ n'est pas toujours rassurante pour les individus. Ils l'exercent néanmoins, cherchant à tirer des événements, le meilleur parti, selon une "forme de rationalité sélective, qui ne cherche pas exclusivement la maximisation du profit", comme disait Giovanni Levi³⁴. Cette rationalité ne peut être mise au jour qu'en comparant ses manifestations dans le temps, ce que les testaments multiples permettent de faire. Très fréquents en Provence, ils constituent une source exceptionnelle pour l'étude du temps individuel, mais ils révèlent peut-être aussi un trait de mentalité des Provençaux qu'il faudrait approfondir. En effet, les testaments multiples manifestent chez les Provençaux une sensibilité au changement si forte qu'elle exige une immédiate réaction et sa consignation. À première vue simple curiosité régionale, la pratique des testaments multiples en Provence montre qu'au-delà du droit qu'elle sert, elle est pour les Provençaux une tentative de circonscrire les

³³ Giovanni Levi, "Les usages de la biographie", *Annales ESC*, novembre-décembre 1989, no 6, pp. 1334-1335.

³⁴ *Ibid.*, p. 1334.

bouleversements, en leur donnant par la consignation dans un testament une existence juridique.

Puisque les historiens, les philosophes et les sociologues ont réfuté l'unicité du temps historique pour privilégier les temps multiples qui se superposent en un temps donné³⁵, il n'est pas inutile de s'interroger sur la place que tient la temporalité individuelle dans ce foisonnement de temps divers. Riches des grandes réflexions qui ont permis de mieux définir les temps historiques ces dernières années³⁶, les historiens ont parcouru tour à tour les chemins de la longue durée et ceux de l'événement. Qu'il soit court ou long, le temps, pour être historique, ne s'interprète qu'à l'aune des processus sociaux. La temporalité individuelle, dans ce contexte, s'arrime à la durée d'une vie et pourrait n'évoquer qu'un autre temps court. Pourtant, si, comme le disait Bachelard, "[le temps] n'apparaît continu que sous une certaine épaisseur, grâce à la superposition de plusieurs temps indépendants"³⁷, on peut croire que le temps individuel participe de la construction du temps historique. Dès lors, comme on observe l'effet du temps sur des institutions ou sur une société, peut-on s'intéresser à l'effet du temps sur l'individu. Il reste à trouver comment intégrer cette nouvelle couche à celles qui produisent déjà l'histoire.

Sans que le fait de vieillir ait été occulté par l'histoire³⁸, les transformations subies par les individus au cours de leur vie ont été évoquées dans un cadre biographique ou en relations avec le cycle de vie qui affecte chaque famille. Quand ils touchent au plus profond de l'être, ces changements, perçus au singulier, suivent un rythme que ne reconnaissent ni la société ni ses institutions. La lenteur qui affecte les transformations des pratiques culturelles ou des mentalités voile en effet les changements radicaux que se permet l'individu. En accéléré dans ses avancées comme dans ses reculs, le temps individuel est rebelle à l'opération de synthèse qui conduit à cerner les évolutions. Défi pour les historiens, il ne doit pas pour autant être négligé. Sans qu'il soit facile de concilier les multiples temporalités qui parcourent les documents, l'historien doit néanmoins s'attacher à les reconnaître.

Le temps individuel n'est pas à proprement parler un temps court. Il a ses événements, ses conjonctures et sa longue durée et trouve son sens, comme le temps historique, dans la conjonction de ces durées. Métaphore du temps historique, le temps individuel ne peut plus être réduit à l'une des nombreuses couches qui s'agrègent pour constituer le temps historique. La forte conscience du changement qui touche les Provençaux dans leur vie quotidienne, comme le caractère conjoncturel des conflits

---

³⁵ François Chenet, *Le temps. Temps cosmique, temps vécu*. Paris, Armand Colin, 2000, p. 150; Reinhart Koselleck, *Le futur passé. Contribution à la sémantique des temps historiques*. Paris, Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1990, p. 10; Georges Gurvitch, *The spectrum of social time* [traduction de *La multiplicité des temps sociaux*], Dordrecht, D. Reidel Publishing Company, 1964.

³⁶ Les éditions du Seuil ont d'ailleurs publié, en 1999, sous la plume de Jean Leduc, un ouvrage qui en fait la synthèse: *Les historiens et le temps. Conceptions, problématiques, écritures*. Collection Points Histoire, 328 p.

³⁷ Gaston Bachelard, *La dialectique de la durée*. Paris, Quadrige/PUF, 1989, p. 92.

³⁸ On s'est en effet intéressé à la vieillesse dans l'histoire et à l'évolution des rapports qu'entretenaient les personnes âgées avec la société. Georges Minois, *Histoire de la vieillesse... op.cit.* ; Jean-Pierre Gutton, *Naissance du vieillard...op. cit.*

familiaux ou le rythme saccadé de la promotion sociale éclairent sous des angles divers les processus sociaux. Étudié à travers les rythmes qui le traversent, le temps individuel sert en quelque sorte de laboratoire à l'historien de la société.

SYSTÈMES SUCCESSORAUX EN PAYS DE COUTUME: LA SUBSTITUTION EN VALACHIE (1450-1650)

VIOLETA BARBU

Il est légitime de s'interroger, au début de cette enquête, quelles seraient les raisons pour une nouvelle approche à la question, tellement disputée dans l'historiographie roumaine, de la transmission du patrimoine à l'aide de la fiction juridique : fille à la place du fils et beau-fils à la place du fils (mariage « en gendre ») ? En faisant l'état des lieux, il suffit de regarder le dossier bien fourni des recherches sur le privilège de la masculinité en Valachie (XVe-XVIe siècles), les positions et les polémiques, y compris les tentatives plus récentes de réconciliation, pour comprendre qu'on doit avoir une solide justification pour s'y approcher.

Une grande partie des historiens du droit, la plupart de formation juridique ou de leurs émules parmi les historiens, s'accordent pour constater que, à la différence de la Moldavie où le partage des successions se faisait entre tous les héritiers, sans distinction de sexe, en Valachie, seuls les descendants mâles pouvaient participer à la succession *ab intestat*¹. Afin d'introduire une fille dans la propriété, dans le vieux droit coutumier il y avait deux pratiques, assez fréquemment attestées dans la deuxième partie du XVe siècle jusqu'au XVIe siècle : l'adoption fraternelle de la fille, à côté de ses frères, avec lesquels elle venait en concours et la *praefectio*, la transformation fictive de la fille en fils. Cette dernière pratique est mise à l'œuvre en l'absence de tout héritier mâle, afin d'empêcher que la propriété soit aliénée, en occurrence qu'elle ne revienne au prince.

De l'autre côté, même si le nombre des auteurs soit plus modeste², on a produit tout autant d'arguments pour prouver la thèse contraire : les filles venaient à la

---

¹ D. Mototolescu, *Privilegiul masculinității*, București, 1915 ; Marcel Emerit, *La femme en Roumanie pouvait-elle hériter?* dans RHSEE, IV, 1927, nr. 1-3, p. 4-6 și *À propos du droit des femmes à l'héritage en Valachie*, ibid., V, 1928, nr. 1-3; I. Minea și L. T. Boga, *Cum se moșteneau moșiile în Țara Românească până la sfârșitul secolului al XVI-lea*, I, Iași, 1933, p. 175-182 ; P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova*, București, 1964, p. 175-176 ; H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, II, București, 1959 ; Valentin Al. Georgescu, *Contribuții la studiul « trimiriei » și al operei lui Mihail Fotino*, dans RA, IX, 1966, p. 103-112; Ovid Sachelarie, *Privilegiul masculinității în Țara Românească până la jumătatea sec. al XVII-lea*, dans "Studii", XXIII, 1970, nr. 3, p. 495-496; *Istoria dreptului românesc*, București, 1980, vol. I, p. 519-521; *Instituții feudale din țările române. Dicționar*, coord. par Ovid Sachelarie et Nicolae Stoicescu, București, 1988, s. v. *moștenire*.

² I. Nădejde, *Dreptul de moștenire al femeilor coborâtoare din ctitori și al coborâtoarelor prin femei*, București, 1910; I. D. Condurachi, *Expunere rezumativă a teoriei moștenirilor în vechiul drept românesc*, București, 1919 ; G. Fotino, *Contribuțiuni la studiul regimului succesoral în vechiul drept românesc*, Craiova, 1927; *Pagini din istoria dreptului românesc*, București, 1972, p. 92-131 ; Em. Săvoiu, *Contribuțiuni la studiul succesiunii testamentare în vechiul drept*

succession en concours avec leurs frères ; même celles mariées et dotées pouvaient très bien faire valoir leur vocation à la masse successorale, mais en faisant le rapport dotal. Cette dernière assertion dépourvue de tout support documentaire dans la pratique sociale reste plutôt une simple assertion apriorique, reposant surtout sur les normes prévues dans le droit écrit, adopté en 1652 (*Îndreptarea Legii, L'enseignement de la Loi*).

Enfin, la troisième catégorie redevable au même type d'approche, c'est-à-dire l'analyse normative et fonctionnaliste, admet la coexistence de ces deux systèmes coutumiers jusqu'à la parution du droit positif (1652) qui ait imposé, selon la loi byzantine, l'égalité des sexes.

Cette tradition disciplinaire où s'est formée chez nous la pensée de l'institution et en occurrence de la famille a privilégié surtout le corpus des textes juridiques du droit positif ainsi que les dispositifs les plus formellement organisés, les plus stables aussi. La base en est le plus souvent une description empirique, fondée sur l'exploitation d'une source ou d'un ensemble de sources : elle permet de compter, de classer, de hiérarchiser. Bien que la base documentaire se fut progressivement élargie et la logique juridique embrassa également la statistique et la typologie, cette tradition trouva ses limites dans l'impossibilité de rapporter les institutions en tant qu'entités juridico-politiques à la réalité sociale. Il y avait, sans doute, très tôt, avant la première guerre mondiale, la conscience de certains juristes adeptes de la perspective socio-juridique, qu'il faut « se dédoubler » afin de pouvoir suivre « les méandres infiniment intriqués de la coutume à travers la vie sociale des villages »³.

Les sociologues n'ont pas tardé de manifester eux aussi un vif intérêt pour les systèmes d'héritage ; les enquêtes menées dans les villages roumains, dans les années trente du siècle passé, par les équipes interdisciplinaires sous la direction de Dimitrie Gusti ont apporté les résultats attendus d'un travail sur-le-champ⁴. La survivance au XXe siècle des normes et des pratiques coutumières attestées au long des siècles ouvrait de nouvelles perspectives à la recherche. L'un des membres de ces équipes, Henri Stahl, l'auteur d'une riche monographie sur les villages à propriété indivise, a mis au cœur de sa recherche le modèle sociologique⁵. D'abord, il fit éclater la chronologie en faveur « d'une archéologie sociale ». Ensuite, dans son livre, paru dans les années '60, Stahl avança une proposition plus ambitieuse de redéfinition du contexte dans lequel analyser le problème du droit. Il ne s'agissait pas seulement d'abandonner une perspective formelle et institutionnelle, inféodée à la chronologie, mais de mettre profondément en cause la prétendue dépendance des pratiques à des normes sociales. L'analyse des règles de droit devrait partir des pratiques, des comportements sociaux, car c'est là qu'on peut assister à la genèse des normes sociales. Guidé par cette méthode, qui n'est pas du tout étrangère à la nouvelle anthropologie historique, Henri Stahl réussit à dégager les traits de l'institution « mariage en gendre » qui représentait, à l'époque de son enquête, 25 %

---

românesc, Craiova, 1942, p. 81-84 ; G. Cronț, *Instituțiile medievale românești*, București, 1969, p. 31-80.

³ Ion Georgescu-Vrancea, *Considerațiuni asupra coexistenței dreptului scris și a celui nescris în țara noastră*, dans « Revista de studii sociale », I, 1911, nr. 6, p. 17.

⁴ Dimitrie Gusti, *Știința realității sociale*, Paideia, 1999, p. 39-48.

⁵ H. H. Stahl, *op. cit.*, p. 5-10 ; v. aussi la synthèse en anglais *Traditional Romanian Village Communities*, Cambridge University Press et Maison des Sciences de l'Homme, Paris, 1980.

des formes de propriétés dans les terroirs du village Draguș du Pays de Făgăraș⁶, l'endroit où l'enquête fut menée.

Il faut s'attarder aussi sur la synthèse d'anthropologie comparée de Paul H. Stahl, *Triburi și sate din Sud-Estul Europei*⁷ qui met en relation les structures sociales, magiques et religieuses des populations balkaniques. L'ensemble des données récoltées de quatre groupes ethniques (albanais, grec, roumain et serbe) fait ressortir « une classification comparative »⁸. La situation de la fille sans frères en prend place, parmi les éléments considérés par Paul H. Stahl comme essentiels à l'opération d'en dégager les ressemblances aux autres sociétés européennes. Selon Stahl, il s'agirait bien d'une fiction juridique mise en place afin de corriger une situation familiale qui se soustrait à la normalité (le déficit de fils) ; cette fiction ne fait que renforcer et confirmer le patriarcat et le privilège de la masculinité. On ne saurait voir dans cet artifice de la coutume, en aucun cas, l'émergence d'un système matriarcale.

Vers une nouvelle approche

Il y aussi, depuis peu de temps, un troisième lieu où la famille, avec les problèmes juridiques afférents, est redevenue objet de recherche : l'anthropologie historique et juridique. À vrai dire, il ne s'agit pas seulement de l'intérêt renouvelé des historiens pour les problèmes de droit, mais d'un changement de perspective. L'histoire du droit n'est plus un épiphénomène de la réalité sociale ; elle se retrouve, radicalement repensée, au niveau d'une histoire des pratiques, saisies à travers le discours et par rapport aux normes « hautes », produites par les institutions, dans une pluralité de champs normatifs. Les sujets sociaux possèdent chacun sa propre compétence d'engager des rapports sociaux, de mobiliser à leur profit les systèmes des normes, de réorganiser les valeurs selon un certain mode de représentation. L'agrégation en groupes sociaux, qui produit les changements de configuration du champ social, est le résultat de cette position envers les différents systèmes normatifs ou envers des pratiques partagées.

Les suggestions méthodologiques les plus importantes les avons trouvées dans les livres de Thomas Kuehn⁹, David Herlihy et Christiane Klapisch-Zuber¹⁰ sur la genèse des normes à travers les pratiques qui les produisent et sur le règlement des conflits, puis dans la réflexion engagée par Pierre Bourdieu¹¹, Bernard Lepetit¹², Alain

⁶ H. H. Stahl, *Satele devălmase*, vol. II, p. 124-133.

⁷ La version roumaine chez Paideea, 2000.

⁸ Paul H. Stahl, *op. cit.*, p. 208-209.

⁹ Le livre de Kuehn est le premier à employer le syntagme *anthropologie juridique*: *Law, Family and Women. Toward a legal Anthropology of Renaissance Italy*, The University Chicago Press³, 1994, p. 3-16; une autre réflexion à portée théorique sur l'anthropologie juridique chez J. Hook, *Dimensions analytiques et herméneutiques d'une histoire historique du droit*, dans *Annales ESC*, 1989, nov.-déc., p. 1487-1490.

¹⁰ *Les toscans et leurs familles*, Paris, 1978, p. 77-106.

¹¹ *Esquisse d'une théorie de la pratique, précédée de trois études d'éthnologie kabyle*, Genève, 1972, p. 11-26.

¹² *Histoire des pratiques, pratiques de l'histoire*, dans *Les formes de l'expérience. Une autre histoire sociale*, Albin Michel, 1995, p. 9-22.

Bourreau¹³, Simona Cerutti et Luc Boltanski¹⁴ autour de la question de l'accord, de la convention et de la légitimité, du conflit, de remploi, de la compétence inductive de nature juridique. On voit bien que ces concepts, également partagés par la pragmatique et la sociologie, ruinent la distinction réductrice entre les faits et leurs interprétations.

Vu que le système des pratiques et des normes juridiques en Valachie n'est pas autonome par rapport à l'administration et que la parution du droit positif fut attendue par la domination du droit coutumier jusqu'à la deuxième moitié du XVIIe siècle, le modèle webérien¹⁵ de monarchie patriarcale et l'analyse phénoménologique du droit d'Alexandre Kojève¹⁶ nous ont aidé à trouver les repères de l'usage d'une fiction juridique. La mise à l'épreuve du modèle de Kojève, dans l'anthropologie juridique, peut sembler un peu étrange, vu son an historicité. Mais en répudiant la notion de genèse, de précurseur, l'histoire des sciences a renoncé depuis longtemps à descendre paresseusement, d'amont en aval, au fil du temps.

D'abord qu'est-ce que c'est la substitution? En terme du droit classique, *substitutio*¹⁷ est une fiction juridique complexe qui sous-tend une diversité de types de relations juridiques. Dans l'histoire du droit roumain, la substitution est habituellement interprétée comme fiction juridique, spécifique au droit coutumier, mise en usage pour corriger l'inégalité des sexes et changer l'ordre dans la succession patrimoniale. Du point de vue phénoménologique et mise à part toute contextualisation, il faut dire d'emblée que la substitution, en tant que règle juridique, possède une grande qualité : elle met en oeuvre la capacité manipulatrice des acteurs sociaux, leurs accords sur la façon de contourner les normes. En Valachie, le système successoral selon la coutume caractéristique aux XVe-XVIe siècles, pourrait être décrit, dans l'historiographie traditionnelle, de la manière suivante : l'usage de la fiction juridique de la substitution fut conditionné par l'existence d'un système inégalitaire. Les filles sont exclues à la succession des biens-fonds *ab intestat*, à cause de la dot reçue à l'occasion du mariage. La substitution vient de corriger cette inégalité, en restituant aux filles la capacité d'hériter en concours avec leurs frères ou toutes seules, faute de descendants masculins. Le cas de la substitution du gendre à la place d'un fils (mariage en gendre) est une conséquence de la première substitution. Cette fois-ci, le remplacement est double : fictivement, une fille unique ou la dernière-née est mise à la place d'un fils, tandis que son conjoint installé dans la maison de ses beaux-parents, prend la place de cette fille (mariage en « gendre »).

¹³ *Propositions pour une histoire restreinte des mentalités*, dans «Annales ESC», XLIV, 1989, nr. 6, p. 1501 ; *La compétence inductive. Un modèle de compétence inductive*, dans *Les formes de l'expérience*, p. 23-38.

¹⁴ *L'amour et la justice comme compétences. Trois essais de sociologie de l'action*, Paris, 1990, p. 35-53.

¹⁵ *Sociologie du droit*, Paris, PUF, 1986, p. 191.

¹⁶ *Esquisse d'une phénoménologie du droit*, Gallimard, 1981.

¹⁷ Dans le dictionnaire *Instituții feudale din țările române*, ed. cit., la substitution est évoquée seulement s. v. *substituția fideicomisară*.

Substitution et équivalence

Notre analyse se fonde sur le fait que la mise en place de la substitution intervient dans un système de droit familial qui n'est pas d'inégalité, mais d'*équivalence*, selon le modèle fournit par Alexandre Kojève¹⁸: les membres égaux de la famille ont des devoirs équivalents envers les membres inégaux du point de vue de leur statut juridique. En occurrence, dans le droit coutumier valaque, le père, les frères ou la mère veuve sont obligés d'assurer la dot aux filles, voir aux sœurs. Cette situation dérive du statut de parenté, étant un aspect intrinsèque à l'être (*le droit familial de statut*), selon l'analyse de Kojève. En tant que statut, le degré de parenté est fixé par le seul fait de l'existence de l'individu, c'est-à-dire par le fait de sa naissance. La filiation dans le lignage organise la division et la succession du patrimoine.

On retrouve les traces de cette représentation de la parenté en Transylvanie, depuis le XIIIe siècle, grand nombre de documents de succession renvoyant à *jus naturae*. Dans les autres pays roumains, l'appel au droit de la personne selon la nature (*jus naturae*) est une innovation de la législation civile à l'aube de la modernité : le *Code Calimachi* et la *Loi Caragea*¹⁹.

Par rapport au *droit familial de statut*, la substitution suppose un *droit familial de la fonction*, puisqu'elle crée, d'une manière consciente et volontaire, un nouveau lien de parenté (fonction positive) ou détruit un lien préexistant (répudier un enfant légitime = fonction négative)²⁰. C'est le principe de l'équivalence qui régit ce nouveau lien de parenté : une fille reçoit les mêmes droits patrimoniaux et les mêmes devoirs d'un fils.

Qui sont les bénéficiaires de la substitution fille à la place d'un fils dans la pratique sociale ? Le dépouillement des sources publiées dans le corpus *Documenta Romaniae Historica Série B, Valachie*, dans la période 1450-1650²¹ a pris en considération les paramètres suivants : le nombre des filles, l'initiateur de la fiction juridique, la nature des biens, le statut des acteurs sociaux et les conditions (clauses juridiques) du contrat. À la suite de cette approche statistique, nous avons pu glaner les données suivantes :

1. 1463-1500 ; 12 occurrences, sur un échantillon déterminé par la première occurrence (1463) de l'énoncé juridique « fille à la place du fils ». Il s'agit d'adoption fraternelle entre les membres de la même famille, d'habitude entre père et fille(s). Parmi

¹⁸ Alexandre Kojève, *op. cit.*, p. 515-516.

¹⁹ *Istoria dreptului românesc*, II/I, p. 139, 244: dans La loi Caragea on trouve une classification des personnes selon "la nature" (*după fire*), tandis que le Code Callimachi se réfère au « droit naturel de l'homme » (*firescul drit al omului*).

²⁰ Alexandre Kojève, *op. cit.*, p. 513.

²¹ Les sources dépouillées se trouvent éditées, d'une manière intégrale, dans DRH, seria B, vol. I-VIII, XI, XXI-XXV, XXX, XXXII, XXXIV, DIR, sec. XVII, vol. I, II et sous la forme des régestes dans *Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului (1627-1638)*, vol III, București, 1978, (1633-1639), vol. IV, (1640-1644), București, 1981, vol. V (1640-1644), București, 1985, tous les deux rédigés par Marcel-Dumitru Ciucă, Doina Duca-Tincușescu, Silvia Vătafu-Găitan, (1645-1649), vol. VI, București, 1992, rédigé par Marcel-Dumitru Ciucă et Silvia Vătafu-Găitan, (1650-1653), vol. VII, București, 1999, rédigé par Marcel-Dumitru Ciucă, Silvia Vătafu-Găitan, Melentina Bâzgan.

ces 12 occurrences, 3 ont pour bénéficiaires des filles uniques, affréries à leur père et à leur oncle paternel, avec la même condition : après le décès du père, la fille sera héritière à coté de son oncle. En ce cas, la fiction sert à contourner la norme coutumière, selon laquelle les ascendants masculins étaient privilégiés, en écartant les descendantes. Les autres cas ont pour but soit l'insertion des filles dans une propriété indivise détenue par le père dans une frêrèche élargie, soit la simple association des filles au patrimoine indivis possédé par le père, sans aucune distinction d'ordre juridique entre bien-fonds et d'autres types de fortune (tziganes), entre *bona aviatica* et *bona aquisita* (« ocini de baștină » și « ocini de cumpărătoare ») et sans prendre en compte le statut marital des filles.

2. 1501-1527 ; 14 occurrences, dont 8 concernent la fille unique, substituée à la place d'un fils. En 7 de ces 8 cas, l'adoption a comme effet juridique la capacité de la fille de succéder au père, après sa mort. Si la règle était de laisser au père, d'une manière exclusive, l'initiative de corriger par le biais de la substitution, le système de la coutume, en 1527²², ce fut le prince qui, de par son autorité, en fit recours. Le prince Radu de Afumați se met à la place d'un père et, faute d'une adoption réclamée durant la vie de celui-ci, il octroie à quatre filles (Neacșa, Manea, Floarea et Ganea) le droit de succéder à leurs père, Ganea et d'entrer dans la possession de ses trois tenures (Mirilești, Jid, Liseni) qui lui ont appartenu.

Il mérite de s'attarder sur la charte octroyée par Radu de Afumați, puisqu'on y retrouve pour la première fois l'énoncé du principe d'égalité des sexes : « *C'est pourquoi, nous avons mené une enquête et nous avons pu constater que le fils est pareil à la fille, l'un tout comme l'autre, et de plus, les filles prennent soin de l'âme et de la mémoire de leurs parents* »²³. On voit bien que l'égalité des sexes y soit reconnue et même renforcée, à l'appui de l'autorité princière. Ce qui n'est plus aussi clair ce sont les fondements de cette règle de droit, s'il est vrai que la dernière proposition de l'énoncé normatif renvoie à une motivation raisonnable (*les filles prennent soin de l'âme et de la mémoire de leurs parents*), qui plus est, semble apporter en discussion un précieux élément contractuel. La traduction littérale du syntagme employé en roumain serait la suivante: «les parents bénéficient de la charité de la part de leurs filles» ou le mot *charité* (sl. *pomate*) pourrait avoir un double sens : 1. porter secours en cas de maladie et vieillesse 2. prendre soin de l'âme et de la mémoire, après décès, selon les prescriptions de l'Eglise²⁴.

Mais la charte de Radu de Afumați est atypique à beaucoup d'égards. Quel type d'accord y est-il énoncé ? Faisant nôtres les propos de Max Weber, on peut se demander : qui « dit » la loi, le prince ou la société²⁵ ? Pour répondre à cette question, il faut partir du principe wébérien selon lequel toute action juridique dotée de sens a une puissance rationnelle. Cette puissance se manifeste en acte, dans le droit coutumier, à

²² DRH, B, III, p. 62.

²³ «De aceea, am cercetat domnia mea că este fiul ca și [fiicele, unul ca și] altul și încă părinții au pomană de la fiice».

²⁴ Cf. la charte de 18 mai 1626, DRH, B, III, p. 18-19 : deux soeurs sont affréries à deux frères, à conditions qu'elles « prennent soin des péchés <de leurs frères n.n.>, en faisant charité » «drept acéle surori ale lor însă să aibă a căuta cu pomenire pentru păcatele lor».

²⁵ Max Weber, *op. cit.*, PUF, 1986, p. 126 ; voir, pour le cas roumain à l'époque de l'Ancien Régime, Daniel Barbu, *Bizanz contra Bizanz*, Nemira, 2001, p. 48-70.

travers l'accord des agents sociaux. Est-ce que le prince se contente à « dire » une nouvelle règle, prenant acte que les acteurs sociaux ont trouvé, dans la pratique sociale, un accord nouveau sur l'égalité des sexes qui commence à s'imposer comme norme ? Ou bien, à la suite de « son enquête », il en jugea bon de mettre fin au privilège masculin, puisque, dans les termes du *droit de statut*, l'égalité est fondée sur *jus naturae* : « *le fils est pareil à la fille, l'un tout comme l'autre* », tandis que dans les termes du *droit de fonction*, les filles sont capables de prester, en échange, des services de nature symbolique, le cas échéant, la commémoration des parents : « *de plus, les filles prennent soin de l'âme et de la mémoire de leurs parents* » ? Il est intéressant d'observer que le souci de préserver un patrimoine dans la famille, principale raison pour réclamer la substitution de la fille à la place du fils, se voit remplacer, dans le raisonnement juridique du prince Radu de Afumați, par deux principes : l'égalité naturelle, renforcée par l'égalité de fonction (la commémoration).

En jugeant d'après la pratique témoignée par les documents de la période antérieure à 1527, ce fut la société qui fit preuve d'une capacité créative, en se glissant dans les espaces interstitiels que les univers des règles et des valeurs ménagent entre eux, en mobilisant à leur profit le système des normes ou des taxinomies le plus adéquat²⁶. Il s'agit, en effet, d'un parcours de jurisprudence de droit commun. Si la société apporte la pratique commune effective et la conviction commune de la conformité au droit, le prince aura la possibilité de manifester son « imperium », l'aptitude de rationalisation. Par voie de conséquence, on est enclin à voir dans l'énoncé du prince Radu de la Afumați une règle juridique octroyée dans le domaine du droit civil, dont le caractère est assuré par son aspect formel, dépourvu de contrainte juridique, sauf la garantie de l'autorité princière et le consensus des acteurs sociaux.

D'ailleurs, il n'est pas inutile d'observer, dans les chartes octroyées par ce prince, la fréquence de l'apparition de la femme à côté de son mari dans les actes concernant la propriété, élément innovatif qui sera intégré ensuite dans la norme. Qui plus est, une lecture des procès jugés par le voïvode met en évidence une certaine tendance à protéger les intérêts des femmes, qu'on ne saurait pas trouver chez ses prédécesseurs.

Néanmoins, on ne pourra ignorer désormais la prééminence de la charte de 1527 en tant qu'énoncé normatif de l'égalité des sexes, sur le code de droit positif *Indreptarea legii* (1652), reconnue dans l'historiographie juridique comme la fin du privilège de la masculinité en Valachie²⁷.

3. 1528-1550 15 occurrences ; la plupart des acteurs sociaux sont des paysans libres, possédant des terres en indivision. L'usage de la fiction juridique « fille à la place du fils » sert donc à préserver la position de la communauté familiale dans la propriété collective villageoise et doit être envisager dans le système plus vaste de la dynamique de l'indivision familiale.

À ce point de la discussion il est peut être utile de s'interroger, encore une fois, sur le type de communauté familiale qui existait en Valachie au XVIe siècles²⁸. De nombreux documents, ceux en particulier qui concernent la vente, la donation ou toute

²⁶ Bernard Lepetit, *op. cit.*, p. 20.

²⁷ *Instituții feudale din țările române. Dicționar*, București, 1988, p. 310-311.

²⁸ Des formules utilisées dans des recherches plus récentes : *famille élargie* v. Șarolta Solcan, *Făgărașul în istoria românilor în sec. XVI-XVII*, dans *Istoria României. Pagini transilvane*, Cluj, 1995, p. 117.

autre forme d'aliénation, témoignent sur l'assentiment des fils et de la femme à coté du père, administrateur du patrimoine, ce qui amène à croire qu'il s'agirait de la famille-souche (parents et enfants habitant provisoirement avec leurs parents)²⁹ ou du premier type d'entité familiale, d'après la classification donnée par Juliusz Bardach pour les pays de l'Europe Centrale³⁰. D'autres types évoqués par Bardach - la frêrèches et la communauté élargie, englobant les villageois copropriétaires voisins - s'y retrouvent aussi, mais d'une manière statistiquement moins fréquente.

Faut-il s'étonner du grand nombre d'affrètements père/fille(s) dans les communautés paysannes valaques? Cette catégorie occupait, du point de vu statistique, une place privilégiée dans la typologie de la substitution. Aucune trace au niveau du discours ne nous éclaire sur les vrais fondements de l'adoption des filles/sœurs. De toute façon, il ne s'agit ni d'un règlement de conflit, ni de l'intention de légitimer une solution équitable pour l'accès des femmes au patrimoine immeuble. Pourtant, de faibles indices il y en a à l'appui de ce dernier argument d'équité, mais je doute qu'on en puisse faire un précédent juridique pour un comportement social. Par exemple, quelques témoignages provenant du monde des villages attestent l'adoption fraternelle des filles sur les terres de la famille à titre d'instrument d'assurer la dot, à défaut des biens meubles (bétail, grains) et de l'argent comptant.

Alors, quelle serait le vrai but ? C'est l'indivision et le souci de la préserver qui animent les acteurs sociaux ? Au XVIe siècle, le système des « frêrèches paysannes », selon l'expression de Marc Bloch³¹, y compris « la fraternité artificielle » fut une coutume largement répandue en Valachie, surtout pour des raisons de transmission de la tenure³². Gheorghe Cronț a dénombré 222 affrètements entre membres de la même famille et 268 entre personnes étrangères³³. La substitution faisait également partie de cette dynamique contractuelle³⁴ qui, tout en laissant les traces dans les documents

²⁹ André Bourguière, *L'anthropologie historique*, dans *La nouvelle Histoire*, sous la direction de Jacques Le Goff, Paris, 1978, p. 137-161; idem, *Pour une typologie des formes d'organisation domestique de l'Europe moderne (XVIe-XIXe siècles)*, dans *Annales ESC*, 1986, nr. 3, p. 643 (le type moyen-occidental); P. Chaunu, *Histoire, science sociale*, Sedes, Paris, 1974, p. 353-367; *Istoria dreptului românesc*, responsables Dumitru Firoiu, Liviu P. Marcu, vol. II/I, Bucarest, 1984, p. 251.

³⁰ Juliusz Bardach, *L'indivision familiale dans les pays du Centre-Est européen*, dans *Famille et parenté dans l'Occident médiéval*, sous la direction de George Duby, École française de Rome, 1977, p. 340-341.

³¹ Marc Bloch, *La fine della comunità e la nascita dell'individualismo agrario*, trad. it., Jaka Book, 1997, p. 15-16.

³² Tout comme en Italie méridionale, en pays roumains l'affrèment n'était donc seulement une forme d'association permettant de mettre les biens en commun, mais un artifice juridique pour assurer une succession à la famille, v. A. Marongiu, *L'affratellamento come negozio giuridico*, dans *Studi di storia e diritto in onore de A. Solmi*, vol. II, Milan, 1941, p. 259-300.

³³ Gh. Cronț, *op.cit.*, p. 10-80; la fleuraison de cette coutume dans les pays danubiens et en Ukraine se produit à une époque plus tardive par rapport à l'Hongrie, J. Bardach, *op.cit.*, p. 347.

³⁴ Marcel Emerit fut le premier à parler du caractère contractuel de cette institution, *L'adoption fraternelle en Valachie et son influence sur la formation de la propriété collective*, dans *Mélange de la Bibliothèque de l'Institut Français des Hautes Etudes en Roumanie*, Bucarest, 1928 (tirage à part), p. 1-17.

d'archives, nous instruit surtout sur une étape de déclin de l'indivision³⁵. En effet, l'affrèrement et sa forme particulière qui est la substitution, se propagèrent et eurent besoin d'être juridiquement formalisées, juste au moment où la propriété individuelle était déjà bien enracinée. C'est pourquoi l'institution de l'indivision devait revêtir un caractère solennel, dont on n'avait pas besoin là où le cadre de la communauté familiale existante rendait possible l'extension de l'indivision d'une façon naturelle, selon les pratiques coutumières.

4. 1551-1600 ; 26 occurrences ; en commençant de 1557 (4 occurrences), le syntagme « fille à la place du fils » est systématiquement abandonné en faveur d'une terminologie plus explicitement contractuelle : « instituer, léguer, disposer » (*a așeza, a tocni*), ce qui montre l'abandon de la fiction juridique de la substitution en faveur d'un contrat soit d'affrèrement, soit de dot ou en faveur du testament qui gagne de plus en plus d'autorité. Au fur et à mesure que la dot devient le sujet de règlement juridique, le recours à la substitution devient superflu ou, en cas exceptionnel, opératoire lorsque les parents sont contraints à faire des distinctions entre plusieurs filles dotées ou héritières³⁶. Il est à supposer que la généralisation, à la fin du XVIe siècle et au début du XVIIe siècle du régime dotal et, par conséquent, du principe *exclusio propter dotem* ait abouti à un nouveau renforcement du privilège des rapports d'agnation³⁷.

Pluralité des systèmes

Des données et des considérations précédentes, il en résulte une autre classification :

1. Filles, mariées ou célibataires, associées sur le patrimoine indivis par adoption fraternelle, à côté des frères 47 ;
2. Filles mariées ou célibataires associées réciproquement sur le patrimoine indivis, faute de descendants *per masculos* 8 ;
3. Filles mariées, associées réciproquement et avec leurs maris sur le patrimoine indivis, faute de descendants *per masculos* 4 ;
4. Fille unique, mariée ou célibataire, héritière universelle, faute de descendants *per masculos* 8.

Quelques observations s'imposent en marge de cette typologie : il est surtout évident que ces pratiques conservées dans les documents constituent à un système normatif assez hétérogène. Les variables du système, censées à l'organiser d'une manière cohérente, auraient du être la dot et les descendants masculins. En d'autres termes, les pratiques de type 1 aurait du trouvé une justification raisonnée dans l'absence de la dot, tandis que les trois autres semblent être déterminés par l'absence des

³⁵ Cf. M. Emerit concevait le processus à rebours: l'adoption était censée d'engendrer et de consolider la propriété collective.

³⁶ V. doc. 12 novembre 1576, DRH, B, VIII, nr. 40 : le logothète Sârbu, père de quatre filles, décide de doter deux filles et de donner à deux autres droit de possession sur la tenure, la troisième puisqu'elle resta orpheline « sans bijoux » (*fără scule*), la quatrième pour avoir soigné ses parents ; *ibidem* nr. 251, une fille reçoit la dot, l'autre est affrérie avec son frère sur la tenure etc.

³⁷ V. M. Bellomo, *Ricerche sui rapporti patrimoniali tra coniugi. Contributo alla storia della famiglia medievale*, Milano, 1961, p. 163-185.

descendants masculins. Or, il est bien clair que dans les pratiques de substitution, la compétence des filles de devenir des fils ne prend pas en compte et ne fait point de distinction sur leur statut marital, sur l'absence ou la présence de la dot, sur l'absence ou la présence des autres descendants *per masculos*.

Le risque de cette interprétation est d'éliminer la dimension temporelle de cette configuration normative. Mais l'historicité du modèle ne suppose pas automatiquement le recours à la chronologique. Ranger tous les exemples sur l'axe chronologique nous mènent à la tentation de croire à une complication progressive du système. L'examen de la configuration des pratiques contredit cette assertion. Après 1600, les substitutions de type 1 et 2 disparaissent progressivement, tandis que les types 3 et 4 s'avèrent viables jusque dans la modernité.

Le mariage en genre

Un cas particulier de substitution, le gendre à la place du fils, conséquence secondaire de la substitution fille unique ou dernière-née au lieu du fils, aura une existence plus longue. Henri H. Stahl en a saisi les effets au XXe siècle dans le monde rural, dictés par les contraintes du modèle dominant de famille patrilocale. Ses stratégies ont traversé la modernité: le genre qui vit avec sa femme et ses beaux-parents adopte le nom de leur lignage³⁸ et prend une position d'infériorité sociale dans la communauté (à l'église et même au cimetière).

Les exemples très rares (5 occurrences dans la période 1400-1650) que j'ai pu enregistrer tiennent apparemment à l'état des sources. Dans la première attestation (le 11 mars, 1573)³⁹ que j'ai pu identifier, c'est le gendre qui apporte la dot dans la maison de son beau-père : de l'argent (2 800 aspri), un cheval et 4 boeufs, à condition que sa femme qui est la fille aînée, donne la dot à ces deux soeurs cadettes. Depuis la première occurrence jusqu'à la dernière de cette série, qui date de 1652⁴⁰, on n'eut pas besoin de l'autorisation du prince pour être reconnus comme gendres héritiers du patrimoine de leurs beaux-parents. Détail significatif qui nous laisse soupçonner un ultérieur développement souterrain, mais sûr, caché dans le silence de la coutume. C'est sans doute ce qui explique le fait que cette institution ne laissa que de très rares traces dans les documents. En dernière analyse, même si la substitution « mariage en genre » eut une vie plus longue, jusqu'à la modernité, il est bien évident que la substitution cessa d'être un réseau de pratiques à travers laquelle la famille pourrait toucher la grande échelle de l'organisme social.

³⁸ Il est bien connu le cas du sluger Preda, le mari de Florica, la fille du prince Michel le Brave qui prit le nom de sa femme : Preda Floricoiul, espèce de sobriquet, signe de son infériorité sociale.

³⁹ DRH, B, VII, p. 168-169.

⁴⁰ V. notre étude *Privilegiul mezinului : între realitatea juridică și ficțiunea basmului*, dans AG, III (VIII), 1998, p. 49-62.

Une perspective comparée

Est-ce qu'on peut supposer un état préexistant plus raisonné de la pratique de la substitution ? Est-il légitime de chercher dans le silence de la coutume la genèse d'une pratique cohérente, pure, non contaminée, est-il possible de dégager dans la stratification sociale un archétype, compliqué ensuite par l'usage ? Ou faut-il se résigner à reconnaître la pluralité d'un univers normatif et d'un système de pratiques ?

À un certain point de leur démarche, les historiens (Marcel Emerit, P. P. Panaitrescu, George Fotino) ont convoqué la perspective comparative. Du point de vue épistémologique, cette méthode classique a été parfois dénoncée comme asymétrique. Forcément, il s'agit toujours de mettre à l'épreuve la conformité d'un objet que l'on connaît moins ou peu ou pas, à un objet qui pour sa part est déjà connu. De plus, la comparaison met le problème des frontières (culturelles, politiques, religieuses) ; Marc Bloch avertissait sur le risque de ne comparer que les sociétés limitrophes ou contemporaines, puisqu'on ne trouve que ce qu'on avait pressenti. Mais à la fois, dans son célèbre article sur l'histoire comparée des sociétés européennes⁴¹, Bloch avançait le modèle du mélange, des passages, des médiations, des transferts et des emprunts.

L'intuition d'une analogie entre le statut de la femme dans la coutume valaque de la succession et le *jus valachicum* observé par les habitants roumains de la Transylvanie, sujets à la fois au droit coutumier hongrois, s'avère en effet pleine de suggestions. A ce propos, Marcel Emerit convoque deux documents (1449 et 1509)⁴², selon lesquels les héritiers masculins collatéraux se voient obligés *juxta ritum Valachiae* de constituer la dot d'une fille, seule descendante directe, celle-ci n'ayant rien hérité. Un autre document, provenant du pays de Fagaraș se réfère à la substitution des deux filles en fils, *per defectum masculos*. S'il est légitime de comparer ce système à celui de la Valachie, comme d'ailleurs Emerit le fait, on ne saurait néanmoins ignorer les coutumes successorales des autres peuples transylvains : les Hongrois et les Szeklers.

Caractérisée par un système d'inégalité, la coutume hongroise⁴³ (*regni consuetudine*), n'exclue pas la femme, pour laquelle on prévoit la *quarta filialis* ou *puellaris*, c'est-à-dire le droit de la fille de bénéficier, à part sa dot, d'un quart de la masse successorale, si elle se marie à un noble. Il s'agit bien de la réception du système germanique d'assignation nuptiale⁴⁴. Celui-ci réservait à la femme le tiers ou le quart des biens héréditaires de son époux ou de son père. Elle touchait son droit à la mort du père et indépendamment de la dot et des dons de noce (*res parafermalia*). À défaut des descendants masculins, on lui accordait la capacité juridique de substituer le fils (*praefectio*), s'il y avait la volonté librement manifestée de son père, sanctionnée par l'autorisation royale. En cas de déshérence absolue ou si la volonté de *de cuius* n'avait

⁴¹ M. Bloch, *Pour une histoire comparée des sociétés européennes*, dans *Revue de synthèse historique*, XLVI, 1928, p. 15-50, repris dans *Mélanges historiques*, I, Paris, 1963, p. 16-40.

⁴² Marcel Emerit, *La femme en Roumanie pouvait-elle hériter?* p. 4-6.

⁴³ K. Kadlec, *Verbocyeyo Tripartitum a soukrome pravo uherske a chorvatske slechty v nim obsazene*, Prague, 1902, p. 191 sq. ; R. Rauscher, *O rodinem nedilu v ceskom a v uherskem pravu zemskem pred Tripartitem*, Bratislava, 1928, p. 125 sq. ; *Dicționarul de instituții feudale*, s. v. *moștenitor*.

⁴⁴ Paolo Cammarosano, *Les structures familiales dans les villes de l'Italie communale XIIe-XIVe siècle*, dans *Famille et parenté dans l'Occident médiéval*, p. 183-184.

pas fait recours à la *praefectio*, le patrimoine irait au bénéfice du roi. L'usage de la règle stipulé dans le coutumier *Tripartition* nous montre que, dans la pratique, la fille pourrait exiger elle-même au roi la *praefectio* si elle était la seule héritière ou pauvre ou mariée à un noble sans possession.

Le droit coutumier des szeklers rédigé en écrit dans *Les Constitutions* de 1555⁴⁵ a forgé, par contre, un système d'exclusion, accordant aux fils le privilège de succession, à condition qu'ils prévoient la dot de leurs sœurs. Faute de descendants *per masculos*, le patrimoine était transmis à la fille « virilisée ». Lorsqu'il y avait deux sœurs, le patrimoine devait être partagé d'une manière égale; néanmoins, la cadette allait hériter la maison des parents.

Il n'est pas difficile à observer que la pratique de la substitution (*praefectio*) était présente dans tous les deux systèmes, qui lui font place d'une manière plus cohérente, par rapport à la pluralité des coutumes valaques; de même, la coutume des szeklers s'avère plus proche, même pareil au système adopté en Valachie.

Dans la pratique des roumains transylvains, les choses semblent beaucoup plus compliquées. Chez les familles des nobles originaires de Banat, le privilège masculin ou, au contraire, l'égalité des sexes sont mis à l'œuvre *ad libitum*. Il s'agit du libre choix de la stratégie la plus appropriée qui puisse servir à préserver et à gérer le patrimoine de chaque famille. La famille Racovița, par exemple, s'est montrée attachée au privilège masculin jusqu'au moment où ses membres prennent, en 1458, la décision de s'affrérir à la famille de Bizere; l'acte juridique concernait tous les descendants des Bizere (*filiis, filiabus et consanguineis suis*), tandis que les Racovița excluaient les filles (*natis scilicet et nascendis masculini*)⁴⁶. Prenons un autre exemple qui rend compte de la capacité des acteurs sociaux de manipuler les normes à leur profit: le cas de la famille Fiat, originaire de Caransebes. Dans un document émis à Caransebes en 1531 par les juges des nobles de la ville, on témoigne que le noble roumain Francisc Fiat d'Armenis s'oppose à deux décisions royales, concernant la succession des biens de la famille. L'enjeu est important puisqu'il s'agit une fortune importante de 21 tenures dans le district de Caransebes et Mehadia. On y trouve énoncé, d'une manière plus explicite, le privilège de la masculinité. Le noble concerné « s'est préoccupé de témoigner et de protester à l'égard du fait que lui, aussi bien que ses prédécesseurs, sont habitués et ont été habitués de tenir en possession les terres selon la descendance masculine, pas féminine » « *per modum protestaciones et inhibiciones protestare curavit in hunc modum, quod licet ipse et predecessores sui possessiones infrascriptas ad semenam virilem et non femineam usus esset et usi fuissent* »⁴⁷. Francisc Fiat s'élève contre les droits de deux héritières concurrentes, Ana, fille unique de Ladislau Fiat et Ecaterina, fille unique de Ioan Fiat et de Magdalena Racovița. Même si la famille Racovița pratiquait seulement le privilège masculin, les femmes de la famille Fiat étaient capables d'hériter. Le grand-père de Ecaterina, Ladislau Fiat de Armenis, a sollicité au roi Vladislav II la *praefectio*, en occurrence le droit de transmission sur la ligné féminine. D'ailleurs, en 1525, le roi Ludovic II confirmait à Ecaterina, encore mineure (*nobilis puella*) le droit de possession

⁴⁵ *Székely Oklevéltár*, ed. Szabo Karoly, Cluj, 1876, vol. II, p. 120-121.

⁴⁶ Costin Feneșan, *Documente medievale bănățene (1440-1653)*, Timișoara, 1981, p. 40-42.

⁴⁷ C. Feneșan, *op. cit.*, p. 52-54.

sur les tenures de son père⁴⁸. Autrement dit, Francisc Fiat s'oppose, au nom de la coutume, à une décision prise par son père et confirmée par deux rois.

De l'autre côté de la Transylvanie, dans le pays de Făgăraș, les statuts de 1508 stipulaient que les femmes, selon la loi des roumains (*in lege valachorum*) n'ont pas de droit de succession aux héritages nobles, mis à part les parties prévues pour les conjointes (*portionibus uxorum*). Qui voudrait transformer (*praeffectio*) sa fille/ses filles dans des héritiers masculins devrait posséder un acte parfaitement légal, scellé (*litteras efficaces*), octroyé par *le dominus terrae* et ensuite par les juges du pays⁴⁹.

Faut-il reconnaître à ces traits un certain fonctionnement social des normes coutumières caractéristiques aux roumains de la Transylvanie, qui fait que les pratiques de succession adoptées, comme on l'a vu, par chaque famille restent dans le sens wébérien, des droits subjectifs ? La réponse semble affirmative. Il y a plus ; dans le droit de la famille, on ne peut plus parler des pratiques cohérentes caractéristiques à une classe ou groupe social, puisque, de toute façon, il y a une pluralité des pratiques qui changent pas seulement d'une famille à l'autre, mais d'une génération à l'autre, au sein de la même famille.

À partir de ce constat, il est donc possible, me semble-t-il, d'imaginer une hypothétique association entre le privilège de la masculinité avec exclusion totale des femmes, spécifique au droit coutumier valaque, et la coutume hongroise de la *praeffectio*, à défaut des descendants masculins. L'élément nouveau, en Valachie, fut la mise à l'œuvre de l'institution de l'affrèrement père/fille(s), en fait une substitution déguisée, probablement d'origine byzantino-slave⁵⁰, de cette pratique, qui n'obtient jamais la reconnaissance du droit imperial.

Consensus principi

Le transfert de la *substitutio* en Valachie a entraîné aussi l'intervention obligatoire du Tiers (*tertium*), ce qui fait que tous les actes de cette espèce soient réglés par l'autorité du prince. D'une manière implicite, cette exigence trouve son expression dans une charte de 1570, le 19 juillet⁵¹. Parmi les autres pièces du dossier, c'est le seul cas de revendication en vertu d'une prétendue substitution. Calea, une des trois filles de Vlad, fils du noble Șuica de Șuici, porta plainte contre ses deux sœurs, Rada et Vladaia, en réclamant, pour elle seule, toute la fortune de son père et de son frère défunts. Après avoir donné la dot à deux de ses filles, le père aurait institué l'égalité entre son fils, Șuica et la troisième fille, Calea. Après le décès de son frère, celle-ci a la prétention de le substituer et, par conséquent, de devenir héritière à titre universel. Le prince fit appeler en instance la mère de ces trois filles qui s'opposa aux prétentions de Calea, faute d'une attestation écrite de la de substitution. Le conflit nous instruit sur la

⁴⁸ Ligia Boldea, *Evoluția familiei nobile române bănățene Racoviță de Caransebeș (sec. XV-XVI)*, dans "Medievalia Transilvanica", IV, 2000, nr. 1-2, p. 98.

⁴⁹ D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, București, 1968, p. 4.

⁵⁰ V. la dernière prise de position sur le rapport entre l'affrèrement dans les pays roumains et la législation impériale byzantine, qui n'en fait pas mention, Evelyne Patlagean, *Christianisation et parentés rituelles. Le domaine de Byzance*, dans *Annales ESC*, XXXIII, 1978, nr. 3, p. 632.

⁵¹ DRH, B, VI, nr. 216.

distinction opérée, à l'époque, entre la dot et la substitution, à la dernière un acte formel et légal (confirmé par le prince) étant requis.

Faire basculer le privilège de la masculinité par *substitutio per defectum semine* semblait une pratique raisonnable et efficace. Mais dans le jeu des rapports, la cohérence de ce système fut bouleversée, lorsqu'il croisa les séries des pratiques d'adoption fraternelle, dont l'apogée se situe au XVIe siècle.

L'entrelacement de ces séries de pratiques, y compris la règle de l'égalité, fonde la configuration d'un système normatif pluriel et assez imbriqué. L'absence de distinctions pertinentes au niveau des normes de la substitution aboutit au début du XVIIe siècle à son élimination progressive. Un coup décisif lui porta la reconnaissance officielle en 1555 de l'autorité du testament et la dissolution de la propriété indivise. Mais faut-il conclure que l'accord social des acteurs sur le privilège de la masculinité se défait ? Je ne le pense pas. En dépit des normes égalitaires de souche byzantine (*Îndreptarea legii*, 1652), l'accord sur le privilège de la descendance agnatique se réorganise en subsidiarité après cette date et après avoir abandonner la substitution, pour émerger de nouveau dans le droit positif à la fin du XVIIIe siècle (*Pravilniceasca condică*, 1780)⁵². De nouvelles pratiques seront mises à l'œuvre dans cette période, la plupart relevant du droit coutumier⁵³ ou de l'usage du testament. À la différence de la substitution, elles seront organisées dans un sens contraire, dans le but de contourner la norme de l'égalité.

---

⁵² *Istoria dreptului românesc*, II/2, coord. par Dumitru Firoiu et Liviu P. Marcu, București, 1984, p. 257-259.

⁵³ Par exemple l'institution "du foyer" (*instituția căminului*), qui prévoit l'exclusion des femmes de la succession des tenures qui représentent l'origine d'une famille noble (*Legiuirea lui Caragea*) ; v. a ce sujet, notre étude *Privilegiul mezinului*, p. 49-50.

JOCURILE CĂSĂTORIEI ÎN VALAHIA SECOLULUI AL XVIII-LEA.

STUDIU DE CAZ: CONSTANTIN BREZOIANU VS. MARICA FILIPESCU*

CONSTANȚA GHIȚULESCU

Istoriografia românească și familia. Perioada veche de până la 1945, cunoaște o largă dezbateră cu privire la familie. Istorici, sociologi, juriști și etnologi s-au aplecat asupra acestui subiect, cercetând aspectele referitoare la sistemul succesoral, statutul și condiția juridică a femeii, căsătoria și divorțul. Analiza sistemului succesoral a lăsat în urmă un număr important de studii, unele dintre ele păstrându-și și astăzi valoarea. Dar toate aceste cercetări de până la 1945 păcătuiesc prin lipsa surselor de primă mână, documentele. Ele se prezintă ca o analiză amănunțită asupra diverselor Pravile și Coduri de legi, fără ca cercetarea să fie susținută și în planul practicii juridice cotidiene. După 1945 o liniște suspectă se așterne asupra acestor subiecte de istorie socială. Când la 1970, Anicuța Popescu publică un articol asupra căsătoriei, ea nu face decât să reia cercetarea rămasă la 1945, adică o "vulgarizare" a pravilelor, fără să adauge nimic în plus. Ceea ce autoarea reproșă înaintașilor săi, poate fi reținut ca reproș pentru propria cercetare. Dar iată ce spune: "În istoriografia veche, studiul acestei instituții (a căsătoriei, n. n.), în lumina pravilelor și a obiceiului juridic din secolul al XVII-lea, a fost neglijat, iar cercetările unor aspecte particulare ale acestei probleme sunt necorespunzătoare din punct de vedere științific, prin baza lor documentară restrânsă, prin caracterul lor fragmentar și prin poziția autorilor față de problemă... S-au publicat în acest sens lucrări și articole cu generalizări lipsite de documentarea istorică"¹. Generalizare, iată cuvântul bine ales, căci el se potrivește foarte bine și cu articolul mai sus-amintit care apare ca o nouă prezentare a glavelor și a zacealelor din *Pravila de la Govora, Pravila aleasă a lui Eustratie Logofătul, Îndreptarea legii și Cartea românească de învățătură*². După alți zeci de ani, Andrei Pippidi își manifestă interesul asupra dragostei la români, într-un articol intitulat sugestiv, *Amour et société; arrière-plan historique d'un problème littéraire*³, un bun început, dar abandonat de autor în anii următori. Ne-am fi așteptat ca după 1989, studiile și cărțile în această direcție, atât de cercetată în Occident, să prolifereze. Din păcate suntem încă în domeniul articolelor și acestea destul de puține.

---

*O primă variantă a acestui articol a fost prezentată la masa rotundă organizată la New Europe College în data de 25 noiembrie 2002 cu tema "*Istoria și antropologia familiei. Istoriografie critică și noi direcții de cercetare*".

¹ A. Popescu, *Instituția căsătoriei și condiția juridică a femeii din Țara Românească și Moldova în secolul al XVII-lea*, în "Studii", tom. 23, nr. 1, 1970, p. 57.

² *Ibidem*, p. 55 – 80.

³ Andrei Pippidi, *Amour et société; arrière-plan historique d'un problème littéraire*, în "Cahier d'études littéraire", nr. 3, 1988.

Printre ele trebuie să menționăm articolele Violetei Barbu⁴, Mariei Magdalena Székely⁵ și Mihai Răzvan Ungureanu⁶. Deși nu are ca subiect de cercetare numai familia, cartea lui Toader Nicoară, recent apărută nu poate fi trecută cu vederea. În încercarea de a descifra “societatea rurală și mentalitățile colective”, Toader Nicoară, analizează în două mari părți “atitudinile” țăranilor români din Transilvania în fața vieții și a morții. Cartea este bine scrisă, bine documentată și este însoțită de o vastă bibliografie⁷. De asemenea, o altă carte trebuie amintită aici, dar în sens negativ, ca modelul ideal despre cum nu trebuie să se facă istoria. Este vorba de cartea Șaroltei Solcan, *Familia în secolul al XVII-lea în Țările Române*, apărută la Editura Universității din București în 1999. Cum cartea “s-a bucurat” deja de atenția criticii de specialitate nu vom insista⁸.

“În jurul unui divorț” : *Marica Filipescu vs. Costandin Brezoianu*. Plecând de la o serie de documente cu privire la familiile Brezoianu și Filipescu, în mare parte inedite, vom încerca să surprindem importanța acordată căsătoriei de către boierimea valahă a secolului al XVIII-lea. Căsătoria fiecărui copil, fie că este băiat sau fată, pune o serie de probleme particulare : constituirea unei zestre, alegerea unui bun partener atât din punct de vedere economic, cât și simbolic, prepararea unui mare ospăț cu participarea unui număr cât mai mare de nuntași, de regulă boieri de seamă. Strategia matrimonială nu se supune unor anumite reguli dinainte precizate, așa cum am fi tentați să credem⁹. Ea se va construi treptat și în funcție de interesele imediate și de lungă durată urmărite, și anume : transmiterea patrimoniului, perpetuarea neamului, constituirea unei largi rețele de alianțe. Pentru această analiză au fost alese două mari familii boierești, Filipeștii și Brezoienii, ambele aflate în prim planul vieții politice la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui următor, ambele au avut politici matrimoniale interesante, ambele vor eșua în anii 40 ai secolului al XVIII-lea. Cele două familii s-au aliat probabil la începutul secolului al XVIII-lea și câțiva ani mai târziu s-au separat, dându-ne posibilitatea să-i vedem prinși în acest conflict nu numai pe actorii direct implicați, adică cei doi soți, ci familia lărgită.

Pe la 1731, în mahalaua Brezoianu era zarvă mare. Marele boier Costandin Brezoianu vel armaș dorea să divorțeze. Cei doi soți proveneau din marile familii boierești ale vremii. Costandin Brezoianu era fiul lui Pătrașco Brezoianu, mare postelnic, mare ban și mare vornic în vremea domnitorilor Constantin Brâncoveanu (1688 - 1714)

⁴ Violeta Barbu, “*Ceea ce Dumnezeu a unit, omul să nu despartă*”. *Studiu asupra divorțului în Țara Românească în perioada 1780 – 1850*, în RI, 1992, nr. 11 – 12, p. 1143 – 1155; *Eadem, Cronică de familie. Eseu asupra familiei patrimoniale în Țara Românească în secolul al XVII-lea*, în RIS, 1, 1996, p. 29 – 50; *Privilegiul mezinului: între realitatea juridică și ficțiunea basmului*, în AG, V (X), 1998, nr. 1- 2, p. 65 – 76.

⁵ Maria Magdalena Székely, *Structuri de familie în societatea medievală moldovenească*, în AG, IV (IX), 1997, nr. 1 – 2, p. 59 – 117.

⁶ Mihai Răzvan Ungureanu, *Granițele morale ale Europei. Despre morală cuplului în societatea românească la începutul secolului XIX*, în “Secolul XX”, 1997, p. 94 – 115.

⁷ Toader Nicoară, *Transilvania la începuturile timpurilor moderne (1680 - 1800). Societate rurală și mentalități colective*, Cluj, 2001.

⁸ Vezi recenzia făcută de Maria Magdalena Székely în SMIM, XVIII, 2000, p. 281 – 286.

⁹ În acest sens vezi P. Bourdieu, *Les stratégies matrimoniale dans le système de reproduction*, în *Annales ESC*, nr. 3 – 6, 1972, p. 1107 și *Celibat et condition paysanne*, în “*Etudes rurales*”, 5 – 6, 1962, p. 32 – 135.

și Ștefan Cantacuzino (1714 - 1716). Ascensiunea fulminantă a acestui mic boier l-a îndreptățit să ducă o politică matrimonială îndrăznească. Căsătoria fiicei sale, Stanca, cu marele spătar Radu Cantacuzino i-a asigurat cele mai importante dregătorii în ierarhia politică, dregătorii ocupate, de altfel, numai în timpul domniei lui Ștefan Cantacuzino, fratele ginerelui său. Cea de-a doua fiică, Ilinca a fost măritată după Ioan Bălăceanul, iar cea de-a treia, Despa, după Cârstea, fiul lui Cârstea Popescu, mare vornic¹⁰. În afară de Costandin Brezoianul, Pătrașco a mai avut 4 băieți, Fiera, Ștefan, Șerban și Matei¹¹. Despre căsătoriile și carierele lor știm, în momentul de față, foarte puține lucruri¹².

În ceea ce privește identitatea Mariei Filipescu, lucrurile se prezintă un pic altfel. Paul Cernovodeanu crede că este fiica lui Grigore Filipescu mare pitar și a Voichiței, deoarece cei doi apar ca semnatori ai scrisorii de angajament semnată de Marica Filipescu¹³. Dar din testamentul marelui pitar Grigore Filipescu reiese că el nu a fost căsătorit cu Voichița, ci cu Ilinca. Printre copiii celor doi se numără și o fată cu numele de Marica, dar ea nu poate fi soția marelui armaș Costandin Brezoianu dintr-un motiv foarte simplu, la 21 martie 1736, când tatăl ei își alcătuiă diata, ea nu era căsătorită, iar tatăl hotăra ce urma a se vinde pentru a-i face nunta și pentru a fi înzestrată de către mamă și cei doi frați, Pană și Radu, principalii beneficiari ai patrimoniului familial. La acea dată, numai Zoița era măritată după Drăghici Greceanu mare serdar. Tată grijului, Grigore Filipescu își însărcina fiii moștenitori să alcătuiască pentru sora lor aceeași zestre pe care el o alcătuisese pentru prima fiică. Pentru mai multă siguranță, el nota cu minuțiozitate ceea ce îi revenea Mariei ca zestre și ceea ce trebuia a se vinde pentru a face o nuntă frumoasă. Ba mai mult, el nota și lipsa de zestre ce rămăsese încă nedată primei sale fiice¹⁴.

Scrisoarea de angajament a Măricăi Brezoianu, născută Filipescu, era făcută la 20 septembrie 1731, așadar, cu mult înaintea elaborării testamentului, din care reiese că Marica, (tatăl o numește astfel în testament) fiica lui Grigore era încă o copilă. Totodată, trebuie precizat că cei doi Filipești apar în document în calitate de rude și nu neapărat de părinți. De altfel, în scrisoare nu se precizează prea clar gradul de rudeniei, existent între cei trei. Această posibilitate fiind eliminată, rămâne o altă variantă foarte tentantă, Marica Filipescu, fiica lui Matei Filipescu și a Mariei și soră cu Maria, Ancuța și

---

¹⁰ Pentru cariera acestui boier vezi N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova*, București, 1972, p. 124 – 125.

¹¹ N. Stoicescu în dicționarul său nu vorbește de Matei. El apare ca fiu al marelui ban Pătrașco Brezoianu într-o serie de documente individuale cum este cel de la 5 iunie 1729 unde are rol de boier hotarnic, sau cel din 2 februarie 1722 unde apare alături de fratele său Ștefan, în ambele documente declinandu-și identitatea ca fiu al fostului mare vornic Pătrașco. DANIC, Fond Mitropolia Țării Românești, CCC/8, CCCXXXI/1. Vezi și documentul din 8 decembrie 1729 unde Despa Brezoianca dă un țițan Arghirei vel portăreasa. La semnături apar și cei doi fii, Costandin și Fiera. Mitropolia Țării Românești, CCCLII/10.

¹² N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 124 – 125. Dar și Mihai banul Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*, ediția Nicolae Iorga, București, 1902, p. 313 – 315.

¹³ Vezi Paul Cernovodeanu, *Date de interes socio-medical într-un izvor românesc de la mijlocul secolului al XVIII-lea*, în SMIM, vol. XIII, 1995, p. 144.

¹⁴ DANIC, Fond Mitropolia Țării Românești, LXXIX/12. Vezi și Irina Hoinărescu, *Contribuții la istoria familiei Filipescu în veacurile XVI – XVIII*, în AG, V, 1998, 1 – 2, p. 295 – 296.

Vochița¹⁵. Ipoteza noastră este confirmată de un alt document de la 1718 aprilie 19, unde cei doi soți, Marica și Costandin, apar împreună. În acest document, Costandin Brezoianu are drept de protimisii în satul Filipeștii din județul Prahova, sat care aparține prin zestre soției sale. Despre ce este vorba? La această dată popa Dumitrașco din Filipești cedează partea sa de moșie din sat pentru o datorie ce o are față de jupan Chiriac de la Câmpina. Pentru că deține mare parte din moșia satului, Costandin Brezoianu intervine și răscumpără datoria popii Dumitrașco, lasându-i totuși moșia, dată fiind sărăcia acestuia. Preotul nu va putea niciodată să vândă moșia altcuiva: ”să o vândă să nu fie volnic a o vinde altora, ci iar la noi să vie să o vândă”¹⁶. Actul este semnat de cei doi soți, dar Marica semnează cu numele ei de fată, adică Filipescu. Ca martor al acestei înțelegeri apare și Pârnu Cantacuzino. Precizarea identității acestei femei este deosebit de importantă, întrucât miza acestui proces de divorț a constituit-o averea și zestrea Maricăi.

Căsătoriile fetelor lui Matei Filipescu sunt de asemenea bine gândite, familia înrându-se cu Caramanlău, Știrbei, Bujoreanu și apoi cu Ruset¹⁷. Dar neavând copii de sex masculin, Matei a împărțit întreaga avere între cele trei fete ale sale născute dintr-o a treia căsătorie, influențat se pare de Maria, cea de-a treia soție a sa, și eliminând-o pe cea de-a patra fiică rezultată dintr-un mariaj anterior. De aici, conflictul apărut după moartea tatălui între mama vitregă și Maria, fiica lui Grigore Filipescu și a Saftei Sturza. Aceasta, considerând că a fost nedreptățită prin zestrea primită, la moartea tatălui revendică de la mama vitregă o parte din moștenirea rămasă. Susținută de soț, Iordache ceaușul de aprozi, și mai ales de socru, capuchehaia la Constantinopol, ea reușește să-și sporească averea¹⁸. Ecurile acestor procese vor apărea atât în testamentul Ancuței, cât și în cel al Maricăi. Ajunse la vârsta senectuții, ele își vor aminti cum mici fiind erau purtate de mama lor pe la ușile tribunalelor. Și una, și alta ar fi vrut să se răzbune pe fiul acestei surori care le-a adus numai necazuri, dar nici una, nici alta n-o va face. Iată cum sună testamentul Maricăi Filipescu : ”las și nepotă-mieu Costandin Caramanlăul moșia ot Focșani sud Buzău. Încă nu i să cade să-i las nimic că dăstul ne-au necăjit și ne-au prădat mumă-sa în urma părinților miei și ne-au făcut nedreptate, fiind socru-său în putere postelnic și capichihia la Țarigrad și ducând pă maică-mea pă la judecăți cu noi câte trele mici și luându-și și zestrea dăplin și răscumpărându-i tată-mieu și moșiile și țiganii dăn Moldova ai jupănesii Saftei”¹⁹.

Supunându-se unei politici familiale, Marica și Costandin au constatat la scurt timp după căsătorie că nu prea au nimic în comun, în afară de averea și onoarea ce trebuiau prezervate cu grijă și transmise intacte moștenitorilor de drept. După câțiva ani de căsătorie, Marica încearcă ”să-și omoară plictiseala”, cochetând cu Vasile Saigiul. Se pare că pe la 1731, relația dintre cei doi depășise de mult această etapă și devenise un lucru destul de serios, capabil să-l îngrijoreze pe soțul înșelat. Obraz de cinste, boierul nu poate suferi o asemenea rușine, mai ales că majoritatea slugilor și vecinilor cunoșteau demult ”legătura de taină” a jupănesii. Așadar, el cere ajutor mitropolitului țării,

¹⁵ Irina Hoinărescu, *art. cit.*, p. 289 – 290.

¹⁶ DANIC, Fond Mitropolia Țării Românești, LI/1.

¹⁷ Irina Hoinărescu, *art. cit.*, p. 289 – 290; Vezi și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 178 – 179.

¹⁸ DANIC, Fond Manuscrise, mss. 705, f. 261v, documentul din 18 septembrie 1700.

¹⁹ DANIC, Fond Mitropolia Țării Românești, CCXCIII/39 și LXX/3. Vezi și Fond Manuscrise, mss. 454, f. 245v – 246 și Fond Achiziții Noi, XCIV/15.

singurul în măsură să-și spună părerea în astfel de cazuri. Mitropolitul Ștefan, citește plângerea, reflectează și, deși adulterul este clar dovedit, nu vrea să acorde divorțul pe motiv că cei doi sunt obraze de cinste și trebuie să reprezinte un exemplu demn de urmat pentru cei mulți și “proști” (în epocă cuvântul este folosit pentru a-i desemna pe săracii din clasa de jos). Dar care sunt faptele? De câțva timp, Marica era îndrăgostită până peste cap de amantul ei pe care-l introducea în odaia sa, pe ușa din dos, cu ajutorul slujnicei, Slamna țiganca, și a unei vecine, Ilinca Mucioaia, complice la amorul dintre cei doi. Înștiințat de celelalte slugi din casă, soțul pune la cale un flagrant la care-i invită și pe prietenii lui, marii boieri ai divanului. Participarea acestora nu este întâmplătoare, ei vor deveni martori indispensabili în derularea procesului. Neștiind cel așteaptă, Vasile Saigiul a venit seara ca de obicei, a lăsat calul la vecini și, de aici, însoțit de țigancă a purces spre odaia amantei sale unde “șădea cât îi era voia”. De data aceasta, vizita i-a fost întreruptă de feciorii din casă care au intrat și au început să-l ia la pumni. Scăpat cu chiuu cu vai din mâinile lor, Vasile se refugiază în casa Ilincă Mucioaia căreia îi povestește speriat aventura tocmai încheiată: “după ce au scăpat de la feciori, au mersu la casa ei și i-au spus el cu gura lui ei cum că l-au prins feciorii postelnicului Costandin și i-au luat inelul den deget și i-au luat și taleri 15 den bozănar. Și apoi, după ce s-au dus de la dânsa acasă, au mai trimis cu ginere-să Vasile bani de au împlinit taleri 50 cu cei taleri 15 și i-au dat în mâna țigăncii Slamnei, i-au dus de i-au dat feciorilor, căci făcuse pace cu ei”. Bătut și jefuit de către slugile soțului încornorat, amantul nu renunță la dragostea pentru soția altuia.

Cum rangul nu-i îngăduie să participe la o asemenea rușine, boierul Brezoianu așteaptă potolirea lucrurilor și apoi își pune slugile să povestească toată tărășenia în fața celorlalți boieri. Apoi trece totul pe hârtie, îi pune să se semneze și cu astfel de dovezi, îi cere mitropolitului mai pe ocolite să-l despartă, dar fără să facă mare tărăboi în jurul cazului, că doar este boier și nu vrea să sufere o astfel de ocară. Într-un cerc restrâns, procesul este judecat. Ilinca Mucioaia este chemată să depună mărturie în fața popii Mihai de la biserica din mahala și a popii Isac de la biserica Crețulescu. Cum cei doi sunt boieri, mitropolitul le propune un compromis, împăcarea cu condiția ca Marica să-și ceară iertare și să promită că se va îndrepta. La 20 septembrie 1731, Marica neagă că ar fi greșit susținând cu tărie că toate nu sunt decât minciuni menite s-o piardă, dar cum este copleșită de dovezile soțului, femeia se declară învinsă. În fața boierilor și a rudelor este obligată să-și ia următorul angajament: “Adică eu, Marica Filipeasca, dat-am scrisoarea mea la mâna dumnealui soțul meu, Costandin Brezoianul, cum să știe că bănuind mai nainte dumnealui pă mine cum că nu-mi păzescu cinstea și curățenia, ce fac lucruri necuviincioase, și eu prinzându-mă înaintea dumnealui cum că nu sunt nici unele de acelea ce aude dumnealui și sânt toate minciuni. Iar când au fost acum, căzând eu în vină ca acéia și dovedindu-mă dumnealui au vrut să facă gâlceavă, zicând că mă va lăsa. Deci eu am căzut la dumnealui cu mare rugăciune ca să mă iarte, prinzându-mă că de acum înainte nu vor mai fi nici unele de acéle și voi trăi cu dumnealui după cinste și după voia dumnealui, luându-mă și tot neamul meu asupra dumnealor”. Actul va fi semnat de Grigore Filipescu, mare pitar care îi este văr, Voichița Filipescu, probabil mătușă, Pantazi Primichiriu, mare medelnicer, cumnat, soțul surorii Vochița, moartă la această dată, și Costandin Năsturel mare paharnic.

Scrisoarea de angajament, specifică epocii și instrument important în soluționarea conflictelor familiale, n-o va împiedica pe Marica să penduleze timp de 9

ani între patul conjugal și cel al amantului. Prin acordul din 1731, autentificat de prezența înaltelor fețe bisericești și a cinstiților boieri, cei doi soți sunt separați numai de corp pe o perioadă nelimitată și nu prin carte de despărțire definitivă. În toamna anului 1740, sătul de atâta rușine și dezonoare, soțul intervine pe lângă mitropolitul Neofit, care îi este și duhovnic, să primească carte de despărțire și toată zestrea care îi revenea conform Pravilei. De data aceasta, procesul se desfășoară în public și cu participarea publicului. Vecinii sunt chemați să depună mărturie asupra unor fapte desfășurate cu 9 ani în urmă, pentru că boierul Brezoianu are nevoie de probe zdrobitoare pentru a-i confisca averea și zestrea bogatei sale soții. Acum miza procesului nu mai este onoarea, ci averea. Vechile fapte sunt readuse la lumină, vechile documente sunt scoase de prin cufere și puse să lucreze în favoarea boierului, numai că Marica n-are de gând să cedeze atât de ușor. Punctul tare al procesului rămâne mărturia Ilincăi Mucioaia.

Dimineață de toamnă, 3 octombrie 1740, cele două părți se prezintă la Mitropolie în fața soborului de clerici. Rezultatul procesului e previzibil și Brezoianu își savurează deja triumful. Mitropolitul Neofit începe prin a asculta cele două părți, punând întrebări și de-o parte, și de alta. Într-adevăr probele sunt zdrobitoare, dar dumnealui o poate ierta pe dumneai că doar sunt obraze de cinste și atât cât mai există șanse de împăcare de ce să renunțe, conchide Prea Sfinția Sa. Dar nici dumnealui, nici dumneai n-au de gând să cedeze în fața “cuvintelor duhovnicești” și a sfaturilor oferite. Și “neputând nici smerenia noastră cu nici un mijloc a-i împăca și fiind precum am zis mai sus lucru dovedit”, divorțul este acordat. Dar lovitură de teatru, zestrea nu-i poate fi confiscată pentru că soțul a reprimat-o în patul conjugal, chiar dacă a preacurvit cu altul. În susținerea acestei sentințe, mitropolitul Neofit invocă glava 215, zaceala 15 din Pravilă care zice următoarele: “de vrème ce va fi știind bărbatul că-i curvește muiarea cu alții, și-i va fi și zis și s-au și jăluit de multe ori, iar așa cu aceastea au tăcut, n-au avut ce mai face, nici au vrut să o pârască la judecătoriu, ce o au ținut în casă ca pe o fâmeae-și și s-au culcat cu dînsa, atunce nu mai poate nici în viață, necum după moarte, să o pîrască la judecătoriu cum au făcut preacurvie, nici poate să-i oprească zeastrele, nice alt nemica”. Și totuși, mitropolitului îi lasă boierului nostru o porțiță de salvare. Dacă va dovedi că ea a continuat să păcătuiască și după ce s-a angajat prin scrisoare, îi va da zestrea.

Averea Maricăi Filipescu, așa cum reiese din testamentul său, este colosală și cuprinde un număr important de sate și moșii care aparțin de generații patrimoniului Filipeștilor, adică moșiile de la Bucov, Filipești, Păpeni, Chiliani, Berilești, Cășcioarele, munți în Prahova, țigani, rumâni, scule. În schimb, Brezoianu a plecat din casa părintească “numai cu trupul”, după cum singur mărturisește în diata sa. Casa din București a trebui s-o răscumpere de la ceilalți frați și pentru că se afla în ruină a cheltuit “mulți bani, făcând și curtea și ceale ce să văd”. Ba mai mult, Costandin a fost obligat să se ocupe de fratele său, Matei, să-l îngrijească la boală, să-l îngroape, să-l pomenească²⁰. În aceste condiții apare foarte limpede de ce boierul vrea cu orice preț să pună mâna pe

²⁰ DANIC, Fond Mitropolia Țării Românești CCCLXXXII/41, diata sa fără dată, dar care ar putea fi cuprinsă în intervalul 1743 iunie 1 – 1744 mai 3, perioadă în care Fiera Brezoianu apare ca mare vistier. Acesta din urmă apare în diata marelui armaș cu acest titlu, ca martor și în calitate de rudă căreia îi datora 525 de taleri. Asupra dregătoriilor ocupate de Fiera Brezoianul, vezi Theodora Rădulescu, *Sfatul domnesc și alți mari dregători ai Țării Românești din secolul al XVIII-lea. Liste cronologice și cursus honorum*, București, 1972, p. 298.

zestrea soției sale. Într-o săptămână de zile, aleargă înnebunit să strângă noi și noi probe care s-o încredințeze și mai mult pe infidela lui soție și cere cercetarea vecinilor. Cu cartea de blestem în mână, un cleric al soborului se prezintă în mahalaua Brezoianu și începe să-i cerceteze pe mahalagii “cum și în ce chip au fost și precum ați înțeles de-n trecutele vremi când s-au zvonit cu Vasilache saigiul și măcar și dentr-alte părți cum să va fi înțeles ver în ce chip”. Mahalagii nu prea au de ales căci Prea Sfinția Sa îi amenință cu afurisenia, ba mai mult îi blestemă cum nu se poate mai rău: “să moșteniți bubele lui Ghezei și să lovească cutremurul lui Can și să nu să aleagă de agoniseala caselor voastre ca praful și până nu veți mărturisi adevărul precum veți ști iertăciune nu veți lua”. La chemarea mitropolitului vin cinci vecini: jupân Chiriac, unchiașul Vișan, Mihai paharnicul, popa Platon și jupân Gheorghe. Ei nu-și mai amintesc mare lucru, bătai în uliță, Vasilache care s-a bătut cu nu se știe cine pentru amanta lui Marica, scandal, Ilinca Mucioaia implicată până în gât în toată această afacere împreună cu ginere-său. Doar Mihai paharnicul aduce ceva nou în toată această poveste. El își amintește următoarele: “că au auzit că au mersu Filipeasca cu carăta la acel Vasilache și s-au speriat caii din curtea lui și au fugit cu carăta și ia au rămas acolo”. O dată toate mărturiile culese, procesul poate să înceapă.

Marele armaș Costandin Brezoianu se prezintă din nou la Mitropolie, dar pentru derularea procesului prezența Maricăi este obligatorie. Cum ea nu se prezentase încă, Prea Sfinția Sa se implică direct în aducerea femeii la judecată. În acest caz, răbdarea mitropolitului Neofit este greu pusă la încercare. Transmiterea zilei de judecată se făcuse deja oral prin intermediul unui slujbaş al soborului și nu prezentase prea mare dificultate, distanța între mitropolie și mahalaua Brezoianu, unde locuia Marica, nefiind un obstacol. Așa că în dimineața judecății prea cucernicul preot chir Emanuel și-a ridicat poalele sutanei și a alergat pe ulițele mahalalelor s-o anunțe pe dumneaei că trebuie “să stea față cu jupân Costandin Brezoianu”. Marica îl refuză pe prea cucernic sub pretext că “i-au venit caii și va să plece la țară”. Cum n-o crede, mitropolitul insistă și diaconul Neofit pleacă din nou către casa numitei cuoane. De data asta dumneaei nu numai că îl refuză, dar “au grăit și alte cuvinte proaste.” Și totuși, mitropolitul nu capitulează și chir Metodie ia și el drumul plin de băltoace și noroaie al ulițelor către mahalaua Brezoianu. Sătulă de atâtea insistențe femeia promite că va veni a doua zi dimineață. Încrăzători, mitropolitul, arhieriei și pârâtul s-au strâns în păr la Mitropolie, dimineața devreme, așteptând venirea împincinatei. După câteva ore bune de așteptare, se trimite un alt preot s-o anunțe că are pricină de judecată și că trebuie totuși să se prezinte. Nici acesta nu are prea mult succes căci o găsește pe cucoană atât de bolnavă, încât nu se poate urni din pat. Supărat, Prea Sfinția Sa, că “nici într-un chip nu va să vie să stea de față cu dumnealui vel armaș, pentru ca să descoperim lucru mai cu adevăr” se hotărăște să judece în lipsa jupânesei. Așa că mitropolitul consultă din nou Pravila rumânească și pe Armenopol și pe baza acestora, îi dă voie boierului Brezoianu nu numai să confişte zestrea soției dar și a treia parte din avere, nefiind copiii la mijloc. Totodată, femeia pierde dreptul de a se mai căsători²¹.

Deși a câștigat procesul, Brezoianu nu intră în posesia zestrei. Testamentele celor doi soți, scrise cam în aceiași perioadă, anii 1742 – 1744, demonstrează clar că

²¹ DANIC, Fond Manuscrise, mss. 139, f. 217 – 221v; documentul a fost folosit și de Paul Cernovodeanu, *Date de interes socio-medical*, p. 143 – 145.

Marica și-a păstrat averea și a lăsat-o prin testament rudelor sale de sânge, în speță surorii sale, Ancuța Filipescu, și nepoților²². Marica și Ancuța și-au întocmit diatele tot în acești ani și au testat una în favoarea celeilalte, lăsând soarta să decidă asupra aceleia care va supraviețui. Ancuța moare la 11 aprilie 1743, la această dată sora ei era deja moartă, așadar, ea va fi beneficiara averii Filipeștilor pe care o va împărți la rândul său rudelor sale de sânge, nici ea neavând copii.

Totodată, nici interdicția de a nu se recăsători nu a fost respectată, Marica măritându-se, probabil în 1742, cu Iordache, fost mare portar. Cei doi au trăit împreună numai 5 luni, dar se pare că aceste luni au fost fericite și cu liniște sau cel puțin așa lasă să se înțeleagă diata acesteia. Prin testamentul soției, Iordache intră în posesia moșiilor de la Filipești și Măgureni, lucru pe care Costandin Brezoianu n-a reușit să-l obțină după ani buni de căsnicie²³.

Aceste documente ne pun față în față două mari familii boierești cu propriile lor strategii matrimoniale, cu propriile lor rețele de solidaritate. Marica Filipescu este descendenta unei familii puternice, cu strămoși care au acumulat o avere considerabilă și care au știut să-și creeze un grup cât mai larg de rude, prieteni, clienți pe care să-i folosească în caz de nevoie și pentru reglarea diferitelor afaceri ale familiei. Curajul, îndrăzneala și independența dovedită pe parcursul proceselor se datorează tocmai acestei descendențe, apartenența la o familie bogată, prestigioasă și bine ancorată într-o largă rețea de solidaritate. Neavând descendenți de sex masculin, Matei Filipescu a împărțit patrimoniul între cele trei fiice ale sale, iar Marica s-a dovedit nu numai un bun administrator, ci și un bun păstrător al averii familiei cum singură se declară: “că eu n-am vândut nici o moșie, nici nu sunt datoare nimănui nici un ban”.

Costandin Brezoianu provine dintr-o familie de mici boieri, tatăl său, fiind primul care reușește să ajungă la treapta de mare dregător, dar deși a ocupat dregătoria importantă, de mare postelnic, mare vornic, mare ban, timp de doi ani, între 1714 – 1716, vremurile erau totuși destul de tulburi pentru acumularea de averi. Partizan al austriecilor, el avea să sfârșească “sub securea” lui Nicolae Mavrocordat care i-a confiscat și întreaga avere acumulată²⁴. Prins în vâltoarea evenimentelor, marele ban nu a reușit să-și termine nici măcar biserica începută la Brezoaiele în 1715 și sfârșită abia de fiul său Ștefan în octombrie 1748. Soția, ficele și nurorile marelui ban au fost imediat închise de către domn, iar fiii au reușit cu greu să scape prin munți în Transilvania. Ei vor reveni în țară abia în vremea domniei lui Ioan Mavrocordat²⁵.

Deși tatăl său a încercat și chiar a reușit o politică matrimonială care să ridice familia în plan politic și social, după 1716 aceasta nu-i mai era de nici un folos celui mai mare dintre frații Brezoianu. Mazilirea domnitorului Ștefan Cantacuzino, hăinirea Bălăcenilor și politica proprie dusă de tatăl său l-au ținut probabil ani buni în umbră. La 1731 octombrie 11 era postelnic și va urca numai treptele micilor dregătoria, mare șetrar,

²² DANIC, Fond Mitropolia Țării Românești, LXX/3, documentul din 26 mai 1743; CCXCIII/39, documentul din 1 octombrie 1754.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 până la martie 1717*, ed. întocmită de Constantin Grecescu, București, 1959, p. 128.

²⁵ Alexandrescu A. Vasilescu, *Olenia sub austrieci 1716 – 1739. I Istoria politică a Oleniei sub austrieci*, București, 1925, p. 35 – 36.

mare pitar și mare armaș²⁶. Dintre frați, doar Ștefan va ajunge la 1745 mare vornic de Târgoviște pentru o scurtă perioadă de timp²⁷. Fiera Brezoianu, ajuns mare vistier, nu îi este frate așa cum presupune Nicolae Stoicescu în *Dicționar*²⁸, ci văr, după cum reiese din diata primului. Marele armaș a ieșit din casa părintească “numai cu trupul” și fără “să moștenească” o rețea socială de amploarea celei a Filipeștilor, Costandin Brezoianu nu va reuși nici să avanseze, nici să-și sporească averea. La moarte nu lasă mare lucru celei de-a doua soții și copiilor minori²⁹. Dar marele dezavantaj, atât pentru Filipești, cât și pentru Brezoiani îl va constitui absența moștenitorilor care să continue neamul și prestigiul pe scena politică a țării. Copiii, indiferent de sexul lor, i-ar fi fost de mare folos marelui armaș în legarea unor alianțe și în constituirea unor solidarități, lucruri importante în ascensiunea unei familii³⁰.

Totodată, acest scurt studiu ne-a demonstrat cât de importantă și necesară apare publicarea documentelor de istorie medie românească. Cunoașterea lor ne-ar fi îngăduit acum să precizăm și să descifrăm relațiile și alianțele de rudenii prezente între diferitele personaje întâlnite deseori sub pana acestor boieri care știau foarte bine cine sunt și de ce au făcut apel la ei într-o anumită conjunctură și într-o alta nu.

Plecând de la un număr restrâns de documente referitoare la două mari familii boierești, de la începutul secolului al XVIII-lea, am încercat să analizăm modalitățile de construire a unor strategii matrimoniale, având ca model două mari familii boierești de la începutul epocii moderne. Cum este condusă această politică matrimonială, cine decide asupra unei maniere sau alta, cum se comportă actorii principali, care este miza unei separări, cum se ajunge la eșecul cuplului și cum privesc cei doi parteneri acest eșec. Două mari familii se aliază la începutul secolului al XVIII-lea prin instituția căsătoriei. Amândouă se află în prim planul vieții politice, dar în timp ce Filipeștii erau și bogați și puternici din punct de vedere politic, economic și simbolic, Brezoianii erau numai puternici din punct de vedere politic, datorită poziției deținută de șeful familiei. Se poate spune că familia Brezoianu era o familie tânără în ascensiune, dar oprită la jumătatea drumului nu neapărat datorită unei politici prost inspirate, ci mai degrabă datorită condițiilor istorice defavorabile tuturor familiilor boierști din acea perioadă. Absența unei descendențe va constitui principalul motiv al decăderii celor două familii pentru o bună perioadă de timp.

²⁶ Th. Rădulescu, *op. cit.*, p. 458, 447, 466, 467.

²⁷ *Ibidem*, p. 126.

²⁸ N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 124.

²⁹ DANIC, Fond Mitropolia Țării Românești, CCCLXXXII/41. Tatăl își exprimă îndoiala cu privire la supraviețuirea copiilor săi, aflați probabil la o vârstă foarte critică.

³⁰ Vezi și C. Klapisch-Zuber, *La maison et le nom. Stratégies et rituels dans l'Italie de la Renaissance*, Paris, 1990, vezi mai ales capitolul III, “Parents, amis et voisins”, p. 59 – 80.

**THE STRATEGIES OF MARRIAGE IN WALLACHIA
IN THE EIGHTEENTH CENTURY.**

CONSTANTIN BREZOIANU VS. MARICA FILIPESCU: A CASE STUDY.

Abstract

Based on relevant documentation from the beginning of the eighteenth century, the study deals with reconstructing the marriage strategies of two major Wallachian aristocratic families. The main questions of the investigation concern the methods of building the marriage policy, the decisive factors of this policy, the attitude of the main persons involved, as well as the perception of separation/divorce as a failure of the marriage. The families under examination, Brezoianu and Filipescu, were powerful both politically and economically within the Wallachian society. Their alliance through marriage however did not reach its aims: the lack of descendants provoked the decline of both families for a long period of time.

FAMILIE ȘI SENTIMENT ÎN VECHIUL REGIM ROMÂNESC.

NOTE PE MARGINEA TESTAMENTULUI LUI RADU GORAN OLĂNESCU

GHEORGHE LAZĂR

Pentru Vechiului Regim românesc familia și aspectele ce țin de aceasta, în ciuda unor pași promițători realizați în ultimul timp, rămâne în continuare un domeniu puțin explorat în istoriografia română¹. Pe lângă multe alte cauze ce pot fi invocate și care au determinat această situație, lipsa izvoarelor utilizate cu predilecție pentru acest tip de cercetare (cronicile de familie, corespondența între membrii aceleiași familii, dacă ar fi să comparăm cu realitatea documentară din Europa Occidentală) și profundul caracter patrimonial al documentelor medievale ce ni s-au păstrat de-a lungul timpului, reprezintă de departe piedica principală. În aceste condiții, testamentele, în ciuda numărului mic care au ajuns până în zilele noastre, reprezintă unul dintre puținele izvoare documentare care ne pot oferi detalii asupra familiei, modului ei de funcționare și mai ales asupra sentimentelor care au caracterizat viața familială². Mai mult, importanța testamentelor pentru Vechiul Regim românesc rezidă nu numai din faptul că nu de puține ori acestea ne oferă elemente de cunoaștere de prim ordin în ceea ce-l privește pe testator, familia și neamul său, viața și activitatea sa, cât și din aceea că adeseori ne sunt oferite informații asupra unor personaje, preocupări și activități pe care nu le regăsim în nici o altă parte.

Din această perspectivă, testamentul lui Radu Goran Olănescu, pe care îl publicăm acum, prin conținutul și dimensiunile sale (ca urmare a revenirilor succesive), reprezintă o piesă de excepție pentru secolul al XVIII-lea. Fiu al lui Radu logofăt³ și nepot de fiu al lui Goran logofăt Stanciovic⁴, acesta nu se va evidenția în planul vieții

---

¹ Vezi o succintă trecere în revistă a bibliografiei la Constanța Ghițulescu, *Jocurile căsătoriei în Valahia secolului al XVIII-lea*, în acest număr.

² Eadem, *Familie și societate în Țara Românească (secolul al XVII-lea)*, în SMIM, XX, 2002, p. 101 ; Maria Magdalena Székely, *Testamentele : o abordare preliminară*, în RIS, II-III, 1997-1998, p. 25-30.

³ Acestuia îi va reveni sarcina gestionării averii, în urma decesului tatălui său, în calitate de frate mai mare până la majoratul fraților săi; în acest sens vezi documentul din 1692, august 7 (DANIC, M-rea Hurezi, XVII/15; documentul este menționat și de Violeta Barbu, *Privilegiul mezinului: între realitatea juridică și ficțiunea basmului*, în AG, V(X), 1998, nr. 1-2, p. 74) și cel din 1693, mai 18 (N. Iorga, *Hârtii din arhiva mănăstirii Hurezului precum și din a protopopiei Argeșului, din a boierilor brâncoveni și a altor neamuri*, București, 1907, p. 249-251).

⁴ Acesta este deosebit de Radu Goran logofătul ce pare a fi jucat un rol de prim rang în evenimentele de la mijlocul secolului al XVII-lea din Țara Românească; vezi Dumitru Bălașa, *Oameni și fapte din istoria localității Olănești*, în *Buridava*, 4, Rm. Vâlcea, 1982, p. 101- 108;

politice așa cum au făcut-o înaintașii săi, ocupând funcții mai puțin importante, cum ar fi acea de căpitan și clucer, fiind prezent la nivel documentar cel mai adesea fie în calitate de boier hotarnic⁵, fie făcând diverse achiziții⁶.

Vârsta înaintată, teama de a nu-și găsi « sfârșitul vieții în călătorie pe drumuri » și evenimentele tragice din viața lui, « încăpând și rob la nemți și toată casa mi-au stinsu din slujba domnilor și a țărâi » sunt argumentele ce l-au determinat pe cel amintit mai sus ca în anul 1755 să-și « așeze » casa într-o primă fază, « ca să să știe și să să păzească cum să va urma ». Vor mai urma încă două « aduceri la zi », una în anul 1759, cealaltă la o dată ulterioară, oricum înainte de 1767 când Catrina își redactează prima sa diață⁷, Radu Goran fiind mort în acest moment.

După un scurt preambul în care regăsim motivațiile religioase specifice acestui gen de document și mențiunea că actul s-a realizat în deplinătatea facultăților mintale, urmează obișnuitele precizări în ceea ce privește gestionarea averii, părțile ce revin fiecărui membru al familiei, precum și cele referitoare la îndeplinirea ritualurilor funerare.

Dincolo de aceste elemente, care ne duc cu gândul la *Capetele de poruncă* ale mitropolitului Antim Ivireanul⁸, importanța documentului rezultă din informațiile pe care acesta ni le dezvăluie asupra relațiilor și legăturilor de solidaritate din interiorul familiei testatorului. Existența unui copil neajutorat - « fiind cu boală și mut » - și neînțelegerile cu ginerele și fiica rezultată dintr-o primă căsătorie cu Maria, fata lui Balotă căpitan⁹, îl determină pe Radu Goran să lase întreaga avere în seama celei de-a doua soții, Catrina, « ori măritându-se, ori nemăritându-se », deși potrivit cutumei și pravilei soția supraviețuitoare primea numai o parte din bunuri, de regulă o treime.

De departe însă, noutatea documentului rezidă din detaliile pe care ni le dezvăluie asupra raporturilor dintre părinți și copii, puține fiind cazurile pentru spațiul românesc în care întâlnim asemenea detalii; ceea ce reține atenția este preocuparea, grija și afectivitatea testatorului pentru copilul cu grave probleme de sănătate, rezultat din ceea ce de-a doua căsătorie: « l-au găsit epilepsie și i-au pierit și vorba de să află și acum într-această patimă ». Practic putem vorbi de o « obsesie », în măsura în care acesta este termenul cel mai potrivit, a lui Radu Goran față de soarta acestui copil - « să nu să piarză sufletul copilului meu »-, întregul document fiind o dovadă a sentimentelor de iubire, dragoste părintească, a afectivității și a preocupării pentru ocrotirea acestuia, în ciuda

Ștefan Andreescu, *Goran logofătul din Olănești și "Letopiseșul Cantacuzinesc"*, în idem, *Istoria românilor : cronicari, misionari, ctitori (sec. XV-XVII)*, București, 1997, p. 95- 108.

⁵ Vezi porunca din 1740, mai 22 a domnului Constantin Mavrocordat prin care îl împuternicește, alături de Barbu Gănescu, să stabilească hotarele dintre moșia Măceșul Mare, a mănăstirii Arnota și moșia Cârna, a mănăstirii Bucovăț (*Comori arhivistice vâlcene. Catalogul documentelor de la Arhivele Statului din Râmnicu Vâlcea (1467-1800)*, întocmit de Corneliu Tamaș, Ion Soare, Carmen Manea-Andreescu, vol. II, București, p. 85-86, nr. 329).

⁶ Vezi documentele din 8 iulie 1741 (DANIC, Mitrop. Ț. Rom., CLVIII/27); 2 octombrie 1754; 3 ianuarie 1756 (Gh. Dumitrașcu, Corneliu Tamaș, *Râmnicul medieval. Studiu și documente (1388-1820)*, Rm. Vâlcea, 1995, p. 118, nr. 264, 265).

⁷ DANIC, Mitrop. Ț. Rom., CLVIII/29.

⁸ Vezi Gabriel Ștrempele, *Antim Ivireanul*, București, 1997, p. 214- 218.

⁹ Numele acestei prime soții nefiind cunoscut din alte surse documentare ; vezi în acest sens arborele genealogic al familiei Olănescu realizat de Grigore P. Olănescu [București, 1903] (DANIC, Planuri. Diverse, nr. 20).

infirmităților sale. O afectivitate care răzbate dincolo de viață și de moarte, copilul urmând, conform dorinței testatorului, să fie îngropat «unde mă voiu îngropa și eu» și care ne duce cu gândul la un aforism care a dominat mentalitatea Europei Occidentale: « Se spune că iubirea cea mai mare de pe lume e aceea a unui tată pentru fiul lui»¹⁰.

Același *paternum officium* (îndatoriri părintești) manifestă și față de fiica rezultată din prima căsătorie, în ciuda raporturilor încordate. Din această perspectivă, testamentul lui Radu Goran ne oferă importante detalii asupra practicii și normelor din Vechiul Regim românesc în ceea ce privește statutul juridic al fetelor în raport cu averea părintească¹¹. În afara zestrei mamei sale, («dându-i toată zestrea soției mele cei dântâi»), Radu Goran nu se îndură și îi mai lasă acesteia o serie de moșii, «ca unul ce-i sânt părinte și ea îmi iaste fată din oasele méle». Mai mult, acesta nu ezită să-și ajute ginerele, împrumutându-i bani în diverse ocazii, «dă l-am plătit la medelnicer» sau pentru a obține «un pecetluit dă boiariei dă neam za vel samă».

Documentul ne dezvăluie și o altă fațetă, mai puțin plăcută, a raporturilor dintre cei doi frați. Imposibilitatea fiului neputincios de a se apăra în fața pornirilor hrăpărețe ale surorii vitrege, Maria, care s-a arătat «cu fire rea...zicând că copilul nu iaste nimic» este motiv de îngrijorare pentru tatăl grijuliu; îngrijorare care de altfel avea să se confirme în timp, când aceasta, după moartea lui Radu Goran și a soției sale, va revendica în justiție moșiile și bunurile lăsate de tatăl său în favoarea Mitropoliei¹². Preocupare care explică dese reveniri ale grijuliului tată de-a lungul actului și luarea în calcul a tuturor situațiilor, pentru a-l pune pe acesta la adăpost. Astfel, după moartea sa, întreaga răspundere și ocrotire a fiului revenea soției, care «au necăjit cu dânsul de când s-au bolnăvit de l-au păzit de foc, de apă și de fugă să nu-l mănânce fiarăle»; soției îi încredința răspunderea, în cazul în care copilul, în ciuda infirmităților sale, îi va supraviețui, să «așeze» un epitrop care să-i poarte mai departe de grijă¹³.

Tot Catrinei, cu care a «făcut casă de a doao și...cu care am trăit ani 16» îi revenea și răspunderea împlinirii tuturor datinilor – «să mă grijască cu toate céle trebuincioase»- după moartea soțului: pomenire la toate soroacele pentru primii trei ani, sărindar la mormânt făcut de un arhieru, zece sărindare pe la alte biserici, toate acestea

¹⁰ Philippe Ariès, Georges Duby (coord.), *Istoria vieții private. De la Europa feudală la Renaștere*, vol. III, București, 1995, p. 324.

¹¹ Asupra acestui aspect nu putem vorbi de un consens în istoriografia română; pentru diversele opinii, vezi: George Fotino, *Studiu asupra situației femeii în vechiul drept românesc*, în idem, *Pagini din istoria dreptului românesc*, București, 1972, p. 56-72; Anicuța Popescu, *Instituția căsătoriei și condiția juridică a femeii din Țara Românească și Moldova în sec. XVII*, în *Studii*, 23, 1970, nr. 1, p. 55-80; Violeta Barbu, *Cronică de familie. Eseu asupra familiei patrimoniale în Țara Românească în secolul al XVII-lea*, în *RIS*, I, 1996, p. 29- 49; Maria Magdalena Székely, *Structuri de familie în societatea medievală moldovenească*, în *AG*, IV (IX), 1997, nr. 1-2, p. 59- 117; Constanța Ghițulescu, *Zestrea între normă și practică. Țara Românească în secolul al XVII-lea*, în *SMIM*, XVIII, 2000, p. 213- 222.

¹² Vezi actul de judecată cu mitropolitul Grigore din 1781 martie 22, întărit de domnitorul Alexandru Ipsilanti, DANIC, Mitrop. Ț. Rom., CLVIII 32.

¹³ Din cea de-a doua diată a Catrinei, călugărită la mănăstirea Dintrunlemn sub numele de Calistia, întocmită la 10 octombrie 1779, aflăm că acest copil nu i-a supraviețuit, murind la vârsta de 28 de ani, fiind înmormântat la biserica de la Gorani, zidită de ea; tot aici, respectând dorința soțului, au fost aduse și «oasele răposatului boierului meu..., cu arhieru părintele episcop...făcând parastas și pomenire», DANIC, Mitrop. Ț. Rom., CLVIII/30.

presupunând cheltuieli pe care Catrina avea să le asigure din vânzarea «din dobitoace și din vinuri i din alte venituri ale casei».

Enumerare atentă, ce trebuie pusă nu numai pe seama preocupării lui Radu Goran pentru viața de dincolo și a sentimentelor religioase de care dă dovadă în aceste momente, ci și cu o anume dorință de afirmare a unui prestigiu social și economic, poate nu îndeajuns afirmat în timpul vieții. Aspect ce reiese de altfel foarte clar din rugămintea adresată soției de a-i face «parastasuri frumoase», așa cum i se cade unui "boiar de cinstă". În acest sens trebuie interpretată și cererea expresă adresată arhiereului care îl va îngropa, mitropolitul sau episcopul de Râmnic, căruia îi lăsa în acest sens o serie de moșii (cea de la Bârsești și din Ruda) ca să-i facă "biserică de piatră cu o turlă" la Voinigești, «fiind scaun de casă», unde de altfel își va găsi și odihna sufletească, după cum aflăm din prima diată a Catrinei.

Încheiem această scurtă prezentare a testamentului lui Radu Goran Olănescu prin a ne exprima speranța că introducerea în circuitul științific a cât mai multor asemenea documente nu va întârzia. Numai analiza serială a acestora și punerea în lumină a circumstanțelor întocmirii lor, coroborată cu o cercetare atentă a cutumelor și normelor utilizate poate oferi noi perspective în dosarul privind familia în spațiul românesc.

ANEXA

1755 (7263) iunie 13

(f.1^v) Filaret al Ungrovlahiei adeverez ¹

† Οὐύγροβλάχίας Γρηγόριος ἐπιβέβαιοί²

În numele Tatălui și al Fiului și al Duhului Sfânt, amin. Leat 7263, iunie 13.

† De vrème că toate ale lumii aceștiia sânt trecătoare și asemenea ca fumul și ca roao câmpului și cât am viețuit într-această lume toate le-am cunoscut deșerte și mincinoase și nimic n-am cunoscut fără decât atât mi s-au părut că sânt ac intrat pe o ușă și am ieșit pe alta, dar numele lui Dumnezeu tot să fie laudat. Dăci, din porunca lui Dumnezeu, ajungând la vârsta bătrâneților și temându-mă să nu mă găsească sfârșitul vieții în călătorie pe drumuri, vrut-am și bine am voit mai nainte de ceasul sfârșitului meu, fiind întreg la minte și cu toată socoteala mea ca să-mi așăz eu <cu> această diată a mea casa și toate ale mele ce-am avut ca să să știe și să să păzească cum să va urma după sfârșitul meu, care las cu sufletul meu și cu mare blestem ca nimic să nu să strămute, nici să să strice din câte am lăsat, pecum arată în jos, anume :

† Întâi arăt pentru fii-meă, Maria, care o am făcut cu soția mea cea dintâi, Mariia, fata lui Balotă căpitan, că trăind eu cu soția mea cea dintâi în căsătorie ani 9 pol și ea au rămas după moartea mume-sei mică de ani 5 și luând eu pe Catrina, fata lui Alexandru Uiescul a doao soție au crescut pă fie-meă, Mariia, făcându-i toate cusăturile cât trebuiescu pentru zestre și o am măritat-o dându-o la casa³ ei cu zestre bună după cum arată foaia de zestre. Și când am căsătorit pă fie-meă, Mariia, m-am voit cu genere-

mieu, Preda postelnic Zătoreanul, și i-am făcut foaie de zestre dându-i toată zestreă soției mele cei dintâi și pentru zestreă acăea încă i-am mai dat și de la mine mai mult, după cum înfățișându-se foaia mume-sei cea de zestre și cu foaia ce i-am dat-o eu să va vedea cât prisoséște mai mult ce i-am dat de la mine [...]⁴. Dar eu, ca unui ce-i sânt părinte și ea îmi iaste fată din oasele mele, nu m-am îndurat a nu-i lăsa la sfârșitul meu nimic, ci am socotit câtă zestre i-am dat când o am măritat acălea să fie toate de la mine [...]⁴, iar după sfârșitul meu să i se îplinească și zestreă mume-sei după cum foaia cea de zestre să va vedea, măcar că eu n-am luat toată zestreă deplin de la socru-mieu, Balotă, murind curând și ce lipsă au rămas am însemnat aice ca să și le ceară copila de la unchii ei, Ștefan cluceariul / (f. 1^v) i frate-său, Preda, care am și cartea dumnealui banului Manolache de judecată pe cât au rămas să mi se îplinească și nu le-au împlinit.

Însă să știe ce au rămas : din doao suflete de țigani, au dat unul și au rămas unul nedat; căruța n-au dat-o; un covor n-au dat; un inel de aur nu l-au dat și alalte după cum sânt însemnate în foaia de judecată [...]⁴.

Și-i mai las toate moșiile de peste Olt: încă ale tătilui Constantin Brătășanul, unchiu-mieu, care să stea ginere-mieu, Preda, să le împartă cu verii miei, Diicul i Costandin Brătășanii, să să ia a patra parte din toate moșiile ce-au avut unchiu-mieu din Brătășani, din Coșovéni, din Urechești, din [...]⁴, iar în Grojdivod numai unchiu-mieu au avut treabă, iar ceialalți n-au avut treabă [...]⁴. Și mai las din dealul Ugrinilor via de la Duca și de la Zoborănoaie, însă această vie i-am lăsat-o în prețul lipsei zestrilor ce nu să vor putea împlini din casă [...]⁴. Și iar neajungându-se să i să îplinească celelalte zestri din casă, pentru scule, pentru haine, las să ia patru suflete de țigani, anume Radul Șălăvarta cu doi feciori ai lui, anume Dobre i fii-sa, Dumitra, să să prețuiască cu bani și să-i ia în prețul zestrilor. Iar afară dentr-acéstea ce arăt mai sus, mai mult să nu să întinză ginere-mieu, Preda i fie-mea, Mariia.

Rânduindu-mă Dumnezeu de am făcut casă de a doao și îngreoindu-mi sufletul de am luat soție fată pe Catrina cu care am trăit ani 16 și am făcut și cu aceasta un copil și au fost sănătos cinci ani și după cinci ani s-au întâmplat copilului boală de l-au găsit epilepsie și i-au pierit și vorba⁵ de să află și acum într-acea patimă, dar numele lui Dumnezeu tot să fie laudat. De va avea zile copilul acesta să trăiască, pe Catrina numă-sa o las să clironomisească toată casa împreună cu copilul, însă casele de la Voinigești și cu moșiia cu tot hotarul și viile din dealul Ogrinilor și via de la Troian, o roată de moară ce iaste în Râmnic în târgu. Și mai las soției mele, Catrina, împreună cu copilul din țigani, opt sălaşă, anume: Matei țigan cu sălaşul lui i fii-său, Nițul cu sălaşul lui, Vlad țigan cu sălaşul lui și cu trei feciori i doao fete, Pârvul țigan cu sălaşul lui i cu doi feciori, Tudor țiganu cu sălaşul lui i cu patru fete, Ioan Fedeleş cu sălaşul lui i cu doi feciori, Ion Boadă cu sălaşul lui i cu un fecior și doao fete, Marin țigan cu sălaşul lui i cu o fată i cu // (f. 2^r) frate-său, Toader, Dumitru cu sălaşul lui i cu un fecior, anume Costandin, Preda Blébeș cu sălaşul lui [...]⁴ i Preda țiganca, fata din casă și casele din Râmneș, care le-am cumpărat eu.

Acestea toate le las Catrinei soții mele să le stăpânească împreună cu copilul cât va avea viață, iar de să va întâmpla să moară copilul, să aibă a-l îngropa unde mă voiu îngropa și eu și ce va socoti Catrina soșia mea să-mi dea danie dentr-cestea ce am lăsat, iar célatele toate să le stăpânească Catrina cât va avea ea viață și după moartea ei să fie volnică să le lase unde îi va fi voia ei, ori măritându-se ori nemăritându-se, fiindcă i le-am dăruit eu de bunăvoia mea și îi sânt date și pentru zestrele ei și nimeni din

neamul meu să nu o supere, nici să se amestece cu acestea. Iar de va muri Catrina înaintea copilului și va rămânea copilul, atunci sa-și așeze Catrina episcop pe cine va socoti ea că va purta grija copilului, să-l lase în seama aceluia să-i poarte grijă împreună cu toate cele ce i-am lăsat și de să va întâmpla să moară și copilul iar acel episcop să le dea toate danie unde ne vom îngropa noi, iar fie-mea Maria să nu aibă nici o treabă, fără decât să-i mai dea episcopul acela din cele ce să va socoti, adecă din țigani, din vii i din dobitoace de să vor afla. Iar cine să va ispiti a strica acest așezământ ce am lăsat pentru Catrina și pentru copil, au fie-mea Maria, au alte rudeni ale mele sau din judecătorii cei bisericesti și politicești, unii ca aceia să fie blestemați și neierțați de Dumnezeu și de mine și să dea seama înaintea lui Dumnezeu.

Așijderea, aici arăt și cele ce am lăsat pentru pomenirea sufletului meu, precum arată: de mi se va întâmpla să mor aici în București, las să mă îngroape la sfânta mitropolie unde iaste și moșu meu, Goran clucer, îngropat și las sfintei mitropolii locurile din capul ogrăzii episcopi <i> Râmnecului până în Olt și Valea lui Mato până în Valea Țanii, după cum răspunde hrisevul răposatului Costandin voievod Brâncovanul și un sălaş de țigani, anume Nițul cu sălaşul lui, care aceste locuri îmi sânt și mie de cumpărătoare de la Contoroșanul; iar de voi muri la casa mea să mă îngroape la sfânta episcopie și acest ce am lăsat la sfânta mitropolie să le stăpânească sfânta episcopie, iar sălaşul de țigani să rămâie la sfânta mitropolie.

Și pentru pomenirile mele las iar asupra Catrinii soției mele să mă grijască cu toate cele trebuincioase ca pe un boiar de cinste, până la trei ani, făcându-mi pomenire pe la toate soroacele și să dea taleri 50 la un arhieru să-mi facă un sărindar la mormânt unde voi fi îngropat / (f. 2^v) și mai las să-i mai dea încă zece sărindare pe la biserică unde să va socoti cu parastase și câtă cheltuială să va face la toate pomenirile mele până la trei ani, neavând eu bani gata să să cheltuiască, am lăsat asupra soției mele, Catrinei, să vândă din dobitoace și din vinuri i din alte venituri ale casei și să-mi plătească și toate datoriile mele pe unde voi fi cu zapise bune, după cum foaia cea iscălită de mine va arăta, pentru că soția mea, Catrina și cu copilul rămân în urma mea clironomi casei. Iar de nu să va ajunge să să îplinească cheltuiala pomenirilor și plata datoriilor cu vânzarea dobitoacelor i cu venitul casilor, atunci din ce va socoti lucru mai ușor să vândă și să îplinească cele ce am zis mai sus.

Iar moșia din Bârsești i din Ruda ce-mi sânt de cumpărătoare le las asupra arhierului unde mă voi îngropa ca să le vândă și să-mi facă beserică de piatră cu o turlă la Voinigești unde îmi sunt casele, că așa dorește sufletul meu ca să facă acea beserică, având și gâtere de cărămidă și cevași var, măcar că prețul moșiilor coprind mai mulți decât cheltuiala besericii. Și în toți anii să nu lipsească sărindar de la beserică din Voinigești.

Rumâni, câți vor fi ai miei îi iert pe toți de rumânie, să fie în pace și slobozi, ei și copiii lor, ca să mă pomenească.

Și iar mai aduc aminte pentru Catrina și pentru copil, ca după moartea noastră amândurora, de va da Dumnezeu să trăiască copilul, l-am <fi> lăsat asupra surorii-sa, Mariei, dar văzând eu încă trăind cum că de acum se arată cu fire rea asupra noastră și a copilului, zicând că copilul nu iaste nimic, fiind cu boală și muț⁶, pentru aceea am hotărât ca după moartea mea cât va avea mumă-sa viață îl va căuta și-l va păzi, pecum au necăjit cu dânsul de când s-au bolnăvit de l-au păzit de foc, de apă și de fugă să nu-l mănânce fiarale, iar după moartea și a Catrinei să-l lase la un episcop care va socoti că va

fi cu frica lui Dumnezeu să-i poarte grijă și să-l păzească de toate, să nu să piarză sufletul copilului meu, după cum și mai sus să arată mai pe largu.

Catrinei să-i fie milă de sufletul meu, să-mi facă toate pomenirile cu sărindare și cu parastasuri frumoase, după cum am hotărât mai sus și să-i fie milă și de copil, sufletul nostru. Iar nefăcând după cum am lăsat, o las în judecata lui // (f. 3^r) Dumnezeu, să nu vază fața lui Iisus Hristos la înfricoșatul județ și la trei ani să mă dezgroape, făcându-mi parastas cu arhiereu.

Iar cine nu va păzi diiata aceasta, ori fie-mea, Maria, ori ginere-mieu, Preda, au altcineva și din judecătorii ce să vor ispiti a o strica, să fie supt blestemul a 318 sfinți părinți de la Nicheia și să fie după moarte neiertăți, căci eu cum m-au luminat Dumnezeu mi-am făcut așezământ pentru casa mea mult, puțin ce-am avut și le-am făcut împreună cu soția mea, Catrina, după prada ce mi s-a întâmplat la vremea răzme<ri>ții, încâpând și rob la nemiți și toată casa mi-au stinsu din slujba domnilor și a țărâi.

Moșia din Olănești, partea mea de la moșu-mieu Goran clucériul, cu siliștea i cu pimnița de piatră, las la un epitrop carele va fi Catrinei de ajutor când i să va întâmpla niscareva judecăți pentru trebile casei, să stea epitrop să umble să-i judece pentru orice ar fi treaba casei și acela să stăpânească moșia din Olănești, au ginere-mieu Preda de va vrea să stea la judecată, au nepotă-mieu Preda Vlădescul; așa am hotărât pentru aceasta.

Las și nepotă-mieu Barbului Vulturescul și un cal și o copilă de țigan.

Las și nepotă-mieu Diicul Vulturescul un cal și o copilă de țigan.

Iar nepotu-mieu, lui Tudor Gligore⁷, nu-i las nimic pentru că mi-au vândut niște rumâni în taleri 100 și nu mi-au dat nici rumânii, nici banii; ci le iert acești bani că le ajunge lor atât și mai vârtos că nici în casa mea n-au venit să mă cerceteze și să mă vază.

Și cât mărunții ale casei vor mai fi, le las toate asupra Catrinei, ori mișcătoare, ori nemișcătoare.

Am vândut și eu o moșie a Catrinei de zestre, stânjeni 90, pentru treaba mea în taleri 200; acești bani să și-i ia din casă au din alalte ce va pohti să ia.

Pentru moșia Roșiiianii den sud Romanați după Olteț, care au fost a unchiu-mieu, tata Costandin Brătășanu / (f. 3^v) ce-au avut-o de cumpărătoare și la moartea dumnealui au fost lăsat-o mătușii-mea, Mariei Conțeascăi ca să-i fie de hrană vieții dumneaei cât va trăi, după cum scrie în diiata unchiu-mieu, și având eu judecată cu dumneaei mătuși-mea la divan înaintea răposatului Grigorie voievod, așa i-au răspuns ca după moartea dumneaei să rămâie moșia la mine, fiindu-i eu nepot de soră, care și mătuși-mea nu poate tăgădui la aceasta. Hotărâscu ca și această moșie după moartea mătuși-mea să rămâie iar fii-mii, Mari<e>i și ginere-mieu, Predei postelnic Zătreaunul.

Acéstea ce arată din sus le-am hotărât cu bunăvoia mea și nesilit de nimeni, fiind cu mințile întregi și sănătoase și așa voiesc să să păzească toate nestrămutate după moartea mea. Și s-au întărit diiata aceasta cu iscălitura mea în toate foile și au adeverit deasupra și cu iscălitura prea sfinției sale părintelui mitropolitului țărâi, chir Filaret.

Radul Goran clucer¹.

Și am scris eu, Mihai logofăt ot mitropolie, cu învățatura dumnealui clucer Radu Goran și mărturie.

Ghenarie 10 dni, 1759

Văzându-mă întru slăbiciune, acumia iară aduc aminte aici ce am avut cu cumnatul Ștefan zălog un zapis al meu iaste la dumnealui de taleri 200, care zapis au tăiat toate zapisele, unul dă taleri 40, altul de taleri 20, că sânt plătiți în suma zapisului cel mare dă taleri 200 și i-am dat astă-vară taleri 50 și o bute dă vin, iar drept taleri 50 la București. Iar eu am la cumnat Ștefan zestrile surori-sa taleri 150 ca să-mi dea cu carte dă judecată a banului Manolache și mai am la dumnealui taleri 37 dintr-un oierit // (f. 4^v) dă la Frunză Verde, care au spus și cumnatii Saftii când era cumnatu Ștefan bolnav.

† Pentru o roată dă moară din Râmnic ce au fost vândută logofăt Radului în taleri 127, așa ne-au fost vorba, după moartea dumnealui cine va da banii din neamul meu, acela să o stăpânească, iar pentru un zapis al meu dă taleri 200 ce iaste la mâna dumnealui logofăt Radu, s-au dat bani și au rămas taleri 70 din dobânda banilor iar nu din capete și s-ar cădea să nu-i ia, că dăstule dobânzi au luat dă la mine.

† Pentru taleri 25 ce sânt dator jupânului Tomii, eu încă am la dumnealui 50 dă banițe dă porumbi dă dijmă dă 4 ani, ce o va fi una pentru alta.

Alta nu mai știu, iar cine va aduce zapisul meu scris cu mâna mea și cu iscălitura mea, acela iaste bun.

† Am întărit cu iscălitura mea, fiind și alte obraze de față.

Radu Goran clucer¹.

Leat [...] ⁴

Acum iarăși fiind foarte slabu și temându-mă dă moarte la sfârșitul vieții méle, las cu sufletul meu să păzască năstrămutat această diiată, întâi pântru soțiiia mea, Catrina să nu aibă supărare dă gineri-mieu, Preda i dă fii-mea, Mariia, fără decātu arăt ce nu i s-au datu după fo<a>ia dă zestre : un inel dă aur, o părêche dă cercei de aur cu mărgăritar i o rochie dă ghiermesutu za taleri 10, vie taleri 8. Acestea mărturisescu eu cu sufletul meu că au rămas nedate.

Și iarăși arātu ce am la gineri-mieu taleri 30, am datu dă l-am plătit la medelnicer; i-am mai dat [...] ⁹ danie dént-un pogonărit, fiind eu taxildar și 3 galbini [...] ⁹ i-am datu în București dă au scos un pocetluit dă boiarii dă neam za vel samă. Acești bani să să socotească în lipsa zéstrilor./ (f. 4^v) iar mai multu treabă în casa mea să nu aibă, pentru că toată casa mea, multu, puțin am lăsatu să clironomisească soțiiia mea, Catrina, cu care dă când o am luat-o pă dânsa le-am agonisitu și sufletul meu îl las în mâinile soții méle, Catrinii.

Iar pentru zestrile soții méle cei dintâi, măcar că le-am cheltuit la pomenirile ei, dă vor găsi judecătorii că va fi cu cale a i să da fii-mea, Mariia, să i să dea, iar pentru moșiiia mume-sii dă zestre să nu se supere casa⁶ ca să i să dea căci¹⁰ acea moșie i s-au dat în foaia dă zestre.

Catrina să aibă a da dă ale casei din cele mișcătoare la pogrebanie i la pomenire i la sărindare, pentru că bani gata nu s-au aflat [...] ⁴.

Pă dumnealui nepotul Preda Vlăd<escul> îl las¹¹ a fi purtător dă grija la toate ale casii, să chivernisească pă soțiiia mea, Catrina, la orice păsu o va avea sau la judecăți sau la altele necazuri ce va avea în urma mea și să poarte grija a fi toate prin știrea dumnealui și eu încă îi las dumnealui dă la mine danie toată partea mea dăn Olănești după peste tot hotarul cât mi să va veni cu săliștea, cu pimniță dă piatră, cu vad dă moară, care moșie îmi iaste dă moștenire dă la moșul meu, Goran, să aibă dar a o

stăpâni și coconii dumnealui cu bună pace de către tot neamul meu, iar soția mea Catrina, văzând căutare dă la dumnealui¹², încă îi va dărui din partea ei ceea ce va socoti.

Acestea toate ce scrie mai sus, acum la sfârșitul vieții mele, le las cu sufletul meu să fie păzite și nestrămutate. Și iarăși întărescu cu iscălitura mea și cu pecetea ca să să crează. Iscălit și alții mărturii.

Radu Goran clucer¹.

DANIC, Mitrop. Ț. Rom., CLVIII/28.

Orig. rom., hârtie (34 x 23), sigiliu inelar. Actul conține 6 file, prima și ultima fiind albe; primele trei file scrise au în josul paginii semnătura autografă a lui Radu Goran Olănescu.

1 Semnătură autografă.

2 «Grigorie al Ungrovlahiei mărturisesc». Semnătura este posterioară anului 1755, mitropolitul Grigorie păstorind după 28 iulie 1760.

3. *la casa*, adăugat peste alt cuvânt șters.

4. loc rupt în orig.

5. *барба*.

6. citire probabilă.

7. ad. interlinear.

8. textul ce urmează este scris de altă mână.

9. cuvânt indescifrabil.

10. *post. căci, că*.

11. *îl las*, adăugat peste alt cuvânt.

12. *post. dumnealui, că, barat*.

**FAMILY AND SENSITIVITY IN THE ROMANIAN ANCIENT REGIME.
REMARKS TO THE LAST WILL OF RADU GORAN OLĂNESCU**

Abstract

The family and the multitude of research perspectives connected to it are, despite the encouraging steps taken during the past years in this direction, still an area to be explored. One of the possible explanations for this lack of attention could lie in the scarcity of primary sources especially with regard to the typology of sources utilized in the West-European literature. Therefore, the few extant last wills represent a most valuable source for exploring the family and its functioning in the Romanian past. The last will of Radu Goran Olănescu, a descendant from a prominent Wallachian noble family, is an outstanding document for the eighteenth century on account of both its contents and its length. The testament has several additions made in subsequent years from its first writing in 1755. The short preamble comprises the specific religious justifications and formulae particular to this type of primary source. Beside the usual provisions regarding the administration of the wealth, the testament reveals significant details with respect to the relations and solidarity within the testator's family. A great emphasis is put on the father's caring words and parental advice to his ill son from the second marriage. The ritual requests which were to be carried out after the testator's death are the expression of his religious sentiment and a statement of his social and economic status as well.

BINECUVÂNTAREA ȘI BLESTEMUL PĂRINȚILOR

ÎN DISCURSUL TESTAMENTAR

(BUCUREȘTI, SFÂRȘIT DE SECOL XVIII – ÎNCEPUT DE SECOL XIX)*

ANDREEA IANCU

Relațiile de familie sau transmiterea patrimoniului în familie nu sunt subiecte străine nici istoriografiei și nici istoriei vechiului drept românesc. Totuși, cu excepția ultimilor cincisprezece ani, când interesul față de istoria socială a crescut în mod vădit¹, familia rămâne o problemă cu multe necunoscute. Încă de la începutul secolului trecut, istoricii dreptului au oferit o perspectivă juridică asupra familiei, dar mai ales asupra strategiilor de transmitere a moștenirii. Din păcate, ea se reduce adeseori la o simplă descriere a prevederilor din codurile de legi luate în discuție. Chiar dacă inițial, unii își propuseseră o ambițioasă analiză comparativă între dreptul scris și obiceiul juridic, lipsa documentelor a lăsat loc speculațiilor pe marginea unei cutume despre care nu se știe mai nimic². De aici decurg și limitele istoriografiei vechiului drept românesc. Însă multe

---

*Comunicare susținută în ziua de 25 noiembrie 2002 la New Europe College, în cadrul mesei rotunde cu titlul « Istoria și antropologia familiei. Bilanț și direcții de cercetare ».

¹ Andrei Pippidi, *Amour et société; arrière-plan historique d'un problème littéraire*, « Cahiers roumains d'études littéraires », nr. 3, 1988, pp. 4-26; Ștefan Lemny, *Sensibilitate și istorie în secolul XVIII românesc*, București, 1990; Violeta Barbu, *Ceea ce Dumnezeu a unit omul să nu despartă. Studiu asupra divorțului în Țara Românească în perioada 1780-1850*, RI, III, nr. 11-12, 1992, pp. 1143-1155; Eadem, *Cronica de familie. Eseu asupra familiei patrimoniale în Țara Românească în secolul al XVII-lea*, RIS, nr. 1, 1996, Iași, pp. 29-49; Maria Magdalena Székely, *Structuri de familie în societatea medievală moldovenească*, AG, IV(IX), nr. 1-2, 1997, pp. 59-117; Constanța Ghițulescu, *Viața în doi. Identitate familială în Țara Românească în secolele XVII-XVIII, în Identități colective și identitate națională. Percepții asupra identității în lumea medievală modernă. In memoriam Alexandru Duțu*, coord. Mirela-Luminița Murgescu, 2000, pp. 53-73; Eadem, *Zestrea între normă și practică. Țara Românească în secolul al XVII-lea (I-II)*, SMIM, vol. XVIII, 2000, pp. 213-222 și vol. XIX, 2001, pp. 254-263; Eadem, *Familie și societate în Țara Românească (secolul al XVII-lea)*, SMIM, vol. XX, 2002, pp. 89-114 etc.

Studiile devenite clasice ale etnologilor, sociologilor și antropologilor sunt un reper important în încercările istoricilor de a reconstitui structurile și relațiile de familie pornind de la informațiile mai mult sau mai puțin lacunare pe care documentele timpului le furnizează: Simion Florea Marian, *Nunta la Români*, București, 1890; Idem, *Nascerea la Români*, București, 1892; Idem, *Înmormântarea la români*, București, 1892; Henri H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, vol. I-III, București, 1958, 1959, 1965; P. H. Stahl, *Appartenance des enfants. Parenté ou propriété?*, "Études et documents balkaniques et méditerranéens", vol.15, Paris, 1990, pp. 119-128; Idem, *Triburi și sate din sud- estul Europei*, București, 2000 etc.

² Andrei Rădulescu, *Dreptul de moștenire al soțului supraviețuitor*, AARMSI, seria III, tom V, București, 1925, pp. 55-141; Emilian Em. Săvoiu, *Contribuțiuni la studiul succesiunii*

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXI, 2003, p. 67-80

dintre întrebările la care istoricii dreptului au încercat să răspundă rămân actuale, adăugându-li-se și altele : ordinea succesorală era ea respectată în practica testamentară ? Dacă nu, cum putea testatorul evita această constrângere fără să atragă anularea actului sau contestațiile venite din partea rudelor îndreptățite să primească o parte din bunuri ? Puteau moșteni « străinii » (persoanele din afara familiei testatorului) ? În ce condiții ? Ce semnificație avea decizia de a desemna moștenitorii din rândul « străinilor » în raport cu solidaritatea de sânge ? Sunt întrebări la care îmi propun la rândul meu să răspund într-o etapă mai avansată a cercetării. Pentru moment însă, o analiză cantitativă și serială a testamentelor ar fi prematură. Motivul este simplu: numărul relativ redus al documentelor pe care le-am transcris din arhive (aprox. 80).

De aceea, cred că o abordare a testamentelor care să pună în valoare imaginarul familiei și al succesiunii ar fi mai potrivită. Adoptând optica antropologilor, noțiunile de ritual, simbol și limbaj sunt reevaluate. Ele nu mai constituie simple anexe ale unei societăți date, cadrul unui spectacol lipsit de semnificație, ci oferă imaginea parțială a mecanismului după care acea societate funcționa. Ca exemplificare, propun atât o schiță de analiză a limbajului și a ritualului ca indicatori ai relațiilor de familie, cât și a testamentului ca ritual de pregătire pentru moarte³, ca preludiu al ceremonialului funerar.

Testamentul este un act individual, elaborat îndeobște în spațiul privat al locuinței autorului, dar întotdeauna înaintea unui public⁴ format din rude apropiate, duhovnic, vecini, prieteni sau confrăți de breaslă (în cazul meșteșugarilor și al negustorilor), prezenți acolo în calitate de martori. Întocmirea lui reprezintă un moment de mare solemnitate, în care testatorul oferă spectatorilor o repetiție generală înaintea ceremoniei de despărțire a înmormântării. Așezându-și în ordine lucrurile “sufletești” și “pământești”, el se pregătește și îi pregătește pe cei dragi pentru un nou început. De aceea, un prim gest este desemnarea aceluia care, după moartea lui, îi va lua locul. Apoi își împarte averea între moștenitori și legatari, își achită datoriile și nu în ultimul rând, își regizează înmormântarea și slujbele de pomenire, uneori în cele mai mici detalii. Ca să-și poată încheia socotelile cu viața, testatorul trebuia mai întâi să se împace cu el însuși, acceptând ideea propriei morți, dar și cu cei pe care-i lasă, după moarte, în urma sa. Așadar, el cere și oferă la rândul lui iertare : « Ce întâi mă rog lui Dumnezeu ca unui milostiv să-mi iarte mulțimea păcatelor mele căle ce am greșit ca un om într-această

testamentare, Craiova, 1942 ; George P. Nedelcu, *Puterea părintească în vechiul drept românesc*, Ploiești, 1933, pp. 158-164 etc.

³ Richard C. Trexler, *Public life in Renaissance Florence*, Academic Press, New York, 1980, pp. 129-130.

⁴ În acest studiu nu vom lua în considerare decât testamentul public sau nuncupativ, adică cel elaborat în scris de către un redactor, după dictarea testatorului. Pronunțarea solemnă (lat. *nuncupatio*) a ultimei voințe presupune prezența unui public format din cel puțin trei martori. Vezi și Pierre Chaunu, *La mort à Paris au XVIe, XVIIe, XVIIIe siècles*, Paris, 1978, passim; Jacques Chiffolleau, *La Comptabilité de l'au-delà. Les hommes, la mort et la religion dans la région d'Avignon à la fin du Moyen Âge (vers 1320- vers 1480)*, École Française de Rome, 1980, pp. 67, 84 ; Despina Tsourka-Papastathi, *L'acte à cause de mort en droit post-byzantin*, în *Actes à cause de mort/ Actes of last will*, Ière partie: *Antiquité*, Recueils de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions, nr. 60, Bruxelles, 1993, p. 184 ; Ovid. Sachelarie, N. Stoicescu, *Instituții feudale din țările române. Dicționar*, București, 1988, vocea: « diată » ; *Istoria dreptului românesc*, coord. Ioan Ceterchi, vol.1, București, 1980, p. 527.

lume. Așijderea mă rog și tuturor creștinilor cui ce voi fi greșit să mă iarte. Și de mine să fie încă ertați toți câți îmi vor fi greșit și verice rău mi-ar fi făcut »⁵.

Nelipsită din testamente, iertarea este și tema centrală a mesajului de adio pe care defunctul îl adresează, în unele cazanii de înmormântare sau « ertăciuni la oameni morți »⁶, celor care-l însoțiseră pe ultimul său drum, dar nu numai lor : « Mai pre urmă către toate rudeniile, cătră toți prieten<i>i, cătră toți vecin<i>i și lăcuiitor<i>i acestui oraș și cătră toți cunoscuț<i>i își întoarce omilitul său glas și zice : "Eu cu voi, cinstiților și iubiților, am trăit împreună atâta cât bine au voit mult înduratul Făcătorul nostru, Dumnezeu, în viața. Drept aceia, supus fiind eu neputinț<i>i omenești de a greși, ori cu nepriceperea sau și cu priceperea, ori cu voia care din fire este plecată spre cele rele, de multe ori să va fi 'tâmplat să vă greșesc în multe feluri și în multe chipuri. De aceia, precum apostolul ne poruncește tuturor, zicând : « Purtați sarcina unuia altuia și așa veți plini legea lui Hristos (Galateeni 6, stih 2) », așa și eu, cu adâncă cucernicie, mă rog ca, privind la fireasca omului neputință și slăbiciune, să faceți bine să mă ertați, ca și pre dumneavoastră Dumnezeu să vă erte. Că eu din inimă vă pohtesc lungă, pacinică, fericită viață dumneavoastră și casilor dumneavoastră și mai pre urmă, cununa cea neveștejită a bunătăților de la milostivul Dumnezeu să o câștigați. Din tot sufletul vă pohtescu și vă foarte mulțumesc la toți cei ce n-ați pregetat a osteni la petrecania mea dintru această lume și a petrece cu cinste ticălosul meu trup și a-l așeza în pământ, dintru carele s-au și alcătuit. Dumnezeu să fie platnic ostenel<i>i dumneavoastră. Și vă pohtesc ca, când vă va chema Dumnezeu pre fiștecare din dumneavoastră din această lume, să să învrednicească Dumnezeu să aveți parte de sfârșit bun și petrecanie cu cinste, precum ați arătat cătră mine. Iarăși eu cătră toți mă rog ca să mă ertați".

Acestea creștinilor sînt rugare de cătră răposatul. Iară noi [...] să rugăm pă Dumnezeu pentru ertarea păcatelor și odihna sufletului acestui răposat, precum zice și apostolul : "Rugați-vă unul pentru altul ca să vă vinecați". Și întru rugăciunea noastră să zicem cu toț<i>i Tatăl nostru și pre urmă iarăși Dumnezeu să-l erte și să-l odihnească (16 aprilie <1>820) »⁷.

Ambele texte trimit la rugăciunea de căpătâi a creștinătății, *Tatăl nostru* (Matei, 6 : 9-12) : « Și iartă noao greșalele noastre, cum și noi ertăm greșiților noștri »⁸, iar paternitatea lor aparține, fără urmă de îndoială, Bisericii. Însă prea puțină importanță are autorul din moment ce textul capătă o semnificație aparte numai în timpul ceremoniei, datorită caracterului sacru cu care pronunțarea rituală îl înzestra. În acel moment,

⁵ Antim Ivireanul, *Opere. Didahii* (ed. a II-a), ed. Gabriel Ștrempel, București, 1997, p. 352.

⁶ G. Ștrempel, *op. cit.*, passim.

⁷ BAR, ms. rom. 2507: « Iertăciuni la oameni morți. Cătră toate rudele și alții », f. 174-175v.

⁸ Antim Ivireanul dezvoltă ideea iertării nu numai în « izvodul dieții » din *Capete de poruncă* (Antim Ivireanul, *op. cit.*, pp. 345-353), ci și în predicile sale de înmormântare sau în comentariul său asupra « Rugăciunii care au învățat pre apostoli Domnul nostru Iisus Hristos : "Tatăl nostru carele ești în ceruri" » din *Învățătură besericească la cèle trebuincioase și mai de folos pentru învățatura preoților* (p. 327): " [...] « Și iartă noao greșalele noastre, cum și noi ertăm greșiților noștri ». Această rugăciune ne îndemnează mai mult să ertăm greșalele celor ce ne greșesc noao, ca și Dumnezeu să iarte păcatele noastre cèle ce în toată vrémea greșim de pre cum la Matheiu în 6 capete zice : « Lăsați și să va lăsa voao »".

adevăratul autor era numai acela din partea căruia venea mesajul. De aceea, nu conținutul în sine al discursului atrage neapărat atenția, ci felul în care acesta este transmis.

Biserica este cea care pune discursul iertării fie în gura testatorului, fie în cea a defunctului. De fiecare dată însă o face altfel. Fragmentul citat din « izvodul dieții »⁹ aduce mai degrabă a confesiune, încredințată de către fiecare autor în parte redactorului pentru fi consemnantă. El nu se adresează decât indirect unui anumit public, destul de vag definit de altfel – « tuturor creștinilor cui ce voi fi greșit ». Gândurile împăciuitoare, îndreptate în acel moment spre confrății săi, nu traduceau atât o pornire generoasă și gratuită, cât o încercare de a atrage bunăvoința divină. Dumnezeu era adevăratul destinatar al rugăminții sale. Dar rugămintea lui nu ia forma unei rugăciuni, a unui dialog cu Dumnezeu¹⁰, ci a unei dorințe pe care și-o mărturisește lui însuși, ca rezultat al unui examen de conștiință, iar formularea la persoana I-a singular este felul în care el își « pune în bună orânduială treaba sufletului ».

Dacă textul modelului de testament pare să reprezinte o confesiune scrisă, în schimb, cazaniile și « ertăciunile la oameni morți » rostite la înmormântare ating momentul culminant atunci când defunctul se adresează direct, la persoana a II-a plural, celor prezenți. La fel și « iertăciunile » versificate¹¹ sau « rugăciunile de iertăciune », așa cum le numea S. Fl. Marian¹². Preotul vorbește în numele celui plecat dintre cei vii sau, mai bine zis, este interpretul acestuia. Prin cuvintele adresate asistenței nu se urmărea doar un efect scenic, pe al cărui impact psihologic s-ar fi mizat, ci marcarea prezenței unei absențe. Textele eshatologice prezentate drept « Învățători pentru sufletul curat și pentru cel păcătos în ceasul morții »¹³ sau « Povestea sufletului drept » și « Povestea sufletului păcătos »¹⁴ descriu călătoria sufletului, odată ce acesta se desparte de trup. Însoțit de îngeri, sufletul rămâne pe pământ două zile¹⁵, timp în care își vizitează casa și pe cei dragi, pentru ca, în cele din urmă, să fie prezent la propria înmormântare: « Deci îl duc iară îngerii la casa sa, adecă la oasele lui. Oamenii iau oasele de le duc la besérecă de le slujesc preoții, iară îngerii merg cu sufletul după oase la besérecă. Și déca slujesc

⁹ Vezi p. 3, nota 5.

¹⁰ Tomáš Špidlík, *Spiritualitatea Răsăritului creștin* (tr. rom.), vol. II: *Rugăciunea*, Sibiu 1998, p. 36 și următoarele.

¹¹ BAR, ms. rom. 850, " <Miscelaneu>", f. 70v-72 : « [...] Veniți, frați, de vă strângeți/ Și luați ertăciune./ Vino, draga me soție !/ Veniți și voi copilași / Să vă sărut pă obrazu !/ Veniți, prieteni și vecini ! [...] ».

¹² S. Fl. Marian, *Înmormântarea la români*, București, 2000, pp. 218-221.

¹³ BAR, ms. rom. 573, f. 1-21v.

¹⁴ BAR, ms. rom 5911, f. 35-43. Manuscrisul mi-a fost semnalat de către Ileana Stănculescu. Profit de ocazie pentru a exprima mulțumirile mele. Vezi și Ileana Stănculescu, *Il Giudizio Universale nella pittura murale esterna del nord della Moldavia*, p.62 ; Ștefan Lemny, *op. cit.*, p.141. Trebuie însă precizat că există și alte versiuni ale călătoriei sufletului după moarte, în care sufletul defunctului asistă la înmormântarea trupului, după ce trecuse de cele 24 vămi (numărul lor variază în funcție de sursa textului) sau/și vizitase iadul și Raiul (BAR, ms. 573).

¹⁵ *Îndreptarea legii 1652*, ed. crit., București, 1962, p. 169 ; P.H. Stahl, *Le départ des morts. Quelques exemples roumains et balkaniques*, « Études rurales », nr. 105-106, 1988, pp. 215-216 ; Violeta Barbu, "Sic mortemur": *Discourse upon Death in Wallachia during the Ancien Regime*, RRH, XXXIII, nr. 1-2, 1994, p. 104.

preoții, oamenii merg de să iartă cu oasele (s.n.) »¹⁶. La îndemnul îngerilor, sufletul își privește pentru ultima oară mormântul pentru a-l recunoaște la Judecata de Apoi, după care părăsește definitiv lumea celor vii pentru a trece prin examenul celor 24 de vămi (« scaune drăcești ») și a ajunge în final la Poarta Raiului, unde se va înfățișa tribunalului celest, primind judecata lui Dumnezeu.

Nu este momentul să aprofundăm aici studiul acestor texte. Ele ne interesează deocamdată numai pentru a demonstra că, prin « rugăciunile de iertăciune », defunctul era cel care le vorbea spectatorilor. Preotul ofician îndeplinea rolul de intermediar între cele două lumi, devenind « vocea » sufletului care-și lua rămas bun. Spre deosebire de formularul de testament al lui Antim, mesajul iertării din cazaniile de înmormântare este adresat direct publicului care nu mai este cvasianonim, ci unul în care rețelele de solidaritate sunt bine delimitate și ierarhizate sub forma unor cercuri concentrice care se organizează dinspre spațiul privat înspre cel public : rude, prieteni, vecini, cunoscuții și locuitorii orașului.

După ce am aruncat o privire asupra celor două texte, dar îndeosebi asupra formei în care se prezintă, nu putem constata decât că spectacolul iertării din ritualul funerar lipsește din izvodul mitropolitului Antim. Nici imaginarul eshatologic al întâlnirii celor două lumi și nici impactul oralității « rugăciunilor de iertăciune » nu se regăsesc aici. Totuși, nu același lucru poate fi spus și despre fiecare testament în parte. Oricât de fidel ar fi fost acesta modelului care se cerea a fi respectat, existau adeseori detalii sau scăpări de care cei de față și mai ales redactorul documentului erau poate prea puțin conștienți. Unele dintre aceste scăpări sunt simple greșeli de redactare. Uneori însă și greșelile pot fi semnificative într-un document, ceea ce vom încerca să arătăm pe scurt în cele ce urmează.

Voi limita argumentele numai la două exemple, primul fiind cel al *Sultanei* : « Deci, mai întâi dă toate, eu, ca o păcătoasă și greșită tuturor, cu rugămintele cer ertăciune de la toate rudeniile mele și de la tot omul căruia îi voi fi greșit orice fel de greșală și mă rog tuturor cu umilință să mă ertați (s.n). Cu toată inima ertu pre fieștecarele de orice-mi va fi greșit, ca să aflu pre iubitorul de oameni, Dumenzeu milostiv milei multu-păcătoasei și nevredniciei roabei Sale, ca un bun și iubitor de oameni »¹⁷.

Cel de-al doilea exemplu este cel al Mariei Obedeanu : « Întâi mă rog tuturor, atât parte besericească cât și mirenească, ca să mă ertați (s.n) ori de ce voi fi greșit și despre partea mea să fie toți ertați »¹⁸. În raport cu modelul, schimbarea ce intervine în fragmentele citate din cele două testamente este una de nuanță; în aceeași frază se trece pe nesimțite de la adresarea la persoana a III-a plural la persoana a II-a plural. Așa încât, dacă la Antim Ivireanu se utilizează numai persoana a III-a plural atunci când iertarea este solicitată și oferită, în testamentele celor două femei registrul de adresare oscilează. În acest fel, oralitatea vorbirii directe se inserează cu discreție în textul scris. Mediarea redactorului care trebuie să transpună în scris cuvintele transmise pe cale orală devine

¹⁶ BAR, ms. rom 5911, f. 36.

¹⁷ DANIC, Mitropolia București, CCCXCIX/7 (10 aprilie 1814).

¹⁸ BAR, ms. rom. 611, « O diată a Mari<e>i Obedencii » (9 martie 1798), f. 75-77v, descris și publicat parțial de Șt. D. Grecianu, *Genealogiile documentate ale familiilor boierești*, vol. II, București, 1916, pp. 236-237 ; vezi și studiul nostru *Familie și patrimoniu. Dezmoștenire și adopție în câteva testamente (Bucureștii anilor 1796 – 1805)*, SMOD, vol. XIII, 1999, pp. 20-21.

imperceptibilă, la fel ca și în cazul preotului care oficiază slujba de înmormântare. Publicul vizat este și el mai bine conturat.

Astfel, prin solemnitatea pronunțării ultimei voințe, implicit prin punerea în scenă a redactării, dar și prin legătura pe care iertarea o stabilește între public și actorul principal al reprezentației despărțirii, testamentul devine un preludiu al ultimului rit « de trecere », înmormântarea.

Concepută de cele mai multe ori după modelul lui Antim Ivireanul¹⁹, structura testamentului este în general cam aceeași, adică: preambul religios, restituirea zestrei soției, împărțirea echitabilă a averii lăsate spre moștenire, prevederile referitoare la înmormântare, « milostenii », « pomeniri » și « sărindare » și, în final, sancționarea prin blestem a nerespectării dispozițiilor sau a contestărilor care ar fi putut pune sub semnul îndoielii validitatea documentului²⁰, semnătura autografă sau neautografă a acestuia și a martorilor care asistaseră la redactarea documentului. Uneori însă, formalismul tipic unui act juridic este depășit și anume atunci când cel care se hotărâse să-și pună în ordine « lucrurile mișcătoare și nemișcătoare » își rememorează trecutul trăit alături de familie sau atunci când le împărtășește celor prezenți « ultimele » gânduri și le adresează copiilor « ultimele » îndrumări.

¹⁹ Antim Ivireanul, *op. cit.*, pp. 352-353. De-a lungul sec. XVIII și la începutul sec. XIX, « izvoadele » concepute de mitropolit pentru diată și foi de zestre au circulat în copii mai mult sau mai puțin complete, una dintre acestea fiind publicată de N. Iorga în *Cărți și scriitori români din veacurile XVII-XIX*, AARMSI, tom. XXIX, 1906, pp. 21-22. Alte copii : BAR, ms. rom. 2158, f.25 ; ms. rom. 3404, « Învățătură cum să cade să se facă diețile sau foile de zestre, scoase de preasfinția sa mitropolitul kiriu kir Grigorii la leat 1780 (1775), în zilele luminatului domnului nostru Alexandru Ipsilant voevod », f.5-7 (1813), formular semnalat de Ilie Corfus în descrierea manuscrisului [*Cronica meșteșugarului Ioan Dobrescu (1802-1830)*, SAI, vol. VIII, 1966, p.311] și identificat de Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. III, 1987, p. 117; ms. rom. 3774, f.12-13; ms. rom. 3275, f.111-111v; ms. rom 5579, f.18v (22 martie 1819) etc.; vezi și Gabriel Ștrempel, *op.cit.*, vol. 1-4, București, 1978-1992.

Mitropolitul Grigore tipărește, în 1775, ediția a II-a a *Capetelor de poruncă* (inclusiv « izvodul dieții »), înlocuind în cuvântul de început numele lui Antim, ca autor al lucrării, cu al său (Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche, 1508-1830*, II, București, 1910, pp. 210-211). Vezi și Aurelian Sacerdoțeanu, «*Capete de poruncă*» de Antim Ivireanul, GB, XXV, nr. 9-10, 1966, pp. 831-839); Emilian Em. Săvoiu, «*Capetele de poruncă*» ale lui Antim Ivireanul, BOR, LXXXIV, nr. 9-10, 1966, pp. 997-1006.

²⁰ « Iară oricare din moștenitorii miei care am zis mai sus, au din judecători și din boiari, sau din cei besericești sau din cei lumești ar vrea să întoarcă, sau să strice această diată a mea să aibă a da răspuns și seama la înfricoșata zioa acéia a răsplătirii înaintea Judecătoriaului celui drept și nefățarnic, Domnului nostru Iisus Hristos, Dumnezeul cel adevărat. » (Antim Ivireanul, *op. cit.*, p. 353). În prezentarea de față nu ne vom opri asupra a blestemului ca procedură judiciară de protejare a actului, deoarece el nu face obiectul analizei noastre. De altfel, acest aspect a fost îndeaproape studiat de Valentin Al. Georgescu și Ovid Sachelarie în *Judecata domnească în Țara Românească și Moldova (1611-1831)*, partea a II-a *Procedura de judecată*, București, 1982, pp. 41-43, 159-166 și mai apoi de Cristina Codarcea, *Confirmarea religioasă a deciziei politice în Valahia secolului al XVII-lea*, «Sud-Estul și contextul european. Buletin », III, 1995, pp. 11-29; Eadem, *La malédiction dans les documents de la Valachie*, în RESEE, XXXII, nr. 1-2, 1994, pp. 53-61; Eadem, *Société et pouvoir en Valachie (1601-1654). Entre la coutume et la loi*, Bucarest, 2002, pp. 319-334.

În *Genealogiile documentate ale familiilor boierești*²¹, Ștefan D. Grecianu publica o copie a unui document ce aparținea marelui ban Constantin Bălăceanu : « Diata ce am întocmit-o pentru legături (legate) i pentru pomenirea sufletului meu ». După toate aparențele nu putea fi altceva decât un testament, formularul mitropolitului Antim fiind în linii mari respectat: preambulul religios, legatele, partea sufletului (slujbele de pomenire). Lipseau însă elementele esențiale, fără de care testamentul nu avea nici o valoare: desemnarea succesorilor și împărțirea moștenirii între aceștia²². Din punct de vedere juridic, actul este un codicil al testamentului scris în aceeași lună (6 mai 1829)²³, prin care fixează sumele ce urmau să revină legatarilor după moartea sa și cele destinate înmormântării, slujbelor de pomenire, săracilor (de pomană). În același timp, actul devine încă un prilej, poate ultimul, de a rămâne în memoria copiilor săi cu ultimele sale sfaturi pline de dragoste.

În 1829²⁴, Constantin Bălăceanu se pregătea să părăsescă lumea împăcat la gândul că avea cine să-i ducă numele mai departe și încrezător că înțelegerea va domni între cei șase copii ai săi – 4 fii și 2 fiice²⁵ – chiar și atunci când el nu va mai fi : « Am socotit din vreme să-mi fac așezământ, ca să nu nu las gâlceavă între frați. Și i-am împărțit cu deosebite foi de împărțeală [...] de care nu sînt cu îndoială că, după creșterea ce le-am dat²⁶, vor avea cea mai puțină dihonie între frați». După ce-și împărțise averea între fii, marele ban mai avea o problemă esențială de rezolvat și anume desemnarea celui care avea să-i preia locul în fruntea familiei. Alegerea se oprește asupra primului născut, Ștefan, care ajunsese de multă vreme la vârsta maturității (42 de ani)²⁷. Pe umerii lui cădea povara unor mari responsabilități. În calitate de epitrop (executor testamentar), el avea să se ocupe de îndeplinirea dispozițiilor testamentului, pentru ca să dea apoi socoteală celorlalți frați de felul în care se achitase de sarcina ce-i fusese încredințată de tatăl lor. Prin autoritatea pe care o căpăta ca șef al familiei, Ștefan avea să devină și tutorele (curatorul) fraților săi mai tineri, îndeplinind în același timp rolul de frate și de părinte. De aceea, el avea nevoie de încurajarea și de binecuvântarea tatălui care lăsa pe mâinile lui soarta și mai ales renumele familiei.

Sfaturile părintești iau uneori forma unui veritabil testament spiritual. Brusc, marele boier nu-și mai dictează testamentul redactorului, ci vorbește direct fiului său :

²¹ Ștefan D. Grecianu, *op. cit.*, vol. II, pp. 214-218.

²² Mulțumesc doamnei Emanuela Popescu-Mihuț pentru amabilitatea cu care mi-a atras atenția asupra faptului că documentul luat în discuție nu este un testament în sensul juridic al termenului.

²³ Constantin Bălăceanu-Stolnici, *Cele trei săgeți. Destine la confluența cu istoria : Saga Bălăcenilor*, București, 1990, p. 259, nota 1 (testamentul se află în arhiva autorului).

²⁴ Redactat la trei luni după ce se alăturase protestului lui Iancu Văcărescu împotriva convocării de către generalul Kiseleff a unei adunări de boieri care să aprobe Regulamentul Organic (februarie 1829), actul era un semn că marele ban își asumase riscurile opoziției sale. Vezi Constantin Bălăceanu-Stolnici, Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Sfaturile marelui ban Constantin Bălăceanu către copiii săi (1815)*, « Apărarea sănătății ieri și azi », București, 1984, pp. 139-145; Constantin Bălăceanu-Stolnici, *op. cit.*, pp.182-183.

²⁵ *Ibidem*, pp. 210-268.

²⁶ Scrisoarea din 1815 a banului Constantin Bălăceanu către cei patru fii ai săi care se aflau la studii în străinătate este o mărturie a educației pe care le-a oferit-o. Vezi Constantin Bălăceanu-Stolnici, Cornelia Papacostea-Danielopolu, *op.cit.*, pp. 141-145.

²⁷ *Ibidem*, pp. 216-226.

«Asupra cărora las epitrop pe d-lui, **fiule Ștefane** (s.n.), ca să faci zapt din casa la această sumă de bani ce sunt supt pecete și se urmezi întocmai toate aceste ce se coprinde mai jos [...]. Asemenea te las în locul meu ca să-i sfătuiești și să vă aveți bine și uniți ». Modul de adresare se schimbă chiar în interiorul aceleiași fraze, trecându-se de la de la stilul indirect la cel direct, la persoana a II-a singular sau plural. Aparent ar fi vorba de o simplă greșeală de redactare. Dar în fapt, această greșeală se repetă în mai multe documente. Să fie oare o modificare deliberată a registrului de adresare? Dacă răspunsul este afirmativ, scopul infiltrării oralității în textul scris se conturează cu claritate: vocea și cuvintele, care par să vină de dincolo de moarte, aveau să persiste în memoria urmașilor și să-i impresioneze într-atât încât aceștia să nu fie tentați să ignore ultima voință a părintelui lor. Astfel, textului i se conferă valoarea spirituală și autoritatea pe care numai «limba de moarte» o avea.

Femeile mizează la rândul lor pe impactul adresării directe. Spre deosebire de bărbați însă, ele apelează la înțelegere și chiar la compasiune pentru ca voința lor să fie respectată. Este și cazul Mariei Filipescu care-i vorbește fiului cel mare, Alecu : « [...] să-ți aduci aminte cu câtă dragoste te-am crescut și cât te-am iubit și câtă blagoslovenie îți las din tot adâncul inimii mele [...] să-ți fie milă de sufletul meu și din cât îți va da mâna să-mi cauți sufletul până la 7 ani » (trebuie subliniat faptul că ea lăsase bani pentru pomeniri numai până la trei ani)²⁸. În aceeași termeni se adresa și Ilinca Fălcoianu nepotului său și executorilor testamentari: «Deci, fiindcă pentru aceste de mai sus arătate și de mine întocmite, mă rogu întâiu preasfinției sale părintelui Argeșu, kyr Iosif i dumitale, stolnice vere Grigorașco Hasan i dumitale, clucer nepoate Ioniță Fălcoiene, să-ți aduci aminte că te-am crescut de mititel și te-am iubit și mi-au fost milă de tine. Vă rogu pe toți ca să vă fie milă de sufletul meu cel păcătos și să urmați asemenea după cum eu am rânduit»²⁹. Tonul frazei nu pare să traducă o modestie gratuită, ci una mai degrabă asumată, ca urmare a slabei credibilități juridice a cuvântului femeilor în acele timpuri. De altfel, lipsa dreptului de a participa ca martor la întocmirea unui testament spune mult despre autoritatea pe care cuvântul lor o avea în societatea acelei epoci. De aceea, făceau mai degrabă apel la generozitatea bărbaților și la datoria morală pe care unii dintre ei o aveau față de acestea sau invocau instanța divină pentru a se face ascultate.

Revenind la testamentul spiritual al marelui ban Constantin Bălăceanu, cuvântul care unește și cuvântul care dezbină constituie opoziția pe care se construiește mesajul lui. Spiritul unității familiei, ca expresie desăvârșită a îmbinării dintre «glasul sângelui» și dragostea aproapelui întru' Dumnezeu, trebuia să protejeze descendenții și implicit neamul de tot ce era exterior și ostil intereselor familiei. Ce vrea să însemne această exterioritate? Marele ban o identifică prin «vorbele oamenilor care umblă să bage vrajbă între frați ». Cu alte cuvinte, suspiciunea, invidia, răutatea gratuită sau interesată domină relațiile dintre oameni, iar onoarea, discreția și cinstea nu-și găsesc locul decât într-un model ideal, aproape imposibil de urmat. Exteriorul înseamnă alteritate cu toate atributele ei negative. Tot ce e străin de familie poate fi imprezvizibil și susceptibil de intenții necurate. Tot ce e străin devine o posibilă amenințare, o forță subtilă, insinuantă, capabilă să instaureze dezordinea în familie și chiar să o distrugă. Interioritate/

²⁸ BAR, ms. rom. 612, « Diiaa Mari<i>i Filipeascăi » (august 1805), f. 130v-134.

²⁹ BAR, ms. rom. 612, « Diiaa Ilincăi Fălcoencii » (15 iulie 1805), f. 127-130.

exterioritate³⁰ este raportul care se impune în această parte a documentului. Pe de-o parte sfatul părintesc afectuos și protector, a cărui interioritate vine din «glasul sângelui», nu va îndemna decât la înțelegere și dragoste frățească. De cealaltă parte este intriga pusă la cale de « ceilalți » cu scopul de a distruge legătura dintre frați, legătură înnobită de binecuvântarea divină. Venit din exterior, cuvântul care dezbină trebuie refuzat și respins în același spațiu al dezordinii, unde zvonurile se nasc, se dilată pe măsură ce se propagă, căpătând uneori proporții incontrolabile pentru ca, în cele din urmă, ele să se risipească, stingându-se, dar lăsând întodeauna urme.

În definitiv, de oriunde ar fi venit amenințarea, din afara sau din sânul familiei³¹, frații ar fi trebuit s-o înfrunte într-un singur fel : respectând voința părinților și respectându-se reciproc, împărțindu-se aceeași dragoste frățească. Erau condiții pe care ar fi trebuit să le îndeplinească pentru a putea primi binecuvântarea divină și, odată cu ea, pe cea părintească: «Să vă iubiți unul pe altul și să aveți omenie și să vă ajutați unul pe altul, să vă purtați cu cinste dacă vreți să aveți blagoslovenia lui Hristos și a Maichii Precistii și a mele, păcătoasa»³². «Copiilor miei le las blagoslovenia părintească și spre a [...] desăvârși îi sfătuiesc să aibă de-a pururea unire și dragoste între dânșii, dând ascultare cei mici celor mai mari după toată buna orânduială»³³.

Binecuvântarea și blestemul părinților³⁴ sunt de neconceput fără o referință la modelul divin, model prin care își justifică semnificația și consecințele. Binecuvântarea și blestemul lui Dumnezeu, nu sunt simple figuri de stil ale consimțământului, respectiv ale furiei sau răzbunării divine, ci afectează rațiunea însăși de a fi spiței umane :

³⁰ Violeta Barbu, *Cronica de familie...*, p. 46.

³¹ Ibidem ; vezi și Eadem, *Câteva diate muntenești din a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, RIS, nr.1, 1996, pp. 495-506, în care este publicat și testamentul postelnicului Constantin Cantacuzino (ante 20 decembrie 1663), pp. 502-503. Dacă pentru Constantin Bălăceanu, adevărata amenințare o reprezintă oamenii care căutau cu orice preț să-i învrăjbească pe frați, pentru postelnicul Constantin Cantacuzino pericolul putea veni chiar din interiorul familiei, potențialii vinovați de apariția neînțelegerilor la împărțirea moștenirii fiind atât fiii cât și nurorile acestuia. Însă, în testamentul ei din 1688, Elina Cantacuzino, soția postelnicului și fiica lui Șerban vodă, așează eventualul conflict într-o lumină oarecum diferită. În ochii ei, sămânța răului reușise să pătrundă în familie odată cu soțiile fiilor ei. Mamă grijulie și soacră neînduplecată, ea era ferm convinsă că dacă vor apărea neînțelegeri între frați la împărțirea moștenirii, vina nu va fi decât a nevestelor « cele proaste și învrăjbitoare care fac fraților neviață ». Teama că influența nefastă a femeilor ar putea compromite bunul renume al familiei este atât de mare încât Elina își amenință fiii cu blestemul dacă aceștia ar fi dat ascultare altor sfaturi decât cele părintești : « Așijderea, feții mei, vă mai adaog o învățătură den ceale ce știu că v-au învățat și tatăl vostru și v-au legat cu blestem. Acum dar și eu aceeaia urmez și vă leg sub blestemul lui Dumnezeu și sub blestemul meu cel părintesc, ca să nu vă plecați urechile voastre sub ascultarea cuvintelor jupâneselor voastre [...]. Iar, dă veți avea carea cumva la mijlocul vostru ceva bănuială, ca niște oameni, iar voi singuri în taină să vă tocmiți și să împăcați [...] ca nu carea cumva să stricați numele cel bun al neamului vostru și veți cădea în ponosul oamenilor » [N. Iorga (ed.), *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, București, 1908 , pp. 104-110].

³² BAR, ms. rom. 612, f. 133v .

³³ BAR, ms. rom. 611, « Diata răposatei Saft<i>i păhărnices<i>i » (28 aprilie 1799), f.106-107v.

³⁴ Dan Horia Mazilu face o trecere în revistă a blestemului părintesc, în special a blestemului de mamă din literatura populară balcanică și central europeană: *O istorie a blestemului*, Polirom, Iași, 2001, pp. 201-208.

reproducerea, continuitatea. De aceea, cea mai teribilă pedeapsă pe care omul și-o putea imagina era dispariția lui și a neamului său. De cealaltă parte, darul cel mai de preț pe care Dumnezeu îl oferă muritorilor, viața, ia forma legământului Său cu Avraam³⁵, legământ reconfirmat apoi cu Isaac și Iacob, prin care fiilor lui Israel li se promitea prosperitate, dar mai ales înmulțirea și perenitatea neamului.

Există însă și o imagine nouetamentară (Matei, 25: 34-46) a binecuvântării, respectiv a blestemului împlinit, ca o completare a celei vetero-testamentare : la Judecata de Apoi, cei binecuvântați de Dumnezeu Tatăl vor moșteni împărăția cerurilor, pe când cei blestemați vor fi dezmoșteniți. Prin lectura creștină, acordul sau reprobarea divină capătă un alt sens, anunțând moștenirea Raiului sau a Iadului pe care Hristos o va împărți la sfârșitul timpului. Diferența dintre cele două imagini este esențială : în timp ce grația sau imprecizia divină vetero-testamentară afectează viața muritorilor pe pământ, prin anularea legăturii de sânge, verdictul lui Hristos la Judecata ultimă le va hotărî soarta în lumea de dincolo, adică viața sau moartea veșnică.

În documentele timpului se regăsesc în egală măsură ambele modele.

În *Îndreptarea legii* (gl.283, p. 275) găsim, un fragment a cărui sursă este indicată drept: «Dumnezăești dascăli și înțeleptul Isus, feciorul lui Sirah»: «[...] pentru că ruga și blagoslovenia mumăniei întărește casa feciorilor, iară blestemul lor dezrădăcinează și temeaele». Parafrazând acest fragment, Maria Obedeanu, văduva marelui serdar Nicolae Obedeanu, își avertizează fiica cea mare la finalul celui de-al doilea testament al său (1803), că dacă nu-i va respecta ultima voință, atunci blestemul părintesc se va împlini: «[...] a le stăpâni în pace [...] cu blagoslovenia mea cea părăntescă, că blagoslovenia părinților întărește casele fiilor. Și împotriva, cu blestemul meu de să vor îndrăzni a le strămuta»³⁶. Însă, într-un testament anterior (1798), aceeași Maria Obedeanu avea să-și amenințe fiica invocând o pedeapsă și mai teribilă: «Urmând toate acestea cum orânduiesc, să fie ertată și blagoslovită de milostivul Dumnezeu, cum și dă mine. Iar neurmându, să dea seama cu păcatele mele la înfricoșata Judecată»³⁷. În concluzie, femeia invoca în două rânduri binecuvântarea și blestemul părintesc, dar de fiecare dată efectele sancțiunii spirituale erau altele: fie se făceau simțite în timpul vieții, fie după moartea fiicei, când la Judecata de Apoi, ea va da socoteală și pentru păcatele părinților³⁸.

Transmiterea moștenirii din tată-n fiu este mărturia peste timp a legământului cu Avraam, iar binecuvântarea, expresia protecției divine care garantează continuitatea neamului. Dacă moștenirea în sine reprezenta suportul exclusiv material al viitorului celor care rămăneau în urma testatorului, gestul părintelui de a conferi «grație» materialității transferului se dorea o rememorare a alianței vetero-testamentare.

³⁵ Jérôme Baschet oferă o interpretare remarcabilă a legământului divin cu Avraam în *Le sein du père. Abraham et la paternité dans l'Occident médiéval*, Gallimard, Paris, 2000, passim (pp 64-73)

³⁶ B.A.R., ms. rom. 611, f. 75-77v.

³⁷ B.A.R., ms. rom. 612, «Diata Mariei Obedeancăi» (27 martie 1803), f. 4-7v ; vezi și Andreea Iancu, *art. ci.*, p. 21.

³⁸ Radu Păun, «*La couronne est à Dieu*». *Neagoe Basarab (1512 1521) et l'image du pouvoir penitent*, în *L'empereur hagiographe. Culte des saints et monarchie byzantine et post-byzantine*, coord. Petre Guran, București, 2001, p. 190.

Marele ban Constantin Bălăceanu își încheia ultimele sfaturi către fiii săi cu o referință la alianța divină, ca o concluzie a testamentului său spiritual: «De care rog pe milostivul Dumnezeu ca cu blagoslovenia Sfinției Sale și cu a mea păcătosului să vă înalțe și să vă sporească și casele voastre, după cum au blagoslovit Domnul Dumnezeu pe Avraam, pe Isac și pe Iacov, asemenea și pe voi ca să vă înmulțiți, să vă înălțați, având frica Domnului Dumnezeului nostru totdeauna în inimile voastre»³⁹.

Nu întâmplător, în testamente, binecuvântarea părintească însoțește adeseori desemnarea moștenitorului. Succesiunea glavelor referitoare la moștenire în *Îndreptarea legii* este un argument în acest sens. Astfel, în gl. 283, fiecare este sfătuit să-și cinstească părinții ca să poată primi binecuvântarea lor și ca să nu-și atragă blestemul părintesc și al lui Dumnezeu. Ea este urmată de gl. 284 : «Vinile carele fac pe feciori fără de moștenire de în bucatele părinților lor; și pentru feciorul carele se va însura fără de voia tătâne-său»; cu alte cuvinte, fiecare încălcare a datoriei de fiu putea deveni un motiv pentru care acesta putea fi dezmoștenit⁴⁰, dar și blestemat.

De asemenea, binecuvântarea nu trebuie considerată numai o formulă standard, golită de conținut prin utilizarea ei excesivă. Ea este expresia unui ritual încărcat de o valoare spirituală aparte, prin care grația divină era invocată pentru a proteja patrimoniul transmis, dar mai ales persoana care avea să-l primească. Sensul binecuvântării este similar urării din alte documente de a stăpâni în pace «darul» (dania) oferit, adică formula prin care se invoca protecția moștenirii și a moștenitorului. Părinții își condiționează binecuvântarea printr-un schimb⁴¹ ai cărui termeni erau riguros stabiliți. Filiația presupunea drepturi și obligații atât din partea părinților, cât și a copiilor ajunși la maturitate. Cei dintâi aveau datoria să-și hrănescă progeniturile, să le educe, să le asigure protecție și un confort material pe măsura statutului lor social, în timp ce copiii erau obligați să-și îngrijească părinții bolnavi sau ajunși la vârsta senectuții și să le «caute sufletul» după ce aceștia nu vor mai fi⁴². Testatorul nu face decât să-i reamintească urmașului său ceea ce în mod firesc el avea de făcut, invocând mai ales faptul că moștenirea, însușită fără să se fi respectat și obligațiile care o însoțeau se va răzbuna la un moment dat. Astfel, spiritul protector care înnobila transmiterea succesiunii de la o generație la alta se putea oricând transforma într-unul malefic, punitiv, distructiv. Miza schimbului era una foarte mare. Dacă averea lăsată spre moștenire putea marca viitorul celui care urma să o primească, de oficierea slujbelor de pomenire a morților depindea viitorul defunctului în lumea cealaltă⁴³. Blestemul devenea astfel expresia dezamăgirii și

³⁹ Șt. D. Grecianu, *op.cit.*, p.216.

⁴⁰ *Îndreptarea legii 1652*, ed. cit., pp. 275-276.

⁴¹ Marcel Mauss, *Eseu despre dar* (tr. rom.), Iași, 1993, pp. 45-66.

⁴² Paul H. Stahl, *L' appartenance des enfants...*, p. 119 ; Idem, *Triburi și sate...*, pp. 192-196.

⁴³ J. Chiffolleau, *op.cit.*, p.74 : «C'est la grande force de l'Eglise que d'avoir réussi à lier dans le même acte, l'avenir des vivants à l'avenir des morts». Despre noțiunea de schimb ce definește raporturile dintre vii și morți vezi Natalie Zemon Davis, *Ghosts, Kin and Progenity: Some features of Family Life in Early Modern France*, "Daedalus", 106, nr.2, 1977, pp. 92-96; Patrick J. Geary, *Living with the Dead in Middle Ages*, Cornell University Press, Ithaca/ London, 1994, pp. 77-95 ; Michel Lauwers, *La mémoire des ancêtres, le souci des morts. Morts, rites et société au Moyen Âge (Diocèse de Liège, XIe-XIIIe siècles)*, Beauchesne-Paris, 1997, passim ;

chiar a răzbunării celui privat de șansa de a-și răscumpăra păcatele după moarte. Iar teama de moartea veșnică era câteodată mai puternică decât dragostea părintelui și decât dorința lui de a ierta.

Rareori găsim în testamente urme ale dezamăgirii părinților și cu atât mai puțin mărturia blestemului împlinit⁴⁴. Există în schimb documente prin care fiul blestemat, împovărat de consecințele greșelilor sale, își cere iertare; iar căința fiului risipitor trimite adesea la istoria dramatică a unei moșteniri. Unul dintre aceste documente, publicat de George Potra⁴⁵, datează din 1815 și este descris ca un act prin care Constantin, fiul postelnicului Stroe, îi cere iertare tatălui pentru toate greșelile făcute, fiind repus în dreptul de moștenire ce i se cuvenea. De fapt este un act de dezlegare prin care fiul, fiind iertat anterior și primind partea lui de moștenire încă din timpul vieții tatălui său, renunță la orice pretenție în momentul executării dispozițiilor testamentare. Documentul rezumă în același timp povestea dezmoștenirii și a iertării părintești.

După ce-și făcuse testamentul, împărțindu-și averea între cei doi fii ai săi, stolnicul Stroe avea să revină mai târziu asupra deciziei. Din cauza nenumăratelor supărări pe care fiul cel mare, Constantin, i le provocase în ultimul timp, acesta îl dezmoștenise și-l legase sub blestem părintesc. Blestemul căpătase astfel semnificația unei dezmoșteniri spirituale care însoțea anularea drepturilor pe care fiul cel mare le avusese la succesiune. Sau, inversând termenii interpretării, actul dezmoștenirii fusese consecința materială a blestemului. Tatăl reneagă astfel legătura cea mai profundă care

---

Jacques Le Goff, Jean-Claude Schmitt, *Dictionnaire raisonné de l'Occident médiéval*, Fayard, Paris, 1999, pp. 772-773. Asupra acestei idei vom reveni într-un studiu mai amplu.

⁴⁴ «Blesteme împlinite» este și titlul unui subcapitol din lucrarea deja citată a lui Dan Horia Mazilu. Conținutul primei părți din acest subcapitol - «Excluderea din comunitate»- nu pare să aibă însă legătură cu titlul propus. Aici, autorul readuce în discuție cazul turcirii lui Iliăș Rareș, considerând că afurisirea lui de către Biserică este un exemplu de blestem împlinit.

Prin alegerea sa, Iliăș Vodă abandonase religia strămoșilor săi, părăsind de bunăvoie comunitatea creștină. În conștiința creștină, gestul lui nu putea rămâne nepedepsit. Cea mai potrivită pedeapsă pe care Biserica o găsește pentru păcatul abjurării este condamnarea la uitare prin ștergerea numelui domnitorului din inscripția de la proscomidie a bisericii din Târgu Frumos, clădită de tatăl său (Petru Rareș) și din evangheliarul de la Voroneț. După opinia lui Dan Horia Mazilu, «însemnarea de pe manuscrisul de la Voroneț echivalează cu un blestem [...]» (p. 236). Însă, poate fi considerat acest gest de *damnatio memoriae* un blestem, dar mai ales un blestem împlinit?

Se știe că în Occidentul medieval, în timpul unui ritual de blestem, se «practica» radierea din așa-numitele *libri memoriales* a numelor donatorilor inconsecvenți sau a celor excomunicați. [Subiect abordat de Geoffrey Koziol în două prelegeri susținute în cadrul seminarului condus de Alain Boureau, «Les mauvais pouvoirs en Moyen Age (1240-1340)», respectiv al celui condus de Jean-Claude Schmitt, «Anthropomorphism et historicité des images médiévales», la Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris, în anul universitar 2001-2002. Vezi și Marta Madero, *Tabula picta. L'écriture, la peinture et les supports dans le droit médiéval*, «Annales HSS», nr. 4-5, 2001, p. 83]. Întrebarea este dacă pentru țările române există documente care să confirme explicit un blestem ce însoțește actul de *damnatio memoriae*. Altfel, gestul în sine nu poate fi imaginat decât ca o metaforă a blestemului, nicidecum ca împlinire a acestuia.

⁴⁵ George Potra, *Documente privitoare la istoria orașului București (1594-1821)*, București, 1961, pp. 706-709.

exista între ei, legătura de sânge. Pronunțarea rituală a imprecăției pare să ia locul legăturii de sânge stabilind o altă legătură cu o conotație profund negativă - «legat sub blestem părintesc» -, care împiedică derularea normală a vieții. Constantin părea să creadă cu tărie că sărăcia în care el și familia lui se zbăteau nu se datora decât blestemului : «Dar cunoscând pă taică-mieu, pentru multele necazuri ce i-am făcut, că mă are urgisit și supt blestem părintesc legat, din care pricină a blestemului părintesc neputând nici da înainte și a mă chivernisi în lume, am catandisit în proastă stare și desăvârșită sărăcie, prăpădind și căscioara de zestre a soții mele, rămâind cu patru copii pe drumuri».

Totuși, după rugămințile fiului, care apelese și la martori dispuși să garanteze pentru bunele sale intenții, tatăl fusese în cele din urmă înduplecat. El îi acordase iertarea și, odată cu ea, dezlegarea de sub blestem și blagoslovenia. Marcându-se astfel sfârșitul maginalizării sociale și familiale, se creaseră premisele unui nou început. Sub aparența ritualului de excludere care punea accent pe valorile spirituale ce defăneau filiația se ascundea o realitate mult mai pragmatică. Incapabil să asigure prin forțe proprii întreținerea unei familii numeroase, Constantin avea nevoie de sprijin. Tatăl său nu era atât de naiv încât să-și închipuie că neputința fiului său era o consecință a blestemului și că, cerându-și iertare, acesta va deveni peste noapte un bun gospodar sau un cap de familie exemplar. El îi acordă iertarea nu pentru că ar fi fost înduplecat de căința fiului alungat, ci pentru ca nepoții lui să nu aibă de suferit de pe urma greșelilor unui tată irresponsabil. Așa că, în cele din urmă se apelează la o formulă de compromis. Nu fiul este principalul beneficiar al părții de moștenire care-i revenea, ci nepoții stolnicului.

Fără îndoială, blestemul este o formulă cu valoare juridică prin care documentul trebuia să fie protejat de eventuale contestații. Dar evidențierea blestemului și binecuvântării, integrată de părinți în sfaturile lor, era oare golită de sens și copleșită de același formalism pe care îl regăsim în actele de cancelarie? Dacă nu, care era semnificația lor? Sunt întrebări la care voi încerca să răspund numai după o analiză aprofundată a documentelor, dar mai ales a testamentelor invalidate și a altor acte judiciare referitoare la contestări de testamente.

**BÉNÉDICTION ET MALÉDICTION DES PARENTS
DANS LE DISCOURS TESTAMENTAIRE
(BUCAREST, FIN DU XVIIIE-DÉBUT DU XIXE SIÈCLES)**

Résumé

Cette étude est un schéma d'analyse du langage et du rituel comme indicateurs des relations de famille, mais aussi une analyse du testament comme rituel de préparation à la mort.

Le testament pourrait être imaginé comme un prélude de la cérémonie funéraire par la solennité de la prononciation de la dernière volonté, par la mise en scène de la rédaction de l'acte, par les dispositions relatives aux aumônes, prières, messes pour l'âme ou à l'enterrement et par le lien dont le pardon l'établit entre le public et l'acteur principal de la mise en scène du testament.

La paire bénédiction/malédiction prend la forme d'héritage/d'exhérédation spirituel(le) projeté(e) dans l'avenir. Dans les testaments et en particulier dans ceux des boyards ou de leurs femmes, la bénédiction parentale accompagne souvent la désignation des héritiers en tant qu'esprit du don qui protège le patrimoine transmis et la personne à laquelle il était destiné. C'est-à-dire, si l'héritage en soi fonctionnait comme un support exclusivement matériel de l'avenir des vivants, le geste du parent de conférer la « grâce » à la matérialité du transfert reproduisait l'accord divin vétérotestamentaire avec Abraham, qui permettait la continuation de la vie en paix et en harmonie. Mais le bon esprit du don pouvait changer en mauvais esprit. Si les fils ou les filles n'obéissaient pas à la demande de leurs parents, ils risquaient d'attirer sur eux la sanction spirituelle. Les conséquences de la malédiction s'exercent soit pendant la vie terrestre, par le désordre dans la famille ou même par la disparition de la maison (au sens large), soit dans l'au-delà où ils risquaient d'être punis non seulement pour leurs propres péchés mais aussi pour les péchés de leurs parents, conséquence de la malédiction.

ROMÂNI, BULGARI, CUMANI ȘI TĂTARI
LA DUNĂREA DE JOS
ÎN PRIMA PARTE A SECOLULUI AL XIII-LEA

RADU ȘTEFAN VERGATTI

Problema pe care ne propunem să o abordăm a fost relativ discutată în istoriografie, în lungul timpului¹. Cu toate acestea, ea nu și-a pierdut din interes, fiind mereu actuală, fie prin prisma documentelor noi puse în circulație, fie prin modul deosebit de abordare și tratare. Din punctul de vedere al istoriografiei și nu numai, tema se impune a fi reluată, deoarece epoca propusă pentru a fi analizată este imediat anterioară nașterii statelor românești, care nu au apărut din neant, ci ca urmare a evoluției societății din jurul Dunării de Jos.

Este necesar să lămurim ce înțelegem prin „zona Dunării de jos”, deoarece termenul a fost interpretat în mod deosebit de la un autor la altul². În cazul de față, am întrebuițat sintagma în sensul larg, cuprinzând în ea zona din jurul marelui fluviu, de la vărsarea în Marea Neagră până la Cazane, în apropierea actualului oraș Drobeta-Turnu-Severin.

---

¹ În cazul de față, ne propunem să urmărim informațiile oferite de un grup mic de izvoare, cel al cronicilor franceze despre Cruciada a IV-a, semnalate oarecum înaintea noastră de mai mulți autori, dintre care îi amintim pe cei pe care îi considerăm cu o pondere deosebită pentru problemă: Grigore Tocilescu, *Documente inedite privitoare la istoria Românilor*, în RIAF, I/1882, p. 183-192, 378-388; idem, II/1883, p. 209-235; idem, IV/1885, p. 542-544; Nicolae Iorga, *Istoria literaturilor romanice în legăturile și dezvoltarea lor*, vol. I, ed. a II-a, București, 1968, p. 130-141 (am citat scrierea istoricului român unde cronicarii francezi ai Cruciadei a IV-a sunt citați în forma cea mai densă); Gheorghe I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, ed. a II-a, București, 1980, p. 64-84; Șerban Papacostea, *România în secolul al XIII-lea – între cruciată și Imperiul Mongol*, București, 1993, p. 18-90 (utilizează informațiile cronicarilor francezi Geoffroy de Villehardouin, Robert de Clari și Henri de Valenciennes pentru discutarea situației militare și politice din sud-estul Europei); Șerban Turcuș, *Sfântul Scaun și românii în secolul al XIII-lea*, București, 2001, passim; *Istoria Românilor*, publ. de Academia Română, vol. III, București, 2002, p. 466-467 (unde au fost utilizate operele a doi cronicari francezi, Geoffroy de Villehardouin și Robert de Clari). Au fost folosite informațiile cronicarilor în special pentru a reliefa puterea militară a vlahilor și originea etnică a Asăneștilor.

² A se vedea în acest sens, P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, București, 1970, passim; idem, *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles*, București, 1978, passim.

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXI, 2003, p.81-101

Vom recurge la exploatarea, în special, a unor izvoare conținând date despre popoarele din jurul Dunării de Jos în primele decenii ale secolului al XIII-lea: cronicarii francezi ai Cruciadei a IV-a (1202-1204). Prin operele lăsate s-au impus patru cronicari: Geoffroy de Villehardouin³, Robert de Clari (Cleri ?)⁴, Henri de Valenciennes⁵, Phillipe Mouskées⁶.

Deși am mai discutat subiectul în trecut⁷, ne simțim datori să-l reactualizăm și să-l îmbogățim, deoarece primii trei cronicari amintiți au venit în contact direct cu popoarele din zona Dunării de Jos, le-au cunoscut bine și, ca urmare, au putut oferi date precise despre ele. Cel de-al patrulea cronicar, Phillipe Mouskées, orășean de vază din Tournai, a știut bine ce s-a petrecut la Dunărea de Jos datorită existenței în armata Cruciadei a IV-a și a primilor împărați ai Imperiului Latin de Răsărit a numeroși oameni proveniți din Hainaut și din Flandra. Ori, aceste două regiuni erau vecine cu orașul de baștină al cronicarului.

Dacă informațiile cronicarilor francezi au fost cunoscute, ele nu au ajuns să fie exploatate în mod exhaustiv⁸, ci numai parțial. Ori, acum urmărim tocmai folosirea întregului informațiilor aflate în operele lor, în corelație, cât vom considera necesar, cu alte izvoare. Ne-am aplecat atât de mult asupra lor, deoarece au scris în bunul spirit al occidentalilor obișnuiți cu exactitatea oamenilor care treceau ușor de la mânăuirea sabiei la aceea a penei, de la rugăciuni la rezolvarea treburilor judecătorești și administrative, având o disciplină și educație a muncii prin prisma căreia judecau rapid și precis capacitatea, inteligența și posibilitățile acelorora cu care urmau să vină în contact.

Geoffroy de Villehardouin (1152- †1213), mare senior, cu un rol important în Imperiul Latin de Răsărit, a lăsat date despre evenimentele de la Dunărea de Jos cuprinse între anii 1199-1207, așa cum au fost văzute de oamenii aflați în vârful piramidei

³ Cf. Geoffroy de Villehardouin, *La conquête de Constantinople*, publ. de E. Faral, vol. I-II, Paris, 1938-1939 (în continuare se va cita G. de V.).

⁴ Cf. Robert de Clari, *La conquête de Constantinople*, publ. de Ph. Lauer, Paris, 1924 (în continuare se va cita R. de C.).

⁵ Cf. Henri de Valenciennes, *Histoire de l'empereur Henri à la suite de Geoffroy de Villehardouin « La conquête de Constantinople »*, publ. de Natalis de Wailly, Paris, 1882 (în continuare se va cita H. de V.); J. Lognon, *Introduction la Henri de Valenciennes, La Chronique*, Paris, 1928 (în continuare se va cita J. Lognon, *Introduction*).

⁶ Cf. Geoffroy de Villehardouin, maréchal de Champagne et de Romanie, *Histoire de l'empire de Constantinople sous les empereurs françois avec la suite de cette histoire jusque à l'an MCCXL tirée de l'Histoire de France Ms. de Ph. Mouskées, chanoin depuis évêque de Tournay*, publ. de B. Javarina, Venezia, 1779 (în continuare se va cita P. M.); un exemplar din această lucrare se păstrează la Bibl. Acad. Rom., cota IV, 33008, având pe prima pagină mențiunea „din biblioteca A. B. Odobescu”, după care urmează semnătura literatului și istoricului român; Philippe Mouskées, *Historia Regnum Francorum*, publ. de Adolfus Tobler, coll. Monumenta Germaniae Historica, tom XXVI, Hannoverae, 1836 (în continuare se va cita P. M. I.).

⁷ Cf. Radu Ștefan Ciobanu (Vergatti), *Știri despre români la Philippe Mouskées, cronicar orășean francez din secolul al XIII-lea*, în „Muzeul Național”, III/1976, p. 246-256; idem, *Știri despre români la cronicarii francezi din secolul al XIII-lea*, în „România literară”, An XI, august, 1978; idem, *Les chroniqueurs français de la IV-e croisade et les Roumains de l'aire de la latinité orientale*, în NEH, 7/1985, p. 157-176.

⁸ V. Nota 1.

feudale⁹. Robert de Clari (? † ?1216), la rândul său, a consemnat evenimentele desfășurate între anii 1200-1213, așa cum le-au văzut micii nobili dintre care făcea parte și el¹⁰. Henri de Valenciennes, menestrel la curtea celui de-al doilea împărat al Imperiului Latin de Răsărit, Henri de Hainaut (1205-1216) a redat faptele petrecute în anii domniei acestuia așa cum le-au văzut curtenii¹¹. În fine, Phillipe Mouskées, bogat orășean și episcop al bisericii catolice din orașul său natal¹², a avut grijă ca opera sa, primul chronograf rimat în limba franceză¹³, să fie bine informată¹⁴, inserând date referitoare la evenimentele desfășurate la Dunărea de Jos între anii 1200-1240¹⁵.

Termenul utilizat de cronicarii francezi pentru a-i desemna pe români a fost acela de „blas”¹⁶, folosit concomitent cu varianta de „blac”¹⁷. Este evidentă identitatea lor cu termenul de „Vlah”¹⁸, întrebuițat în scrierile medievale românești. Așa cum fost demonstrat în secolul al XVII-lea, în special de către stolnicul Constantin Cantacuzino¹⁹, numele de „blas-vlah” a fost dat de către popoarele germanice și apoi folosit neîntrerupt pentru români în tot lungul Evul Mediu de către cronicarii bizantini și occidentali.

⁹ Pentru biografia lui Geoffroy de Villehardouin, a se vedea Albert Pauphilet, *Robert de Clari et Villehardouin*, în *Mélange de linguistique et littéraire offert à Alph. Jenaroy*, Paris, 1928, p. 559-564; Ed. Faral, *Introduction*, în G. de V., vol. I, p. V-LXVII; Geoffroy de Villehardouin, *La conquête de Constantinople*, publ. de J. Dufournet, Paris, 1968 (prefata și cronologie).

¹⁰ Cf. A. Pauphilet, *op. cit.*, loc. cit; idem, *Robert de Clari*, în Romania, LXII (1931), p. 289-311; Edgar McNeal, *The Conquest of Constantinople of Robert de Clari*, coll. “The Records of Civilisation”, vol. XXIII, New York, 1936, passim; Robert de Clari, *The Conquest of Constantinople*, trad. în lb. Engleză de Edgar Holmes McNeal, New York, 1997, p. 1-29, 135-145 (prefață, biografie și bibliografie).

¹¹ Viața acestui cronicar este foarte puțin cunoscută; cf. Ed. Faral, *De la IV-ème Croisade au début de la guerre de cent ans (1202-1337)*, în J. Bedier, P. Hazard, *Littérature française*, t. I, éd. II, Paris, 1948, p. 102; J. Lognon, *Introduction*, passim.

¹² Cf. Baron Reiffenberg, *Introduction la Philippe Mouskes, La Cronique*, coll. „Les Chroniques Belges”, T. I, Bruxelles, 1837, p. 3-40; R. Șt. Ciobanu (Vergatti), *Știri despre români la Philippe Mouskes, cronicar francez din sec. al XIII-lea*, în „Muzeul Național”, III/1976, p. 249-256.

¹³ Cf. P. M., p. 87; însuși autorul mărturisește:

„Phelipies Mouskes s’entremt,
Ensi ke point de faus ny met,
Tout sans donner & sans promettre,
Des Rois de Franche en reme mettre
Toute l’estoire & la ligne...”

¹⁴ Cf. Baron Reiffenberg, *Introduction la Philippe Mouskes, La Cronique*, coll. „Les Chroniques Belges”, T. I, Bruxelles, 1837, p. 25.

¹⁵ În realitate, din text rezultă că Philippe Mouskes s-a referit la evenimente care merg până în anul 1242; cel mai bun exemplu în acest sens îl constituie descrierea invaziei mongolilor către centrul Europei, care s-a încheiat în anul 1242.

¹⁶ G. de V., vol. I, p. 202, 207, vol. II, p. 215, 404 etc.

¹⁷ Idem, vol. II, p. 215, 405 etc.

¹⁸ Într-un document din jurul anului 1481, locuitorii județelor Brăila, Buzău și Râmnicu-Sărat, adresându-i-se domnitorului Ștefan cel Mare au afirmat că ei - « români » - sunt numiți “Vlasi” (Blasi). (cf. I. Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în secolele X-XVI*, București, 1905, p. 282-284).

¹⁹ Cf. Constantin Cantacuzino, *Istoria Țării Rumânești*, ediție de pe un manuscris necunoscut, publ. și comentată de N. Cartoian și D. Simonescu, Craiova, 1944, p. 38-72.

Numele de „*Blas*” a apărut frecvent la cronicarii amintiți – la Geoffroy de Villehardouin în 34 paragrafe, la Robert de Clari de 30 de ori, la Henri de Valenciennes de 23 de ori, iar la Philippe Mouskées în aproximativ 40 versuri. În comparație cu bulgarii și cumanii, aliați ai vlahilor în luptă, numele acestora din urmă este mai des folosit de către autorii cronicilor franceze. Probabil situația este datorată ciocnirii mai dese a francezilor cu românii. În fine, tătării sunt destul de puțin menționați, situația fiind explicabilă deoarece prezența lor în zona Dunării de Jos – în perioada discutată – a fost efemeră. Intensitatea cu care a fost folosit numele de „*Blas*” demonstrează, pe de o parte, interesul cu care erau ei priviți, pe de altă parte, importanța care le era recunoscută în sud-estul Europei.

De asemenea, este important să se evidențieze că în cronici se menționează țara „*vlahilor*” („*pays des blas*”), numită „*Blakie*”²⁰, „*Blaquie*”²¹ sau „*La tiere as Blas*”²², iar în titlul lui Ioniță Caloian (1197-1207) apare în forma „*li rois di Blaquie*”²³ sau „*li rois di Blaquie et de Bougrie*”²⁴ etc.

Apariția tranziției de la un nume etnic la un topic – „*Blaquie*” – cu sensul de stat confirmă știrile din cronicile bizantine, maghiare, occidentale și din actele papale. Folosind izvoarele bizantine, istoricii au discutat cu ardoare localizarea Valahiei. Ei au ajuns la trei soluții: fie se găsea la sud de Dunăre²⁵, fie pe ambele maluri ale fluviului²⁶, fie la nord de acesta²⁷. Datele furnizate de cronicarii francezi aduc unele precizări asupra poziției Valahiei. Astfel, Robert de Clari a scris despre Valahia: „...*Blakie est une terre qui est du domaine de l'empereur...si est Blakie une molt fort terre, qui toute est enclose*

²⁰ Cf. G. de V., vol. II, p. 160-162, 352.

²¹ Idem, vol. I, p. 207, § 223; idem, vol. II, p. 823, § 273.

²² Cf. P. M., II, p. 820.

²³ Cf. G. de V., vol. II, p. 118-120, § 311, p. 144-146, § 335 etc.

²⁴ Idem, vol. I, p. 207 § 202; idem, vol. II, p. 84 § 276; p. 144 § 335 etc.

²⁵ A se vedea, spre pildă, Șt. Brezeanu, *Imperator Bulgariae et Vlachiae. În jurul genezei și semnificației termenului „Vlahia” din titulatura lui Ioniță Asan*, în RdI, t. XXXIII (1980), 4, p. 653-655; Genoveva Cancova Petkova, *Bălgarija pri Asenovici*, Sofia, 1978, passim; N. Ș. Tanașoca, *Din nou despre geneza și caracterul statului Asăneștilor*, în RdI, XXXIV (1981), 7, p. 1297-1311; Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 18 și urm.

²⁶ Cf. N. Bănescu, *Un problème d'histoire médiévale: création et caractère du second Empire bulgare (1185)*, București, 1943; idem, *L'ancien état bulgare et les pays roumains*, Bucarest, 1947, passim; S. Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în Evul Mediu*, București, 1959, p. 136-139.

²⁷ Cf. D. Onciul, *Originile principatelor române*, în *Scieri istorice*, publ. de A. Sacerdoțeanu, vol. I, București, 1968, p. 560-715; A. Tăutu, *Margherita di Ungheria, imperatrice di Bysanzio*, în „*Antemurale*”, III/1956, p. 51-79; idem, *Le conflit entre Johanița Assen et Emeric, roi de Hongrie (1202-1204)*, în *Studi e testi, Mélanges Eugène Tisserant*, vol. III, partea a 2-a, Vatican, 1964, p. 392-393; Șt. Ștefănescu, *Relațiile româno-bulgare în secolele IX-XIV și formarea statului român*, în RSL, IV, p. 531-542; E. Stănescu, *Byzance et les pays roumains aux IXe-XVe siècles*, în *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines*, vol. I, Bucarest, 1974, p. 409; B. Primov, *Crearea celui de-al doilea țarat bulgar și participarea vlahilor*, în *Relații româno-bulgare de-a lungul veacurilor*, vol. I, București, 1971, p. 9-56; a se vedea și punctul de vedere exprimat recent în *Istoria Românilor*, publ. de Academia Română, vol. III, București, 2002, p. 427-437.

*de montaigne; si que on n'y pust entrer ni issir fors par un destroit...Or est Comanie une terre qui marchist à Blakie...*²⁸.

La rândul său, Geoffroy de Villehardouin l-a confirmat pe Robert de Clari când a descris o urmărire a valahilor înfrânți în bătălia de la Adrianopol (aprilie 1207). El a arătat că Valahia se găsea la o distanță de 5 zile de drum față de Adrianopol, fiind situată dincolo de „*Montaigne de Blaquie*” și de cetatea Eului²⁹. Ținând seama de durata urmăririi și de viteza medie cu care putea înainta o armată de cavaleri occidentali – circa 35 leghe pe zi – este sigur că munții pe care de Villehardouin îi numește „*Montaigne de Blaquie*” sunt Balcanii, aflați la aproape 160 km. de Adrianopol. La aceasta se adaugă remarcă celor doi cronicari, potrivit căreia în Valahia se putea intra printr-o singură poartă. Era normal să scrie astfel, căci atunci Munții Balcani puteau fi trecuți numai prin Pasul Șipca.

Cetatea Eului, sau poate Castelul Eului, nu a putut fi identificată de cercetătorii din domeniul geografiei istorice³⁰. Informația asupra existenței castelului „*Blas*”-ilor prezintă interes deoarece atestă că aceștia știau să construiască în secolul al XIII-lea asemenea fortificații calificate astfel în limbajul precis al cronicarilor francezi. Nu a fost un caz izolat, el asemănându-se altora existente în Balcani³¹ sau în nordul Dunării: Poienari³², Cetățeni³³, Cetatea de pe Dealul Sasului³⁴, sau chiar „cetatea” de la Turnu-Severin³⁵.

În fine, Geoffroy de Villehardouin ne-a oferit alte date asupra tacticii folosite de români în luptă. Aflând că se retrăgeau cavalerii francezi, românii le-au blocat trecătorile din capetele văilor și i-au atacat, prăvălind asupra lor pietre și trunchiuri de copaci. Cavalerii cruciați, pentru a se salva, au fost obligați să descalece și să lupte ca pedestrași, mulți dintre ei pierzându-și viața³⁶. Tactica utilizată pare să anunțe viitoarea luptă din

²⁸ Cf. R. de C., c. LXV, p. 59; c. LXVI, p. 60-61.

²⁹ Cf. G. de V., vol. II, p. 304-306, 491.

³⁰ S-a propus localizarea cetății medievale acolo unde se înalță astăzi satul Goloe (cf. W. Thomaschek, *Zur Kunde der Hämushalbinsel*, în „*Sitzungsberichte der Wiener Akademie, Phil. Hist. Klasse*”, t. XXXIII, p. 320).

³¹ Cf. Nicetas Choniates, *Istoriile*, în *Fontes Historiae Daco-Romanae*, vol. III, București, 1975, p. 309.

³² Alexandru Lăpedatu, *Două vechi cetăți românești: Poienarii și Dâmbovița*, Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice, an III (1910), p. 177-189; Maria Ciobanu (Vergatti), Nicolae Moisescu, Radu Ștefan Ciobanu (Vergatti), *Cetatea Poienari*, București, 1984, p. 35-70; N. Moisescu, *Cetatea Poienari – Ghid monografic*, București, 1996, passim (prin textul său nu aduce nimic nou, căci îl urmează fidel pe cel existent în prima lucrare citată).

³³ Cf. Al. Lăpedatu, *op. cit.*, loc. cit.; Lucian Chițescu, *Cercetări de arheologie la Cetățeni-Argeș*, în „*Muzeul Național*”, IV/1976, p. 155-190; Gheorghe I. Cantacuzino, *Cetăți medievale din Țara Românească (secolele XIV-XVI)*, București, 1981, p. 115 și urm.

³⁴ Cf. Gr. Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*, ed. a II-a, București, 1982, p. 150-152; Gh. Cantacuzino, *op. cit.*, p. 120 și urm.

³⁵ Ne referim la cetatea românească de la Turnu-Severin, vecină cu fortificațiile maghiare (cf. R. Florescu, *Chateau fort de Turnu-Severin*, în *Studien zu den Militärgrenzen Roms. Vorträge des 6 Internationalen Limeskongresses in Süddeutschland*, Köln, Graz, 1967, p. 144-151).

³⁶ Cf. G. de V., vol. II, p. 306-308, 493; a se vedea cum comentează modul de luptă al românilor în munți M. Dogaru, deși nu a folosit operele cronicarilor francezi (cf. M. Dogaru, *Le*

9-12 noiembrie 1330, în care regele Ungariei, Charles Robert d'Anjou (1306-1342) a fost învins în același mod de către voievodul Valahiei, Basarab I (?1310- †?1352), fondatorul statului³⁷.

Afirmația că „*Blaquie*” – Valahia se afla la o distanță de câteva zile bune de drum – probabil cinci zile – de principalele baze de aprovizionare ale armatei cruciate a fost confirmată și de cronicarul Henri de Valenciennes în descrierea altei urmăriri a succesoriului lui Ioniță Caloian, Boril (1207 - †1218), de către împăratul Henri I de Hainaut. Susținând că reproduce cuvintele împăratului, cronicarul a scris că Boril a pustiit țara – așa cum vor proceda și românii în Evul Mediu – sperând că armatele cruciate vor pieri de foame.³⁸

Privind localizarea Valahiei exclusiv prin prisma celor scrise de cronicarii francezi, ca militari care erau interesați să precizeze unde se afla dușmanul, s-ar putea spune că ea se găsea în teritoriul stăpânit altădată de basileii bizantini, ai căror moștenitori se pretindeau împărații cruciați. Acest teritoriu era delimitat de Munții Balcani, de Cumania și de Bulgaria. Cumanii³⁹ ocupau, până în anul 1159⁴⁰ și după aceea, Moldova și Valahia orientală⁴¹. Acolo ei dețineau primatul politic, cu toate că populația majoritară era cea românească. Această situație explică de ce după mijlocul secolului al XIII-lea cumanii au fost asimilați și s-au pierdut total în mijlocul populației autohtone, net dominantă numeric.⁴²

În ceea ce privește Bulgaria, așa cum rezultă din cronicile occidentale⁴³ care descriu drumul prin Peninsula Balcanică al armatelor occidentale (1189-1190), participante la cea de-a treia cruciadă (1189-1192), în frunte cu împăratul Friederic I

rôle de la montagne dans la perpétuation du peuple roumain, dans la formation de sa pensée et de son art militaire au Moyen Age, în *La guerre et la montagne dans l'histoire des Roumains*, București, 1991, p. 80-102).

³⁷ Cf. Maria Holban, *Despre raporturile lui Basarab cu Ungaria angevină și despre reflectarea campaniei din 1330 în diplomele regale și în „Cronica pictată”, în „Studii”* 20/1967, p. 1-43.

³⁸ H. de V., p. 320, 529.

³⁹ R. de C., p. 62, 63 face un scurt comentariu asupra vieții și obiceiurilor cumaniilor; ei erau cunoscuți în Europa Occidentală ca buni militari (cf. L. Musset, *Les Invasions*, vol. II, *Le second assaut contre l'Europe chrétienne (VIIe-XIe siècles)*, Paris, 1965, p. 72-74; Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 21 și urm.).

⁴⁰ Cf. P. Ș. Năsturel, *Valaques, Coumans et Byzantins sous le règne de Manuel Comnène*, în „Byzantina”, I, Thessalonice, 1969, p. 175. În acel an o parte a cumaniilor din zona Gurilor Dunării s-a îndreptat către Nipru pentru a-i ajuta pe cosanguinii lor în lupta împotriva rușilor.

⁴¹ Cf. A. Sacerdoțeanu, *Guillaume de Rubrouck et les Roumains au milieu du XIIIe siècle*, Paris, 1930, p. 80 și urm.; P. Diaconu, *op. cit.*, p. 84 și urm.; evident, această localizare se referă la Cumania Neagră (cf. Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 21 și urm.); Cumania Albă era mult spre răsărit, dincolo de fluviul Nipru (Ibidem; I. Ferenc, *Cumanii și episcopia lor*, Blaj, 1931, passim).

⁴² Cf. P. Diaconu, *op. cit.* p. 133; Lucien Musset, *op. cit.*, p. 72-74; a se vedea și explicația dată de Ș. Papacostea pentru distrugerea organizației politice a cumaniilor, dinspre vest de către forțele conduse de papalitate, dinspre est de către trupele mongolilor (cf. Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 31 și urm.)

⁴³ Cf. Ansbert, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, publ. de A. Chroust în M. G. H., Nova series, V, Berlin, 1928, p. 28; *Historia peregrinorum*, publ. de A. Chroust, în M. G. H., Nova series, Berlin, 1928, p. 132.

Barbarosa (1155 - †1190), ea ocupa actualul teritoriu al Bulgariei de vest și de sud-vest⁴⁴. Acolo se găsea Sylva Bulgarica⁴⁵, unde cruciații au trebuit să lupte contra bulgarilor care erau stăpânii țării.

Prin urmare, „*Blaquie*” – Valahia menționată de cronicarii francezi era delimitată de Munții Balcani la sud, de Cumania la est, de Bulgaria la vest și probabil, de Munții Carpați la nord.

Am opinat pentru hotărnicirea Valahiei cu Munții Carpați în nord căci Asăneștii preluaseră în stăpânire pământurile care aparținuseră altădată basileilor, întinse mult în nordul Dunării, unde puterea politică a cumenilor⁴⁶ nu era extinsă peste tot. La rândul său, Regatul Maghiar se întindea la începutul secolului al XIII-lea până la linia Munților Carpați, unde își oprise expansiunea⁴⁷. În zona care se găsește între Dunăre și Munții Carpați există tradiția unei țări a valahilor care poartă denumirea slavă de Vlașca, sinonimă cu cea de „*Blaquie*” utilizată de cronicarii francezi. Tot acolo se găsește și Sylva Blacorum, nume care indică o veche și renumită pădure a românilor⁴⁸, similară cu Sylva Bulgarica⁴⁹ și cu Sylva Blacorum și Bissenorum din Transilvania⁵⁰.

La aceste argumente putem adăuga numele de *Terra Blacorum*, găsit într-un act din anul 1222, referitor tot la spațiul carpato-danubian⁵¹. În același sens pledează și bunele relații ale Asăneștilor cu populația din nordul Dunării. Spre pildă, în anul 1185, când au fost amenințați de bizantini, ei s-au refugiat în nordul marelui fluviu, unde au primit ajutor⁵² de la români și de la cumani⁵³.

⁴⁴ Cf. Reinerius Sacconi, *Summa de Catharis et Leonistis*, în A. Douaine, *Traité néomaniché du XIIIe siècle*, Roma, 1939, p. 77; N. Bănescu, *Medieval Bulgaria and the Dualistic Heresies in Western Europe*, în *Études historiques à l'occasion du XIe Congrès international des sciences historiques*, Sofia, 1960, p. 98-99.

⁴⁵ Cf. Ansbert, *op. cit.*, p. 28.

⁴⁶ Cf. P. Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 174 și urm.; P. Diaconu, *op. cit.*, p. 84 și urm.; Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 31 și urm.

⁴⁷ Scrisoarea Papei Inocențiu al III-lea (1198-1216) trimisă regelui maghiar Emeric, prin care se încerca să se limiteze conflictul dintre preoții catolici obedienți ai arhiepiscopului Vasile de Târnovo, arată că autoritatea Curiei papale se întindea până în sudul Transilvaniei și asupra unor părți din Banat (cf. *Gesta Innocentii – Papae III*, în J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, Paris, 1890, CCXIV, coll. 413-417); B. Hóman, *Geschichte des Ungarischen Mittelalters*, II, Berlin, 1940, passim; Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj, 1971, p. 131-201; Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 36 și urm.; Mircea Dogaru, *De Esculeu à Alba Iulia – Un millénaire d'histoire roumaine dans les chroniques et les ouvrages historiques Hongrois-Allemands*, București, 1993, p. 25-35.

⁴⁸ Cf. C. C. Giurescu, *Istoria pădurii românești*, București, 1976, p. 20, 30.

⁴⁹ Cf. Ansbert, *op. cit.*, loc. cit.

⁵⁰ Cf. DIR, C, vol. I, București, 1951, p. 209.

⁵¹ Cf. A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 97; *Istoria României*, vol. II, București, 1962, p. 47,

⁵² Cf. B. Primov, *op. cit.*, p. 18.

⁵³ Cf. G. de V., vol. I, p. 207 § 202; R. de C., c. LXIV, p. 159.

Tabloul legăturilor dintre nordul și sudul Dunării este completat și prin descoperirile arheologice. Ele indică o populație numeroasă în zona denumită „*Vlașca*”⁵⁴, precum și rezidențe voievodale, ca aceea de la Curtea de Argeș⁵⁵.

Fără a dori să polemizăm, suntem obligați să conchidem că elementele succint amintite anterior demonstrează că Dunărea nu a fost niciodată un hotar imposibil de trecut. „*Blaquie*” – Valahia se întindea, deci, pe ambele maluri ale fluviului și nu doar în jurul orașului Tîrnovo, în nordul Munților Balcani, cum s-a presupus.

Atunci când cronicarii francezi vorbeau despre „*Blas*”-i în afara frontierelor le precizau totdeauna locul unde se găseau și de unde veneau. Geoffroy de Villehardouin a arătat clar că i-a întâlnit pe malul „*li Bras Saint George*”⁵⁶, adică pe țărmul Mării de Marmara, iar Philippe Mouskées a auzit că se găseau în jurul orașului Philipopol⁵⁷. În cele două cazuri pe care le-am folosit pentru exemplificare este vorba de vlahii din sudul Dunării care trăiau în mase compacte în Thesalia, Epir și Pind⁵⁸.

Textele cronicilor permit formularea ipotezei că în „*Blaquie*” exista la începutul secolului al XIII-lea o organizare statală bine definită: țara avea un monarh, o armată și o boierime activă care participa la viața politică.

Ioniță-Caloian, fratele minor al lui Asan și al lui Petru, succesorul lor pe tronul Imperiului Româno-Bulgar, a fost amintit frecvent în cronicile sub numele de *Johannis*⁵⁹, *Johans*⁶⁰, *Johan*⁶¹, *Jehans*⁶², *Johanins*⁶³, *Johanisses*⁶⁴. Numele lui a fost asociat în majoritatea cazurilor cu supranumele „*li Blakis*”⁶⁵, ceea ce indică originea sa etnică sau cu titlul său, fie în forma scurtă „*Johannis li rois de Blakie*”⁶⁶, „*li rois Jehan*”⁶⁷, fie în forma lungă, probabil cea completă, „*Johanisses li rois de Blakie et de Bougrie*”, „*li rois de Blakie, Bougrie et Comanie*”⁶⁸. Precizarea că Ioniță-Caloian era valah de origine a apărut cu claritate la Geoffroy de Villehardouin care a introdus în cronică și câteva elemente biografice⁶⁹.

⁵⁴ Cf. Gh. Poenaru-Bordea, C. Popa, *Circulația monedelor bizantine anonime în regiunile sud și est carpatice în secolele XI-XIII*, comunicare științifică – manuscris – prezentată la Societatea Numismatică Română, noiembrie 1990.

⁵⁵ Cf. N. Constantinescu, *Curtea de Argeș. 1200-1400*, București, 1984, passim.

⁵⁶ G. de V., vol. II, p. 196, § 387.

⁵⁷ P. M., I, p. 88.

⁵⁸ Cf. E. Stănescu, *La population vlaque...* loc. cit., p. 5 și urm; Gh. I. Brătianu, *op. cit.*, p. 56 și urm; C. Murnu, *Studii istorice privind trecutul românilor de peste Dunăre*, București, 1984, passim; Gheorghe Zbucă, *Românii timoceni* (text bilingv româno-sârb), Timișoara, 2002, p. 35 și urm.

⁵⁹ G. de V., vol. II, p. 82, § 273.

⁶⁰ Idem, p. 118-120, § 311.

⁶¹ Idem, p. 143, § 333.

⁶² R. de C., p. 60.

⁶³ P. M., I, p. 89.

⁶⁴ H. de V., p. 308, § 506.

⁶⁵ R. de C., cap. LXIV, p. 59; idem, cap. LXV, p. 60; idem, cap. CVI, p. 86; G. de V., vol. I, p. 207 § 202; P. M., I, p. 89.

⁶⁶ G. de V., vol. II, p. 226 § 413; idem, p. 286, § 472 etc.

⁶⁷ P. M., I, p. 95-96.

⁶⁸ G. de V., vol. II, p. 208, § 318; idem, p. 216, § 404; idem, p. 236, § 424 etc.

⁶⁹ G. de V., vol. I, p. 207, § 202.

Ideea că Ioniță s-a ridicat contra basileilor bizantini – pe care i-a învins – și că i-a eliberat pe valahi apare și la Robert de Clari⁷⁰. El a redat-o într-o formă fantastică alăturând datelor din biografia împăratului româno-bulgarilor fapte din viața lui Ioan Spiridonas, cipriot de condiție modestă, care s-a ridicat până la demnitatea de guvernator al regiunii Smolin din Tracia⁷¹.

Precizarea cronicarilor francezi că Ioniță era român poate să aducă mai multă lumină în polemica referitoare la originea lui etnică. Unii istorici, bazându-se pe izvoare bizantine mai puțin explicite, au considerat că Asăneștii proveneau dintr-o familie de boieri, fie valahi, fie valaho-bulgari, fie bulgari, fie bulgaro-cumani, fie ruși⁷². Ca argument decisiv a fost adusă în discuție o epistolă a papei Inocențiu al III-lea, unde Ioniță însuși ar fi afirmat că era rudă și succesor al țarilor care s-au aflat în fruntea primului Țarat Bulgar. S-a scurs un secol de când istoricul austriac K. von Höffler, analizând textul corespondenței dintre Ioniță-Caloian și papa Inocențiu al III-lea a demonstrat că primul vorbea numai de „*predecessores*”, adică de înaintașii politici de pe tronul Bulgariei, fără a preciza că era înrudit cu ei⁷³. Deci el accentua o legătură pe linie politică, nu existența unei rudenii.

Sintetizându-se opiniile majorității istoricilor, s-a accentuat că Ioniță-Caloian era român, origine etnică evidențiată permanent de cronicarii francezi. O discuție pasionată în jurul originii etnice a lui Ioniță-Caloian ar aduce numai prejudicii progresului științei⁷⁴. Împăratul Ioniță-Caloian prezintă importanță pentru istorie nu numai prin originea lui etnică, ci mai ales prin realizările sale. Puterea lui a fost recunoscută de mai multe ori de către cronicari, fie direct⁷⁵, „...*Johans li rois de Blaquie et de Bougrie...mult fu riche et poesteis d'avoir...*”⁷⁶, fie prin alăturarea la numele său a titlului de rege pe care cruciații i l-au refuzat, dar pe care l-a obținut de la papalitate⁷⁷, fie prin descrierea plină de admirație a armatei sale. Menționarea lui Ioniță și a descendenților lui cu titlul de rege în cronicile francezilor, în lumea cărora titlurile erau la mare preț, a constituit primul și poate singurul ecou puternic ce demonstra acceptarea momentană a acestui rang de către occidentali.

Primirea de către Ioniță a titlului de rege s-a reflectat și în heraldica perioadei respective. Armorialul Wijnbergen, păstrat în Suedia, cel mai vechi armorial francez

⁷⁰ R. de C., cap. LXIV, p. 59.

⁷¹ Cf. Ed. Faral, *Introduction...* în G. de V., vol. I, p. 51, p. 207, nota 3.

⁷² Cf. G. Ostrogorski, *Histoire de l'État Byzantin*, Paris, 1969, p. 427, n. 1; B. Primov, *op. cit.*, p. 16-17 etc.; Dimitri Obolenski, *Un commonwealth medieval: Bizanțul*, București, 2002, p. 242.

⁷³ Cf. K. R. von Höffler, *Die Wallachen als Begründer des Zweiten bulgarischen Reiches des Asseniden, 1187-1257*, Sitzungsberichte des philos. historischen Klasse der K. Akad der Wissenschaften, T. 95, 1879, p. 229-245; aceeași idee se găsește la L. R. Wolff, *The Second Bulgarian Empire: its Origin and History to 1204*, în „*Speculum*”, XXIV (1949), n. 2, p. 167-206.

⁷⁴ Șt. Ștefănescu, *Legături româno-bulgare în prima jumătate a secolului al XIII-lea*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 223-228.

⁷⁵ Cf. R. L. Wolff, *op. cit.*, p. 181.

⁷⁶ G. de V., vol. II, p. 216, § 404.

⁷⁷ A fost uns rege la 8 noiembrie 1204 (cf. J. P. Migne, *Patrologie...*, ed. cit., CCXIV, cap. LXV, LXXXVII); James Ross Sweeney, *Innocent III Hungary and the Bulgarian Coronation. A Study in Medieval Papal Diplomacy*, în „*Church History*”, XVII (1973), 1, p. 320-334; idei similare la Șt. Brezeanu, *Imperator Bulgariae...*, loc. cit.

cunoscut până în prezent, cuprinde și ecusonul „*du roi de Blaquie*”, datând din secolul al XIII-lea⁷⁸, realizat probabil ca urmare a încoronării lui Ioniță și a contactului direct cu nobilii de la curtea împăraților Baudouin I și Henri I, care împodobiseră Constantinopolul cu blazoane strălucitoare⁷⁹. Se pare că Ioniță-Caloian și toți Asăneștii doreau titlul de rege pentru a legitima noul stat și propria lor ascensiune la tron. În condițiile existenței mentalității feudale, ei încercau să-și justifice pretențiile fie ca prim „țarat” Bulgar, binecuvântat de papalitate, fie prin obținerea coroanei din mâinile unei autorități cu pretenții de universalitate, așa cum era curia papală, care pretindea toate pământurile aflate altădată între frontierele Imperiului Bizantin⁸⁰.

Armata lui Ioniță-Caloian a fost descrisă cu exactitate atât sub aspectul compoziției etnice, cât și sub cel al numărului de soldați. Referindu-se la marea luptă de la Adrianopol (14 aprilie 1205)⁸¹, unde a comandat ariergarda, Geoffroy de Villehardouin a scris că Ioniță a adunat sub arme români, bulgari și 14.000 cumani⁸². Relatând același eveniment, Robert de Clari a zugrăvit armata lui Ioniță în culori asemănătoare⁸³.

Din aceste scurte mențiuni despre „*blas*”-i în cronicile franceze rezultă că autorii nu au simțit nevoia să facă precizări asupra locului de proveniență al vlahilor, binecunoscut de ei. Probabil atitudinea cronicarilor se explică prin participarea la luptă, alături de Ioniță, a tuturor „*blas*”-ilor din sud-estul Europei, atât de la nordul cât și de la sudul Dunării. Suntem de părere că „*blas*”-ii din nordul marelui fluviu au luptat alături de Ioniță împotriva cavalerilor occidentali, căci „*blas*”-ii au fost în totalitatea lor totdeauna camarazi de luptă cu bulgarii și cumanii, vecinii lor.

În textele lor, cronicarii francezi nu fac nici o distincție între românii nord-danubieni și cei sud-danubieni, ultimii fiind numiți astăzi vlahi balcanici. Probabil că au utilizat pentru toți același termen, deoarece francezii care au venit în contact cu românii din nordul și din sudul Dunării au constatat că aceștia vorbeau aceeași limbă – diferențele sesizate de filologi nefiind esențiale⁸⁴ – aveau aceleași obiceiuri, aceeași structură a gospodăriei⁸⁵ etc. Unitatea tuturor „*blas*”-ilor, binecunoscută de cronicarii francezi, se explică prin originea lor comună care are ca izvor același grup etnic al

⁷⁸ Dan Cernovodeanu, *Les émissions monétaires armoriées des princes de Valachie aux XIVe et XVe siècles et leurs implications dans l'histoire de cette principauté*, în *Recueil du XIe Congrès international de Numismatique de Berne, le 15 septembre 1979*, p. 461; idem, *Das Wappenbuch Wijnbergen und die Heraldik der Wallachischen Dinasten*, în „Der Trappert”, T. XIV, 1975-1979, p. 1-15.

⁷⁹ Cf. James Ross Sweeney, *op. cit.*, p. 324.

⁸⁰ *Ibidem*.

⁸¹ N. Choniates (*op. cit.*) datează lupta la 15 aprilie 1205.

⁸² G. de V., vol. II, p. 160-162, § 352; Numărul menționat de cronicar este impresionant; cavalerii occidentali au putut rezista în această luptă, deși împăratul a fost luat prizonier, datorită tehnicilor lor militare net superioare față de cea a adversarilor.

⁸³ R. de C., cap. CXII, p. 88-89.

⁸⁴ Cf. August Kovacek, *Descrierea istroromânei actuale*, București, 1971, p. 31-32; Florica Dimitrescu și col., *Istoria limbii române*, București, 1978, p. 24-44, 57-73, Gh. Zbucnea, *op. cit.*, passim.

⁸⁵ Cf. S. Dragomir, *op. cit.*, p. 136-139.

romanității orientale⁸⁶, a cărei existență era viguroasă în secolul al XIII-lea. Un alt element care a contribuit la conservarea impresionantei unități a vlahilor a fost, de asemenea, permanenta legătură datorată transumanței locuitorilor de pe cele două maluri ale Dunării, menținută până la crepusculul secolului al XIX-lea⁸⁷.

Tactica utilizată de Ioniță-Caloian în lupta de la Adrianopol a fost redată în detaliu de Geoffroy de Villehardouin. Împăratul româno-bulgar a ordonat aliaților săi, cumanii, comandați de „prințul” Kotzas⁸⁸ să atace potrivit obiceiului lor, desfășurați în formă de evantai, să-i ademenească pe cavaleri, să-i urmărească, să-i dezorganizeze, să le rupă rândurile și apoi să-iucidă. Planul a reușit⁸⁹. În timpul luptei, împăratul cruciat Baudouin I s-a avântat în mijlocul confruntării dintre cele două armate. Robert de Clari, înregistrând spusele cavalerilor, a motivat aventura împăratului latin prin disprețul nejustificat arătat de acesta armatei vlahilor și cumaniilor⁹⁰. Baudouin I a fost luat prizonier, armata cruciată a intrat în panică și s-a retras în dezordine. Villehardouin, care se găsea în fruntea ariergardei, a reușit să restabilească disciplina. El a povestit cum „blas”-ii, cumanii și grecii au decimat o mare parte a cavalerilor folosindu-se de arcuri și săgeți⁹¹, arme favorite ale românilor în Evul Mediu.

Luarea în captivitate a împăratului Baudouin I și înfrângerea cavalerilor francezi la Adrianopol au mărit prestigiul recunoscut al puterii militare a vlahilor. Acest eveniment a fost istorisit în mai multe cronică occidentale, fie imediat, fie mai târziu, ca în cazul lui Henri de Valenciennes. Acest cronicar a motivat, printre alte cauze, lupta lui Henri de Hainaut, fratele lui Baudouin, împotriva puternicului țar Boril (1207 - 1218) și prin aceea că cel din urmă era frate cu Ioniță – împotriva căruia împăratul cruciat voia să se răzbune⁹².

Așa cum Geoffroy de Villehardouin a scris, consecința imediată a victoriei lui Ioniță-Caloian a fost pierderea de către cruciați a majorității teritoriilor Imperiului Latin⁹³, redus acum la hinterlandul orașului Constantinopol și al cetăților Rodes⁹⁴ și Selembria⁹⁵. Aceiași cronicari foarte bine informați au notat numele unora dintre cele mai importante cetăți cucerite de vlahi fără luptă, prin capitularea populației, în anii

⁸⁶ Cf. *Istoria poporului român*, publ. sub cond. Acad. A. Oțetea, București, 1970, p. 91-115; *Istoria Românilor*, publ. de Academia Română, vol. III, ed. cit., p. 427-437.

⁸⁷ Cf. Gh. Vîlsan, *Mocanii în Dobrogea*, în „Graiul românesc”, I/1927, 2, p. 142; C. Constantinescu Mircești, *Păstoritul transhumant și implicațiile lui în Transilvania și Țara Românească în secolele XIII-XIX*, București, 1976, p. 15; Ștefan Meteș, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII-XX*, București, 1977, p. 11-21.

⁸⁸ Cf. N. Choniates, *op. cit.*, p. 317.

⁸⁹ *Ibidem*; G. de V., vol. II, p. 172, § 372.

⁹⁰ Cf. R. de C., p. 186.

⁹¹ G. de V., vol. II, p. 172, § 373.

⁹² H. de V., p. 308, § 306.

⁹³ G. de V., vol. II, p. 106, § 387.

⁹⁴ Port la Marea Marmara, aflat la o distanță ce putea fi parcursă călare în timp de trei zile. În izvoarele bizantine apare sub numele de Rhaidestos; în zilele noastre, în locul lui se află portul Tekir-Dagh (Turcia europeană).

⁹⁵ Oraș (port) la Marea de Marmara, situat la două zile distanță de Constantinopol (distanță parcursă călare). În izvoarele grecești poartă numele de Selybria sau Selymbria; astăzi, în locul așezării medievale, se află localitatea Silivri, pe litoralul european al Mării de Marmara.

1205-1207: Sere⁹⁶, Philipopol⁹⁷ – unde o parte a locuitorilor care erau „popelicani”⁹⁸ le-au cerut valahilor să-i elibereze de sub autoritatea lui Renier de Tritt – Rousses⁹⁹, Naples¹⁰⁰, Arecloi¹⁰¹ etc.

Ales împărat de către cruciați, Henri I nu a putut să contra-atace din lipsă de oameni. Doar alianța momentană, în 1206, cu grecii din Peninsula Balcanică, i-a permis să reia lupta împotriva lui Ioniță-Caloian, care asedia Adrianopolul și Demotika¹⁰². Împăratul s-a îndreptat împotriva celor două cetăți la chemarea locuitorilor acestora, fiind perfect conștient de pericolul acțiunii, deoarece fusese înștiințat prin mesageri greci că Ioniță avea mai mult de 40.000 călăreți¹⁰³.

Dimensiunile armatei lui Ioniță – care, în afara celor 40.000 luptători călare, mai cuprindea și pedestrași – nu par să fie cu nimic exagerate dacă le raportăm la informațiile despre oștirile succesorilor săi. Henri de Valenciennes, referindu-se la o nouă luptă lângă Philipopol, dattă la 1 august 1207, a scris că armata lui Boril avea 33.000 oameni, împărțiți în 16 „*batailles*”¹⁰⁴. Philippe Mouskées aprecia că armata succesorului lui Boril, Ion Asan II (1218-1241), care a asediat Constantinopolul în 1236-1237, avea sute și mii de războinici cumani, valahi în număr mare, greci, bulgari¹⁰⁵.

Armata valahă s-a impus nu numai prin număr, ci și prin organizarea în corpuri de luptă – „*batailles*” – și prin armamentul similar celui occidental. În anul 1206, când a atacat Demotika, Ioniță-Caloian s-a folosit de mașini de aruncat pietre. Deoarece aceste dispozitive aduse inițial nu erau suficiente pentru cucerirea cetății asediate, el a ordonat să fie făurite altele noi¹⁰⁶, întrucât avea la dispoziție meșteri capabili să construiască imediat noi mașini de luptă. El dispunea și de oameni specializați care puteau săpa șanțuri sub ziduri, în apropierea sau sub fortificațiile cetăților („*trenchors as murs*”)¹⁰⁷, folosite în asedii, cum a fost cazul Adrianopolului (iunie 1206).

⁹⁶ Localitate în Grecia pe valea Strymon; în izvoarele bizantine apare sub denumirea de Serres, Serrai; numele actual este Serrai.

⁹⁷ Acest nume corespunde orașului Plovdiv de astăzi (Bulgaria).

⁹⁸ Acest nume desemnează o sectă a mișcării eretice a maniheenilor, cunoscuți în sud-estul Europei sub numele de pavlicieni; au fost colonizați la Philipopol de basileul Ioan Tzimiskes (96-969).

⁹⁹ Geoffroy de Villehardouin istorisește că orașul se găsea la o zi distanță călare față de Constantinopol (cf. G. de V., vol. II, § 410); Henri de Valenciennes îl situează la două zile călare față de același oraș (H. de V., § 566). În izvoarele bizantine apare sub numele de Rusion; astăzi în locul lui se află localitatea Kečan (Turcia europeană).

¹⁰⁰ Naples sau Neapolis, numit și Apros (după denumirea antică a localității) se găsea între Traianopolis și Panedos la 12 leghe vest de Rodestos și la o etapă de drum la est de Rousse (cf. G. de V., § 405; H. de V., § 566, 654).

¹⁰¹ Port la Marea de Marmara; a fost cedat de cruciați venețienilor în 1207; în izvoarele bizantine îl regăsim sub numele de Heraclea sau Perinthos; astăzi, în locul său, se găsește localitatea Ereğli (Turcia europeană).

¹⁰² G. de V., vol. II, p. 224, § 412.

¹⁰³ Idem, p. 242, § 429.

¹⁰⁴ H. de V., p. 322, § 530.

¹⁰⁵ P. M., p. 95-96.

¹⁰⁶ G. de V., vol. II, p. 238, § 425.

¹⁰⁷ Idem, p. 286, § 472.

Informațiile cuprinse în opera lui de Villehardouin au fost completate de Henri de Valenciennes, care a scris că valahii erau înarmați cu sulțe întărite cu fier lung din Boemia¹⁰⁸. Rândurile scrise de acești cronicari prezintă importanță nu doar pentru că demonstrează că valahii luptau cu armament de bună calitate¹⁰⁹, ci și deoarece arată preocuparea lor de a aduce armament superior în cantitate suficientă pentru toți soldații. Tot de aici, rezultă bogăția neîndoielnică a vlahilor, întrucât aveau mijloacele să cumpere aceste arme dintr-o renumită zonă metalurgică. Armata vlahilor în vremea lui Ioniță-Caloian, așa cum au prezentat-o cronicarii francezi, era la nivelul celor mai puternice armate din Europa Occidentală prin număr de luptători, prin organizare și disciplină, prin armamentul greu și prin soldații specializați în folosirea lui, capabili să obțină victorii remarcabile împotriva cruciaților francezi.

Cele scrise de cronicari duc la concluzia că împărații Româno-Bulgari și, după secesiune, voievozii țărilor române și țării „țaratelor” Bulgare au fost ajutați de un grup de oameni puternici, probabil boierii. Geoffroy de Villehardouin a povestit cum, în timpul atacului desfășurat împotriva cetății Serres, Ioniță a trimis ca mesageri la cruciați 25 dintre cei mai importanți oameni din anturajul său („*halz homes*”)¹¹⁰. Robert de Clari a remarcat și el existența în Valahia a unui grup de persoane de rang înalt, doritoare să-l cunoască pe cavalerul Pierre de Bracieux¹¹¹.

Povestirea întâlnirii dintre Ioniță, însoțit de suita formată din boierii săi și cavalerul Pierre de Bracieux, permite surprinderea altor aspecte ale evoluției societății valahe. „*Les hommes bien vus*” ce-l înconjurau pe Ioniță s-au arătat curioși să-l cunoască personal pe faimosul cavaler francez nu numai din dorința de a-l vedea de aproape, dar mai ales pentru a obține un răspuns la întrebarea cea mai importantă pentru ei: de ce erau atacați? Probabil că pentru acești oameni, care duceau un război defensiv, era dificil de înțeles acțiunea acestor cavaleri veniți de foarte departe. Răspunsul lui Pierre de Bracieux, pur formal, prin care s-a declarat urmaș al locuitorilor cetății Troia și replica vlahilor, care i-au înțeles spusele, arătând gradul de cultură al acestora din urmă, le socotim discutabile¹¹². Simpla mențiune a cetății Troia nu este suficientă pentru a preciza stadiul cunoștințelor culturale ale vlahilor. Ea demonstrează, poate, doar că romanul medieval despre Troia avea o largă circulație în epocă, fiind pe gustul boierilor valahi, care, probabil, găseau în el similitudini de idei.

„*Le halz homes*” sau „*les haus hommes de Blakie*”, amintiți de Geoffroy de Villehardouin și Robert de Clari și după ei de Henri de Valenciennes, pot fi asemănați cu acei „*majores terrae*” care apar în Diploma Cavalerilor Ioaniți¹¹³. Mențiunea din acest act – Diploma acordată cavalerilor Ioaniți la 2 iunie 1247 – a fost precedată de constatările cronicarilor francezi care au surprins în scrierile lor, cu patru decenii mai înainte de acest moment, afirmarea clasei feudale românești. Termenii din Diploma Cavalerilor Ioaniți sunt similari cu cei ai cronicarilor, diferențele constând doar în traducerea sintagmei de „*homme bien vu*” – fie în latină, fie în franceză.

¹⁰⁸ H. de V., p. 322, § 530.

¹⁰⁹ Cf. Gh. I. Brătianu, *op. cit.*, p. 75.

¹¹⁰ G. de V., vol. II, p. 202-204, § 393.

¹¹¹ R. de C., cap. CVI, p. 86.

¹¹² Cf. Gh. I. Brătianu, *op. cit.*, p. 76-77.

¹¹³ DRH, B, vol. I, București, 1966, p. 4; pentru comentarea acestui act, v. Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 111 și urm.

Dupăuciderea lui Ioniță-Caloian la Salonic¹¹⁴, dacă privim prin prisma cronicarilor francezi, putem considera că de atunci a început secesiunea Imperiului Româno-Bulgar, fenomen dificil de lămurit prin detaliile altor izvoare cunoscute până acum¹¹⁵. Pentru Henri de Valenciennes, care a descris confruntarea dintre Henri I și Boril, acesta din urmă era un trădător, ajuns împărat împotriva voinței lui Dumnezeu și a rațiunii¹¹⁶. În vederea luptei împotriva lui Boril, deși acesta era membru al frontului catolic¹¹⁷, împăratul latin și cavalerii lui au decis să meargă în Valahia ca să se alieze cu un comandant al poporului din această țară, Esclas. Acesta din urmă era văr cu Boril, pe care-l ura de moarte deoarece îi furase o parte din pământuri¹¹⁸.

Tratatul dintre Henri I și Esclas s-au desfășurat bine. În fapt, ei au decis să-și întărească alianța politică printr-una matrimonială: dacă una din fiicele împăratului latin îl luase în căsătorie pe regele Ungariei, Andrei II (1205 -1236)¹¹⁹, ce-a de-a doua, o fiică naturală, urma să se mărite cu Esclas. Acesta îndeplinea condițiile cerute de cavalerii francezi: descindea dintr-o familie domnitoare și deținea o remarcabilă forță militară. Pentru oficierea căsătoriei, la sfârșitul lunii noiembrie 1208¹²⁰, Esclas a venit la Constantinopol unde s-au organizat serbări feerice¹²¹. În momentul despărțirii de fiica sa, Henri I i-a dat mai multe sfaturi în legătură cu modul în care trebuia să se comporte cu viitorul ei soț¹²².

Afirmația cronicarului-menestrel că Esclas era un sălbatic este motivată prin necunoașterea de către acesta a limbii franceze. Autorul remarcă în același timp că nici tânăra principesă franceză nu înțelegea limba lui Esclas, probabil limba română. Cu toate acestea, tânăra nu a fost considerată barbară. În acest caz se poate observa că Henri de Valenciennes l-a judecat grăbit, superficial pe Esclas, fie pentru că era tributatar concepțiilor Antichității clasice, fie pentru că urmărea să se facă plăcut comanditarilor săi.

Cine era Esclas – „*le haus home*” căruia i-au acordat atâta importanță Henri de Valenciennes și Philippe Mouskées ?

Din scrierile lor rezultă cu claritate că Esclas era unul dintre membrii familiei Asăneștilor, văr cu Boril și conducătorul unei părți a Valahiei. S-a conchis, făcându-se apel la alte izvoare, că era fiul unei surori a lui Ioniță¹²³, situație care ne îndreptățește să afirmăm că era de același sânge cu împăratul româno-bulgar, adică valah. Conexarea datelor oferite de Henri de Valenciennes cu cele din cronică scrisă de Georgios Akropolitas a permis să se conchidă că în scrierile bizantinului, care nu a fost

¹¹⁴ Hristo Hristov, *Bulgaria, 1300 Years*, Sofia, 1980, p.51.

¹¹⁵ Cf. N. Ș. Tanașoca, *op. cit.*, p. 1299.

¹¹⁶ H. de V., p. 320, § 528.

¹¹⁷ Cf. N. Ș. Tanașoca, *op. cit.*, p. 1310; Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 36 și urm.

¹¹⁸ H. de V., p. 306-308, § 305.

¹¹⁹ P. M., I., p. 96.

¹²⁰ Cf. J. Longnon, *Introduction*, p. 53, n. 1.

¹²¹ H. de V., p. 336-338, § 555-557.

¹²² Idem, p. 338, § 558.

¹²³ Cf. V. Zlatarski, *Istoria na Bălgarskata dărjava prez srednița vekove*, T. III, Sofia, 1940, p. 272, nr. 4; I. Duicev, *Bălgarsco srednovekovie*, Sofia, 1972, p. 385-399.

contemporan cu evenimentele¹²⁴, Esclas apare sub numele de Sthlavus, conducător independent al Valahiei¹²⁵. Apoi, s-a susținut că el era stăpânul cetății Tzepina¹²⁶, iar pe baza semnăturii sale executată cu cerneală neagră în anul 1220 pe un act de donație pentru Mănăstirea Speleotissa din Melnic, s-a presupus că ar fi fost același cu Alexios Sclavos și că ar fi purtat titlul de despot¹²⁷ acordat fie de Ioniță¹²⁸, fie de Henri I¹²⁹.

Numele de Sthlavos – Sclavos a fost interpretat ca fiind un nume etnic ce indică un slav, ca atare un bulgar¹³⁰. Dar din datele oferite de cronicarii francezi și din corespondența împăratului Henri I¹³¹, care l-a cunoscut pe Esclas, nu rezultă că ar fi fost slav, ci, dimpotrivă, valah.

Afirmația că ar fi primit titlul de despot de la Ioniță nu este susținută de nici un document¹³², iar pasajul din cronica lui Henri de Valenciennes¹³³, folosit ca bază pentru această afirmație, a fost considerat îndoielnic de bizantinistii Bojidar Ferjančić¹³⁴ și Günther Prinzing¹³⁵. Ducând discuția mai departe, putem afirma categoric că pasajul din Henri de Valenciennes nu poate fi folosit pentru a se susține că Esclas-Sthlavos a primit titlul de despot de la Ioniță sau de la Henri I, fragmentul respectiv conținând doar elementele unui banal contract de vasalitate. Nici de la Boril nu putea obține titlul, deoarece între ei era o permanentă stare de conflict. Dacă se admite că între Esclas-Sthlavos și Alexis Slavos există identitate¹³⁶ (semnatarul actului din 1220), atunci titlul

¹²⁴ Pt. biografia lui Akropolites, vz. *Fontes Historiae Daco-Romaniae*, vol. II, București, 1970, p. 396

¹²⁵ Cf. Georgios Akropolites, *Opera*, ed. A. Hausenberg, Lipsca, 1905, în *Fontes Historiae Bulgaricae*, vol. VIII, Sofia, 1972, p. 159-160.

¹²⁶ Cf. V. Zlatarski, *op. cit.*, p. 213; I. Duicev, *op. cit.*, p. 389.

¹²⁷ Cf. J. B. Papadopoulos, A. Vatopedinus, *Un act officiel du despot Alexios Sthlavos au sujet du couvent de Spéléotissa près de Mélénicon*, în „Spis. Ban”, 45, s. Ist.-Filolog.-Filozofsk.-Obst. 22/1933, 2.

¹²⁸ Cf. P. Mutavčiev, *Vladelitě na Prosěk. Sranici iz istorijata na Bulgarite v kraja na XII in načaloto na 13 vek*, în „Sbornik”, Ban I, 1 Sofia, 1913, p. 46; *Istoria na Bulgaria*, vol. III, ed. cit., p. 148-150.

¹²⁹ Cf. V. Zlatarski, *op. cit.*, p. 278.

¹³⁰ Idem, p. 271-272; Bojidar Ferjančić, *Die Despoten in Byzanz und den süd-slavischen Ländern*, Beograd, 1960, p. 33, 141-142.

¹³¹ Cf. J. B. Buchon, *Recherches et matériaux pour servir à une histoire de la domination française aux XIII-XIV siècle dans les provinces démembrées de l'empire grec à la suite de la quatrième croisade*, tome I, vol. 2, Paris, 1840, p. 211.

¹³² Cf. B. Ferjančić, *op. cit.*, p. 33, N. 31, p. 34, N. 34.

¹³³ H. de V., p. 336, § 556.

¹³⁴ Cf. B. Ferjančić, *op. cit.*, p. 33, N. 31, p. 34, N. 34.

¹³⁵ Cf. G. Prinzing, *Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204-1219 im Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels ifolge des 4. Kreuzzuges*, în *Miscellanea Byzantina Monacensia* 12, Munchen, 1972, p. 101, N. 13.

¹³⁶ Ne exprimăm unele rezerve asupra identității dintre Esclas-Sthlavos și Alexios Slavos – susținută cu vigoare de J. B. Papadopoulos și A. Vatopedinus – deoarece pare cel puțin bizar că nici Henri de Valenciennes, nici Giorgios Akropolites nu au pomenit numele de Alexis. Acest nume nu se regăsește nici în corespondența împăratului Henri, cu toate că era ginerele acestuia. Ținând seama de originea lui valahă, ca și de menționarea lui în acte care îl arată a fi fost la curtea lui Ioan Asan II în 1220 și apoi mai târziu, când ar fi fost poate prea bătrân pentru un om al Evului Mediu, se poate avansa ipoteza că documentele indică două persoane deosebite. În acest caz,

de despot ar fi putut fi acordat, potrivit ritualului bizantin, numai de către Ioan Asan II, cu care era rudă și se găsea în bune raporturi.

În ceea ce privește Valahia stăpânită de Esclas, se poate spune că potrivit lui Henri de Valenciennes, ea reprezenta doar o parte din „*Blakie*” a Asăneștilor. Este foarte probabil, având în vedere poziția cetății Tzepina și legăturile cu cetatea Melnic¹³⁷, că Valahia condusă de Esclas era situată către partea de sud-vest a „*Blakie*”-i Asăneștilor, iar după înfrângerea lui Boril s-a extins către nord. Este vrednic de reținut, în privința statutului Valahiei lui Esclas, că Akropolites a scris că era independentă¹³⁸. Ca atare, se poate considera că țara se separase de Imperiul Asăneștilor, marcând dezmembrarea acestuia. Este probabil că între această Valahie din vest și cea din nordul Dunării a existat o permanentă legătură și alianță, stabilită prin Banat și prin Oltenia¹³⁹. Emitem această supoziție deoarece era imposibil ca aceste formațiuni politice nord-danubiane conduse din centre de rang voievodal, atestate din primii ani ai secolului XIII, să existe fără a avea legături cu regiunile valahe din sudul fluviului, mai ales că relațiile între românii de pe ambele maluri ale Dunării sunt atestate de mențiuni documentare.

Prezentând lupta valahilor pentru apărarea independenței pământurilor lor, Philippe Mouskées relatează episodul revoltei împotriva contelui Renier de Tritt care, împreună cu familia lui, domina Philipopol-ul și împrejurimile. După represiunea primei răscoale împotriva acestuia, valahii, despre care s-a precizat că nu făceau parte din „*Blaquie*” ci erau locuitori ai unui ținut desprins din aceasta, de lângă Philipopol¹⁴⁰, s-au ridicat din nou în 1229-1230, fiind de această dată victorioși.

Triumful valahilor balcanici nu i-a neliniștit pe cavalerii francezi. Același Philippe Mouskées consemna că cea mai mare spaimă le-a fost provocată cruciașilor de armatele valahilor care i-au atacat în 1236-1237, aliați cu armatele cumaniilor, grecilor și bulgarilor, asediind, cucerind și jefuind Constantinopolul. Atunci, marele oraș – rămas singurul bastion al Imperiului Latin – a putut fi salvat doar grație eforturilor extraordinare ale occidentalilor conduși de bătrânul cruciat Jean de Brienne, ajutat de Geoffroy de Villehardouin, nepotul cronicarului, de pisani, venețieni și genovezi¹⁴¹. Reușita s-a datorat avariției lui Ioan Asan II, care nu și-a plătit soldații, cruciașii reușind să-i învingă și chiar să-i urmărească până în „*Blakie*”¹⁴².

Din relatările cronicarilor despre valahi se observă o admirație reținută; pe de altă parte ei nu s-au abținut de la a-i blama; Philippe Mouskées consemnează cu mulțumire înfrângerea tătarilor de către „regele” valahilor:

*„Des Tartares revint noiele
Ki par tot le monde fu bieie
Que li rois de la terre as Blas
Les ot deconfis a un pas”*¹⁴³.

Esclas ar putea fi un nume românesc, poate Stanislas, înțeles și transcris greșit atât de cronicarul francez, cât și de cel bizantin.

¹³⁷ Cf. I. Duicev, *op. cit.*, p. 230 și urm.

¹³⁸ G. Akropolites, *op. cit.*, p. 159-160.

¹³⁹ Cf. A. Tăutu, *Margherita di Ungheria...*, ed. cit., p. 51-79.

¹⁴⁰ P. M., I, p. 96.

¹⁴¹ Cf. R. Grousset, *L'empire de Levant. Histoire de la question d'Orient*, Paris, 1946,

p. 466.

¹⁴² P. M., I, p. 96.

¹⁴³ *Idem*, II, p. 819, col. I.

Aurelian Sacerdoțeanu¹⁴⁴ și Ștefan Pascu¹⁴⁵ au precizat că cele scrise de Philippe Mouskées reprezintă informații senzaționale. Pornind de la mențiunea sumară a prof. A. Sacerdoțeanu, cercetătorul Aurel Decei a scris „ *Nu este imposibil ca țarul minor Căliman – căci marele țar Ioan Asan al II-lea a murit în iulie 1242 – să fi obținut la început o victorie de importanță secundară asupra tătarilor* ”¹⁴⁶.

Informația că tătarii fuseseră învinși de către regele „Blas”-ilor nu poate fi pusă la îndoială. Ea i-a fost furnizată lui Philippe Mouskées de către oamenii din Hainaut și Flandra, din împrejurimile orașului Tournai. Cronicarul a verificat, probabil, autenticitatea știrii, confruntând între ele mai multe istorisiri ale celor care se întorseseră din zona Dunării de Jos. Era firesc să procedeze astfel, deoarece, așa cum rezultă din scrierile altor francezi – cum ar fi Rutebeuf, adevărat poet-ziarist al Parisului¹⁴⁷ – până către sfârșitul secolului al XIII-lea tătarii au constituit un real pericol pentru Occident, iar mișcările de trupe ale hanilor au fost urmărite cu multă atenție. Victoria românilor a fost confirmată și prin bine informată cronică persană scrisă de Rășid-od-Dîn. În cea mai recentă traducere a pasajului referitor la jafurile întreprinse de trupele comandate de Batu-Khan în centrul Europei¹⁴⁸, se află informații care prezintă interes pentru situația de la Dunărea de Jos¹⁴⁹.

Prin coroborarea informațiilor din cronică la Philippe Mouskées cu cele oferite de Rășid-od-Dîn, de izvoarele în limba latină, de actele episcopiei cumane¹⁵⁰, de „Carmen Miserabile” – compusă de Rogerius¹⁵¹, de „Notitia d’Epternac”¹⁵² și chiar de cronică la Mathieu de Paris¹⁵³ se confirmă raidul cavalerilor stepei prin teritoriile episcopiei catolice cumane. Acțiunea prădalnică a tătarilor s-a datorat deciziei „Kuriltai”-ului hanilor din jurul lui Batu-Khan, luată după cucerirea și distrugerea Kievului (6 decembrie 1240).

Rășid-od-Dîn precizează că armata tătarilor aflată în drum către centrul Europei s-a divizat în cinci grupuri: cel condus de Orda, cel condus de Baydar, cel condus de Batu, cel condus de Kadan și Büri și cel condus de Böček. Trupele de tătari conduși de hani Orda și Baydar au desfășurat acțiuni comune în Polonia și Moravia, ajungând până

¹⁴⁴ Cf. A. Sacerdoțeanu, *Marea invazie tătară*, București, 1930, p. 33.

¹⁴⁵ Cf. Șt. Pascu, *Invazia și dominația tătară pe teritoriul țării noastre*, în *Istoria României*, vol. II, ed. cit., p. 122.

¹⁴⁶ cf. A. Decei, *Relații româno-orientale*, București, 1978, p. 207. Pentru invazia tătară a teritoriilor românești, v. și V. Ciocâltan, *Mongolii și Marea Neagră în secolele XIII-XIV*, București, 1998, p. 129 și urm.

¹⁴⁷ Cf. *Oeuvres complètes de Rutebeuf*, ed. de J. Bastin, E. Faral, vol. I, Paris, 1959, p. 251-255, 322-329, 537-544.

¹⁴⁸ Cf. A. Decei, *op. cit.*, p. 194-195.

¹⁴⁹ Ibidem; Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 90 și urm.; V. Ciocâltan, *op. cit.*, p. 132 și urm.

¹⁵⁰ Cf. I. Ferenc, *op. cit.*, passim; Gh. Moiescu, *Catolicismul în Moldova până la sfârșitul veacului XIV*, București, 1942, passim; J. M. A. Salles-Dabadie, *Les conciles œcuméniques dans l’histoire*, Paris, 1963, p. 232.

¹⁵¹ Cf. Rogerius, canonic de Oradea, *Cântec de jale*, în *Izvoarele istoriei românilor*, publ. de G. Popa-Lisseanu, vol. V-VI, București, 1935.

¹⁵² Ap. A. Sacerdoțeanu, *Guillaume de Rubrouck...* ed. cit., p. 174-175.

¹⁵³ Cf. Mathieu de Paris, publ. de R. Vaughan, Cambridge, 1958, p. 135, 140.

în Silezia¹⁵⁴, iar cele conduse de hanii Kadan și Būri au devastat Transilvania, unde au întâlnit populația “sasană”¹⁵⁵ (saxonii din Transilvania). Singur Bōček a invadat regiunile românești extra-carpatică, unde, potrivit lui Rāšīd-od-Dīn, a intrat pe drumul Kārā-Ulāgh, a jefuit populația de Kārā-Ulāgh și Ulāgh și a înaintat peste teritoriile lui Mīšelāv¹⁵⁶.

Termenul de Kārā-Ulāgh pare să indice acea parte a românilor care depindeau politic de cumani¹⁵⁷, trăind în Moldova și în răsăritul Valahiei, deci și în zona episcopiei cumane. Se pare că apoi Bōček a înaintat în Valahia, de vreme ce cronicarul persan afirmă că poporul Ulāgh a fost biruit. Această denumire – Ulāgh – a fost folosită în scrierile orientale pentru a-i desemna pe români¹⁵⁸, iar diferența între Kārā-Ulāgh și Ulāgh constă probabil în independența politică a celor din urmă. Pe drumul urmat, Bōček a străbătut pădurile și Munții Yāprāk Tāk sau Bābāk Tāk. Ținând seama de posibila configurație a traseului și de întinderea pădurilor în Evul Mediu¹⁵⁹, se poate conchide că este vorba de Sylva Blachorum, iar sub denumirea Yāprāk Tāk se ascund colinele ce înconjurau munții și nu Carpații Meridionali¹⁶⁰, întrucât este dificil de crezut că mongolii s-ar fi cățărât pe crestele stâncoase ale acestora.

În ceea ce-l privește pe acel Mīšelāv menționat în cronică, el era un prinț român dintr-una din regiunile situate între Munții Carpați și Dunăre. În acest sens se poate face legătura cu un voievod menționat în Diploma Cavalerilor Ioaniți ca aflat în fruntea Ulāgh-ilor. Apropierea dintre numele de Mīšelāv și cel de Seneslas¹⁶¹, voievodul menționat în Diplomă, este plauzibilă, deoarece primul apare doar ca învins în luptă, rămânând în viață. Asocierea rangului lui Mīšelāv cu descoperirile de la Curtea de Argeș și Cetățeni vin în sprijinul acestei ipoteze. De-a lungul veacului al XIII-lea acolo au existat complexe voievodale eclesiastice¹⁶² unde se putea ca Mīšelāv-Seneslas să-și fi avut rezidența. Descoperirea de la Curtea de Argeș arată, prin mărimea și planul capelei, că aceasta era destinată oficierii serviciului religios de rang princiar. Potrivit mentalității medievale, capul bisericii rămânea întotdeauna lângă monarh, pentru a-i binecuvânta urcarea pe tron și acțiunile¹⁶³.

Nu suntem de părere că acel conducător ar fi identic cu cel menționat de Philippe Mouskées, deoarece cronică persană afirmă clar că Mīšelāv a fost învins. Este greu de crezut că regele „Blas”-ilor a cutezat să-i atace pe tătarii aflați în plină ofensivă victorioasă. Mult mai probabil, acesta a utilizat o tactică defensivă de retragere și de așteptare a unui moment mai favorabil pentru a declanșa cu succes un contra-atac. În

¹⁵⁴ Cf. Gustav Strakosch-Grassman, *Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa in den Jahren 1241 und 1242*, Innsbruck, 1983, passim.

¹⁵⁵ Cf. A. Decei, *op. cit.*, p. 194, 200-202.

¹⁵⁶ Idem, p. 205-206.

¹⁵⁷ Idem, p. 204.

¹⁵⁸ Ibidem.

¹⁵⁹ Cf. C. C. Giurescu, *Istoria pădurii...*, ed. cit., p. 20, 65, 172.

¹⁶⁰ Cf. A. Decei, *op. cit.*, p. 205.

¹⁶¹ Idem, p. 205-206.

¹⁶² Cf. N. Constantinescu, *op. cit.*, passim.

¹⁶³ Cf. C. C. Giurescu, *Întemeierea Mitropoliei Ungrovalahiei*, în BOR, LXXVII, nr. 7-10/1959, p. 673-697.

această situație, Böček și-a continuat drumul, probabil prin sudul Valahiei, prin Oltenia, pe la Severin și prin Banat, mărșăluind către Kădan.

În continuare Rășid-od-Dîn se referă, neîndoielnic, la înfrângerea suferită pe râul Săjo (11 aprilie 1241) de regele maghiar Bela al IV-lea (1235 +1270), alături de numele căruia apare titlul „*Kiral*”, provenit din ungurescul „*király*” (rege). După retragerea regelui în insula Veglia și repaosul trupelor tătare pe platoul Tisa și lângă Dunăre (Tunha), Kadan s-a aliat cu Būri și Böček și au reînceput raidurile, îndreptându-se către sudul Dunării. Se poate ca noul atac să se fi produs pe la sfârșitul verii anului 1241, înainte de sosirea veștii despre moartea marelui han Ögädäy (11 decembrie 1241). În condițiile circulației informației în Evul Mediu, Kadan a putut afla știrea deabia la sfârșitul lunii decembrie 1241 sau la începutul lui ianuarie 1242.

Aflând de moartea lui Ögädäy, Batu a ordonat retragerea oștilor tătare, fiind grăbit să ajungă imediat la Karakörum unde Kuriltai-ul urma să desemneze un nou mare han. În această perioadă, românii conduși de „*li rois de la tiere as Blas*” au obținut o victorie răsunătoare. Cu toate că această reușită nu a putut să modifice rezultatul final al campaniei tătare împotriva centrului Europei, pierderile mongolilor și rezistența valahilor, amintite în cronică panegirică a lui Rășid-od-Dîn, cu siguranță au fost importante. Aceste evenimente au fost înregistrate și de cronicarii francezi, aflați la sud de Balcani, de unde urmăreau cu atenție acțiunile tătarilor pe care îi considerau o amenințare iminentă. Victoria obținută de „*li roi de la tierre as Blas*” atestă o dată în plus valoarea armatei române încununată de succes, în timp ce oștiri ca cea a lui Bela al IV-lea sau cea comandată de Ioan Asan al II-lea și apoi de tânărul Căliman (1241 +1246) înregistrau un eșec după altul.

Dar cine era „*li roi de la tiere as Blas*” ?

În stadiul actual al cercetărilor nu i se cunoaște numele. Este imposibil să fie identificat cu succesorul lui Ioan Asan al II-lea, Căliman¹⁶⁴, deoarece acesta nu beneficia nici de experiența și nici de capacitatea de a conduce un atac împotriva tătarilor. Iar dacă totuși el ar fi fost acel „*li rois de la tiere as Blas*”, cavalerii francezi, aflați în permanent contact cu ramura sudică a Asăneștilor – din care făceau parte Boril, Ioan Asan al II-lea, Căliman etc. și pe care îi nominalizau – ar fi știut cine era regele victorios.

Deși numele lui „*li rois de la tiere as Blas*” nu este accesibil, titlul de rege permite să se creadă că era probabil descendent al lui Ioniță, căci rangul lui, recunoscut de francezi și localizarea posesiunilor, aflate pe drumul dintre Târnovo și Chilia¹⁶⁵ îngăduie stabilirea unei legături cu voievozii menționați în Diploma Cavalerilor Ioaniți.

Cronicarul a utilizat în mod natural titlul de rege, întrucât nu era familiarizat cu terminologia românească, termenul de voievod fiind necunoscut, neînțeles și ca atare imposibil de armonizat cu Europa Occidentală¹⁶⁶.

Am opinat pentru încadrarea „*le roi des Roumains*” în spațiul situat între Dunăre și Munții Carpați, căci, în afara considerațiilor anterioare, cronicarul Rășid-od-Dîn a confirmat că aici exista un mare număr de „Ulăgh”-i (români). Alături de această informație cu caracter etno-demografic, plasarea regelui „*de la tiere as Blas*” în acest teritoriu este susținută și de descoperirile arheologice: cetățile de piatră și reședințele voievodale amintite. Aceste mărturii în piatră erau necunoscute lui B. P. Hasdeu care în

¹⁶⁴ Cf. A. Decei, *op. cit.*, p. 204.

¹⁶⁵ *Ibidem*.

¹⁶⁶ Cf. L. Génicot, *Le XIII-ème siècle européen*, Paris, 1968, p. 160.

1898 a scris că, din păcate, nu există dovezi asupra existenței Asăneștilor la nordul Dunării¹⁶⁷, citat, din nefericire, folosit încă și astăzi. Aceste descoperiri, pentru moment, nu au echivalent în altă zonă a spațiului carpato-dunărean, acolo unde se poate presupune existența unui voievod la mijlocul secolului al XIII-lea.

Informațiile cronicarilor francezi asupra românilor sunt fructele primului contact direct, amplu, pentru un timp îndelungat între cele două popoare. Legăturile dintre lumea catolică și lumea sud-est europeană, ortodoxă, au accentuat marea deosebire care le separa, dând posibilitatea apariției a numeroase fricțiuni și confruntări¹⁶⁸.

În afară de aceste raporturi sporadice, cu caracter antagonist, românii și cavalerii cruciați francezi au stabilit și relații de bună vecinătate, consacrate prin trimiși diplomatice, dublate de alianțe matrimoniale, cu caracter de contract politic.

Știrile consemnate de cronicarii francezi au fost scrise într-un limbaj mult mai exact ca acela al cronicarilor bizantini și orientali, fapt datorat lumii căreia îi aparțineau și, ca atare, conțin observații prețioase pentru cele petrecute în spațiul dintre Dunăre și Munții Carpați în perioada imediat anterioară nașterii statului medieval Țara Românească.

Relevând pentru întâia dată totalitatea informațiilor conținute în operele celor patru cronicari menționați¹⁶⁹, se pune în relief, cu deosebită pregnanță, existența premiselor și a rădăcinilor statului feudal, mult mai profunde decât acelea vag creionate în Diploma acordată Cavalerilor Ioaniți.

Acești cronicari au pus în lumină existența unei populații numeroase și bogate, ceea ce explică victoriile lui Ioniță-Caloian și ale succesorilor lui împotriva cavalerilor cruciați și a tătarilor. Pe lângă aprecierile cantitative trebuie reliefate permanenta apreciere a calităților ale românilor aflați permanent în fruntea evenimentelor din sud-estul Europei. Se poate constata și o continuitate a vieții militare și politice a valahilor, avându-și izvorul în evoluția lor internă și în interinfluențele externe, observație care permite să se afirme că de atunci s-au format caracterele originale ale civilizației românești.

Nu putem încheia aceste rânduri fără a sublinia încă o dată că în arhivele occidentale sau chiar în izvoarele editate există o bogăție de date neexploatate încă în totalitatea lor. Suntem convinși că exploatarea lor poate lumina nașterea statelor feudale românești și determina, în același timp, încheierea a numeroase polemici nedorite și malefice în lumea științifică.

¹⁶⁷ Cf. B. P. Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae*, T. IV, *Introducere*, București, 1898, p. L.

¹⁶⁸ Cf. W. Norden, *Das Papstum und Byzanz. Die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung* (1453), Berlin, 1903; D. Kindliman, *Die Eroberung von Konstantinopel als politische Forderung des Westens in Hochmittelalter. Studien zur Entwicklung Idee eines latinischen Kaiserreichs in Byzanz*, Zürich, 1969; cf. R. de C., trad. și publ. de E. H. McNeal, ed. cit., p. 25 și urm.

¹⁶⁹ Câteva fragmente din cronicile scrise de Geoffroy de Villehardouin, Robert de Clari și Henri de Valenciennes au fost utilizate de C. C. Giurescu și D. C. Giurescu pentru a lămurii originea etnică a Asăneștilor și în oarecare măsură a puterii lor militare (Cf. C. C. Giurescu, D. C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. II, București, 1975, p. 196-196).

VLACHS, CUMANS, BULGARIANS AND TARTARS AT THE LOWER DANUBE IN THE FIRST HALF OF THE THIRTEENTH CENTURY

Abstract

In this article, we have intended to discuss the political domination at the Lower Danube in the first decades of the 13th century, using, mainly, the information offered by the French chroniclers of the 4th crusade: Geoffroy of Villehardoin, Robert of Clari, Henri of Valenciennes, Philippe Mouskees. We have proceeded like this, because the Romanian historians had less used the writings of these chroniclers, although they knew very well the situation at the Lower Danube with which they came into direct contact. Also, the information of the Persian chronicler Rashid od'Din and the results of the archeological diggings have been used.

New specifications have been brought in several directions:

- a) the size of the Vlachs army – about 40,000 people;
- b) the weapons used by the Vlachs – of the best quality (javelins, swords brought from Bohemia, fight „machines” against the fortresses etc.);
- c) there had permanently existed an alliance between the Vlachs, Bulgarians and Cumanians against the Eastern Latin Empire who had never imposed in the rural zones outside the cities (Constantinopol, Adrianopol, Philopopol etc.);
- d) the leaders of the Second Vlachs-Bulgarian Empire were the members of the Asan's family. They were Vlachs of origin. After the death of Ionita-Caloian (1207), Boril (1207-1218) occupied the throne. During his time, the dynasty divided: those of Vlachs ethnical origin passed in the North of the Danube, those of Bulgarian origin remained in the South of the Danube.
- e) During the invasion in 1241, the Tartars led by Batu-han destroyed a series of localities, such as Chilia harbor. The Persian chronicler, participant at the expedition, wrote that the Vlachs had opposed them and they had obtained a victory. The Persian chronicler called the leader of the Vlachss Miselav. The French chronicler Philippe Mouskees recorded himself the same information, but called the Vlachs's leader Esclas. The difference of the name – Miselav/Esclas – comes, probably, from the different phonetics existent between Persian and French language. It is important to record the existence of a Vlachs political leader at the Danube in 1241. He was able to obtain a victory against the Tartars and to prepare the premises for his successors, listed in the diploma granted on June 2, 1247 by the king of Hungary, Bela IV, for the Knights of the order St. John.

NAVE VENETIENE ȘI GENOVEZE ÎN BAZINUL PONTIC (SEC. XIII-XIV)

ANDREEA ATANASIU

În istoria lumii au existat perioade în care navigația a jucat un rol important, determinant în dezvoltarea societății. Navele și navigația au constituit și constituie un tot indivizibil, o condiție esențială pentru creșterea puterii unui stat care a fost fericit de soartă cu ieșire la mare. Istoria grecilor, fenicienilor, a cetăților hanseatice medievale și a republicilor maritime italiene – Amalfi, Genova, Pisa, Veneția – este în mare parte istoria flotelor lor. Deși Evul Mediu a adus pulverizarea unității Imperiului Bizantin, a întrerupt drumuri și traficuri, a deplasat piețe, a impulsionat pirateria, orașele costiere ale Peninsulei italiice, prin forțe proprii, au reușit să conserve și mai apoi să dezvolte activitatea lor maritimă antică. Cu toată incertitudinea provocată de continuarea invaziilor și a războaielor de pe teritoriul Peninsulei, traficul pe mare apărea ușor și profitabil. Astfel, o rețea de comunicații lega tot litoralul italic și chiar dacă porturile clasice Ostia, Miseno, Ravenna au decăzut, s-au dezvoltat altele adaptate la noile exigențe, ca : Veneția, Ancona, Napoli, Amalfi, Pisa și Genova. În cursul secolelor XII-XV, comerțul interregional și intern cunoștea un nivel ridicat de dezvoltare, se facuseră pași decisivi în crearea unei piețe mediteraneene din Italia până pe coastele Crimeei și în Caucaz. Această piață era strâns legată de piețele central și nord-europene cu care se făcea un schimb intens de mărfuri, iar mijlocul de transport cel mai ieftin l-a constituit ambarcațiunea, navigația devenind unul din cei mai importanți barometri ai vieții economice desfășurate de orașele maritime italiene și mai ales de Veneția și Genova. Coastele Greciei și ale Dalmației au fost dominate de marina italiană care a ajuns din regiunile litorale ale Imperiului Bizantin, până în Occident, în Franța meridională, Corsica, Sardinia intrând în sfera lor de influență. În anumite perioade ei și-au întins “dominația” navală și în Africa septentrională, din Egipt și Tunisia, până în porturile Algeriei și Marocului și chiar în regiunea Coloanelor lui Hercule și coastelor Spaniei orientale.

Dezvoltarea politică a republicilor maritime italiene a intensificat expansiunea lor maritimă, orașe ca Veneția și Genova participând direct la evenimentele din Imperiul Bizantin, asigurându-și astfel privilegiile nu numai comerciale ci și politice. În Orient, în insulele din Marea Egee și în diferite zone din Asia Mică au apărut posesiuni venețiene și genoveze. De asemenea, italienii s-au stabilit și în bazinul Mării Negre, mai ales în Crimeea și în Marea de Azov unde și-au ridicat fortărețe și și-au “clădit” emporii comerciale solide, prin care tranzitau cele mai felurite mărfuri supuse negoțului, ce proveneau din toată lumea. Nii veniți au folosit în continuare navele de tip roman la care au făcut modificări impuse de noile necesități, ele fiind destinate atât negoțului cât și războiului.

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXI, 2003, p.103-116

Succesul comerțului maritim internațional a fost strâns legat de schimbările ce apăreau frecvent în știința navigației. Instrumentele de bord s-au perfecționat continuu, s-au înmulțit portulanele și hărțile nautice, iar în construcția navelor au apărut modificări importante. De asemenea, s-au diversificat tipurile de nave destinate transportului ajungându-se la situația în care marfa “opta” pentru tipul de ambarcațiune ce trebuia folosit.

În secolele XIII-XIV marina mediteraneeană se confunda deja cu marina italiană, iar Marea Neagră fiind legată prin StrâmTORI de Marea Mediterană și de mările care-i intră în componență, nu poate fi desprinsă de tabloul navigației desfășurate de orașele maritime italiene.

Ambarcațiunile venețiene și genoveze ce navigau în Marea Neagră în secolele XIII-XV pot fi împărțite în două mari tipuri: “vase lungi” echipate cu rame și “vase pântecoase” echipate cu vele.¹ Alegerea unuia dintre aceste tipuri era determinată de caracterul transportului și de condițiile de navigație. Pentru mirodenii și mărfuri cu valoare mare, exotice, se foloseau cu precădere galerele ce aveau un tonaj mai mic, dar erau mai rapide și ușor manevrabile. În schimb, grânele, lemnul, mineralele, mărfurile de volum mare erau transportate cu navele “rotunde” cu vele ce nu aveau o viteză mare, dar aveau o capacitate de încărcare considerabilă și erau foarte stabile.²

Dromonul bizantin cu structura lui solidă și cu două rânduri de bănci pentru vâslași a cedat locul unei nave lungi și subțiri, o navă zveltă, cu un singur rând de bănci. Principala caracteristică a acestui tip de navă era mobilitatea sa, tocmai de aceea ea era folosită mai ales de către pirați, această calitate era capitală. Pentru combaterea pirateriei era necesar ca și celelalte nave să aibă asemenea calități. Desigur, ca în toate epocile în care s-au folosit nave cu rame, libertatea de mișcare era limitată de duranța psihică a vâslașilor. În antichitate, pe navele grecești sau romane, vâslașii erau cât de cât protejați împotriva inamicilor sau împotriva intemperiilor; dar pe navele medievale erau legați de bănci și nu se bucurau de nici o protecție, asta și pentru că erau prizonieri de război sau criminali ce-și ispășeau pedeapsa pe galere.³

În categoria vaselor lungi propulsate cu ajutorul ramelor intră galera sau galea, navă tipic mediteraneeană direct descendentă din triera grecească, trirama romană și dromonul bizantin.⁴ Acest tip de navă a aparținut atât statului cât și particularilor. Ambarcațiunea era propulsată cu ajutorul ramelor și cu cel al velor. Velele aveau însă, o importanță secundară, adevărata forță motrice fiind energia umană.⁵ Termenul de “galera” desemnează o varietate de tipuri ce diferă ca dimensiuni și caracteristici⁶ fapt ce

¹ Michel Balard, *La Romanie Génoise (XII-début du XV siècle)*, École Française de Rome, Roma, 1978, p.546.

² S. P. Karpov, *La navigazione veneziana nel Mar Nero. XIII-XV secc*, Edizioni del Girasole, Ravenna, 2000, p. 21.

³ W. O. Stevens et A Westcott, *Sea Power. Histoire de la puissance maritime de l'Antiquité a nos jours*, Payot, Paris, 1937, p.94.

⁴ Bruno Veronese, *Il “Neptune François” e le sue imagini navali*, în “Rivista Maritima”, mensile della Marina Militare dal 1868, anno CXXII, gennaio, 1989, p. 82.

⁵ Hendrik van Loon, *Storia della navigazione (dal 5000 a. C. ai nostri giorni)*, Editore Bompiani, Milano, 1939, p.105.

⁶ Michel Balard, *I mercanti genovesi dall'Atlantico alla Cina*, în “Storia Illustrata di Genova”, Elio Sellino Editore, 16, 1993, p.246.

reiese din textele de secol XIII, dar și din prețul lor.⁷ Galerele de secol XIII au fost în general de mici dimensiuni și nu aveau calități maritime deosebite⁸, iar capacitatea lor de încărcare era destul de redusă, circa 20 de tone și jumătate⁹. Majoritatea aveau o lungime de 40 metri și 5 metri și jumătate lățime¹⁰ și, ca și predecesoarele lor, nu ieșeau deasupra apei mai mult de un metru și jumătate.¹¹ Ca mijloc auxiliar de propulsie, galera dispunea de una sau două vele latine (triunghiulare, întinse pe brațe lungi, înclinate), pe unul sau doi arbori. Galerele erau folosite fie pentru transport de marfă, fie în acțiuni militare, în timp de pace se întrebunțau mai ales velele, iar în timp de război, ramele.¹² Modelul lor îndepărtat erau liburnele romane.

Galera avea o singură punte, în fiecare bord erau fixate două rânduri de 25-28 sau 28-30 de bănci pe care stăteau vâslașii, iar în lungul punții exista un culoar pentru gardienii ce-i păzeau. O bancă putea avea una, două sau trei rame la care, la începuturi trăgea câte un vâslaș. Ceva mai târziu, au început să fie amplasați mai mulți oameni la aceeași ramă; o galeră cu trei rame la o bancă era denumită "galea a terzaruolo".¹³ În funcție de numărul de vâslași de pe o bancă, galerele se împart în bireme (câte doi vâslași) și trireme (câte trei). Triremele aveau, de regulă, în jur de 150-168 vâslași față de bireme care navigau cu 100-112 oameni la vâsle, având o viteză și o stabilitate mai mari¹⁴. Inițial doar extremitățile galerei erau acoperite cu o punte. Cea de la prova constituia, în caz de război, principala zonă de luptă astfel că aici era depozitat tot armamentul. Până la răspândirea armelor de foc era vorba doar de arme albe ca arbalete, arcuri ș.a., dar se acționa în principal, cu o mașinărie de mari dimensiuni ce arunca pietre și diferite alte proiectile, funcționând pe principiul catapultei. Pentru că această armă era fixată de bordul navei, trebuia ca nava să fie mișcată în funcție de țintă. Puntea de la pupa, în schimb, funcționa ca post de comandament, ea era acoperită cu o foaie de cort și constituia în același timp și "cabina" ofițerilor¹⁵.

La începutul secolului al XIV-lea importante transformări impuse de necesitățile negoțului au afectat construcția galerelor¹⁶. Apar începând de acum galere ușoare ce s-au remarcat prin finețe și rapiditate și galere grele în a căror construcție, arhitecții au încercat îmbinarea avantajelor oferite de galere cu cele ale vaselor pântecoase. Rezultatul a fost realizarea unor nave cu o mare capacitate de încărcare, mult mai eficiente în practicarea negoțului maritim¹⁷.

Atât la Genova cât și la Veneția, autoritățile au elaborat norme severe în ceea ce privea parametri de construcție a navelor și de control al recrutării echipajelor, dotările și

⁷ Laura Balletto, *Genova. Mediterraneo. Mar Nero (secc.XIII-XV)*, în "Studi e testi-Serie storica", Civico Istituto Colombiano, Genova, 1976, p.129.

⁸ Alexandru Retinschi, *Epopoea navelor*, București, 1979, p.61.

⁹ Michel Balard, *I mercanti*, p.246.

¹⁰ Idem, *La Romani*, p. 548.

¹¹ H. van Loon, *op. cit.*, p.105.

¹² Bruno Veronese, *op. cit.*, p. 82.

¹³ *Ibidem*, p. 83.

¹⁴ S. P. Karpov, *op. cit.*, p.22.

¹⁵ Marc-Antonio Bragadin, *Histoire des Républiques Maritimes Italiennes. Venise-Amalfi-Gênes-Pise*, Payot, Paris, 1955, p. 37.

¹⁶ Alexandru Retinschi, *op. cit.*, p.61.

¹⁷ Michel Balard, *I mercanti*, p.246.

armamentul acestora. În *Liber Gazarie*, reglementată de *Officium Gazarie* în 1314, ce cuprinde o serie de dispoziții, date între 1330 și 1340, cu privire la traficul galerelor pe rutele Levantului¹⁸, găsim informații cu privire la construcția galerelor ușoare. Referindu-se la anul 1333, documentul precizează dimensiunile lor : lungime totală - 40,19 m, lungimea chilei - 33,492 m, lățimea maximă - 2,066 m (la mijlocul navei)¹⁹. Ceva mai târziu, în 1340, au fost înregistrate și dimensiunile galerelor grele : lungime totală - 40,19 m (la fel ca la galerile ușoare), lățimea maximă - 5,954 m, înălțimea însă, nu era indicată²⁰. Pentru contractele de transport pe mare, trebuia calculat tonajul navei, el privind, pe de o parte greutatea și pe de altă parte spațiul. Există tonajul de greutate echivalent a 1 000 de kg și tonajul de capacitate echivalent cu 2,832 metri cubi. La ambarcațiunile medievale tonajul de capacitate, în general, era calculat în “vegetes” (botti) la Genova și tonajul de greutate în “milliaria” și cântar, la Veneția.²¹

Galerile grele aveau în general doi arbori dar, spre sfârșitul secolului al XV-lea, ajung la 3 arbori cu 4-5 vele, ele erau folosite mai ales în transportul mărfurilor. Galerile ușoare, în schimb, având o viteză și o manevrabilitate mai mari, erau foarte eficiente și în luptele navale, atunci când se impunea acest lucru. Diferența dintre galerile ușoare și cele grele era dată de numărul de arbori și de raportul dintre lungimea și lățimea ambarcațiunii. Atât galerile grele cât și cele ușoare aveau un număr aproape egal de vâslași ceea ce pentru cele grele însemna o pierdere de viteză. Viteza galerelor ușoare era de circa 3-5 noduri și putea ajunge până la 7-10 noduri (pentru o perioadă scurtă de până la 20 de minute), în timp ce, viteza galerelor grele cu vele depășea cu puțin 1,5 noduri²².

În prima jumătate a secolului al XIV-lea deosebirea dintre cele două tipuri se situează în interiorul grupului de galere de transportat mărfuri. Diferența se referă la măsurile specifice fiecărui tip în parte și la natura încărcăturii transportate. Începând cu 1350 documentele disting tot mai clar galerile grele de cele ușoare, primele devenind galere pentru transportul de mărfuri, iar cele din urmă căpătând o funcțiune de escortă și patrulare²³. În mod obișnuit, galerile aveau dispusă pe lungime o punte sub care se aflau băncile pentru cei ce trăgeau la rame. Ramele aveau toate aceeași dimensiune de 11,83 m din care 3,80 m se aflau în interiorul navei și erau acționate de 3 până la 5 vâslași²⁴ care pentru a bate apa se ridicau de pe locul lor și se așezau înapoi când mișcarea era inversă. Un exemplu îl constituie galera “Santa Maria” ce avea 174 vâslași, erau așezați câte 3 pe o bancă, iar în dreptul fiecărui bord se înșirau 29 de bănci.²⁵ Galerile erau înarmate cu

¹⁸ Giovanni Forcheri, *Navi e navigazione a Genova nel Trecento (Il Liber Gazarie)*, “Collana Storica di Fonti e Studi”, Genova, 1974, p.7.

¹⁹ G. Clerc-Rampal, *La Mer. La Mer dans la nature. La Mer et l'homme*, Librerie Larousse, Paris, f.a., p.113.

²⁰ Alexandru Retinschi, *op. cit.*, p. 61.

²¹ Laura Balletto, “*Milliarium*”-ul în comerțul cu pește în Marea Neagră, în “Byzantino-Bulgarica”, VII, Sofia, 1981, p. 209.

²² S. P. Karpov, *op. cit.*, p.23.

²³ Michel Balard, *La Romanie*, p. 551.

²⁴ G. Clerc-Rampal, *op. cit.*, p. 144.

²⁵ Geo Pistarino, *Mercanti del Trecento da Savona al Mar Nero*, în “Studi in memoria di Federigo Melis”, vol.II, Giannini Editore, 1978, p. 38.

arcași, 4 pe timp de pace și 30 pe timp de război²⁶. Galera obișnuită avea doar 3 tunuri pentru că era de mici dimensiuni, la prova, la pupa și, respectiv, în centrul navei. Toate trei puteau lansa 44 kg de fier în orice moment, astfel încât, dacă echipajul număra 30 de persoane, reveneau 0,146 kg de fier în "sarcina" fiecăruia²⁷.

Galerele genoveze de secol XIV aveau un greement latin, de obicei, două catarge echipate cu pânze pe care *Liber Gazarie* le impunea la bord : artimonul, terțarola și papafico²⁸, cea din urmă utilizată se pare pe vreme rea. Manevrarea navei era ușurată de cârmele dispuse lateral, după tradiția secolului al XIII-lea și de cele două cârme curbe fixe de la etambou denumite "timone baionese" în amintirea marinarilor care le-au introdus în Mediterana. Despre acest tip de navă, Enciclopedia franceză *La Mer* menționa că "avea o formă admirabil concepută pentru folosirea ramelor (...), de o perfecțiune pe care știința modernă nu a depășit-o"²⁹. Avantajele oferite de galerele comerciale din secolul al XIV-lea destinate transporturilor rapide și regulate, au fost date de pânzele latine, de utilizarea ramelor și de marea siguranță de navigație.

În aceeași perioadă, în ambele republici maritime italiene, s-a construit și o variantă de galeră mare ce reprezenta o reunire într-o singură navă a caracteristicilor galionului (adică nava cu vele pătrate) cu cele ale galerei (căreia navigația cu rame îi oferea independență în cazurile în care vântul cădea)³⁰. Această ambarcațiune, cu bord înalt și 3 arbori, ce folosea, aproape exclusiv, ca mijloc de propulsie velele, a fost *galeasa*, tip de navă ce se înscrie în categoria de "nave rotunde"³¹. Cu un raport de 1 la 5 și jumătate între lungime și lățime, cu o lungime de 60-70 de metri și deplasament de 1000 tone, această navă acționa greoi în confruntările cu velierele mici și ușoare³². De altfel, măsura maximă a încărcăturii pentru orice tip de navă era dată de linia de plutire indicată de tocurile de fier dispuse pe fețele laterale.³³ Galeasa avea un număr de 170 de rame cu o lungime de 20 de metri, manevrate de 7 până la 9 oameni, avea pupa mai înaltă și mai puțin îngustă decât a galerei, iar guvernarea era asigurată prin două rame cârmă plasate în ambele borduri la pupa³⁴. Mulți văd în galeasă o galeră grea și pentru motivul că prețul de vânzare al unei galease era asemănător cu cel al unei galere³⁵. Totuși, galeasa, navă de război obișnuită a acelor timpuri, putea avea până la 55 de tunuri cu care să lanseze mii de kilograme de fier în orice moment. În condițiile în care echipajul era de 1 000 de oameni se dădea un randament de 1 kg de fier pe cap de om. Așa grele cum erau, galeasele, aveau o stabilitate mare, iar vâslașii erau ceva mai protejați de intemperii. Dimensiunea a prejudiciat, însă, manevrabilitatea acestui tip de navă care, așa cum am mai spus, într-o confruntare cu navele mici cu vele devenea total inutilă³⁶.

²⁶ H. van Loon, *op. cit.*, p. 105.

²⁷ *Ibidem*, p. 114.

²⁸ Alexandru Retinschi, *op. cit.*, p. 61.

²⁹ G. Clerc-Rampal, *op. cit.*, p. 143.

³⁰ Bruno Veronese, *op. cit.*, p. 89.

³¹ S. P. Karpov, *op. cit.*, p. 22.

³² H. van Loon, *op. cit.*, p. 114.

³³ L. Balletto, "*Milliarium*"-u, p. 211.

³⁴ Alexandru Retinschi, *op. cit.*, p. 62.

³⁵ Michel Balard, *La Romanie*, p. 553.

³⁶ H. van Loon, *op. cit.*, pp. 114-115.

Un alt tip de galeră îl constituia **galiota**, diminutiv ce a generat multă confuzie. Este vorba de o mică galeră biremă cu 16-20 bănci de vâslași, două catarge și două cârme laterale. Galiota era zveltă și ușoară, potrivită luptelor navale³⁷. Tot o galeră, dar ceva mai mare, a fost și **galionul**. El avea 19,5 metri lungime, un deplasament de 180 tone, un echipaj de 30 de oameni, 3 catarge și 6 pânze.³⁸

Pentru transportul mărfurilor la distanțe mari, genovezii foloseau galere mari lasând funcțiunile militare și de escortă galerelor ușoare³⁹. Majoritatea fondurilor de documente din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, cele din registrele *Massaria Communis Janue*, relevă faptul că navigația genoveză în mare deschisă se desfășura în special cu galere, având sprijinul direct sau indirect al puterii publice. Erau galere ce aveau funcțiuni de custodie sau erau nave private ce treceau în serviciul de stat printr-o inițiativă guvernamentală.⁴⁰ În același timp, genovezii au folosit și un tip particular de navă militară numită **bastarda**, ce nu diferea de galera nominală decât prin dimensiunile ei puțin mai mari. Bastarda servea ca navă amiral pentru comandanții escadrelor care aveau nevoie de mai mult spațiu pentru statul lor major⁴¹. Ea era o galeră de formă “grăsuță” și scundă cu bordul înalt, de mărime mijlocie, cu 24-32 de bănci pentru vâslași.⁴² Veneția, dimpotrivă, a preferat să folosească în Marea Neagră, în general, galerele ușoare numite “*alla misura di Romania*”, adaptând o serie de parametri la caracteristicile tehnice ale galerelor grele ce fuseseră trimise, dese ori, în Flandra. În caz de necesitate, erau trimise spre ținuturile Pontului chiar și cele mai mari galere venețiene denumite “*alla misura di Fiandra*”⁴³. De asemenea, venețienii aveau o navă amiral propulsată cu ajutorul ramelor ce se numea **bucintoro**. Această navă poate fi considerată reprezentativă pentru dogii Veneției, ei o foloseau la ceremonialul cunoscut ca fiind “căsătoria Veneției cu marea”, ceremonial inițiat în 1311 în cinstea victoriei obținute de Pietro Orseolo împotriva piraților dalmași. Când nava era lansată la apă, dogele rostea cuvintele: “*Desposimus te mare in signum veri, perpetuique dominii*”.⁴⁴ Bucintoro era o navă de mari dimensiuni, cu construcții decorative și cu armament complementar. În cursul secolelor XIV-XV, bucintoro a fost utilizat, cu precădere, în marina militară venețiană⁴⁵.

Galera venețiană era considerată armată numai în cazul în care avea un număr riguros determinat de membri ai echipajului. Numărul acestora și nu neapărat mijloacele tehnice, distingeau o galeră armată de una nearmată. Nici o galeră nu era considerată armată dacă echipajul era sub 60 de persoane.

³⁷ Alexandru Retinschi, *op. cit.*, p. 61.

³⁸ Nikolai Ovcharov, *Ships and shipping in the Black Sea (XIV-XIX centuries)*, St. Kliment Ohridski University Press, Sofia, 1993, p. 82.

³⁹ Michel Balard, *La Romanie*, p. 550.

⁴⁰ Gian Giacomo Musso, *Armamento e navigazione a Genova tra il Tre e Quattrocento (appunti e documenti)*, estratto da “*Miscellanea Storica Ligure*”, anno III (Nuova Serie Periodoca), Tomo secondo, N. 1, p. 20.

⁴¹ Marc-Antonio Bragadin, *op. cit.*, p. 40.

⁴² N. Ovcharov, *op. cit.*, p. 64.

⁴³ S. P. Karpov, *op. cit.*, p. 25.

⁴⁴ Bruno Veronese, *op. cit.*, p. 81.

⁴⁵ Idem, *L'impero di Trebisonda, Venetia, Genova e Roma 1204-1461. Rapporti politici, diplomatici e commerciali*, Il Veltro Editrice, Roma, 1986, pp. 97-98.

Un alt tip de navă provenit din tradiția bizantină a fost **xandalum**. Cuvântul, de origine greacă, desemna inițial un mic dromon. Numai că, pentru anii 1289-1290, acesta nu mai reprezenta o ambarcațiune mică deoarece avea o capacitate de 192 tone metrice. El a fost comparat, mai târziu, din punct de vedere al arhitecturii navale, cu un caic.⁴⁶ În secolul la care ne referim xandalum-ul se includea, deja, în categoria navelor de mare capacitate, acele nave "pântecoase" sau "rotunde"⁴⁷. În această categorie se înscriau vasele a căror proporție între lungime și lățime varia de la 2,06 la 3,7 metri. Erau nave cu vele care dețineau ca avantaj principal posibilitatea de a efectua o navigație autonomă pe distanțe mari. Bordurile înalte ale acestui tip de ambarcațiune aveau rolul de a apăra echipajul ce era înarmat cu arcuri, arbalete și arme albe. La sfârșitul secolului XIV-începutul secolului XV, la bordul navelor cu vele, pe castelele de la pupa sau prova, sau pe punțile acoperite, au început să fie amplasate piese de artilerie. În anii '30 ai secolului XIV, mici bombarde au fost instalate la bordul navelor genoveze.

Ca o caracteristică, navele rotunde erau mai lente și întâmpinau greutăți în timpul furtunilor, ele erau folosite la transportul mărfurilor cu volum mare și valoare mică⁴⁸. În cursul secolelor XIII-XV, tipul principal al navelor rotunde a fost velierul **navis** sau **nef**. Acesta se număra printre cele mai grele nave și deriva din vasele comerciale ale antichității⁴⁹. Nef-urile aveau o lungime de 23 până la 37 metri, și de obicei două catarge: arborele din prova (mai greu) și arborele mediu (mai ușor și mai scurt); grementul era constituit din vele latine triunghiulare⁵⁰. Acest tip de navă avea bordurile supraînălțate la pupa și la prova iar suprastructurile de aici se numeau castele⁵¹.

La jumătatea secolului XIII nef-urile aveau următoarele dimensiuni : 34,8 - 37,05 m lungime, 9,13 - 10 m lățime, 3,70 - 4,32 m înălțimea calei⁵². Nef-ul venețian de secol XIII număra de la două la patru punți. Navele cu două punți puteau avea un tonaj de 545 până la 1 085 tone, iar echipajul era compus din 25-65 persoane, în timp ce, pe o navă cu patru punți, echipajul număra 50-110 persoane. În secolul XV, tonajul mediu al navelor cu 3 arbori putea varia de la 360 la 720 tone. Genovezii au construit, însă, și nave mai mari de până la 1 000 tone⁵³, vase pântecoase, dirijate cu ajutorul a două rame de guvernare laterale. Ele erau potrivite pentru transportul de cruciași și pelerini, de arme, cai și mărfuri.⁵⁴ Într-un contract din 27 iulie 1298, întocmit la Caffa de notarul Francesco Guidoni, găsim câteva informații interesante legate de un **navis**. Documentul reprezintă un contract de închiriere al unui nef de către proprietari, unui grup de negustori. Încărcătura mărfii se făcea la Caffa de unde plecarea era prevăzută cel târziu la 15 august; vasul se îndrepta spre Constantinopol unde făcea o escală de 5 zile înainte de a-și continua drumul spre Genova. Se specifica în act că echipajul număra 80 de persoane, se mai aflau la bord 25 de arcași, se făcuseră provizii pentru două luni (aceasta

⁴⁶ N. Ovcharov, *op. cit.*, p. 91.

⁴⁷ Michel Balard, *La Romanie*, p. 553.

⁴⁸ S. P. Karpov, *op. cit.*, p. 27.

⁴⁹ Michel Balard, *La Romanie*, p. 553.

⁵⁰ G. Clerc-Rampal, *op. cit.*, p. 142.

⁵¹ S. P. Karpov, *op. cit.*, p. 27.

⁵² Michel Balard, *La Romanie*, p. 554.

⁵³ S. P. Karpov, *op. cit.*, p. 27.

⁵⁴ Michel Balard, *I mercanti genovesi*, p. 246.

fiind durata aproximativă a voiajului Caffa-Genova), iar numele navei era “Santa Maria”.⁵⁵

Criza de navluri ce a urmat sfârșitului cruciatelor și decăderea construcțiilor navale a determinat și o schimbare a tonajului. Se urmărea acum mai puțin construirea unor nave mari cât reducerea costurilor de transport urmărindu-se realizarea unor economii în exploatarea navei și în mod special în folosirea mâinii de lucru⁵⁶. Această preocupare a determinat o schimbare în tehnica nautică, înlocuirea nef-urilor latine cu **cogga** cu vele pătrate. Acest nou tip de navă, ce derivă “genetic” din “cocha”, vasul “cog” din nordul Europei, a apărut la sfârșitul secolului XIII-începutul secolului XIV, în Mediterana. Cogga apare menționată sporadic încă din timpul celei de-a treia Cruciate (1189-1192) dar, în Italia, construcția propriu-zisă a acestui tip de navă a început un secol mai târziu. Până la jumătatea secolului XIV capacitatea navelor nef o întrecea pe cea a acestora din urmă, iar diferența principală de construcție era aceea că unica sa timonă era fixată în centrul pupei în timp ce nef-urile aveau două rame-cârmă laterale⁵⁷. Cogga, în schimb, nu avea velă latină ci o velă mare, pătrată⁵⁸, fapt ce a ușurat navigația și pe vânt mai slab. Catargul acestei ambarcațiuni ajungea până la 45 de metri, iar capacitatea de încărcare varia între 150 și 1 000 tone⁵⁹.

Cogga avea până la 3 punți, între 3 și 4 arbori înalți, cu platforme construite pentru a ține sub foc navele inamice, cu două sau trei castele înalte până la 6-7 metri. Inițial cogga era armată cu catapulte și arbalete mari în locul cărora au fost instalate mai apoi bombarde și tunuri mici⁶⁰. La bordul navei se afla și un lembo – ambarcațiune cu un catarg și vele și una mai mică cu rame⁶¹. În funcție de tonaj și de scopul în care era folosită, existau mai multe tipuri de cogga, nave care, din cauza tonajului lor, erau considerate giganți ai mărilor pentru epoca respectivă, fiind deseori comparate cu 8-12 galere⁶². Acceptarea rapidă a navei cogga de către genovezi a fost făcută sub impulsul negustorilor de alaiun - ne referim la transportul de marfă cu volum mare și valoare mică pe rutele maritime străbătute de italieni. Penuria de mână de lucru provocată de Ciuma Neagră poate explica și ea triumful acestui tip de navă. Măsurile precise ale acestui bastiment nu sunt cunoscute, se știe numai că raportul dintre lățime și lungime era, în general, de 1 : 3,6 m, grație celui stabilit la Veneția, prin anul 1410, în manuscrisul **Fabrica di galee**⁶³.

Calificativul de “baonesca” ce apare uneori în texte legat de cogga se referă la originea navei dotată cu o cârmă de tip baiones, prinsă de etambou, dar genovezii au perfecționat modelul pentru a realiza cea mai pântecoasă unitate navigantă a secolului

⁵⁵ L. Balletto, *A Caffa nel 1298-1299*, în *I problemi del Mar Nero nel passato e nel presente*, Genova, 1993, p. 22.

⁵⁶ M. Balard, *La Romanie*, p. 555.

⁵⁷ S. P. Karpov, *op. cit.*, p. 28.

⁵⁸ Alexandru Retinschi, *op. cit.*, p. 61.

⁵⁹ *1128-2000. Il porto di Genova. The port of Genoa. Le port de Genes*, Consorzio Autonomo del Porto di Genova, Editrice Sagep, Genova, 1971, p. 37.

⁶⁰ S. P. Karpov, *op. cit.*, p. 28.

⁶¹ Alexandru Retinschi, *op. cit.*, p. 62.

⁶² S. P. Karpov, *op. cit.*, p. 28.

⁶³ Michel Balard, *La Romanie*, p.557.

XV. Conduasă de un echipaj redus la 50 de oameni și protejată de câțiva arcași, cogga a devenit bastimentul cel mai important din epocă⁶⁴.

În perioada anilor '80 ai secolului XIV – sfârșitul anilor '20 ai secolului XV, când cogga domina în rândul navelor rotunde venețiene, tonajul său mediu era de 500-900 butoaie, adică aproximativ 300-540 tone. La bord deserveau 27-43 marinari, existând un raport de un marinar la 20 de butoaie, în timp ce pe nef, în secolul XIII, standardul prevedea un marinar pentru fiecare 10 milliari, iar în secolul XV, un marinar pentru 12 butoaie⁶⁵. Deja, în cursul secolului XIV cogga a început să se confunde cu nef-ul, iar termenul nef începea să semnifice cogga⁶⁶. În secolul XV, în navigația italiană, cogga a fost înlocuită cu o navă nouă care a reușit să combine avantajele sale cu cele ale nef-ului: fie o velă pătrată pe arborele central, fie o velă latină și timonă centrală⁶⁷. Se pare că transformările suferite de cogga au dus la apariția unui nou tip de navă, **caraca**.⁶⁸

În afara navelor lungi și a navelor pântecoase, în flotele orașelor maritime italiene au mai funcționat și alte tipuri de ambarcațiuni folosite în secolele XIII-XIV în relațiile cu Orientul. Una dintre ele a fost nava "**lignum**" termenul desemnând în catalană un bastiment modest propulsat prin forța ramelor, iar la Veneția, un vas de transport. Pentru Genova, care folosea la rândul ei această navă, distingem prețuri de vânzare ale navei, foarte diferite variind probabil în funcție de tipul de lignum tranzacționat⁶⁹. Un tip de **lignum** era cel **de bandis** sau **de orlo**, ca rezultat se pare al transformării galerelor mici în nef-uri. Este vorba de o mică navă cu vele, cu bordurile înălțate ce aveau rol de protecție (ele erau completate cu un fel de baricadă întinsă de la pupa la prova) și care transporta de la 50 la 100 tone de încărcătură. De pildă, un lignum de orlo, numit "**Gesu Cristo**" (navă ce aparținea lui Pellegrino Danielle și era destinată traficului intern în Marea Neagră, pe ruta Chilia-Pera), putea transporta cai, grâne și o cantitate apreciabilă de metal prețios, în același timp.⁷⁰ Un alt tip era **ligna de teriis** (tipul cel mai apropiat de galeră), un bastiment cu punte unică⁷¹, manevrat în exclusivitate de vâslași, era un bastiment dotat cu furcheți pe care se agață zbirul ramelor⁷². Diferența principală dintre o galeră și un lignum de teriis era dată de numărul ramelor : mai mult de 100 la galere și între 60 și 100 pe un lignum de teriis⁷³. Un act notarial asimila acest tip de lignum cu panfila. Există o părere, la care aderă mai mulți cercetători, potrivit căreia tot ceea ce nu este nef, coggă sau galeră este lignum și de aceea lignum-ul apare ca sinonim, în documente, pentru panfilă sau taridă⁷⁴.

În ceea ce privește **panfila**, numele ei vine din grecescul "**panfilos**" care în Bizanț reprezenta o navă propulsată de rame folosită la transportul materialelor de

⁶⁴ Idem, *I mercanti*, p.246.

⁶⁵ S. P. Karpov, *op. cit.*, p.28.

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ *Ibidem*, p.29.

⁶⁸ N. Ovcharov, *op. cit.*, p. 86.

⁶⁹ Laura Balletto, *Genova*, p.129.

⁷⁰ G. Pistarino, *op. cit.*, p.46.

⁷¹ Giovanni Forcheri, *op. cit.*, pp.37-39.

⁷² Michel Balard, *La Romanie*, p. 559.

⁷³ Giovanni Forcheri, *op. cit.*, pp. 37-39.

⁷⁴ Michel Balard, *La Romanie*, p.559.

război⁷⁵. Panfilele erau ambarcațiuni de tipul galerelor dar de dimensiuni reduse, numărul vâslelor variind, de obicei, între 40 și 100 de persoane⁷⁶. La sfârșitul secolului XIII, panfilele erau nave cu 70 până la 84 de rame, iar unele dintre ele erau echipate pentru piraterie tocmai pentru că se numărau printre navele mici ale flotei genoveze, rapide datorită numărului de vâsleși și apte pentru lovituri fulgerătoare. Nava a căpătat într-o jumătate de secol proporții mai ample apropiindu-se de galerele armate dar păstrând totuși o formă foarte ascuțită⁷⁷.

Un alt tip de navă al secolului XIII a fost *tarida* destinată transportului rapid de cai și materiale de război. Velierul avea fundul plat, iar pereții de deasupra liniei de plutire erau verticali, număra 20 până la 50 de vâsleși de fiecare bord și avea un raport de 1 la 8,5 m între lungime și lățime⁷⁸. *Tarida* era o ambarcațiune cu punte unică, cu velă latină fixată pe unul sau doi arbori, două rame-cârmă laterale și număra de la 10 la maximum 20 de vâsleși în fiecare bord. În secolele XIII-XIV, *taridele* venețiene serveau, în general, pentru transportul a mici grupuri de soldați (circa 30 de persoane și caii lor), mașini de război sau încărcături mai mici⁷⁹, cam de 100-200 tone. Treptat, elementele de construcție ale *taridei* au fost modificate într-atât încât a ajuns să semene cu un nef mai mic⁸⁰, fapt demonstrat și de prețul lor de vânzare, mai mic decât al unui nef, *cogga* sau *galera*⁸¹. Ca tip de navă, *tarida* a fost folosită cu precădere de genovezi, așa cum spune Pachymeres: “venețienii au traversat mări și oceane cu navele lor lungi”, în schimb, “genovezii riscau să navighe chiar și în plină iarnă la bordul unor nave de o lungime mai redusă ce se numeau *taride*.”⁸²

La mijlocul secolului XII, genovezii au construit cea mai mare navă cu două punți, iar în secolul XIII, cu trei punți, dar referirile la ele sunt foarte rare de unde rezultă că *taridele* de acest gen nu au intrat în uzul curent. În secolul XIII, apare și cabina (“*thalamum*”, “*paradisus*”, “*camera*”). În ceea ce privește arborii la navele cu două catarge, cel din prova era mai greu și mai înalt decât celălalt și avea trei vele, în timp ce al doilea catarg avea numai două. Existau 4 până la 7 vele de diferite dimensiuni adaptate schimbărilor de vreme, confecționate numai din pânză de bumbac, țesută la cele mai bune manufacturi din Genova sau Marsilia. Nava mai dispunea de două rame de guvernare laterale, iar puntea de deasupra era parțial protejată de atacuri, de o solidă baricadă din lemn (“*orlum*”) ce se întindea de la pupa la prova pe fiecare parte a navei. Când ambarcațiunea a început să fie adaptată transportului de cruciați, puntea de jos a fost îmbunătățită cu spații speciale pentru cai. Pe *taridele* genoveze cu o singură punte, caii erau ținuți chiar în mijlocul acesteia. Uneori, *taridele* erau echipate cu un fel de elevatoare, punți în mișcare, ce aduceau o ușurătate mai mare în procesul de îmbarcare-debarcare. Acest tip de nave mai avea două castele construite suprapus, iar camerele

⁷⁵ G. Clerc-Rampal, *op. cit.*, p. 142.

⁷⁶ S. P. Karpov, *op. cit.*, p. 25.

⁷⁷ Alexandru Retinschi, *op. cit.*, p. 61.

⁷⁸ Michel Balard, *La Romanie*, p. 560.

⁷⁹ Eugene H. Byrne, *Genoese shipping in the twelfth and thirteenth centuries*, Cambridge, Massachusetts, 1930, p. 5.

⁸⁰ S. P. Karpov, *op. cit.*, p. 30.

⁸¹ Laura Balletto, *Genova*, p. 129.

⁸² Georges Pachymeres, *Relations Historiques*, II, Livres IV-VI, p.534.

amenajate pentru negustori (care erau mai pretențioși decât cruciații) aveau un confort și un lux deosebit.⁸³

Între navele de mai mici dimensiuni existente în această perioadă, se numără și nava numită **bucius** sau **buzo-navis** considerată, în secolul XIII, un tip de navă arhaică. Era o barcă de transport de talie medie, cu un echipaj ce varia între 11-35 de marinari⁸⁴. Bucius era o navă apropiată de nef-ul latin dar mai mică, ea nu mai apare în documente după 1275 decât sub forma bucius-navis care e asemănată total cu nef-ul latin⁸⁵.

Numeroase alte nave, de tonaj mic, deserveau paza costieră sau făceau servicii locale. De pildă, ambarcațiuni cu rame de tipul galerelor dar de dimensiuni reduse erau **fusta** (mică navă negustorească, se pare de proveniență olandeză⁸⁶) și **sagitta**, al căror număr de vâslași varia de la 40 la 100⁸⁷. Printre micile nave rotunde tipul cel mai răspândit era **borca**⁸⁸, iar variantele sale erau **marani** și **chiatte (salandrie)**. Inițial sub numele de salandria se subînțelegea o barcă de război cu rame dar, în secolul XIII, această denumire definea o navă cu vele, cu două punți, fără rame. Capacitatea acestei ambarcațiuni varia de la 275 la 290 tone și nu avea mijloace nautice prea elevate. Bărcile, în secolul XV, transportau până la 500 de cântare adică 10,5 tone de încărcătură și ajungeau la dimensiunile următoare: 12,6 m lungime, 3,5 m lățime și 1,2 m în înălțime. Aceste nave mai erau denumite "bune pentru orice scop". Ele erau ambarcațiuni de dimensiuni mici-mijlocii, aveau un catarg cu două brațe perpendiculare pe care se întindeau pânzele,⁸⁹ pupa înălțată și o rapiditate destul de mare. Au fost folosite fie de italieni, fie de greci, în regiunea pontică⁹⁰.

Pentru transportul vitelor și mai ales al cailor au fost folosite navele **uscieri** sau **uxerii**, uneori erau denumite simplu "transportatoarele de cai". În secolul XIII câteva din navele de transport de acest tip puteau lua la bord 200 de cai și 600 de persoane; în mod obișnuit ele aveau un echipaj ce număra 80-90 de persoane⁹¹.

Printre tipurile de nave menționate de actele notariale genoveze de la Chilia, în secolul al XIV-lea – panfilo, barca, cogga, galiota și legno – apare și **ciguta**, ambarcațiune despre care nu se știe mai nimic, informațiile care ne parvin sunt insuficiente pentru a putea stabili proveniența acestui tip de navă precum și caracteristicile ei principale. Un document încheiat la Chilia la 1 septembrie 1360, menționează o ciguta fără a explica tipul navei. Într-un act similar din 5 mai 1361 se pomenește nava "Sanctus Gregorius" care este descrisă ca fiind o ciguta de orlo sau lignum parvum (navă mică de lemn). Calificativul "de orlo" este des întâlnit și la alte tipuri de nave genoveze și se presupune că se referă la o prelungire a bordajului deasupra punții, așa-numitul "bastingaj" sau "parapet".⁹²

⁸³ Eugene H. Byrne, *op. cit.*, p. 7.

⁸⁴ S. P. Karpov, *op. cit.*, p. 30.

⁸⁵ Michel Balard, *La Romanie*, p. 561.

⁸⁶ Bruno Veronese, *op. cit.*, p. 84.

⁸⁷ S. P. Karpov, *op. cit.*, p. 25.

⁸⁸ Alexandru Retinschi, *op. cit.*, p. 62.

⁸⁹ N. Ovcharov, *op. cit.*, p. 94.

⁹⁰ S. P. Karpov, *op. cit.*, p. 29.

⁹¹ *Ibidem*.

⁹² Neculai Pădurariu, *Ciguta. O navă enigmatică pe Dunărea medievală*, în "Marea Noastră", anul III, nr. 10, ian.-mart., 1994, p. 11.

Statutele interziceau navigația în anumite perioade; din actele notariale redactate de Lamberto di Sambuceto știrile despre nave se răresc considerabil în perioada 22 decembrie 1289-14 martie 1290. De pildă, despre legni nu mai apar știri după 9 noiembrie, despre navi după 19 august, despre galere după 16 iunie, despre taride după 27 iunie, bucio apare abia la 1 iulie, iar barca e menționată la 29 noiembrie într-un contract de vânzare-cumpărare. Navele puternice nu țineau cont de interdicții și riscau continuând să navigheze și în lunile în care navigația era oprită. În actele notariale la care facem referire apar menționate asemenea veliere puternice: legni la 23 martie, navi la 16 martie, taride la 20 martie, galere la 28 aprilie și sandalo la 6 mai.⁹³

Din studiul documentelor se desprinde concluzia că în navigația practică în zonele meridionale și septentrionale ale Mării Negre, aceasta fiind direcția principală de trafic, prevalau navele cu capacitate mijlocie, lignum și tarida și cele asimilate ca tip. Procentul lor era de 64,4% din navele înregistrate, ambarcațiunile mari-galere, nef, cogga - fiind prezente într-un număr mai mic, de circa 28,8%⁹⁴. În actele notariale instrumentate la Caffa de Lamberto di Sambuceto sunt menționate cam toate tipurile de nave ce au navigat în Marea Neagră în anii 1289-1290, acestea fiind: legni, navi, taride, galere, bucius, sandalo și bărci.⁹⁵

Așa cum se știe, navele de secol XIII-XIV erau în principal nave comerciale dar puteau deveni, atunci când era necesar, nave de război, iar un program de apărare în ape apropiate sau îndepărtate nu excludea o atenție constantă pentru marfa pe care o transportau navele. Este un moment în care războiul și comerțul "se căsătoresc"⁹⁶. Negustorii-războinici, aristocrați sau nu, ce au cucerit Chios în două rânduri și au creat seniorii în insule și pe litoralul peninsular, au efectuat expediții ca cele de la Fregoso, au pus bazele unor centre comerciale din Alexandria până la Tripoli și de la Beirut până în Damasc, s-au extins, de la Tauro, împrejurul Mării Negre, în puncte maritime cheie sau în regiunile danubiene, ca de exemplu, Licostomo.⁹⁷

Odată cu apariția artileriei la bordul vaselor, arhitecturii navali au fost nevoiți să reconsidere structura galerelor pentru a le face să reziste la recul. Începând cu anul 1316, prin *Statutele Gazariei*, navele de comerț au fost obligate să aibă în dotare bombarde, al căror număr depindea de greutatea lor. Astfel, o navă de 600 de tone trebuia să aibă 5 bombarde cu 120 de proiectile de fier sau piatră⁹⁸. Important este faptul că valoarea combativă a unei nave era măsurată în cantitatea de fier pe care o putea arunca asupra inamicului, pe minut⁹⁹. Spre deosebire de galere, navele cu vele aveau flancurile libere și pe ele se puteau instala numeroase tunuri¹⁰⁰. Perfecționându-se astfel, navele cu vele au devenit adevărate citadele apărate de tunuri pe toate părțile, dând, în cele din urmă, o lovitură de grație navigației cu rame¹⁰¹.

⁹³ L. Balletto, *Genova*, p. 134.

⁹⁴ S. P. Karpov, *op. cit.*, p. 32.

⁹⁵ L. Balletto, *Genova*, p. 127.

⁹⁶ G. G. Musso, *op. cit.*, p. 20.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 21.

⁹⁸ Augusto V. Vecchj, *Storia generale de la Marina Militare*, vol. I, Tipografia di Raffaello Giusti, Livorno, 1895, p. 114.

⁹⁹ H. van Loon, *op. cit.*, p. 114.

¹⁰⁰ Ion A. Manoliu, *Nave și navigație*, București, 1984, p. 40.

¹⁰¹ G. Clerc-Rampal, *op. cit.*, p. 144.

În ceea ce privește activitatea comercială propriu-zisă și tipul navei folosite, se poate spune că cea care determina alegerea navei era încărcătura. Începutul acestui proces s-a făcut remarcat la începutul secolului XIII, dar el nu a atins și navigația galelor de linie italiene, nave implicate în navigația pe distanțe lungi pentru mărfuri de mare valoare. Motivul acestei schimbări a fost transformarea structurii comerțului, creșterea cotei, pe piață, a mărfurilor originare din zonele Mării Negre. Reorientarea a fost determinată și de scăderea tarifului de închiriere a navelor rotunde, de mărirea capacității lor, de îmbunătățirea caracteristicilor tehnice și de accelerarea ritmului navigației.

TYPES OF SHIPS FROM VENICE AND GENOA IN THE BLACK SEA (THIRTEENTH – FOURTEENTH CENTURY)

Abstract

There were periods of times in the world's history when the navigation had an important role in the development of the society. The ships and the navigation had been and it will be an indivisible unit, an essential condition for the development of the state authority of a state who has outgoing at the sea. The history of the Greeks and the Phoenicians, of the medieval hanseatic fortress and of the Italian maritime republics – Amalfi, Genoa, Pisa, Venice – is more the history of its fleet. Although the Middle Ages had brought to the spraying of the Byzantine Empire unity; it had interrupted roads and trades, it had removed markets and it had impeded piracy, the coastier cities of the Italic Half-Isle had succeeded, through themselves, in preserving and promoting their antique maritime activity.

The traffic on sea appeared easy and rewarding, although the wars and invasions from the half-isle brought about uncertainty. Thus, a communications net united the whole seacost and even if the classical harbours like Ostia, Miseno, and Ravenna had went down, another ones developed and they were adjusted to the new exigencies (Venice, Ancona, Napoli, Amalfi, Pisa and Genoa). During the 12-th and 15-th centuries, the interregional and internal trade was very developed; there were made important steps for creating a Mediterranean market from Italy far to Caucasus and Crimea coasts. This market was connected to the central and north – European ones, with which it intensively changed goods.

The most cheaper vehicle was the boat and the navigation became one of the most important barometers of the economic life in Italian maritime cities, especially Venice and Genoa. The coasts of Greece and Dalmatia were dominated by the Italian navy which had laid till the Byzantine Empire, in West, all the Whole meridional France, in Corsica and Sardinia, being under their influence. In some periods of time they laid their naval "domination" in the septentrional Africa and Maroco and even in the region of Hercules Columns and the Spanish oriental coasts.

Political development of the Italian maritime republics had brought a new maritime expansion. Cities like Venice and Genova took part in Byzantine Empire events and so they ensured some commercial and political favours. In the East, the

islands from Aegean and different parts of Asia Minor, there were Genoese and Venetian possessions. The Italians had settled down in the Black Sea area, too, especially in Crimea and Azov Sea where they built fortresses and durable commercial emporiums, through which they converged in transit different goods from all kinds of countries for trade. The newcomers had used the Roman boats but they did some changes required by the new needs because they were meant to the trade and also to the war. The success of the international trade was very tied up to the changes that it had often appeared in the navigation science. The board instruments had been improved continuously, the portulans and the nautical maps had been multiplied and the construction of the ships had been suffered important changes. The types of ships made for transportation diversified and the good ware “made it’s option” for the type of boat which had to be used.

During the 8-th and 14-th century, Mediterranean navy, and the Black Sea, being tied up through straits of the Mediterranean Sea and other Seas which it was, consisted of, can’t be detached of the board of the navigation spread in all the Italian maritime cities. The Venetian and Genoese ships that had been sailing on the Black Sea, during the 8-th and 15-th centuries, were of two types: “long boats” which oars and “pot-bellied ships” with sails. The selection of the boat was determined by the type of the transportation and by the navigation’s conditions.

The galleys had a small tonnage but they were fast and easy workable due they were used for spices and valuable and exotic goods. The cereals, the wood, the minerals and big goods were transported with the “round” boats with sails. These ships didn’t have such a speed, but they had a considerable loading capacity and they were very steady. In the category of long boats impeded with the help of the oars “came in” **the galley** or **galea** which it was of two types: easy galleys, characterized by fineness and rapidity, and heavy galleys for which the builders had tried to blend the benefits of the galleys and the “pot-bellied” ship. **Galeasa** was another type of “pot-bellied” ship, an alternative of big galley, with a high board and three masts, which it used for propulsion almost exclusively the sails. Other types of galleys were: **the galliot**, **the galion**, **the bastard** and **the bucintoro**. **Xandalum** was another type of ship who came from Byzantine tradition and it appointed at the beginning a little dromon. From the viewpoint of the naval architecture it was later compared with a **caïque**. The “pot-bellied” boats were slower and they had big difficulties during the storms and between 13-th and 14-th centuries, **the navis** or the **nef** was the main type of “pot-belleid” ship. In time the nefes had been replaced with boats with a bigger transport capacity – **cogga**, which came from the ships from Northern Europe. Besides long ships and pot bellied boats, in the navy of Italian maritime cities were some other types of crafts used during 13-th and 14-th centuries for relation with the East. These were: **lignum de bandis** or **orlo**, **ligna of teriis**, **panfila**, **tarida**, **bucius** or **buzo-navis**, **fusta**, **sagitta**, **borca** and **uxerii**.

Regarding the commercial activity and the type of the used ships, we can say that the cargo determined the selection of the boat. The beginning of this action was at the beginning of the 13-th century, but it didn’t “touch” the navigation of the Italian galleys involved in long-distance navigation for big valuable goods. The reason of this change was the transformation of the trade structure, the development of the quotation on the market of the goods from the Black Sea area. The change was determined by the renting tariffs waning of the “pot-belleied” ships, by the enlarging of its capacity and the improvement of the speeding of the navigation traffic.

VENEȚIA ȘI CRUCIADA DE LA NICOPOL

OVIDIU CRISTEA

În memoria lui Francisc Pall

1. *Leul și Semiluna (1381-1396)*¹

Politica Veneției față de Imperiul otoman a fost mult prea complexă pentru a fi sintetizată într-o formulă banală; Franz Babinger considera că pentru Serenissima a fost vitală crearea unui sistem de securitate pentru Adriatica, obiectiv mult mai realist decât alungarea otomanilor din Europa². Pentru savantul german politica venețiană a fost caracterizată, mai ales după declanșarea crizei de structură a Imperiului otoman în 1402, prin prudență exemplară, prin perspicacitate admirabilă și prin constanță miraculoasă³.

Există însă și puncte de vedere care pun sub semnul întrebării eficiența politicii venețiene față de Imperiul otoman. Astfel, Camillo Manfroni a susținut că, deși ar fi înțeles că turcii constituiau o problemă serioasă, Republica Sfântului Marcu ar fi ratat toate ocaziile ce i s-au oferit pentru a zdrobi puterea sultanilor mulțumindu-se cu o politică strict defensivă rareori întreruptă de câte o acțiune ofensivă; sceptică în eficiența unei cruciade anti-otomane, Veneția s-ar fi orientat către expansiunea în Terraferma⁴. Totuși, ar fi de remarcat că Veneția nu s-a extins doar în Peninsula Italică⁵, ci a anexat și

---

¹ Titlul acestui capitol ar fi putut fi, preluând o metaforă folosită de Palmira Brummett, *The Ottoman as a World Power what we don't know about Ottoman Sea-Power*, în "Oriente Moderno", XX(LXXXI), 2001, 1, p. 2, "Balena și Elefantul" pentru a sugera conflictul dintre o putere maritimă și o putere terestră. Așa cum se precizează chiar în studiul citat "The whales are naturally adapted to the sea. The elephant is not. It has neither the natural inclination, nor the desire for life at sea. The image of the Ottoman Empire as elephant, thus accounts for an essential paradox in the history of Ottoman sea-power - the story of a sea-power that is not supposed to be interested in the sea".

² Franz Babinger, *Le vicende veneziane nella lotta contro i Turchi durante il secolo XV*, în "La Civiltà Veneziana del Quattrocento", Firenze, 1956, p. 55.

³ Ibidem, p. 54.

⁴ Camillo Manfroni, *La Battaglia di Gallipoli e la politica veneto-turca (1381-1420)*, în "Ateneo Veneto", 25, 1902, t. 2, fasc. 1, p. 3-34 și fasc. 2, p. 129-169.

⁵ Pentru extinderea în Terraferma recent a fost formulată o ipoteză interesantă; ar fi vorba nu atât de dorința de a-și constitui o bază teritorială în Nordul Italiei care să compenseze pierderea unor poziții în Levant sau de intenția de a compensa pierderile comerciale printr-o reorientare dinspre domeniul maritim spre cel terestru, ci de un răspuns firesc al Republicii față de agresivitatea altor principate italiene v. Maria Nadia Covini, *Liens politiques et militaires dans le système des Etats italiens (XIIIe - XVe siècle)*, în vol. colectiv *Guerre et concurrence entre les Etats européens du XIVe au XVIIIe siècle*, sous la direction de Philippe Contamine, Paris, 1998, p. 28-31 care arată că între 1380-1402 ducatul Milanului a exercitat o presiune politică și militară extraordinară în Lombardia. Provocarea milaneză ar fi antrenat și alte puteri într-o cascadă de acțiuni militare; Veneția și Genova ar fi dorit vreme îndelungată să rămână dacă nu în afara, măcar "Studii și Materiale de Istorie Medie", vol. XXI, 2003, p.117-129

teritorii din Romania fapt ce sugerează că venețienii nu s-au rezumat în Levant doar la defensivă. Dacă venețienii au fost preocupați în primul rând de apărarea pozițiilor lor, nu e mai puțin adevărat că a fost vorba de o defensivă activă care a încercat să preîntâmpine acțiunile adversarilor.

După încheierea războiului Chioggiei Serenissima pare să fi menținut relații relativ bune cu sultanul Murad I. În 1381 Pantaleone Barbo, bailul Republicii la Constantinopol, era împuternicit să trimită "*unum nuntium ad Moratum, amicum nostri dominii*(subl. m)" pentru ca acesta să acorde aceeași bunăvoință venețienilor în teritoriile pe care le stăpânea⁶. Trei ani mai târziu conducerea venețiană răspundea unei solii trimise de Murad mulțumind pentru bunele intenții arătate de acesta la adresa supușilor Serenissimei; în același timp însă, Senatul se scuza pentru refuzul de a-l ajuta pe sultan împotriva genovezilor din Pera explicând că nu era posibilă ruperea păcii de la Torino deoarece Genova își onorase toate obligațiile asumate, iar Veneția dorea l-a rândul ei să-și respecte angajamentele⁷.

Bunele relații cu Murad au părut să se schimbe puțin înainte de bătălia de la Kossopopolje (1389) când de teama unui atac otoman asupra centrelor Coron și Modon⁸, Serenissima a purtat negocieri pentru aderarea la o ligă navală antiotomană⁹; după moartea sultanului Murad I relațiile cu otomanii s-au deteriorat rapid, Baiazid I adoptând o atitudine mult mai agresivă. În toamna lui 1389 noul sultan încheia un tratat cu genovezii¹⁰, iar în anul următor ocupa emiratele Mentеше și Aydin, cu care Serenissima avea vechi acorduri comerciale. În plan politic cucerirea acestora accentua presiunea otomană asupra imperiului colonial venețian din Egeea. În acest sens, cronicarul bizantin

la marginea teatrului de război, dar tentativa familiei Visconti de a crea un puternic stat teritorial care ar fi afectat echilibrul italian a obligat Veneția să intervină. Potrivit acestei interpretări Serenissima ar fi fost "târâtă" în conflict și nu ar fi existat un plan inițial de extindere în Terraferma.

⁶ N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră. I. Dobrotici*, AARMSI, s. II, tom 36, 1914, p. 1064; F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Roumanie*, I, Paris-La Haye, I, doc. 611, p. 150-151.

⁷ N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră, II. Legăturile cu turcii și cu creștinii din Balcani de la lupta de la Kossovo până la cea de la Nicopole (1389-1396)*, AARMSI, s.2, tom 36, 1914, doc.1, p. 23: "Sicut toti mundo exstat notorium, nuper firmavimus pacem cum Ianuensibus quam pacem ipsi Ianuenses nobis observaverunt et observant, et versa vice nos eam observavimus et observare intendimus pro honore et fama nostri dominii". O scurtă prezentare a raporturilor Veneției cu otomanii în această perioadă la Elizabeth Zachariadou, *Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Mentеше and Aydin (1300-1415)*, Venice, 1983, p. 73-75.

⁸ Vezi Kate Fleet, *Early Turkish Naval Activities*, în "Oriente Moderno", XX (LXXXI), 2001, I, p. 131, nota 10.

⁹ În iunie 1388, la un an de la încheierea tratatului cu Murad I, Genova propunea Veneției formarea unei ligi anti-otomane la care mai puteau adera împăratul Bizanțului și Ordinul Ospitalier. Venețienii au răspuns favorabil sub rezerva respectării unor condiții. Acestea prevedeau ca venețienii să poată face negoț în terorii ostile genovezilor, aceștia având la rândul drept să întrețină relații comerciale cu terorii ostile Veneției; Genova trebuia să promită că nu va anexa nici un teritoriu cuprins între Chios și Veneția, după cum și Serenissima primea să nu ocupe nici un teritoriu a Partivento usque Colivolum vezi Fr. Thiriet, *Régestes*, I, doc. 739, p. 178, Michel Balard, *La Roumanie génoise (XIIe - début du XVe siècle)*, I, Roma, 1978, I, p. 95.

¹⁰ M. Balard, *La Roumanie génoise*, I, p. 97; Elizabeth Zachariadou, *Trade and Crusade*, p. 76.

Ducas după ce notează că “Baiazid a desființat toate domniile cele multe de pe fața pământului Asiei Mici”, a pregătit o flotă de “zeci de corăbii de război” cu care a atacat Chios, insulele Ciclade, Eubeea și părțile Atenei¹¹. Repercusiunile politico-militare ale cuceririi emiratelor anatoliene de către Baiazid au fost agravate de consecințele comerciale, cea mai dăunătoare intereselor venețiene fiind interdicția exportului de cereale, măsură al cărei ecou îl găsim tot în cronica lui Ducas¹².

Veneția a încercat să negocieze trimițându-l în solie la Baiazid pe Francesco Quirini. Sultanul se angaja să reînnoiască tratatele pe care emirii de Monteshe și Aydin le avuseseră cu Veneția și acorda supușilor orașului libertatea de a face negoț în teritoriile sale. Dar în ciuda acestor promisiuni, o lună mai târziu era interzis exportul de grâu, interdicție rămasă în vigoare până în 1402, deși venețienii erau dispuși să plătească o taxă exorbitantă (1 hyperper/1 modius de grâu)¹³.

În anii următori situația în România a continuat să se deterioreze. La 21 februarie 1391 conducerea venețiană constata situația dificilă în care se găseau Nauplion, Coron, Modon și Negroponte care erau zilnic atacate de turci. Aceștia capturasera mulți supuși ai Republicii și țineau Negroponte sub un asemenea asediu încât nimeni nu îndrăzne să plece pe mare¹⁴. În fața presiunii otomane Veneția a încercat să își apropie populația grecească din teritoriile pe care le stăpânea în România, reprezentanții Republicii primind instrucțiuni să respecte credința și obiceiurile locale; în situații extreme venețienii au recurs chiar la scutiri de impozit pentru ca populația să poată întreține fortificațiile și să le asigure paza¹⁵.

În 1392 venețienii constatau că puterea lui Baiazid a crescut foarte mult “*ad damnum cristianitatis, per terram et per mare*”¹⁶ și aflau cu îngrijorare că turcii armau în apropiere de Constantinopol, Thessalonic și “în alte teritorii supuse lor” mai multe

---

¹¹ Ducas, *Historia Turcobyzantina (1341-1462)*, ed. Vasile Grecu, București, 1958, p. 74.

¹² Ibidem: “Baiazid a oprit apoi trimiterea de cereale ce se primeau în fiecare an din Asia pentru aprovizionarea insulelor”; este de notat că grânele nu serveau numai la aprovizionarea insulelor din Egeea, ci și a orașelor din Italia.

¹³ Elizabeth Zachariadou, *Prix et marchés des céréales en Roumanie (1343-1405)*, “Nuova Rivista Storica”, 51, 1977, 3-4, p. 298-299. După distrugerea Tanei situația comerțului cu grâu a devenit și mai dificilă.

¹⁴ N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră*, II, doc. XXI, p. 35 “Cum loca nostra Neapolis Romaniae, Coroni et Mothonj multum opprimantur a Turchis, et quotidie dicti Turchi capiant de nostris et vadant jn cursu circa loca nostra predicta, et precipue tenent locum nostrum Negropontis sub tanta obsidione quod nequeunt, nec audent exire per mare”.

¹⁵ Pentru colaborarea între venețieni și populația grecească v. Alain Major, *Un héritage de la quatrième croisade: les Vénitiens à Nauplie et Argos au XVe siècle*, în “Pèlerinages et croisades. Actes du 118e congrès national annuel des sociétés historiques et scientifiques”, Paris, 1995, p. 292 amintește că în 1429 arhimandritul ortodox de Argos era lăudat de conducerea venețiană pentru modul admirabil în care condusese rezistența împotriva unui atac otoman. Există însă și exemple contrare; documente venețiene arată că existau țărani care fugeau din teritorii venețiene în “Turchia”. Un astfel de caz, în anii 1400-1401, este comentat de Elizabeth Zachariadou, *Notes sur la population de l’Asie Mineure turque au XIVe siècle*, “Byzantinische Forschungen”, 12, 1987, p. 230.

¹⁶ N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră*, II, doc. XXVIII, p. 37.

galere și alte numeroase corăbii; deși zvonurile care circulau indicau drept țintă Sinope¹⁷, Serenissima ordona măsurile care se impuneau pentru protecția posesiunilor sale¹⁸. Un an mai târziu, în 1393, cronicarul Antonio Morosini nota că Baiazid armase în Strâmtori trei galere și mai mult de 60 de alte tipuri de ambarcații astfel încât nimeni nu ar mai fi putut naviga în acele ape fără să fi avut un număr mare de galere¹⁹.

Anii premergători cruciadei de la Nicopol au fost din ce în ce mai dificili pentru interesele venețiene în România; acordul cu Baiazid nu adusese nici un fel de îmbunătățire a relațiilor comerciale, iar raidurile otomane împotriva teritoriilor venețiene au continuat și după 1390. În fața imposibilității organizării unor ligi navale după modelul celor care, în prima jumătate a secolului al XIV-lea, asiguraseră victoriile de la Adramyttion și Smirna, Veneția a încercat mai întâi să ia măsurile defensive ce se impuneau, contribuind și la apărarea Constantinopolului, apoi a căutat să negocieze din nou cu Baiazid, gest la care a renunțat doar în momentul în care a avut certitudinea declanșării cruciadei de la Nicopol²⁰.

Se poate aprecia că politica venețiană în raport cu otomanii a fost în intervalul 1381-1396 excesiv de prudentă, Republica încercând să-și atingă obiectivele exclusiv pe cale diplomatică. Această strategie a dat roade doar pe timpul domniei lui Murad I a cărui dispariție a contribuit la deriorarea rapidă a raporturilor cu noul factor de putere din sud-estul Europei. Probabil că unul din punctele slabe ale politicii venețiene a constat nu atât în atitudinea defensivă adoptată, cât în faptul că s-a încercat aplicarea în relațiile cu otomanii a soluțiilor adoptate în raporturile cu emiratele de Aydîn și Mentesh²¹. Aceste două emirate erau - potrivit formulei d-nei Palmira Brumett - "balene" adică formațiuni politice care obțineau mari câștiguri din raidurile maritime întreprinse împotriva teritoriilor bizantine sau latine din România. Incursiunile nu vizau noi cuceriri, ci obținerea unei prăzi cât mai substanțiale.

Emiratul osman era, în schimb, un "elefant" a cărui politică a vizat de la început expansiunea terestră, raidurile maritime fiind sporadice. Abia în timpul lui Baiazid apare nucleul unei forțe maritime otomane al cărui scop pare să fi fost întreruperea circulației prin Strâmtori pentru negustorii italieni, apărarea poziției strategice de la Gallipoli și instituirea blocadei asupra Constantinopolului astfel încât bizantinii să nu poată primi ajutoare dinspre mare. Flota otomană nu putea întreprinde, în epocă, o acțiune agresivă și avea să mai treacă mult timp până când se va transforma într-un instrument eficient în mâinile sultanilor.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ Kate Fleet, *Early Turkish Naval*, p. 133 ignoră documentele publicate de Nicolae Iorga.

¹⁹ *The Morosini Codex* edited by Michele Pietro Ghezzi, John R. Melville-Jones, Andrea Rizzi vol. II Marino Falier to Antonio Venier (1354-1400), Padova, 2000 [Archivio del Litorale Adriatico, III], p. 192-194. Mulțumesc colegului Șerban Marin pentru amabilitatea de a-mi fi semnalat și pus la dispoziție ediția.

²⁰ Elizabeth Zachariadou, *Trade and Crusade*, p. 78-79.

²¹ Astfel în 1385 Veneția încerca să-l determine pe Nerio Acciaiuoli, stăpânul Atenei, să nu permită intrarea ambarcațiunilor piraților musulmani în porturile sale, în special Megara v. Kate Fleet, *Early Turkish Naval Activities*, p. 132. Este exact măsura impusă catalanilor din ducatul Atenei în deceniile doi și trei ale sec. XIV, măsură prin care se dorea împiedicarea joncțiunii între navele catalane și cele ale emiratelor maritime (Menteshe, Aydîn, Sarukhan, Qarasi).

2. Veneția și cruciada de la Nicopol

Este destul de răspândită părerea potrivit căreia Veneția nu s-a implicat direct în cruciada de la Nicopol, Signoria rezumându-se doar la apărarea Constantinopolului și a Perei în perioada imediat următoare catastrofei. Părerile mai vechi exprimate de Camillo Manfroni, Max Silberschmidt, Nicolae Iorga sau Freddy Thiriet²² au fost întărite de Francisc Pall²³. După o minuțioasă analiză a hotărârilor Senatului venețian, savantul clujean ajungea la următoarele concluzii:

- politica venețiană a vizat menținerea unui echilibru între libertatea de circulație prin Strâmtoari și dorința de a nu compromite relațiile cu Imperiul otoman.

- cifrele referitoare la efectivele flotei venețiene prezente în 1396 în Levant trebuiesc respinse.

- mărturia cronicilor venețiene care vorbesc de pătrunderea flotei venețiene pe Dunăre și de colaborarea cu trupele de uscat trebuie, de asemenea, respinsă deoarece alte categorii de surse ar dovedi că escadra venețiană nu a pătruns în Marea Neagră.

În cele ce urmează nu ne propunem să contrazicem concluziile la care a ajuns Francisc Pall, ci doar să le nuanțăm. Cred că, pentru a evalua implicarea venețiană în cruciada de la Nicopol, trebuie nu numai să stabilim gradul în care Veneția a luat parte la evenimente, dar să încercăm să găsim și o explicație pentru felul în care Republica a acționat.

În primul rând trebuie ținut cont de faptul că una dintre consecințele cele mai dramatice ale “războiului Tenedosului” a fost reducerea drastică a numărului de vase de război ale Serenissimei. Istoricul italian Camillo Manfroni observa că, la sfârșitul veacului al XIV-lea și la începutul celui următor, Veneția și-a redus flota militară “*a tal punto da compromettere seriamente i suoi piu vitali interessi*”²⁴. Într-adevăr, între 1381-1390, deși hotărârile Senatului prevedeau ca escadra Golfului să reunească 10 galere, rareori au fost armate 4, maximum 5 dintre care doar două în metropolă, restul revenind în seama coloniilor Creta și Negroponte. Cauzele acestei reduceri de efective trebuiesc căutate în uriașa datorie publică existentă la sfârșitul celui de-al treilea război al Strâmtoarilor, în lipsa oamenilor pentru echipaje²⁵ (situație accentuată încă înainte de

---

²² Camillo Manfroni, *La crisi della marina militare di Venezia dopo la guerra di Chioggia*, în “Atti del reale istituto veneto di scienze, lettere ed arti”, 69, 1909-1910, p. 988-989; Max Silberschmidt, *Das Orientalische Problem zur Zeit der Entstehung des türkischen Reiches nach venezianischen Quellen. Ein Beitrag zur Geschichte der Beziehungen Venedigs zu Sultan Baiezd I., zu Byzanz, Ungarn und Genoa und zum Reiche von Kiptschak (1381-1400)*, Leipzig, 1923, p. 166-171; Fr. Thiriet, *Venise et l'occupation de Tenedos...*, p. 240; Idem, *La crise des trafics vénitiens*, p. 61.

²³ Francisc Pall, *Considerazioni sulla partecipazione veneziana alla crociata antiottomana di Nicopoli (1396)*, RESEE, 7, 1969, p. 187-197.

²⁴ Camillo Manfroni, *La crisi della marina militare*, p. 983; cf. Frederic C. Lane, *Venise une république maritime*, Paris, 1985, p. 276

²⁵ Nevoia de a completa numărul de văslași a pus Serenissima în situația de a recurge la tot felul de expediente; astfel în 1402 Senatul decidea că galera trimisă din metropolă la Negroponte putea să recruteze o parte din văslași de pe drum v. David Jacoby, *Les gens de mer dans la marine de guerre vénitienne de la mer Egee aux XIVe et XVe siècles*, în idem, *Studies on the Crusader States and on Venetian Expansion*, Northampton, 1989, p. 190.

războiul din 1376-1381 de pierderea Dalmației)²⁶, precum și în dorința de a echipa un număr cât mai mare de vase comerciale, condiție esențială revitalizării comerțului cu Levantul.

Această reducere s-a repercutat asupra protecției convoaielor care au devenit foarte vulnerabile în fața atacurilor navelor otomane. Trebuie subliniat că între anii 1399-1402 navigația venețiană în bazinul pontic s-a făcut doar pe *cocche*, nu pe galere, din cauza asediului Constantinopolului de către otomani. Măsura adoptată de conducerea Serenissimei s-a datorat faptului că "*la flotta di pattuglia veneziana non era in grado di accompagnare efficacemente le caravane delle galere mercantili*"²⁷. *Cocca*, deși era o navă greoaie și puțin manevrabilă, era foarte solidă și foarte bine înarmată în comparație cu galera; capabilă să se apere singură, *cocca* se putea dispensa de protecția vaselor de război scutind astfel conducerea venețiană de cheltuieli importante.

În paralel cu problemele flotei de război venețiene se poate constata - potrivit documentelor venețiene din anii '90 ai secolului al XIV-lea²⁸ - o creștere a puterii navale otomane. Ar fi mai degrabă vorba de o aparentă ascensiune a marinei otomane rezultat, mai degrabă, al crizei puterilor maritime italiene, decât urmarea unui proiect al sultanului Baiazid de construire a unei flote redutabile²⁹. Elizabeth Zachariadou a subliniat că, în secolul al XIV-lea, navele otomanilor nu puteau rivaliza cu cele venețiene sau genoveze care au continuat să dețină în domeniul maritim o supremație tehnică indiscutabilă³⁰. La această supremație tehnică s-a adăugat în momentul cruciadei din 1396 o semnificativă sporire a numărului de galere de luptă și dacă este adevărat că cifrele oferite de cronicile venețiene pentru efectivele flotei Serenissimei în 1396 sunt exagerate (după cum observa pe bună dreptate Francisc Pall), este la fel de adevărat că, în comparație cu deceniul nouă al secolului al XIV-lea, Republica adriatică a făcut la mijlocul anilor '90 un efort financiar apreciabil în scopul contracarării pericolului turcesc.

Un alt lucru de care trebuie să ținem cont atunci când dorim să apreciem poziția Veneției în raport cu cruciada de la Nicopol se referă la rolul pe care Ungaria l-a avut în pregătirea și desfășurarea acestei expediții. Nu trebuie să pierdem din vedere faptul că cel mai de temut dușman al Serenissimei între 1355 și 1381 a fost Ungaria Angevină. Faptul că Republica adriatică nu a profitat de luptele pentru tron care au urmat morții lui Ludovic cel Mare, sugerează faptul că, în ciuda dorinței de a recuceri orașele dalmate, venețienii nu dispuneau nici de mijloacele militare, nici de cele financiare pentru a tranșa problema în favoarea lor. Atunci când Sigismund de Luxemburg a reușit să se facă recunoscut ca rege, balanța de forțe între Ungaria și Veneția era net în defavoarea celei

²⁶ Camillo Manfroni, *La Battaglia di Gallipoli*, p. 8.

²⁷ Sergej P. Karpov, *La navigazione veneziana nel Mar Nero XIII-XV sec.*, Ravenna, 2000, p. 104.

²⁸ Vezi Fr. Thiriet, *Régestes*, I, doc. 928, p. 217. la care se poate adăuga un fragment publicat de N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră*, II, doc. XXII, p. 35: "Quamplura ligna Turchorum exiverunt in mari".

²⁹ Pasajul din Ducas pe care l-am semnalat mai sus nu precizează de ce fel de nave de război este vorba, dar e foarte posibil ca Baiazid să fi construit corăbii ușoare. O flotă de galere ar fi presupus bani și timp.

³⁰ Elizabeth Zachariadou, *Holy War in the Aegean during the Fourteenth Century*, în vol. colectiv *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, London, 1989, p. 215-217.

din urmă. De aceea în momentul în care s-a pus problema organizării unei cruciate menite să ducă la alungarea turcilor din Balcani, Serenissima a trebuit să ia în calcul și situația în care expediția s-ar fi încheiat cu succes, eventualitate în care Ungaria ar fi avut foarte mult de câștigat. Teama consolidării pozițiilor regatului Sf. Ștefan în Balcani explică, măcar în parte, reticența venețienilor de a se angaja necondiționat în cruciadă, atâta vreme cât pivotul expediției anti-otomane rămânea Sigismund de Luxemburg. Cât timp regele a stăpânit Dalmația, venețienii nu au mai putut deține monopolul incontestabil în Adriatică fiind obligați să lupte împotriva piraților care își aveau, cel mai adesea, bazele în porturile de pe coasta de est a acestei mări. De aceea una dintre condițiile pe care Serenissima intenționa să le pună în 1395 lui Sigismund pentru a adera la cruciada anti-otomană era ca regele să închidă porturile dalmate pentru cei care pătrundeau în "Golf" în scopul lezării intereselor venețiene³¹.

Rivalitatea ungaro-venețiană a constituit prin urmare o piedică serioasă în calea oricărui proiect de acțiune împotriva turcilor. Emmanuele Piloti observa că disputa pentru Dalmația "*empêchoit moult l'abilité du strenuissime empereur dessusdit contre lex Turcs, pource que nesun ne peut faire aulcune chose de conte, faillant l'ayde et la puissance de la Seigneurie de Venise par la voye de la mer, de faire de tres grans fais contre les Turcs*"³². Aceeași stare de lucruri era sintetizată admirabil, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, de papa Pius al II-lea într-o discuție cu ambasadorul Florenței. Solul florentin - adversar al Serenissimei și al expediției împotriva turcilor - argumenta că, în cazul unei cruciade care s-ar fi încheiat cu succes, Veneția ar fi devenit prea puternică deoarece ar fi anexat toate teritoriile pe care le revendica: Peloponesul, Beoția, Attica, Acarnania și Epirul; suveranul pontif a replicat că Veneția nu s-ar fi putut consolida foarte tare în Balcani din cauza disputei cu Ungaria care avea propriile interese în acea zonă³³.

Un alt motiv pentru care Veneția a fost foarte reticentă la propunerile de a participa la cruciada de la Nicopol ține de felul în care s-au desfășurat negocierile, partea ungară fiind vinovată de întârzierea cu care a fost pusă pe picioare expediția. Contrar unei păreri larg răspândite, inițiativa organizării expediției din 1396 nu a revenit în exclusivitate lui Sigismund de Luxemburg. Ignorând cel mai adesea evoluțiile politice occidentale, istoricii români au văzut în cruciada din 1396 doar urmarea solicitărilor de ajutor făcute de regele Ungariei. În fapt aceste solicitări ar fi rămas literă moartă (așa cum fusese cazul, de exemplu, cu turneul întreprins în anii '60 de Pierre de Lusignan la curțile occidentale, cu cel al regelui Armeniei Leon al VI-lea care a vizitat Anglia în iarna 1385-1386, sau cu cel al basileului Manuel al II-lea Paleologul) dacă în Apus nu ar fi existat premise favorabile unei acțiuni anti-otomane. Încă din 1384 se conturase perspectiva unei reglementări a conflictului anglo-francez; situație în care o expediție

³¹ Propunerea a aparținut lui Michele Steno, dar nu a primit decât un vot, trei fiind împotriva și 16 abțineri; vezi Sime Ljubić, *Listine O odnosajih između juznoga slavenstva i mletacke republike* (= *Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium*), IV, Zagreb, 1874, doc. 487, p. 342.

³² *Traité d'Emmanuel Piloti sur le Passage en Terre Sainte (1420)*, publ. par Pierre Herman Dopp, Louvain-Paris, 1958, p. 9.

³³ *Memoirs of a Renaissance Pope. The Commentaries of Pius II. An Abridgement*, ed. with a introduction by Leona C. Gabel; translated by Florence A. Gragg, London, 1960, p. 354-355.

împotriva musulmanilor era privită drept soluția ideală pentru încheierea Marii Schisme din Biserica Occidentală, pentru pacificarea creștinătății și pentru împăcarea celor mai puternice regate creștine - Franța și Anglia - cu Dumnezeu³⁴. În această conjunctură primele discuții despre o acțiune în "ținuturile de peste mare" datează de la conferința de la Amiens (1390) care a reunit reprezentanții Franței, Burgundiei și Angliei. În 1391 ducele Burgundiei, Filip cel Îndrăzneț, îl trimitea pe Guy de la Trimouille la Veneția cu afaceri "apropiate inimii noastre", iar în anul următor Carol al VI-lea negocia cu Genova în scopul obținerii sprijinului naval necesar cruciadei. În ianuarie 1394 regele Angliei, Richard al II-lea, a trimis emisari în Răsărit în scopul pregătirii diplomatice a războiului cu necredincioșii. John Holand, earl de Huntingdon, a ajuns în Ungaria după ce a purtat negocieri și la Veneția, John Golofre s-a deplasat în Polonia, în timp ce John Beaufort a discutat cu Marele maestru al Ordinului teuton³⁵. Ultimele aranjamente urmau să se facă la Veneția în ianuarie 1395³⁶. Or, la data stabilită, reprezentanții regatului Sfântului Ștefan nu au sosit la negocieri; la insistențele Senatului venețian, Guy de la Tremouille - împoternicitul puterilor occidentale - și-a amânat plecarea cu o lună³⁷ (solul burgund a plecat la 4 februarie 1395)³⁸, dar nici în acest nou interval solii unguri nu au ajuns; ei și-au făcut apariția abia în luna martie a anului 1395, întârziere fatală căci, așa cum sublinia J.J.N. Palmer, "*the delay proved fatal to the whole enterprise. Had it set out in 1395 the crusade would almost certainly have conformed to its original conception*"³⁹. Altfel spus, ocazia ca la acțiunea militară să participe regii Franței și Angliei, împreună cu ducii de Burgundia, de Orléans și de Lancaster a fost ratată. Concluziile istoricului britanic se aplică și poziției adoptate de Veneția; este de presupus că pragmatismul care a dirijat politica cetății a impus o oarecare prudență în evaluarea șanselor unei expediții la

³⁴ Vezi studiul fundamental al lui J.J.N. Palmer, *England, France and Christendom (1377-1399)*, London, 1972, p. 181-186.

³⁵ *Ibidem*, p. 198-202.

³⁶ Sime Ljubić, *Listine*, doc. 482, p. 338 la 23 decembrie Veneția informa pe ambasadorul împăratului Bizanțului că erau așteptați în lagună ambasadorii "*Francie, Burgondie, Anglie et etiam Hungarie*" și că un răspuns în privința participării venețiene putea fi dat doar după încheierea ligii între reprezentanții puterilor mai sus menționate.

³⁷ *Ibidem*, doc. 483, p. 338: la 21 ianuarie 1395 conducerea Veneției trimitea, la rugămintea lui Guy de la Tremouille, o scrisoare către ducele burgund în scopul justificării întârzierii acestuia. Se preciza că nobilul burgund era în așteptarea solilor unguri (*dominus Gulielmus de Tremouille maraschalcus Burgondie excellentie vestre orator expectans ambaxatam serenissimi principis domini regis Hungarie*) care nu ajunseseră până la acea dată (*quia usque in diem presentem ambaxiata ipsius regis minime comparebat*). Venețienii precizau că au insistat pe lângă mareșalul burgund să mai aștepte un număr de zile pe solii unguri (*suasimus satis ipsi domino maraschalco quod adhuc expectare deberet per aliquos dies*).

³⁸ *Ibidem*, doc. 484, p. 339: precizează răspunsul venețian în momentul plecării solului burgund care nu îi mai putea aștepta pe emisarii unguri (*non posset amplius expectare adventum ambaxiatoria Hungarie*). Republica răspundea că era întru totul dispusă să participe la lupta împotriva necredincioșilor așa cum fusese în numeroase situații din trecut.

³⁹ J.J.N. Palmer, *England, France...*, p. 203; istoricul britanic precizează că pe lângă întârzierea ambaxadei ungare retragerea monarhilor Franței și Angliei s-a datorat și retensionării relațiilor dintre cele două monarhii în urma revoltei gascone, proiectelor matrimoniale ale lui Richard al II-lea și disputei între Carol al VI-lea și papa de la Avignon Benedict al XIII-lea. Pentru eșecul negocierilor de la Veneția vezi și Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, I, Philadelphia, 1976 p. 343.

care nu au participat decât un număr mult mai mic de cavaleri decât cel prevăzut inițial. Dacă istoricii de azi nu cunosc, din păcate, motivele întârzierii solilor unguri este de presupus că, în epocă, venețienii au fost la curent cu cauzele acesteia, motiv suplimentar de reticență față de expediția anti-otomană condusă de Sigismund. De aici se poate introduce o nuanță concluziilor lui Francisc Pall; este adevărat că politica venețiană a vizat menținerea unui echilibru între libertatea de circulație prin Strâmători și dorința de a nu compromite relațiile cu Imperiul otoman⁴⁰, dar trebuie adăugat că atâta timp cât intențiile Ungariei au rămas ambigue, Serenissima nu a dorit să se angajeze într-un război total, pentru ca apoi să se trezească în situația de a duce singură lupta⁴¹. Acest lucru se poate desprinde chiar din discuțiile purtate de venețieni cu solia ungară condusă de Ioan de Kanisza; aceasta prezenta punctul de vedere al lui Sigismund care solicita o flotă de 25 de galere care să blocheze Strâmătorii astfel încât “*ne Turchi transirent in Turchiam de Grecia, et e converso*”⁴². Veneția răspundea, după ce prezenta o sumă întreagă de riscuri și de sacrificii la care s-ar fi expus prin aderarea la acțiunea anti-otomană, că era de acord să armeze un sfert din numărul galerelor solicitate de Sigismund cu condiția ca cifra totală a forței maritime să nu fie mai mare de 25 de galere: “*non transeundo numero galearum vigintiquinque, hoc modo videlicet, quod si armata erit et si per omnes ponentur XXV galee, nos ponemus sex, si viginti, ponemus quinque et cet., que galee nostre vacabunt et stabunt ad dictum opus tantum, quantum stabunt galee aliorum et quantum maiestas sua et alii domini predicti ad persecutionem et destructionem turchorum stabunt in partibus antedictis*”⁴³.

În același timp, emisarii unguri chestionau Senatul venețian în legătură cu situația în care regii Franței și Angliei nu ar mai fi participat la cruciadă. Serenissima a răspuns că era gata să ofere un sfert din numărul galerelor chiar și în cazul neparticipării

⁴⁰ Vezi prima parte din răspunsul dat de venețieni soliei ungare la 10 martie 1395 Sime Ljubić, *Listine*, doc. 487, p. 340: “*quod volentes habere respectum et utilitatem et comodum mercatorum nostrorum, qui in bono numero et cum magnis quantitibus personarum conversantur in terris Turchorum*”. Siguranța acestora era pusă în pericol de deschiderea conflictului cu Baiazid.

⁴¹ Trebuie să amintim că, potrivit cronicii de la Saint-Denis, Sigismund de Luxemburg ar fi propus la Buda ca oastea cruciată să-l aștepte pe Baiazid să ia inițiativa; o asemenea strategie ar fi pus Veneția într-o situație extrem de delicată posesiunile sale din Pelopones fiind direct expuse unui atac. Este adevărat că, așa cum am subliniat într-un articol consacrat elaborării discursului referitor la înfrângerea de la Nicopol de către cronicarii occidentali (*Bătălia de la Nicopol în viziunea surselor occidentale: mentalitate cavalească și mentalitate ecleziastică*, RI, 9, 1998, 5-6, p. 431-441), afirmațiile izvorului narativ pot fi privite drept un procedeu literar prin care autorul a încercat să evidențieze opoziția dintre războinicii de valoare și cei turbulenți. Această ipoteză este întărită de faptul că la 1 martie 1396 Sigismund îi anunța pe venețieni că intenționa ca la începutul lunii mai să se găsească cu oastea sa “*ad quendam locum, qui dicitur Ulnavi, qui est supra flumen Danubii, et deinde postea per totum mensem iunii usque Constantinopolim*”. Aceste intenții dovedesc că Sigismund viza o tactică ofensivă, nu una de așteptare.

⁴² Sime Ljubić, *Listine*, doc. 487, p. 340; costul unei escadre de asemenea proporții era estimat la 35 000-40 000 de ducați/lună.

⁴³ *Ibidem*, p. 341.

monarhilor occidentali cu condiția ca Sigismund de Luxemburg să obțină sprijinul regelui Poloniei, al regelui Bosniei și al ducelui Austriei⁴⁴.

În cele din urmă venețienii și-au angajat flota în cruciada din 1396, în ciuda tuturor rezervelor exprimate, chiar dacă nici una din condițiile de mai sus nu a fost dusă la îndeplinire. Flota venețiană compusă din patru galere se afla încă din februarie 1396 *in partibus Romaniae*. La acea dată Senatul ordona căpitanului golfului să nu atace în Strâmtori navele turcești⁴⁵ prudență impusă de încetineala cu care se desfășurau pregătirile pentru cruciadă fapt ce îngrijora conducerea cetății lagunelor. Astfel în aprilie 1396 deși venețienii îl asigurau pe regele Ungariei de ajutorul în războiul împotriva necredincioșilor⁴⁶, își exprimau în același timp neliniștea pentru faptul că “*nos non audimus ab eo nec sentimus ab extra, quod dicti tres principes (= ducii de Burgundia, de Orléans și de Lancaster) cum ipso domino rege se moveant (...) sed apparet solum, quod dominus rex solus cum exercitu suo sit dispositus prosequi istud opus*”⁴⁷. Sigismund primea însă garanții, că chiar și în aceste condiții, flota venețiană compusă din patru galere va rămâne în România până la mijlocul lunii iulie putând aștepta joncțiunea cu trupele de uscat “*usque dimidium mensis augusti*”. În acest scop Senatul îi solicita regelui să-l țină la curent în permanență pe comandantul flotei asupra mișcărilor trupelor de uscat și să-l anunțe în eventualitatea în care campania urma să fie amânată pentru ca galerele să nu aștepte inutil în apele României⁴⁸.

Veneția și-a onorat promisiunile căci în luna iulie galerele sale aflate în România erau pe picior de război⁴⁹ urmărind cu atenție mișcările lui Baiazid. Acesta întărise apreciabil Gallipoli atât în oameni, cât și în vase de luptă⁵⁰ încercând să blocheze o eventuală tentativă a adversarilor de a pătrunde în Strâmtori. Se pare că acest obstacol era foarte greu de depășit⁵¹ și că, așa cum a argumentat convingător Francisc Pall, flota

⁴⁴ Sime Ljubić, *Listine*, doc. 488, p. 343; negocieri între cele două părți fuseseră purtate încă din septembrie 1394, fără a se ajunge la un acord ferm. La acea dată regele Ungariei își exprima intenția să pornească în campanie împotriva lui Baiazid în mai 1395 (*Ibidem*, doc. 476, p. 335-336).

⁴⁵ N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră*, II, doc. LIV, p. 47.

⁴⁶ S. Ljubić, *Listine*, IV, doc. 513, p. 363: la intenția exprimată de Sigismund de a porni în campanie “*in festo penthecostes*”, Republica replica “*alias sibi promissimus, et dare sibi nostram subventionem in subsidium tam utilis opera pro tota christianitate*”.

⁴⁷ *Ibidem*, doc. 513, p. 364.

⁴⁸ *Ibidem*: “*Et propterea ipsam maiestatem suam affectuose precamur, quatenus placeat tali modo providere, quod ipse noster capitaneus sit de tempore in tempus informatus de via sua et de tempore suo, et similiter si aliquo casu non posset ire ad illas partes, ut possit providere de dictis galeis nostris, quia non esset bonum, quod defferet ibi, nisi debetur illuc ire, imo foret cum magno damno et incomodo galearum et gentis nostre*”.

⁴⁹ N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră*, doc. LV, p. 47.

⁵⁰ *Ibidem*, doc. LVI, p. 47-48: “*...de potentia Basiti, que multiplicat in partibus et loco Galipolis, tam de gentibus, quam navigijs, cum quibus magis vigilare videtur ad damnum christianorum euntium et redeuntium per strictum*”; în februarie 1396 Serenissima purtase negocieri cu Baiazid pentru ca sultanul să nu atace navele venețiene ce navigau prin Strâmtori v. Kate Fleet, *Early Turkish Naval*, p. 133.

⁵¹ Acest fapt e sugerat și de itinerariul flotei ospitalierilor condusă de Philibert de Naillac; de la Rhodos acesta s-a îndreptat spre Smyrna, dar de aici traseul se pierde iar Jean-Christian Poutiers, *Les Chevaliers de Rhodes à la croisade de Nikopol (1396)*, în EB, 17, 1981, 1,

Veneției nu a avansat la nord de Tenedos. Prin urmare, la expediția pe Dunăre au participat doar nave ale Ordinului Ospitalier⁵² (deși acest episod este foarte obscur) ceea ce sugerează că, pe mare, cruciada nu a avut un comandament unic fiecare putere implicată acționând în acord cu propriile interese⁵³.

Bilanțul implicării Serenissimei ar fi deci unul modest, dar o asemenea concluzie ar fi nejustificată atâta timp cât în concepția strategică a expediției din 1396 flota nu a avut decât un rol cu totul secundar. Dacă în timpul tratativelor cu Ungaria se vorbise de tentativa de a bloca Strâmtoarea este cert că această intenție a fost abandonată cât timp cifra prevăzută la negocieri - 25 de galere - nu a putut fi atinsă⁵⁴. Putem constata că, în afara Ospitalierilor a căror participare este greu de apreciat, Serenissima a fost singura putere maritimă care și-a îndeplinit obligația de a arma partea sa de nave. În aceste condiții "flota cruciată" nu putea bloca trecerea trupelor sultanului din Asia în Europa și cu atât mai puțin se putea angaja într-o acțiune ofensivă de amploare.

Pentru a evalua cât mai corect implicarea Veneției trebuie să luăm în calcul nu numai operațiunile maritime din timpul desfășurării cruciadei, dar și pe cele întreprinse după dezastrul survenit la 25 septembrie 1396. Chiar dacă - așa cum a argumentat convingător Francisc Pall - expediția dunăreană a flotei venețiene este, în mod sigur, o plâsmuire a cronicarilor venețieni dornici să scoată în evidență ingratitudea lui Sigismund de Luxemburg față de Republică⁵⁵, intervenția energică a Veneției în sprijinul Constantinopolului și a Perei a contribuit în mare măsură la salvarea acestora. Pe de altă parte înfrângerea cruciaților punea imperiul venețian în România într-o situație critică⁵⁶. Baiazid ar fi fost poate dispus să acorde Veneției pace "pe mare" - pentru a lipsi Constantinopolul de sprijin maritim - dar nu dorea să garanteze teritoriile venețiene nou

p. 123 presupune că flota a ajuns până în Oltenia; aici Naillac ar fi debarcat împreună cu oamenii săi și ar fi făcut joncțiunea cu oastea cruciată în Banat. Toată această construcție rămâne însă o simplă ipoteză subminată și de slabele cunoștințe ale autorului în privința situației din Țara Românească. Astfel afirmația că, la nord de Dunăre, "les populations et leurs voïevodes (sic) étaient loin d'être sûrs" este cu totul gratuită J.C. Poutiers scăpând din vedere faptul că, la Nicopol, în tabăra creștină s-a aflat și Mircea cel Bătrân.

⁵² Pentru participarea Ordinului la expediția din 1396 vezi Jean-Christian Poutiers, *Les Chevaliers de Rhodes*, p. 89-123. Nu cunoaștem exact numărul de ambarcații cu care Ospitalierii au participat la campania pe Dunăre, expediție care are încă multe necunoscute.

⁵³ La vechea rivalitate care a opus pe venețieni cavalerilor de Rhodos putem aminti că, în epocă, primii erau susținători ai pontifului roman, ceilalți ai papei de la Avignon.

⁵⁴ O părere contrară la J. Delaville Le Roulx, *La France en Orient au XIVe siècle. Expéditions du maréchal Boucicaut*, vol. I, Paris, 1885, p. 287 care apreciază efectivele flotei creștine la 24 de nave. Istoricul francez critică lipsa de inițiativă, dar concluziile sale sunt în mare parte anulate de observațiile lui Francisc Pall.

⁵⁵ Vezi de ex. *The Morosini Codex*, p. 196: după ce povestește cum flota lui Tommaso Mocenigo a contribuit la salvarea regelui Ungariei, cronicarul Antonio Morosini încheie astfel capitolul consacrat cruciadei la Nicopol: "E da puo' per algum spacio de tempo adevene che per lo dito re hover per la chorona d'Ongaria molto se abia levado chontra questa dogal Signoria non chognosando el beneficio fatoï in la persona soa, intanto che con quela lui tolse vera e arsaltà el tirituorio trivixam per zente lui mandà zoxo e da puo' tratado con lui per ani V trieva."

⁵⁶ Încă înainte de expediție Senatul venețian era preocupat de situația posesiunilor sale din România în cazul aderării la liga antiotomană v. Sime Ljubić, *Listine*, doc. 487, p. 340. Participarea venețiană nu s-ar fi putut face fără "dubia, damna et pericula".

cucerite (*non volendo dare pacem locis per nos de novo acquisitis*) situație în care erau Argos, Nauplion, Atena, Durazzo și Scutari, pe care le revendica personal (*quia dicerent quod forent sua, et quod sunt sue venationis*)⁵⁷; Serenissima în schimb ar fi dorit să încheie un acord pentru posesiunile sale terestre, dar nu intenționa să accepte pacea pe mare: “*quam pacem nunquam habuimus cum aliqua natione pagana vel christiana, nam bene scivisse et scire potest, quod nostre galee in quibuscumque partibus in mari persecuntur piratas et predatores maris*”⁵⁸. Refuzul Veneției de a accepta pacea maritimă a stat la baza inițiativelor care au vizat crearea unei ligi navale la care ar fi urmat să participe Ospitalierii, genovezii din Chios și ducele Naxos-ului⁵⁹ și care ar fi avut drept bază de operații insula Tenedos; dar în ciuda tuturor speranțelor puse într-un asemenea proiect, amintirea “războiului Chioggiei” era prea puternică pentru ca Genova să consimtă la o concesie de asemenea importanță în favoarea rivalei sale.

Ultimii ani ai veacului al XIV-a au fost foarte grei pentru interesele venețiene în România; presiunea otomană a făcut ca basileul Manuel al II-lea să-și părăsească capitala în căutarea de sprijin în Apus în ciuda îndelungatelor eforturi ale reprezentanților Serenissimei care au încercat să-l convingă pe împărat să nu părăsească Constantinopolul. Pe lângă pericolul prăbușirii bizantine, exista și teama pierderii posesiunilor venețiene; Argosul căzuse în 1397, iar 1400 circulau zvonuri despre un posibil atac al otomanilor asupra insulelor Creta și Negroponte⁶⁰.

Salvarea a venit în cele din urmă grație victoriei lui Timur Lenk la Ankara și crizei de structură a Imperiului otoman care a urmat, pentru Republica Sfântului Marcu deschizându-se perspectiva unei noi perioade de ascensiune a relațiilor comerciale cu Levantul.

* * *

Concluzii: participarea venețiană la cruciada de la Nicopol este de netăgăduit chiar dacă rolul Republicii a fost mai degrabă unul marginal. Episodul campaniei dunărene este, așa cum a argumentat Francisc Pall, o plăsmuire a cronicarilor venețieni, dar este cert că Serenissima s-a implicat în altă manieră la salvarea creștinilor prin negocierea răscumpărării acestora. Ezitățile Republicii premergătoare campaniei trebuie privite în contextul general al timpului; trebuie să ținem cont de interesele venețiene în România (numeroase fiind documentele prin care se reamintea puterilor creștine că mulți supuși ai cetății lagunelor se află în teritoriile din România și că erau expuși represaliilor otomane), de situația raporturilor cu Ungaria, și, nu în ultimul rând, de evoluția negocierilor privind expediția ani-otomană. Tonul documentelor venețiene aduse în discuție reflectă scepticismul în legătură cu o acțiune preconizată să reunească pe regii Franței, Angliei și Ungariei și pe ducii de Burgundia, Orléans și Lancaster, dar la care, în cele din urmă nu au participat decât Sigismund de Luxemburg și un număr de cavaleri burgunzi și francezi. Vestile contradictorii care au circulat în legătură cu expediția au impus Serenissimei o atitudine prudentă deoarece, dintre toate puterile ce intenționau să ia parte la campania împotriva lui Baiazid, Veneția era cea mai expusă represaliilor acestuia.

⁵⁷ S. Ljubici, *Listine*, IV, doc. 553, p. 404.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, vol. IV, 1896, p. 247; Elizabeth Zachariadou, *Trade and Crusade*, p. 80.

⁶⁰ Elizabeth Zachariadou, *Trade and Crusade*, p. 80.

Modestă ca desfășurare de forțe și ca implicare în evenimente, participarea venețiană s-a dovedit a fi esențială pentru supraviețuirea Constantinopolului în perioada imediat următoare dezastrului.

Eșecul expediției din 1396 a dovedit că pentru succesul unei cruciade era necesară o colaborare strânsă între forțele terestre și cele maritime; din acest motiv în anii următori Sigismund de Luxemburg a solicitat în numeroase rânduri ajutorul venețian, iar - o jumătate de secol mai târziu - cruciada de la Varna a fost construită pe strategia izolării trupelor lui Murad al II-lea în Asia Mică de o escadră venețiano-burgundă⁶¹.

CONSIDERATIONS SUR LA PARTICIPATION VENITIENNE A LA CROISADE DE NICOPOLIS

Résumé

Pour la plupart des historiens qui se sont penchés sur le déroulement de la croisade de Nicopolis, le bilan de la participation vénitienne était plutôt négatif:

- le but de la politique vénitienne à l'époque était d'établir un équilibre entre la liberté de circulation par les Détroits et le souci de ne pas compromettre les rapports avec le sultan;

- on doit rejeter les chiffres concernant les effectifs de la flotte vénitienne donnés par les chroniqueurs de la République;

- les témoignages qui racontent une expédition des navires vénitiens sur le Danube doivent être, à leur tour, rejetés car d'autres sources prouvent le contraire.

Pourtant, la part prise par Venise dans le déroulement de la croisade de Nicopolis doit tenir compte non seulement de l'apport militaire de la République de Saint Marc, mais aussi du contexte politique dans lequel l'expédition de 1396 s'est déroulée. Il faut tenir compte de la situation économique de la Sérénissime à la fin du XIVe siècle; du rôle joué par le roi d'Hongrie, Sigismund de Luxembourg, dans la préparation de l'expédition et des relations tendues entre la Sérénissime et la Hongrie qui ont représenté un obstacle sérieux pour toutes les tentatives menées à réaliser une alliance contre les Turcs et enfin du déroulement des négociations entre les puissances chrétiennes. Un jugement équilibré sur la contribution vénitienne doit prendre en considération non seulement le déroulement des opérations maritimes, mais aussi les efforts de la Sérénissime au lendemain de la catastrophe pour la sauvegarde de Constantinople et de Pera. Cet effort est d'autant plus important qu'après la défaite de Nicopolis les possessions vénitiennes en Roumanie étaient très exposées aux représailles des Turcs.

---

⁶¹ Asupra eșecului acestui plan vezi Șerban Papacostea, *Gênes, Venise et la croisade de Varna*, în "Balcanica Posnaniensia", 8, 1997, p. 27-39.

VENISE ET LA MOLDAVIE AU DÉBUT DU XVe SIÈCLE

MATEI CAZACU (Paris)

L'émergence de l'Etat moldave comme puissance pontique dans la dernière décennie du XIVe siècle par l'occupation de la ville de Maurocastro (Moncastro, Cetatea Albă)¹, conjuguée avec l'expansion de la Pologne-Lituanie vers le sud², d'une part, et avec la crise politique de la Horde d'Or tatar du Kiptchak, d'autre part³, ont eu comme résultat l'organisation d'un vaste système d'alliances stratégiques entre les Etats de la région en vue d'organiser et de protéger les routes du commerce de la mer Noire, la véritable "plaque tournante du commerce international à la fin du Moyen Age".⁴ Aux

---

¹ Voir en dernier Ş. Papacostea, "La pénétration du commerce génois en Europe centrale: Maurocastrum (Moncastro) et la route moldave", in *Il Mar Nero*, III (1997-1998), p. 149-158 ; Şt. Andreescu, "Note despre Cetatea Albă", în SMIM, XVIII (2000), p. 57-78, avec la bibliographie plus ancienne.

² B. Spuler, "Mittelalterliche Grenzen in Osteuropa. I. Die Grenze des Grossfürstentums Litauen im Südosten gegen Türken und Tataren", in *Jahrbuch für Geschichte Osteuropas*, VI (1941), p. 152-170 ; M. Cazacu, "A propos de l'expansion polono-lituanienne au nord de la mer Noire aux XIVe-XVe siècles : Czarnigrad, la «Cité noire» de l'embouchure du Dniestr", in *Passé turco-tatar. Présent soviétique. Etudes offertes à Alexandre Bennigsen*, Louvain-Paris, 1986, p. 99-122.

³ B. Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223-1502*, 2e éd., Wiesbaden, 1965, p. 140 et suiv. L'ouvrage de I.B.Grekov, *Vostochnaja Evropa i upadok Zolotoj Ordy (na rubezhe XIV-XV vv*, Moscou, 1975, n'apporte rien de nouveau à ce sujet. Voir aussi Al. Bennigsen et alii, *Le khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapi*, Paris, La Haye, 1978.

⁴ G.I.Brătianu, "La mer Noire, plaque tournante du trafic international à la fin du Moyen Age", in RHSEE, XXI (1944), p. 36-69 ; W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Age*, II, Leipzig, 1885-6, p. 156 et suiv. ; St. Kutrzeba, "Handel Polski ze Wschodem w wiekach srednich", in *Przegląd Polski*, 38 (1903), n° 148, p. 189-219, 462-469 ; n° 149, p. 512-537 ; n° 150, p. 115-145 ; I. Nistor, *Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau im XIV, XV, und XVI; Jahrhundert. Nach Quellen dargestellt*, Gotha, 1911 ; Idem, *Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des 16. Jahrhunderts nach den Quellen dargestellt*, Cernăuți, 1912 ; L. Charewiczowa, *Handel sredniowiecznego Lwowa*, Lvov, 1925 ; P.P.Panaitescu, "La route commerciale de Pologne à la mer Noire au Moyen Age", in RIR, III (1933), p. 172-193 ; R. Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (secolele XIV-XVI)*, Bucarest, 1965 ; G. I. Brătianu, *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*, Munich, 1969 ; M. Malowist, "Les routes du commerce et les marchandises du Levant dans la vie de la Pologne au bas Moyen-Age et au début de l'époque moderne", in *Méditerranée et Océan Indien, travaux du sixième colloque international d'histoire maritime (Venise, 20-24 septembre 1962)*, Paris, 1970, p. 157-168 ; Zs.P.Pach, "Le commerce du Levant et la Hongrie au Moyen Age", in *Annales ESC*, Paris, 1976, n° 6, p. 1176-1194 ; E. Nadel-Golobic, "Armenians and Jews in medieval Lvov. Their

"Studii și Materiale de Istorie Medie", vol. XXI, 2003, p.131-138

côtés de la Moldavie et de la Valachie (cette dernière maîtresse un temps de Kilia, à l'embouchure du Danube⁵, les puissances intéressées dans cette vaste concertation ont été la Hongrie de Sigismond de Luxembourg (1387-1437, empereur depuis 1410), l'Union polono-lituanienne de Vladislav Jagello (1384-1434) et de Vitold (1386-1430), Gênes et son empire colonial de Crimée avec Caffa comme capitale et, dans une moindre mesure, Byzance et l'empire de Trébizonde. S'y sont ajoutées, à partir de 1424-1428, trois nouvelles puissances locales aux destins différents : la principauté de Teodoro (Mangoup), en Crimée, le khanat de Crimée fondé par Haggi Giray, et la Podolie polonaise depuis 1430 lorsqu'elle est gouvernée par la puissante famille des Buczacz.

La Moldavie choisit, dès 1387, la suzeraineté polonaise, alors que la Valachie reste vassale de la Hongrie tout en payant, depuis 1417, un tribut aux Ottomans. Ce faisant, les deux pays suivaient une politique différente, en rapport avec les engagements internationaux de leurs suzerains respectifs, mais aussi avec leurs intérêts bien compris.

Ainsi, la Valachie s'est trouvée engrenée dans le long conflit de la Hongrie avec Venise pour la possession de la côte dalmate. En 1358, Louis Ier de Hongrie (1342-1382) arrache la Dalmatie à Venise et finit par contrôler, de la sorte, ensemble avec son alliée Gênes, deux importants débouchés en mer Noire et Adriatique par où s'écoulaient les grands courants du commerce international entre l'Europe centrale et l'Asie. Les principaux bénéficiaires du vaste système de privilèges mis en place par Louis Ier et par son successeur, Sigismond de Luxembourg, sont les marchands allemands et les Génois. Lorsque Venise réussit à récupérer la Dalmatie en 1409, Sigismond, battu lors des confrontations armées ultérieures, décida de mettre en place un véritable blocus anti-venitien et de drainer la totalité du commerce avec l'Asie sur la route valaque de Kilia à Brasov (Kronstadt, en Transylvanie) et de là vers Bude, Vienne et l'Allemagne du sud⁶.

Ce projet fut rendu officiel en 1412 par le traité de Lublau (15 mars) avec la Pologne et lors de la conférence internationale tenue à Bude en avril de la même année. Le traité (resté secret) prévoyait que, en cas de non-acceptation par les deux pays roumains des décisions prises par leurs suzerains, la Moldavie allait être divisée entre la Hongrie et la Pologne; qui plus est, Kilia allait revenir à la Hongrie et Moncastro à la Pologne⁷.

role in oriental trade 1400-1600", in CMRS, XX (1979), p. 345-388 ; Ş. Papacostea, "Inceputurile politicii comerciale a Țării Românești și Moldovei (secolele XIV-XVI). Drum și stat", in SMIM, X (1983), p. 9-56 ; repris dans Idem, *Geneza statului în evul mediu românesc. Studii critice*, Cluj, 1988, p. 151-204 ; M. Berindei, "L'empire ottoman et la "route moldave" avant la conquête de Chilia et de Cetatea Albă (1484)", in *Raiyyet Rûsûm. Essays presented to Halil Inalcik on his Seventieth Birthday by his Colleagues and Students*, Harvard, 1986, p. 47-71.

⁵ P.P. Panaitescu, "Legăturile moldo-polone în secolul XV și problema Chilieii", in RSL, III (1958), p. 95-114 ; Şt. Andreescu, "Une ville disputée : Kilia pendant la première moitié du XVe siècle", in RRH, XXIV (1985), p. 217-230.

⁶ Ş. Papacostea, "*Kilia et la politique orientale de Sigismond de Luxembourg*", in RRH, XV (1976), p. 421-436 avec la bibliographie notamment allemande du problème; Idem, "Din nou cu privire la politica orientală a lui Sigismund de Luxembourg", in *Ştefan Meleş la 85 de ani*, Cluj, 1977, p. 243-246.

⁷ F. Constantiniu et Ş. Papacostea, "Tratatul de la Lublau (15 martie 1412) și situația internațională a Moldovei la începutul veacului al XV-lea", in Studii, XVII (1964), p. 1129-1140.

Les principaux bénéficiaires de ce traité en mer Noire étaient les Génois qui espéraient de la sorte limiter la concurrence vénitienne réduite à la Tana (en mer d'Azov)⁸ et à quelques autres comptoirs de moindre importance.

En ce qui concerne la Moldavie et la Valachie, ces deux pays voyaient leur horizon commercial bloqué par les villes de Lvov, pour la première, de Brasov (Kronstadt) et Sibiu (Hermannstadt), pour la seconde, villes qui bénéficiaient du privilège de *Stapelrecht* (droit d'étape et de dépôt) qui interdisait aux marchands étrangers d'aller plus loin avec leurs marchandises⁹. Les études fondamentales de Serban Papacostea¹⁰ ont prouvé le caractère plus accentué de la dépendance des Valaques envers la Hongrie telle qu'elle se reflète dans les privilèges de commerce accordés par le prince Mircea l'Ancien (1386-1418) aux marchands de Brasov en 1413. En revanche, la Moldavie d'Alexandre le Bon (1400-1432) a fait beaucoup moins de faveurs aux marchands de Lvov, la preuve étant le privilège accordé à ceux-ci en 1408 par le prince de Moldavie.

En 1409-10, lorsque Venise s'emparait de la Dalmatie, la Moldavie était l'alliée fidèle de la Pologne contre les Chevaliers Teutoniques et leurs alliés, dont la Hongrie de Sigismond et la république de Gênes. C'est pourquoi il semble assez difficile d'accepter l'existence d'un privilège d'Alexandre le Bon en faveur des Génois en 1408-9, comme l'affirme avec conviction Stefan Andreescu: en effet, cet acte a disparu, tout comme le privilège similaire qu'aurait accordé ce même prince aux marchands de Brasov à la même époque¹¹.

Quoi qu'il en fut, l'affirmation de la Moldavie comme puissance pontique prit une dimension supplémentaire en 1428 lorsque le même prince Alexandre occupa Kilia et la conserva en dépit des menaces et des interventions de Sigismond de Luxembourg et du prince de Valachie. Qui plus est, le prince moldave bloqua le cours du Danube empêchant l'entrée des navires génois et réduisant à néant le projet de Sigismond d'installer les Chevaliers Teutoniques à Kilia¹². Trois ans plus tard, au printemps de 1431, Alexandre de Moldavie imposa sur le trône valaque un prince allié, Alexandre Aldea, qu'il aida contre le prétendant soutenu par Sigismond de Luxembourg. Ce dernier se trouvait loin et ne put donc intervenir plus efficacement dans les affaires de la Valachie¹³.

⁸ M. Berindei, G. Veinstein, "La Tana-Azaq de la présence italienne à l'emprise ottomane", in *Turcica*, VIII/2 (1976), p. 110-201; Ş. Papacostea, "Quod non iretur ad Tanam". Un aspect fondamental de la politique génoise dans la mer Noire au XIVe siècle", in *RESEE*, XVII/2 (1979), p. 208-217.

⁹ M. Cazacu, "L'Impact ottoman sur les pays roumains et ses incidences monétaires", in *RRH*, XII (1973), p. 159-192; Ş. Papacostea, "Inceputurile politicii comerciale..", art. cit.

¹⁰ Et notamment "Inceputurile politicii comerciale...", art. cit."

¹¹ Şt. Andreescu, "Note despre Cetatea Albă", "art. cit.", p. 68-70.

¹² M. D. Popa, "Aspecte ale politicii internaționale a Țării Românești și Moldovei în timpul lui Mircea cel Bătrân și Alexandru cel Bun", in *RdI*, XXXI (1978), p. 253-271; V. Ciociltan, "Chilia în primul sfert al veacului al XV-lea", in *RdI*, XXXIV (1981), p. 2091-2096; Şt. Andreescu, "O icoană dispărută și un titlu domnesc", in *RI*, n. s., XI (2000), p. 97-105.

¹³ Voir le livre indigeste mais riche en informations de I. Minea, *Principatele române și politica orientală a împăratului Sigismund. Note istorice*, Bucarest, 1919; plus récemment, D. Barbu, "Țara Românească și Conciliul de la Basel", in *RI*, n.s., V (1994), p. 5-16.

C'est alors qu'éclata la guerre entre Venise et Gênes (le 8 avril 1431), guerre dont Șerban Papacostea écrit qu'"elle "engendra l'une des plus graves crises de la domination génoise dans le bassin pontique"¹⁴.

On n'a pas suffisamment remarqué qu'au même moment l'Europe centro-orientale connaissait elle-aussi un conflit de grandes proportions axé sur une coalition antipolonaise organisée entre octobre 1430 et juin 1431 par Sigismond de Luxembourg et qui regroupait, outre la Hongrie, la Lituanie de Swidrigailo, le successeur de Vitold, l'Ordre des Chevaliers Teutoniques, la Moldavie d'Alexandre le Bon et la Valachie. Le revirement d'Alexandre vis-à-vis de son suzerain Vladislav Jagello était le résultat de toute une série de conflits accumulés le long des ans au sujet de la Pokutie, de la protection accordée aux Hussites en Moldavie et, *last but not least*, de l'intention du roi de Pologne d'annexer la Volynie et la Podolie, voisines de la Moldavie, à sa couronne, et enfin de transformer la Lituanie en une simple province polonaise après la mort accidentelle du prince Vitold en octobre 1430.

Lors d'une incursion en Pologne à l'été 1431, l'armée moldave, qui avait avancé jusqu'à Lvov, fut repoussée par les troupes des frères Michel et Michel-Muzhylo Buczacki. Les trois frères Buczacki - Theodoryk (Dietrich), Michel et Michel-Muzhylo - avaient été installés fin 1430 en Podolie après la mort de Vitold, tout comme cela avait été le cas après 1362 avec les frères Korjatovicz; les premiers gouverneurs et colonisateurs de cette province sise entre le Dnestr et le Dniepr et s'étendant nominalement jusqu'au littoral de la mer Noire. Les Korjatovicz bâtirent ici toute une série de villes fortes comme Kamenec Podolsk (la seule en pierre, dans une position imprenable), Smotrycz, Czerwonograd, Skala, Braclav, Zvenigorod et Bakota. Leurs relations avec la Moldavie, leurs voisine à l'ouest, ont été très fortes, un des trois frères Korjatovicz, Jurij, ayant même régné en Moldavie¹⁵.

En 1411-12, Vladislav Jagello confia la Podolie à son cousin Vitold et, après sa mort, aux frères Buczacki, des représentants de l'aristocratie coloniale galicienne (de Halitch). L'ancienne principauté russe de Halitch disposait, avec Lvov, d'un grand emporium où débouchaient les deux grandes routes du commerce de la mer Noire, la *route tatare* et la *route moldave*, cette dernière prenant de plus en plus d'importance après la conquête de Moncastro par les Moldaves entre 1387-1392. La route tatare continua quand même à fonctionner depuis la Crimée par Perekop-Tavan-Konieczpole-Mogilev-Kamenec-Skala-Tarnopol-Lvov avec une variante par Ocakov-Tavan-Haggibeg Mayak-Czarnigrad -Karavul (Raskov), ces trois dernières localités se trouvant sur la rive gauche du Dniestr¹⁶. En chargeant les frères Buczacki de gouverner et de coloniser la Podolie jusqu'à la mer Noire, le roi de Pologne entendait raviver la *route tatare* afin

¹⁴ Ș. Papacostea, "Une révolte anti-génoise en mer Noire et la riposte de Gênes (1433-1434)", in *Il Mar Nero*, I (1994), p. 286. Voir aussi N. Bănescu, "Le conflit entre Gênes et l'empire de Trébizonde à la veille de la conquête turque (1418-1449)", in *Studi bizantini e neoellenici*, V (1939), p. 4-10; F. Dupuigrenet Desroussilles, "Vénitiens et Génois à Constantinople et en mer Noire d'après une lettre de Martino da Mosto, baile à Constantinople, au baile et aux conseillers de Nègrepont", in CMRS, XX (1979), p. 111-122.

¹⁵ R. Bächtold, *Südwestrussland im Spätmittelalter. (Territoriale, wirtschaftliche und soziale Verhältnisse)*, Bâle, 1951, p. 19 et suiv., 84 et suiv. ; M. Cazacu, "A propos de l'expansion polono-lituanienne...", "art. cit."

¹⁶ Outre les ouvrages cités dans la note (4) supra, voir R. Bächtold, *op. cit.*, p. 42 et suiv.

qu'elle devienne une *route polonaise*, alors que jusque là c'étaient les douaniers et les troupes lituaniennes de Vitold qui assuraient son bon fonctionnement. Cette route devait présenter un maximum de sécurité pour attirer les marchands et les dissuader d'emprunter la route moldave et c'est pourquoi Vitold avait aidé Haggi-Giray à s'installer en Crimée où il fonda un khanat allié des Lituaniens et des Polonais et hostile à la Horde d'Or. En 1442, le roi Vladislav II de Pologne accordait à Theodoryk Buczacki, châtelain de Kamenec et capitaine général de la Podolie, les châteaux forts Caravul (Raskov), Czarnigrad et Haggibeg Mayak comme récompense pour ses efforts de défense de la Russie (Halitch) et de la Podolie face aux Tatars de la Horde d'Or¹⁷.

Revenant maintenant à la "guerre nordique", la mort d'Alexandre de Moldavie en 1432 laissa le trône à son fils Ilie (Elie) qui continua la politique d'alliance avec Swidrigailo et l'Ordre Teutonique. Le 15 octobre 1432, par l'Union de Grodno, les Polonais reconnaissent comme prince de Lituanie Sigismond, le plus jeune frère de Vitold, qui leur cède la Podolie et la Volynie avec Luck. Battu par les forces polono-lituaniennes, Ilie dut faire sa paix avec Vladislav Jagello en juin 1433, ce qui eut comme résultat le mécontentement d'une bonne partie de la noblesse moldave. Celle-ci soutint donc un frère d'Ilie, Ștefan, à occuper le trône avant le 3 novembre 1433: le nouveau prince s'empressa lui-aussi à prêter serment de fidélité au roi polonais et lui céda la ville de Braclav, enlevée aux partisans de Swidrigailo.

La nouvelle orientation politique d'Ilie et de Ștefan en faveur de la Pologne s'explique par le fait qu'ils avaient compris que Sigismond était incapable de défendre la Moldavie et la Valachie contre les Ottomans qui avaient passé le Danube en juin 1432 et avaient attaqué la Valachie, la Transylvanie et la Moldavie. Șerban Papacostea considère qu'il s'agissait là d'une campagne destinée à soutenir les Génois dans leur conflit contre Venise : "l'intervention des Turcs en faveur des Génois en 1432 a été massive en Egée, dans les Détroits et en mer Noire"¹⁸.

Ștefan a régné seul jusqu'en août 1435, lorsqu'il fit la paix avec Ilie: la Moldavie est ainsi divisée entre les deux frères, Ilie dans le nord et Ștefan dans le sud avec la ville de Kilia mais, chose curieuse, sans Moncastro qui devait bénéficier depuis un certain temps déjà d'une certaine autonomie locale¹⁹.

C'est dans ce contexte que l'on peut mieux comprendre l'initiative de "pater illius qui dominatur Moncastro qui caloyerus est", initiative mentionnée dans la décision du sénat de Venise du 17 avril 1435, d'entrer en relations de commerce avec la Sérénissime dont les marchands allaient recevoir d'importants privilèges²⁰. La démarche de l'ecclésiastique, père du "dominus Maurocastrum" avait été faite à Constantinople

¹⁷ B. Spuler, *op. cit.*, p. 157 et suiv. ; Al. Bennigsen et alii, *op. cit.*

¹⁸ Ș. Papacostea, "Une révolte ...", p. 288, note 39.

¹⁹ Voir la lettre de Ilie à Vladislav Jagello en date du 1er septembre 1435 chez M. Costăchescu, *Documentele moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare*, II, Iasi, 1932, p. 681-683.

²⁰ N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, I, Paris, 1899, p. 573-574, 581: Idem, "Noi descoperiri privitoare la istoria des Românilor", in AARMISI, s. III, t. XIX (1937), p. 189-196; N. Bănescu, "Maurocastrum-Moncastro-Cetatea Albă", *ibidem*, t. XXII (1939), p. 165-178.

auprès du baile Marino Zane qui a rempli cette fonction du 11 mai 1432 jusqu'en 1434²¹. Par ailleurs, Ștefan Andreescu a déduit avec raison que l'initiative moldave était une réaction en liaison étroite avec la révolte anti-génoise de 1433-4 dans le bassin pontique²².

Revenant à cette révolte, nous suivons la chronologie proposée par Șerban Papacostea: à l'été 1432, une flotte vénitienne dirigée par Stefano Contarini appareillait pour la mer Noire afin, entre autres, d'encourager le prince Alexis de Mangoup (Theodoro), en Crimée, de s'emparer du port de Cembalo (Balaklava) occupé par les Génois, ce qui arriva en février 1433. Cette révolte attira aussi une partie des Tatars de Crimée, dirigés par Sid Ahmet, alliés de Swidrigailo, qui se mirent à harceler les marchands génois et assiégèrent Caffa²³.

Ce fut donc à cette époque - 1432-1434 - que le mystérieux "caloyer", le père du seigneur de Moncastro, contacta le baile à Constantinople. Depuis la découverte des documents vénitiens par Nicolae Iorga et leur publication en 1899 (et une seconde fois, en entier, en 1937), les historiens roumains se sont posé la question de son identité. Moi aussi, en suivant en celà Nicolae B•nescu, j'ai opiné pour le protopope (archiprêtre) Iuga, le père du futur chancelier Mihul de Moldavie²⁴. La récente étude de Ștefan Andreescu rappelle pourtant avec raison que Mihul était, en 1433-1435, encore un homme très jeune, secrétaire dans la chancellerie princière, donc qu'il est impossible qu'il pût remplir une fonction aussi prestigieuse que celle de gouverneur de Moncastro- Cetatea Albă. Je retire donc l'hypothèse que j'avais avancée en 1986 et je me permets de présenter une autre : je persiste à croire que l'appellation "caloierus" donnée par Mario Zane à son interlocuteur moldave recouvre celle de protopope (protopapas, en grec), mais aussi de topotiritis (vicaire) de la Moldovalachie, telle que nous la rencontrons dans la signature de Constantin, protopope et vicaire du diocèse moldave sur l'acte final d'union du concile de Florence²⁵.

Il faut rappeler qu'à Byzance et en Serbie aux XIVe-XVe siècles, le protopope était le prêtre de l'église princière ou métropolitaine²⁶. Pour le baile, le vicaire de la métropole de Moldavie était donc un moine, même si celui-ci avait un fils. Le protopope Constantin qui se rendra en 1437 à Ferrare ensemble avec le bojar Neagoe et le métropolitain Damien, titulaire du diocèse mais qui résidait à Constantinople, Constantin donc, un grec, est notre candidat. Outre la signature grecque sur l'acte de l'union, son

²¹ A. Pippidi, "Din nou despre inscriptiile de la Cetatea Albă", in *In honorem Paul Cernovodeanu*, Bucarest, 1998, p. 79 ; Șt. Andreescu, "Note despre cetatea Albă", "art. cit.", p. 70-76.

²² Șt. Andreescu, *art. cit.*, p. 72.

²³ B. Spuler, *op. cit.*, p. 162-3.

²⁴ M. Cazacu, "A propos de l'expansion...", "art. cit."

²⁵ V. Laurent, *Les "Mémoires" du Grand Ecclésiarque de l'Eglise de Constantinople Silvestre Syropoulos sur le Concile de Florence (1438-1439)*, Paris, 1971, III, 3 (p. 162) et p. 164, note 7 ; E. Popescu, "Compléments et réctifications à l'histoire de l'Eglise de Moldavie à la première moitié du XVe siècle", in *Idem, Christianitas daco-romana. Florilegium studiorum*, Bucarest, 1994, p. 470.

²⁶ H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, Munich, 1959, p. 115 ; C. Jirecek, *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien*, I, Vienne, 1912, p.48.

nom, inconnu à l'époque en Moldavie et seulement sous la forme Costea, est un argument en faveur de son origine. En outre, il était vicaire de la métropole de Roman, donc du Bas-Pays, le sud de la Moldavie qui englobait Moncastro et Kilia à cette époque.

Mais il y a plus: dans les actes moldaves de 1436 à 1447 apparaît un membre du conseil princier appelé *pan* Manuel le Grec qui est désigné, le 23 février 1438 (donc à l'époque où le protopope Constantin était à Ferrare) comme "fils du protopope" (Manoil Protopovici)²⁷. Nous croyons donc que le sieur Manuel le Grec, fils d'un protopope en 1438, ne peut être que le fils de Constantin, vicaire de la métropole de Roman, et grec lui-aussi, à la différence de son contemporain le protopope Iuga, partisan du prince Ștefan²⁸.

Revenant au voyage à Constantinople du protopope Constantin en 1432-1434, il nous semble plausible de le mettre en relation avec les deux missions de Cristoforo Garatoni, l'envoyé du pape Eugène IV (lui aussi un Vénitien) en vue de décider les Grecs de tenir le concile d'union dans la capitale impériale. On sait que la première mission de l'envoyé papal a eu lieu en juin 1433²⁹ et la seconde en septembre de la même année³⁰.

En tant que vicaire de la métropole de Roman, le protopope Constantin a dû être invité par l'empereur et le patriarche de Constantinople pour assister aux négociations avec Cristoforo Garatoni. Le moment était bien choisi, car Venise avait conclu sa paix avec Milan, donc aussi avec Gênes, le 26 avril 1433, une paix dont le pape n'était pas étranger.

On peut donc proposer une reconstitution approximative des événements: en juin 1433, le voievode Ilie de Moldavie envoie le protopope Constantin à Constantinople pour rencontrer Cristoforo Garatoni en vue de discuter du lieu du concile d'union des Eglises. Par la même occasion, le prince charge son envoyé d'entamer des négociations secrètes avec les Vénitiens les invitant à se rendre de nouveau à Moncastro pour faire du commerce, en leur promettant des privilèges en ce sens. La démarche avait pour but de revitaliser la route moldave du commerce pontique qui était de plus en plus concurrencée par la route tatare/polonaise. Si notre hypothèse était exacte, alors le "dominus Moncastri" de 1433 serait le sieur Manuel le Grec, le fils du protopope Constantin, un protégé du prince Ilie. Ceci expliquerait son apparition seulement dans les actes de ce prince entre 1436-1438, et non pas dans ceux de Ștefan en tant que prince du Bas Pays (18 mars 1436-août 1442)³¹.

Un acte du 20 juin 1438 contient parmi les témoins un *pan* Manuel de Hotin, donc gouverneur de cette forteresse qui se trouvait dans le Haut Pays. Mihai Costachescu, l'éditeur de l'acte, qui a suivi attentivement les carrières de Manuel le Grec et de Manuel de Hotin, hésite à les identifier l'un avec l'autre, mais remarque que les deux dignitaires n'apparaissent jamais ensemble dans les listes du conseil princier: Manuel le Grec entre le 24 juillet 1436 et le 23 février 1438, puis en 1447 - en tout sept

²⁷ M. Costăchescu, *op. cit.*, II, p. 11-12

²⁸ N. Grigoraș, "Logofătul Mihu", in *Studii și cercetări istorice*, XIX (1946), p. 124.

²⁹ E. Cecconi, *Studi storici sul Concilio di Firenze*, I, Florence, 1869, p. CXII, CXVI, n° XLI et suiv.

³⁰ N. Iorga, *Notes et extraits*, II, Paris, 1899, p. 2 (16 septembre).

³¹ L. Șimanschi, "Precizări cronologice privind istoria Moldovei dintre anii 1432-1447", în AIIAI, VII (1970).

mentions; l'autre (?), Manuel de Hotin, entre le 20 juin 1438 et le 30 septembre 1445, ensuite de 1448 à 1455 (à Hotin), ensuite gouverneur de Neamț (dernière mention en 1467)³².

*

En conclusion, la participation de la Moldavie du prince Ilie en 1433 à la révolte anti-génoise en mer Noire s'est traduite par un appel aux Vénitiens en vue de briser le monopole génois du commerce de Moncastro. Le retard mis par la Sérénissime à accepter cette offre s'explique par le changement du prince de Moldavie en novembre 1433 et par son remplacement par son frère Ștefan, vassal fidèle de la Pologne. Et ce n'est sans doute pas sans intérêt de constater que la nomination d'un vice-consul vénitien à Moncastro était décidée seulement le 15 mars 1436: le prince Ilie avait retrouvé son trône entre le 5 août 1435 et le 8 mars 1436; après cette date, il partage le trône avec son frère jusqu'en 1442. Mais ce dernier était sans doute moins favorable aux Vénitiens, ce qui pourrait expliquer la suspension de l'escale de la galère vénitienne de la muda di Romania qui devait se rendre à Cetatea Albă.

---

³² M. Costăchescu, *op. cit.*, II, p. 197-199.

UN ACT GENOVEZ DIN 1453 SAU DESPRE LIMITELE METODEI CANTITATIVE

ȘTEFAN ANDREESCU

„Revoluția cantitativă și istoricii francezi” – așa se intitula un articol scris de Emmanuel Le Roy Ladurie, în care el făcea „bilanțul unei generații” (1932-1968). Publicat mai întâi în ziarul „Le Monde” din 25 ianuarie 1969, acest articol va deschide ulterior volumul *Le territoire de l'historien*¹.

Dacă încă din primele rânduri Le Roy Ladurie declara entuziasmat că, începând din 1932, „la révolution quantitative a totalement transformé, dans notre pays, le métier d'historien”, la sfârșitul eseului său el introducea totuși o rezervă: „Cependant, les disciplines pionnières et prometteuses (celles qui concernent, par exemple, la psychologie historique) demeurent résolument qualitatives; et elles refusent, avec raison, de se laisser «quantifier»”².

În cele ce urmează voi arăta, printr-un studiu de caz, că în înseși împrejurările în care metoda cantitativă pare să fie aplicabilă fără nici o dificultate și, prin urmare, să conducă la rezultate valabile există un element de risc. Mai exact, uneori un singur document poate răsturna o întreagă demonstrație făcută pe baza unui abundent material cantitativ.

Profesorul Michel Balard, de la Sorbona, a publicat în anul 1996 un studiu despre exportul de sclavi din Crimeea la sfârșitul secolului al XIV-lea și în secolul al XV-lea, în care a pus la contribuție datele cuprinse în registrele *Massariei* (Trezoreriei) din Caffa, principala colonie genoveză din spațiul nord-pontic. Este vorba de un lung șir de asemenea registre: dacă din veacul al XIV-lea s-au păstrat doar câteva, izolate (1375, 1381, 1386), din cel următor, după un registru din 1410 urmează o autentică serie, începută în 1420, întreruptă din 1426 până în 1441, din 1442 până în 1446 și, în fine, din 1448 până în 1454; lipsesc, de asemenea, registrele din ultimii ani dinainte de cucerirea otomană (1472-1475)³.

La începutul studiului său, profesorul Balard a citat un crâmpei dintr-un tratat din 1420 despre „trecerea” în Țara Sfântă, în care autorul, Emmanuel Piloti denunța – odată în plus! – rolul jucat de genovezi în traficul cu sclavi: „La cité de Gaffa est de Genevois <=genovezi> et si est vosine et circondee de pays payens comme les Tartres, de Cercassi et de Rossi <=ruși> et d'auldres nations payens. Jusque à celles pars le souldain du Cayre mande ses facteurs et fait achatter esclaves, lezquelx n'ont nesune

---

¹ Emmanuel Le Roy Ladurie, *Le territoire de l'historien*, Gallimard, Paris, 1973, p. 15-22.

² *Ibidem*, p. 15, 22.

³ Michel Balard, *Esclavage en Crimée et sources fiscales génoises au XVe siècle*, în „Byzantinische Forschungen”, Bd. XXII, 1996, p. 10.

autres voyes de monter en mer se non que en la cité de Caffa"⁴. Așadar, una din destinațiile traficului respectiv era Egiptul Mamelucilor. Iar alta, bineînțeles, era reprezentată de metropolă, de Genova. Mai trebuie adăugat că la Caffa exista o instituție specială, *Officium sancti Anthonii*, care se ocupa exclusiv cu vinderea și exportarea mâinii de lucru înrobite.

Negoțul cu sclavi era atât de profitabil, încât în jurul anului 1380 Caffa a încercat „à instaurer une sorte de monopole génois de la traite en mer Noire, particulièrement vis-à-vis des Vénitiens et des Turcs: une délibération du Sénat vénitien du 28 octobre 1384 proteste contre les autorités génoises qui prétendent interdire aux sujets de la Sérénissime le transport d'esclaves tatars en Turquie"⁵.

Potrivit calculelor lui Michel Balard, într-un secol – adică din 1374 până în 1472 – „les ventes sont passées de près de 3200 esclaves à moins de 600 par an, soit une chute de près de 80%, qui se traduit par la rareté des sujets pontiques sur le marché génois dans la seconde moitié du XV-e siècle”. O altă concluzie a domniei sale este că declinul acesta a precedat căderea Constantinopolului, „mais a été accéléré par la fermeture plus ou moins complète des Détroits au commerce occidental, après 1453"⁶.

Un exemplu elocvent al „prăbușirii” (*l'effondrement*) profitului obținut de la *Officium sancti Anthonii* în această epocă de mijloc al secolului al XV-lea este dat de următoarele cifre: dacă în anul 1447 profitul se ridica încă la 67.052 aspri, câțiva ani mai târziu, în 1454, el scăzuse până la 21.145 de aspri, ceea ce înseamnă o diminuare cu două treimi. Citez din nou: „On mesure ainsi quel bouleversement la conquête ottomane a apporté dans les circuits traditionnels de la traite. Le commerce des esclaves dans les régions pontiques dépend totalement de l'ouverture ou de la fermeture des Détroits aux navires occidentaux"⁷. Într-un cuvânt, cucerirea Strâmtoarelor în 1453 ar fi fost cauza principală a prăbușirii – căci despre o adevărată prăbușire a fost vorba! – comerțului cu sclavi al genovezilor din Crimeea ...

*

Să vedem acum ce ne spune documentul de care aminteam la început. El a fost născut în întâi semnalat la București, în august 1999, cu ocazia celui de-al VIII-lea Congres internațional de studii sud-est europene. Autorul comunicării, Alfonso Assini, a arătat că actul, ce poartă data 31 ianuarie 1453, face parte dintr-un „pachet” ce fusese descoperit odinioară de Gian Giacomo Musso, dar – după dispariția acestuia – se rătăcise în imensele arhive din Genova⁸. Toate actele din acest „pachet” (*filza*), în număr de 87, privesc Marea Neagră⁹.

⁴ *Ibidem*, p. 9.

⁵ *Ibidem*, p. 10.

⁶ *Ibidem*, p. 13-14.

⁷ *Ibidem*, p. 14.

⁸ Pentru semnalarea inițială a existenței acestui act, vezi Gian Giacomo Musso, *I Genovesi e il Levante tra Medioevo ed Età Moderna. Ricerche d'archivio (Con appendice documentaria a cura di M.S. Jacopino)*, în: *Genova, la Liguria e l'Oltremare tra Medioevo ed Età Moderna. Studi e ricerche d'Archivio*, II, Genova, 1976, p. 137-138 (Collana diretta da Raffaele Belvederi). Totuși, din cele spicuite de el din text nu rezulta aproape deloc importanța deosebită a actului: „Licet, antea litteris et sermones multorum, illustris et excelse princeps,

Actul în cauză este o scrisoare a consulului din Caffa, Borruele Grimaldi, adresată dogelui Pietro Campofregoso. El ne dezvăluie mecanismul prin care otomanii au izbutit încă înainte de cucerirea Constantinopolului să se infiltreze în nordul Mării Negre și să concureze cu succes comerțul genevez. Asaltul acesta a beneficiat de sprijinul atât al hanului tătarilor crimeeni, Hadji Ghirai, cât și de cel al prinților din Mangop, „Olobei și frații săi, fiii răposatului Alexie”. De fapt, spărtura principală în sistemul comercial genevez s-a făcut chiar prin intermediul portului Calamita, care aparținea Mangopului¹⁰.

În loc să meargă la Caffa, în ultima vreme negustorii otomani frecventau cu asiduitate Calamita „și alte locuri din împrejurimi”. Astfel, după ce descărcau aici o mare cantitate de mărfuri, aceștia se îndreptau spre reședința hanului, Kîrk-yir (Çufut-kale), unde Hadji Ghirai își construise de curând un palat, în care trăia „nu cum obișnuiesc împărații tătarilor, ci ca și cum ar fi fost un negustor latin” (*residat ibi non ut solent imperatores Tartarorum sed uti esset mercator Latinus*).

Dacă în trecut orașul Caffa depășise „toată această provincie și imperiul Gazariei” în privința mărfurilor importate din „Turcia”, acum, dimpotrivă, toate aceste mărfuri – bumbac, țesături, articole de pielărie etc. – erau aduse mai întâi la Kîrk-yir, de unde apoi zilnic erau transportate la Caffa. Totul se datora faptului că neguțatorii otomani erau atrași spre reședința hanului de prețul mic cu care puteau achiziționa acolo sclavi, pe care cu cheltuieli de asemenea reduse îi conduceau în portul Calamita, unde erau încărcăți „după voie” în corăbii pentru „Turcia”. Aici, la Calamita, taxele erau foarte mici în comparație cu cele percepute la Caffa.

De unde proveneau însă sclavii vânduți otomanilor direct sau pe piața din Kîrk-yir? Mai întâi din „scala care nu este mică”, recent înființată la Savastopoli, pe coasta de la marginea Albei Zichia. Acolo, neguțatorii otomani duceau cu corăbiile lor „foarte mari cantități de mărfuri”. Iar în schimb achiziționau „mulți sclavi”, care anterior erau vânduți de fapt pe piața din Caffa, unde erau aduși „potrivit vechii rânduieli și prerogativelor pe care strămoșii noștri le aveau din vechime, cu demnitate, în acest oraș”. Acum, neguțatorii otomani cereau ca această legislație geneveză să fie abolită.

Pe de altă parte, încă o „scală” nouă – care, spune Borruele Grimaldi, „dacă va dura va fi cea mai periculoasă dintre toate” – a luat ființă la Copa, unde iarăși neguțatorii otomani, în schimbul mărfurilor lor achiziționau „o mare cantitate de sclavi și de

---

magnificique et spectabiles domini, fuerint dominaciones vestre avisate de immenso incomodo et deviamiento que passa est et patitur civitas ista, propter scalas, comercia et frequentaciones quas teneretur...”. De fapt, în loc de “teneretur” trebuie citit “Teucrorum” (vezi anexa II).

⁹ Alfonso Assini, *Una “filza” ritrovata. La riscoperta di importanti documenti genovesi su Costantinopoli e il Mar Nero*, în “România Orientale”, 12, 1999, p. 13-35 (în special p. 18 și 30-32). Autorul acestui studiu, care lucrează la Arhivele din Genova, a avut bunăvoința să-mi pună la dispoziție originalul documentului, în condițiile în care, împreună cu Enrico Basso, pregătește o ediție a întregului “pachet” de documente redescoperit. Îi adresez și pe această cale mulțumirile mele.

¹⁰ Pentru portul Calamita, vezi Michael Bibikov, *The Comparative Study of the Medieval Ports of the Northern Pontos (12th – 15th Cent.)*, în: *I porti come impresa economica. Atti della “Dicinovesima Settimana di Studi”*, 2-6 maggio 1987, a cura di Simonetta Cavaciocchi, Le Monnier, 1988, p. 955-956 (= Istituto Internazionale di Storia Economica “F. Datini” – Prato, Serie II, 19). După părerea autorului: “The significance of the port has rapidly arisen after the fall of Constantinople in 1453 and when the Turks were inserted into the Black Sea commerce”.

sclave”, care de acolo, „pe o cale maritimă neștiută” (*exinde secreta via maritima*) erau transportați cu ambarcațiuni mici (*cum monosilis, casapalibus, lignis navigabilibus*) până la Vosporo (Kerç), de unde, pe cale terestră de astă dată, ajungeau până la Kîrk-yir și, apoi, la Calamita.

Astfel, două din principalele surse de aprovizionare în sclavi ale Caffei, Copa și Zichia, fuseseră practic tăiate încă înainte de cucerirea Constantinopolului. Neguțătorii otomani acționau conștient pentru anihilarea monopolului comercial genevez, căci – ne spune același extraordinar document – ei își vindeau mărfurile la Copa și în Zichia la prețuri mai mici decât cele pe care le cereau, pentru aceleași bunuri, neguțătorilor genezezi. Iar pentru sclavi impuneau în chip special prețuri mult prea ridicate pentru punga caffezilor. Așa se face că la Oficiul Sf. Anton au ajuns să se perceapă „venituri rare și aproape nule” (*de officio Sancti Antonii pauci et quasi nulli redditus percipiuntur*). Iar „gabelele” (impozitele sau taxele) din Caffa, „și înainte de toate gabelele sclavilor”, au fost închiriate la un preț mai scăzut decât de obicei, din același motiv al modificărilor de trafic descrise mai sus. Dacă situația aceasta continua, avertiza consulul din Caffa, orașul acesta va fi nimicit, precum Tana, „odinioară un oraș atât de mare și bogat” (*olim ampla et opidissima, nunc ad nihilum reducta*).

Iată deci mecanismul prin care comerțul otoman s-a infiltrat în zona de miazănoapte a Mării Negre în anii imediat anteriori cuceririi Strâmtoarelor. La origine s-a aflat, așa cum ne vâdește limpede scrisoarea-raport din 31 ianuarie 1453, colaborarea politică strânsă – „foarte marea înțelegere și alianță” – între prinții de Mangop și hanul Hadji Ghirai, cei dintâi îndemnându-l necontenit să pregătească noi „scale” pentru corăbii, care, bineînțeles, trebuia să îngăduie ocolirea porturilor geneveze¹¹.

Așadar, comerțul cu sclavi, în direcția Egiptului mai ales – care, după unele opinii, de aproape un secol devenise „la principale risorsa sulla quale si fondava la prosperità economica din Caffa”¹² – s-a prăbușit, în ceea ce-i privea pe genezezi, nu din pricina cuceririi Constantinopolului, așa cum a crezut Michel Balard, ci *din pricina devierii traficului spre portul Calamita*. Acest înfloritor comerț fusese în mare parte preluat, la mijlocul secolului al XV-lea, de către neguțătorii otomani și nu avea cum să mai fie reflectat în cifrele înregistrate în registrele *Massariei* din Caffa ...

*

¹¹ ASG, *San Giorgio*, sala 35, *Cancellieri di San Giorgio*, filza 223, document nenumărat. Vezi și rezumatul extins al lui A. Assini, *op.cit.*, p. 30-31. „Alba Zichia” era denumirea pentru litoralul caucazian al Mării Negre, precum și pentru stepa din Kuban, până la Marea de Azov, spațiu locuit de cerchezi.

¹² Enrico Basso, *Caffa 1453: tensioni interne e difficoltà economiche alla vigilia della caduta di Costantinopoli*, în *„România Orientale”*, 12, 1999, p. 64. Autorul a publicat un act din 11 octombrie 1452, care atestă prezența la Caffa a unor neguțători din Egipt. Ei ar fi fost persecutați de consulul Borruele Grimaldi, pentru a li se storce bani. Acești neguțători egipteni se îndeletniceau cu comerțul cu sclavi și, pentru a se evita consecințe neplăcute pentru genezezii rezidenți în teritoriile sultanului mameluc, aceștia din urmă l-au trimis la Caffa pe Gaspare Marruffo (doc. nr. 1, p. 75). Avem deci dovada continuării traficului cu sclavi spre Egipt și pentru mijlocul secolului al XV-lea.

Elementele amănunțite oferite de actul din 31 ianuarie 1453 sunt confirmate de cel puțin alte trei documente, care până acum, luate izolat, nu-și dezvăluiau adevărata semnificație.

Astfel, prezența neguțătorilor otomani la Cetatea Albă prin 1447 sau 1448 ne este indicată de un memoriu adresat, la Genova chiar, de către Lucas Sacherius autorităților de acolo. Acesta se plângea, la 7 aprilie 1449, că pe când călătorea de la Caffa la Genova, în Gallipoli – teritoriu otoman – a fost luat prizonier împreună cu bunurile sale. Și aceasta din pricina cafezilor care, în pofida hotărârilor și regulilor din Caffa, îi prădaseră pe neguțătorii turci la „Mocastro” (*ob deffetum illorum de Caffa qui dampnum et predam fecerant dictis Teucris in Mocastro contra decreta et ordinationes Caffae*). În consecință, Lucas Sacherius a suferit o pagubă constând din reținerea a 12 sclavi și sclave, a căror valoare era estimată la suma de cinci sute de florini¹³.

Actul acesta era inedit. Dar conținutul lui a fost odinioară rezumat de Nicolae Iorga¹⁴. Mai trebuie spus că Lucas Sacherius pare să fie fostul consul din Sinope, menționat la 12 decembrie 1423¹⁵. De asemenea, este de adăugat și că el sosise la Genova cu puțin înainte de 1 septembrie 1448¹⁶, ceea ce plasează incidentul de la Gallipoli cu siguranță în cursul anului 1448.

În fine, faptul că bunurile neguțătorilor otomani au putut fi confiscate la Cetatea Albă de către neguțătorii din Caffa *fără ca autoritățile moldovenești să intervină* pune în lumină, pe de o parte, autonomia de care beneficia în continuare colonia geneveză de la limanul Nistrului, iar pe de alta dependența ei directă față de Caffa. Pentru problema noastră, acest episod ilustrează – credem – lupta genevezilor din Caffa pentru a-și păstra monopolul asupra comerțului din spațiul nord și vest pontic, în condițiile în care se iviseră cele dintâi semne ale penetrației otomane.

Borruele Grimaldi, consulul care a dictat scrisoarea-raport din 31 ianuarie 1453, a avut dușmani, care au încercat să obțină din metropolă demiterea și înlocuirea lui. Au adresat deci, în mai multe rânduri, la Genova memorii anonime – semnate doar: „habitatores Caffae” -, care au însă meritul că, lăsând de o parte delatările, verifică pe alocuri stările de fapt consemnate în rapoartele oficiale. Numai că atribuie vina pentru aceste stări de lucruri ... consulului Borruele Grimaldi și susținătorilor lui.

De pildă, către sfârșitul unei scrisori anonime redactate la Caffa în 30 ianuarie 1453, așadar în ziua precedentă întocmirii raportului lui Borruele Grimaldi, putem citi următoarele rânduri: „Nam isto applicato nuncio, iam Vestre Dominacioni patefiet capitulum supra, continentem ut Sarraceni alio itinere ad propria reddere elegerunt etcetera, vere conscriptum fuisse, cum in eorum totalem additum et commercium locum Calamite et eius mare in portum elegerint, ut consulum suaderent extorsiones”¹⁷. Avem deci la dispoziție o primă confirmare explicită a deplasării traficului comercial otoman

¹³ ASG, *Archivio Segreto*, filza 30371, doc. Nr. 73.. Vezi anexa I.

¹⁴ N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, t. III, Paris, 1902, p. 240. Semnalat a doua oară de S.P. Karpov, *New documents on the Relations between the Latins and the Local Populations in the Black Sea Area (1392-1462)*, în “Dumbarton Oaks Papers”, t. 49, 1995, p. 39.

¹⁵ N. Iorga, *op.cit.*, t. I, Paris, 1899, p. 34.

¹⁶ L.T. Belgrano, *Prima serie di documenti riguardanti la colonia di Pera*, în *Atti della Società Ligure per la Storia Patria*, t. XIII, fasc. II, 1878, nr. CXXXIV, p. 216-217.

¹⁷ Enrico Basso, *op.cit.*, p. 83 (doc. nr. 4).

spre portul Calamita, doar că pentru această schimbare atât de dăunătoare este pusă sub acuzație lăcomia lui Borruele Grimaldi! Fapt este că el a rămas în continuare la post, ceea ce vădește că autoritățile din Genova nu au ținut seamă de acuzele aduse de către dușmanii săi¹⁸

Ultimul izvor la care dorim să ne referim este un crâmpei din lungul raport trimis din Caffa la 11 septembrie 1454 de către consulul Demetrius de Vivaldis, în care subiectul principal era recenta încercare a unei flote otomane de a cucerii orașul, urmată de acceptarea plății unui tribut anual. Iată crâmpeiul cu pricina, care și el coroborează perfect spusele lui Borruele Grimaldi: „Quemadmodum in premissis descripsimus vobis si, cara hujus urbis salus est, statum oportet hujus imperatoris eguali ruminacione extirpare. Nam ultra que descripsimus de eo facinora, rebus sese ded ... quod unquam auditum est sollicitus maritimis proprias habens fustas proprias tenens naues, cum quibus merces exagitat capitaque transfretat que in hujus urbis mirum inferunt nocumentum, mira conferunt dampna, et ad Simisso partes et plurimum mercatur et ad hujus ponti cetera loca et omne id et que ... extrahuntur locis que quidem solebant Caffam remeare, ipse ad ciuitates suas nouo facit conducere transitu. Iraque ex hoc contingit quod fere omnes res Zichieque capita Caffam solentia aduenire ad Vosporum transmittuntur ... ex Turchia veniunt ad Calamitam conducuntur...”¹⁹.

Nu este de mirare deci că în noile împrejurări, când comerțul Căffei era amenințat cu sufocarea, s-au ivit planuri pentru cucerirea castelului din Mangop, care ar fi atras după sine căderea „întregii Goții” în mâna genovezilor²⁰. Asta ar fi însemnat negreșit mai ales lichidarea portului Calamita, care stătea ca un ghimpe în ochii autorităților din Caffa²¹.

ANEXE

I

7 aprilie 1449

Iesus.

Vorbis illustri et excelso domino domino Lodovico de Campofregoso, Dei gratia Ianuesium duci, et vestro magnifico consilio dominorum Antianorum civitatis Ianue humiliter et devote supplicatur parte Luce Sacherii, eiusdem dominationis servitoris, quemadmodum ipse Lucas alias tempore quo de Caffa veniebat Ianuam in

¹⁸ *Ibidem*, p. 63.

¹⁹ Amedeo Vigna, *Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri durante la signoria dell'Ufficio di S. Giorgio*, t. I, Genova, 1868, nr. XXXIII, p. 111.

²⁰ Vezi, de pildă, planul căpitanului Giovanni Piccinino, comunicat din Caffa protectorilor Băncii San Giorgio la data de 6 septembrie 1455 (*Ibidem*, I, nr. CLIII, p. 370).

²¹ Vezi în acest sens și instrucțiunile pentru noile autorități alese pentru Caffa, din 8 februarie 1458 (*Ibidem*, p. 815-816). Printre amănuntele pe care le mai găsim în textul actului din 1453 este și acela că emisarul care l-a dus la Genova s-a oferit să parcurgă distanța în numai 55 de zile și tot atâtea la înapoiere. Apoi, mai merită atenție deosebită și mențiunea cu privire la deplasarea fratelui lui Hadji Ghirai răzvrătit în părțile Niprului, împreună cu forțele sale alcătuite din oamenii lui Seid Ahmed. Pare să fie vorba de mișcarea ce a precedat și provocat confruntarea finală a lui Hadji Ghirai cu Seid Ahmed, hanul tătarilor de pe Volga și fostul său stăpân (pentru datarea luptei în 1453 și nu în 1455, vezi observația lui C. Andreescu, *Din legăturile moldo-tătare în mijlocul sec. XV*, extras din "Arhiva", XLI, 1934, 3-4, p. 9-10).

Galeopoli teritori (*sic*) Teucrorum fuit captus ipse et bona sua ob deffetum illorum de Caffa qui dampnum et predam fecerant dictis Teucris in Mocastro contra decreta et ordinationes Caffae, ob quam predam ipse Lucas damnificatus et spoliatus bonis suis abseque aliquali restitutione illi facta a dictis Teucris Ianuam accessit et coram tunc dominatione querelam exposuit de predictis; que tunc dominatio dictam causam et querelam commisserat spetabili Officio Romanie ut supra predictis cognosceret et provideret indempnitati dicti Luce, prout ex informationibus per eum habitis. Quod officium volens facere que debebat scripsit in Caffa quatuor civibus Caffae tunc commorantibus qui se informarent si dicti de Caffa fecerant dampnum Teucris contra regulas et ordines Caffae an ne et dictum Officium avisarent per literas. Qui cives predicti per literas suas scripserunt spetabili tunc officio Romanie quod illis constabat ex informacionibus quas habebant quod dicti de Caffa fecerant dampnum ditis (*sic*) Teucris contra consuetudines et regulas ac capitula Caffae, quam informacionem et avisationem recepit dictum Officium Romanie, quod officium tunc retulerat tunc illustrissime dominationi et consilio dictum Lucam supplicantem de capitibus sclavorum et sclavarum duodecim fuisse a Saracenis et seu a dictis Teucris interceptum et dampnum habuisse de florenis quingentis et ita retulit tunc dominationi predictae, ex qua relacione ipsi Luce non fuit aliqualiter satisfatum. Quare benigne dominationibus prelibatis supplicat ut dignentur et velint ipsi Luce per expresum assignare ut solucionem bonorum amissorum, de quibus supra, consequi possit in bonis comunitatis Caffae et ipsum comune pro dicta summa assignare, atento precipue quod ipsorum culpa fuit dampnificatus et quod ipsum comune Caffae bona ipsorum Saracenorum retinuit, aut etiam represalias eidem concedere contra dictos Teucros et Saracenos ut moris est concedi quemcumque opresum, considerato maxime quod ad ipsos Saracenos non potest haberi recursus pro consequenda iusticia et multis aliis in premissis considerandis, aut aliter quomodolibet providere, ut ipse supplicans servetur indempnis a dicta opresione et violencia, ut confidit in vestris benignissimis dominationibus.

+ MCCCCXXXVIII^o, die VII^a aprilis.

Responsio illustris et excelsi domini Ludovici de Campofregoso, Dei gratia Ianuensium ducis, et magnifici consili dominorum Antianorum comunis Ianue, in pleno numero congregati, est quod spectatum Officium Romanie, sumptis expedientibus instructionibus tam ab dominis commissariis tunc missis Capham quam ab aliis a quibus edoceri statuerint, primum cognoscant an Turcis illata fuerint damna superius memorata contra leges et constitutiones Caphe nec ne et an idem Lucas propterea passus sit damna que ab eo narrantur. Que si vera esse invenerint, cogitent ac ipsis illustri domino duci et consilio referant quibus viis subveniendum putent huic damno ipsius Luce supplicantis.

Luce Sacerrii.

Concessio represaliarum contra homines Caffae.

II

31 ianuarie 1453

Illustri et excelso principi et domino domino Petro de Campofregoso, Dei gratia Ianuensium duci, magnifico dominorum Antianorum consilio et spectabili Officio provisionis Romanie Ianue.

Licet antea literis et sermone multorum, illustris et excelsae princeps magnificae et spectabilis domini, fuerint dominaciones vestre avisate de immenso incomodo et deviamto que passa est et patitur civitas ista propter scalas, comercia et frequentaciones quas Teucrorum genus in loco Calamite ceterisque locis huic urbi circumstantibus circa cuius rei remedium cum plura hic fuerunt celebrata consilia per que semper intellectum et deliberatum extitit quod erat necessaria effectualis provixio, sed incomodum monete que sine difficultate reperiri non¹ poterat id prohibuit. Ab alia per dominaciones vestras ut plurimum patronatus triremis huius urbis colatus fuit personis de tali exercicio indoctis et inexpertis adeo quod minus malum iudicabatur ipsam trirrem non armare quam talibus electis patronis conferre. Nunc autem pestis et iactura predicta adeo crevit quod coacti sumus in predictis si non sufficiens saltim aliqua remedium adhibere, quod quidem remedium ut in preterito ita et nunc palpamus et intelligimus esse armare trirrem huius civitatis, sed imbecillitas huius masarie id non patitur et enim reditus ipsius masarie vix vacat sumptibus ordinariis, maxime hoc tempore quo crevit ipsa masaria stipendiis sociorum triginta prioribus diebus per dominaciones vestras huic urbi destinatorum, maxime quia de officio Sancti Antonii pauci et quasi nulli redditus percipiuntur et cabelle Caffee, et maxime cabelle capitum viliori precio quam solite erant venduntur ob scalas et deviamta predicta, que quidem incomoda et deviamta adeo creverunt quod perhibenda remedia non sunt amplius dillatanda, que quidem si non adhiberentur vel si differerentur indubie brevissimo tempore pro certo potest teneri quod hec civitas efficeretur ut civitas Tane olim ampla et opidissima nunc ad nihilum reducta, quia solitis commerciis et mercatorum accessibus et egressibus caret. Significamus enim dominacionibus vestris prout ad locum Calamite frequens commercium et accessus continuus ultra solitum fit per multas naves, navigia et galeacias Teucrorum cum magna mercatorum et mercium somma, de quo loco se transferunt ad Cerche ... et mansionem imperatoris Tartarorum, ubi imperator ipse nuper pretorium in magna forcia construi et fabricari fecit residatque ibi non ut solent imperatores Tartarorum sed uti esset mercator Latinus; nempe ibi tunos ac duganas construi fecit que premissis multa conferunt comoda ipsi imperatori. Et processere a maxima coniunctione et fraternitate quam dictus imperator nuper compilavit cum Olobei et fratribus, filiis quondam Alexii de lo Tedoro², continue persuadentibus eidem imperatori et eum inducentes (*sic*) in similibus [sc]alis navigiorum fiendis. Omnes antedicti una sese conveniunt hanc intestinam pestem nutrire in huius urbis iacturam et perniciem; quo fit ut quemadmodum in pre[ter]ito civitas ista exuberabat totam istam

¹ Urmează șters: potuit.

² Urmează șters: cum.

provinciam et imperium Gazarie rauba³ et [m]ercibus hinc exitum habentibus, nunc per oppositum de dicto loco Cherocarum ac Sul[ca]to quotidie Cafam conducunt cotonine, clameloti, pelemina et huiusmodi rauba et merces de Teucra extrahi solite, quod mirabile et incogitatum est, ad quos eciam dictos Te[uc]ros inducit vile precium quo in dicto loco Cherocarum capita emunt et inde habili[tate] ac cum multa minori impensa conducunt Calamitam ubi ea pro libito carrigant pro Teucra. Enim in dicto loco Calamite multos minores comerchiorum sumptus habent et [e]arum cabelarum, que quidem solutiones non tantum ipsos Teucros gravant quantum [a]ufert libertas extrahendi quecunque gravaciones capita pro libito voluntatis quod hic Caffé aliter ordinatum est. Ultra quam frequenter scalam Calamite aliam nuper susitaverunt ipsi Teucra que non parva est in Savastopoli et confine costeria, nuncupata Alba Zicha, quo accessus fit per eos cum navigiis, mercatoribus et infinita rauba et inde extrahunt multa capita que omnia solita erant huc conduci, ut iubent antiquus ordo et prerogative quas nostri⁴ maiores in ista civitate antiquitus digne habebant, quas consuetudines et prerogativas querunt abolere. Cum a multo tempore citra non fuerit provisum armamento triremis in preterito annuatim armari solite, ob cuius triremis armamentum et expensam annuaem principaliter institute fuerant cabele capitum que non parve sunt, cessavit itaque triremis armamentum et onus cabellarum restavit, inde sequitur ut mercatores, postposito timore, per insolitas vias et scalas vigilant eorum comodo et utilitati favere. Ultra quas specificatas scalas nuper nova susitatur que si perseveraret ceteris perniciosior esset. Ac usus enim nuper fit rursus Teucram cum rauba in Goticorum loco consummare solita Coparium et exinde talia navigia indilate preter aliqualem metum nostri recedunt, dimissis in ipso loco mercatoribus cum rauba et mercibus, qui quidem mercatores Teucra cum talibus mercibus comperant magnam sommam sclavorum et sclavarum quos exinde secreta via maritima cum monosolis et casapalibus, lignis navigabilibus conducunt Vosporum, unde via terrestri acedunt ad dictum locum Cherocarum et sucesive Calamitam, quod si prosequeretur ultra dampnum capitum cum gustaverunt ipsi Teucra et Gotici similem habilitatem et comoditatem dubitamus quod in brevi tempore cessabit et comodum quod nostri mercatores et civitas ista in dicto loco Coparii et tota Zichia percipere soliti erant, quia Teucra antedicti possunt quascunque res in dictis locis Coparii et Zichie expeditivas portare er viliori precio vendere nostris quia hic eiusdem nature res et merces emunt cariores similiter et in capitibus precia multum excesiva conferunt quod nostri facere non posunt, que loca Coparii et Zichie sunt ex prestancioribus membris que ista civitas presencialiter habeat; ad cuius scale et frequentaciones prohibicionem persepe armari fecimus barchas ad hoc ut talia ligna navigabilia interciperent, sed ipse non reperuere cum de eorum recessu diem statutam proprie nesciveramus. Ad que omnia discrimina et dampna sublevandum, licet omnino non satisfaceret, tamen in magna parte prodesset provixio triremis si armaretur, non obstante quod universalis sententia sit et firma intelligencia quod ... principis sola triremis non satisfaceret quia res iam sunt inveterata quia eciam navigant isti Teucra cum galeaciiis magnis, viris et armis bene ordinatis, quibus sola triremis obesse non posset. Ab alia certifficati sumus veridico relatu prout dominus Sinoparum fabricari fecit navem unam portate modiorum octingentorum cum qua similia viagia tantum modo facere propoxuit, licet hoc sit contra federa nobiscum nuper condita per que dicto domino Sinoparum non licet tantam navem

³ rauba: în original *raubam*, cu *m* şters.

⁴ Urmează şters: mercatores.

habere sine nostra licentia, sed visso quod in obstando non habemus promptas vires paucum curat ipsi paci contravenire, non obstante quod nuper eam nobiscum celebraverat; ultimate intellecto quod ubi opus est facto verba non sufficiunt, celebravimus solempne consilium complurimorum civium et burgensium, quorum omnium sententia fuit et est quod enim omnibus provideatur in premissis si filios et uxores ignorare deberemus. Im quo consilio conclusum fuit quod prepararetur et ordinetur triremis que in mari perficiatur et sic fieri facere ordinabimus infra mediam quadragessimam venturam, subsequente providebimus de patrono et sic curabimus quod in dicta triremi sint debita municiones et armamenta. Im quo eciam consilio deliberatum fuit predicta dominacionibus vestris notificare cum presenti nuncio qui se optulit accessurum ad presentiam dominacionum vestrarum infra dies quinquaginta quinque et in totidem reversurum, extimantes quod occurrentibus rebus que Pera occurrunt verisimiliter per dominaciones vestras debeat aliqua provixio fieri in dicto loco, que provixio de ordine et comissione dominacionum vestrarum poterit ac (?) huic loco prodesse et satisfacere quam provixionem tenemus presentem nuncium adhuc Ianue reperturum. Et quia dubitamus ne propter itineris distanciam remedium et provixiones adhibende infirmitati huius urbis tardent similiter contingere possent quod per D.V. nula fieret provixio que non modo est necessaria sed oportuna, igitur eas quas possumus et viros reperiemus et armabimus ipsam triremem atque quia propter imbecilitatem masarie, ut prediximus, pecunia pro tali armamento fienda aliter quam dicta masaria reperire oportebit, cohacti erimus monetam in predictis necessariam providere via alicuius drectus imponendi vel via vendendi loca tresdecim cum dimidio, que vel circa sunt scripta super nomine masarie in comperis huius civitatis, quorum locorum due tercie partes et ultra empte fuerunt tempore nostri consulis, et quicquam in premissis facere expediet semper facere curabimus cum consiliis et convocatis aliisque solempnitatibus congruis studebimus, quod semper de seccuturis dominaciones vestras avisare, sed quia saluti huius urbis anuatim est necessarium et opportunum dictam triremem armare, propterea convenit anuatim reperire aliquem certum ordinem qualiter silicet sit reperienda moneta pro talis triremis armamento anuatim necessaria, de quo modo secundum quod dictum occurrunt dominaciones vestras avisabimus maxime cum distincius intellexerimus ac [sc]iverimus quanta sit ipsius armamenti expensa, que vestre dominaciones possint talem reperendam formam comprobare vel reprobare, prout eorum censura melius vissum fuit. Et ut eciam ultra predicta omnia occurencia in partibus istis dominacionibus vestris patefiant Iancharei Soltam, frater huius imperatoris Agigarei, nuper interceptit populos Seit Acomet cum quibus se creavit imperatorem multo maioris potencie isto Agigarei qui soltam nunc rescidat cum dictis populis in contratibus Illice et fertur quod ad istos se transfere proponit honera que res secundum quod comprehendere possumus afferti huic Agigarei aliqualem formidinem, non propterea cessat nobiscum se habere modo quo supra. Qui Iancharei si ad istos se transferet dabimus operam et cum illo nos habebimus secundum et prout commodum et honorem huius urbis perspiciamus. Data Caffe, die XXXI ianuarii MCCCCLIII.

Boruel de Grimaldis, consul Caffe, massarii et consilium Ancianorum eiusdem civitatis, dominacionum vestrarum humilissimi servitores. Iacobus.

ASG, *San Giorgio*, sala 35, Cancellieri di San Giorgio, filza 223.

**A GENOESE DOCUMENT OF 1453
OR ABOUT THE LIMITS OF THE QUANTITATIVE METHOD**

Abstract

Few years ago, Prof. Michel Balard published a study on the slaves exports from Crimea between 1347-1472, based on the *Massaria* (Treasury) registers in Caffa.

The conclusion of this research was that after 1453 the above mentioned traffic, especially directed to Egypt and Genoa collapsed due to the fall of Constantinople and the closing of the Straits by the Turks.

A new discovered document in the Genoa's Archives, a report from 31 January 1453, signed by the Consul Borruele Grimaldi, shows that the reason of this phenomenon was an other one: few years before the fall of Constantinople, the Ottoman merchants succed to penetrate the Genoese commercial monopoly in the Northern regions of the Black Sea, with the precious help of the princes of Mangop and of the Tartars' Khan. So, the major number of the slaves were bought outside of the Caffa market and it was never recorded in the *Massaria* registers.

FLOTILA DUNĂRII OTOMANE (SECOLUL AL XVI-LEA)*

ANCA POPESCU

Asaltul otoman la Dunărea de Jos, de la Severin la Chilia, din anul 1420, a arătat hotărîrea sultanului Mehmed I de a pune stăpînire pe acest segment al fluviului. Ca urmare, cetățile Giugiu, Turnu, Enisala s-au adăugat vechilor poziții dunărene ale turcilor osmani, dobîndite de la sfîrșitul secolului al XIV-lea, Vidin, Nicopole, Rusciuc, Silistra. Frontiera nordică a statului otoman în partea sa europeană se fixează de atunci la Dunărea de Jos.

După căderea Constantinopolului și pînă la mijlocul secolului al XVI-lea dominația asupra fluviului Dunărea s-a consolidat prin cucerirea Belgradului (1521), și a Brăilei (1538) și s-a extins pe segmentul Dunării Mijlocii prin luarea în stăpînire a Budei (după 1541). Dunărea, de la Buda la guri, devine frontieră imperială otomană¹.

Chestiunea flotei otomanilor de la Dunăre se subsumează deopotrivă problemei sistemului militar și comercial al acestui fluviu sub stăpînirea turcilor-osmani cît și chestiunii generale a navigației otomane în diferitele sale etape de organizare. Pînă la punctul final al unei asemenea investigații vor fi necesare multe studii (și stadii) particulare ale cercetării întrucît informația se află dispersată în surse de cele mai diferite tipuri și proveniențe². De aceea rîndurile următoare nu au pretenția să epuizeze tema ci doar să examineze cîteva aspecte, de detaliu, ca tipologia ambarcațiunilor care compuneau flota Dunării, sau mai generale, interesînd organizarea frontierei otomane pe acest fluviu, cum este problema comandamentului flotei Dunării.

În sistemul forțelor navale otomane, flota imperială (*donanma-i hümâyûn*), considerată flota centrală a statului otoman, condusă de marele amiral (*kapudan paşa*) acoperea apărarea din spațiul Mării Negre și Mării Mediterane. Dar nevoia unei capacități operative mai rapide pe o rază de acțiune tot mai departe de centru a condus la organizarea unor flote independente de marele amiral. Cele mai importante au fost flotilele de la Kavala, Mytilene și Rhodos, din Marea Egee; flotilele de la Alexandria și Alger din Marea Mediterană; flotilele de la Suez și Muha în Marea Roșie; flotilele de pe

---

* Documentarea pentru această temă nu ar fi fost posibilă fără sprijinul financiar din partea Fundațiilor Soros (RSS, Open Society Support Foundation) și Rellon (American Research Institute in Turkey).

¹ Tahsin Gemil, *Românii și otomanii în secolele XIV-XVI*, București, 1991, p. 99-103 și p. 185-189.

² Prima cercetare aprofundată asupra forțelor navale otomane aparține lui I. H. Uzunçarşılı – *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı* (Organizarea centrală și navală a Imperiului otoman), Ankara 1948; pentru terminologia maritimă și navală otomană v. Henry și Renée Kahane, Andreas Tietze, *The Lingua Franca in the Levant*, Urbana, 1958; pentru flota turcilor otomani, v. excelentele studii ale lui Colin Imber, *The navy of Süleyman the Magnificent*, în vol. *Studies in Ottoman history and Law*, Isis, Istanbul, 1996, p. 1-69 și A. C. Hess, *The evolution of the Ottoman Seaborne Empire in the Age of the Oceanic Discoveries, 1453-1525*, în "The American Historical Review", 1970, 125 VII, p. 1892-1919.

"Studii și Materiale de Istorie Medie", vol. XXI, 2003, p.151-160

fluvii și riuri (ca Eufratul, Sava). Aceste flotile erau desemnate de obicei după numele portului în care își aveau baza, dar și după unități administrative otomane ca flotila Egiptului (*Mısır kapudanlığı*)³. În categoria acestor flotile, independente de amiralitatea de la Istanbul, se înscrie și flotila Dunării otomane. Informații mai consistente despre ea avem abia din secolul al XVI-lea.

Datele esențiale furnizate de sursele otomane în legătură cu flotila de pe Dunăre se reduc la două categorii: nomenclatura navelor și a ambarcațiunilor, pe de-o parte, și detalii de construcție (sau de funcție), pe de altă parte. Cronicile, referindu-se la evenimente militare petrecute în regiunea Dunării, cu participarea flotei, folosesc pentru corăbiile otomane, cu predilecție, termenul “gemi”⁴. Documentele însă oferă o terminologie variată. Un raport militar specifică bastimentele de mic tonaj, *kayık* și *kalita*, trimise de la Istanbul, *via* Marea Neagră și Dunăre cu ocazia asediului Belgradului în anul 1521⁵. Registrele cadiilor (*sicil*) din ultimul sfert al secolului al XVI-lea menționează la Vidin vase de transport din care unele erau cu *anbar* (cu cală)⁶. Documente din colecția *Mühimme Defteri* (Condica afacerilor importante) consemnează ambarcațiunile *palandaria*, folosite pentru transportul trupelor și aparținând flotei militare de pe Dunăre. Aceste documente însă nu sunt explicate în privința detaliilor de construcție: dimensiuni, capacitate, greement etc. Mult mai amănunțite și coerente descrieri ale ambarcațiunilor folosite pe Dunăre în perioada stăpînirii otomane sunt cele oferite de reglementările comerciale (*kanunanme*) ale porturilor dunărene dar, firește, acestea se referă la flota de transport curent și de comerț. Documentele amintite marchează terminologic distincția între bastimentele maritime (deși capabile să navigheze și pe Dunăre) și ambarcațiunile specifice navigației acestui fluviu. În prima categorie sunt așa numitele *deniz gemisi* și *deryâ sefineleri* (corăbii maritime), menționate la Brăila, încărcînd sau descărcînd marfă⁷. Din aceleași documente se vede

³ Această flotilă, la început, supraveghea marea Roșie și Mediterana orientală prin cele două baze navale componente, Alexandria și Suez. Din anul 1560 flota Egiptului se scindează în două flotile independente: cea a Suezului și cea a Alexandriei. Pentru comandamentele flotelor din imperiul otoman v. Colin Imber, *op. cit.*, p. 35-46.

⁴ De ex.: Aşıkpaşazade (ed. Atsız, Istanbul 1970), p. 154, 163, 211; Neşri (ed. F. R. Unat și M. A. Köymen, Ankara 1957, vol. II) p. 829-831; Tursun Bey (ed. A. M. Tulum, Istanbul 1977) p. 80-81. Kâtip Çelebi însă utilizează, pentru descrierea flotei otomane participante la bătălii navale în Mediterana și în Marea Neagră, o terminologie diferențiată: *kadargas*, *kokas*. Vezi *History of the maritime wars of the Turks. Translated from the turkish of Haji Khalifeh*, ed. J. Mitchell, Londra 1831, p. 17, 19.

⁵ Jean-Louis Bacqué-Grammont, *Un rapport de Gâzi Hüsrev Beg sur l'investissement de Belgrade en 1521*, în “Orientalni Institut u Sarajevu”, 1980, vol. 30, p. 20.

⁶ Rosița Gradeva, *War and peace along the Danube: Vidin at the end of the seventeenth century*, în “Oriente Moderno”, 2001, nr. 1, p. 165.

⁷ Vezi A. Popescu, *Un centre commercial du Bas-Danube ottoman au XVIe siècle: Braila (Bra'ıl)*, p. 221 și 234-235. Cf. M. Maxim, *Osmanlı döneminde bir Tuna liman kenti: Ibrayıl (Brăila)* (Brăila – un oraș portuar la Dunăre în epoca otomană), în “Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi”, 12 cilt 1982-1998, Istanbul 1998, p. 174 și 176-177. Aici autorul, citînd pentru *kanun*-ul Brăilei din anul 1570 ediția Akgündüz (1994), “uită” să menționeze că a cunoscut în întregime acest document prin referatul meu de doctorat (*Centre comerciale la Dunărea de Jos în secolul al XVI-lea: Brăila*) ca și prin două participări ținute în 1991 (la Institutul N. Iorga) și 1993 (la Brăila). Acest referat a constituit o parte din teza de doctorat *Funcția comercială a Dunării de Jos otomane, secolul al XVI-lea*. Articolul publicat de M. Maxim în Turcia în anul

că aceste “corăbii maritime” urcau pe Dunăre pînă la Siliștra⁸. Brăila însă era locul obișnuit unde, în secolul al XVI-lea, se efectua transbordarea de pe ambarcațiunile fluviale pe cele maritime și invers, pentru transporturile de mărfuri destinate unor centre pontice sau venind de acolo⁹.

Un alt termen folosit, probabil, pentru a desemna corăbiile maritime este *garab*¹⁰. Reglementarea comercială pentru portul Chilia din anul 1570 precizează că aici, “corabia” dispăruse din uz la data reglementării. Sub forma *korab* această navă este menționată și de reglementarea pentru Vidin, tot în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, în legătură cu transportul sării¹¹. Însă tipul de construcție al tuturor acestor corăbii maritime, denumite variat și arătate în diferite puncte ale cursului Dunării, nu se poate preciza pe baza acestor surse.

Indiciile cuprinse în *kanunname*-lele oferă de asemenea posibilitatea unei clasificări, aproximative, după mărime, a ambarcațiunilor otomane menționate de acestea pe Dunăre (urmărind cuantumul taxelor de trecere) și intuirii caracteristicilor de construcție.

Cele mari pot fi considerate *donbaz*-ul, *șayka*, *navrad*-ul și *nasad*-ul. În rîndul celor mici se află: *ladya*, *çernik*-ul, și *esbaba*. *Donbaz*-ul¹² avea 2 catarge, putea fi cu

1998 mi-a rămas necunoscut pînă acum, deși autorul a fost conducătorul științific al tezei mele (1992-1999). *Kanun*-ul Brăilei și *kanunname*-lele altor centre din *sancak*-ul Siliștra mi-au fost date spre publicare de profesorii N. Beldiceanu și d-na Irène Beldiceanu-Steinherr, în timpul stagiului post-universitar din anul 1990-1991 la Ecole des Hautes Etudes, IV-ème section; vezi în această privință nota 8 de la pag. 332 a articolului: Anca Popescu, *Un document ottoman concernant le commerce au Bas-Danube*, în RRH, 1992, nr. 3-4. Am reamintit toate acestea întrucît ele lămuresc acum ceva din absurda incriminare lansată de M. Maxim la susținerea tezei mele de doctorat privind așa-zisa utilizare a ediției Akgündüz în locul documentului original. Această ediție a *kanunname*-lelor pentru *sancak*-ul Siliștra (A. Akgündüz, *Osmanlı kanunnameleri ve hukuki tahlilleri*/Kanun-urile otomane și bazele lor juridice, Istanbul, 1994, vol. VII) este posteroară primelor mele comunicări și publicații din materia documentelor și conține erori sau neglijențe de lectură, v. Anca Popescu, *Brăila otomană într-o kanunanmea de la 1570*, în “Istros”, Brăila, 1994, p. 184, n. 10 (comunicare ținută la Brăila: “Brăila – mozaic etnic, 7-9 mai 1993”). Datorez numai profesorilor Nicoar și Irène Beldiceanu cunoașterea acestor documente și sprijinul pentru înțelegerea lor.

⁸ *Kanunanme* pentru schela Silistrei, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, Istanbul, fondul *Tapu ve Tahrir*, registrul nr. 483 (se va cita BOA, TT 483), f. 28; Bistra Țetkova, *Actes concernant la vie économique des villes balkaniques aux XVe et XVIe siècles*, REI, 43, 1, 1975, p. 144-145; A. Akgündüz, *Osmanlı kanunnameleri*, vol. VII, (1994), p. 742-743.

⁹ Călătorii din secolul al XVII-lea vorbesc de asemenea de transbordarea mărfurilor aduse dinspre Marea Neagră nu numai la Brăila ci și la Galați, pe “vase teșite”, capabile să navigheze pe fluviu în amonte de punctele amintite, v. *Călători străini despre țările române*, vol. VII, editat de Maria Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1980, p. 254 (La Croix) și 560 (Cornelio Magni).

¹⁰ Forma lexicală *garab* a fost împrumutată din limba română: “corabie”, care la rîndul său derivă din slavul *korabli*, v. M. Berindei și G. Veinstein, *Règlements fiscaux et fiscalité de la province de Bender-Aqkerman, 1570*, CMRS, 22, 2-3, 1981, p. 321.

¹¹ *Ibidem*.

¹² Cuvântul *donbaz* este de origine slavă. Bistra Țvetkova îl traduce prin “péniche”, deci un fel de șlep, dar cu propulsie proprie (vîsle și pînze), v. Bistra Țvetkova, *Vie économique de villes et ports balkaniques aux XVe et XVIe siècles*, REI, 1970, 38, 2, p. 292.

cală (*anbarlı*) sau fără (*anbarsız*), se aseamăna cu dubele din sudul Rusiei¹³. Era folosit, ca și *şayka*, la transportul de materii grele cum sunt cerealele și piatra. Acestea erau donbazele mari. Existau și donbaze mici despre care se arată că aveau cîrmă laterală¹⁴, folosite pentru transportul lemenelor de foc, a fructelor etc. *Şayka*¹⁵ era o ambarcațiune de mari dimensiuni, utilizată atît în scopuri civile (comerciale) cît și în scopuri militare¹⁶. Neavînd chilă, era ideală pentru navigația în apele puțin adînci de la vaduri sau în zonele cu stufăriș ale fluviilor, cum era porțiunea gurilor Dunării. Șăicile, folosite și în navigația pe Marea Neagră, utilizau pentru propulsie vîntul dar puteau folosi ca alternativă și vîslele¹⁷. Versiunea turcească a șăicilor era mai mare decît cea a cazacilor¹⁸. *Nasad*-ul¹⁹ era mai mic decît donbazul mare. Cu el se transportau pește, lemne de foc și sare. *Nasad*-ul și *şayka* erau de asemenea ambarcațiunile folosite în campaniile organizate de fiscul otoman pentru "vînarea" (*şikâr*) sturionilor²⁰. *Navrad*-ul²¹ transporta sare, cereale, miere și seu. *Ladya*²² era mai mică decît donbazele mici și, ca și acestea, avea cîrmă

¹³ N. Ovcharov, *Ships and shiping in the Black Sea (XIV-XIX centuries)*, Sofia 1993, p. 95 și Gülderen Yusuf, *Kanuni sultan Süleyman döneminde (1520-1566) Tuna ve Tuna'ya akan diğer nehirlerdeki türk filosu ve gemilikleri* (Șantierele navale și flota de la Dunăre și alte rîuri care se varsă în ea în timpul sultanului Süleyman Legiutorul), în vol. *Türk Tarih Kurumu, Ankara 22-26 Eylül 1986*, Ankara 1993, vol. IV, p. 1793.

¹⁴ *Kanun*-ul pentru porturile Tulcea, Isaccea și Măcin, BOA, TT 483, f. 25. A. Akgündüz, *Osmanlı kanunnameleri*, vol. VII (1994), p. 737.

¹⁵ Cuvântul *şayka* este întălnit atît în limba turco-osmană cît și în limbile slave și în maghiară; desemna fie ambarcațiunile ușoare de luptă, folosite și de cazaci, pe Marea Neagră și pe brațele Dunării, fie luntrile făcute dintr-un trunchi de copac (monoxile), folosite la pescuit, fie ambarcațiunile cu fund plat pentru transportul mărfurilor, v. Uzunçarşılı, *op. cit.*, p. 458, M. Berindei, G. Veinstein, *Règlements fiscaux et fiscalité de la province de Bender-Aqkerman*, p. 321, n. 86, N. Beldiceanu, *Recherche sur la ville ottomane au XVe siècle*, Paris 1973, p. 177, n. 7.

¹⁶ Putea fi armată pe laturi cu 4-5 tunuri, ambarca 50-70 de oameni și transporta cca. 150 t., v. V. Ostapchuk, *Five documents from the Topkapı Palace Archive on the Ottoman defense of the Black Sea against the Cossacks (1639)*, în vol. *Raiyyet Rusumu. Essays presented to H. Inalcık*, 1986, p. 49-50; N. Ovcharov, *op. cit.*, p. 101 și 116-117.

¹⁷ N. Ovcharov, *op. cit.*, p. 80 și 98.

¹⁸ Idem, *op. cit.*, p. 116-117.

¹⁹ Cuvântul *nasad* este de origine maghiară. Pentru "nasadnici", v. N. Iorga, *Chestiunea Dunării. Istorie a Europei răsăritene în legătură cu această chestie*, ed. V. Spinei, București 1998, p. 103.

²⁰ Bistra Țvetkova, *Actes concernant la vie économique des villes balkaniques aux XVe et XVIe siècles*, REI, 40, 2, 1972, p. 367.

²¹ Eadem, *op. cit.*, p. 366 și 375. B. Țvetkova considera termenul neelucidat. Pentru explicația lui (de la slavul *ne vramumu*, "care nu se mai întoarce", desemnînd mijloace de plutire fluviale fără propulsie proprie) precum și pentru foarte importante observații privitoare la vechimea navigației fluviale în spațiul carpato-danubian, v. Aurora Ilieș, *Drumurile și transportul sării în Țara Românească (secolele XV-XIX)*, SMIM, vol. VII, 1974, p. 237. V. și C. C. Giurescu, *Contribuții la istoria științei și tehnicii românești în secolul al XV-lea - începutul secolului la XIX-lea*, București, 1973, p. 104.

²² Cuvântul are o origine slavă și desemnează o ambarcațiune cu vele și rame, cu fundul plat. În serbo-croată există o forma mai nouă "lada" alături de cea veche, "ladija", v. *Rječnik Hrvatskoga ili Srpskoga jezika* (Dicționarul limbii sârbo-croate), Zagreb, 1898, p. 866. V. și Bistra Țvetkova, *op. cit.*, p. 379.

laterală. Transporta fructe, miere, seu, pește dar și cereale²³. *Çernik*-ul²⁴ era mai mare decât donbazele mici. Este pomenit mai ales în legătură cu transportul peștelui²⁵. *Esbaba* apare, pe segmentul Dunării de Jos, doar în reglementarea pentru schela Cladovei. Singurul detaliu tehnic se poate deduce din împrejurarea că plătea o “taxă de cîrmă” (*resm-i dümen*)²⁶. În cazul altor operațiuni pe fluviu, cum este traversarea, se folosește termenul *gemi*²⁷. *Kanun*-ul portului Smederevo menționează că unele “ghimii” aveau cîrmă axială iar altele cîrmă de mîină²⁸.

Tipologia flotei militare otomane de la Dunăre este mai bine cunoscută prin informațiile din colecția de documente *Mühimme Defteri*. Pentru campania împotriva Ungariei (1565-1566), de exemplu, Süleyman Magnificul a cerut: 250 de ambarcațiuni de transport și 50 de *şayka* din Smederevo, 140 de vase de transport și mai multe *palandaria* din Vidin²⁹, și 5 corăbii din Ruse³⁰. Din flotila militară a Dunării făceau parte și corăbii de tipul *kalite* (galioță) din care unele erau construite în șantierele locale, cum era cel de la Belgrad³¹. Pentru aprovizionarea flotei cu cereale, făină ca și pentru furnizarea de vîslași se lansau cereri atît în *sancak*-urile aflate de-a lungul Dunării cît și domnilor Țării Românești³². Asemenea provizii erau transportate cu corăbii speciale numite *zahire gemileri*³³.

Se poate spune că în cadrul flotei Dunării nu exista o separație tipologică absolută între categoria ambarcațiunilor “civile” utilizate de exemplu pentru transporturile legate de comerț și categoria navelor și ambarcațiunilor militare care cuprindea ambarcațiunile de luptă și cele de transport. De exemplu *sandal* și *donbaz*,

²³ *Kanun*-ul pentru schela Hirşovei, BOA, TT 483, f. 26. V. și A. Akgündüz, *Osmanlı kanunnameleri*, vol. VII (1994), p. 278; *kanun*-ul pentru schela Brăila, BOA, TT 483, f. 23

²⁴ Cuvîntul *çernik* este o altă moștenire slavă în terminologia nautică turco-osmană, v. Henry și Renée Kahane, Andreas Tietze, *The Lingua Franca in the Levant*, p. 8.

²⁵ *Kanun*-ul pentru porturile Tulcea, Isaceea și Măcin, BOA, TT 483, f. 24. A. Akgündüz, *Osmanlı kanunnameleri*, vol. VII (1994), p. 736.

²⁶ M. Berindei, Marielle Kalus-Martin și G. Veinstein *Actes de Murâd III sur la région de Vidin et remarques sur les qanun ottomans*, SOF, 35, 1976, p. 52. Denumirea *esbab* ar putea proveni din persanul *esb* însemnînd “cal” și atunci ar fi vorba de un echivalent pentru *palandaria* sau *at gemisi* (ambarcațiuni militare de transport pentru cavalerie), v. mai jos. Interpretarea însă nu este certă întrucît există în turco-otomană și cuvîntul arab *esbab* care înseamnă “lucruri”, “mărfuri”, ceea ce ar conduce la ideea unor corăbii de comerț.

²⁷ Cuvîntul s-a păstrat în românește sub forma “ghimie”, cu sensul de corabie mică Dicționarul explicativ al limbii române (DEX), București, 1975.

²⁸ Despre “gemi” nu ca generic pentru navă ci ca tip special, echivalent tipului *cocca* din flotele occidentale, v. N. Ovcharov, *op. cit.*, p. 89.

²⁹ *Palandaria* erau ambarcațiuni de transport pentru artilerie și cavalerie (izvoarele raguzane le numesc “parandarie”, v. S. Columbeanu, *Acțiuni navale în Marea Neagră în timpul lui Ștefan cel Mare*, în Rdl, 1975, nr. 1, p. 84). Alte documente otomane le numesc *at gemisi* (corăbii pentru cai) sub această denumire fiind menționate de exemplu în *kanunnamea* pentru portul Vidin (v. mai sus n. 26), v. C. Imber, *The navy of the Süleyman the Magnificent*, p. 67.

³⁰ *Idem*, *op. cit.*, p. 63.

³¹ Gülderen Yusuf, *op. cit.*, p. 1793. V. și 12 *Numaralı Mühimme defteri (978-979/1570-1572)*, Ankara, 1996, doc. 209.

³² *Ibidem*.

³³ 6 *Numaralı Mühimme defteri*, doc.. 383 și 7 *Numaralı Mühimme defteri*, Ankara 1999, doc. 2235.

ambarcațiuni cunoscute ca mijloace obișnuite pentru transportul mărfurilor au fost folosite ca ambarcațiuni de contra-atac extrem de eficiente împotriva cazacilor³⁴. Pe de altă parte, ambarcațiuni de război (*sefer için*) cum erau *kayık* și *şayka* sunt atestate în legătură cu transporturi civile³⁵. Numitorul lor comun era construcția adaptată la condițiile de navigație fluvială, cu zone de mică adâncime sau lărgime. Din acest punct de vedere este foarte elocvent faptul unele din tipurile de ambarcațiuni amintite erau proprii nu numai navigației pe Dunăre dar și pe alte fluvii și râuri, din aceeași zonă geografică (ex. pe Nipru, *şayka* și *kayık*; pe Argeș, *şayka*; pe Olt, “năvrași”) sau din alte regiuni, îndepărtate (pe fluviile Piave și Adige, care se varsă în Adriatica, se întâlneau *sandal-ul*)³⁶.

S-a avansat ideea că flotila militară a Dunării a fost creată de otomani ca răspuns la preocupanta problemă a atacurilor cazacilor³⁷. Se poate accepta această afirmație doar dacă avem în vedere această epocă ca una din etapele existenței flotei otomane (adică o etapă de reorganizare). Căci flota otomană de pe Dunăre precede perioadei activității cazacilor în această regiune. Ca și în privința navelor și ambarcaunilor civili, flotila militară otomană de la Dunăre este moștenitoarea flotilelor existente aici anterior cuceririi otomane. Despre câteva din ambarcaunilor rapide, proprii scopurilor militare, de la Dunărea de Jos știm cu precizie că fac parte din tradiția nautică seculară a fluviului. Nicetas Choniates afirmă că pe Dunărea bizantină staționa o escadră fluvială cu corăbii rapide (*tahinautúsas*)³⁸. *Sandal-ul* are un strămoș identificabil pînă în epoca bizantină: ambarcațiunea cu pînze numită *sandalion*, aparținând flotei de pescuit³⁹. Bifuncționalismul civil-militar al unor ambarcațiuni și nave arată că o cale a creării ambarcaunilor de luptă a fost adaptarea unor tipuri de nave tradiționale navigației pe Dunăre, a căror vechime (juducînd după nomenclatura greco-slavo-maghiară) trebuie să fie apreciabilă. Nu trebuie uitat de asemenea că, înainte de provocarea venită din partea cazacilor, riveranii Dunării au trebuit să facă față expedițiilor rușilor kieveni, care, în secolul al IX-lea ajungeau cu monoxilele lor (“luntrice dintr-un singur trunchi”) pînă la Constantinopol, trecînd pe la Dunărea maritimă⁴⁰. Ambarcaunilor de luptă slavo-varegă, evocate mai tîrziu de stilul șăicilor zaporojene, au influențat la Dunărea de Jos fondul local al tradiției monoxilelor a căror vechime coboară pînă la epoca traco-geților⁴¹.

Pentru ambarcaunilor utilizate în diferite puncte sau sectoare ale Dunării, cu puțin timp înainte de cucerirea otomană, există informații care, dacă nu sunt abundente,

³⁴ V. Ostapchuk, *op. cit.*, p. 49, n. 2 și p. 59. În *kanun-ul* Brăilei se spune că ambarcaunilor numite *donbaz*, *şayka* și *navrad* sunt folosite de negustori pe Dunăre, BOA, TT 483, f. 23.

³⁵ *6 Numaralı Mühimme defteri (972/1564-1565)*, Ankara, 1995, doc. 356 și 516.

³⁶ V. Ostapchuk, *op. cit.*, p. 56; Aurora Ilieș, *op. cit.*

³⁷ V. Ostapchuk, *op. cit.*, p. 59.

³⁸ Hélène Ahrweiler, *Byzance et la Mer*, Paris, 1966, p. 228, n. 6. V. și Al. Barnea, *Voies de communications au Bas-Danube aux IVe – VIe siècles après J. C.*, în vol. EBPB, III, București, 1997, p. 36-37 (pentru abilitatea bizantinilor de a naviga pe Dunăre).

³⁹ Hélène Ahrweiler, *op. cit.*, p. 409-410.

⁴⁰ Constantin Porfirogenetul, *Carte de învățătură pentru fiul său Romanós*, traducere de Vasile Grecu, București 1971, p. 18-20

⁴¹ S. Columbeanu, *Aspecte ale istoriei navigației în România (din cele mai vechi timpuri până la tratatul de la Adrianopol, 1829)*, în Studii, t. 25, 1972, nr. 4, p. 722-723.

sunt sugestive: corăbiile numite de Schiltberger “kocken”, menționate de acesta la Brăila, folosite în scopuri comerciale; ambarcațiunile lui Vlad Dracul numite “manocques” (monoxile) înfîlinate de flotila cruciată condusă de Walerand de Wavrin pe Dunăre (1445); navele mici (*naviculae*) sau mari (*maxima navis*) pe care Iancu de Hunedoara le-a opus turcilor în lupta navală de la Belgrad (1456)⁴². Cronicarul otoman Ibn-ı Kemal pomenește un *kapudan* al Chilei (deci un comandant al flotei moldovenești de aici) capturat de *sancakbeg*-ul de Silistra înaintea începerii operațiunilor militare otomane din anul 1484 pentru cucerirea celor două cetăți-porturi ale Moldovei⁴³.

Ipoteza că după cucerirea porturilor dunărene otomanii au fructificat potențialul naval local pentru organizarea propriei lor flote danubiane are și o confirmare lingvistică. Nomenclatura ambarcațiunilor civile și militare de pe Dunăre, în secolul al XVI-lea cel puțin, este predominant ne-otomană⁴⁴. Tipologic, navele și ambarcațiunile care intrau în componența flotei otomane de pe Dunăre au fost deci moștenitoare ale unei întregi tradiții nautice locale care se poate urmări din antichitate pînă în epoca medievală timpurie. Tradiție care sintetizează creația autohtonilor cu influențele marinei negustorești mediteraneene (prin negustorii italieni sau catalani) și ale marinei militare romano-bizantine. Din punct de vedere tehnic este vorba de nave și ambarcațiuni specializate în navigația fluvială, dar adaptate și cabotajului maritim.

Vidin, Smederevo, Belgrad, Rusciuc, Nicopole erau locuri cunoscute pentru construcția ambarcațiunilor destinate flotei otomane a Dunării⁴⁵. Este de remarcat că asemenea construcții navale, avînd ca destinație flota Dunării, se executau nu numai pe malurile acestui fluviu dar și pe afluenții lui. Așa se întîmpla pe Sava (cu Drina) și Morava (de ex. la Osijek, Zvornik, Pojega)⁴⁶. Intr-o hartă din 1507, geograful Nicolaus Germanus nota în dreptul segmentului dunărean cuprins aproximativ între râurile Lom și Iskăr: “hic struit rex turcarum suas naves et post hoc flumen eas in Danubium mittit”⁴⁷. Situații ca acestea țineau însă mai mult de condițiile de urgență din perioada pregătitoare a unor campanii în zona Dunării. În asemenea împrejurări speciale construiau sau trimiteau corăbiile necesare și diferite alte șantiere navale din imperiu, îndepărtate de

⁴² *Călători străini despre țările române*, vol. I, editat de Maria Holban, București, 1968, p. 30 și p. 86; N. Stoicescu, în *Istoria militară a poporului român*, vol. II, București 1986, p. 76; v. și C. C. Giurescu, *Construcții navale în Principatele române în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*, în vol. *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, București, 1965, p. 318.

⁴³ N. Beldiceanu, *La conquête des cités marchandes de Kilia et de Cetatea Albă par Bayezid II*, în vol. *Le monde ottoman des Balkans (1402-1566), Institutions, société, économie*, Variorum Reprints, Londra, 1976, p. 65. Despre flotele maritime și fluviale ale principatelor Cărvunei, Țării Românești, Moldovei și Transilvaniei v. S. Columbeanu, *Aspecte ale istoriei navigației în România*, p. 719-742 și Idem, *Acțiuni navale*, p. 73-89; v. și N. Stoicescu, în *Istoria militară a poporului român*, vol. II, București 1986, p. 75-76.

⁴⁴ Denumirile ambarcațiunilor civile și militare de pe Dunăre, în secolul al XVI-lea sunt dominant ne-otomane. Astfel avem termeni slavi: *donbaz, navrad, ladya, černik, șayka*; maghiari: *nasad*; românești: *korab*; grecești: *sandalion*; italieni: *griparia*(tc. *ıgrıbar*).

⁴⁵ Rosița Gradeva, *War and peace along the Danube*, p. 165.

⁴⁶ Gülderen Yusuf, *op. cit.*, p. 1786-1787.

⁴⁷ M. Popescu-Spineni, *România în istoria carografiei pînă la 1600*, București, 1938, vol. II, harta nr. 37. Mulțumesc și pe această cale domnului Petre Diaconu pentru că mi-a semnalat această hartă și pentru alte îmbunătățiri aduse acestui articol.

Dunăre: de ex. Nikomedia sau Istanbul⁴⁸. Aceste mecanisme de campanie deschid problema comandamentului flotei Dunării.

Asigurarea comunicațiilor pe Dunăre inclusiv paza drumurilor terestre prin patrulare organizate de-a lungul malurilor, protecția (*hifz u sıyânet*) față de atacurile oricăror răufăcători (*harami*) sunt obiective care răzbat curent în poruncile sultanului către cadiii și sancak-beğ-ii din centrele dunărene⁴⁹. În legătură cu toate aceste cerințe a luat ființă instituția Căpitaniei Dunării (*Tuna Kapudanlığı*)⁵⁰.

După Uzunçarşılı, în perioada următoare căderii Ungariei au avut loc o serie de restructurări în organizarea statului otoman între care s-a numărat și crearea Căpitaniei Dunării⁵¹. Aceasta se compunea din două sectoare: de la vărsarea Dunării la Vidin și de la Vidin la Buda. Fiecare sector era condus de un capitan (*kaptan, kapudan*) care avea în subordinea lui trupe și corăbii de război. La sfârșitul secolului al XVII-lea, în condițiile înaintării spre Dunăre a imperiului habsburgic în detrimentul Porții otomane și a pierderii de către aceasta din urmă a Ungariei centrale (după pacea de la Karlowitz din 1699), Căpitania Dunării se reorganizează ca Mare Căpitanie a Dunării (*Tuna büyük kapitanlığı*) cuprinzând un singur sector, de la Belgrad la gurile Dunării⁵². Arsenalul (*tersane*) principal funcționa la Rusciuc care devine și centru de comandă al flotei Dunării⁵³. Această din urmă funcție însă pare să premerge cu câteva decenii datei prezumate pentru reorganizarea Căpitaniei Dunării. Un *sicil* din 1657 menționează la Rusciuc un *kapudan-paşa*⁵⁴. Un *kapudan* de Vidin este atestat la 1700⁵⁵. Datele sunt prea puține pentru a preciza detaliile reorganizării Căpitaniei Dunării în secolul al XVII-lea. Ar putea fi vorba de o fluctuație a sediului *kapudanlık*-ului Dunării sau de existența unor sub-structuri pe care încă nu le cunoaștem.

Istoria *kapudanlık*-ului Dunării este departe de a fi epuizată necesitând cercetări ample și sistematice. Trebuie însă semnalate, ca noutate importantă în privința datării începuturilor acestei instituții, două noutăți documentare care confirmă părerea lui Uzunçarşılı în legătură cu epoca înființării Căpitaniei Dunării. În cel mai vechi volum cunoscut de *Mühimme defteri*, publicat integral de Halil Sahillioğlu, este menționat în anul 1544 un căpitan de Dunăre (*Tuna kapudanı*). Acestuia i se ordona să colaboreze cu

⁴⁸ Gülderen Yusuf, *op. cit.*, p. 1777-1779.

⁴⁹ Shmuelevitz A., *The Jews of the Ottoman Empire in the late fifteenth and the sixteenth centuries*, Leiden-Brill, 1984, p. 162. *Mühimme Defteri*, vol. 12, doc. 1148.

⁵⁰ *Kapudan*: termen italian adoptat de otomani, desemnând pe comandantul flotei. *Kapudan-paşa* sau *kapudane-paşa* sau *kaptan-paşa* se traduc prin amiral, v. New Redhouse, Turkish-English Dictionary, Istanbul 1968. Elocvente sunt echivalentele latine din dicționarul lui Meninski (Meninski Fr., *Lexicon Arabico-Persico-Turcicum*, Viena, 1780, vol. 3, p. 962): *kapudan*: *praefectus navis aut integrae classis*; *kapudanlık*: *praefectura classis*; *kapudan-paşa*: *architalassus, rei maritimae praefectus*.

⁵¹ Uzunçarşılı, *op. cit.*, p. 403-404. V. și M. Maxim, *Documente turcești privind kazaua Giurgiului în secolul al XVI-lea*, în vol. *Ilfov, file de istorie*, București 1978, p. 190 (ca perioadă a înființării *Kapudanlık*-ului Dunării autorul consideră "ultimul pătrar al secolului XVI").

⁵² Uzunçarşılı, *loc. cit.*

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ Rosița Gradeva, *op. cit.*, p. 165.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 166.

beglerbegul de Buda pentru aducerea la îndeplinire a poruncilor sultanului privind asigurarea transportului la Belgrad a unor materiale militare⁵⁶.

Alte informații din colecția *Mühimme defteri*, relevate de C. Imber, arată că la 1560 *beg-ul* de Mohács a cerut înființarea aici a unei flote arătînd că flota din Buda e prea departe pentru a acționa la nevoie în această regiune. *Kapudan-ul* de la Mohács este menționat de un ordin din 1565 ceea ce arată că se dăduse curs cererii *beg-ului* de Mohács, fără să se poată stabili însă cu excitate la ce dată luase ființă noua căpitănie⁵⁷. O altă flotilă otomană, în regiunea Dunării, se afla pe râul Sava⁵⁸.

Așadar Căpitănia Dunării otomane a funcționat ca o unitate de comandă superioară acoperind un segment larg al Dunării. Aceasta subordona unitățile mai mici reprezentate de flotilele unor centre dunărene importante (de ex. Mohacs, cu probabilitate Nicopole, ș. a.). Este de relevat că necesități similare de organizare au făcut ca instituția otomană din secolul al XVI-lea, în anumite perioade ale existenței sale, să apară ca o resuscitare a unei structuri bizantine: se știe că în secolul al XI-lea exista un comandament bizantin al Dunării, împărțit în două sectoare: thema Bulgariei (partea occidentală a Dunării de Jos) și thema Paristrion-Paradunavon. Aceasta din urmă era condusă de un arhonte cu titlul de duce – *katepan* – al Paristrionului-Paradunavon⁵⁹.

Organizarea Căpităniei otomane a Dunării a avut loc în contextul măsurilor de reorganizare a imperiului întreprinse de sultanul Süleyman Legiuitorul, a problemelor apărării față de cazaci și a necesităților de susținere a campaniilor otomane spre interiorul teritoriilor habsburgice. Cercetări aprofundate vor aduce precizările care lipsesc deocamdată în privința datei exacte a apariției acestei instituții, a metamorfozelor suferite, a relațiilor cu ceilalți mari comandanți militari din zonă (*beglerbeg-ul* Budei și al Rumeliei, comandanții flotilelor de pe afluenții Dunării etc.), a corpurilor militare regulate și auxiliare subordonate, a titularilor Căpităniei otomane a Dunării, etc.

De pregătirea flotei Dunării răspundea - în fața sultanului sau a marelui vizir și nu a marelui amiral al flotei centrale - *kapudan-ul* dar, ca și în cazul flotei centrale, conducerea operațiunilor militare pe timp de război nu revenea automat acestuia ci unor comandanți special numiți de sultan sau de marele-vizir⁶⁰. Schematic, cînd sultanul plănuia o campanie în regiunile occidentale ale Dunării (cum au fost asediul Belgradului din anul 1521, campaniile din Ungaria după 1526, asediul Vienei din 1529, campaniile antihabsburgice din 1543 etc.) pregătirile pe Dunăre aveau următoarele obiective: construirea unui număr adecvat de corăbii de luptă și de ambarcațiuni de transport în porturile Dunării, afluenților ei și ale Mării Negre; convocarea flotei în cîteva puncte strategice ale Dunării (Vidin, Semendria, Belgrad); construirea podurilor de dube peste Dunăre; pregătirea artileriei, a altor materiale de război și a proviziilor alimentare (*zahire*): în orașele situate de-a lungul Dunării se turnau tunurile, se adunau în magazii pesmeți, seu și alte alimente; recrutarea echipajelor, căpitanilor de corabie și a trupelor. Material și uman, contribuiau în primul rînd *sancak-urile* situate de-a lungul Dunării, dar

---

⁵⁶ H. Sahillioğlu, *Topkapı Sarayı Arşivi, H. 951-952 tarihli ve E-12321 numaralı Mühimme defteri*, Istanbul 2002, nr. 30 și 31.

⁵⁷ Colin Imber, *The navy*, p. 62.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas Danube*, București, 1970, p. 40-42; Hélène Ahrweiler, *op. cit.*, p. 140, n. 3 și p. 144.

⁶⁰ Gülderen Yusuf, *op. cit.*, p. 1783 și 1788.

erau trimise de asemenea ordine multor cadiate aflate în regiunea Mării Negre. La sfârșit, sultanul desemna comandantul flotei pentru durata campaniei proiectate⁶¹.

Dunărea imperială otomană, ca și cea bizantină, a avut o importantă funcție strategică. Stăpânirea Dunării asigura otomanilor dominația în Peninsula Balcanică, apărarea Constantinopolului și constituia un suport logistic al înaintării spre centru Europei⁶². De aceea sultanii otomani au acordat atenția cuvenită organizării militare a frontierei Dunării. Sistemul imperial otoman de control al cursului fluviului Dunărea a reeditat în multe privințe pe cel roman și bizantin. Cingătorii de fortificații de pe malul drept, capetelor de pod pe malul stâng și flotei de corăbii ușoare (*classis*) a Dunării din perioada romano-bizantină⁶³ le-au corespuns în epocă otomană, cetățile imperiale de pe malul drept⁶⁴, banda de teritoriu dunărean a "raialelor" de pe malul stâng și, nu în ultimul rând, flotila *kapudanlık*-ului Dunării.

THE FLOTILLA OF THE OTTOMAN DANUBE IN THE SIXTEENTH CENTURY

Abstract

The fleet of the Ottoman Danube was created with a view to defending the border, as an instrument for conquests in the Central Europe and for commercial purposes. It was independent of the Central fleet. The ships belonging to it can be divided into two categories: the ones, specific to the Danube and used by the inhabitants living on both shores of the river many centuries before the Ottoman conquest (*nasad, navrad, çernik, ladya, şayka*); the ones used by the Ottomans in the fleet from the Black Sea and the Eastern Mediterranean Sea (*kalite, kayık, sandal*). The head-quarters of the Danubian squadron has been better known since Süleyman's reign and Buda's conquest (1541). It is in 1544 when the oldest official documents mention the Danubian Admiral (*Tuna kapudanlık*) and Admiralty (*Tuna Kapudanlığı*), with two sectors: from Vidin to Blegade and from Belgrade to the Danube Delta. We can notice its similarity to the Romano-Byzantine organization of the Danubian fleet.

⁶¹ Toate detaliile acestui "mecanism de război" în articolul citat al lui Gülderen Yusuf.

⁶² N. Iorga, *Les anciens Balkaniques et la Rome byzantine* în vol. *Etudes byzantines*, București, 1940, I, p. 74:

⁶³ Idem, *Chestiunea Dunării*, p. 26-27 și p. 60-61.

⁶⁴ A. Velkov, E. Radushev, S. Dimitrov, *Ottoman Garrison on the Middle Danube. Based on Austrian National Library, 1549-1550*, Budapesta, 1996.

**ALCUNE CONSIDERAZIONI CONCERNENTI UNA LETTERA DI
ALESSANDRO LĂPUȘNEANU AL MERCANTE CRETESE
LEONIN SERVO, CON PARTICOLARE RIGUARDO ALLE
IMPLICAZIONI DI TIPO POLITICO ED ECONOMICO
NEI PRINCIPATI ROMENI**

CRISTIAN LUCA

Agli inizi della seconda metà del Cinquecento i traffici mercantili fra Venezia e il Levante, pur incontrando alcune difficoltà dovute all'intransigenza delle autorità provinciali della Porta, erano ancora notevolmente attivi. I mercanti della Serenissima, però, dovevano condurre i loro affari in questa area rispettando le condizioni stabilite dall'Impero Ottomano, il quale controllava accuratamente l'ingresso delle navi straniere nel Mar Nero, e limitava secondo i propri interessi il loro passaggio attraverso gli stretti verso gli empori dell'interno. Il sistema doganale ottomano, nei porti e nell'entroterra, cercava ovviamente di raccogliere il maggior frutto dall'attività mercantile, ma l'importazione di determinati prodotti, di importanza strategica per la politica interna ed estera della Porta, non veniva consentita ai mercanti occidentali¹, e veneziani in particolare, salvo nei casi in cui le loro navi avessero ottenuto l'autorizzazione di proseguire oltre Costantinopoli verso i porti commerciali del Mar Nero. Il trasporto navale delle merci, abbassando i costi complessivi e aumentando i guadagni, rendeva più proficuo il commercio a lunga distanza, ma il totale controllo ottomano del Mar Nero annullava la libertà di navigazione dei vascelli stranieri, e demandava al mercato costantinopolitano il ruolo privilegiato di intermediario negli scambi commerciali tra Occidente e Levante.

Nell'ambito dei rapporti internazionali di scambio delle merci, i Principati Romeni nel tardo Medioevo e in età premoderna si collocavano, per la consistenza e l'orientamento delle loro relazioni commerciali, alla periferia dell'economia mercantile europea. L'esportazione dei prodotti tipici della Moldavia, soprattutto materie prime e prodotti dell'allevamento, bovino e ovino, seguiva due direzioni principali: verso sud, attraverso la Penisola Balcanica fin sul mercato costantinopolitano, raggiungendo attraverso la Dalmazia anche la Penisola italiana, e verso nord-ovest, in direzione di alcuni mercati dell'Europa centrale e occidentale. L'ascesa di Alessandro Lăpușneanu (1552-1561, 1564-1568), figlio illegittimo di Bogdan III², al trono moldavo favorì lo sviluppo delle attività commerciali. Il nuovo principe, che aveva alle spalle una breve esperienza di

---

¹ Maurice Aymard, *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle*, Parigi 1966, p. 95, p. 125.

² Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova, a. 1324-1881*, vol. I, *Secolele XIV-XVI*, Bucarest 2001, pp. 615-616.

funzionario nell'amministrazione centrale del paese, e che era reduce da lunghi periodi di esilio in Polonia³, aveva compreso che il commercio di prodotti assai richiesti sui mercati occidentali poteva riempire le casse dello Stato, ed aumentare anche la fortuna personale, mettendolo così al riparo dai problemi che potevano insorgere con la Porta. Questi favori così l'incremento dei rapporti commerciali con la Repubblica di Venezia, la quale mostrava assai interesse per l'importazione di alcune merci: soprattutto bovini e, in casi particolari, anche granaglie.

Il forte incremento dato dal principe all'esportazione di bestiame verso i mercati dell'Europa centrale e occidentale raggiunse vette monopolistiche, il che dimostra quanto fosse proficuo commerciare in merci di cui la Moldavia aveva grande disponibilità. Nel condurre tali affari Alessandro Lăpușneanu si avvale della collaborazione di alcuni facoltosi mercanti, sudditi veneziani o polacchi, tra i quali spiccano le figure dei cretesi Costantino Comiact⁴ e di suo cognato, Leonin Servo⁵. La conflittualità tra i due mercanti e Giovanni Despota voivoda, durante il breve periodo in cui quest'ultimo usurpò il trono del principato di Moldavia (1561-1563), è chiaro indizio dell'esistenza di punti di vista divergenti sulla gestione del commercio con l'estero; viceversa i due mercanti cretesi collaborarono attivamente con Alessandro Lăpușneanu allo sviluppo dei traffici, mentre il nuovo principe, sin dall'inizio, intese amministrare a suo modo tale fonte di denaro, rinunciando alla collaborazione di chiunque intrattenesse rapporti col suo avversario nella conquista del trono.

Nel 1559 si avviarono i primi contatti fra gli inviati di Alessandro Lăpușneanu e il bailaggio veneto di Costantinopoli, al fine di trattare l'invio di bovini nella città lagunare attraverso la Dalmazia⁶. Come di consueto, il bailo Marino Cavalli, avendo anche funzioni effettive di console della Repubblica veneta nella capitale della Porta, si occupò del negoziato e, nel novembre del 1559, avvisò il doge del fatto che la merce moldava interessava già alcuni mercanti italiani, disposti a smistarla sui mercati tedeschi e su quelli della Penisola italiana, ma il principe Lăpușneanu non volle autorizzare l'esportazione, senza aver ricevuto una risposta ufficiale dalla

³ Si veda lo studio monografico più recente sull'argomento: Gheorghe Pungă, *Țara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpușneanu*, Iassi 1994, pp. 38 e seqq.

⁴ Archivio di Stato di Venezia (d'ora in poi sarà citato ASV), *Capi del Consiglio dei X. Lettere di ambasciatori. Costantinopoli, 1563-1570*, b. [busta] 3, cc. [carta/e] 21-22; Nicolae Iorga, *Relațiile comerciale ale Țerilor Române cu Lembergul*, Bucarest 1900, p. 41, p. 52, pp. 59-61; Andrei Pippidi, *Esquisse pour le portrait d'un homme d'affaires crétois du XVIe siècle*, in Idem, *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, Bucarest-Parigi 1980, pp. 125-131.

⁵ ASV, *Capi del Consiglio dei X. Lettere di ambasciatori. Costantinopoli, 1563-1570*, b. 3, cc. 21-22, c. 48 a, c. 50; ASV, *Capi del Consiglio dei X. Parti Secrete*, reg. 8, cc. 41^r-42^r; Vladimir Lamansky, *Secrets d'État de Venise. Documents, extraits, notices et études servant à éclaircir les rapports de la Seigneurie avec les Grecs, les Slaves et la Porte Ottomane a la fin du XVe siècle et au XVIe siècle*, S. Pietroburgo 1884, doc. 16, pp. 071-073, doc. 18, pp. 074-075; N. Iorga, *op. cit.*, p. 49, p. 64; Idem, *Bizanz după Bizanț*, Bucarest 1972, p. 45; Christiane Villain-Gandossi, *Les dépêches chiffrées de Vettore Bragadin, baile de Constantinople (12 juillet 1564-15 juin 1566)*, in „Turcica. Revue d'études turques”, IX/2-X, 1978, Annexe 9, pp. 103-104; A. Pippidi, *op. cit.*, p. 126 e nota 7; C. Villain-Gandossi, *Les dépêches chiffrées cit.*, in Eadem, *La Méditerranée aux XIIe-XVIe siècles. Relations maritimes, diplomatiques et commerciales*, Londra 1983, Annexe 9, pp. 103-104.

⁶ Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. I, Bucarest 1929, doc. 216, p. 170; Gh. Pungă, *op. cit.*, p. 80.

Serenissima⁷. Forse perché la trattativa non si arenasse e si vincessero l'indecisione veneziana, il principe moldavo inviò nella città di S. Marco alcuni regali, tra cui un certo numero di pecore, portate da suoi inviati nel maggio del 1560⁸. Nello stesso anno si recò a Venezia il mercante Giuseppe de' Francisci, probabilmente un intermediario di Alessandro Lăpușneanu, che doveva favorire, per la primavera del 1561, l'attuazione del negoziato⁹. Infine, le relazioni epistolari¹⁰ tra il doge ed il principe moldavo, al di là della retorica del tempo, dovevano ufficializzare l'inizio di quegli scambi commerciali che, però, neppure nel giugno del 1561 erano avviati. Le vicende successive, che videro il Lăpușneanu impegnato nella difesa del trono, ambito dal pretendente greco Jacobo Basilikos Despota, di fede protestante, distolsero il principe moldavo dalle trattative con Venezia; ma della strada aperta da Alessandro Lăpușneanu seppe approfittare il suo avversario¹¹, che spedì in Italia un carico di bovini nell'estate del 1563¹².

Nel quadro fin qui delineato e riguardante sia i rapporti con Venezia, avviati da Alessandro Lăpușneanu, tramite il bailaggio di Costantinopoli, sia le successive dispute per il principato che opposero il Lăpușneanu a Despota, va inserito anche un altro personaggio, e cioè Michele Černović, dragomanno della rappresentanza diplomatica veneta presso la Porta, il quale era interessato alla raccolta di informazioni anche sulla situazione della Moldavia, in quanto spia degli Asburgo. Il Černović¹³, prima di essere scoperto dai veneziani, nelle lettere spedite segretamente all'imperatore tramite Zaccaria Dolfin, patrizio veneto, vescovo di Lesina e nunzio pontificio a Vienna, ebbe modo di riferire non poche notizie sulla Valacchia e sulla Moldavia. E sono soprattutto le manovre di Giovanni Despota voivoda a catturare l'attenzione del dragomanno, poco prima che egli fosse smascherato dal bailo, già messo sull'avviso dal Consiglio dei Dieci. Così, nella lettera spedita da Costantinopoli il 3 marzo 1563, il Černović accennava al passaggio in

⁷ Eudoxiu di Hurmuzaki (a cura di), *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. VIII, Bucarest 1894, doc. CXVI, p. 87; Gh. Pungă, *op. cit.*, p. 80.

⁸ A. Veress, *Documente cit.*, vol. I, doc. 221-222, p. 173; Gh. Pungă, *op. cit.*, p. 80; A. Pippidi, *I Paesi Romeni e Venezia. Nuove testimonianze*, in „Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia”, I, no. 1, 1999, p. 29 e nota 33.

⁹ E. di Hurmuzaki (a cura di), *Documente cit.*, vol. VIII, doc. CXVIII, pp. 88-89; Gh. Pungă, *op. cit.*, p. 80.

¹⁰ Constantin Esarcu, *Documente istorice descoperite în arhivele Italiei*, Bucarest 1878, p. 14; Alexandru Ciorănescu, *Trei ducale către Alexandru Lăpușneanu*, in RI, XIX, no. 1-3, 1933, pp. 36-39; Gh. Pungă, *op. cit.*, p. 80.

¹¹ *Ibidem*, p. 75; A. Pippidi, *I Paesi Romeni cit.*, p. 29.

¹² A. Veress, *Documente cit.*, vol. I, p. 245; Gh. Pungă, *op. cit.*, p. 80.

¹³ ASV, *Capi del Consiglio dei X. Lettere di ambasciatori. Costantinopoli, 1563-1570*, b. 3, c. 3, cc. nn. [carte non numerate], 18 marzo 1563; V. Lamansky, *op. cit.*, doc. XLVIII, pp. 70-73, doc. XVIII, p. 460; A. Veress, *Documente cit.*, vol. I, doc. 315, pp. 259-260; Josef Žontar, *Michael Černović, Geheimagent Ferdinands I und Maximilians II und seine Berichterstattung*, in „Mitteilungen der Österreichischen Staatsarchiv”, XXIV, 1971, pp. 169-222; Giovanni K. Hassiotis, *Venezia e i domini veneziani tramite di informazioni sui Turchi per gli Spagnoli nel secolo XVI*, in *Venezia, centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI). Aspetti e problemi*, vol. I, a cura di Hans-Georg Beck, Manoussos Manoussacas, Agostino Pertusi, Firenze 1977, p. 135, nota 57; A. Pippidi, *Quelques drogmans de Constantinople au XVIIe siècle*, in Idem, *Hommes et idées cit.*, p. 136; Michel Lesure, *Michel Černović «Explorator secretus» à Constantinople (1556-1563)*, in „Turcica. Revue d'études turques”, XV, 1983, pp. 127-154; Paolo Preto, *I servizi segreti di Venezia*, 2^a edizione, Milano 1999, p. 113, p. 334.

Valacchia del protestante Wolfgang Schreiber¹⁴, il quale, giunto in Moldavia, venne imprigionato e quindi spedito nella capitale ottomana per ordine del Despota; la lettera, inoltre, riferisce in breve dei rapporti intercorsi tra il Despota voivoda e il principe valacco Pietro il Giovane (1559-1568):

„[...] Il Valacco ha dato ogni favor a quel Volfardo Sraiber, che dovesse andar al Despota, senza haver avvisato a questa Porta; li ambasciatori hanno risposto che quello veniva per le cose della fede, et non per altro; il Bassà disse, come sapete Voi, che venendo lui mandato dalli inimici del Signor Turco, che sotto pretesto della fede ne venisse a macchinar altre cose, per il che si vede che il Despota si ha portato più fedelmente del Valacco, per haver mandato detto homo qui, il qual povero è posto alla catena dove si trova altri cristiani persone condannati al remo; se intende che il Signor Turco vuol mandar uno chiaus al Valacco acciò che renda al Despota altri luoghi che tiene et che sono della iurisdizione della Moldavia, anchora però non è partito questo¹⁵.

Ma il Černović non era il solo ad occuparsi, nelle sue lettere, di Jacobo Basilikos, il quale, in qualità di principe di Moldavia, si faceva chiamare Giovanni Eraclide Despota. L'avventuriero greco, di fede protestante, che, per breve tempo, privò Alessandro Lăpușneanu del trono moldavo, incuriosì anche Daniele Barbarigo, bailo a Costantinopoli. Il diplomatico veneziano, in un lungo dispaccio, per molti aspetti oscuro, che spedì ai Capi del Consiglio dei Dieci, mescolando notizie poco affidabili con informazioni di cui aveva perfetta conoscenza, inserì le seguenti notizie riguardanti i viaggi di un anonimo religioso, ritenuto un inviato di fiducia del Despota che, da poco, in seguito ad una rivolta della nobiltà moldava, era stato detronizzato¹⁶:

„Illustrissimi et Eccellentissimi Signori

Capitò in Mengredia uno calogiero ciprioto che fin hora non li so il nome, et alloggiò in casa de Costantino Francopulo dal Zante, abitante in quel loco, per esser salito di qui et ragionando insieme Constantin li disse della desgratia sua, et il calogiero disse: io ti dirò ancor li fatti miei in confessione, et se vuoi venir ad essi in Bogdania dal Despot non haverai spesa altra, soggiungendo era ditto Despot in Corte di Sua Cesarea Maestà, et fu mandato a chiamar Hercules Podacataro, con consentimento di doi altri delli primi di Cipro, delli quali non disse il nome, et venne già quattro anni nascostamente, dicendo esser nipote de Re Zaco, et andò in casa del ditto Hercules, che pretendeva farlo Re, et lo consigliavano ad andar senza pompa per non si discoverzer, et perché non li pareva tempo di dar quello

¹⁴ Maria Holban, *En marge de la croisade protestante du groupe de Urach pour la diffusion de l'évangile dans les langues nationales du Sud-Est européen: l'épisode Wolff Schreiber*, in RESEE, n. s., II, no. 1-2, 1964, pp. 127-152; Adina Berciu-Drăghicescu, *O domnie umanistă în Moldova: Despot vodă*, Bucarest 1980, pp. 76-79; Manfred Stoy, *Jakob Basilikos Heraklides (Despot Vodă), Fürst der Moldau 1561-1563, und die Habsburger*, in „Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung”, 100, no. 1-4, 1992, p. 326; A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI-XVIII*, 2^a edizione, rivista e aggiornata, Bucarest 2001, pp. 254-255.

¹⁵ ASV, *Capi del Consiglio dei X. Lettere di ambasciatori. Costantinopoli, 1563-1570*, b. 3, c. 3.; in un'altra lettera, spedita da Costantinopoli il 18 marzo 1563, e che contiene senz'altro informazioni ricavate da varie fonti in loco e dagli avvisi confidenziali pervenuti al bailaggio veneto, Černović aggiunge nuovi elementi: „[...] è venuta nova come Dimitrasco [Demetrio Wiśniowiecki] insieme con Lasco [Alberto Łaski] si vegniva da Polonia alli danni del Despot, per la qual cosa ditto Despot ha domandato agiuto al Signor Turco et gli hanno dato 4 sanzachi che, se ciò è vero, li debbano prestar aiuto. In [...] andò il Chiaus con lettere del Signor Turco, et del Bassà, al Despota Voivoda, et subito debba restituir [il Valacco] al Moldavo alcuni loci che li tien, et che ciò faccia senza fallo, non so quello che farà”, Cfr. *Ibidem*, b. 3, cc. nn., *ad datum*.

¹⁶ C. Rezachevici, *Cronologia critică* cit., vol. I, pp. 663-668.

[che] desideravano, lo consigliarono a passar in Caramania et aspettarli, et zonti andò lui calogiero in Cipro et tomò a darli in nome loro che 'l venisse qui, che lo avvisariano quello che saria a far; et in Caramania faceva il medico, dopo andò in Soria, et Aleppo, et venne qui et mandò il calogiero in Cipro a far intendere dove l'era, et che aspettava l'ordine suo, dando al ditto calogiero ducati 700, con ordine che de ritorno non lo trovando de qui l'andasse a trovarlo in Moscovia, et andò in Cipro il calogiero con li diti, et li dettero do lettere sigillati in piombo, con gran bolli, et venne de qui, et non trovando andò in Moscovia, et non l'havendo trovato passò per molti paesi, et giunse in Mengredia, et capitò in casa del ditto Costantin, et li disse che l'haveva in man de uno calogiero greco da Messer Zorzi de qui ducati 750/cechini 500, et il resto mocenigi, do coppe, una d'oro et una d'arzeno, do simitare simili, mezzo d'oro et d'arzeno, una mazza ferrada d'oro con il manego de lion como, et uno lion como, et altre cose, che prometteva a ditto Costantin, che sol voleva servirlo et andar con lui in Bogdania, et faria commission a Tommaso de Ferraris, patron et parcenevole del navilio, per ricuperar il tutto, et faria pagar ducati 25 per li suoi debiti, et tutti doi montarono in naviglio, et essendo per strada doi giannizzari, che erano in compagnia sopra il ditto navilio, havendo inteso de questi danarij pensarono che li avessero rubati, et lo mesero in ferri, qual era in grandissima fuga et dicea voler più presto gittarsi in acqua, che venir qui, perché subito saria decapitato, et fece tanto de Tommaso presto pregò li gianizzari a cavarlo de' ferri, con donarli uno per de calor, avendo promesso Costantin di satisfar Tommaso se 'l calogiero mancasse, et dopo liberato de ferri volse dismontar alla volta de Caffa, et Costantin li fece animo insieme con Tommaso che 'l venisse de longo, perché essendo ciprioto il Bailo lo deffenderà, et come homo del Despota il commesso suo non lo lascerà patir, et così venero qui alli 19, qual non si lassava veder né meno fin hora ho potuto comprender dove el alloggiava, non manchererò di provverar di haver le lettere, et intender chi erano quelli do compagni che non Li so dire il nome, et darò subito avviso a Vostre Signorie Eccellentissime, et perché innanti che fusse morto quel Giacomo che predicava in Cipro, intesi, ma non con fondamento, de uno calogiero che portava lettere del ditto cattolico dal Despoto, il qual calogiero haveva amicitia con Alessandro Rali Candito, che stanza qui, avendomi detto all'ora ditto Alessandro che lo aspettava de ritorno, essendo venuto alle 25 del presente a dirmi che uno suo fratello, che di Fiandra aveva condotto vini in Bogdania, era sta[to] ammazzato dal detto Signor di Bogdania nuovo, et che li havevano tolto ducati 7.000, richiedendomi uno Turciman* per tener uno commento da questo Bassà in bon proposito in base di dimandarli se mai tomò quel calogiero, e per veder se 'l poteva questo venuto de Mengredia, mi disse haver inteso che era zonto lì, ma non è ancor tornato, et nel ragionamento suo comprendeva che ancor lui è intrigato in questa cosa, avendomi ditto haver havuto lettere dal ditto Messer Giacomo, et invitato il ditto calogiero in Bogdania in compagnia di uno peroto, che poi fu morto de lì da questo Signor novo et non saper il suo nome, et haver scritto do sol el Despota in materia di questo calogiero; starò vigilante per intender qualche cosa con fondamento con far saper a Vostre Signorie ancor. Havendo per il passato mandato alle Vostre Eccellentissime Signorie le scritture, et altro, in materia della prosontion usata dinanti di me per Leonin Servo di Candia, et ultimamente una scrittura ch'el mi presentò, per la qual par che sempre li habbi negato, in la differentia che havea col Despoto per nome de Constantin Corniato, suo cognado, il Turciman per defenderlo inanti il Magnifico Bassà, però Li mando la inclusa scrittura presentata per lui, per la qual Vostre Eccellentissime Signorie vederanno, se li ho negato il Truciman et di più che io in persona davanti il Magnifico Bassà l'ho favorito, et difeso, questo non faccio per altro se non per presentarLi il tutto, et farLi conoscer che quando li ho negato il Turciman dinanti il Magnifico Bassà solamente è stato per la causa et rispetti che per altre mie Li ho scritto¹⁷.

* in turco: *tercimán*, vale a dire interprete.

¹⁷ ASV, *Capi del Consiglio dei X. Lettere di ambasciatori. Costantinopoli, 1563-1570*, b. 3, cc. 21-22, 29 settembre 1563; recentemente abbiamo segnalato questo documento, pubblicando però solo alcune informazioni, cioè quelle attinenti ad un argomento limitato di ricerca, Cfr. Cristian Luca, *Influssi occidentali sull'atteggiamento politico di alcuni principi dei Paesi Romeni nei secoli XVI e XVII*, in „Quaderni della Casa Romana di Venezia” (numero tematico: *Occidente–Oriente. Contatti, influenze, l'immagine de l'autre*), no. 2, 2002, pp. 106-107, nota 16.

Evidentemente il mancato consenso tra il bailo, lo scrivente della lettera, ed il mercante Leonin Servo da Candia, impedì a quest'ultimo di chiedere al Gran Visir ottomano il risarcimento per i danni patiti da Costantino Corniact, socio e parente del mercante cretese, per colpa di Giovanni Despota voivoda; l'ex principe di Moldavia aveva giustiziato Michele Corniact, fratello di Costantino, per sottrargli 60.000 ducati d'oro, frutto degli affari che il facoltoso mercante conduceva in Moldavia e Polonia¹⁸. Tuttavia i disaccordi tra il bailaggio e Leonin Servo non durarono a lungo, infatti, nell'estate dell'anno successivo, 1564, il mercante, insieme col nuovo bailo, Vettore Bragadin, trattava per ottenere dagli Ottomani l'autorizzazione ad importar grano a Venezia dal Levante. Il ritorno di Alessandro Lăpușneanu sul trono spinse il cretese ad avviare simili negoziati anche in Moldavia, dove poteva avvalersi degli ottimi rapporti che aveva col principe stesso.

Tale episodio riguardante il tentativo veneziano d'importare grano dalla Moldavia, non essendo a tutt'oggi sufficientemente documentato, purtroppo è stato trascurato dalla storiografia romana così come da quella italiana. Le ragioni per cui Venezia fu indotta a ricercare grano nelle terre romene si iscrivono nella difficile congiuntura economica che colpì la Serenissima nel 1564. Venezia visse, in quell'anno, una serie di calamità naturali¹⁹ che compromisero il raccolto, e che costrinsero le autorità a valutare ogni alternativa che consentisse l'importazione di tale merce ad un prezzo conveniente per la Repubblica di S. Marco²⁰. La proposta del mercante cretese Leonin Servo, suddito veneto, contenuta in un dispaccio che il bailo spedì a Venezia, il 16 luglio 1564, nella quale il mercante s'impegnava ad organizzare l'importazione di grano dalla Moldavia, rispondeva dunque alle necessità immediate d'approvvigionamento alimentare della Serenissima. Il Consiglio dei Dieci accolse la proposta di Leonin Servo, cui si associò, probabilmente, anche Costantino Corniact, per il raggiungimento di un accordo con il principe moldavo. I magistrati veneti chiedevano però che venissero osservate alcune condizioni ritenute vincolanti nell'acquisto della merce. Così, il 17 agosto 1564, scrivendo al bailo Vettore Bragadin, i Dieci insistevano su alcuni punti, innanzitutto sul fatto che il grano dovesse essere di ottima qualità, quindi che la merce fosse trasportata rapidamente con le navi fino a Costantinopoli, donde proseguisse quanto più celermente alla volta della laguna, e infine che il contratto si limitasse esclusivamente all'anno corrente²¹. Naturalmente le disposizioni dei magistrati veneti erano precise anche sul prezzo d'acquisto, e fissavano il limite massimo oltre il quale il mercante cretese non doveva spingersi. Così il Consiglio dei Dieci nella lettera inviata al Bragadin:

¹⁸ A. Pippidi, *Esquisse pour le portrait* cit., p. 127.

¹⁹ Il 15 luglio 1564, il Consiglio dei Dieci avvisava il bailo che, a causa delle alluvioni avvenute sulla terraferma, si cercava di procurare grano anche da Corfù, Zante e Creta, donde però si poteva importare solo una scarsa quantità di merce, poiché anche i presidi militari veneti stanziati nelle isole dovevano essere regolarmente riforniti di provviste alimentari, Cfr. ASV, *Capi del Consiglio dei X. Parti Secrete*, reg. 8, cc. 11^r-12^v.

²⁰ M. Aymard, *op. cit.*, p. 136.

²¹ ASV, *Capi del Consiglio dei X. Parti Secrete*, reg. 8, cc. 41^r-42^r; abbiamo cercato tracce della stessa vicenda presso l'Archivio di Stato di Venezia, nei documenti appartenenti al fondo *Archivio proprio Costantinopoli*, però, purtroppo, le lacune, nel materiale cinquecentesco, riguardano proprio gli anni in cui si svolsero tali negoziati. Inoltre, per il periodo del bailaggio di Vettore Bragadin, non si è conservata la relazione conclusiva che doveva essere presentata nella città lagunare al rientro dalla missione svolta a Costantinopoli, Cfr. Maria Pia Pedani-Fabris, *Elenco degli inviati diplomatici veneziani presso i sovrani ottomani*, Venezia 2000, p. 26.

„Delle lettere Vostre de 16 del passato havemmo inteso quel tanto che Vi è occorso scriver a notizia nostra intorno il discorso del partito de grani fatto Vi dal fedel nostro Leonin Servo dalla Canea [...]. Quanto poi alla sostanza et conclusione di esso partito, Vi dicemmo che non sapendo Noi le spese, che possono succeder dalle biade di là, si come saranno benissimo note a Voi, che siete sopra il luogo, ci risolviamo di dirVi, in somma, che quando essi grani non siano per costarne, condotti sin a questa nostra Città, più di lire diese²² in circa lo staro²³ veneziano, compreso etiam il nolo delle navij, che di li condurranno fino a Venezia, et la tratta la quale li sia data all' Illustrissimo Signor Alessandro, siamo contenti che si operi et attendi a questa impresa, ma quando si dovesse trapassar questo precio de lire diese in circa, non intendiamo che se ne parli altramente²⁴.

L'affidabilità del mercante cretese, spesso nominato nelle lettere „*il fedel*”, oppure „*il fedelissimo nostro*”²⁵, era al di sopra di ogni sospetto, e i legami che egli vantava, sia in Moldavia, come in Polonia e a Costantinopoli, città dov'era residente da anni, divennero un requisito ugualmente importante quando i Dieci decisero di affidare a lui, in stretta collaborazione con il bailo, l'incarico di procurar grano in Moldavia. Nel caso in cui fosse disponibile la quantità di merce richiesta dai veneziani, il problema più grande era quello di riuscire ad ottenere dagli Ottomani²⁶ il permesso di passare attraverso gli stretti, con le galee che, probabilmente, dovevano caricare il grano nel porto di Galați, oppure nei porti delle ex colonie italiane del Mar Nero. Non si escludeva neppure l'eventualità, sorta in seguito alle proposte fatte dai mercanti locali, di importare dalla Transilvania, oltre alle mandrie di bovini, anche il grano necessario alla Serenissima²⁷. Nel frattempo, mentre a Costantinopoli negoziava il bailo Vettore Bragadin, nelle terre moldave si recavano, con un incarico altrettanto preciso, gli inviati di Leonin Servo. Gli sforzi del mercante cretese, però, risultarono inefficaci, poiché nello stesso anno, 1564, a causa delle razzie dei Tartari e dello scarso raccolto, anche la Moldavia era andata incontro ad una grave carestia. È proprio una lettera del principe Alessandro Lăpușneanu che chiarisce, senza ombra di dubbio, i motivi per cui la missione del mercante Leonin Servo fallì nel tentativo di avviare, almeno temporaneamente, l'importazione di grano dalla Moldavia.

La lettera originale, in slavo, che Alessandro Lăpușneanu indirizzò al suddetto mercante, fu consegnata, il 19 dicembre 1564, nelle mani del destinatario, a Costantinopoli, da un inviato fidatissimo del principe, Matteo Crăciun²⁸, gran ciambellano di corte, il quale probabilmente, nel suo viaggio verso la capitale ottomana, accompagnò un messaggero di Leonin Servo che tomava dalla Moldavia. Questa lettera, importante documento nel quale il principe giustifica la sua temporanea indisponibilità a soddisfare le richieste del mercato veneto, fu consegnata, a sua volta, da Leonin al bailo Bragadin, e da quest'ultimo venne allegata ad uno dei dispacci ordinari che egli spedì, al Consiglio dei Dieci, l'8 gennaio 1565. Il dispaccio di Vettore Bragadin, conservato presso

²² Questo era, in quel periodo, il prezzo corrente di vendita del grano, Cfr. M. Aymard, *op. cit.*, p. 110.

²³ Staio: misura di capacità veneziana, equipollente a due mezzani=83,317200 litri, Cfr. Angelo Martini, *Manuale di metrologia ossia misure, pesi e monete in uso attualmente e anticamente presso tutti i popoli*, Roma 1976, p. 818.

²⁴ ASV, *Capi del Consiglio dei X. Parti Segrete*, reg. 8, cc. 11'-12'.

²⁵ *Ibidem*; V. Lamansky, *op. cit.*, doc. 16, pp. 071-073, doc. 18, pp. 074-075.

²⁶ Anche sul mercato costantinopolitano vi erano scarse quantità di grano, ed è naturale che la Porta stessa avrebbe importato quanto disponibile di questa merce dai Principati Romeni, Cfr. M. Aymard, *op. cit.*, p. 137.

²⁷ ASV, *Consiglio dei X. Parti Segrete*, fz. 11, cc. nn., 24 novembre 1564.

²⁸ Gh. Pungă, *op. cit.*, p. 72, p. 82, p. 112, p. 114, pp. 134-135.

l'Archivio di Stato di Venezia in originale²⁹, per lo più cifrato, ed in una copia³⁰ contemporanea col testo decifrato, fu pubblicato, privo della lettera in slavo del Lăpușneanu, senza però suscitare l'interesse degli studiosi³¹. Riproponendo il testo del suddetto dispaccio, già pubblicato, ma per molti aspetti sconosciuto alla storiografia romena, utilizziamo la copia cinquecentesca, nella quale il segretario dei Dieci ha inserito solo alcune insignificanti variazioni rispetto all'originale cifrato. Dunque, l'8 gennaio 1565, il bailo veneto di Costantinopoli informava i magistrati veneti sulle novità riguardanti la vicenda del grano moldavo:

„È ritornato il messo che rispedì Messer Leonin Servo in Moldavia, con la risposta di suo nipote, in materia quanto egli li scrisse per il partito di formenti per quella solita Città [Venezia], il quale li dà avviso, et per li molti danni che sono stati fatti da Tartari in quelle parti il paese era così esausto, et specialmente per la rovina degli molini, et per l'anno presente non si poteva far disegno di cavarne una minima quantità, ma che per un altro anno si attenderà a qualche altra cosa; fra tanto egli prenderà tutte quelle informazioni che saranno in proposito, et del tutto darà avviso ad esso Messer Leonin, il quale potrà poi andar a concluder con quel Signor quanto sarà di maggior vantaggio della Serenità Vostra. Ha et havuta una lettera del Signor Alessandro, la qual mando con questa mia presente, e in lingua bogdana non ritrovando qui persona confidente da poterla far interpretar, la mando a Vostre Eccellentissime Signorie a ciò che de li la possino farla tradur et veder quanto in essa si contiene; in quello mezzo non si mancherà di mandar frumento in quella Città, come saria desiderio mio, perché oltre la carestia ordinaria che è de qui³² vi si aggiunge le molte provvisioni che si fanno per l'esercito³³ et armata [ottomana], che non lasciano che ella ardisca dimandar tratti di frumenti [...]”³⁴.

Questo dispaccio, quindi, rivela il modo in cui il bailo fu informato sui negoziati attivati da Leonin Servo, il cui inviato tomava a Costantinopoli dopo essersi incontrato in Moldavia col nipote dello stesso mercante cretese. Facendo rapporto a Vettore Bragadin sull'andamento delle trattative con il principe moldavo, „il messo che rispedì Messer Leonin Servo in Moldavia” riferì le ragioni per cui era fallito il tentativo di importare grano dal principato romeno. Alle spiegazioni fornite da chi si era recato personalmente in Moldavia, si aggiunsero ovviamente le informazioni che il bailo trasse dai suoi colloqui con Leonin Servo. Probabilmente durante qualcuno di questi incontri il mercante cretese consegnò al diplomatico veneziano la lettera in slavo.

La lettera originale, indirizzata da Alessandro Lăpușneanu al mercante Leonin Servo, fu tradotta nella città di S. Marco dal dragomanno Nicolò Cambini, il quale, stando alla sua traduzione, alquanto libera, mostra un discreto livello di conoscenza dello slavo che, allora, si usava nella Cancelleria del principe moldavo. La lettera del principe di Moldavia appare concisa, ma lascia intravedere una certa familiarità nei riguardi del mercante cretese. Tuttavia un fatto

²⁹ ASV, *Capi del Consiglio dei X. Lettere di ambasciatori. Costantinopoli, 1563-1570*, b. 3, c. 48; l'originale è stato decifrato e pubblicato da C. Villain-Gandossi, *Les dépêches chiffrées* cit., in „Turcica. Revue d'études turques”, IX/2-X, 1978, Annexe 9, pp. 103-104; *Ibidem*, in Eadem, *La Méditerranée aux XIe-XVIe siècles* cit., Annexe 9, pp. 103-104.

³⁰ ASV, *Capi del Consiglio dei X. Lettere di ambasciatori. Costantinopoli, 1563-1570*, b. 3, c. 48 a.

³¹ Tale corrispondenza fu comunque citata da A. Pippidi, *Esquisse pour le portrait* cit., p. 126, nota 7.

³² M. Aymard, *op. cit.*, p. 137.

³³ Accenna ai preparativi militari che precedettero l'assedio di Malta; si veda in tal senso *Ibidem*, p. 125.

³⁴ ASV, *Capi del Consiglio dei X. Lettere di ambasciatori. Costantinopoli, 1563-1570*, b. 3, c. 48 a.

appare strano. Anche se conosceva greco, italiano e, almeno in parte, turco e slavo, è evidente infatti che Leonin non fu in grado di tradurre la lettera o comunque di riferirne al bailo veneto l'intero contenuto. Altrimenti non si spiegherebbe perché, a detta del bailo, in mancanza di „persona confidente da poterla far interpretar”, il diplomatico non trovò altra soluzione che quella di allegare l'originale al dispaccio da inviare a Venezia.

L'originale slavo, che riteniamo a tutt'oggi inedito, è redatto in una calligrafia accurata e ben leggibile. Sul verso si nota appena l'impronta in cera rossa di un piccolo sigillo. La lettera, in carta semplice, è stata ripiegata; e sul verso sono stati scritti il nome e l'indirizzo del destinatario. Il testo della lettera è il seguente:

„† Аѣ Алезандръ воевода, Божією милостією господарь Земли Молдавскон. Пишетъ господство ми пріятелю господства ми, жупан галони шт Цариград, љу сем да знаніе господства ти за лист еже ми еси допустил добре по разѣмѣхмо и мнилсе еси а чен имам пшеници продаженіи да послаем тамо ере хокем сатворити кѣпство сас тѣи господаріи шт Венеція и сас чиста банло. Нѣ добре да вѣси ере радостени сътвори ш съм радѣтим чистѣи господари. Нѣ въ тоа врѣмени минни пожегали и жито ест ма въ Долничнаа Земли, тере не имаем шт где послати съда. такоже и прѣжд сѣа врѣмени повидал съм за реда волевъ. Тоє даем ти знати и здравствѣеш. Амин. Пис љ гас, ноемврие 7 ден.

[*A tergo:*] пріятелю господства ми, жупан галони шт Цариград. [aggiunta di un'altra mano, probabilmente quella di Leonin Servo stesso:] Ricevuta con Crecuni [Căciun] postelnico, sotto li 19 dicembre [1564], dove mi response per li formenti lo Illustrissimo Signor Alessandro Voivoda³⁵.

³⁵ *Ibidem*, c. 51; la traduzione italiana, da noi eseguita, è la seguente: „† Io, Alessandro voivoda, per grazia di Dio, principe di Moldavia. Scrive all'amico della mia signoria, Signor Ialoni [Leonin] da Costantinopoli; sappia Sua Signoria, per quanto riguarda la lettera inviata, che noi L'abbiamo ben compresa; quanto al grano che Ella mi chiede di vendere, e di inviarLe, siamo senz'altro favorevoli ad intraprendere rapporti commerciali con quei Signori di Venezia e coll'onesto bailo. Cosa che volentieri avremmo fatto, per accontentare quei Signori Stimatissimi, se, nel frattempo, non fossero bruciati i mulini e il grano, di cui è rimasta una certa quantità solo nella Bassa Moldavia, per cui non ne abbiamo al momento da inviarLe. Come già in passato, abbiamo cercato di reperire alcuni buoi per i nostri affari. Questo è tutto ciò che abbiamo da dirti, saluti. Amen. Scritto a Iassi, nel novembre [1564], 3° giorno”; mentre la traduzione in romeno è la seguente: „† Eu, Alexandru voievod, din mila lui Dumnezeu, domn Țării Moldovei. Scrie domnia mea prietenului domniei mele, jupan Ialoni de la Țarigrad, și despre aceasta să știi, domnia ta, pentru cartea pe care mi-ai trimis, bine am înțeles, și rugându-mă pentru grăul ce-l am de vândare, să-l trimitem acolo, căci vrem să facem împreună <comerț> cu acei domni din Veneția și cu cinstitul bail. Ci bine să știi, căci cu bucurie vom face pentru acei cinstiți domni. Ci, în acea vreme, morile au ars și grău este în Țara de Jos, de nu avem unde îl trimite acum. Ca și mai înainte vreme, am cercetat pentru rândul boilor. Aceasta îți dăm de știre, și să fi sănătos. Amin. Scris în Iași, noiembrie 3 zile, [1564]. [*Notă tergală:*] Prietenului domniei mele, jupan Ialoni de la Țarigrad; [adăugat de către o altă mână, probabil chiar de către Leonin Servo:] Primită prin [intermediul] lui Crecuni [Căciun] postelnicul, la 19 decembrie [1564], unde îmi răspunse, în ceea ce privește grânele, Ilustrul Domn Alexandru Voievod”, trascrizione e traduzione del testo slavo a cura di Paul Florea, revisione della trascrizione e della traduzione a cura di Marcel-Dumitru Ciucă.

tav. 1. ASV, *Capi del Consiglio dei X. Lettere di ambasciatori. Costantinopoli, 1563-1570*, b. 3, c. 51: 1564, novembre 3; lettera, originale in slavo, indirizzata dal principe di Moldavia, Alessandro Lăpușneanu, al mercante cretese Leonin Servo. Riproduzione dell'originale concessa con l'autorizzazione 25/2003 del Ministero per i Beni e le Attività Culturali della Repubblica Italiana.

Il dragomanno Cambini, che tradusse la lettera, ebbe difficoltà ad interpretare alcune parole slave, per cui ritenne di doverle evidenziare, circoscrivendole con punti. La traduzione del funzionario veneziano, non sappiamo se consegnata autografa o in una copia realizzata dal segretario del Consiglio dei Dieci, è la seguente:

„Alexandro Vaivoda, per Iddio grazia Paron del Paese di Moldavia, scrive all'amico di mia Signoria, mio jupan Loni in Constantinopoli [Loni ot Țarigrad], et questo per adviso di tua Signoria che cìd mi hai riadvisato ho ben inteso, et mi hai richiesto se ho formenti da mandar che mandi ivi perché si concluderebbe mercato con li mercanti Veneziani et ... il bailo con buona data ... in questo tempo li molini sono arsj et le biave sono poche in campagna, di modo che per adesso no n'ho da dove mandare, ma se per l'avvenir et con li tempi ve ne fusse t'advisaremmo ... questo è quanto ti do in noticia et stami sano.

Tradotta per Messer Nicolò Cambinj Dragomanno³⁶.

Una volta chiusa, alla fine del 1564, la vicenda riguardante il grano della Moldavia, non dobbiamo ritenere, stando almeno a quanto scrive il principe Alessandro Lăpușneanu nella sua lettera, che si escludessero per il futuro simili tentativi. L'episodio che abbiamo riportato alla luce, tramite alcuni documenti veneziani cinquecenteschi, dimostra, d'altro canto, che un'impresa come questa poteva essere conclusa soltanto in via straordinaria, come accade nell'anno in cui Venezia fu costretta a prendere in considerazione la possibilità di importare, da un paese così lontano, il grano che le era necessario. Del resto la via marittima verso i porti del Mar Nero, raggiungibili solo attraverso gli stretti controllati dalla Porta, risultava difficilmente percorribile. Diversa, però, era la situazione dei trasporti commerciali via terra, soprattutto nel caso di alcune merci che destavano l'interesse di Venezia e che tradizionalmente erano disponibili in grande quantità nella Moldavia del Seicento. Come dimostra anche la lettera di Alessandro Lăpușneanu, specialmente i bovini rappresentavano nel Cinquecento una merce assai apprezzata sul mercato veneziano.

L'episodio delle trattative commerciali, intercorse tra il principe moldavo Alessandro Lăpușneanu e il mercante cretese Leonin Servo, suddito veneziano, rappresenta uno degli aspetti meno noti della questione relativa ai rapporti fra i Principati Romeni e Repubblica veneta, rapporti che, verso la fine del XVI secolo, ma in particolare durante tutto il XVII, segnano un progressivo e sostanziale incremento.

---

³⁶ *Ibidem*, c. 50; sul verso di questa carta si specifica: „Traddottion de lettere del Signor di Bogdania de' scritti al suo agente in Constantinopoli, venute in lettere del Baylo in Constantinopoli de X del mese di gennaio 1565”.

ROMÂNII, LIGA SFÂNTĂ ȘI OTOMANII ÎN EPOCA BĂTĂLIEI DE LA LEPANTO (1570-1574)

EUGEN DENIZE

Bătălia de la Lepanto, cu tot ceea ce i-a premers și cu tot ceea ce i-a urmat, a însemnat un moment important în lungul șir al luptelor antiotomane susținute de țările române. Profitând de încordarea relațiilor dintre Habsburgii spanioli și turci, de crearea unei noi ligi sfinte, cu participarea Spaniei, Veneției și a papalității și de declanșarea războiului dintre aceasta și Poartă, țările române au încercat, încă odată, să echilibreze raporturile lor cu Imperiul otoman, să ușureze presiunea tot mai înăbușitoare care se exercita asupra lor.

În ciuda unor numeroase ezitări și nehotărâri, deceniile șapte și opt ale secolului al XVI-lea au avut o mare importanță în privința relațiilor Habsburgilor cu Poarta otomană, mai ales în privința conflictului turco-spaniol din Mediterana, conflict care a avut implicații și asupra spațiului românesc. Moartea lui Carol Quintul și a Mariei Tudor, ambele survenite în 1558, și pacea de la Cateau Cambrésis din 1559 au deplasat axa principală a imperiului lui Filip al II-lea din nord către sud, către Mediterana¹. Pentru câțiva ani, de pe la 1560 și până la 1574, Spania, eliberată temporar și parțial de presiunile din alte zone ale Europei care, deși continuau să existe, nu mai erau atât de acute ca în trecut, a putut să-și concentreze în mare măsură atenția și eforturile asupra Mediteranei și a luptelor cu turcii. Nu trebuie pierdut însă din vedere faptul că această confruntare, care a cunoscut acum momentele ei de maximă intensitate, a fost dublată și de permanente căutări de a se ajunge la un acord, la un *modus vivendi* reciproc acceptabil², atât Spania, cât și Imperiul otoman având dușmani puternici în alte regiuni geografice.

---

¹ Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, tome II, Paris, 1966, p. 265.

² Astfel, Filip al II-lea, înainte de încheierea păcii de la Cateau Cambrésis, era dispus să angajeze negocieri pentru un armistițiu cu turcii, pregătindu-se să trimită în acest scop la sultan pe Niccolò Secco și Francesco de Franchis Tortorino (*ibidem*, II, p. 281). În vara lui 1565, solul otoman Hadji Murad, venit în Franța pentru a cere lui Carol al IX-lea să plătească o datorie lui José Naci, evreu portughez emigrat în Imperiul otoman și ajuns duce de Naxos, a avut o întrevedere la Perpignan, pe atunci în posesia Spaniei, cu decele de Alba. În 1567, același sol a cerut regelui francez să medieze încheierea unui armistițiu pe zece ani între Imperiul Otoman și Spania (P. Grunbaum – Ballin, *Joseph Naci, duc de Naxos*, Paris, La Haye, 1968, p. 116). În același an 1567, în ianuarie, la Veneția, agentul spaniol García Hernandez s-a întâlnit cu un ambasador turc, Ablain Bey (Fr. Braudel, *op. cit.*, II, p. 348), în mai, ambasadorul spaniol de la Paris a intrat și el în legătură directă cu solul Hadji Murad (*Ibidem*), iar în aceeași lună, Chantonay, ambasadorul Spaniei de la Viena, a trimis, prin episcopul de Agria, o scrisoare la Poartă cu condițiile lui Filip al II-lea pentru un armistițiu. Toate aceste discuții și tatonări au rămas însă fără nici un rezultat concret (*Ibidem*, p. 349).

Principalele succese spaniole din această perioadă, după dezastrul din 1560, de la Djerba³, au fost respingerea încercării otomane de a cuceri insula Malta, în 1565⁴, și încheierea unei ligi sfinte, între septembrie 1570 și mai 1571⁵, cu participarea Veneției și a papalității, puteri care acționând unit au reușit să obțină marea victorie de la Lepanto (7 octombrie 1571)⁶. În acest complex favorabil de împrejurări, domnii țarilor române sperau că presiunea otomană va cunoaște o oarecare relaxare și erau gata să ia parte la evenimentele. Astfel, în martie 1571, ambasadorul venețian de la Viena, Giovanni Michiele, scria din Praga că moartea principelui transilvan Ioan al II-lea Sigismund Zápolya trebuie folosită de liga sfântă pentru a-și asigura concursul Transilvaniei, ca apoi, pe această bază, să se constituie o nouă alianță care să includă pe regele polon, pe domnii Moldovei și ai Țării Românești și, poate, chiar pe marele cneaz al Moscovei⁷. Cu altă ocazie, același ambasador i-a spus împăratului Maximilian al II-lea că, prin luarea sub protecția sa a principelui Transilvaniei, s-ar câștiga și adeziunea domnilor din Moldova și Țara Românească "...toți trei fiind foarte potriviți să lupte împotriva

³ *Ibidem*, II, pp. 294-296.

⁴ *Ibidem*, pp. 319-329; Vander Linden, *L'hégémonie européenne. Période italo-espagnole*, în *Histoire du monde*, publiée sous la direction de M.E. Cavaignac, Paris, 1936, p. 236; Contre amiral de Brossard, *Histoire maritime du monde*, vol. II, Paris, 1974, pp. 34-35; P. Luis Fernández, Fernández de Retana, *España en tiempo de Felipe II (1556-1558)*, în *Historia de España*, dirijida por Ramón Menéndez Pidal, tomo XIX, vol. II, Madrid, 1958, pp. 62-65.

⁵ F. Braudel, *op. cit.*, II, pp. 377-384; P.L. Fernández, F. de Retana, *op. cit.*, pp. 76-77; *I libri commemoriali della Repubblica di Venezia. Regesti*, tomo VI, în *Monumenti storici pubblicati dalla r. deputazione veneta di storia patria*, serie prima, *Documenti*, vol. XI, Venezia, 1903, pp. 321-323, nr. 141; Samuele Romanin, *Storia documentata di Venezia*, II edizione, tomo VI, Venezia, 1914, pp. 301-302; Eugenio Musatti, *Storia di Venezia*, vol. II, Milano, 1937, p. 435; Orestes Ferrara, *Philippe II*, Paris, 1961, pp. 254-263; William Thomas Walsh, *Felipe II*, Madrid, 1943, p. 448; T.G. Djuvara, *Cent projets de partage de la Turquie*, Paris, 1914, pp. 106-113.

⁶ Henri Sée, Armand Rebillon, *Le XVIe siècle*, Paris, 1934, p. 281; F. Braudel, *op. cit.*, II, pp. 395-396; idem, *Billan d'une bataille*, în vol. *Il Mediterraneo nella seconda metà del'500 alla luce di Lepanto*, a cura di Gino Benzoni, Firenze, 1974, pp. 109-120; *Los tercios de España en la ocasión de Lepanto*, obra dirijida y redactada por José María Gárate Córdoba, Madrid, 1971, 291p.; *Correspondencia diplomática entre España y la Santa Sede durante el pontificado de S. Pio V*, ed. L. Serrayo, vol. IV, Madrid, 1914, pp. 299-399; G. A. Quart, *La guerra contro il Turco a Cipro e a Lepanto MDLXX-MDLXXI. Storia documentata*, Venezia, 1935, pp. 425-429; Domenico Caccamo, *Coversione dell'Islam e conquista della Moscovia nell'attività diplomatica e letteraria di Antonio Possevino*, în vol. *Venezia e Ungheria nel Rinascimento*, a cura di Vittore Branca, Firenze, 1973, p. 168; Robert Mantran, *L'écho de la bataille de Lépante à Constantinople*, în *Annales. ESC*, 28e année, no. 2, 1973, pp. 399-400; Omer Lütfi Barkan, *L'Empire Ottoman face au monde chrétien au lendemain de Lépante*, în vol. *Il Mediterraneo nella seconda metà dell'500 alla luce di Lepanto*, pp. 95-107; William Stirling-Maxwell, *Don John of Austria or passages from the history of the sixteenth century. 1547-1578*, vol. I, London, 1883, pp. 384-441; Carlos Ibañez de Ibero, *Don Juan de Austria y su política mediterránea*, în "Revista de historia militar", VIII, 16, 1964, pp. 59-70; Nicolae Iorga, *Chestiunea Mării Mediterane, Istorie a Europei de miazăzi în legătură cu această chestie*, Vălenii de Munte, 1914, pp. 167-186; idem, *Turci și spanioli în bazinul apusean al Mării Mediterane*, în "Drum drept", an II, nr. 3-6, 1914, pp. 135-145; idem, *Lupta de la Lepanto. Caracterul și urmările ei*, în *ibidem*, pp. 167-175.

⁷ Hurmuzaki, *Documente*, VIII, p. 164.

turcilor”⁸. Aceste cuvinte reprezentau, de fapt, o nouă afirmare a importanței pe care țările române o aveau în orice tentativă de constituire a unui front comun antiotoman. Dar în ciuda acestor insistențe, ca și a acelor vanite din partea curții de la Madrid, Maximilian al II-lea a refuzat să participe la liga sfântă, pretextând că dieta imperială nu ar vota subsidiile necesare⁹. Din această cauză acțiunile navale victorioase nu au putut fi susținute și de o puternică ofensivă terestră, care ar fi prins în clește forțele otomane. Tradiționala lipsă de coordonare a acțiunilor Habsburgilor spanioli și austrieci își spunea din nou cuvântul.

În aceeași perioadă, anterior înfrângerii de la Lepanto, Poarta otomană suferise o altă mare înfrângere în expediția împotriva Astrahanului¹⁰. Proiectată de sultanul Selim al II-lea încă din 1566 sau 1567, ea a fost condusă de Qasim, beilerbeiu de Caffea, care a dispus de 15000 de soldați turci, dintre care 3000 erau ieniceri, la care s-au adăugat efective tătare de 50000 de oameni conduse de hanul Devlet Ghiray. La aprovizionarea acestei numeroase armate au contribuit și Moldova și Țara Românească¹¹. Moldova trebuia să dea 800 de cai de tracțiune și căruțe pe care urma să le trimită la Caffa. Valoarea acestor cai trebuia scăzută, teoretic, din tributul anual. Tot Moldovei i s-au cerut cantități neprecizate de grâu care trebuia să fie trimis la Caffa pe uscat sau pe mare. Domnul Țării Românești trebuia, de asemenea, să trimită 300 de cai de tracțiune¹².

Principalele obiective ale expediției erau recucerirea de la marele cneaz al Moscovei a hanatelor de Kazan și Astrahan, tăindu-se, astfel, legăturile Rusiei cu Marea Neagră și Marea Caspică, degajarea hanatului Crimeii de amenințările care planau asupra sa și consolidarea lui pentru mai multă vreme, anexarea la Imperiul otoman a teritoriilor situate la nord de Caucaz, la fel ca și cele cuprinse între Don și Volga, care trebuiau legate printr-un canal, ușurarea expedițiilor împotriva Iranului Safavid prin deschiderea acestei noi căi fluviale și extinderea dominației otomane asupra Mării Caspice, care să permită o legătură directă cu Asia Centrală, precum și încercuirea Iranului¹³. Expediția a eșuat însă datorită opoziției tătarilor din Crimeea care se temeau de o creștere excesivă a puterii otomane în regiune¹⁴.

Această expediție de la Astrahan, războiul cu liga sfântă din Europa, ca și o puternică răscoală arabă cu centrul în Yemen, declanșată în 1570¹⁵, au supus Imperiul otoman unei incontestabile presiuni care i-a făcut pe domnitorii români să încerce o oarecare desprindere din cleștele turcesc, în primul rând pe căi diplomatice, dar apoi

⁸ *Ibidem*, p. 153; Gh. Pungă, *Țările române în contextul relațiilor politice sud-est europene la mijlocul secolului al XVI-lea*, în vol. *România în istoria universală*, I, Iași, 1986, p. 77.

⁹ L. Serrano, *La Liga de Lapanto entre España, Venecia y la Santa Sede (1570-1573). Ensayo histórico a base de documentos diplomáticos*, vol. II, Madrid, 1919, p. 99-101, 283-284; D. Caccamo, *art. cit.*, p. 168.

¹⁰ Alexandre Bennigsen, *L'expédition turque contre le Astrakhan en 1569 d'après les Registres des "Affaires importantes" des Archives ottomanes*, în CMRS, vol. VIII, no. 3, 1967, pp. 427-446; Tayyib Gökbilgin, *L'expédition ottomane contre Astrakhan en 1569*, în *ibidem.*, vol. XI, no. 1, 1970, pp. 118-123; F. Braudel, *La Méditerranée...*, p. 357.

¹¹ A. Bennigsen, *art. cit.*, p. 437.

¹² *Ibidem*, p. 438.

¹³ T. Gökbilgin, *art. cit.*, pp. 118-119.

¹⁴ *Ibidem*, p. 121.

¹⁵ F. Braudel, *La Méditerranée...*, II, p. 357.

recurgând și la forța armelor, cel care a avut curajul de a trage spada împotriva semilunei fiind Ion Vodă cel Viteaz.

Cei care au folosit mijloacele diplomatice au fost Alexandru al II-lea Mircea (1568-1577), domnul Țării Românești, și Bogdan Lăpușneanu (1568-1572), domnul Moldovei. În vara anului 1571, cu puțin timp înaintea bătăliei de la Lepanto, Alexandru al II-lea Mircea a trimis o scrisoare la Veneția, prin intermediul episcopului de Almissa, cu scopul de a fi înfățișată unui reprezentant al regelui Spaniei, dar în lipsa acestuia, a fost adusă la cunoștința Senioriei¹⁶. În scrisoare, domnul român se oferea să sprijine liga sfântă, promițând să răscoale împotriva turcilor nu numai țara sa, ci și Moldova, Polonia, Transilvania, Bulgaria, Serbia și Bosnia. Se pare că existase o înțelegere anterioară în acest sens între el și liga sfântă, deoarece declanșarea acțiunii fusese prevăzută pentru martie 1571, dar așa cum arăta domnul, moartea principelui Transilvaniei, Ioan al II-lea Sigismund Zápolya, a mărit vigilența turcilor în acele părți și l-a împiedicat să-și realizeze intențiile. Toate aceste lucruri conținute în scrisoare au fost comunicate verbal de episcopul Almissei și ambasadorului spaniol, Guzmán de Silva, care, la rândul său, le-a transmis regelui Filip al II-lea¹⁷.

Din păcate, și această ofertă, la fel ca și altele din trecut, a rămas fără nici un răspuns din partea Spaniei, care era interesată mai mult de problemele Mediteranei și ale Africii de Nord decât de cele ale Peninsulei Balcanice, unde refuza să ia în considerare chiar propunerile care vizau trecerea în stăpânirea ei directă a unor teritorii destul de întinse¹⁸.

În ceea ce-l privește pe Bogdan Lăpușneanu, se pare că el încheiase cu Sigismund al II-lea August al Poloniei o înțelegere secretă îndreptată împotriva turcilor¹⁹. Implicarea Moldovei în planurile de cruciadă ale ligii creștine reiese și din faptul că unele copii ale jurământului depus de Bogdan Lăpușneanu față de regele polon au ajuns nu numai la Viena, ci și la Veneția²⁰. De altfel, conform unui raport constantinopolitan din aprilie 1572, înlăturarea lui Bogdan Lăpușneanu era legată nu

¹⁶ Al. Ciorănescu, *Documente privitoare la istoria românilor culese din arhivele din Simancas*, București, 1940, p. 53. Un raport al ambasadorilor venețieni din Speyer, Giacomo Soranzo și Giovanni Michiele, din 10 august 1570, arată că amândoi domnii țărilor române, Alexandru al II-lea Mircea și Bogdan Lăpușneanu, se adresaseră împăratului Maximilian al II-lea oferindu-i colaborarea în eventualitatea unei campanii antiotomane (A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. I, București, 1929, pp. 53-54, 59; Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae. (Relațiile politice dintre Țara Românească, Moldova și Transilvania în răstimpul 1526-1593)*, București, 1980, p. 46).

¹⁷ Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 53.

¹⁸ A se vedea în acest sens propunerea făcută regelui Spaniei, în 1571, de către Pedro Chincharo, care viza cucerirea Albaniei (R. Magdalena Redondo, *Catálogo general del Archivo de Simancas. Papeles e Estado – Milán y Saboya*, Milano, 1969, pp. 86, 108, 115-116, 122, 215). Bineînțeles că astfel de propuneri erau lipsite de realism, ceea ce explică și respingerea lor, dar ele arată că lupta antiotomană dusă de Spania era consecința unor tendințe expansioniste și nicidecum a solidarității creștine. Revelatoare în acest sens este și relatarea ambasadorului venețian Girolamo Lippomano, acreditat pe lângă don Juan de Austria, învingătorul de la Lepanto. El arată că acesta spera să obțină din partea Veneției un stat în Balcani sau în Orient și că oricum nu va scăpa ocazia, dacă aceasta se va ivi, de a-și crea un stat (C.I. de Ibero, *art. cit.*, pp. 60-61).

¹⁹ Dinu C. Giurescu, *Ion Vodă cel Viteaz*, București, 1966, ed. a II-a, p. 127.

²⁰ Hurmuzaki, *Documente*, II,5, pp. 150-152; II,1, pp. 592-594.

numai de înfrângerea turcilor la Lepanto, ci și de trimiterea la seimul de la Varșovia a numeroși soli din lumea creștină, care i-au cerut regelui polon să adere la ligă²¹. Acest raport este confirmat de altul, făcut ceva mai devreme, în martie 1572, la Napoli, de către spaniolul Esteban López de Ávila, care fusese 13 ani sclav la Constantinopol. Acesta arată că în capitala Imperiului otoman circula zvonul că sârbii, polonii și moldovenii adunaseră 15000 de călăreți și 30000 de pedestrași înțelegându-se pentru a se uni cu împăratul împotriva turcilor²². Adăuga, de asemenea, că în Balcani, grecii și albanezii îl așteaptă pe don Juan de Austria și nu cer decât arme și oameni pricepuți ca să-i comande pentru a se răscula și a provoca multe pagube turcilor²³.

Importante pentru rolul pe care țările române trebuiau să-l joace în cadrul coaliției antiotomane, recunoscându-se, astfel, și importanța lor pe plan politic general european, sunt și două discursuri ale unor prelați catolici de rang înalt. Astfel, legatul apostolic din Varșovia, cardinalul Commendone, a ținut în fața nobilimii polone, la începutul anului 1572, o interesantă cuvântare. Pentru a releva pericolul pe care-l reprezintă turcii, el a menționat numeroasele teritorii ocupate de aceștia, între care se aflau Cetatea Albă, Ungaria și Epirul. Deoarece musulmanii, arăta el, ajunseseră acum stăpânii Moldovei, de fapt o exagerare retorică explicabilă însă prin strădania de a obține efectul dorit, și, în perspectivă și ai Transilvaniei, înconjurând, astfel, regatul polon, regele polon era rugat să adere la liga creștină²⁴. În același an, protonotarul apostolic Giulio Ruggiero, a ținut un discurs în fața papei Pius al V-lea în care sublinia necesitatea unei acțiuni comune a ligii creștine cu statele din sud-estul Europei, în care un rol important trebuia să revină Moldovei. Era relevată, de asemenea, importanța cetăților Chilia și Cetatea Albă pentru lumea creștină din nordul Dunării²⁵.

Dar și regele polon Sigismund al II-lea August, la fel ca și împăratul Maximilian al II-lea și în ciuda acordului secret cu Bogdan Lăpușneanu, nu avea deloc intenția de a participa la o coaliție antiotomană, fapt dovedit și de răspunsul pe care l-a dat legatului papal, în mai 1572²⁶.

Cu toate aceste refuzuri, mai mult sau mai puțin întemeiate, reprezentanții popoarelor din sud-estul Europei au continuat să facă propuneri de colaborare antiotomană statelor din apus, printre care și Spaniei. Uneori, prentre acești reprezentanți s-au aflat și români. Astfel, în timpul negocierilor purtate la Napoli și Madrid, în 1573 și 1574, de către arhiepiscopul de Ohrida, în vederea unei răscoale antiotomane în Epir, se întâlnește un personaj cu numele scris în trei feluri : Panesternicos, Panos Kaistolikos și

²¹ *Ibidem*, II,1, pp. 619-620; Gh. Pungă, *art. cit.*, p. 78.

²² Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 56.

²³ *Ibidem*; Stephen Fisher – Galați, *Revolutionary activity in the Balkans from Lepanto to Kuchuk Kainardji*, în SOF, XXI, 1962, pp. 194-195.

²⁴ Hurmuzaki, *Documente*, II,5, pp. 711-717.

²⁵ Nicolae Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1899, pp. 333-334; Gh. Pungă, *at. cit.*, p. 79.

²⁶ *Deliberacja o spółko i związku Korony Polskiej z pany charześciahskih przeciwo Turkami*, ed. Kazimir Jósef Turowski, Kraków, 1858, pp. 19-20, apud Veniamin Ciobanu, *Țările române în raporturile politice polono-habsburgo-otomane din deceniile 6-7 ale secolului al XVI-lea*, în vol. *Românii în istoria universală*, I, Iași, 1986, p. 119.

Panos Estolnicos. Este vorba, de fapt, așa cum a stabilit istoricul Andrei Pippidi²⁷, de un Pano stolnicul, unul dintre boierii domnului Țării Românești, Petru cel Tânăr (1559-1568), care deținuse dregătoria între aprilie 1563 și iunie 1568.

Luptele dintre forțele navale ale ligii sfinite și cele otomane din Mediterana, deși nu au implicat direct țările române, au avut, totuși, o influență destul de importantă asupra lor, la fel cum și situația lor a influențat, într-o oarecare măsură, desfășurarea ostilităților. Rolul zaherelei moldo-muntene în aprovizionarea capitalei Imperiului otoman și a armatelor otomane a crescut mai ales în deceniul opt al secolului al XVI-lea, când înfrângerea de la Lepanto a dus la intensificarea atacurilor corsarilor creștini în Mediterana Orientală asupra vaselor cu provizii egiptene. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea apar primele interdicții asupra exportului țărilor române, iar pentru a completa marile goluri provocate de înfrângerea de la Lepanto, Poarta a luat din Moldova și Țara Românească, numai în 1572, 3000 de cântare (1700 tone) de seu, a făcut mari comenzi de in, cânepă și câlți (200 de care), a poruncit lui Alexandru al II-lea Mircea să-i pună la dispoziție 20000 de vâslași²⁸, iar beilerbeiului și defterdarului de Timișoara, sultanul Selim al II-lea le-a poruncit, în repetate rânduri, să trimită cantități cât mai mari de silitră și de praf de pușcă²⁹.

O scrisoare din Varșovia, din 15 martie 1572, a unui mitropolit, Timotei, adresată papei, menționează măsurile luate de sultan după Lepanto: noi recrutări de copii creștini pentru corpul de ieniceri și construirea unei noi flote de 300 de corăbii. Pasajul referitor la domnul Țării Românești, Alexandru al II-lea Mircea, este următorul: “Și a poruncit domnului Țării Românești căruia-i dă turcul cărmuirea și stă domn în Țara Românească cu voia turcului și este creștin, român, și are nume Alexandru, ca să-i dea două sute de care, in și cânepă și câlți și i le-a dat. Însă i-a poruncit să-i dea același Alexandru douăzeci de mii de oameni vâslași pentru corăbii și a gătit și oamenii ca să-i dea”³⁰. În legătură cu faptul că turcii cuceriseră Ciprul, în 1570, în aceeași scrisoare se spunea: “Așa e cu privire la corăbiile ticălosului domn turcul. Iar cel dintâi gând al lui era așa: când a luat Ciprul și a robot pe creștini a făcut mare bucurie și a ieșit de a venit la Adrianopol cu bucurie mare și s-a înălțat ca și codrii Libanului și a trimis poruncă domnului Țării Românești, Alexandru, și-i scrise scrisori turcești, și-i spune: “Copilul meu, Dumnezeu a ajutat”³¹. În aceeași scrisoare era vorba și de un proiect de cruciadă, care preconiza atacarea Imperiului otoman din trei direcții: din Germania, prin Ungaria

²⁷ DIR, XVI, B, vol. III, București, 1952, pp. 176-268; Nicolae Stocescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova în sec. XIV-XVII*, București, 1971, p. 77; Andrei Pippidi, *Les pays danubiens et Lépante*, în *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, Paris, 1980, p. 36.

²⁸ N. Iorga, *Românii și lupta de la Lepanto*, în RI, X, nr. 4-6, 1924, pp. 106-107; Mihai Maxim, *Regimul economic al dominației otomane în Moldova și Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, în RdI, tom 32, nr. 9, 1979, pp. 1753-1754. Numărul de 20 000 de vâslași pe care îl dau izvoarele ni se pare, evident, exagerat, dar el reflectă exact presiunea economică crescândă la care erau supuse țările române în această perioadă.

²⁹ Mustafa Ali Mehmed, *Documente turcești privind istoria României*, vol. I, 1455-1774, București, 1976, pp. 91, 109, 116-118.

³⁰ N. Iorga, *Românii și lupta de la Lepanto*, p. 106.

³¹ *Ibidem*, p. 107.

spre Dunăre și Constantinopol, prin Durazzo și prin Zante și Moreea. Acest proiect de cruciadă se bizuia și pe ridicarea în masă a populației din Balcani³².

Descoperitorul acestei scrisori, Nicolae Iorga, a găsit și continuarea ei în care este menționată și porunca pe care Selim al II-lea a adresat-o lui Alexandru al II-lea Mircea. Ea suă astfel : “Fiul meu. Dumnezeu a ajutat și am învins și am luat Ciprul, pe oamenii cei necredincioși care nu mi se închinau. Și fă acolo semne mari de bucurie, în Țara Românească, și arată și locului tău cum am învins, ca să afle lumea. Și tu, Alexandru, domn al Țării Românești, fiul meu, gătește-ți plecarea ca să vii cu mine, să facem oaste pe uscat, și corăbiile pe mare, să luăm Corfu. Apoi să mergem cu putere asupra Veneției celei dulci, unde sunt postavurile cele multe și alte mărfuri. Și de la Veneția să mergem la Roma. Așa-ți scriu să te gătești și-ți poruncesc să vii. Așa cum îți spun”³³.

În 1573, Ștefan Báthory, noul principe al Transilvaniei, ales în 1571³⁴, a primit o scrisoare din partea sultanului asemănătoare cu cea trimisă domnului Țării Românești, probabil că una în același sens fusese trimisă și în Moldova³⁵, și cu multă greutate a reușit să-l convingă pe acesta să nu-i ocupe țara³⁶.

Dacă Alexandru al II-lea Mircea, Bogdan Lăpușeanu și Ștefan Báthory au încercat să micșoreze presiunea otomană în primul rând prin mijloace diplomatice, a fost însă și un domnitor care, fără a renunța la diplomație, a avut tăria de a trage sabia din teacă și de a înfrunța fățiș urgia semilunei. Acesta a fost Ion Vodă cel Viteaz, domn al Moldovei între 1572 și 1574.

După încercarea eșuată de a prelua scaunul Moldovei în 1551, cu ajutorul imperialilor și al polonilor³⁷, Ion Vodă a părăsit Polonia în 1563 și a trecut în slujba armatelor imperiale, sperând să capete sprijinul împăratului Maximilian al II-lea³⁸. În ianuarie 1565 se zvonea despre o încercare a Habsburgilor de a ataca Transilvania și de a schimba domnul din Moldova³⁹, dar nu s-a întâmplat nimic. Văzând că nu poate obține ajutor de la Habsburgi, Ion Vodă a trecut în Imperiul otoman, unde a stat o perioadă în

³² *Ibidem*.

³³ Idem, *Ordinul lui Selim al II-lea către Alexandru Vodă al Țării Românești (1572)*, în RI, XI, nr. 7-9, 1925, p. 153.

³⁴ *Elementa ad fontium editiones*, vol. VIII, *Documenta Polonica ex Archivo Generali Hispaniae in Simancas*, I pars, ed. Valerianus Meysztowicz, Romae, 1963, p. 176.

³⁵ A. Pippidi, *op. cit.*, p. 46.

³⁶ *Ibidem*; *Monumenta Poloniae Vaticana*, V, p. 429; Rodica Ciocan, *Etienne Báthory, prince de Transylvanie, roi de Pologne et les Roumains*, Bucarest, 1940; idem, *Etienne Báthory et l'idée de croisade*, în “Balcania”, 8, 1945, pp. 154-178.

³⁷ Constantin Rezachevici, *Prima încercare a lui Ion Vodă cel Viteaz de a ocupa domnia Moldovei ca urmare a “turcirii” lui Iliăș Rareș (iunie 1551), după un izvor polon inedit*, în RA, an LII, vol. XXXVII, nr. 4, 1975, pp. 383-392.

³⁸ B. P. Hasdeu, *Ion Vodă cel Cumplit*, București, 1865, pp. 10-15; A. D. Xenopol, *Ion Vodă cel Cumplit. Un capitol din istoria românilor*, în “Arhiva societății științifice și literare din Iași”, tom I, 1889-1890, Iași, 1890, p. 531; D. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 30; Nicolae Grigoraș, *Politica externă a Moldovei în timpul domniei lui Ion Vodă cel Viteaz (1572-1574)*, în vol. *Coordonate culturale vrâncene*, București, 1974, p. 61.

³⁹ Hurmuzaki, *Documente*, II,1, pp. 530-531, 534.

insula Rhodos⁴⁰. Dar steaua lui Ion Vodă nu va începe să strălucească decât atunci când pozițiile lui Bogdan Lăpușeanu vor începe să se clatine atât în exterior, cât și în interior.

Pe de o parte, Poarta otomană a început să fie tot mai nemulțumită de poziția filopolonă a lui Bogdan Lăpușeanu, mai ales de tratatul pe care el îl încheiase cu regele polon la 2 octombrie 1569⁴¹, unde se pare că erau cuprinse și clauzele secrete antiotomane⁴², despre care am vorbit mai înainte, iar pe de altă parte, Bogdan Lăpușeanu și-a atras și nemulțumirea boierimii moldovene deoarece se înconjurase de prea mulți poloni⁴³. Este adevărat însă că, pe lângă o înclinație naturală, interese comerciale destul de importante, îndeosebi cu negustorii italieni din Polonia, îndreptau, de asemenea, pe Bogdan Lăpușeanu spre regatul vecin din nord⁴⁴.

Temându-se de o alianță moldo-polonă, Poarta a hotărât, în 1572, înlocuirea lui Bogdan Lăpușeanu⁴⁵. Ordinele pentru pregătirile militare fuseseră trimise domnului Țării Românești încă din decembrie 1571⁴⁶. Acesta le-a comunicat lui Ștefan Báthory care, la rândul său, l-a înștiințat pe împăratul Maximilian al II-lea⁴⁷. Este o nouă dovadă de solidaritate antiotomană a țărilor române dar, din păcate, nici împăratul și nici regele polon nu erau dispuși să facă ceva pentru a-l sprijini pe Bogdan Lăpușeanu.

În timp ce Ion Vodă cumpăraseră tronul Moldovei la Constantinopol, oferind 200000 de ducați marelui vizir Mehmed Pașa, iar primului său dregător 20000 de ducați⁴⁸, și pornea cu o oaste puternică spre Moldova, unde a fost întâmpinat, la Galați, de boieri de frunte ca Gavril logofătul și Dinga hatmanul⁴⁹, Bogdan Lăpușeanu era făcut prizonier, în ianuarie 1572, la granița polonă de către Cristofor Sborowski⁵⁰. Numit domn în ianuarie, Ion Vodă a pătruns în Moldova cu câteva mii de oșteni și a înaintat până la Iași și Suceava fără luptă⁵¹, la sfârșitul lui februarie fiind deja înscăunat⁵².

⁴⁰ *Ibidem*, p. 615; B. P. Hasdeu, *op. cit.*, pp. 228-232.

⁴¹ Hurmuzaki, *Documente*, II,1, pp. 601-602.

⁴² Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, pp. 34-35.

⁴³ Ioan Lasicki, *Istoria despre intrarea polonilor sub comanda lui Nicolae Mielecki și Nicolae Sieniawski în Moldova împreună cu Bogdan voievod (cărui i-a urmat Iuon) și uciderea turcilor*, la Al. Papiu – Ilarian, *Tesaur de monumente istorice pentru România*, vol. III, București, 1864, p. 258; Haidensteinii Reinholdi, *Rerum polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti libri XII*, Francofurti ad Moenum, 1672, p. 3.

⁴⁴ Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 36.

⁴⁵ Nicolae Costin, *Letopiseșul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601*, ed. Ioan Șt. Petre, București, 1942, pp. 509-510; Leonard Gorecki, *Descrierea războiului purtat de Iuon, domnul Moldovei, cu Selim sultanul turcilor, la început cu mare izbândă, iar apoi trădat de moldoveanul Eremia Cernăuțeanu, a fost prins de otomani ce și-au călcat cuvântul dat și întărit prin jurământ*, la Al. Papiu – Ilarian, *op. cit.*, III, pp. 215-216.

⁴⁶ Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 37.

⁴⁷ Hurmuzaki, *Documente*, II,1, pp. 613-614.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 615; A. Veress, *Documente*, I, p. 308; Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 38; N. Grigoraș, *art. cit.*, p. 64.

⁴⁹ L. Gorecki, *op. cit.*, p. 216; N. Costin, *op. cit.*, p. 510.

⁵⁰ L. Gorecki, *op. cit.*, pp. 213-215; N. Iorga, *Studii și documente*, vol. XXIII, p. 103.

⁵¹ *Cronica lui Azarie*, în *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ioan Bogdan*, ediție revăzută și adăugită de P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 149.

⁵² Al. Ciorănescu, *op. cit.*, pp. 54-55.

Începutul domniei lui Ion Vodă a fost marcat de confruntarea cu Bogdan Lăpușneanu, sprijinit de poloni, care ocupaseră Hotinul și care regretau acum întemnițarea sa temporară. De asemenea, chiar de la început, o parte a boierimii s-a opus noii domnii, plecând în Polonia⁵³. Dar încercarea lui Bogdan Lăpușneanu din primăvara lui 1572, de a recăpăta domnia cu ajutorul comandanților poloni Nicolae Mielecki și Nicolae Sieniawski a eșuat⁵⁴. Mai mult, Ion Vodă a ripostat, atacând la rândul său sudul Poloniei și provocând mari pagube în Pocuția și Podolia⁵⁵. El a înțeles tot timpul să-și apere țara împotriva oricărei agresiuni, indiferent din partea cui ar fi venit.

De asemenea, trebuie avut în vedere că în 1572, Poarta otomană se temea ca seimul polon, la îndemnul repetate ale papalității, dar și ale Veneției și Spaniei, să accepte alăturarea, în cele din urmă, la liga sfântă și folosindu-se de conflictul existent în Moldova, să-i declare război⁵⁶. Din această cauză, văzând că Polonia ezită să-l predea pe Bogdan Lăpușneanu, turcii au intensificat pregătirile militare. Hanul tătarilor, sangeacbeii de Vidin, Silistra, Nicopole și Tighina, domnii țărilor române au primit ordin să fie gata de luptă pentru a ataca Hotinul și Polonia⁵⁷. În fața acestor pregătiri amenințătoare, Polonia a fost obligată să cedeze și, în august 1572, Ion Vodă a reintrat în posesia Hotinului⁵⁸.

Importanța Moldovei, ca, de fapt, a tuturor țărilor române în cadrul luptei antiotomane a fost dovedită din nou, în 1572, de prezența aici a unui călător venețian pe nume Vincenzo di Alessandri.

Trecerea acestuia prin Moldova a avut loc într-un moment dificil pentru Veneția, aflată în plină desfășurare a războiului Ciprului (1570-1573), care i-a provocat noi pierderi teritoriale importante în Levant. În cadrul vastei activități diplomatice desfășurate de Seniorie cu scopul de a realiza o alianță antiotomană s-a înscris și tentativa de atragere în luptă a regatului persan, pentru a crea dificultăți sultanului, simultan pe două fronturi, pe cel european și pe cel asiatic. La 30 octombrie 1570 senatul venețian a încredințat solia în Persia lui Vincenzo di Alessandri, propriul său secretar, care avea avantajul de a fi stat multă vreme la Constantinopol, de a cunoaște bine țările orientului și limbile vorbite acolo⁵⁹. Acesta, pentru a ajunge la curtea regelui persan, a străbătut Germania, Polonia, Moldova, la Cetatea Albă s-a îmbarcat pe un vas care l-a lăsat la Sinope, iar de aici a sosit în Persia, la Tauris (Tabriz)⁶⁰. Misiunea s-a soldat însă cu un eșec, deoarece regele Tahmasp I (1524-1576), în ciuda mulțumirii pe care a exprimat-o la aflarea veștii despre realizarea unei coaliții antiotomane în Europa și a faptului că, la rândul său, a trimis pe Uruch beg într-o misiune diplomatică exploratorie

⁵³ N. Grigoraș, *art. cit.*, pp. 69-71.

⁵⁴ I. Lasicki, *op. cit.*, pp. 255-267; L. Gorecki, *op. cit.*, p. 217; N. Costin, *op. cit.*, pp. 511-516.

⁵⁵ Hurmuzaki, *Documente*, II,1, pp. 632-635; A. Veress, *Documente*, I, pp. 311-315, 319.

⁵⁶ A. Veress, *Documente*, I, pp. 320-322.

⁵⁷ Hurmuzaki, *Documente*, II,1, pp. 632 și 635.

⁵⁸ Dinu. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 58.

⁵⁹ Andrea Morosini, *Historia veneta ab anno MDXXI usque ad annum MDCXV*, în *Degl'istorici delle cose veneziane I quali hanno scritto per Pubblico Decreto*, tomo VI, Venezia, 1719, p. 274; Eugenio Alberi, *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato*, serie III, vol. II, Firenze, 1844, p. 104.

⁶⁰ A. Morosini, *op. cit.*, pp. 274-275.

în Europa, în Rusia, Germania, Italia și Spania⁶¹, a refuzat să-i atace pe turci datorită dificultăților interne prin care trecea propriul său stat. Acest rezultat puțin fericit al soliei sale l-a făcut, de altfel, pe Vincenzo di Alessandri ca, în relatarea pe care a prezentat-o în fața Consiliului celor zece, la 11 octombrie 1572, să exagereze defectele regelui Persiei⁶².

Interesant pentru noi este drumul de întoarcere al călătorului venețian spre patrie, drum care l-a adus din nou prin Moldova și care i-a prilejuit, de data aceasta, și consemnarea câtorva impresii despre cele văzute și aflate aici, impresii transmise superiorilor săi.

Plecat de la curtea regelui persan la 12 noiembrie 1571, Vincenzo di Alessandri s-a oprit pentru a aștepta să treacă iarna la Tauris, de unde a plecat din nou, la sfârșitul lui februarie 1572, a străbătut Armenia și Georgia, ajungând la Trapezunt după un drum chinuitor datorită ocolurilor pe care le-a făcut pentru a scăpa de urmărirea otomanilor. De aici, pe mare, a ajuns la Sinope, iar puțin mai târziu în capitala imperiului, la Constantinopol, unde a găsit o corabie care pleca spre Dunăre pentru a încărca grânele produse în această regiune. Toate aceste informații, precum și altele, care privesc situația economică, politică și militară din Imperiul otoman se află menționate în scrisoarea din 25 iulie 1572, trimisă dogelui Alvise Mocenigo și senatului, din Cracovia⁶³. Ultima parte a acestei scrisori este consacrată trecerii prin Moldova, unde credem că s-a aflat pe la sfârșitul lunii mai sau începutul lunii iunie 1572, informațiile furnizate de Vincenzo di Alessandri privind situația politică și militară a țării din primele luni de domnie ale lui Ion Vodă cel Viteaz. Dar să dăm mai bine cuvântul călătorului venețian⁶⁴:

“Serenissime principe, prea iluștri domni....Plecat de la Constantinopol am ajuns la Dunăre și, intrat pe brațul numit Sfântul Gheorghe, am sosit prin mijlocul Moldovei (în Polonia-n.n.); și de la scribul emirului⁶⁵ am aflat că Bogdan voievod se răscolase și că

---

⁶¹ *Récueil des relations et des mémoires concernant la géographie et l'histoire de la Russie avant 1700*, I, Berlin, 1854, și *Don Juan of Persia. Relaciones (1560-1564)*, apud A. Pippidi, *art. cit.*, pp. 47-51. În 1572 în Europa erau speranțe destul de serioase ca regele Persiei să-i atace pe turci (T. G. Djuvara, *Cent projets de partage*, pp. 104, 113, 117).

⁶² Relatarea lui Vincenzo di Alessandri la E. Alberi, *op. cit.*, pp. 105-127 și Guglielmo Berchet, *La repubblica di Venezia e la Persia*, Torino, 1865, pp. 167 și urm.

⁶³ G. Berchet, *op. cit.*, pp. 163-167.

⁶⁴ Eugen Denize, *Un călător italian necunoscut în Moldova secolului XVI*, în vol. *Izvoare străine pentru istoria românilor (Români în istoria universală, III,3)*, Iași, 1988, pp. 28-30.

⁶⁵ Personaje neidentificate.

sultanul Selim îl trimisese pe Ion voievod ca domn al acelei țări⁶⁶, acesta căutând ca sangeacbeii de Silistra, Bender și Akkerman să meargă în ajutorul său, deoarece Bogdan era gata să intre în țara polonilor. I s-a răspuns că zisul ajutor nu-i putea fi dat deoarece sangeacbeii de Silistra avea ordin să meargă spre Adrianopol și ceilalți să-și păzească hotarele. Fiind intrat în Moldova am văzut armata aceluia domn care putea fi de 20 de mii de oameni călări, toți țărani lipsiți de orice fel de arme de apărare, cu săbii, securi și câțiva cu sulițe, iar caii nu erau de război, ci mârțoage⁶⁷.

În ziua în care am ajuns la Iași, loc unde se află reședința domnului, a fost tăiat în public capul a șapte boieri din partida lui Bogdan voievod⁶⁸, care doreau ca în noaptea următoare să-lucidă pe Ion voievod, dar acesta trăiește cu mare teamă, deoarece nu este iubit nici de boieri, nici de popor, și aceasta pentru prea marea tiranie a sa față de supuși, pentru care lucru domnul dinainte este dorit acum de fiecare⁶⁹, și deși este aici în Polonia, se află în puterea sa în Moldova cetatea Hotin, cetate în numita țară la hotarul

⁶⁶ Informația lui Alessandri nu este exactă în totalitate datorită sursei otomane de la care provine. Bogdan Lăpușeanu nu se răsculase față de împotriva otomanilor, dar apropierea sa accentuată față de Polonia și anturajul său polon au provocat îngrijorarea la Constantinopol și o mare nemulțumire în Moldova (N. Costin, *op. cit.*, pp. 509-510; A. Veress, *Documente*, I, pp. 316-320; Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 37). Înainte de 29 noiembrie 1571 se afirma că în capitala Moldovei se produsese tulburări inițiate de boierii care voiau un alt domn și se pare că acești nemulțumiți au trimis o plângere la Poartă și au stabilit legătura cu pretendentul Ion, încredințându-l de sprijinul lor pentru preluarea domniei (I. Lasicki, *op. cit.*, p. 257; I. Gorecki, *op. cit.*, p. 215; *Annales rerum polonicarum*, anul 1572, la N. Iorga, *Acte și fragmente*, vol. I, București, 1895, p. 111; B. P. Hasdeu, *op. cit.*, p. 15; Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 37; N. Grigoraș, *art. cit.*, pp. 67-68). Prin urmare, Ion Vodă, având sprijinul Porții, a putut ajunge domn al Moldovei și datorită sprijinului forțelor interne, care au constituit factorul principal în reușita acțiunii sale.

⁶⁷ Informațiile cu privire la armata Moldovei, exacte sub aspectul numărului și al compoziției ei sociale, predominant țărănești, sunt însă inexacte în ceea ce privește capacitatea ei combativă și calitatea armamentului din dotare. Marea putere de luptă a armatei lui Ion Vodă s-a văzut clar în timpul ostilităților din 1574, când ea a făcut față unor forțe mult mai numeroase, acest lucru fiind posibil și datorită armamentului modern cu care era înzestrată, inclusiv datorită celor 110 tunuri, dintre care 80 erau de mare calibrul (N. Costin, *op. cit.*, p. 520; T. Nicolau, *Artileria moldovenească în veacurile XV și XVI*, în "Revista artileriei", XIV, 1932, pp. 249-271; Teodor Atanasiu, *Campania din 1574*, în "Revista militară", LXXVII, nr. 7-8, 1940, p. 82; Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 165; N. Grigoraș, *Lupta de eliberare condusă de Ion Vodă cel Viteaz (februarie-iunie 1574)*, în CI, serie nouă, V, Iași, 1974, p. 109).

⁶⁸ Este vorba, probabil, de o parte din cei 30 de boieri care au fost condamnați pentru complot și executați după decapitarea lui Ionașcu Sbierea, la 6 aprilie 1572 (A. Veress, *Documente*, I, pp. 316-320; Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 63).

⁶⁹ Aceste informații cu privire la popularitatea lui Ion Vodă sunt inexacte. Nemulțumiți erau doar partizanii lui Bogdan Lăpușeanu și o parte a boierilor înspăimântați de executarea lui Sbierea și a celorlalți complotiști, ecoul acestei stări de lucruri fiind destul de puternic în Polonia (Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 65). Dar cea mai mare parte a țării continua să rămână fidelă lui Ion Vodă și se opunea la o eventuală revenire a lui Bogdan (Hurmuzaki, *Documente*, II,1, pp. 627-628).

cu Polonia, și nu așteaptă altceva pentru a intra din nou împotriva numitului Ion⁷⁰ decât strânsul recoltei, țărani trebuind în acea perioadă să părăsească tabăra pentru a merge să culegă grânele și să-și facă celelalte treburi. În Liov se vor face mari pregătiri de război și daja au venit numeroși nobili și seniori și nu se știe unde se vor duce...”.

Această scurtă relatare, deși conține destul de multe inexactități, atât de informație, cât și de interpretare, este interesantă și importantă pentru noi, deoarece reprezintă o nouă dovadă care atestă importanța Moldovei în cadrul raportului de forțe dintre lumea creștină și Imperiul otoman, importanță sporită în momentele de confruntare, așa cum este și acela la care se referă scrisoarea călătorului venețian. Suntem convinși că multe dintre inexactitățile relatării sale sunt rezultatul necunoașterii poziției reale a lui Ion Vodă și credinței, neîntemeiată însă pe nimic concret, că o revenire a lui Bogdan Lăpușneanu în scaun, cu ajutor polon, ar putea deschide calea pentru o eventuală participare a Moldovei la Liga Sfântă a puterilor apusene. Evoluția ulterioară a evenimentelor va dovedi că lucrurile stăteau cu totul altfel, dar în momentul în care Ion Vodă se va afla angajat cu toate forțele sale în lupta antiotomană, ajutorul puterilor creștine din Apus va lipsi cu desăvârșire, la fel cum se întâmplase și în numeroase alte situații asemănătoare din trecut, când țările române au trebuit să înfrunte singure amenințarea semilunei.

Pentru moment însă, după ce a reintrat în posesia Hotinului, se pare că Ion Vodă a depus un omagiu de credință față de regatul vecin, dar nu s-a stabilit nici o clauză asupra eventualelor obligații militare ale Moldovei față de Polonia⁷¹. Oricum, Bogdan Lăpușneanu, lipsit de sprijinul Poloniei, aflată într-o perioadă frământată de interregn⁷², precum și de sprijinul grupării boierești din Moldova, favorabilă lui, dar lichidată de Ion Vodă, în aprilie 1572⁷³, a trecut pe teritoriul Imperiului habsburgic și a cerut sprijinul lui Maximilian al II-lea⁷⁴. Cu toate că a propus ca Suceava, Hotinul și Soroca să fie păzite

⁷⁰ La 25 iulie 1572, dată la care Alessandri își scrie epistola, situația lui Bogdan Lăpușneanu se schimbase mult în Polonia, fapt care nu este deloc menționat, fie pentru că nu era cunoscut de solul venețian, fie pentru că nu convenea în acel moment intereselor generale ale Veneției, călătorul nostru ezitând să transmită o informație de acest gen. Moartea regelui Sigismund al II-lea August, survenită la 7 iulie 1572, deschidea problema succesiunii la tronul polon și îndepărta considerabil posibilitatea ajutorării lui Bogdan Lăpușneanu (Hurmuzaki, *Documente*, I, Supl. 1, p. 24), fapt care explică și retragerea garnizoanei polone, în a doua jumătate a aceleiași luni, din Hotin, cetatea fiind predată lui Ion Vodă (*Ibidem*, p. 25 și vol. II,1, pp. 640-641; Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 58).

⁷¹ I. Lasicki, *op. cit.*, pp. 269-270; Teodor Holban, *Henri de Valois en Pologne et les Roumains*, în ARBSH, tome XXIII,1, 1942, p. 83.

⁷² *Histoire de Pologne*, publié sous la direction de Stefan Kieniewicz, Warszawa, 1972, pp. 207-211.

⁷³ A. Veress, *Documente*, I, pp. 316-320; Hurmuzaki, *Documente*, II,1, pp. 627-628; N. Costin, *op. cit.*, p. 511; Richard Knolles, *The General History of the Turks, from the the first beginning of the Nation to the rising of the Ottoman Family*, London, 1603, p. 906.

⁷⁴ N. Grigoraș, *Politica externă a Moldovei...*, pp. 74-75.

de garnizoane imperiale⁷⁵, el nu a primit ajutorul așteptat⁷⁶, iar Ștefan Báthory a cerut să fie arestat dacă ar putea să intre pe teritoriul Transilvaniei⁷⁷.

Politica externă a lui Ion Vodă s-a desfășurat, la început, în limitele impuse de suzeranitatea otomană asupra Moldovei. Ca atare, interesele Porții față de imperiali, Polonia și Rusia au determinat și atitudinea generală a lui Ion Vodă. Paralel însă, el a întreprins și unele acțiuni îndreptate împotriva puternicului său suzeran, pregătind lupta pentru independența țării.

Un moment de cumpănă în politica externă a lui Ion Vodă l-a constituit interregnul din Polonia și problema alegerii unui nou rege în această țară. Principalul candidat, Henric de Valois, fratele mai mic al regelui Carol al IX-lea al Franței, avea sprijinul Porții care, în virtutea mai vechii sale alianțe cu această țară, spera, ca prin intermediul său, să-și consolideze pozițiile și influența în Polonia. Această perspectivă nu convenea lui Ion Vodă din două principale considerente, și anume: datorită posibilității consolidării axei polono-otomane, care ar fi limitat și mai mult capacitățile de acțiune, diplomatică și militară, ale Moldovei, și datorită promisiunii pe care Henric de Valois o făcuse seimului polonez de a anexa definitiv Moldova în cazul alegerii sale ca rege⁷⁸.

În fața acestei amenințări, Ion Vodă nu a ezitat să sugereze marelui vizir o expediție împotriva Poloniei. El cerea un ajutor de numai 5000 de oameni pentru a transforma această țară într-un stat tributary turcilor⁷⁹. Era însă o propunere fără sorți de izbândă, pe care turcii au refuzat-o dar, în același timp, au refuzat și cererea ambasadorului francez ca Moldova să fie cedată Poloniei⁸⁰. În ciuda acestui succes diplomatic, Ion Vodă ar fi vrut să vadă pe tronul polon nu pe Henric de Valois, ci fie pe arhiducele Ernest, fie pe Ivan cel Groaznic, care l-ar fi putut ajuta în lupta sa contra Porții⁸¹ pe care se pare că o pregătea deja. Din această cauză, el a făcut tot ce a putut pentru a împiedica alegerea lui Henric de Valois, dar nu a reușit⁸².

⁷⁵ *Ibidem*, p. 75.

⁷⁶ Hurmuzaki, *Documente*, II,1, pp. 650-654; Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, pp. 68-69.

⁷⁷ Hurmuzaki, *Documente*, II,5, pp. 717-718; N. Grigoraș, *Politica externă a Moldovei...*, p. 75.

⁷⁸ Înainte de 6 septembrie 1572, Henric de Valois declarase că după alegerea sa ca rege al Poloniei, va anexa Moldova (Constantin I. Andreescu, *Moldova și alegerea lui Henri de Valois ca rege al Poloniei*, în "Arhiva", XLIII, 1936, p. 49). În același an, diplomația franceză a încercat să obțină consimțământul otoman pentru trecerea Moldovei sub suzeranitate polonă în cazul alegerii lui Henric de Valois (Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 117), iar Carol al IX-lea a dat instrucțiuni ambasadorului Montluc, cerându-i ca ambasadorii Franței pe lângă seim să insiste asupra ofertei privind Moldova, adăugând că lucrul putea fi adus la îndeplinire fie prin bună înțelegere, fie prin forță (Hurmuzaki, *Documente*, I, Supl. 1, p. 25; C. I. Andreescu, *art. cit.*, p. 50). În același timp, solii poloni și francezi de la Poartă îl atacau pe Ion Vodă, arătând că este un personaj dubios, aliat al lui Maximilian al II-lea și al moscoviților, și cereau înlocuirea lui cu Albert Laski (N. Grigoraș, *Politica externă a Moldovei...*, pp. 77-78).

⁷⁹ Hurmuzaki, *Documente*, I, Supl. 1, p. 36; II, pp. 714-716; A. Veress, *Documente*, II, București, 1930, pp. 41-44; B. P. Hasdeu, *op. cit.*, pp. 50-51.

⁸⁰ Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 64.

⁸¹ Nicolae Dan, *Știrile privitoare la istoria țărilor române în culegerea istorică a lui St. V. Lukonski*, în SMIM, II, 1957, pp. 217-220.

⁸² T. Holban, *art. cit.*, pp. 98-103.

În această situație, a schimbat politica, încercând să intre în grațiile noului rege, scriind în Polonia, la 2 octombrie 1573, că oștile sale erau gata oricând să-i vină în ajutor⁸³ și trimițând soli încărcăți de cadouri⁸⁴.

Henric de Valois însă, ales rege la 16 mai 1573, a preluat tronul abia la 24 februarie 1574⁸⁵ și a profitat de moartea neașteptată a fratelui său Carol al IX-lea, pentru a fugi în secret din Polonia, după o domnie care a durat numai câteva luni⁸⁶. Totuși, în acest scurt interval de timp, nebănuid evenimentele care vor urma, el plănuia să se înrudească cu principele Transilvaniei, Ștefan Báthory, și împreună cu Moldova și Țara Românească să formeze un bloc care să susțină eficient politica antihabsburgică a Franței și nicidecum să ducă o politică antiotomană⁸⁷. Nu numai că acest plan nu s-a realizat, dar neputând alipi Moldova⁸⁸, așa cum sperase, și deși fusese informat că această țară era un adevărat scut al Poloniei împotriva expansiunii otomane, Henric de Valois a refuzat categoric să-l ajute pe Ion Vodă în lupta pe care o începuse, nedorind să încalce vechile tratate cu Poarta⁸⁹. De fapt, un refuz la fel de categoric a primit Ion Vodă și atunci când s-a adresat după ajutor direct lui Carol al IX-lea al Franței⁹⁰.

Neputând spera nimic din partea Franței, Ion Vodă și-a îndreptat atenția și asupra imperialilor. Cu aceștia el s-a străduit nu numai să păstreze raporturi bune, dar a căutat chiar o apropiere. Astfel, la 17 iunie 1572, a venit la colonelul imperial Hans Rueber, comandantul Ungariei de nord și al Slovaciei, un sol aducând un omagiu scris al lui Ion Vodă către împăratul Maximilian al II-lea. Domnul Moldovei arăta că este și va fi mereu alături de toți cei care luptă împotriva turcilor și oferea oștilor imperiale, în caz de nevoie, sprijin militar și financiar, provizii și cai⁹¹.

La începutul lui decembrie același an, sosea la Cașovia mitropolitul Abraham, depunând în numele lui Ion Vodă un nou jurământ de credință față de Maximilian al II-lea. Ca răspuns a primit asigurări binevoitoare, dar Hans Rueber a evitat să semneze un

⁸³ *Ibidem*, p. 111; A. Veress, *Documente*, II, p. 11.

⁸⁴ Al. Ciorănescu, *Știri noi despre domnia lui Ion Vodă cel Cumplit*, în RI, XX, nr. 4-6, 1934, p. 170; T. Holban, *art. cit.*, p. 111; N. Grigoraș, *Politica externă a Moldovei...*, p. 83.

⁸⁵ A. D. Xenopol, *art. cit.*, p. 537; *Histoire de Pologne*, pp. 207-211.

⁸⁶ Din februarie până în iunie 1574 (*Histoire de Pologne*, p. 211).

⁸⁷ N. Iorga, *La France et le Sud-Est de l'Europe*, în RHSEE, XII, 1936, pp. 33-36; N. Grigoraș, *Politica externă a Moldovei...*, p. 85; Marquis de la Noailles, *Henri de Valois et la Pologne en 1572*, vol. III, Paris, 1867, pp. 323-325.

⁸⁸ Nu numai sultanul s-a opus la aceasta, așa cum am arătat mai sus, dar chiar nobilimea polonă, în seimul din 31 octombrie 1572, a interzis celui care urma să fie ales orice fel de amestec în treburile Moldovei (Elena Lința, *Materiale inedite privitoare la epoca primului interregnum polonez și la politica domnului moldovean Ion Vodă (1572-1574)*, în RSL, XI, 1965, p. 303), pentru a nu provoca o reacție ostilă din partea turcilor.

⁸⁹ L. Gorecki, *op. cit.*, p. 222.

⁹⁰ Paul Cernovodeanu, *Călătoria lui Pierre Lescalopier în Țara Românească și Transilvania la 1574*, în SMIM, IV, 1960, pp. 439-440; N. Grigoraș, *Politica externă a Moldovei...*, p. 83.

⁹¹ Hurmuzaki, *Documente*, II,1, pp. 630-631; Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 130; N. Grigoraș, *Politica externă a Moldovei...*, p. 78.

tratat în acest sens și, mai mult, a informat greșit pe împărat că nu se putea pune temei pe ofertele lui Ion Vodă⁹².

Lipsa de înțelegere față de toate aceste propuneri, prezența și uneltirile lui Bogdan Lăpușeanu pe teritoriul imperial și politica mereu șovăielnică a Vienei față de otomani au făcut ca încercările lui Ion Vodă să eșueze. Astfel, în momentele de mare cumpănă ale anului 1574, când însăși ființa statală a Moldovei era amenințată, Viteazul ei domn s-a aflat singur, cu excepția câtorva contingente de cazaci, în fața puterii uriașe a Imperiului otoman. El n-a ezitat să înfrunte această putere, să-și sacrifice propria sa viață, dar această jertfă va salva Moldova.

În ceea ce-i privește pe turci, se pare că aceștia erau hotărâți să-l înlăture pe Ion Vodă încă din ianuarie 1574⁹³. Ei doreu să aibe pe tronul Moldovei un domn absolut sigur în condițiile în care pregăteau o mare expediție navală și terestră împotriva Tunisului, sub conducerea lui Euldji Ali⁹⁴, iar Ion Vodă era bănuț de legături cu imperialii și nu era în raporturi prea bune cu polonii, ceea ce putea provoca complicații neprevăzute.

Cu toate acestea, sultanul nu ar fi dorit o confruntare decisivă cu Moldova, preferând ca pentru moment să-i lase tronul lui Ion Vodă, dar cu condiția ca și acesta să accepte o sporire a obligațiilor economice atât de necesare Porții în acele împrejurări. Astfel, la 21 februarie 1574, o solie otomană i-a cerut să dubleze haraciul, care în acel moment era de 35000 de ducați, precum și darurile obișnuite⁹⁵. În fața refuzului hotărât al domnului, sprijinit de țară, sultanul a decis, în martie 1574, înlocuirea lui Ion Vodă cu Petru Șchiopul, fratele domnului Țării Românești, Alexandru al II-lea Mircea⁹⁶.

Hotărând războiul cu Poarta, Ion Vodă era conștient că nu se putea baza decât pe propriile sale forțe. Imperialii, așa cum am mai arătat, se eschivaseră de la orice fel de angajament și nu vor contribui cu nimic la lupta lui Ion Vodă, iar noul rege al Poloniei, Henric de Valois, a respins categoric ideea trimiterii oricărui ajutor, așa cum, de asemenea, am spus-o mai sus. Singurul ajutor, dar și acesta mai mult simbolic, a venit

⁹² Hurmuzaki, *Documente*, II,1, pp. 650-654; Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 130; N. Grigoraș, *Politica externă a Moldovei...*, p. 78.

⁹³ Hurmuzaki, *Documente*, II,1, pp. 668-670.

⁹⁴ După ce Veneția ieșise din Liga Sfântă, încheind un tratat de pace cu Poarta, la 7 martie 1573, prin care se obliga să plătească o despăgubire de război de 300000 de ducați și să sporească tributul pentru insula Zante la 1500 de țechini (S. Romanin, *op. cit.*, VI, pp. 339-340; E. Musatti, *op. cit.*, p. 455), Spania a continuat războiul cu Imperiul otoman, la 11 octombrie 1573 don Juan de Austria cucerind Tunisul, iar la 25 octombrie Bizerta (F. Braudel, *La Méditerranée...*, II, pp. 421-422; P. L. Fernández, F. de Retana, *op. cit.*, pp. 148-149; W. Stirling – Maxwell, *op. cit.*, II, pp. 6-24; C. I. de Ibero, *art. cit.*, p. 65).

⁹⁵ L. Gorecki, *op. cit.*, pp. 217-218; Bartolomeu Paprocki, *Adevărată descriere a războiului purtat de voievodul moldovean Iuon împotriva turcilor, de asemenea cum și din ce pricină li s-a opus și s-a apărut cu bărbăție, ucigând pe turci și pe munteni, dar a fost după aceea trădat în mod infam*, la Al. Papiu – Ilarian, *op. cit.*, III, p. 275; B. P. Hasdeu, *op. cit.*, p. 59; Mihai Berza, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în sec. XV-XIX*, în SMIM, II, 1957, pp. 12-13; Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, pp. 136-137; N. Grigoraș, *Politica externă a Moldovei...*, p. 83.

⁹⁶ Hurmuzaki, *Documente*, II,1, pp. 671-672. În aceeași lună, dogele Veneției, Alvise Mocenigo, era greșit informat că Ion Vodă se refugiase în Polonia (A. Veress, *Documente*, II, p. 24) și că Bogdan Lăpușeanu redevenise domn (Hurmuzaki, *Documente*, II,1, pp. 672-673).

din partea cazacilor, care au trimis 1200 de oameni sub comanda hatmanului Svierciovski⁹⁷.

În aceste condiții Ion Vodă și-a concentrat armata la Iași pentru a putea acționa pe direcții interioare⁹⁸. În același timp, corpul expediționar otoman, care trebuia să-l instaleze domn pe Petru Șchiopul, număra 30000 de oameni, urmând să i se alăture oastea Țării Românești, condusă de Alexandru al II-lea Mircea, și 2000 de soldați din Transilvania pe care însă Ștefan Báthory nu-i va trimite⁹⁹.

Acționând rapid și surprinzându-și adversarul, la momentul și semnalul stabilite, în noaptea de 13 spre 14 aprilie 1574, luptătorii din oastea lui Ion Vodă "...au căzut din trei laturi asupra oștirii neîntocmite a lui Petru" (Șchiopul – n.n.), care "...fu sculată din somn pentru a vedea moartea"¹⁰⁰. Lângă satul Jiliște, la sud de Focșani, pe malul Râmnei, afluent al Putnei, oștenii lui Ion Vodă, după relatarea lui Grigore Ureche : "Împărțindu-se în trei polcuri, i-au luat când ei dormii fără grijă...Așa împresurându-i fără veste și multă moarte făcând într-înșii, birui Ion Vodă"¹⁰¹.

Victoria de la Jiliște, care a probat calitățile de strateg și tactician ale voievodului moldovean, capacitatea comandamentului său de a se orienta rapid în câmp tactic și strategic, adoptând cele mai eficace soluții, ca și mobilitatea, disciplina și vitejia oastei de curte, a fost deplină, obținându-se un rezultat decisiv. Ecoul biruinței de la Jiliște a ajuns repede în capitalele unor state europene și a fost comentat de cercuri oficiale de la Constantinopol și Viena, din Franța, Polonia, Genova și Veneția¹⁰².

Imediat după această mare victorie, vornicul Țării de Jos, Dumbravă, s-a îndreptat către București, pe care l-a cucerit și l-a pus în scaunul Țării Românești pe Vintilă, unul dintre fiii lui Pătrașcu cel Bun¹⁰³. Din păcate, acesta a rezistat foarte puțină vreme, pierzându-și atât tronul cât și viața¹⁰⁴. În schimb însă, Ion Vodă, în primele zile ale lunii mai, a atacat și a obținut noi victorii la Brăila, Tighina și Cetatea Albă¹⁰⁵.

⁹⁷ N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 116; Eugen Stănescu, *Colaborarea militară dintre români și cazaci în ultimul sfert al veacului al XVI-lea*, în Studii, tom 7, nr. 3, 1954, p. 127; Magdalena Lászlo, B. P. Hasdeu despre folclorul ucrainean, în RSL, X, 1964, p. 115.

⁹⁸ Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 140.

⁹⁹ V. Motogna, *Contribuții la epoca lui Ion Vodă cel Cumplit*, în RI, XI, nr. 10-12, 1925, p. 268; N. Grigoraș, *Lupta de eliberare condusă de Ion Vodă cel Viteaz...*, p. 110.

¹⁰⁰ N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. V, București, 1937, pp. 145-146.

¹⁰¹ Grigore Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*, ed. a II-a, ed. P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 159; a se vedea și N. Costin, *op. cit.*, p. 524; Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, pp. 143-149; Victor Atanasiu, *Bătălia de la Jiliște*, București, 1974, pp. 41-64; N. Grigoraș, *Lupta de eliberare condusă de Ion Vodă cel Viteaz...*, p. 110; Hurmuzaki, *Documente*, II,1, p. 694.

¹⁰² Al. Ciorănescu, *Documente Simancas*, pp. 65-66.

¹⁰³ Hurmuzaki, *Documente*, II,1, pp. 682, 690, 694; C. Esarcu, *Sumarul documentelor păstrate în arhivul general al Veneției*, în RIAF, an II, vol. III, 1884, p. 179.

¹⁰⁴ N. Grigoraș, *Lupta de eliberare condusă de Ion Vodă cel Viteaz...*, p. 110.

¹⁰⁵ L. Gorecki, *op. cit.*, pp. 227-229; B. Paprocki, *op. cit.*, pp. 279-280; N. Costin, *op. cit.*, pp. 525-526; Andreae Maximiliani Fredro, *Gestarum populi poloni sub Henrico Valesio polonorum poster vero Galliae rege*, ed. a II-a, Gdansk, 1960, pp. 172-179; Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, pp. 153-154; Hurmuzaki, *Documente*, II,1, pp. 695, 706; A. Veress, *Documente*, II, p. 42; T. Holban, *Ion Vodă Armeanul*, extras din "Luminătorul", Chișinău, 1938, p. 30; Scarlat Callimachi, *Pagini despre Ion Vodă cel Cumplit*, în Studii, tom 5, nr. 2, 1952, pp. 181-182

Aceste mari și neașteptate victorii au avut, așa cum am arătat mai sus, un puternic ecou în Europa. Ele veneau într-un moment în care liga sfântă a puterilor apusene nu mai exista și doar Spania se mai afla în război cu Imperiul otoman în nordul Africii. Ele au fost cunoscute foarte repede de Ștefan Báthory¹⁰⁶ și au fost primite cu multă satisfacție de împăratul Maximilian al II-lea¹⁰⁷. În Franța se recunoștea faptul că de la Lepanto turcii nu mai suferiseră înfrângeri asemănătoare¹⁰⁸. La rândul lor, venețienii fuseseră informați din Constantinopol și din Polonia că turcii, neliniștiți de victoriile moldovenilor, erau dispuși să se împace chiar cu Ion Vodă și, în consecință, să-i sacrifice pe Petru Șchiopul și pe Șeitan Cantacuzino, favoritul marelui vizir¹⁰⁹, susținător al acestuia la Poartă.

În ceea ce privește Spania, care se mai afla încă în luptă cu turcii și împotriva căreia aceștia pregăteau o mare expediție, ea a aflat destul de repede, prin Napoli, Veneția și Germania, de marile bătălii din Moldova¹¹⁰. Deosebit de interesantă în acest sens ni se pare scrisoarea pe care viceregele Neapoleului, cardinalul de Granvella, a trimis-o regelui Filip al II-lea, la 15 iulie 1574. Iată ce spunea el aici: "Prin Corfu am primit astăzi vești care dacă ar fi adevărate ar avea o foarte mare importanță și, deși nu mi-au parvenit și din altă sursă, mi se par a fi adevărate.... Se spune că muscalul se află în campanie cu un mare număr de oameni¹¹¹ și că dorește să-l ajute pe moldovean împotriva turcului. Doresc mult ca această știre să se confirme, deoarece dacă este adevărată turcul nu va putea păstra mulți oameni pentru flotă; și dacă este adevărată bănuiesc că aceasta nu s-a făcut fără o înțelegere cu regele Persiei care, aflând că turcul are dificultăți, ar putea să intre în luptă, și nu va fi de mirare dacă se vor răscula împotriva turcului și unii dintre supușii săi...."¹¹² În această scrisoare găsim exprimată exact gândirea politică spaniolă, dar și a altor puteri apusene ale vremii, care aprecia la justa ei valoare lupta antiotomană a țarilor române, dar nu înțelegea să le ajute cu nimic concret, ci numai cu sfaturi și vorbe goale.

În același timp însă, victoriile lui Ion Vodă cel Viteaz, care provocau bucurie și speranță în Europa, produceau îngrijorare și neliniște la Poartă, unde se crease impresia că acest conflict ar putea să se generalizeze, implicând pe imperiali, poloni și chiar pe ruși¹¹³. Turcii, care se pregăteau pentru o mare expediție navală și terestră în Africa de Nord, nu doreau sub nici o formă să aibă de făcut față și unei noi coaliții creștine în Europa, deci să lupte pe două fronturi. Ei trebuiau să înfrângă cât mai repede rezistența lui Ion Vodă și pentru faptul că, adevărindu-se cele presupuse de cardinalul de

¹⁰⁶ Hurmuzaki, *Documente*, II,1, p. 695; N. Grigoraș, *Lupta de eliberare condusă de Ion Vodă cel Viteaz...*, p. 111.

¹⁰⁷ N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 22.

¹⁰⁸ N. Grigoraș, *Politica externă a Moldovei...*, p. 85.

¹⁰⁹ *Ibidem*; Scarlat Callimachi, *Un nou izvor istoric despre Ion Vodă cel Cumplit*, în IN, fasc. 9, 1931, I, p. 72.

¹¹⁰ Al. Ciorănescu, *Documente Simancas*, pp. 67-68.

¹¹¹ Este vorba, de fapt, doar de un contingent, foarte limitat de cazaci și nu de moscovți, care nu depășea numărul de 1200 de oameni, condus de hatmanul Svierciovski.

¹¹² Al. Ciorănescu, *Documente Simancas*, p. 68.

¹¹³ Hurmuzaki, *Documente*, II,1, Supl. 1, pp. 35-36; II,1, p. 696; B. P. Hasdeu, *op. cit.*, pp. 111-112; Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 157.

Granvella, răsunetul victoriilor sale provocase mai multe răscoale ale populațiilor din Epir, Albania și din sudul Balcanilor¹¹⁴

Din toate aceste considerente, turcii au hotărât să acționeze cu rapiditate și cu forțe însemnate. Ei au elaborat un nou plan strategic care prevedea pătrunderea unei grupări, formată din trupele beilor de Nicopole și Vidin, sub comanda lui Ahmed Pașa, peste Milcov și înaintarea ei ulterioară în lungul Siretului spre nord, executarea concomitentă a unor acțiuni ofensive de către o grupare de forțe comandată de beilerbeii Rumeliei, care trebuia să forțeze Dunărea pe la Oblucița și să înainteze spre Iași și totodată, pentru ca domnul Moldovei să fie amenințat din mai multe direcții și silit să-și disperseze forțele, sultanul a ordonat beilui din Cetatea Albă și trupelor tătare de sub comanda fiului hanului să atace dinspre Nistru¹¹⁵ După unele izvoare, efectivele forțelor invadatoare, a căror concentrare se terminase la începutul lunii iunie, însumau 100000 de oameni și 120 de tunuri, iar după altele, 60000 de luptători și 100 de tunuri¹¹⁶.

În ceea ce-l privește pe Ion Vodă, în condițiile ridicării la lupta de apărare a oastei celei mari a țării, el dispunea de 30000 de oameni, dintre care 13000 de călăreți, și 110 piese de artilerie, 80 fiind de calibru mare¹¹⁷. Această armată a fost concentrată la Huși, într-o zonă aproximativ egală ca distanță de Cetatea Albă, Dunărea maritimă și de hotarul cu Țara Românească, de unde se putea acționa pe linii interioare cu scopul împiedicării joncțiunii grupărilor de forțe inamice¹¹⁸.

O primă tentativă a turcilor de a trece Dunărea la Oblucița a fost oprită de Ieremia Cernăuțeanu, comandantul cavaleriei moldovenești¹¹⁹. După aceasta însă, pentru 30000 de galbeni, Ieremia Cernăuțeanu a trecut de partea lui Petru Șchiopul¹²⁰, a permis turcilor să pătrundă în Moldova și a transmis domnului informații eronate în legătură cu efectivele inamicului. Crezându-l, Ion Vodă a hotărât să treacă la ofensivă, bătălia hotărâtoare având loc la sud de lacul Cahul, la 10 iunie 1574. În timpul bătăliei, crâncenă și sângeroasă, a intervenit însă trădarea mării boierimi, pe lângă Ieremia Cernăuțeanu, trecând în tabăra inamică și boierii Cosma Murgul, Bilăi și Stănilă¹²¹. După o înverșunată rezistență, pierzând și sprijinul artileriei, o ploaie scurtă de vară făcând inutilizabilă întreaga rezervă de pulbere, oastea lui Ion Vodă, cu mari eforturi și sub presiunea puternică a turcilor, a reușit să se retragă, în seara zilei, lângă Roșcani¹²², o așezare devastată cu puțin timp înainte de tătari. După lupte înverșunate, datorită lipsei de apă și crezând în cuvântul turcilor, Ion Vodă s-a predat, la 14 iunie 1574. A fost însă

¹¹⁴ S. Fischer – Galați, *art. cit.*, p. 195; N. Grigoraș, *Politica externă a Moldovei...*, p. 85.

¹¹⁵ Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, pp. 158-159.

¹¹⁶ *Călători străini despre țările române*, vol. II, București, 1970, pp. 416-417; A. Veress, *Documente*, II, pp. 38-41.

¹¹⁷ T. Nicolau, *art. cit.*, pp. 267-269; N. Grigoraș, *Lupta de eliberare condusă de Ion Vodă cel Viteaz...*, p. 116.

¹¹⁸ Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, pp. 160-161.

¹¹⁹ L. Gorecki, *op. cit.*, pp. 236-239; N. Grigoraș, *Lupta de eliberare condusă de Ion Vodă cel Viteaz...*, p. 118.

¹²⁰ Mihail Dan, *art. cit.*, p. 280; N. Costin, *op. cit.*, p. 529.

¹²¹ L. Gorecki, *op. cit.*, pp. 237-240; B. Paprocki, *op. cit.*, pp. 281-282; N. Costin, *op. cit.*, pp. 530-531; Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, pp. 161-173.

¹²² N. Costin, *op. cit.*, p. 535; L. Șimanschi, *Roșcani – o problemă de critică a textelor*, în AIIAI, XV, 1978, pp. 39-58; C. Cihodaru, *Cu privire la localizarea unor evenimente din istoria Moldovei: Hindău, Direptate, Crăcirova și Roșcani*, în *ibidem*, XIX, 1982, pp. 637-652.

asasinat de turci, iar cea mai mare parte a armatei sale a fost masacrată, prada luată din țară de invadatori fiind încărcată în 400 de care¹²³.

Prin faptele sale de arme, prin îndrăzneala cu care a ridicat țara la luptă împotriva celei mai mari puteri militare a vremii din sud-estul și centrul Europei, Ion Vodă cel Viteaz se situează în galeria marilor diplomați și comandanți de oști ai secolului al XVI-lea. O dovadă în acest sens o constituie și faptul că, până la Mihai Viteazul, al cărui demn înaintaș a fost, nici un alt voievod român care i-a urmat nu a reținut mai mult atenția cărturarilor, diplomaților și opiniei publice europene ca el. Amintirea faptelor de arme ale lui Ion Vodă cel Viteaz se regăsește în multe lucrări apărute în latină, polonă, germană, italiană, franceză, rusă, ele subliniind vitejia voievodului și a oștenilor săi, sfârșitul lui tragic fiind pus, de obicei, pe seama "destinului". Pe lângă cei amintiți deja, în note, Paprocki, Gorcki și Lasicki, și alți istorici și cronicari străini din secolele al XVI-lea și al XVII-lea, printre care Lancelot Voiysin, seigneur de la Popelinière, Joachim Bielski, Mihaels von Isselt, Cesare Campana, Richard Knolles, Alessandro Guagnini, Aggripa d'Aubigné, Michel Bardier de Languedoc, Johan Haubold Kirchbach și alții, au socotit evenimentele militare din Moldova anului 1574, rezistența opusă Imperiului otoman, abnegația și eroismul luptătorilor săi, personalitatea domnului moldovean, printre faptele demne de a fi inserate în lucrările lor. În ceea ce privește diplomația venețiană, aceasta a informat conducerea cetății lagunelor în mod sec și exact, despre desfășurarea evenimentelor din Moldova¹²⁴ și despre moartea lui Ion Vodă¹²⁵, Veneția fiind indiferentă față de cele petrecute în această regiune deoarece încheiase o pace cu turcii, în 1573, și nu avea nici o intenție de a relua lupta împotriva acestora.

Valoarea rezistenței lui Ion Vodă și importanța ei europeană rezultă și din faptul că, pentru a câștiga războiul, Poarta a trebuit să facă un effort deosebit, să suporte mari cheltuieli și să sufere mari pierderi¹²⁶. Rapoarte diplomatice spaniole, din septembrie și decembrie 1575¹²⁷, deci la un an și jumătate de la evenimente, scot în evidență penuria alimentară resimțită la Constantinopol ca urmare a distrugerii grâului moldovenesc.

Dar lipsa de ajutor din partea altor puteri creștine a făcut ca efortul deosebit al lui Ion Vodă și al țării sale să nu poată împiedica, în cele din urmă, succesul expediției navale și terestre otomane îndreptată împotriva spaniolilor în Africa de Nord. La 25 august 1574, trupele otomane de debarcare au cucerit de la spanioli fortăreața La Goletta, iar peste alte câteva zile, la 13 septembrie, a fost cucerit și Tunisul¹²⁸. Deși înțelegeau importanța luptei lui Ion Vodă, importanța acesteia pentru ușurarea propriilor poziții, spaniolii nu au făcut nimic, nici militar și nici diplomatic, pentru a-l ajuta cu ceva. Această lipsă de coordonare a acțiunilor, datorată și dorinței de a nu se angaja în

¹²³ Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, pp. 171-173.

¹²⁴ Raportul bailului Antonio Tiepolo, din Pera, de la 18 mai 1574, despre luptele din Moldova la Hurmuzaki, *Documente*, VIII, p. 178.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 179.

¹²⁶ T. Holban, *Henri de Valois en Pologne et les Roumains*, p. 130, anexa 14.

¹²⁷ Al. Ciorănescu, *Documente Simancas*, pp. 69-70.

¹²⁸ F. Braudel, *La Méditerranée...*, II, pp. 425-426; P. L. Fernández, F. de Retana, *op. cit.*, pp. 173-175; Mustafa Ali Mehmed, *Istoria turcilor*, București, 1976, p. 220; Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman până la 1656*, București, 1978, p. 239.

luptă a Venetiei, Poloniei și a împăratului habsburgic a permis turcilor să obțină victoria pe toate fronturile.

Dar nu este mai puțin adevărat că prețul victoriei a fost foarte ridicat. După 1574, în condițiile în care se profila posibilitatea declanșării unui război cu Persia, la granițele de răsărit ale Imperiului otoman¹²⁹, Poarta s-a dezangajat din Mediterana, la această decizie contribuind, după opinia noastră, și lupta plină de eroism a lui Ion Vodă, care a demonstrat că și la frontierele europene ale imperiului luptele puteau fi oricând reluate. La rândul ei, Spania și-a îndreptat atenția, tot mai mult, asupra Oceanului Atlantic și a Lumii Noi, unde pozițiile cucerite începeau să fie tot mai amenințate de flota de corsari a Angliei în frunte cu Francis Drake.

În consecință, perioada 1570-1574 a marcat finalul confruntărilor majore turco-spaniole în Mediterana¹³⁰. După victoriile otomane din 1574 va urma o rapidă deteriorare a puterii maritime a turcilor. Pacea, *de facto*, stabilită între Imperiul otoman și Spania în 1580¹³¹, va contribui la inactivitatea flotei otomane și la distrugerea ei tocmai prin această inactivitate. Interesul celor două puteri pentru Mediterana va dispărea aproape simultan și fiecare își va păstra pozițiile în zona sa de influență.

În ceea ce privește situația țărilor române după înfrângerea lui Ion Vodă, ea s-a caracterizat printr-o intensificare a dominației otomane, politice și economice, care le va aduce în pragul dispariției lor ca state. Având de ales între a-și pierde statul sau a lupta, românii vor alege lupta și, găsind și personalitatea necesară în persoana lui Mihai Viteazul, vor declanșa o fulminantă răscoală antiotomană care-i va aduce din nou în atenția întregii Europe la cumpăna dintre secolele al XVI-lea și al XVII-lea.

Ajungând la capătul acestui studiu și încercând să facem un sumar bilanț al epocii marcate de marea bătălie de la Lepanto, nu putem constata decât că el este favorabil turcilor și cu totul nefavorabil puterilor creștine. În vreme ce Imperiul otoman cucerea Ciprul de la Venetia, La Goletta și Tunisul de la Spania și-l zdrobea pe Ion Vodă, puterile creștine grupate în liga sfântă nu au reușit să fructifice sub nici o formă victoria de la Lepanto. Neîncrederea reciprocă, obiectivele divergente urmărite de Venetia și Spania, neputința lor de a-l atrage pe împăratul Maximilian al II-lea în alianța antiotomană și nepăsarea marilor puteri creștine față de lupta disperată a lui Ion Vodă au făcut ca ele să irosească victoria de la Lepanto și să le ofere turcilor prilejul unor noi și importante victorii și cuceriri teritoriale. Acest fapt nu trebuie să ne mire însă, ci dimpotrivă. Modernitatea secolului al XVI-lea a impus tot mai mult pe primul plan rațiunea de stat, în dauna evidentă a conținutului și a semnificațiilor religioase pe care, de formă, la mai îmbrăcau acțiunile diferitelor state europene. Acest fapt a dus la eșecul ligilor sfinte și al coalițiilor antiotomane, Imperiul otoman nemaifiind privit ca un dușman de neîmpăcat al creștinătății, ci ca un partener dinamic și necesar al echilibrului de forțe stabilit în Europa în acest secol.

¹²⁹ Mustafa Ali Mehmed, *Istoria turcilor*, p. 221.

¹³⁰ F. Braudel, *Bilan d'une bataille*, pp. 119-120.

¹³¹ E. Charrière, *Négotiations de la France dans le Levant*, tome III, Paris, 1853, pp. 886-888; F. Braudel, *La Méditerranée...*, II, p. 429; A. Decei, *op. cit.*, p. 260.

THE ROMANIANS, THE HOLY LEAGUE AND THE OTTOMANS IN THE AGE OF THE BATTLE OF LEPANTO (1570-1574)

Abstract

The study tackles problems referring to the place and part of the Rumanian Countries in the context of the international relations during an extremely agitated and important period, the one of the naval warfare of Lepanto. Taking advantage of the accomplishment in 1570 of a Holy League, with the participation of Spain, Venice and the papacy, the voivodes of Moldavia and Wallachia tried by diplomatic but also by military means, to reduce the more and more suffocating Ottoman pressure that was being exerted over their states. They offered military, political, diplomatic and economic support to the powers of the Holy League, especially to Venice and Spain; but they did not receive any encouraging answer instead. The Holy League itself, being confronted with contradictions and mistrust, became inoperative after the Lepanto victory. The Venetians made peace with the Turks in 1573, and the Spaniards, although seriously threatened by the Turks in Northern Africa, attended passively at the crushing of John the Brave, prince of Moldavia's resistance. Thus, all the christian powers had something to lose : Venice lost Cyprus, Spain lost La Goletta and the Tunis, and Moldavia was crushed and devastated by the Turkish-Tartar armies. The Turks' victory was not accidental at all. It reflected the advanced stage of modernization of the European countries that did not regard the Turks as a irremediable religious enemy anymore, but as a factor of balance within the framework of the ratio of forces settled on the continent during that century.

RAPOARTE ȘI ITINERARI AUSTRIECE PRIVIND SITUAȚIA STRATEGICĂ A ȚĂRILOR ROMÂNE (1716-1739), ÎN CONTEXTUL POLITICII EUROPENE A IMPERIULUI HABSBURGIC

ILEANA CĂZAN

Succesul de la Stănilești, pe Prut (1711), împotriva armatelor țarului Petru I, i-a încurajat pe otomani să reia ofensiva în Europa pentru a diminua efectele înfruntării catastrofale din 1699, cu austrieții.

Noua țintă era Moreea, unde venețienii s-au dovedit incapabili să opună rezistență. Epoca de aur a Veneției, ca *vioara întâi* în comerțul levantin și în raporturile diplomatice cu Imperiul otoman apusese de mult. După ciuma din 1630-1631, care a făcut 46 000 de victime¹, declinul economic și implicit militar al *Republicii Lagunelor* a fost rapid. În plus atacurile pirateresti de pe coastele Africii dădeau o ultimă lovitură *Leului lui San Marco*.

Din aceste motive Imperiul otoman a considerat Veneția o pradă ușoară și din vara până în toamna anului 1715 otomanii i-au alungat pe venețieni din Peloponez, din Creta și din unele insule ale arhipelagului ionic. Succesul a născut la Istanbul ideea utopică a recucerii Dalmației, a Ungariei și chiar pe cea a unei noi campanii împotriva Vienei².

Conjunctura diplomatică era însă favorabilă Imperiului habsburgic. Franța reușise să impună prin pacea de la Utrecht (1713), ce încheiase *războiul de succesiune*, ca un reprezentant al dinastiei Bourbon să preia tronul Spaniei, înlăturând candidatura austriacă și punând, astfel capăt lungii dominații a Habsburgilor spanioli în Peninsula Iberică. Din punct de vedere teritorial, însă, Austria era cea favorizată prin pacea de la Rastatt, din 1714. Ea primea fostele teritorii ale Țărilor de Jos spaniole (aproximativ Belgia și Luxemburgul de azi) și importante orașe în Italia (Milano, Mantova, Mirandola), ca și partea peninsulară a regatului Neapole și insula Sardinia³. În ciuda câștigului de cauză în problema succesiunii la tronul Spaniei, Franța pierdea teren în fața Austriei, care își rotunjea posesiunile patrimoniale, chiar la granița vechii rivale. De aceea în 1716 nu se putea pune problema reangajării Franței într-un eventual conflict între Habsburgi și otomani, de partea celor din urmă. Așa că Austria se putea considera în siguranță, în ceea ce privea un atac din flancul francez.

---

¹ Christian Bec, *Istoria Veneției*, București, 1999, p. 94.

² Nicolae Ciachir și Gh. Berca, *Diplomația europeană în epoca modernă*, București, 1984, p. 175.

³ Erich Zöllner, *Istoria Austriei*, vol. I, București, p. 323.

Clement al XI-lea a sprijinit politica austriacă în Italia și după Carlowitz și Rastatt Imperiul habsburgic s-a ridicat definitiv la rangul de mare putere europeană, cum fusese odinioară Imperiul german medieval.

Înaintarea rapidă a trupelor otomane în Moreea și Peloponez amenința pozițiile recent cucerite de Austria și diplomația de la Viena s-a grăbit să ofere ajutor Veneției, ajutor considerat de otomani, drept o violare a păcii din 1699. Ca urmare a protestelor Porții, Austria a declarat război Imperiului otoman, comanda generală a trupelor revenind deja vestitului general, Eugeniu de Savoia.

Tabăra imperială s-a așezat la Petrovaradin, unde s-a dat și lupta decisivă din 5 august 1716, prin care turcii au fost înfrânți. Prințul Eugeniu a ocupat Timișoara, unde și-a instalat Cartierul General, iar grosul trupelor a iernat în Banat⁴.

În anul următor, la 15 iunie 1717, a început asediul Belgradului. Prințul Eugeniu a plănuit un atac conjugat, pe uscat și pe Dunăre. Pentru înarmarea flotei Dunării cu fregate și galere, teritoriile austriece au plătit impozite mărite, iar evreilor li s-a perceput un impozit special⁵. Cu toate acestea prima parte a asediului s-a desfășurat prost pentru armata imperială, care era pe punctul de a se găsi în situația în care se aflase Kara-Mustafa, în fața Vienei în 1683⁶. În ajutorul Belgradului se deplasase o mare armată otomană. Comandantul imperial a decis rapid să lase un mic corp în fața cetății asediate și să lovească grosul armatei otomane, încă în marș. Această manevră i-a adus victoria finală. Armata marelui vizir, Ali Pașa, s-a retras în dezordine, iar Belgradul a capitulat. Campania din 1717 s-a încheiat cu un succes răsunător. Erau recuperate din mâna turcilor teritorii râvnite de 150 de ani de Habsburgi: Banatul și Serbia de nord.

În fața succeselor militare din 1716-1717 în țările române s-a născut un curent de eliberare de sub dominația otomană, care se intensificase prin instaurarea regimului fanariot, atât în Moldova cât și în Țara Românească.

Din 1716 boierimea munteană a intrat în legătură cu diplomația vieneză, contactele devenind mult mai intense după Petrovaradin. În august 1716 clasa conducătoare din Țara Românească a hotărât că a sosit momentul să răzbune nemulțumirile adunate împotriva domnului Nicolae Mavrocordat, acuzat că „stoarce bani” de la cei care odinioară aveau numai privilegiu⁷.

Boierii s-au adresat comandantului militar al Transilvaniei, contele Steinville, solicitându-i ajutorul. Acesta a trimis câteva detașamente, ce au intrat prin Orșova, spre Oltenia. La vestea sosirii trupelor imperiale, turcii s-au retras la sudul Dunării, iar contingentul condus de boierul Petru Obedeuanu a fost pus pe fugă⁸. Din relatările cronicarului Radu Popescu se pare că acest Obedeuanu a dorit, de fapt, să faciliteze intrarea trupelor imperiale în țară, nicidecum să opună o adevărată rezistență. A urmat alungarea domnului din țară, arestarea sa (în noiembrie 1716) și prizonieratul acestuia în Transilvania.

⁴ *Ibidem*, p. 327.

⁵ Jean Beranger, *Geschichte des Habsburgereichs 1273 bis 1918*, Wien, Köln, 1990, p. 438.

⁶ *Ibidem*.

⁷ C. Giurescu, *Material pentru istoria Olteniei supt austrieci*, vol. I, București, 1913, p. 21.

⁸ Șerban Papacostea, *Oltenia sub stăpânire austriacă 1718-1739*, București, 1998, pp. 17-18

Dacă boierii au sperat că odată cu Nicolae Mavrocordat avea să dispară din Țara Românească și prezența politică otomană, în scurt timp au fost dezamăgiți. Dacă Oltenia, odată ocupată, a fost păstrată ca o zonă de securitate la granița cu Imperiul otoman și din necesitatea economică de a se controla cursul Dunării, pe malul românesc, de la Porțile de Fier până la vărsarea Oltului, nu același lucru s-a întâmplat cu teritoriul din stânga Oltului. Chiar Eugeniu de Savoia a considerat mai înțelept să nu se aventureze să ocupe un teritoriu greu de apărat, a cărui dislocare din sistemul defensiv otoman ar fi putut să nască o ripostă energică din partea Porții. Așa se face că trupele imperiale, după o ocupație vremelnică a Bucureștilor, au părăsit orașul, fiind însoțite de 800 de familii mari boierești, intrate în panică în fața unor posibile represalii turcești⁹.

Din partea otomană, soluția militară de restabilire a ordinii în Țara Românească a fost înlocuită cu una politică¹⁰, sultanul arătând clemență, pentru a nu pierde definitiv boierimea munteană, care odată refugiată din țară ar fi complotat în permanență în teritoriile austriece, așteptând momentul pentru a reveni cu armatele imperiale, când acestea ar fi considerat că a sosit timpul. La 24 februarie 1717, noul domn numit de turci Ioan Mavrocordat permitea ultimelor contingente imperiale să se retragă de la Mărgineni și Câmpulung, iar Oltenia a fost recunoscută ca făcând parte din teritoriile nou înglobate de Austria.

La 21 iulie 1718 tratatul de pace, încheiat la Passarowitz (Pozarevač), a consfințit victoria armatelor imperiale asupra celor otomane și importantele cesiuni teritoriale pe care Imperiul otoman fusese obligat să le facă; Banatul, Serbia de nord, plus o fâșie la granița de nord a Bosniei și Oltenia, numită de austrieci *Mica Valahie*. Tratatul a fost însoțit și de o convenție de navigație și de comerț, prin care austrieșilor li se reînnoiau privilegiile mai vechi, puse acum în termeni preciși.

Împăratul controla în 1718 ambele maluri ale Dunării, între vărsarea Tisei și Gura Timocului, ce desparte Serbia de Bulgaria și de aici până la vărsarea Oltului. La 27 iulie 1719 s-a încheiat tot la Passarowitz *Convenția de comerț și navigație*, ce reglementa pentru *prima dată* liberul acces al negustorilor ambelor părți pe Dunăre.

Tratatul cuprinde 20 de articole¹¹ ce conțin:

- 1) Libertatea comerțului pentru supușii fiecărei puteri în teritoriile celelaltei puteri contractante, precum și mărfurile prohibite: armele și praful de pușcă.
- 2) Libertatea comerțului pe Dunăre până la Vidin și Ruse, unde negustorii austriești puteau să transbordeze mărfurile pe care le aduceau, din corăbii în care și de aici urmau să își continue drumul pe uscat. Prețurile pentru transport erau „*cele obișnuite*” și se garantează protecția statului otoman pentru mărfurile negustorilor austriești. Vasele austriece puteau intra în teritoriul Țării Românești, dar acest aspect nu face obiectul clauzelor tratatului în speță. Tot articolul 2 prevede interzicerea accesului navelor comerciale austriece în Marea Neagră, dar mărfurile de pe aceste nave puteau fi îmbarcate de proprietarii lor la Brăila, Isaccea sau Chilia în *șeici* turcești sau pe alte vase ce aveau acces în Marea Neagră.

⁹ *Ibidem*, p. 20.

¹⁰ *Ibidem*, p. 21

¹¹ *Handlungseinverständnis zwischen dem Kaiserl. Königl. Hofe und der ottomanischen Pforte*, Wien, 1785, pp. 45-72, *Raccolta dei trattati e delle principali convenzione concernanti il commercio e la navigazione dei sudditi austriaci negli stati della Porta Ottomana*, Viena, 1844, p. și urm.

- 3) Taxa vamală pentru mărfurile austriece era de 3%, în plus vasele austriece plăteau o taxă suplimentară în porturile otomane, în care aveau acces. Taxa se numea *selamet*.
- 4) Austriecii primesc *clauza națiunii celei mai favorizate*.
- 5) Împăratul poate numi consuli în Imperiul otoman, stabilindu-se modalitatea numirii în funcție și competențele acestor reprezentanți diplomatici în judecarea conflictelor comerciale.
- 6) *Pentru prima dată* otomanii numesc în teritoriile austriece consuli, numiți *procuratori*, cu competențe similare diplomaților austrieci.
- 7) Se confirmă dreptul vaselor sub pavilion austriac de a intra și de a face manevre în porturile turcești (mai puțin în Marea Neagră).
- 8) În caz de pericol sau naufragiu marinarii otomani erau datori să ajute navele austriece.
- 9) Pirații din Tunis și Tripoli erau obligați să nu atace navele austriece.
- 10) Supușii otomani ce călătoreau cu nave austriece sau care își transportau mărfurile cu acestea erau obligați să plătească un preț egal cu cel practicat de companiile engleze, franceze și olandeze.
- 11) Vasele militare austriece nu puteau fi silite să transporte trupe otomane.
- 12) Se reglementează ceremonialul de primire și de salut al navelor de război, pentru ambele părți.
- 13) Se reconfirmă dreptul supușilor austrieci de a călători nestingheriți în Imperiul otoman
- 14) Evreii, sub amenințarea pedepsei, nu aveau voie să se amestece, *nesolicitați*, ca mijlocitori în reprezentarea supușilor imperiali sau ruși.
- 15) Se prevede înființarea unor hanuri special destinate depozitării mărfurilor austriece.
- 16) Trecerile frauduloase la Islam urmau a fi pedepsite.
- 17) Se prevede eliberarea austriecilor, luați prizonieri de către pirați.
- 18) În caz de război ambele state urmau să își înștiințeze supușii să părăsească teritoriul inamic și li se acorda timpul necesar repatrierii.
- 19) Se fixează taxele pentru supușii persani, dacă aceștia ar dori să călătorească pe Dunăre către Turcia.

Acest tratat a reglementat mai bine de un veac raporturile comerciale și de navigație dintre cele două Imperii, iar unele prevederi nu s-au aplicat decât la sfârșitul secolului al XVIII-lea.

După ce au fost semnate actele oficiale de înglobare a Olteniei, a început un proces de introducere a absolutismului și birocrăției habsburgice într-un teritoriu în care puterea mării boierimi fusese până atunci de necontestat. Dacă la început boierii din teritoriul cucerit au sperat că împăratul Carol al VI-lea s-ar putea mulțumi doar cu o suzeranitate mai mult sau mai puțin formală, în scurt timp au văzut că s-au înșelat. Curtea de la Viena a refuzat să numească un *domn* pământean, împăratul incluzând între titlurile sale pe acela de principe al *Valachiei de dincoace de Olt*- cisalutane. Provincia a fost pusă sub controlul Comisiei *neo-aquistice* (pentru noile achiziții teritoriale) și sub autoritatea militară a comandantului suprem austriac din Transilvania, care era și *director* suprem al Olteniei.

Prezența boierimii autohtone în conducere a fost admisă prin acel colegiu format din 4 mari boieri, numit simplu *Administrația* sau după modelul Romei antice

Senat. Sediul acestui organism semi-electiv¹² a fost la Craiova, iar atribuțiile erau acelea de a transmite organelor locale hotărârile Curții de la Viena, de a gestiona financiar provincia și de a judeca procesele în primă instanță. În scurt timp s-a dovedit că și aceste atribuții erau prea mari, pentru ca *Administrația* să nu încerce să submineze autoritatea imperială, boierimea locală fiind nemulțumită de turnura pe care o luaseră lucrurile în urma ocupării provinciei.

Terenul cel mai sensibil, pe care s-au născut mari divergențe, a fost cel al fiscalității, unde s-au înfruntat două metode de strângere a taxelor și impozitelor: unul modern, în care veniturile erau orientate spre trezoreria statului, iar cuantumul impozitelor ținea seama de capacitatea de plată a contribuabililor, stabilită prin recensăminte și unul ancestral prin care boierimea beneficia de o parte importantă din strângerea taxelor, atât prin încasarea lor directă cât și prin scoaterea din evidențele fiscale a unui important număr de contribuabili, acei *scutelnici* și *poșlușnici*.

Evident că aici controversele au fost ireconciliabile și în cele din urmă s-au sfârșit prin dizolvarea *Administrației* civile și trecerea provinciei în regim de ocupație militară.

Pe acest tărâm, al problemelor financiare, a existat un conflict și între reprezentanții Curții de la Viena, cum se vede din rapoartele oficialilor imperiali. La început acest conflict a mornit apoi a devenit acut, *Fiscul* imperial și Comandamentul militar de la Sibiu disputându-și încasarea taxelor și impozitelor și gestionarea fondurilor.

După 1720 comandantul militar, contele von Steinvillle începe să fie controlat și obstrucționat de consilierul Camerei Aulice (organul fiscal central). Primul raport venit din Oltenia cu informații despre acest conflict este trimis de inginerul militar Friedrich Schwantz, însărcinat de contele von Steinvillle să facă o hartă topografică a Olteniei și să construiască o cale de acces dinspre Oltenia în Transilvania, prin defileul Oltului, numită triumfal *Via Carolina*.

Oltenia a fost împărțită în 5 județe și fiecăruia i s-a rezervat o casetă pentru înscrierea stemei. Schwanz nu a desenat însă decât alegoria întregi provincii, în care Dunărea, reprezentată de un butoi din care curge apă, este susținută de un personaj alegoric al cărui picior se sprijină pe un pește. Acesta este înconjurat de oi, porci și capre. Alături se văd țărani purtând spice și coșuri cu fructe¹³. Aceasta era viziunea austriacă asupra bogățiilor și ocupațiilor locuitorilor acestei provincii. Raportul descrie cele 5 steme după cum urmează: Județul Vâlcea „un pom roditor pentru că acolo cresc multe poame”; județul Jiul de Sus „un cerb subliniind prin acestea vânătorile aducătoare de vânat mult”; județul Jiul de Jos „un pește din cauza multelor pescării de mare folos”; județul Romanați „un snop de grâu, iar pentru județul Mehedinți un stup pentru a arăta belșugul de roade și marele folos de pe urma albinelor pe care aceste două județe le au mai presus de toate”¹⁴.

Drumurile sunt un alt punct de interes strategic pe care insistă Schwanz. Drumul de astăzi, de-a lungul Oltului până la Râmnicul Vâlcea poartă, în hartă, numele

¹² Pentru condițiile concrete în care s-a manifestat stăpânirea austriacă în Oltenia vezi Ș. Papacoste, *op. cit.*, pp. 27 și urm.

¹³ *Ibidem*, p. 266.

¹⁴ Fr. Schwantz, *Beschreibung der Kleine Valachei*, textul german în *Hurmuzaki*, vol IX-1, București, 1897, pp 620 și urm, traducerea în limba română în *Călători străini...*, vol IX, p. 65.

de *Via Trajani*, continuat în chip firesc de denumirea triumfală, dată noii căi de acces, *Via Carolina*, ce se oprea în pasul Căineni, la cetatea austriacă Strassburg.

Această cetate a fost construită de către autoritățile austriece la 3 ore de mers de Turnu-Roșu, punctul unde *Via Carolina* întâlnea șoseaua ce venea de la București. În acel punct s-a pus inscripția „ *Strassburg nannte sie Steinville, Arxavia haben die Römer zu ihr gesagt. Verjage die feindlichen Pfeile von der Staatlichen Chaussee*”¹⁵.

În 1722 șoseaua s-a lungit până la Râmnic, unde s-a pus încă o inscripție „*Halte an Reisender! Wo die Natur Dir befiehl anzuhalten und der ewige Mut angehalten hat. Hier unter den Auspizien Karls VI., des Kaisers, des hohenwürdigen als die Dacia Ripensis durch einen kurzen Krieg, aber mit viel Mannesmut von Eugen, dem obersten Kommandaten und Stellvertreter des Kaisers unterworfen wurde, um durch gegenseitige Verbindungswege vereint zu werden, als Land der Mitte mit dem Bergland, noch dem Felsen zersprengt und hinabgerollt wurden, und nachdem die Karpathen ausgeglichen und durch eine Brücke vereint wurden, hat sich ein Wagen-Weg von elf Stünder Länge eröffnet*”.¹⁶ Deși lucrările au fost comandate și începute sub supravegherea lui Stephan von Steinville, acesta a murit în 1720 și ele au fost încheiate de inginerul-cartograf Frederic Schwanz, a cărui abilitate în aruncarea în aer a rocilor i-a adus porecla de *von Springfels* (Sfărâmă piatră), poreclă ce avea să devină, numele său după înobilare.

Ideile lui Schwanz referitoare la punctele strategice ale Olteniei au fost însușite de toți directorii supremi ai provinciei, care i-au urmat lui Steinville. Schwanz atrăgea atenția asupra importanței punctului de la **Țânțăreni**, unde se adună trei drumuri principale și acest punct ar fi trebuit păzit cu multă atenție. A doua zonă de interes strategic au fost fortificațiile de la **Brâncoveni**. De asemenea l-au preocupat căile de acces pe care înaintaseră, în decursul timpului, invadatorii în această zonă. Pe aceste căi se aflau întăriturile deja menționate, ce s-ar fi putut reconstrui în condiții mult mai bune. Drumul ce străbătea câmpia Dunării și pe care avansau, de obicei, tătarii din Bugeac, pentru că aveau apă potabilă, din zona bălților, și nutreț din belșug pentru cai, putea să fie supravegheat de la **Țânțăreni**. Complexul de la **Brâncoveni** ca și **Casa Băniei** din Craiova, alături de mănăstirile din Oltenia, ar fi putut fi ușor fortificate¹⁷ și transformate în viitoare centre de rezistență în fața unei invazii otomane.

Schwanz manifestă aceeași obsesie pentru ruinele romane ca mai toți învățații germani, începând din secolul al XVI-lea. Aluzia permanentă la ruinele romane revine ca un leit-motiv, pentru a legitima expansiunea Habsburgilor la Dunărea de Jos și în Europa de sud-est prin *moștenirea romană*, al cărei continuator de drept era *Sfântul Imperiu roman de națiune germană*¹⁸. Însăși cucerirea Olteniei era acoperită de ideea

¹⁵ „*Steinville a numit-o Strassburg, iar romanii i-au spus Arxavia. Păzește de săgețile dușmănoase șoseaua imperială*”, Marin Popescu-Spinei, *op.cit.*, p. 265.

¹⁶ „*Avertisment Călătorilor! Acolo unde natura te îmbie să te oprești și curajul de veacuri s-a și oprit. Aici sub auspiciile împăratului Carol al VI-lea, cel demn de măreție, Dacia Ripensis a fost cucerită, după un scurt război, prin curajul lui Eugeniu, comandantul suprem și loctiitorul împăratului. Ca să se construiască o cale de acces de ambele părți, prin care câmpia să fie legată de ținutul munților, au fost sparte și prăvălite stâncile, după care au fost străpunși Carpații și uniți printr-un pod și s-a deschis un drum de trăsuri de 11 ore de mers*”. *Ibidem*.

¹⁷ *Călători străini...*, vol. IX, p.p 48-58.

¹⁸ II. Căzan, *Politica pontică a Casei de Austria în izvoare cartografice și scrieri umaniste germane din secolul al XVI-lea*, RI, nr., 1994, pp. 1187-1189.

continuității imperiale-romane. Boierii, reușiți în *Administrație*, au fost denumiți *senatul dacic*.

De-a lungul Dunării, al Oltului, al Jiului, la Orșova, la Vodița, la Calafat sau la Celei (și nu numai aici) sunt marcate urme de ruine romane¹⁹.

Dincolo de aspectele de interes strategic sau istorico-etnografic și social (dă date despre populație, port, limbă, obiceiuri, conducerea politică, organizare ecleziastică), la Schwanz apar primele informații privind conflictul dintre agentul fiscalului Ignațiu Haan și contele von Steinville, protectorul lui Schwantz. Sistematic Haan l-a pârât pe Steinville la Viena că nu respectă autoritatea împăratului, iar la 2 ani după moartea lui Steinville, în 1722, Schwantz și-a pierdut postul, datorită antipatiei pe care i-o purta același Ignațiu Haan²⁰.

Manevrele consilierului aulic au dat roade și în problema jurisdicției asupra populației. Un document din octombrie 1724 arată că locuitorii din Țara Loviștei, înregistrați de Steinville drept supuși ai autorității militare intraseră în grija fiscalului și a autorității vamale de la Căineni²¹.

Imediat ce Oltenia a intrat în componența Imperiului habsburgic acesta și-a pus problema exploatarea sale economice, nu doar a organizării ei ca zonă de securitate la graniță. Așa se face că în timp ce Schwanz a fost însărcinat cu cartografierea provinciei Mihail Schendos, venețian prin naștere, dar dintr-o familie originară din Peninsula Balcanică și Grecia²², a fost trimis să exploreze bogățiile subsolului.

Schendos era medic în armata imperială și avaturile legate de moștenirea averii unchiului său matern îl aduceau în Transilvania, unde îl impresiona pe Steinville prin cunoștințele sale în domeniul științelor naturii. Imediat a fost însărcinat cu inventarierea bogățiilor naturale ale Olteniei. Datele culese de el s-au oprit cu multă insistență asupra apelor termale, din ce în ce mai apreciate în Europa vremii, iar rocile colectate le-a trimis savantului ungar Köleseri²³, cu care a scris o lucrare comună, rămasă însă nepublicată. Observațiile sale sunt legate de zăcămintele de sare, de „*mica moscovită*” și de minereurile de fier. Explorările mineralogice îl fac însă pe Schendos să descrie destul de amănunțit și drumul parcurs între diferitele puncte, mănăstirile întâlnite în cale, căile de acces, fie că sunt drumuri sau poteci de picior, prin păduri și munți²⁴.

În 1521 Olteniei, Schendos a fost chemat de domnul Nicolae Mavrocordat, reîntors din exil, în calitate de medic de curte. Cu această ocazie Schendos a făcut printre primii drumul de la Viena la București, în cea mai mare parte pe Dunăre. Din păcate despre această călătorie Schendos nu spune decât că a durat 1 lună și că a închiriat la Viena o corabie „din cele mari”, cu care a înfruntat cataractele Dunării²⁵. Nu știm dacă

¹⁹ Originalul hărții la Kriegsarchiv-Wien, B III a 199, adus la Cabinetul de hărți al Academiei de către Nicolae Docan, cu cota H.231- DV 35 și H.1002 – DXXVII 5.

²⁰ *Călători străini...*, p. 44.

²¹ C. Giurescu, *op. cit.*, vol. I, p 627

²² Tatăl era macedonean, iar mama cretană. Prin mama sa era nepotul de soră al lui Ioan Avramios, fostul predicatorul de curte al lui Constantin Brâncoveanu. Avramios a murit în refugiu la Brașov și i-a lăsat acestui nepot averea.

²³ Lucrarea publicată de învățatul maghiar, *Auraria Romano-Dacica*, reproducă parțial în *Călători străini...*, vol VIII, p. 66 și urm.

²⁴ *Ibidem*, vol IX, pp. 86 și urm.

²⁵ *Ibidem*, p. 83.

a navigat până la Severin sau până la Giurgiu, beneficiind de prevederile tratatului de liberă navigație, ce însoțise pacea de la Passarowitz. Observațiile sale făcute în timpul șederii în București au fost publicate în 1723 și sunt foarte puțin măgulitoare pentru domn, pe care îl consideră arogant și zgârcit, pentru că Schendos nu a reușit să își recupereze nici măcar investiția inițială de 3 000 da taleri renani, investiție făcută în medicamente și în călătoria pe Dunăre.

Informații de ordin strategic a transmis în rapoartele sale și Karl von Tige (francez de origine – numele adevărat era Charles de Tige) care, în calitate de subordonat direct al comandantului militar din Sibiu, a fost însărcinat să ocupe, în 1716, Bucureștii. Ajuns aici a informat despre mișcările de trupe ale turcilor și tătarilor și despre situația detașamentului imperial de la Mărgineni, care nu se afla în siguranță, pe poziția ocupată. Concluzia sa cu privire la prezența Habsburgilor în Țara Românească a cântărit greu când Eugeniu de Savoia a luat decizia de a nu ocupa decât Oltenia, deși pe moment au fost voci care l-au acuzat de defetism²⁶. Von Tige atrăgea atenția că intervenția trupelor imperiale ar fi fost total nepotrivită pentru că Bucureștii se aflau prea departe de frontul austriac și prea aproape de garnizoanele turcești de la Giurgiu și Brăila.

În 1731 din Oltenia sosea la curtea imperială un raport semnat de generalul conte Franz Paul von Wallis și de baronul von Rebentisch. Cei doi reprezentau, pe moment, cele două autorități austriece aflate în conflict din 1720; von Wallis era comandantul militar suprem al Transilvaniei și directorul Olteniei, iar von Rebentisch era consilier cameral aulic (agentul Fiscului). Din fericire pentru evoluția situației din zonă cei doi s-au aflat în bune relații.

Amândoi surprind situația de-a dreptul dramatică în care se ajunsese din dorința agenților Fiscului de a subordona cât mai multe părți ale Olteniei jurisdicției lor. Pe măsură ce pericolul unui nou război se îndepărta aceștia deveniseră tot mai îndrăzneți și mai agresivi la adresa autorității militare. Principala nemulțumire era legată de înscrierea sub jurisdicția Camerei aulice a localităților principale de Oltenia: Craiova, Cerneți, Caracal, Târgul Jiu și Râmnic. Directorii ce se succedaseră, Virmond și Königsegg nu putuseră să facă față aroganței consilierilor aulici, Ignațiu Haan și von Viechter, care până în 1725 reușiseră să împingă populația Olteniei la exasperare, atât pe contribuabilii de rând cât și pe boieri. Von Tige, director între 1725 și 1731, a reușit să aplaneze conflictul, pentru că întâmplător era prieten cu noul consilier aulic von Andler, dar în 1731 se ajungea la un nou moment de criză. Odată cu recensământul populației, locuitorii au intrat în panică, temându-se de noi impozite și au fugit care încotro. Cei doi reprezentanți ai Curții de la Viena, menționați mai sus, ajungeau la o concluzie comună: cauzele sărăcirii populației Olteniei rezidă în sporirea exagerată a vănilor, în devalorizarea catastrofală a zlotului, în sistemul aberant al stabilirii impozitelor și în regimul de muncă și de cărăușie forțată impus de agenții Fiscului²⁷.

Maiorul apoi colonelul I.C. Weiss, inginer militar și topograf, a fost trimis în 1731 în Oltenia să stabilească planul de fortificații din zonă. Până atunci se fortificaseră deja, în 1717, chiar în timpul războiului austro-turc, mănăstirea Cozia și Episcopia din Râmnic, iar în 1720 fortul de la Căineni, (cetatea Strassburg). În urma misiunii din

²⁶ *Ibidem*, p. 151.

²⁷ *Ibidem*, pp. 164 și urm.

Oltenia maiorul Weiss a înaintat, la 17 august 1732, 13 planuri însoțite de un raport referitor la sarcina încredințată: fortificarea punctului de la Țânțăreni, a Casei Lazaretului de la Vadul Diului (respectiv punctul de carantină de lângă Calafat) și a Casei Băniei din Craiova, ca loc de refugiu pentru *Administrație*, în cazul năvălirii tătarilor.

Rezultatele raportului dovedesc mult spirit practic din partea maiorului armatei imperiale, el identificând cele mai rapide și mai puțin costisitoare mijloace de a apăra provincia în cazul unui atac turco-tătar. Weiss enumeră întâi toate marile mănăstiri din Oltenia, fortificate deja de austrieci (**Cozia și episcopia Râmnicului**) sau având vechile ziduri de incintă medievale (**Tismana, Stehaia, Bistrița, Hurez, Polovraci**). Pe acestea le considera puncte potrivite pentru cantonarea unităților militare în timp de război și pentru aceasta propunea întreținerea fortificațiilor și depozitarea de alimente și muniție, necesare în cazul unei retrageri precipitate. Casa Băniei putea fi întărită cu un minim de efort financiar și ar fi oferit un adăpost sigur autorităților.

În ceea ce privește punctul de la Țânțăreni, unde se propusese chiar de către Schwantz să se mute capitala provinciei Olteniei austriece, zona era potrivită pentru așa ceva, fiind ferită, prin relief, de atacuri inopinate. În plus era așezată la intersecția a cinci drumuri comerciale și strategice, la confluența mai multor râuri. Singura obiecție era aceea că o fortificație în zonă ar fi contravenit clauzelor păcii de la Passarowitz și că în acest punct s-ar fi putut construi, pe moment, cel mult depozite de alimente și cazărmi, întărite cu palisade. În ceea ce privea construirea unei noi capitale acest lucru ar fi trebuit făcut cu multă chibzuială, fără „să fie nimic de prisos sau costisitor”.

La **Vadul Diului** locul ar fi fost ideal pentru construirea unei redute, de unde s-ar fi putut supraveghea malul turcesc, plasându-se chiar o baterie de artilerie. În plus construirea fortificației de aici ar fi putut fi ușor mascată prin lucrările de reamenajare a depozitelor de mărfuri pentru negustorii aflați în carantină la graniță²⁸. În ceea ce privea **Brâncovenii** aici era, după părerea lui Weiss, locul cel mai ruinat dintre toate fortificațiile oltenesti, fiind distrus aproape în întregime în timpul războiului din 1716-1718. Și aici s-ar fi putut reface „întărituri din palisade”, iar în caz de război s-ar fi putut cantona și acolo „câteva trupe”.

Propunerile lui Weiss aveau să devină imperioase în anii imediat următori, când întreaga diplomatie europeană, de la Varșovia la Istanbul și de la Paris la Moscova avea să fie în stare de alertă din cauza mai multor evenimente care au sfârșit, în 1737, cu declanșarea unui nou război între Înalta Poartă, Rusia și Austria.

La 1 februarie 1733 a murit, fără urmași, regele August al II-lea al Poloniei și succesiunea polonă a devenit din nou un subiect de politică internațională, disputat cum nu se putea mai aprig. Prima putere care a intervenit a fost Rusia, care controla deja, din 1717, situația politică din *republica nobiliară*, prin trupele acceptate de August al II-lea și de Seimul polon, drept garanție a păcii publice între rege și *șleahță*²⁹. Prin tratatul încheiat la Varșovia la 17 ianuarie 1717 Polonia acceptase protectoratul rus.

²⁸ I.C. Weiss, „Scurtă descriere a mănăstirilor celor mai însemnate și a locurilor mai apărute din Oltenia austriacă, împărțitească, anexată planurilor și prospectelor”, traducerea în *Călători străini...*, vol. IX, pp. 186-189, textul german publicat în AO, VII, 1928, pp. 282 și urm.

²⁹ Ariadna Stilles, *Rusia, Polonia și Imperiul otoman 1725-1800*, București, 2001, p.66.

La moartea lui August al II-lea Seimul polon nu l-a ales pe fiul defunctului rege, tot un August, ci a preferat un candidat dintr-o veche familie polonă, pe Stanislas Leszczyński, ce mai avusese o tentativă de a prelua coroana între 1706-1710. Franța s-a grăbit să sprijine această candidatură, iar trupele rusești, trimise de împărăteasa Ana Ivanovna (1730 - 1740), au ocupat Polonia pentru a asigura alegerea lui August. Pe acest fond nemulțumirile acumulate de *șleahță* au izbucnit și Polonia se pregătea din nou de război civil. În mod paradoxal *războiul de succesiune la tronul Poloniei* (1733-1738) avea să se ducă în afara granițelor acestui stat și a fost purtat, între Rusia, Franța, Austria și Imperiul otoman. Dacă Franța și Rusia s-au amestecat de la început sprijinind, câte un candidat (Franța pe Leszczyński și Rusia pe August, principe elector de Saxa), Austria a fost târâtă în acest conflict de Franța care a folosit ca pretext criza electorală poloneză ca să atace Austria, pentru a cuceri Lorena.

Rușii implicați în conflict împotriva Franței s-au grăbit să vină în ajutorul Imperiului habsburgic și pentru prima dată în istoria Europei un detașament de 13 000 de soldați ruși s-au deplasat peste continent, de la est la vest, venind în ajutorul armatelor imperiale, aflate pe Rin. În 1735 au început tratativele de pace între Franța și Austria, care aveau să se finalizeze în mai multe etape, prin 3 tratate semnate la Viena. Austria a pierdut o parte din teritoriile achiziționate prin pacea de la Rastatt (1714), respectiv Neapole și Sicilia, care au fost trecute Bourbonilor spanioli, dar a primit în compensație Parma și Piacenza, pierzând, în final, Lorena (Lotharingia) în favoarea lui Stanislas Leszczyński, care accepta să renunțe la tronul polon. Tronul i-a revenit lui August al III-lea de Saxa, fiului regelui decedat³⁰. Rusia era acum asigurată de lealitatea noului rege ce avea să fie în deplin acord cu politica țaristă, aliniind Polonia zonei de control politic rus.

În timpul acestui conflict se conturase o alianță ruso-austriacă, concretizată prin semnarea unui acord secret în 1736, prin care Austria s-a angajat să se alătore Rusiei în orice conflict armat cu otomanii. Încă din 1734 un război ruso-turc părea iminent pentru că otomanii au fost la un pas de a declara război Rusiei, pentru a sprijini candidatura lui Leszczyński³¹. În același timp Rusia nu renunțase la planul de a cuceri bazinul pontic și de a transforma Marea Neagră dintr-un lac otoman într-unul rusesc.

În 1734 otomanii abia încheiaseră un nou conflict cu Persia și nu au avut posibilitatea să implice pe un al doilea front. Rușii, la rândul lor erau ocupați în Polonia și apoi în campania de pe Rin, dar reluarea marșului lor spre Marea Neagră era doar o hestiune de timp.

Lucrurile s-au agravat când Franța, aflând despre tratatul secret habsburgo-rus, a insistat la Înalta Poartă, prin ambasadorul său, ca Imperiul otoman să înceapă ostilitățile, deși era clar pentru toată lumea că acesta nu era pregătit din punct de vedere militar pentru o nouă confruntare de anvergură în Europa. Otomanii încheiaseră de curând confruntările cu Persia, fiind siliți să retrocedeze toate pozițiile ocupate în 1722-1723³². Sultanul Mahmud I (1730-1754) afla însă, prin bunăvoință franceză ca și prin propriile mijloace de informare, că Rusia și Austria au negociat să împartă teritoriile de

³⁰ E.Zöllner *op.cit.*, p. 334.

³¹ Ariadna Stilles, *op. cit.*, p. 68.

³² Adrian Tertecel, *Preliminariile războiului ruso-austro-turc din 1735-1738*, comunicare susținută la Institutul de istorie „Nicolae Iorga”, mai 2002.

graniță ale imperiului său; țarinei avea să îi revină Crimeea și Azovul, iar Habsburgilor Bosnia și Herțegovina..

Acest tratat schimba total echilibrul politic european, făcând din Austria și Rusia un pol de putere ce ar fi putut anihila toate forțele politice contemporane, inclusiv Franța și Imperiul otoman. Pentru diplomația franceză acest tratat a fost considerat a fi „unul din actele diplomatice cele mai grave ale secolului al XVIII-lea”³³, care ducea inevitabil la trei linii de acțiune comune între Rusia și Austria:

- Anihilarea eforturilor Suediei de a deveni un factor de decizie european
- Anihilarea influenței franceze în politica europeană
- Extinderea teritorială a celor două state în defavoarea Imperiului otoman.

Acesta era începutul a ceea ce s-a numit în istoria diplomației, *diplomația de împărțire*, ce avea să fie dusă la perfecțiune de Rusia și de Imperiul habsburgic în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, prin dezmembrarea Poloniei (1772, 1793 și 1795) și prin *hăcuirea* granițelor Imperiului otoman, dar și pe cele ale țărilor vasale acestuia, Moldova și Crimeea.

Nu este deci de mirare că Rusia, sigură de pozițiile sale, sub pretexte mai mult sau mai puțin inventate, trimitea un *ultimatum* sultanului reclamând încălcări ale Păcii de la Prut³⁴. Sultanul respingea *ultimatum*-ul și astfel se declara oficial noul conflict armat, în luna mai 1736. Armata rusă înainta rapid, sub conducerea feldmareșalului Mûnich, obținând succese în regiunea Donului și ocupând Baccisarariul, capitala Hanatului Crimeii. Imediat după aceste victorii a fost ocupată din nou cetatea Azov, de la Gurile Donului și cetatea Kimbrun, de la vărsarea Niprului³⁵, Rusia asigurându-și o ieșire spre Marea Neagră.

Conform înțelegerii anterioare, în anul 1737, în urma unei convenții militare, Austria a fost obligată să intre în război și să își onoreze obligațiile asumate prin tratatul din 1736. Înainte de intra efectiv în luptă Austria a fost chemată, împreună cu Anglia, Olanda și Franța, de către guvernul de la Sankt Petersburg să arbitreze conflictului ruso-turc, în cadrul unei conferințe ținute la Nemirovo, în luna septembrie 1737. Pretențiile Rusiei, expuse într-un scurt memoriu de feldmareșalul Mûnich, erau însă de neacceptat, nici pentru Imperiul otoman, nici pentru celelalte puteri europene. Acest memoriu cerea abrogarea tratatelor anterioare, ocuparea ultimelor teritorii tătarăști, Crimeea și Kubanul, libera navigație pe Marea Neagră și prin Strâmțori, până în Mediterana, trecerea Moldovei și Țării Românești, sub protectorat rusesc³⁶. La această conferință delegații Imperiului habsburgic au venit și ei cu propriile revendicări, deși după primele înfruntări pe câmpul de luptă Austria se afla într-o poziție defavorabilă, care nu i-ar fi permis să dicteze condițiile păcii. Știindu-se sprijiniți de Rusia, Habsburgii nu au pregetat să ceară **anexarea Țării Românești**, până la Dâmbovița, o parte din Moldova de nord, ceea ce

³³ A. Vandal, *Louis XV et Elisabeth de Russie*, Paris , 1888, p. 102.

³⁴ Opiniile cu privire la aceste incidente sunt împărțite, istoriografia rusă consideră reale aceste încălcări datorate contingentelor de tătari ce atacau teritoriile ruse dinspre Crimeea și Bugeac, în tip ce istoriografia turcă neagă aceste incidente, considerându-le pure invenții ale cancelariei de la Sankt Petersburg, pentru a justifica un nou război cu Imperiul otoman. Pentru amănunte vezi și A. Tertecel, *Preliminariile războiului ruso-austro-turc din 1735-1738...*

³⁵ N. Ciachir, Gh. Bercan, *op.cit.*, pp.177-178.

³⁶ A.D.Xenopol, *Războaiele dintre ruși și turci și înrăurirea lor asupra țărilor române*, București, 1997, p. 41.

mai rămăsese din Serbia și zona Vidinului, toate aceste cereri fiind justificate prin necesitatea asigurării unui zone de securitate la granița cu Imperiul otoman.

Rusia a repercutat victorii după victorii, intrând în ultimul an de conflict în Moldova, unde ocupa Hotinul (21 august 1739) și își stabilea Cartierul general la Iași, dorind chiar să îl schimbe pe domnul Grigore Ghica cu unul dintre fiii lui Antioh Cantemir. Prezența trupelor ruse în Moldova a arătat boierimii de aici adevărata față a *ajutorului* pe care îl putea aștepta de la *frații de credință*, ce veneau să îi scape pe români de tirania turcească. Cronicarul Ion Neculce a lăsat un tablou dezolant al pagubelor provocate de armata rusă de ocupație, care „a venit tot jăcuind până la Iași”³⁷. În plus proclamația către moldoveni, lansată de același feldmareșal Műnich, nu lăsa nici un dubiu asupra a ceea ce înțelegeau rușii prin *protectorat*. Toți locuitorii urmau să se dovedească a fi leali Rusiei, Moldova nu putea încheia nici un tratat cu o țară ostilă Rusiei, pe teritoriul Moldovei oastea rusă avea să fie aprovizionată fără restricții, iar feldmareșalul Műnich urma a primi „90 de pungi cu bani” pe loc și încă 100 de pungi „în toți anii”³⁸, ceea ce însemna circa 12 000 de glabeni de aur ungurești, sau 3 000 de taleri.

Austria s-a dovedit a fi mai puțin norocoasă în această confruntare și a pierdut una după alta luptele date cu otomanii. Teatrul de operațiuni militare a fost pe cursul Dunării; în această zonă colonelul Weiss a fost trimis în 1737 să construiască câteva redute, la vărsarea Oltului și a Jiului. La 27 februarie Weiss a fost silit să raporteze că zona nu este propice unor astfel de construcții, fiind inundabilă și prost plasată, din punct de vedere strategic, departe de orice alte garnizoane imperiale. El propunea ridicarea unor redute la Scărișoara și la Slatina³⁹.

Din cauza greutăților financiare pe care le avea Curtea de la Viena, angrenată și în războiul din Polonia și în permanentele hărțuiri cu Franța, cele două redute nu au fost ridicate, după cum nici planurile lui Weiss din 1731 nu au fost duse la bun sfârșit. Singura fortificație construită, din toate cele proiectate de colonelul Weiss, a fost cea de la Casa Lazaretului din Vadul Diului.

În același an, la 18 mai 1737, colonelul Weiss a trimis un alt raport intitulat *Observații asupra principatului Moldova*. Raportul este interesant pentru că mai puțin cu o lună înainte de implicarea Austriei în războiul cu Înalta Poartă se făceau explorări pe teren pentru a se fixa căile de acces și de legătură, între Dunăre și interiorul Moldovei și între Transilvania și centrul provinciei. În câteva pagini sunt înșirate principalele localități, amplasarea lor în teren față de granițele provinciei, ce rute de acces existau și în câte zile de mers se putea parcurge drumul⁴⁰. Este evident că avem de-a face cu genul de informații de cercetare, ce premerge orice campanie militară, pregătită cu seriozitate.

În ciuda eforturilor depuse rezultatele războiului din 1735-1739 au fost în dezavantajul Austriei, chiar dacă Rusia câștigase din nou teren în posesiunile otomane.

Pacea de la Beograd, încheiată la 18 septembrie 1739 și mediată de ambasadorul Franței la Istanbul, pune capăt acestui război, aducând clauze deosebit de favorabile Porții. Rușii au încheiat, la câteva zile după austrieci, o pace separată cu otomanii prin care: retrocedau toate cuceririle de la vest de Bug, acceptau demolarea cetății Azov, ce

³⁷ Ion Neculce, *Letopiseșul Țării Moldovei*, ediție îngrijită de Iorgu Iordan, București, 1955, p. 449.

³⁸ A.D. Xenopol, *op. cit.*, p. 43.

³⁹ C. Giurescu, *op. cit.*, vol II, București, 1947, pp. 102-103.

⁴⁰ *Călători străini...*, vol IX, pp. 189-191.

devenea un loc al *nimănu*, unde atât turcii cât și rușii puteau construi o cetate, dar nu pe locul celei demolate; posibile amplasamente ar fi fost, pentru ruși, pe Don, iar pentru otomani, pe apa Kubanului. În tratat se mai specifică faptul că incursiunile de jaf, făcute de supușii țarului în teritoriul tătarilor crimeeni urmau a fi oprite, se retrocedau prizonierii și se reînnoia prevederea asupra libertății comerțului, cu interzicerea însă a prezenței șantierelor navale și a navelor ruse în Marea de Azov și în Marea Neagră, negustorii ruși putând să își aducă mărfurile doar pe vase otomane⁴¹. Este de notat cum diplomația franceză a reușit să obțină clauze deosebit de favorabile, pentru Imperiul otoman, acolo unde realitatea armelor fusese alta.

Tratatul cu Austria era firesc să fie și mai folositor Imperiului otoman. Astfel Habsburgii pierdeau cam tot ceea ce cuceriseră la Carlowitz, adică: cetățile Belgrad și Sabatz, precum și Serbia; au fost obligați să retrocedeze Oltenia Țării Românești și să demoleze cetatea de la Perișani, din Țara Loviștei⁴².

Politica Imperiului habsburgic față de cel otoman a rămas până în ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea una de expectativă și de negocieri diplomatice pentru a nu se repeta situația din 1739, când Austria pierduse fără drept de apel poziția atât de avantajoasă cucerită în Balcani și pe cursul inferior al Dunării. Această politică avea să dea roade de mai lungă durată, prin alipirea Bucovinei în 1775. De această dată Austria a învățat din lecțiile trecutului și a folosit toate mijloacele diplomatice, de la negocieri deschise la mită, pentru a obține o rectificare a granițelor cu Imperiul otoman, în urma unui război la care Imperiul habsburgic nici măcar nu a participase.

REPORTS AND AUSTRIAN TRAVEL ACCOUNTS CONCERNING THE STRATEGIC POSITIONS OF THE ROMANIANS PRINCIPALITIES (1716-1739) ON THE BACKGROUND OF HABSBURG EUROPEAN POLICY

Abstract

Since the beginning of the eighteenth century, Austria is coming back in power in central and south-eastern Europe, and opens the struggle against the Ottoman Empire in order to get the hegemony in this area. The international position was propitious for the Hapsburg's Empire. The second siege of Viena, failed, the Ottomans suffered defeat after defeat. This changed the power balance in south-eastern Europe. The Ottomans were losing eastern Hungary and Transylvania.

In 1716, the Ottoman Empire considered that it was the time to get even with the Habsburgs. The result of the campaign was the opposite. After a few victories in Moore, which eliminated the last Venetians possessions in the area, the Ottoman army struggles, again, with the imperial troops, lead by the well-known general Eugene of

---

⁴¹ Textul tratatului în *Acte și documente relative la istoria renașterii României*, București, 1900, vol I, pp. 108-115.

⁴² *Ibidem*, p. 48-58.

Savoy. In 1718, the hostilities ended with the peace treaty from Passarowitz, which brought to Austria the *sangeac* of Temesvar (Banatul *de Timisoara*), The North of Serbia, and a part of southern Wallachia (Oltenia).

The integration of Oltenia in the administration and bureaucratic system of the Habsburg Empire was a difficult task. The local nobility (*boierime*) hoped that a large autonomy from the Austrian officials could be obtained. The reality destroyed this hope. In the same time, Austrian officials (the Transylvania military commander and the financial authority) were in conflict for the population jurisdiction and the fees. The consequences of this conflict were negative for the county administration. Fearing the fees, the village people deserted their homes, and, as a result of the spoliation, the county became poor.

Since the moment of the conquest, information about these things could be found in the reports arrived from Oltenia. The authors were Friedrich Schwanz, Franz Paul von Wallis, Baron of Rebentisch, and Karl von Tige. These reports were designated to gather the accurate data about the county: geographical and strategic position, economy, religion and society. In the same time, started the design of the first topographical map of Oltenia, as well.

The first map was designed by the topographer engineer Friedrich Schwanz, which also, lifted, a large description of the county, with many details. The Schwanz' map tried to give an accurate topography of the area, to note all the interesting places, from the Roman ruins, to the thermal waters. Schwanz was the same engineer which built the first road through Olt valley, named, after the emperor Carl the Sixth, Via Carolina.

The strategic interest for Oltenia was related to the new configuration of the frontier, the Low Danube was the *natural* border between the Ottoman Empire and Austria. It was a new issue to strengthen the Austrian side of the river. The fortification points were Țânțăreni, the mansion of Brâncoveni, the Governor House of Craiova (Casa Băniei) and the custom building of Vadul Diului. The idea for strengthening these points was the concern of the Court of Vienna till 1731, when I.C. Weiss, engineer and topographer, was sent to establish the project for the fortification of the area. Because of the high costs, the Austrians fortified only the custom of Vadul Diului.

Between 1735 - 1739, because of the Russian interests, the Ottoman Empire was attacked again, and Austria allied itself with Russia. The result of the new confrontation was disadvantageous for the Habsburgs. The peace treaty of Belgrade stipulated that Austria might give away Oltenia. This county has been regained by the Wallachia. The diplomacy of Vienna taught the history lesson. Austria understood that it was necessary to pursue alone its own political and strategic interests by all means, from the negotiations to the bribe. The results were evident in 1775, when the Habsburg Empire took over a part of North Moldavia (Bucovina), without being involved in the war between Russia and the Ottoman Empire.

CONSIDERAȚII PE MARGINEA A DOUĂ VALOROASE TETRAEVANGHELE SLAVONE

ALEXANDRU MAREȘ

1 Tetraevanghelul pitarului Dorin

Manuscrisul, pe care pitarul Dorin l-a cumpărat în 1492 donându-l unui așezământ religios necunoscut pentru a i se pomeni numele său și al familiei sale, s-a aflat până în prezent în atenția mai multor cercetători. Ei s-au arătat deopotrivă interesați să stabilească identitatea voievodului Alexandru, în ale cărui zile s-a efectuat cumpărarea *Tetraevanghelului*. Episcopul Melchisedec, care în 1885 a găsit manuscrisul la mănăstirea moldoveană Bistrița, îl considera pe Alexandru voievod fiul lui Ștefan cel Mare. Acesta „se vede că era investit de tatăl său cu oarecare atribute domnești în o parte a țerei, anume în partea despre Ungaria”¹. Interpretarea lui Melchisedec nu l-a satisfăcut pe A. I. Iațimirski. Ea ar fi fost desmințită atât de vremea în care a fost scris manuscrisul, cât și de calitatea de voievod atribuită lui Alexandru. În consecință, data din însemnare ar fi incompletă, boierul Dorin trăind de fapt în epoca lui Alexandru Lăpușeanu². Opinia savantului rus nu a fost împărtășită de Emil Turdeanu, pentru care veridicitatea datei nu trebuia pusă sub semnul întrebării. Alexandru voievod din însemnare a fost fiul lui Ștefan cel Mare, care în 1492 era „asociatul la domnie al tatălui său pentru «părțile muntoase» ale țării de jos”³. Faptul că pitarul Dorin nu apare în nici un document al vremii „ar fi doar un semn că acest boier n-a ocupat un loc notabil printre dregătorii țării”⁴. Alți doi pitari din aceeași epocă, Mihail și Ivan, care au figurat printre solii lui Ștefan cel Mare la curtea principelui Lituaniei, nu apar nici ei în documentele interne⁵. P. P. Panaitescu s-a raliat punctului de vedere exprimat de A. I. Iațimirski – data este incompletă („în anul 7 ... = 15 ...”) – identificându-l însă pe Alexandru voievod cu Alexandru Mircea, domnitorul Țării Românești⁶.

¹ *Notițe istorice și arheologice adunate de pe la 48 monastiri și biserici antice din Moldova*, București, 1885, p. 71.

² *Славянскія и русскія рукописи румынскихъ библиотекъ*. Санкт Петербургъ, 1905, p. 325-326, idem, Григоріи Самблать, С.- Петербургъ, 1904, p. 119-120.

³ *Manuscisele slave din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1943, p. 164 (extras din *Cercetări literare*, V, 1943).

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*, nota 4.

⁶ *Manuscisele slave din Biblioteca Academiei R. P. R.*, vol. I, [București], 1959, p. 291.

La scurt timp după publicarea primului volum din catalogul manuscriselor slave alcătuit de P. P. Panaitescu, Emil Turdeanu a renunțat să mai includă *Tetraevanghelul* cumpărat de pitarul Dorin în rândul manuscriselor slave aparținând epocii lui Ștefan cel Mare. Invocând cele două interpretări la care se pretează lectura datei din însemnare (7100=1492 și, respectiv, 7[...] = 15[...]), el a înclinat să acorde credit interpretării lui P. P. Panaitescu⁷. Dar, a ținut să precizeze Turdeanu, „le dernier mot appartient à celui qui réussira à identifier le «pitar» Dorin”⁸.

În această controversă ultimul care s-a pronunțat a fost Ștefan Andreescu. Distinsul istoric a remarcat că numele Dorin „este neobișnuit în onomastica moldovenească”⁹, întrucât nu apare în documentele moldovenești din intervalul 1384-1625. O posibilă identificare a pitarului Dorin s-ar putea realiza dacă l-am socoti pe acesta fiul genovezului Dorino Cattaneo, atestat în slujba lui Ștefan cel Mare și având prin anii 1464-1465 „soție în Suceava”, care va fi fost desigur o „moldoveancă ortodoxă”¹⁰.

Ipotezele enunțate se diferențiază, după cum s-a văzut, în funcție de lecțiunile oferite datei din însemnare. Cei care au considerat că data в 1492 ар fi incompletă au datat manuscrisul în secolul al XVI-lea (A. I. Iațimirski)¹¹ sau în a doua jumătate a secolului al XVI-lea (P. P. Panaitescu)¹². A. I. Iațimirski a susținut, de altfel foarte categoric, că lectura datei oferită de episcopul Melchisedec este contrazisă de „vremea scrierii manuscrisului”¹³. În plus, aceluiași învățat i s-a părut îndoielnică prezența cuvântului *pitar* la sfârșitul secolului al XV-lea¹⁴. Argumentația lui A. I. Iațimirski nu a fost însă examinată de către cei care au susținut lectura datei 7000=1492. În mod indiscutabil el nu avea dreptate în cazul cuvântului *pitar*, înregistrat în documentele moldovenești încă din anul 1476¹⁵. Foarte probabil că datarea *Tetraevanghelului* în secolul al XVI-lea, și încă în a doua sa jumătate, de către P. P. Panaitescu, l-a determinat pe Emil Turdeanu să nu mai acorde credit lecțiunii 7000=1492, pe care o susținuse în 1943. Evident că aceasta nu mai putea fi susținută, câtă vreme manuscrisul fusese copiat după 1492. Este însă îndreptățită datarea *Tetraevanghelului* în secolul al XVI-lea? Nici A. I. Iațimirski și nici P. P. Panaitescu nu au produs vreo dovadă în sprijinul datărilor avansate.

⁷ *L'activité littéraire en Moldavie à l'époque d'Étienne le Grand (1457-1504)* în RER, V-VI, 1960, p. 30.

⁸ *Ibidem*; vezi și reproducerea studiului *Études de littérature roumaine et d'écrits slaves et grecs des principautés roumaines*, Leiden, 1985, p. 122. Paragraful intitulat *Tetraevanghelul pitarului Dorin* din studiul *Manuscrisele slave din timpul lui Ștefan cel Mare* a fost eliminat în mod tacit cu prilejul republicării acestui studiu în 1997; vezi volumul *Oameni și cărți de altădată*. Ediție îngrijită de Ștefan Gorovei și Maria Magdalena Székely. Note complementare, traducere, postfață de Ștefan Gorovei, [vol. I], București, 1997, p. 25-167.

⁹ În loc de postfață: *un vlăstar genovez printre boierii Moldovei?*, în *Din istoria Mării Negre (genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV-XVII)*, București, 2001, p. 304.

¹⁰ *Ibidem*, p. 305.

¹¹ *Op. cit.*, p. 325.

¹² *Op. cit.*, p. 290.

¹³ *Op. cit.*, p. 326.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, volumul I, București, 1913, p. 208.

Examinarea hârtiei *Tetraevanghelului* (B.A.R., ms. sl. 197) infirmă însă părerea celor doi savanți. Variantele de filigran întâlnite pe hârtia manuscrisului, toate de proveniență italiană, se subsumează următoarelor tipuri: *cap de cerb* (fig. 1; variantă asemănătoare din 1389¹⁶), *clopot* (fig. 2; variantă asemănătoare din 1397¹⁷), *coroană* (fig. 3; variantă asemănătoare din 1403¹⁸), *flacon* (fig. 4; variantă asemănătoare din 1404¹⁹) și *floare* (fig. 5; variantă asemănătoare din 1391 și 1393²⁰). Chiar dacă în cataloagele de filigrane cercetate nu se întâlnesc variante identice cu cele din manuscrisul nostru, nu putem trece cu vederea faptul că variantele asemănătoare pe care le-am înregistrat sunt atestate într-un interval de timp relativ restrâns: 1389-1404. Tocmai această convergență în timp a variantelor de filigran constituie un indiciu serios pentru datare. Putem afirma, fără teama de a greși, că manuscrisul a fost copiat la o dată care se situează în jurul anului 1400, probabil în ultimele două decenii ale veacului al XIV-lea sau în primul deceniu al veacului următor.

Potrivit rezultatului desprins din examinarea filigranelor, lecțiunea 7000=1492 nu ar mai trebui suspectată. Reexaminând însemnarea, am constatat însă că data ei este incompletă, după slova-cifră $\overline{73}$ perfect lizibilă, mai fiind notate două slove-cifre, care au fost șterse în împrejurări necunoscute (cf. fig. 6). Pe poziția a treia se mai distinge totuși extrem de slab slova-cifră $\overline{5}$ (=5). A doua slovă-cifră a putut fi oricare dintre slovele-cifre corespunzătoare zecilor: $\overline{7}$ (=10), $\overline{8}$ (=20), $\overline{9}$ (=30) ... $\overline{0}$ (=90). Deci data, în forma ei completă, se pretează la mai multe interpretări: $\overline{735}$ (=7015, adică 1506 au 1507), $\overline{738}$ (=7025, adică 1516 sau 1517) ... $\overline{739}$ (=7095, adică 1586 sau 1587). Această mare varietate de interpretări favorizează numai ipotezele enunțate de A. I. Iațimirski și P. P. Panaitescu: Alexandru voievod a fost Alexandru Lăpușneanu (1552-1561, 1564-1568) sau Alexandru Mircea (1568-1577). Prin raportare la acești domnitori, în ale căror domnii trebuie plasat Dorin pitarul, data de însemnare a putut fi $\overline{736}$ (=7065, adică 1556 sau 1557), $\overline{738}$ (=7075, adică 1566 sau 1567) și $\overline{739}$ (=7085, adică 1576 sau 1577). Una dintre primele două date pare a fi cea adevărată, căci în vreme ce nu deținem nici o indicație că manuscrisul a fost copiat în Țara Românească, cum pretindea P. P. Panaitescu, știm, în schimb, că la sfârșitul secolului al XIX-lea el se afla la mănăstirea Bistrița din Moldova.

Prin datarea sa timpurie, în jurul anului 1400, *Tetraevanghelul* pitarului Dorin, prezintă un interes deosebit. Dacă va fi fost copiat în Moldova, atunci el devine cel mai vechi manuscris moldovenesc despre a cărui existență avem cunoștință.

O atenție aparte merită elementele decorative din acest manuscris: vignete formate din cercuri înălțuite și inițiale tip *entrelacs*, colorate și unele și altele în roșu, galben și albastru (fig. 7-9). O vinieta a fost decupată dintr-un alt manuscris și lipită deasupra textului de la f. 10^r, prilej cu care a fost încadrată într-un chenar albastru (fig. 7). Sursele acestor ornamente și inițiale, precum și depistarea unor modele asemănătoare în alte manuscrise moldovenești sunt teme de cercetare ce urmează să fie abordate.

---

¹⁶ Ch. M. Briquet, *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier des leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*, Paris, 1907, nr. 15490; cf. vol II, p. 777.

¹⁷ *Ibidem*, nr. 4033; cf. vol. I, p. 252.

¹⁸ *Ibidem*, nr. 4688; cf. vol. I, p. 287.

¹⁹ *Ibidem*, nr. 6256; cf. vol. I, p. 360.

²⁰ *Ibidem*, nr. 6687; cf. vol. I, p. 378.

2. Tetraevanghelul cneaghinei Teodora

Frumosul *Tetraevanghel* slavon aparținând Bibliotecii Naționale din Varșovia, scris pe pergament și legat din inițiativa cneaghinei Teodora zisă Dragna, fata lui Duma pârcălabul, s-a bucurat de o slabă atenție din partea specialiștilor. Constantin Rezachevici, căruia îi datorăm semnalarea și descrierea manuscrisului, a arătat că Teodora-Dragna a fost nepoata lui Ștefan cel Mare²¹. De acest *Tetraevanghel* s-a mai arătat interesat numai Petre Ș. Năsturel. Deși a cunoscut codicele numai prin mijlocirea descrierii oferite de istoric, Domnia sa a făcut două observații pertinente: una referitoare la cele două miniaturi – a evanghelistului Matei și, respectiv, a evanghelistului Marcu –, care, prin elementele de compoziție ale desenului, diferă de miniaturile evangheliștilor din manuscrisele slavone de epocă copiate în Moldova²², a doua privind datarea manuscrisului în primul sau al doilea deceniu al secolului al XVI-lea pe considerentul că „il faut admettre peut-être un certain décalage chronologique entre les générations”²³ (s-a avut desigur în vedere faptul că fiul cneaghinei Teodora, Ion zis Vlaicu, deținea la vremea legării manuscrisului funcția de spătar, în timp ce străbunicul său, Vlaicu, murise probabil în 1484).

Prezența profetului Isac și a sfântului Ioan Botezătorul în medalioanele care însoțesc reprezentările evangheliștilor Matei și Marcu (vezi fig. 10-11) nu este, după P. Ș. Năsturel, întâmplătoare, întrucât fiul Teodorei se numea Ioan, iar un frate al ei purta numele Isac. Autorul se întreabă chiar dacă în miniaturile pierdute (cu reprezentările evangheliștilor Luca și Ioan) nu figurau medalioanele cu chipurile sfintei Ana și ale profetului Ilie, a căror prezență ar putea fi presupusă ținându-se seamă de faptul că sora cneaghinei se numea Ana, al cărei fiu era Ilie²⁴. Remarca este ingenioasă, dar, totodată, infirmată de fapte. Sursele acestor medalioane care intră în componența reprezentării evangheliștilor precitați nu au nici o legătură cu membrii familiei Teodorei. Medalionul cu profetul Isac însoțește reprezentarea evanghelistului Matei în câteva manuscrise grecești și slavone ale celor patru evanghelii, dintre care cel mai vechi (*Evangelia Parisinius grec. 74*) datează din secolul al XI-lea²⁵. În aceleași manuscrise miniatura evanghelistului Marcu conține în medalion imaginea sfântului Ioan Botezătorul²⁶.

Ceea ce nu se știe însă este că aceste două miniaturi nu au făcut parte inițial din manuscris. Având prilejul să cercetez manuscrisul în 1971, am constatat că acesta are caietele de opt file, cu excepția caietelor 2 și 9, în care s-au introdus câte două file (o coală pliată în două): una conținând miniatura (f. 11^v și 72^v), iar cealaltă fiind tăiată (în cotor este încă vizibil capătul ei). Miniaturi au existat și între filele 111 și 112 (a evanghelistului Luca), precum și între filele 176 și 177 (a evanghelistului Ioan), dar acestea au fost ulterior tăiate. Ele nu au fost introduse cu prilejul scrierii manuscrisului și nici cu prilejul „ferecării” lui, ci mult mai târziu. Dovada ne-o furnizează miniatura de la

²¹ *Un Tetraevanghel necunoscut aparținând familiei dinspre mamă a lui Ștefan cel Mare*, în „Studii și materiale de istorie medie”, vol. VIII, 1975, p. 161-183.

²² *De la datation d'un évangélaire slavo-roumain de Varsovie*, în „Cyrillomethodianum”, III, 1975, p. 166.

²³ *Ibidem*, p. 167.

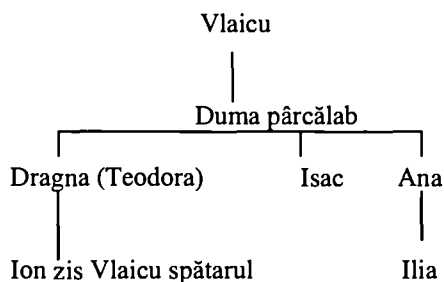
²⁴ *Ibidem*, p. 168.

²⁵ G. Popescu-Vilcea, *Un manuscris al voievodului Ieremia Movilă*, București, 1984, p. 18 și pl. I.

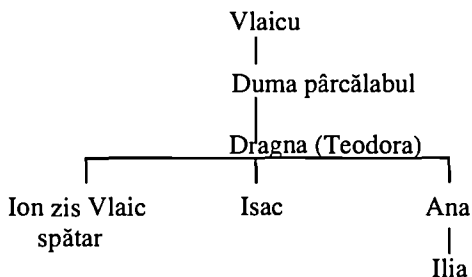
²⁶ *Ibidem*, p. 18 și pl. XIX.

f. 72^v, unde în spațiul situat deasupra capului evanghelistului și, totodată, sub sintagma $\overline{\text{CTY}} \text{ M}^p$ se află scris cu litere mai șterse, dar totuși vizibile următoarea inscripție: $\overline{\text{ФТЕУ}}\overline{\text{ФАНЪ}} \overline{\text{ДИАКОНЪ}} \overline{\text{РАЦ}}[?]s$ (=17[...]⁶); vezi fig. 11. Penultima slovă-cifră fiind ilizibilă nu putem indica anul când diaconul Fteofan, un ucrainean probabil judecând după fonetismul numelui (cu $\text{p}=\text{ft}$), și-a realizat miniaturile. Faptul că atât de târziu, în secolul al XVIII-lea, s-au introdus aceste miniaturi explică deosebirile de stil sesizabile în reprezentarea evangheliștilor pe care acest manuscris le prezintă în raport cu alte manuscrise slavone moldovenești datând din secolele al XV-lea – al XVI-lea. Căci în privința celorlalte elemente decorative (vignete, frontispicii și inițiale; vezi fig. 12-15), manuscrisul din capitala Poloniei poate fi alăturat cu ușurință altor manuscrise slavone copiate în Moldova în jurul anului 1500²⁷.

O ultimă precizare, de natură genealogică, este dictată de o greșeală strecurată în traducerea însemnării copistului. Iată fragmentul incriminat: и чл^а свон^х иѡ рекома влаика спаса^рѣ и брата е^ѣ исака и сестра анна и сѣна еж илїа²⁸, care în transpunerea lui Constantin Rezachevici sună: „și al copiilor săi, Ion zis Vlaicu spătarul și fratele ei (subl. n.; Al. Mareș) Isac și sora Ana și fiul ei Ilia”²⁹. брата е^ѣ înseamnă „fratele lui”, iar nu „fratele ei”, deci filiația genealogică stabilită de acesta³⁰:

trebuie rectificată astfel:

²⁷ Vezi *Repertoriul monumentelor istorice și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, [București], 1958, p. 375, 377, 380, 394, 396, 397, 413, 418, 432.

²⁸ Biblioteka Narodowa w Warszawie, B.O.Z sygn. 4, f. 231^v; cf. Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 166-167.

²⁹ *Op. cit.*, p. 168.

³⁰ *Op. cit.*, p. 170.

În legătură cu neamul dinspre mamă al lui Ștefan cel Mare ar mai fi de făcut o îndreptare. Anușca, „fiica lui Dragoș, nepoata lui Duma pârcălab”, printre ai cărei copii se număra și un Ilea (act din 29 aprilie 1529)³¹, nu este altcineva decât Ana, fiica Teodorei. În consecință, Dragoș nu a fost fiul lui Duma pârcălab³², cum a crezut Constantin Rezachevici, ci, chiar soțul cneaghinei Teodora.

CONSIDÉRATIONS EN MARGE DE DEUX VALEUREUX TÉTRAÉVANGILES SLAVONS

Résumé

1. Le Tétraévangile de „pitar“ (marechal du logis) Dorin

L'examen filigranologique permet la datation du codex autour de l'année 1400. S'il a été écrit en Moldavie, il devient le plus vieux manuscrit slavon connu jusqu'à présent appartenant à cette région historique. La date quand le *Tétraévangile* a été acheté comporte le chiffre slavon ѣ correspondant à 7000, mais aussi, en troisième position, le chiffre slavon ѥ correspondant à 5. Elle peut être déchiffrée 7065 (=1556~1557), 7075 (=1566~1567) ou bien 7085 (=1576~1577), le prince Alexandru, dont fait mention l'inscription, étant probablement Alexandru Lăpușneanu.

2. Le Tétraévangile de la „cneaghina“ (dame) Teodora

Dans ce beau *Tétraévangile*, écrit sur parchemin et relié sur l'initiative de la dame Teodora dit Dragna probablement au début du XVIe siècle, les miniatures ont été introduites deux siècles plus tard par le diacre Fteofan. Quelques liaisons généalogiques soutenus par Constantin Rezachevici relatives aux parents de Teodora doivent être rectifiées, parce que elles s'appuient sur une faute de traduction du colophon.

---

³¹ *Op. cit.*, p. 179.

³² *Op. cit.*, p. 180.

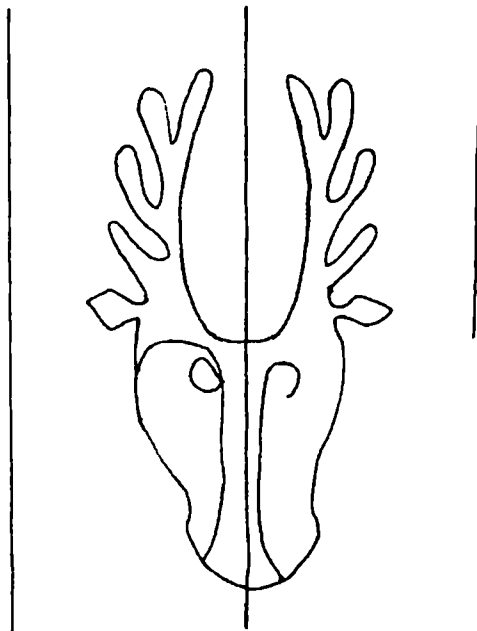

Fig. 1

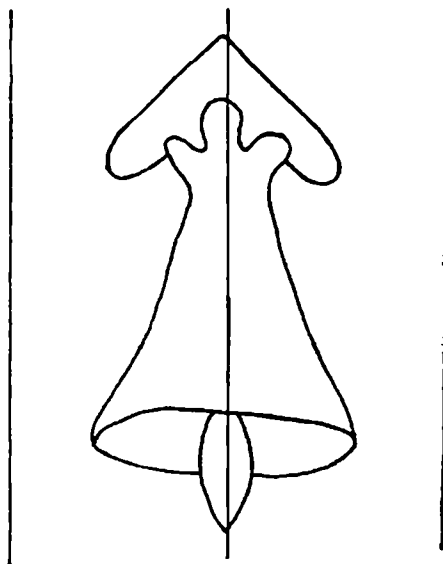

Fig. 2

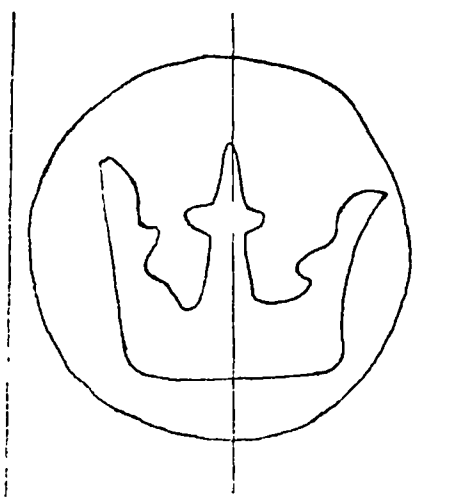

Fig. 3

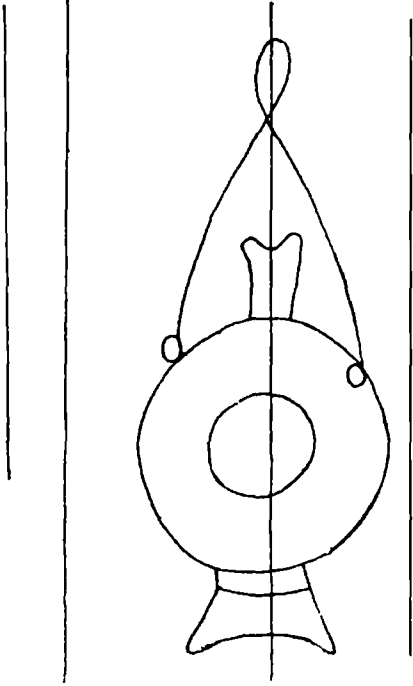

Fig. 4

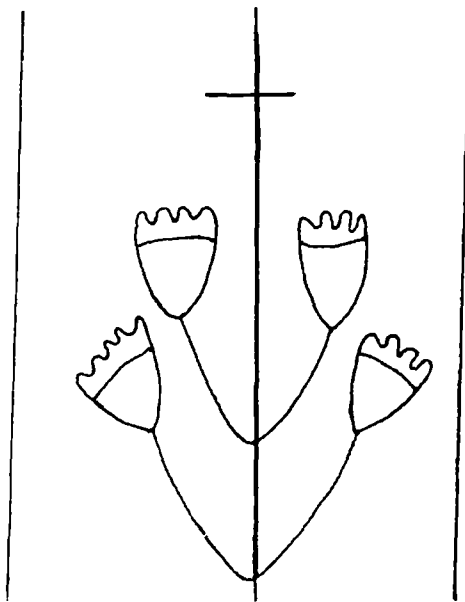

Fig. 5

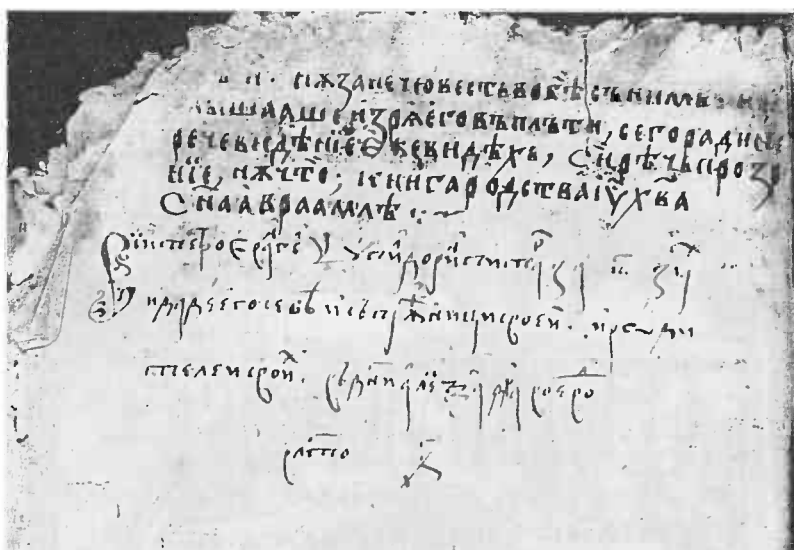

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8

Fig. 9

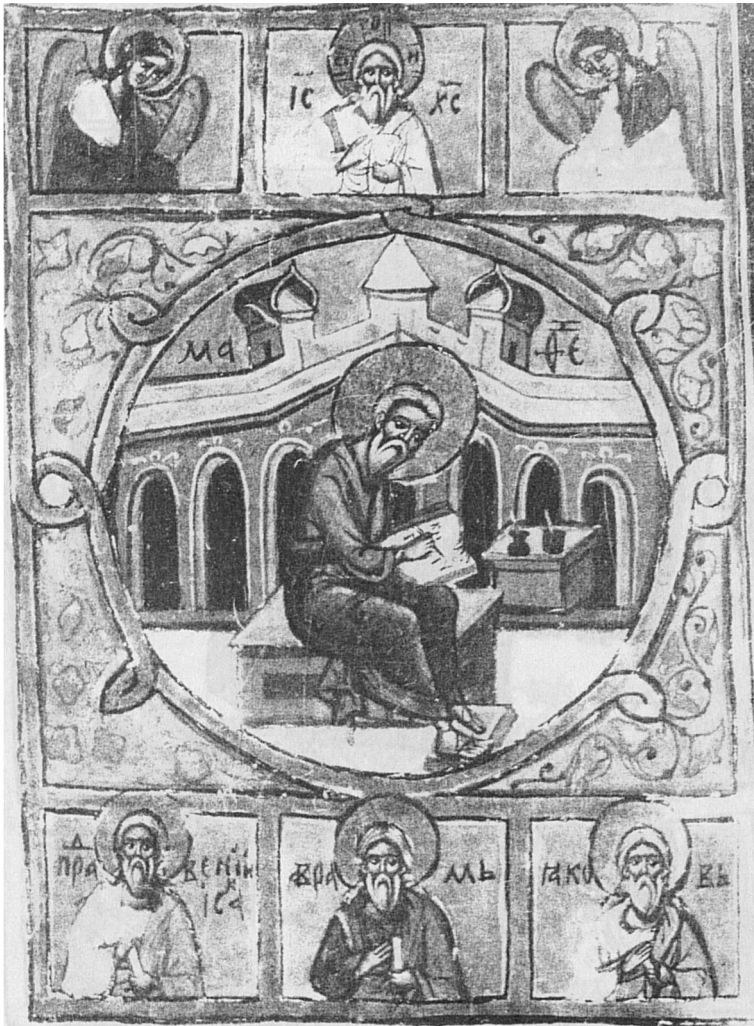

Fig. 10

Fig. 11

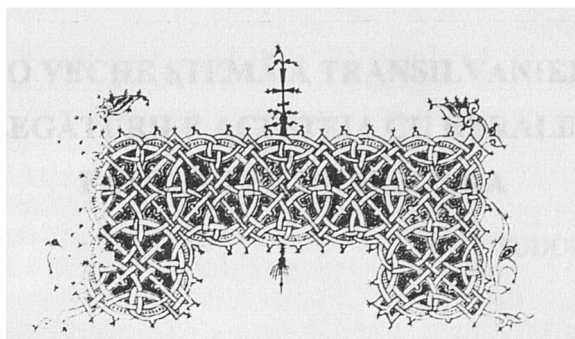

Fig. 12

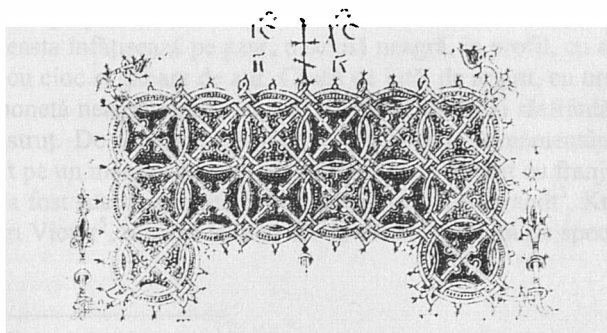

Fig. 13

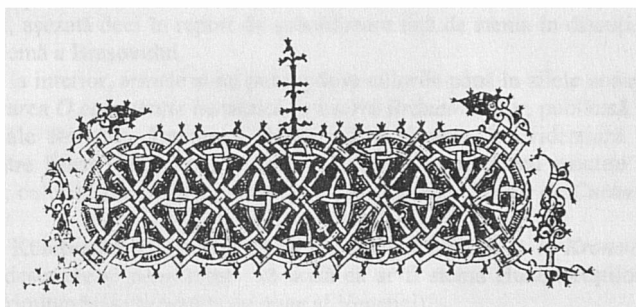

Fig. 14

Fig. 15

O VECHE STEMĂ A TRANSILVANIEI ȘI LEGĂTURILE ACESTEIA CU HERALDICA FAMILIEI DE HUNEDOARA

TUDOR - RADU TIRON

Cercetările istorice nu au ocolit până acum interesanta stemă pictată, care se mai poate vedea pe un pilon al navei centrale a Bisericii Negre din Brașov. Amplasată la nivelul tribunei - suprapunând însă armele "Orașului Coroanei"¹ - și executată din piatră bine șlefuită, aceasta înfățișează pe azur, o acvilă neagră, în profil, cu aripile desfăcute și zborul coborât, cu cioc și gheare de aur. Cască de jută, de argint, cu ornamentații de aur, acoperită de o bonetă neagră, semănată cu cruciulițe de aur și răsfrântă, din care ies mai multe pene de struț. De la cască pornește o eșarfă albă, ornamentând laturile stemei. Totul este așezat pe un mantou de azur, cu interior roșu, bordat cu franjuri de aur² (fig.1).

Stema a fost succesiv analizată de către Ernst Kühlbrandt³, Keőpeczi Sebéstyén József⁴ și Adrian Victor⁵, intrând în cele din urmă în literatura de specialitate ca însemn

---

¹ Armele sunt așezate în cuprinsul navei centrale a bisericii și față în față cu amvonul; deși la o înălțime apreciabilă, ele sunt totuși descifrabile datorită dimensiunii și clarității desenului. Imediat dedesubt, așezată deci în raport de subordonare față de stema în discuție, se află coroana cu rădăcini, emblema a Brașovului.

² Fiind la interior, armele și-au putut păstra culorile până în zilele noastre; astfel, Mateiu Caragiale, în lucrarea *O contribuție heraldică la istoria Brâncovenilor*, publicată în *Opere*, Editura Fundației Culturale Române, București, 1994, p.214 și nota 1, evidențiază atenta restaurare întreprinsă de către Ernst Kühlbrandt în anii '20, care a respectat cu strictețe (cel puțin pentru fresca Fecioarei), culorile vechi ale stemelor, așa cum autorul *Crailor de Curtea Veche* le văzuse pe la 1900.

³ Ernst Kühlbrandt, *Die evangelische Stadtpfarrkirche A. B. in Kronstadt*, 1926, pl.XIV și text p.33-34 (descriere și considerații; se arată că ar fi stema Hunedoreștilor, dar se remarcă cimierul diferit, trimitându-se la boneta de doge al Veneției).

⁴ Keőpeczi Sebéstyén József, *A brassai fekete Templom Matyás-Kori cimerei*, Cluj, 1927; articolul are stema de la Brașov doar ca pretext pentru o curajoasă incursiune *ex tunc* și *ex nunc*, în heraldica lui Iancu de Hunedoara. Armoariile mai sus amintite sunt reproduse la p.4 (desenul autorului din 1926, într-o stare identică cu cea actuală), iar la p.5, cheia de boltă din capela de la Hunedoara (aceasta din urmă fiind mai degrabă o reconstituire, ca singura reprezentare modernă în care corbul are inel în cioc!).

⁵ Victor Adrian, *Biserica Neagră din Brașov*, Editura Meridiane, București, 1968, reproducerea armelor la p.18 și comentarii: "... s-ar putea tot atât de bine ca stema să fie a guvernatorului Iancu de Hunedoara, care fusese o vreme binevoitor față de brașoveni, se aflase și el la Brașov în 1457 și este amintit între ctitori"; se arată că stema a fost așezată în acel loc abia după incendiul din 1689 – chiar și așa, cunoașterea de către brașoveni a semnificației acestui

al familiei de Hunedoara; aceasta ar fi venit în două rânduri în contact cu Brașovul: mai întâi, prin vizita din 1457 a lui Iancu de Hunedoara, aflat acum în culmea gloriei și cu puțină vreme înainte de a muri⁶; contribuind cu unele sume de bani, el va fi, de altfel, trecut în rândul ctitorilor. La nici zece ani, în 1467, fiul acestuia, devenit într-un răstimp atât de scurt rege al Ungariei sub numele de Matia Corvinul, se va afla și el aici, constrâns de nevoile nefericitului război pe care tocmai îl purtase în Moldova⁷. Acum, sau poate chiar ceva mai devreme, dar nu înainte de 1477 – data căsătoriei (a II-a) cu Beatrice, fiica regelui Neapolului⁸ – marele sprijinitor al Renașterii a finanțat construirea portalului sud-estic al bisericii, ornamentat cu o frumoasă frescă însoțită de stema sa regală, în care corbul nu apare singur, ci timbrează în chip de ecuson sfertuitul: 1. Ungaria; 2. Bohemia; 3. Dalmația și 4. semnul puterii regale maghiare⁹, în chip de înaltă favoare pentru cetatea căreia îi acordase și alte privilegii¹⁰ (fig.2).

De fapt, *stricto sensu*, conținutul stemei din monumentul brașovean este complet diferit de binecunoscutele reprezentări proprii Hunedoreștilor¹¹. Iar dacă armele

blazon se confirmă prin amplasarea lui deasupra propriilor arme orășenești, după cum am arătat *supra*, la nota 1.

⁶ Ne vine greu să credem că o stemă, altminteri foarte populară în epocă (datorită legendei justificative a bastardului regelui Sigismund – vezi și interpretarea “politică” a unei atare imagini în Oliver Velescu, *Castelul de la Hunedoara*, în Monumente și muzee. Buletinul Comisiei Științifice a Muzeelor și Monumentelor Istorice și Artistice, Editura Academiei R.P.R., 1958, p.63 – vezi și *infra*, nota 80), ar fi putut fi deformat înfățișată, tocmai cu ocazia venirii în Brașov a unui personaj atât de important, cum era Iancu de Hunedoara în 1457.

⁷ Victor Adrian, *op.cit.*, p.18. Despre rolul Brașovului în conflictul dintre Matia Corvinul și Ștefan cel Mare, vezi și Gernot Nussbächer, *Din cronici și hrsoave*, Editura Kriterion, București, 1987, p. 45-46.

⁸ Jiri Louda, Michael Maclagan, *Les dynasties d'Europe*, Paris, 1998, pl.90 și ***, *Nouveau Larousse Illustré, Librairie Larousse*, Paris, 1900, vol.I, p.797.

⁹ Vezi Ernst Kühlbrandt, *op.cit.*, contracoperța reprezentând rezultatul restaurării și Victor Adrian, *op.cit.*, p.18, care propune datarea portalului pentru anul 1477; vezi în același sens și *** *800 de ani biserica a germanilor din Transilvania*, Wort und Welt, Innsbruck, f.a., p.99 și foto cat.89. Frumoasa frescă în stilul goticului târziu, reprezentând pe Fecioara cu Pruncul între Sf.Ecaterina și Sf.Barbara, este augmentată în partea inferioară de două scuturi încoronate reprezentând: primul pe regele Matia, care poartă sfertuit: 1. Ungaria, 2. Bohemia, 3. Dalmația, 4. crucea dublă, peste tot – Hunedoara; scutul reginei Beatrice este împărțit pe orizontală în opt părți, 1. și 8. Franța (Anjou fără lambel), 2. și 7. Ungaria, 3. și 6. Ierusalim, 4. și 5. Aragon (armele multiplicare ale tatălui acesteia, regele Ferdinand I al Neapolului, 1457-1508).

¹⁰ Gernot Nussbächer, *op.cit.*, p.51-52 (contribuția cu oșteni la campaniile militare ale Ungariei) și Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, Editura Dacia, Cluj, 1979, vol.II, p.170-171 (înlesnirea punerii în practică de către municipalitate a unui eficient sistem de apărare antiotomană).

¹¹ Există chiar o mărturie indirectă asupra non-apartenenței blazonului de la Brașov la patrimoniul heraldic al Hunedoreștilor; este cea a regretatului heraldist Jean N. Mănescu, care, prudent, în articolul său *Das Osvaldussymbol in der Wappentierwelt Osteuropas*, Genealogica & Heraldica, Helsinki 1984, nu amintește stema de la Brașov și nu reproduce fotografia după desenul lui Keőpeczi Sebőstyen József, autor a cărui lucrare o citează. Pe de altă parte, mărturia mai veche a lui Mateiu Caragiale (vezi *supra*, nota 2) trădează o anumită confuzie cu privire la heraldica lui Iancu de Hunedoara; astfel, autorul citează *mai întâi* stema acordată lui Iancu de către Ladislau Postumul (la 1453), și *abia apoi* o amintește pe cea de la Brașov, pe care o pune în legătură directă

regelui Matia nu mai înfățișau de mult mobilele paterne, în mod normal ereditare, reduse la număr și combinate, așa cum era firesc, cu cele ale provinciilor coroanei maghiare¹², nici stemele din timpul vieții tatălui său, și mai ales armele de la 1453, nu rezervă asemănări notabile.

Într-o primă etapă, Iancu de Hunedoara a purtat, pe un scut azuriu, un corb cu aripile desfăcute, de culoare neagră, ținând în cioc un inel de aur cu piatră roșie și așezat deasupra unei ramuri (câteodată, era însoțit în șef de o lună și o stea de aur). Cască de jută, încoronată, în cimier corbul din scut, însoțit de lună și stea, cu lambrechini, probabil, de azur și aur¹³ (fig.3 și 4). Ulterior, în 1453¹⁴, regele Ladislau Postumul îi acordă un scut sfertuit, în I și IV, pe azur, corbul cu aripi desfăcute, cu inel dar fără ramură și aștri, în II și III, pe argint, un leu roșu ținând o coroană de aur (figurile întoarse către textul diplomei, din curtoazie). Cască de jută, încoronată, în cimier un zbor de acvilă de aur. Lambrechini aur și argint¹⁵ (fig.5).

Ulterior acestui act, Iancu de Hunedoara, devenit guvernator al regatului Ungariei, comite de Hunedoara și Bistrița, va face un mare uzaj de steme pe lucrările

cu prima, fără ca în realitate să existe, cel puțin din punctul de vedere al blazonului armelor, vreo identitate între cele două exemple.

¹² Pentru combinațiile între stema lui Matia Corvinul și armele provinciilor Coroanei Sf. Ștefan, v. Keöbenci Sebésyten József, *op.cit.*, p.7, Jean N. Mănescu, *op.cit.*, p.419, Sigismund Jakó, *Sigilografia cu referire la Transilvania*, în DIR, *Introducere*, vol.II, pl.III și p.591.

¹³ C. Reichenauer v. Reichenau, G. v. Csergheő, O. v. Bárczay, *J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch (...). Der Adel von Siebenbürgen*, Nürnberg, 1898, p.267, *** *A pallas nagy lexikona*, Budapesta, 1895, vol.IX, p.481, fig.1 (cu corbul din cimier însoțit de stea și lună), Dan Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, Editura științifică și enciclopedică, București, 1977, pl.LXXIII (reproducerea vechiului cimier), Jean N. Mănescu, *op.cit.*, p.416, fig.3, a+b, Oliver Velescu, *Castelul de la Hunedoara*, Editura Meridiane, București, 1961, fig.13, 23, 29.

¹⁴ Distinsa cercetătoare dr. Maria Dogaru ne oferă – în lucrarea *Din heraldica României*, Editura Jif, București, 1994, fig.20 – o fotografie după matricea unui sigiliu de la Iancu de Hunedoara în calitate de “*perpetuum comitis bistrician*” (obiect reproduș anterior și în *Sigiliile, mărturii ale trecutului istoric*, București, 1976, p.123, nr.97), de tipul scut scartelat (deci *post* 1453), dând însă, spre surprinderea noastră, anul 1440!

¹⁵ Donația de arme din 1453 reprezintă “poleirea” blazonului Hunedoreștilor. S-a ales formula unui scut sfertuit, în care figurile sunt întoarse către textul diplomei, din curtoazie. Corbul, cu aripile desfăcute în “gustul” acvililor romane, este redat fără detaliile (ramură cu frunze, aștri – deveniți pesemne inutili prin colorarea câmpurilor pe pergament), cu care heraldica de la Hunedoara ne obișnuise. Acesta este sfertuit cu un leu, despre care Jean N. Mănescu credea că ar fi cel al casei de Luxemburg (= Iancu de Hunedoara, fiul lui Sigismund), care-și scoate coroana de pe cap, renunțând deci la drepturile vechii dinastii, în favoarea celei noi (= Ladislau, fiul lui Albert de Habsburg, ajuns efectiv la putere abia în 1452) – comunicare personală. Tot acum, se conferă în chip de cimier (ceea ce ne îngăduie bănuiala inexistenței *de jure*, în stema veche, a unui asemenea ornament, care în Ungaria se acordă, așa cum se știe, doar printr-un act al regelui, *ulterior* concedării propriu-zise de arme), o aripă de acvilă de aur. Să fie această aripă un “dezmembrământ” al acvilei Sf. Imperiu, dar cu culorile inversate, eventual după modelul stemei orașului Viena? Sau doar sursa “acvilină” (vom avea mai multe date atunci când vom identifica rostul acvilei neîncoronate de pe sarcofagul de la Alba Iulia al lui Ioan cel Tânăr, cf. Camil Mureșan, *Ioan de Hunedoara și vremea sa*, Editura tineretului, București 1957, p.59) a lambrechinilor, despre care același Jean N. Mănescu afirma că ar întruni à *anquerre* culorile Ierusalimului!?

monumentale întreprinse la proprietățile sale de la Hunedoara și Teiuș¹⁶. Dintre voievozii și principii Transilvaniei el rămâne cel mai prolific comanditar de compoziții heraldice, lucrări de înaltă calificare și de bun gust (fig.6), care dovedesc existența unui “*train de vie*” dintre cele mai bune; castelul său de pe apa Streiului a fost umplut până la refuz cu diferite compoziții figurative, în gustul goticului matur, între care corbul Sf. Osvald și șapul cel negru al soției sale, Elisabeta Szilágyi (stranie potrivire a unei figuri celestă cu alta infernală!), se aflau mereu la loc de cinste¹⁷.

Niciuna dintre variantele sculptate în piatră sau pictate pe pergament, proprii familiei de Hunedoara, nu sunt identice cu stema de la Brașov, atribuită lor. Avem aici de a face cu o acvilă, și nu cu un corb¹⁸, precizare pe care o susținem nu numai prin cuvenitele detalii anatomice¹⁹, nu numai prin așezarea ei frontală, cu aripile în poziție acvilină iar nu corvidă, după uzanțele heraldice²⁰, ci și prin lipsa detaliilor care

¹⁶ Ctitoria romano-catolică de la Teiuș, înălțată în 1449 pe spezele lui Iancu de Hunedoara, este un potrivit și bine păstrat monument în stilul goticului târziu (Vasile Drăguț, *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, Editura științifică și enciclopedică, București, 1976, p.296-297); se păstrează pe o cheie de boltă a sacristiei un scut cu armele vechi ale Hunedoreștilor (corb cu inel, ciot de ramură dar fără aștri), un scut cu emblema bisericii, un pelican (Jean N. Mănescu credea că este tot un corb văzut din față), deasupra intrării principale și un tambur-piedestal pentru satui încărcat pe fiecare parte cu câte un scut, unul cu fasciile Ungariei și celălalt cu crucea dublă (vezi și *infra*, nota 75).

¹⁷ La Hunedoara se pot afla astfel embleme de toate tipurile, corbul cu aripile desfăcute ori strânse, cu sau fără aștri, apoi corbul văzut din față (despre care vom vorbi mai jos), steme complete sau doar elementele acestora, apoi armele de la 1453, întregi sau modificate. Cu un lapidariu atât de bogat, nu se poate totuși ști care au fost făcute de către Iancu, care se datorează comenzilor Elisabetei Szilágyi și care sunt efectul restaurării prin anastiloză din a doua jumătate a secolului al XIX-lea (pentru castel, vezi și Aranyi Lajos, *Vajda-Hunyad vára 1452, 1681, 1866 szóban és képen*, Bratislava, 1867, arh.István Moeller, *A vajdahunyadi var építési korai*, Budapesta, 1913; V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, București, 1959; pentru armele Szilagyii, v. Nagy Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, Pest, 1857-1868, vol.X, p. 137; C. Reichenauer v. Reichenau, G. v. Csergheő, O. v. Bárczay, *op.cit.*, p.232 și pl.169).

¹⁸ Desenul, mai ales al extremităților, prevalează și în acest exemplu asupra culorilor, aspect înșelător pentru unii specialiști care, făcând abstracție de cutumele heraldice ale regiunii, au reprezentarea unor animale legate *sine qua non* de anumite culori – acvilă de aur, urs negru, vulpe roșie etc. – care ar putea fi numite, pentru a prelua expresia unui distins teoretician contemporan, “*culori convenționale*” (vezi Michel Pastoureau, *Traité d'héraldique*, Grands manuels Picard, 1993, p.114).

¹⁹ Dacă pasărea de la Brașov ar fi o *corvidă*, cel mai apropiat echivalent pe care l-am putea găsi ar fi cioara de câmp (“*Corvus frugilegus*”) sau, cu unele rezerve asupra calotei craniene, banala cioară neagră (“*Corvus corone*”); sub nici o formă însă, examenul ciocului, al capului, al penajului, al ghearelor și cozii, nu ne îndrituiește să credem că am avea de-a face cu un corb adevărat (“*Corvus corax*”); vezi în această privință prof. I. Simionescu, *Fauna României*, Fundația pentru literatură și artă “Regele Carol II”, București, 1937, p.129; *** *Lumea animalelor (după Brehm)*, Editura Științifică, București, 1964, p. 606-607 și foto 57.

²⁰ Regulile desenului heraldic au înfățișat de timpuriu exemplare de înaripate care nu aveau în comun cu cele din natură decât numele; pe atunci, acea pasăre care avea o potcoavă în cioc se numea struț, iar acea pasăre care-și smulgea din carnea pieptului pentru a-și hrăni puii, pelican. Era o convenție, motivată de necesitatea înțelegerii emblemei, inclusiv de către vulg, convenție facilitată de unele caractere (ochi mari, ciocuri puternice, gheare desfăcute – vezi și

particularizează armele acestor presupuși descendenți²¹ ai casei de Luxemburg, în peisajul științei imaginare. Lipsește inelul, adevărat *animus* al legendei lor de neam (redată la Hunedoara în frescă, din porunca regelui Matia), lipsește ramura din ghearele păsării²², lipsesc luna și steaua, prezente adesea între ornamentele heraldice ale acestor nobili²³. Din contră, cimierul reprezentat (deși asemănător, la o lectură fără ochelari, cu cel conferit la 1453), este alcătuit dintr-un interesant acoperământ de mare senior, așa cum s-au imaginat destule în secolul al XV-lea²⁴, cu o bonetă asemănătoare aceleia de

---

Michel Pastoureau, *Traité d'héraldique*, p.148-152), care uniformizau compozițiile heraldice medievale. Tot așa, corb era pasărea reprezentată din profil, cu aripile lipite de trup și fără vreun alt atribut (un astfel de corb într-o stemă maghiară, în Csoma József, *Magyar nemzetség czimerek*, Budapesta, 1903, fig.9), în vreme ce acvila, cu ale ei aripi desfăcute, era cea mai de seamă figură simetrică a blazonului (*Nouveau Larousse Illustré*, v. supra, vol.II, pl.Blason, Arthur C. Fox – Davies, *A complete guide to heraldry*, Gramercy Books, New-York, Avenel, 1993, p.248 și fig.473). Și totuși, în spațiul maghiar mai există un exemplu în care corbul este tratat ca o acvilă: blazonul lui Barrwy Simón, concedat de către Sigismund de Luxemburg la 20 mai 1417 și amintit de Jean N. Mănescu, *op.cit.*, p.416 (nu înțelegem nici de ce, în desenul anexat, corbul are aripile albe, câtă vreme aceeași stemă, reprodusă în Nyulásziné Straub Éva, *Őt évszázad cimerei a Magyar Országos Levéltár cimerelevelein*, Corvina, 1987 (pe CD), fig.109, reprezintă un “*corvus corax*” în întregime negru!).

²¹ Istoriografia românească a realizat și a definitivat un autentic credo din a înfățișa istoria acestei familii ca o extraordinară evoluție socială, de la Voicu, mic cneaz hunedorean, care împreună cu Iancu și celelalte rude (ulterior, al doilea copil al Elisabetei de Marginea, a fost numit tot Iancu, pesemne pentru a fi și el beneficiar al diplomei, în situația morții fratelui său mai mare), obține în 1409 (nefiind altceva, din punct de vedere juridic, decât un oștean al regelui), bogatul domeniu al Hunedoarei alcătuit din cetate, 40 de sate, mine de aur și fier, vămi etc.; la următoarea generație, Iancu, fiul cneazului proaspăt înnobilit, devine voievod al Transilvaniei și guvernator al Ungariei, cu un domeniu imens și, la a treia generație, găsim deja pe Matia Corvinul ca rege... Ștefan Pascu, *op.cit.*, vol.III, p.55-56 și nota 31. Vezi și David Prodan, *Din istoria Transilvaniei*, Editura enciclopedică, București, 1991, p.258: “... de la o noblețe mică, discutabilă și ea, până la uriașul latifundiar, ale cărui pământuri întregeau cu mult în întindere nu numai pe ale celorlalți mari feudali, ci și pe cele regale” și “... întinderile imense ale moșiilor sale, care în cifre de azi de ridicau la câteva milioane de hectare, au fost suportul solid și al oastei sale”.

²² Până la acordarea diplomei din 1453, ramura era prezentă (în chip de ciot noduros) în toate stemele lui Iancu de Hunedoara; după această dată (o restituție târzie a corbului, de astă dată săgetat, pe ramură, în pecetea ținutului Hunedoarei, reprodusă în *** *A pallas nagy lexikona*, Budapesta, 1897, vol.XVI, p.590; această stemă teritorială va fi, ca prin minune, păstrată neatinsă și după marea unire – cf. Maria Dogaru, *Din heraldica...*, fig.206), observăm o stabilizare (sub influența textului diplomei), a formulei heraldice în lucrările statuare (v. Oliver Velescu, *op.cit.*, fig.35; Maria Dogaru, *Aspirația poporului român spre unitate și independență oglindită în simbol*, Editura științifică și enciclopedică, București, 1981, fig.18), la care de vedem obligați să adăugăm și aplicarea regulilor curtoaziei între figuri, obicei germanic corespunzător unei gândiri heraldice de o înaltă calificare (vezi scutul armoriei din piatră, cu figurile spre stânga, în colecția Muzeului Național de Istorie al României, București); în toate scuturile sfertuite, corbul este figurat doar cu inelul, ceea ce confirmă respectarea aidoma a stemei conferite la 1453.

²³ Ne referim, firește, la situația dinainte de regularizarea armelor lui Iancu de Hunedoara de la 1453; vezi și nota 22.

²⁴ Secolul al XV-lea a echivalat cu consolidarea uzanței așezării unei coroane deschise, în general cu trei sau cinci fleuroane, pe coiful persoanelor de condiție nobilă. Cu toate acestea, marii nobili se înconjurau, cu ocazia costisitoarelor întreceri cavaleresti, cu un lux aplicat mai ales

doge al Veneției, după expresia lui Ernst Kühlbrandt²⁵, dar răsfrântă în maniera englezească a unui “*cap of maintenance*”²⁶ și împodobită nu cu pene ascuțite, de răpitoare, ci cu podoabele placide din coada struțului! Motivul acestor pene nu era nici el nou în sfera heraldicii maghiare, căci găsim în armele regale ale lui Carol Robert de Anjou curiozitatea reprezentării unui cap de struț heraldic (=ținând în cioc o potcoavă), între două pene de struț²⁷, acestea din urmă putând fi împrumutate într-o stemă non-dinastică – cum este, în speță, cea de la Brașov – după un obicei al marilor baroni maghiari, atestat și în Transilvania²⁸.

Chiar mai mult, stilul reprezentării este în mod anacronic cel al sfârșitului de veac XIV – început de XV, nepotrivindu-se cu niciuna din compozițiile contemporane lui Iancu de Hunedoara, ca să nu mai vorbim de izbânda “*quattrocento*”-ului din armele

---

marii ținute heraldice, folosind astfel și diverse pălării, pe care compozițiile heraldice le reflectau ulterior; notăm, ca un exemplu veridic, pălăria de catifea cu nestemate cusute a regelui Carol VII-lea al Franței, din “*Armorialul Ecvestru al Lânii de Aur*” (Michel Pastoureau, *Heraldry. An Introduction to a Noble Tradition*, Discoveries, 1997, pl.I); alte pălării heraldice în Arthur C. Fox – Davies, *Heraldry. A Pictorial Archive to Artists & Designers*, reimp., Dover Publications Inc., 1991, p.34. fig.1; p.38. fig.17; p.39. fig.8; p.42. fig.5; p.75. fig.5; p.89. fig.1, 9 etc. În mod curios, am putut constata cum pălăria împodobită cu pene de păun, din portul popular al Năsăudului (v. Georgeta Stoica, Paul Petrescu, *Dicționar de artă populară*, Editura enciclopedică, București, 1997, p.345, în care sunt amintite: “... pălării negre, împodobite cu <gherdane> din mărgele și, mai ales, cu <păuni>, semicercuri de câte 40-50 cm diametru, făcute din pene de păun care se prind de o parte a calotei”), are certe asemănări, în privința direcției de purtare a penajului, cu pălărie a aceluiași Carol al VII-lea (v.*** *Nouveau Larousse Illustré*, Librairie Larousse, Paris, f.a., vol.II, p.687), în vreme ce amploarea dispunerii ornamentale a “*păunilor*” pare a reconstitui gustul “*ecranelor*” armoriolate ale începutului de veac XIV (de pildă, în *Armorialul de la Zürich*, în care atare ornamente sunt frecvente – vezi Michel Pastoureau, *Traité d’héraldique*, fig.136, 146), atât de răspândite apoi în lumea germanică. Deși nu putem vorbi de o înrăurire nemijlocită, exemplul nostru dorește să atragă atenția asupra circulației modelelor, a formelor și a semnificațiilor, într-o Europă care nu cunoștea binefacerile Internet-ului!

²⁵ Ernst Kühlbrand, *op.cit.*, p.33-34; pentru forma “*cornului*” de doge al Veneției, vezi *Nouveau Larousse Illustré*, vol.III, pl. *Couronnes* și Giacomo Bascapè, Marcello del Piazzo, *Insegne e simboli. Araldica pubblica e privata, medievale e moderna*, Ministero per i beni culturali e ambientali, Roma, 1983, voce *cornu dogale*, p.1022 și p.506-511.

²⁶ Cf. Arthur C. Fox – Davies, *A complete guide...*, p.380, fig.663.

²⁷ Szabolcs de Vajay, *Les sources numismatiques de l’héraldique d’Etat hongroise*, tirage à part din *Recueil du Congrès*, Berna, 1968, p.7, fig.10, Dr.Ottfried Neubecker, *Le grand livre de héraldique*, Encyclopedie Elsevier, Paris, 1977, p.35; chiar în legătură cu spațiul românesc, cimierul angevin apare într-una din cele două ilustrații la *Chronicum Pictum Vienensis*, înfățișând lupta de la Posada 1330, cf. Tudor R. Tiron, *Stemele familiei Kendeffy de Malomviz*, nota 4, sub tipar;

²⁸ Voievozii Transilvaniei își combinau câteodată armele proprii, dar în legătură cu exercitarea funcțiunii lor, cu părți ale blazonului regal, pentru a-și demonstra puterea și influența pe lângă monarh (v. Sigismund Jakó, *op.cit.*, p.598). În același sens am putea cita și o monedă de la Iancu de Hunedoara, având pe avers legenda + IOHAN(N)ES · D(E) · H(VNIAD) · W(EIVODA) · R(EGNI) · VNGARIE · GV(BERNATOR), însoțind un scut sfertuit, în I și IV, fasciat de 8 (Ungaria), în II, leul cu coroană iar în III corbul (= Hunedoara, după armele concesate la 1453) – *apud*. Constantin Moisil, *Monete și sigilii*, în ziarul *Universul*, anul 1941.

de mare umanist ale regelui Matia Corvinul²⁹. Este vorba de un scut destul de ascuțit, puțin asemănător cu oricare din cele atestate la Hunedoara, acestea din urmă având partea inferioară bombată până la rotunjire³⁰; coiful de deasupra este imaginat cu o lipsă de naturalism străină, de pildă, sculptorului care a lucrat în piatră binecunoscuta și minunata cheie de boltă din capela de la Hunedoara³¹, examinată de către autor *in situ*, în 1996; la Brașov, lambrechinii au rămas în forma primitivă de năframă, au stagnat deci în epoca cruciadelor sau măcar a regilor angevini, dacă ne referim numai la spațiul de influență maghiară³². Nu este o operă de cancelarie, fie ea și voievodală, ci doar o creație

²⁹ Jean N. Mănescu, *op.cit.*, p.419. fig.5. Heraldica regelui Matia reprezintă o continuă căutare a celei mai potrivite formule pentru heraldica de stat (vezi *supra*, nota 12). Scutul cel mai gustat este cel sfertuit, pentru o dispunere cât mai "regală", probabilă reminiscență târzie a blazonului regelui Ludovic cel Mare din *Armorialul Gerle* (cf. Dr. Ottfried Neubecker, *op.cit.*, p.35), alăturând cam aceleași figuri: fasciile, crucea dublă, capetele de leopard ale Dalmației, leul Bohemiei (a cărui prezență a determinat abandonarea folosirii celui concedat la 1453, alături de corb, probabil pentru a nu se crea confuzie între figuri). Scutul sfertuit (cu diverse combinații – lucrările din biblioteca regală "Corvina", poartă scuturi "quattrocento" cu sfertuitul Ungaria-Bohemia și peste tot, ecusonul Hunedoara; cf. *** *A pallas nagy lexikona*, Budapesta, vol.X, 1895, voce Corvina, pl. color de la p.I și *** *Le Livre au Moyen Age*, sous la direction de Jean Glerisson, Presses du CNRS, 1988, p.108) va fi ușor asimilat de către mijloacele de exprimare numismatică, și așa va rămâne și după schimbarea dinastiei și chiar în epoca modernă (cu mici excepții – insișiunea mărită la proporțiile unui cartier, pentru armele orașului Fiume, în stema de stat din 1874, cf. Szabolcs de Vajay, *op.cit.*, p.17); poate că tot acest sfertuit va sta la baza compozițiilor heraldice ardelenesti din sec. XVI-XVII.

³⁰ Jean N. Mănescu, *op.cit.*, fig.3b, Oliver Velescu, *op.cit.*, fig.23. Rotunjirea însăși a scutului, echivalând, în fond, cu mărirea suprafeței utilizabile a acestuia, se datorează accentuării continue a detaliilor din desenul heraldic în primul rând animalier, tendință certă în arta secolului al XV-lea. Astfel, fără ca volumul efectiv al figurii reprezentate să fi crescut, elementele definitorii (ciocuri, gheare, pene, bucle etc.), tratate din ce în ce mai amplu și chiar cu un anumit gust al picantului, încep să acapareze suprafața scutului, atingându-i marginile și descriind în plan aceeași corp profilat care, în detrimentul fundalului cromatic, induce privitorului impresia celei de a treia dimensiuni. Scutul ascuțit, gotic și el, dar corespunzător unei perioade care avea să se sfârșească o dată cu trecerea de la al XIV-lea la al XV-lea veac, constituia fundalul unui alt tip de reprezentare; aici, volumul figurilor era încă tributar desenului "romanic" (pentru a prelua sintagma lui Michel Pastoureau), în vreme ce figurile înseși, erau – pentru a folosi un termen juridic! – încă alcătuite ca "res genera", ca lucruri "de serie"...; un asemenea model de scut nu avea cum să permită decât o redare schematică, pesemne mai apropiată de spiritul heraldic, dar în orice caz condamnată de către o artă gotică care, prin dimensiunea simbolică, avea să impună alternativa flamboaiantă ca orientare europeană!

³¹ Jean N. Mănescu, *op.cit.*, fig.3a (*apud*. Keőpeczi Sebéstyen József, *op.cit.*, p.5): desenul interbelic al lui Sebéstyen are semnificația unei reconstituiri a prezenței inelului pe acest izvor heraldic. Fotografiile anterioare, ca și cele posterioare, nu-l mai reproduc și nici noi, atunci când am vizitat castelul, în 1996, nu l-am văzut, fără ca lipsa lui să se datoreze distrugerii (părea că pliscul corbului nu purtase niciodată un asemenea obiect). Aflăm reproduceri noi în Dan Cernovodeanu, *op.cit.*, pl.LXXIII, fig.6, Oliver Velescu, *op.cit.*, fig.29. etc.

³² Creații în același stil se pot găsi între stemele vechilor familii maghiare din secolul al XIV-lea, steme care, pe sigilii (într-o epocă în care începutul acaparării accelerate de către nobilime a pământului a determinat o acutizare a nevoii reprezentării juridice prin pecete, orientare opusă practicilor cutumiare până atunci existente), constituiau principala modalitate de exprimare heraldică – astfel de reproduceri, în Csoma József, *op.cit.*, fig.30; Carol Wagner, *Collectanea*

În stilul gotic provincial, având, eventual, ca izvor o pecete azi necunoscută³³ ori vreun model cu o oarecare răspândire, în epocă³⁴ (fig.7). Cât despre draperia care înconjoară stema, acesta constituie o realizare târzie a stilului baroc, pictată pe mortar; inspirat poate din mantoul de pe Casa Sfatului, unde înfrumusețează coroana cu rădăcini a orașului, acesta a fost colorat în roșu, aur și albastru, culori pe care eminentul heraldist Jean N. Mănescu le considera a fi culorile Transilvaniei³⁵, înainte de a fi cele ale României moderne, cu care se confundă în mod fericit.

genealogico-historica, Buda, 17..., vezi pecețile lui Nicolaus Kont (1363), Stibor de Stiboricz (1395), Sigismund Jakó, *op.cit.*, pl.VI, fig.1: stema orașului Bistrița din 1413, pecete cu un model învechit etc..

³³ Hazardul ne-a făcut să identificăm în stema medievală a orașului moldovenesc Tg. Frumos, reprodușă de Dl. Ștefan S. Gorovei după Ghibănescu (Șt. S. Gorovei, *Mic îndreptar de heraldică (nu numai ieșeană)*, în AG, IV(IX), 1997, nr.1-2, p.329, fig.2.; vezi și Buletinul Institutului Român de Genealogie și Heraldică "Sever Zotta", nr.4-6, 2000, cu republicarea integrală a articolului lui Gh. Ghibănescu "*Pecetea Târgului Frumos*", tipărit în "Opinia", nr. din 23 martie 1912, p.3), o acvilă izbitor de asemănătoare cu exemplarul de la Brașov: aripi *coborâte*, coadă în sensul axului scutului, picioarele *într-o parte*, însoțită în șef de o lună întoarsă și o stea (5 raze). Credem că la originea emblemei, imprimată, s-a folosit un obiect armoriat non sigilar (jeton, nasture etc.), așa cum trebuie să fi circulat destule în Transilvania vecină, la care s-a adăugat ulterior inscripția în litere chirilice (Jean N. Mănescu credea că stema așa zisului "*Roy de Blaquii*" din *Armorialul Wijbergen* (1270-1285), ar fi fost la început un simplu scut de paradă armoriat, luat captură de război de către Asănești cu ocazia luptei de la Adrianopole (1205) cu Balduin de Flandra, adoptat apoi ca emblemă de către formațiunea politică nord-dunăreană).

³⁴ Pe stema dinainte de Marele Război a ținutului Albei apărea pe azur, pe o terasă de aur, o acvilă neagră cu aripile ridicate (***) *A pallas nagy lexikona*, Budapesta, vol.I, 1897, p.495 și harta), într-un scut de formă ovală fără alte ornamente. Acvila aceasta era desigur inspirată, datorită aspectului ei foarte naturalist, din "*signum*"-ul stăpânirii romane, al cărui centru coincidea cu localitatea și regiunea de reședință a voievozilor și principilor ardeleni. Aici, ca și în alte steme ale aceluiași ținut (Arhivele Naționale Istorice Centrale – București, Fond Comisia Consultativă Heraldică, Dosar 6, doc.5 – reprezentări ale acvilei, pe ștampile administrative, în emailurile enunțate supra (ba chiar cu acvila pe purpură!), dar ieșind dintr-o terasă naturală, respectiv un câmp roșu; doc.25 – emblema Preturii din Abrud, cu o acvilă heraldică întreagă), acvila avea câteodată un corp în profil, necunoscut păsării cu denumire similară din heraldica clasică. Din păcate, Comisia nu a înțeles să respecte vechimea acestei embleme, înlocuind-o cu un legionar de argint pe azur (un "soldat de plumb", după cum zicea răposatul heraldist Jean N. Mănescu), reproduș astfel în Maria Dogaru, *op.cit.*, fig.96, cu textul la p.97; nedreptatea nu a fost reparată nici sub Ceaușescu (stema *post* 1972 a județului, în Dan Cernovodeanu, Jean N. Mănescu, *Noile steme ale județelor și municipiilor R.S.R.*, extras din RA, Anul LI, vol.XXXVI, nr.1-2, p.97 și pl.3, fig.1) și nici sub urmașii și epigonii acestuia.

³⁵ În Transilvania dinaintea Unirii din 1918 coexistau astfel: 1. culorile roșu-galben-albastru, folosite în mod legitim de către populația românească prin analiza cromatică scutului acestui principat în versiunea finală de la 1765 (și proscrise de către autoritățile austriece numai după ce provinciile românești extracarpate adoptaseră tricoulul în formula cunoscută); o ultimă reminiscență a influențării steagului de către stemă, o constituie ășezarea orizontală a culorilor, în reprezentările vexilologice, utilizate pentru cea din urmă oară la adunarea de la Alba-Iulia din 1918; 2. culorile "națiunilor", parte inspirate din stemă: azur și aur pentru vorbitorii de limbă maghiară, respectiv roșu și azur pentru sași și 3. culorile heraldice ale lambrechinelor blazoanelor (azur și aur la dreapta, roșu și argint la stânga), folosite neîntrerupt din epoca principilor până sub

Această pasăre ciudată este în fapt emblema vechilor legiuni romane, transpusă în contururile științei și ale artei heraldice medievale. Este acvila cu corpul în profil și cu aripile desfăcute și coborâte, asumată de către ținutul Albei, centrul vechii Dacii și al voievodatului, ca blazon propriu³⁶ (fig.8), reprezentată pe marile baniere ale țării (al căror “*vexillifer*” sau “*ductor*” purta numele de “*Aquila*”), după mărturia unor documente din 1331, 1437, 1555³⁷, apoi atribuită de către Conrad Grünenberg unui “*Herzog von der Weyden in Ungern*”, în care recunoaștem tocmai pe voievodul Transilvaniei (ca funcție, nu ca persoană!), după cum credea același Jean N. Mănescu³⁸. Mai apoi, și într-o formă nu cu mult deosebită de cea din stema actuală a României, acvila este înfățișată pe jumătate – în sigilografia Băthoreștilor (pecețile din 1595, 1598 și 1599)³⁹ (fig.9, 10) și în alte izvoare contemporane lor (fig.11) –, respectiv întreagă (uneori cu colții de lup),

Habsburgi (Jean N. Mănescu, Mihail G. Stephănescu, *Enluminures héraldiques des XVIe-XVIIIe siècles dans la collection de l'Académie Roumaine*, în RRHA, tom XVII, București, 1980, p.43.).

³⁶ Jean N. Mănescu, *Les armes de la Transylvanie (XVIe-XXe s.)*, RRH, XXXI, 1-2, București, 1992, p.29-49.

³⁷ Jean N. Mănescu, *op.cit.*, p.31., apud. J. Bedeus v. Schaarberg, *Die Wappen und Siegel der Fürsten von Siebenbürgen und der einzelnen ständigen Nationes dieses Landes...*, Hermannstadt, 1838, p.2-3. Cităm, apud. C. Reichenauer v. Reichenau, G. v. Csergheö și O. v. Bárczay, *op.cit.*, p.2, referințele cu privire la acești purtători de banieră: “*ductor aquille seu vexillii Universitatis regnicolarum hungarorum parime Transsylvanarum*” (1331), “*Vexillifer universitatis regnicolarum Hungarorum et Vallachorum*” (1437), “*Vexillifer aquilae gentium Transsylvanarum hungaricalium*” (1555).

³⁸ Jean N. Mănescu, *op.cit.*, p.31., apud. C. Grünenberg, *Wappenbuch des Conrad Grünenberg, Ritter und Burger zu Constanz* (1483), în Walther Leonhardt, *Das grosse Buch der Wappenkunst*, Editura Georg D. W. Callwey, München, 1976. Este vorba despre armele unui așa numit “*Herzog von der Weyden in Ungern*”, în care J.N.Mănescu a recunoscut pe voievodul (“*vajda*” în ungurește) Transilvaniei; stema este aici - despicat argint și azur, o acvilă dintr-unul în celălalt, cu limba roșie. Cască cu gratii, încoronată, în cimier acvila din scut, ieșind. Lambrechini argint și azur. O va prelua și Virgil Solis, care în a sa *Wappenbuchlein ...* Despicarea armelor și alternarea culorilor, deși normală la Virgil Solis și mai ales la Grünenburg, ar putea fi explicată și prin alte izvoare ardelenesti din prima parte a veacului al XVI-lea, în care stemele au câmpul cu culori alternante; armele Brașovului, reprezentate pe tipărituri dar și în frescă, având particularitatea unor culori „dintr-unul în celălalt”, constituie un exemplu cu totul inedit.

³⁹ Dan Cernovodeanu, *op.cit.*, pl.XLIX, fig.1-5, apud. Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, București, 1929-1939, tomul IV, p.185-188 (armele lui Sigismund Báthory) și tomul V, p.XXX (armele lui Sigismund, ale Mariei Christierna și ale cardinalului Andrei Báthory). V. și Constantin Moisil, *Stema României*, în *Boabe de Grâu*, An.II, nr.2, februarie 1931, p.77, cu ilustrațiile reproduce după desenele lui Mihai Popescu (*Sigiliul lui Sigismund Báthory, principe Transilvaniei*, în RA, II, 1926, nr.3, p.328-332); alte lucrări cu descrieri ale blazoanelor Băthoreștilor - J. N. Mănescu, *op.cit.*, p.31-32, 34-38, C. Reichenauer v. Reichenau, G. v. Csergheö, O. v. Bárczay, *op.cit.*, p.8, pl.7, Keőpeczi Sebésyten József, *Erdély czimere*, în Turul, Budapesta, XXXV, 1917, p.33-48. Compoziția pentru sigiliu, dar și armele declarate la primirea lui Sigismund în Ordinul “*Lânii de Aur*”, alături (chiar într-o manieră discutabilă), armele Transilvaniei cu ale celorlalte țări române, aflate din primăvara lui 1595, *de facto* și *de jure*, în uniune personală sub suzeranitatea principelui ardelean, armele acestea, acum augmentate cu acvila imperială, timbrându-le pe celelalte; stema Ardealului din “*Cronologia*” lui Levinus Hulsius, tipărită la Nürenberg în 1596 (citată în Dan Cernovodeanu, *op.cit.*, pl. XLIV), reprezintă versiunea non dinastică, teritorială, a principatului: tăiat, în I acvilă încoronată ieșind, în II, șapte coline surmontate de câte un turn, 4 și 3 (v. *infra*, nota 63).

așa cum se poate vedea în unele surse monetare⁴⁰, medalistice⁴¹, sau bibliofile⁴², pentru ca în lucrările Dietei de la Sebeș din 24 mai 1659 să fie adoptată, sau mai degrabă consfințită⁴³, ca simbol al comitatelor⁴⁴ (fig.12). Ultimul act care ne interesează în

⁴⁰ Adolf Resch, *Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zur gegenwart*, Hermannstadt, 1901, p.77, monedele bătute la Brașov, între 1612-1614, p.44, monedă de la Mihai Apáffy din 1672 (acvila stând pe fascia încărcată cu turnuri); Huszár Lajos, Pap Ferenc, Winkler Judit, *Erdély éremművészeg a 16-18 században*, Editura Kriterion, București, 1996, monedă de la Gabriel Báthory din 1613 (acvila cu un cap și ecusonul Báthory pe piept - p.38, fig.32), florin de la Acațiu Barcsai din 1660, bătut la Brașov (în III, acvilă în profil, cu aripile coborâte, coada într-o parte și încoronată - p.65, fig.65); George Buzdugan, Octavian Luchian și Constantin I. Oprescu, *Monede și bancnote românești*, Editura Sport-Turism, București, 1977, p.155, nr.887, p.156, nr.898 și p.161, nr.1094 (groș din 1609, respectiv ducat din 1610 și piesă de 6 ducați, de la Gabriel Báthory cu acvila purtând ecusonul princiar); nefiind descendent direct al lui Sigismund Báthory, nu avea cum să poarte acvila bicefală a Imperiului, trebuind să se mulțumească cu armele simple de familie, pe pieptul "vulturului transilvan".

⁴¹ Seria reprezentărilor figurate, în care acvila cu un singur cap este utilizată în directă legătură cu ideea unui regat al Daciei, începe cu medalia bătută de către Sigismund Bathory în memoria luptei de la Târgoviște din 1595. Acvila de pe avers, ținând în gheare o cunună de lauri, este copiată direct după un model roman, pentru ca pe revers să apară aceeași pasăre, în zbor întins deasupra geniiilor care înalță monumentul triumfal (Huszár Lajos, Pap Ferenc, Winkler Judit, *op.cit.*, p.114-115, fig.105). Alte acvile, de astă dată ieșite din atelierele austriece, sunt înfățișate pe: medalia cetății Alba-Carolina (ibid., p.135, fig.121), medalia Emeric Thököly (acvilă naturalistă răsturnând un bărbat în costum maghiar - ibid., p.126, fig.114), medalia "Pragmatica Sancțiune" din 1722 (acvilă romană, ținând în cioc un șarpe urovor, purtând în interior capul zeului Ianus - ibid., p.139, fig.127), medalia "SECURITAS DACIAE MDCCLXII" (acvilă naturalistă, într-un arbore la rădăcina căruia stă o femeie în costum antic, cu cotul sprijinit pe ecusonul Transilvaniei - ibid., p.143, fig.130).

⁴² Lucrare în limba spaniolă despre faptele lui Mihai Viteazul; pe pagina de gardă, scut cu acvila unicefală, încărcată cu ecusonul Báthory (cu colții de lup încoronați). Deasupra scutului, coroană cu 5 fleuroane, și 4 arce reunindu-se sub un glob cruciger. În ceea ce privește medalia lui Cristofor Báthory, purtând data 1580, aceasta pare a fi datorată principelui Gabriel, realizată în încercarea de a antedata crearea stemei Transilvaniei. Reversul înfățișează astfel ecusonul Báthory, din care se ridică o acvilă cu un cap, flancat de soare și lună; dedesubt, se află cele șapte coline încărcate cu turnuri, în semicerc (Dan Cernovodeanu, *op.cit.*, pl.XLIV, Huszár Lajos, Pap Ferenc, Winkler Judit, *op.cit.*, p.112, fig.103).

⁴³ Reprezentarea fiecărei "Universități" în armele Principatului este respinsă prin teoria descompunerii "a posteriori" a stemei ardelenesti, intuită de către J. Bedeus v. Schaarberg (J. Bedeus v. Schaarberg, *op.cit.*, p.2-3) și enunțată de A. Arz v. Straussenburg (*Das Wappen von Siebenbürgen*, în *Der Tappert, Mitteilungen des Wappen-Herold*, Darmstadt, 1966, p.1-18, citat în Szabolcs de Vajay, *op.cit.*, p. 15, unde este amintit, în aceeași chestiune și dr. Ottfried Neubecker, *Die Anfänge einer sachgerechten Anordnung der Wappen der Erblander im Wappen von Österreich*); astfel, de la momentul 1659, atât maghiarii, cât și secuii și sașii au revendicat anumite simboluri în compoziția unitară (dar și foarte "construită") a stemei principatului. Ulterior, acvila, aștrii și turnurile, separat, au intrat cu timpul în cutuma, dacă nu chiar în folclorul celor trei naționalități simbolizate - între sursele străine care au surprins aceste tendințe, menționăm *Atlasul Geografic* al lui F. - I. v. Reilly, Viena, 1789-1791, vol.I, pl.I, fig.7-9 (*apud*. Dan Cernovodeanu, *op.cit.*, pl.XLVI), în care comitatele sunt simbolizate printr-o acvilă naturală, pe roșu, precum și ornamentele câtorva steme conferite de către Leopold I pentru ardeleni (Jean N. Mănescu, M. G. Stephanescu, *op.cit.*, fig.11,12). În problema descompunerii armelor Transilvaniei v. și Dan Cernovodeanu, *op.cit.*, p.133, nota 17 și Jean N. Mănescu, *Les armes...*, loc.cit., p.30.

materie, patenta Mariei Theresia, în calitate de mare principesă a Transilvaniei, stabilește, la 2 noiembrie 1765, în mod definitiv înfățișarea stemei provinciei, rămasă, din fericire, neschimbată până azi⁴⁵ (fig.13).

Există, de asemenea, și interesantul tip al monedelor bătute de cetea Brașov între 1612 – 1614, pe care aversul înfățișează scutul cu armele orașului Coroanei, purtat pe pieptul unei acvila întregi, cu un cap, neîncoronată și fără aștri, în vreme ce reversul reprezintă coroana cu rădăcini, neincluse în scut. Este vorba, în principiu, despre acvilă, ca arhetip al emblemei țării, purtând prin curtoazie și pentru indicarea locului de emitere scutul Brașovului și apoi aceeași emblemă orașenească, reprezentată pe fața cealaltă, în virtutea, credem, a unui drept special și limitativ acordat⁴⁶ (fig.14).

⁴⁴ Autorii de scrieri heraldice oscilează încă asupra justei denumiri oficiale a acestei păsări: acum 100 de ani, C. Reichenauer v. Reichenau, G. v. Csergheő, O. v. Bárczay, heraldiști oficiali ai monarhiei dualiste, arătau că acvila (pe azur, pe o terasă înverzită, o acvilă neîncoronată, neagră – pl.3) este emblema națiunii maghiare, trimitând la actul de la 1659 (C. Reichenauer..., *op.cit.*, p.2). După Unire, Constantin Moisil (*op.cit.*, p.74), și el personaj oficial (era director al Arhivelor Statului), publică articolul *Stema României*, tipărit și în broșură, ba chiar inclus în *Enciclopedia României*, vol.I, București, 1938, p.65, în care arată, trimitând tot la actul de la 1659, că: "... rezultă că acvila ieșind era de mai înainte stema nobilimii sau a comitatelor (mereu această atribuire colectivă!)... prin <nobilime> sau <comitate>, se înțelegea totalitatea oamenilor liberi unguri și români din Ardeal". Punctul lui de vedere va fi păstrat fără mari deosebiri, până azi.

⁴⁵ Tăiat printr-un brâu roșu, în I, pe azur, o acvilă neagră (cu cioc de aur și limbă roșie), ieșind, însoțită de un soare (figurat) de aur și de o lună (spre dreapta), de argint, în II, pe aur, șapte turnuri (cu porți și ferestre negre), 4 și 3. Coroana închisă, de un model particular, va fi întâlnită pentru prima oară pe talerii din 1595 ai lui Sigismund Báthory, deasupra scutului său familial, fiind mai apoi asumată și de către Principatul Transilvaniei (cf. Constanța Știrbu, Ana-Maria Velter, Emil Păunescu, *Circulația talerilor în secolele XVI-XVII în Țara Românească...*, în *Cercetări Numismatice*, VI, București, 1990, pl.1, fig.7). Tenanți, două femei înveșmântate după moda antică, cu atributele Justiției și ale Recompensei (inspirate, pesemne, prin hazard, chiar din compoziția alegorică de pe reversul medaliei lui Francisc Rákóczi din 1703, cf. Lajos Huszár, Ferenc Pap, Judit Winkler, *op.cit.*, p.132, fig.118). Stema acordată prin diploma, emisă de către Maria Theresia (în calitate de împărăteasă văduvă și de suveran al Ungariei) pentru înălțarea Transilvaniei în rang de Mare Principat, a fost amintită și de C. Reichenauer v. Reichenau, G. v. Csergheő, O. v. Bárczay, *op.cit.*, coperta, A. Arz v. Straussenburg, *Das Siebenbürgische Landeswappen*, în *Beiträge zur Siebenbürgischen Wappenkunde*, Köln-Wien, 1981, p.24-25, fig.12, Szabolcs de Vajay, *op.cit.*, p.14, Dan Cernovodeanu, *op.cit.*, p.138 și pl.XLV- XLVI, Jean N. Mănescu, *op.cit.*, p.29 etc..

⁴⁶ Adolf Resch, *op.cit.*, p.77 și pl.21 și George Buzdugan, Octavian Luchian și Constantin I. Oprescu, *op.cit.*, p.161, nr.1094-1150. Tipul monedelor de la Brașov, despre care Resch spunea încă de acum un veac că ar reprezenta "*der gekrönte siebenbürgische Adler*", reprezintă în fapt o piesă cu steme pe ambele părți; asemenea monedelor bătute de către statele componente ale Imperiului German, care ante 1918 aveau monede cu acvila imperială, pe avers și cu profilul suveranului/armele orașului liber pe revers (cf. *Münzen Revue*, Numismatischer Verlag, Köln, nr.2/februarie 1985, p.146-148), groșii de la Brașov alăturau simbolurile principatului și ale cetății care suportase emisiunea monetară și executase monedele. Acvila simbolizează aici entitatea juridică abstractă a Transilvaniei, însă fără a purta ecusonul Báthory (din cauza relațiilor încordate între oș și principe), înlocuit prin încărcări similare, însă cu valoare mai degrabă numismatică decât heraldică (ecusonul cu armele Brașovului, deosebit de emblema mare a reversului, ca indicare a atelierului precum și alte semne, o coroană, o inimă, inițiala S, de la

Culorile și înfățișarea acestui însemn par a fi rezistat netulburate pentru o lungă perioadă. Dacă sursa imaginii este indiscutabil antică⁴⁷ – fără însă a presupune vreo folosință neîntreruptă de la retragerea aureliană până în Evul Mediu! – interpretarea nu poate să fie decât medievală, în cadrul și cu condițiile uzanțelor heraldice ardelen. Cu toate acestea, culoarea acvilei pare a proveni de la nobila pasăre a “Regelui Romanilor”, deci a moștenitorului tronului Sf. Imperiu, în ale cărui arme aceasta figura de culoare neagră pe aur⁴⁸ (fig.15); ca o restituție târzie și cumva, ca un abuz, este și crearea post 1870 a noii steme a Imperiului German, în care armele Prusiei hegemonice erau așezate

---

meșterul Simon Goldarbeiter etc.). De asemenea, prezența numai a acvilei confirmă teoria descompunerii *a posteriori* a stemei Transilvaniei; altfel, sașii brașoveni ar fi trebuit să folosească turmurile Siebenbürgen-ului în locul acvilei “națiunii maghiare”!

⁴⁷ Specialiștii în numismatică consultați nu ne-au putut indica, așa cum ne-am fi așteptat, un *corpus* bine încheiat de monede romane purtând acvila. Ca figură emblematică, aceasta este rară, dată fiind preferința pentru imaginea împăratului (consecință a conducerii unicefale din perioada Principatului), însoțită pe revers de diversele alegorii, care justificau fiecare emisiune monetară. Acvila putea fi găsită, însă doar ca un auxiliar zoomorf al diverselor zeități din panteonul roman, ori în scena “*consecratio*”, întruchipând apoteoza împăratului. Prin excepție însă, există unele emisiuni ordonate mai ales de către Senat, în care moneda este bătută special pentru acoperirea cheltuielilor unui război purtat în numele Romei, de către soldați barbari, sau pentru a alimenta circulația monetară a unui stat clientelar. Aceste monede trebuiau să poarte alături de capul cezarului (căci pilda lui Iisus se bazează pe un lucru real) și acvila statului roman, emblemă cunoscută neîndoios de către toți vecinii imperiului (v. *** *Monnaies du monde entier*, ed.fr., Bordas, 1990, fig.448 și fig.456). În cazul Daciei, numismatică romanilor, antonini sau nu, este sărăcăcioasă în reprezentări de acvile până într-acolo încât cel mai cunoscut exemplu rămâne controversatul “*KOZOH*” de aur, încadrabil, de către unii autori (Th. Mommsen, J. Friedlander, V. Pârvan, D. Mitrea, H. Daicoviciu; v. și George Buzdugan, Octavian Luchian și Constantin I. Oprescu, *op.cit.*, p.XXXVI), sistemului monedelor bătute pentru circulația externă (în cazul de față, pentru plata mercenarilor din Dacia, angajați de consulul M. I. Brutus înaintea luptei de la Philippi din 42 î.e.n.). Buna execuție și răspândirea acestei monede ne determină să o numărăm în rândul posibilelor surse de inspirație ale stemei de la Brașov.

⁴⁸ V. Otto Posse, *Die siegel der deutschen Kaiser und Könige*, Dresda, 1912, vol.III (1493-1711), : sigiliile Habsburgilor în calitate de regi ai Romanilor, Bohemiei etc. (citate în această ordine), reprezintă scutul cu armele provinciilor, cel mai adesea sfertuit, pe pieptul acvilei cu un singur cap, aureolată ca aceea a Sfântului Imperiu (care a înlocuit-o, începând cu domnia lui Sigismund de Luxemburg), dar fără sceptru, spadă ori glob (ultimul Habsburg, care a sigilat cu acvila monocefală, a fost Iosif al II-lea, în 1764, ca “rege al Romanilor” – *ibidem.*, vol.IV (1711-1806, 1871-1913), pl.36, fig.4); ne întrebăm dacă nu cumva marea frescă din altarul Bisericii Evanghelice de la Sibiu (1445), nu reprezintă însăși apoteoza unei admirabile acvile a “Romanilor” (pictată de culoare neagră și pe aur), flancată la dreapta de crucea dublă a Sf. Ștefan, la stânga de leul Bohemiei și însoțită în registrul inferior de escuoaenele Ungariei și Austriei. Acvila, care aici are un singur cap - și nu constituie nici pe departe emblema Sileziei, așa cum se arată în *** *800 de ani biserica a germanilor din Transilvania*, p.96 – este, în mod curios, unica figură heraldică din cele patru ale decorației, care se află inclusă într-un scut; celelalte se bucură doar de niște targe de jută puternic profilate (o bună reproducere a frescei, în tonuri de gri, în Ion Miclea, *Sibiu*, Editura Dacia, 1972, fig.28, iar în culori, pe o carte poștală după o fotografie a arh.Hermann Fabini, în vânzare, până mai acum doi ani, la mai sus amintită biserică sibiană). Culoarea aurie a escuoanelor încarmate de către crucea dublă ungurească și leul Bohemiei trebuie să fi rezultat prin contaminare cromatică de la scutul cu acvila.

chiar pe pieptul acvilei negre, cu un cap, în scut auriu⁴⁹. În același timp prescurtare a stemei imperiale, ea purta de fapt culorile noii Rome asupra celei vechi, adjuccându-i simbolul și răstignindu-l în formele heraldice consacrate (acvila ca o construcție simetrică, cu un picior la dreapta și cu celălalt la stânga iar aripile larg desfăcute)⁵⁰.

Câmpul scutului nu putea fi decât azuriu, căci aceasta era culoarea cea mai răspândită în Transilvania, ba chiar în întreaga regiune, cel puțin până la sfârșitul secolului al XVII-lea⁵¹; de altfel, heraldica ardelenescă cuprinde și alte câteva acvile negre pe azur, contrazicere motivată a cunoscutei interdicții a așezării culoare peste culoare⁵².

⁴⁹ *Nouveau Larousse Illustré*, vol. I, pl. "Allemagne", fig.2: pe aur, o acvilă neagră, cu cioc și gheare roșii (Germania), purtând pe piept un ecuson de argint, încărcat cu o acvilă neagră, cu cioc și gheare roșii (Prusia), la rândul ei încărcată pe piept cu un ecuson sfertuit argint și negru (Hohenzollern). Coroană imperială. Tenanți, doi sălbatici de carnație, purtând fiecare câte o lance cu steagurile armoriolate ale Prusiei și Brandenburgului. Pavilion de mătase aurie, căptușit cu hermină, închis printr-o coroană imperială. Deasupra, în chip de oriflamă, un steag al imperiului cu cele trei culori (negru-alb-roșu) în lung, surmontat de o acvilă neagră. Deviza – "GOTT MIT UNS" și Colanul Ordinului "Pour le Mérite". Stema (1871-1918) a fost astfel folosită de către împărat, în vreme ce imperiul avea doar acvila cea mare, încoronată și ornamentată de ordinul mai sus menționat.

⁵⁰ Întrucât este clar că orice stat nou înființat, ori care a reunit importante teritorii, are nevoie de un însemn care să-i simbolizeze constituțiunea, mai presus și mai expresiv decât fiecare dintre simbolurile țărilor componente, Germania, sau, mai corect zis, "Imperiul German", a optat pentru o acvilă care o imita pe aceea a regatului Prusiei, amintind în același timp acvila regelui Romanilor, dar și, prin descriere, culorile naționale. Iar o asemenea oficializare a unor "armorii de pretențiune" (căci putem totuși presupune că ideea acvilei unitare a Imperiului German datează cu destul înainte de 1871) va face carieră în Italia, cu crucea Savoiei, în Iugoslavia, în acvila albă a Serbiei, în România, cu acvila cruciată a Munteniei "extinsă" și celorlalte țări etc. Psihologia și arta Germaniei național-socialiste, creată de oameni care s-au născut și format în vremea celui de-al doilea Imperiu, constituie un uluitor atașament la valorile antichității, resimțite prin prisma intelectualității novatoare de orientare pur europeană, în slujba organizării eficiente a maselor; lăsând deoparte orice conotație politică, vom observa că niciodată, în epoca modernă și în spațiul Europei continentale, heraldica nu a mai fost cu atâta distincție cultivată...

⁵¹ Un sondaj realizat pe un eșantion de 140 de steme din perioada 1629-1660, reproduce în Sándor Imre, *Czímerlevelek*, Cluj, 1912, Vol.II, a dat următoarele rezultate: 10 scuturi roșii, 2 scuturi cerulii, unul de purpură, patru scuturi bicromate și 123 de scuturi celestine (=azurii); majoritatea acestora indică mai presus de orice îndoială preferințele cancelariei princiare, dar și ale beneficiarilor stemelor, în marea lor majoritate oameni simpli, cărora li se adresau cu deosebire aceste compoziții atât de descriptive și de naturale.

⁵² În biserica reformată de la Cluj se află stema funerară a lui Dobai Balint (1896-1949), cuprinzând pe azur, o acvilă neagră, cu cioc și gheare de aur, însoțită în șef de o lună întoarsă de argint și de o stea de aur (textul epitafului în Entz Géza și Kovács András, *A Koloszvári Farkas utcai templom címerei*, Budapesta, Editura Balassi din Budapesta și Editura Polis din Cluj, 1995, p.90); familia Péchy din Cluj, purta la început pe azur, trei munți de argint pe care stă o acvilă neagră în profil (în biserica reformată), o variantă ulterioară, pe casa acestei familii din Cluj, strada Iuliu Maniu nr.15, înfățișează însă un corb ținând în cioc un inel de aur. Steme cu o cromatică similară se pot vedea în Nagy Iván, *op.cit.*, Vol.X, familiile Skabák (acvilă neagră deasupra unei terase verzi), Szegedy (acvilă neagră, în profil, pe un munte verde, cu o cunună de lauri deasupra capului, sceptru în dr. și sabie înfiptă în pământ în st.), Szontagh (deasupra a trei munți verzi, cu ghearele pe cei laterali). Chiar în afara granițelor propriu-zise ale Transilvaniei, găsim armele

Armele rezultate, care au precedat cu mult emblema napoleoniană, alcătuită cam după aceleași raționamente⁵³, au stat în umbra însemnelor personale sau ereditare ale voievozilor Transilvaniei, înalți demnitari și *baroni ai regatului*⁵⁴ care nu se bucurau însă de inamovabilitate (ar trebui amintit că, între celelalte state ale regiunii – Bizanțul, Sf. Imperiu, Ungaria, Polonia, Bohemia, Rusia etc. – Ardealul și Țările Române erau printre puținele care aveau scutul *de azur*).

Nu putem ști dacă de la început, *acvila întreagă* era reprezentată împreună cu aștrii – care au însoțit-o ulterior în suprafața non-saxonă a stemei Transilvaniei – dar, luând în considerare scutul din Biserica Neagră de la Brașov, a cărui pictură s-a păstrat până astăzi⁵⁵, în care *nu apar nici soarele și nici luna*, credem că nu, deoarece, așa cum am arătat și anterior⁵⁶, acestea erau în heraldica anterioară secolului al XVI-lea (când numărul înobilărilor a produs o adevărată inflație în planul construcției tehnice a blazoanelor), niște detalii semnificative doar pentru indicarea culorii azurii a câmpului, preluate sau omise, facultativ, la utilizarea armelor de către descendenți⁵⁷. Mai mult, însă doar în măsura în care blazoanele din Biserica Neagră de la Brașov și-au păstrat culorile

nobililor Illiesházi, cu o coroană pe care stă o acvilă neagră, în profil cu aripile desfăcute (și săgetată în bară), în câmp azuriu (Jozef Novák, *Rodove erby na Slovensku I*, Vydavateľstvo Osveta, f.l., 1980, p.125, 127) sau cele ale nobililor Tövisi Becchei, pe azur, o acvilă neagră în profil, cu aripile desfăcute, ținând o sabie cu lama dreaptă (Nyulásziné Straub Éva, *op.cit.*, fig.368). Dar cel mai vechi exemplu în materie pare a fi acvila în profil și săgetată, neagră pe azur, concedată de către Sigismund de Luxemburg, la 28 iunie 1431, unui Krisztalóci Tarcasics Jósa (*ibidem.*, fig.119).

⁵³ H. Gourdon de Genouillac, *Les mystères du blason, de la noblesse et de la féodalité*, Paris, 1868, p.43; reputatul heraldist Michel Pastoureau consideră acvila, "prin excelență", o figură imperială (M. Pastoureau, *Heraldry. An Introduction to a Noble Tradition*, Discoveries, N.Y., 1997, p.39).

⁵⁴ V. Ștefan Pascu, *op.cit.*, vol.III, p.69, *apud*. Ștefan Werbőczy, "Tripartitum...": "... sunt <adevărați baroni> palatinul, judele Curții, banul Dalmației, voievodul Transilvaniei, banul de Severin și comitele secuilor, apoi ceilalți mari dregători, precum și comiții de Timișoara și de Pojón (Bratislava)" – este interesant de notat că în ierarhia oficială a Ungariei medievale, reprezentanții teritoriilor care azi sunt românești se bucurau de o poziție mai mult decât onorabilă, mai al importanței lor crescând.

⁵⁵ Nici desenul lui Keöpeczi Sebésy József, datând din 1926 (alăturat articolului său), nu rezervă vreo surpriză, stema brașoveană rămânând, timp de 74 de ani, neschimbată. Eventualelor obiecții care s-ar putea ridica cu privire la păstrarea intactă a culorilor le vom răspunde invocând exemplul stemelor pictate pe cheile de boltă ale bisericii Sf. Margareta din Mediaș. Aici, restaurarea prin spălare a vechilor culori nu a făcut decât să releve desenul alcătuit în urmă cu cel puțin 400 de ani, modificările de tonuri fiind, practic absente (după părerea Dnei arh. Eugenia Greceanu, căreia îi mulțumim și pe această cale).

⁵⁶ Tudor R. Tiron, *Stemele familiei Kendeffy de Malomviz*, sub tipar, nota 10, comunicare prezentată la cel de-al IX-lea Congres de Genealogie și Heraldică de la Iași, 7-10 mai 1998.

⁵⁷ Cităm blazonul contesei Rozalia Béldi de Uzon, decedată în 1834 (*apud*. Entz Géza și Kovács András, *op.cit.*, fig.17), în care piciorul în armură și străpuns de o săgeată, figura heraldică strămoșească a nobililor Béldi (reprezentându-l, poate, pe Sf. Sebastian, la fel ca și brațul săgetat al nobililor Bárczay), nu mai este însoțit de obișnuita stea și lună (pentru aceste detalii, v. frontonul armoriat al palatului neoclasic al familiei Béldi de la Budila, jud. Brașov și Nagy Iván, *op.cit.*, vol. I).

cât mai puțin alterate, observăm prezența unor câmpuri de un albastru violet sau cobalt, o nuanță sumbră⁵⁸ în care recunoaștem “*coeruleum*”-ul diplomelor ardelenene de mai târziu, culoare folosită rar⁵⁹ și nu pentru oricine.

Atunci când o familie s-a stabilizat la conducerea țării, dând un rege Poloniei (pe Ștefan Báthory), când fratele Cristofor și nepotul Sigismund au fost pe rând voievozi ai Transilvaniei, iar acesta din urmă, împreună cu vărul Andrei și nepotul Gabriel, principii, când familia, în persoana aceluiași Sigismund, s-a văzut împodobită cu rangul de principe al Sfântului Imperiu⁶⁰ (fig.16), când necesitățile de reprezentare ale primei uniuni, în sens medieval, a Țărilor Române au cerut fabricarea unui nou sigiliu⁶¹,

⁵⁸ Într-atât era de împământenită tradiția acestui foarte sumbru albastru, încât cancelariile îl foloseau chiar cu riscul de a face greu lizibile figurile reprezentate deasupra; datorăm astfel epocii regelui Matia Corvinul o frumoasă stemă regală de tipul sfertuit (*apud.* *** *Pannonia Regia. Művészeti a Dunántúlon 1000-1541*, Galeria Națională Maghiară, Budapesta, 1994, pagina de gardă, reproducând miniatura unei “*corvine*”, din biblioteca regală), în care al IV-lea cartier cuprinde pe azur închis, o acvilă (heraldică) neagră, cu aripile coborâte și purtând pe cap o coroană antică de aur. Nefiind armele marchizatului Moraviei (scut azuriu, cu o acvilă în tablă de șah aur și roșu, încoronată), pe care regele Matia le mai folosisese (v. *** *Mátyás Király*, Budapesta, f.a., vol.I, p.489), ne întrebăm, analizând culorile, dacă nu avem de-a face tot cu o reprezentare a armelor Transilvaniei.

⁵⁹ Veritabilă “secțiune arheologică” a spațiului heraldicii maghiare, lucrarea Dnei Nyulásziné Straub Éva ne îngăduie urmărirea atentă a folosirii acestei culori. Astfel, luând în considerare un eșantion de 34 de steme (anii 1405-1489), am constatat că, dintre acestea, numai două au scuturile pictate într-un azuriu deschis și aceasta indiferent dacă scrisorile pentru noblețe sau blazon au fost alcătuite la Buda, Viena, Bratislava sau Constanța. Notăm mai ales armele concesdate de către regele Matia, la 27 mai 1478, lui “*Petrus Gentile Senilis de Montefalco*” (fig.30), în care scutul, augmentat în șef cu un cap de corb (evidentă concesiune din stema de neam a regelui), este pictat într-un cobalt sumbru, ca de vitraliu gotic!

⁶⁰ Textul diplomei și un desen al stemei sunt reproduse de către Andrei Veress, în *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol.IV, C.R., București, 1932, p.185-188 (descriere) și 187 (ilustrație). Împotriva celor care mai cred că figurile de pe armele Bathoreștilor reprezintă colți de elefant, aducem ca argument însuși textul oficial al diplomei, dată în Praga, la 28 ianuarie 1595: “... *scutum videlicet rubeum, in medio lupinum mandibulum album tribus dentibus* (s.n.) *sive radiis armatum ostentans, quod Dilectioni ipsius familia tanquam militare signum praelulit...*”. Aceste arme ereditare au fost așezate (interesantă oportunitate de interpretare a rolului acvilei ca suport al scutului, care aici, ca și în sigiliile vicarilor Imperiului, nu purta mesajul unei asimilări politice, ci doar pe acela al unui statut juridic particular de care beneficiau posesorii stemei; diferența era dată tocmai de atributele din ghearele păsării bicefale, ca semn al autorității!) pe pieptul unei acvile negre, în scut de aur, timbrat de un coif încoronat, cu lambrechini negru și argint (pe desen) iar în cimier două aripi de acvilă negre, încărcate cu literele **R A A** (“*Rudolphus Austriacus Augustus*”). Din acest moment, prin contaminare, acvila însăși a Ardealului va fi așezată pe aur, întreaga stemă a lui Sigismund putând fi cunoscută datorită înregistrării ei în armorialul Lâniei-de-Aur, al cărui cavaler era (vezi și *infra*, nota 63).

⁶¹ Dan Cernovodeanu, *op.cit.*, pl.XLIX, fig 1, 2, *apud* Andrei Veress, *op.cit.*, vol.V, p.XXX. Sigismund Báthory folosea în exerga peceții sale titlul de “*principe, prin Grația lui Dumnezeu, al Transilvaniei, Moldovei, Valahiei și al Sfântului Imperiu*”; în înțelesul și în spiritul dreptului feudal, putem considera că această pecete, datată 1595 (deci realizată imediat după primirea titlului de principe al Sfântului Imperiu, deoarece include scutul acum condat), este cea dintâi manifestare politică, exprimată printr-un corect mesaj heraldic, a unității celor trei țări

acvila, acum ieșind, a putut fi reprezentată la locul convenit⁶². Și dacă aceste vremuri, marcate de politica intervenționistă a casei de Habsburg, au consacrat o acvilă neagră pe aur, în culorile Imperiului⁶³, în cursul secolului al XVII-lea tendințele autonomiste ale principilor au adus din nou principala mobilă a armelor lor la un aspect apropiat cromaticii arhaice, așa cum se vede, de pildă, pe steagurile restaurate aflate în colecțiile muzeale⁶⁴.

---

locuite de către români (chiar dacă rămâne în discuție rostul figurării aici, a scenei cunoscute sub numele de “*Nova Plantatio*”).

⁶² Nefiind deschisă unor influențe pe care marea masă a beneficiarilor de steme – în genere puțin instruiți – ar fi putut cu greu să le asimileze, heraldica intracarpatină a cultivat până în pragul contemporaneității figurile naturale și însuflețite, opunându-le cu succes abstractelor piese onorabile. Atât de puternic ne pare a fi gustul nobililor “*armaliști*” pentru lungile serii de lei, grifoni, cocori, urși și pelicani, încât observăm, la o analiză neexhaustivă a stemelor acordate de secțiunea transilvană a Cancelariei Habsburgice, o continuare firească a tipului de construcție a desenului, proprie anilor 1500-1600. Deasemenea, notăm și tendința proiecției în simbolistica zoologică religioasă a unui limbaj de exprimare pur heraldic, care, raportat la o artă renescentistă totuși târzie, era încă un “*verbum regens*” al momentului, constituind o contradicție a naturalismului de program pe care-l întâlnim mai cu seamă în pictură, în sculptură și în artele aplicate. Aceasta explică de ce, într-o epocă în care, în Franța și Anglia desenul heraldic era într-o decădere accentuată, în Transilvania săsească, pietrele aflate azi în ferula de la Sibiu, în mausoleul episcopilor de la Biertan și în Biserica Neagră din Brașov, se pot lăuda cu un desen animalier de primă mână. De ce, prin arta lui Elias Nicolai, același gust a domnit, pentru un moment, și la nord și la sud de Carpați. De ce, în fine, această zoologie heraldico-religioasă avea să fie cultivată, mai cu seamă în lemn, în decorația altarelor din Moldova și Muntenia de până în veacul al XIX-lea!

⁶³ Vezi Jean N. Mănescu, *Les armes...*, p.36; cea dintâi descriere în culori a stemei Transilvaniei datează din 1596, moment în care Sigismund Báthory trimite Regelui de Arme al Ordinului “*Lâna de Aur*” (ordin în care principele Transilvaniei tocmai fusese admis cavaler) stema sa, minuțios descrisă de către J. J. Chiffletius în anuarul *Insignia gentilitia Equitum Ordinis Velleris Aurei...*, Antwerp, 1632, p.155, nr.265. Spre deosebire de sigiliului alcătuit, precum am văzut mai sus, în anul 1595, armele de cavaler al Ordinului “*Lâna de Aur*” trădează o modalitate evoluată de compunere; nu mai este vorba despre reunirea stângace a mai multor simboluri distincte, pentru a căror deosebire se apelează mai degrabă la suprapuneri de cartușe, decât la juxtapuneri de spații tipic heraldice, ci înțelesul politic al armelor princiare tinde spre centralizare, însemnele celor trei Țări Române reunindu-se (și alăturându-și, pentru echilibrare, și scena “*Nova Plantatio*”), într-un ideal scut sfertuit. Mai mult, aspectul “privat” al scutului acordat lui Sigismund Báthory la 1595 – în care acvila austriacă este o concesiune fără înțeles teritorial, aferentă înaltului rang de principe al Sfântului Imperiu – se pierde în armele sale cavaleresti, în care ecusonul cu colții de lup se va dispune peste sfertuire (de altfel, în deplină consonanță cu actele din 20 mai, respectiv 3 iunie 1595, în urma cărora Sigismund Báthory era în drept a se intitula principe al celor trei Țări Române), acvila bicefală devenind, în același timp, suportul unic cu rost unificator al armelor din sfertuire (ceea ce ne aduce aminte de momentul 1863, de când datează un tip de stemă a Principatelor Unite, în care simbolurile sunt reunite pe pieptul unei acvile care, nepurtând cruce, se vadește a fi imaginată *ad-hoc* – vezi Dan Cernovodeanu, *Știința...*, pl.LXV, fig.6 și pl.CXIII, fig.5).

⁶⁴ Jean N. Mănescu, *Les armes...*, p.43. Autorul citează armele în culori de pe baniera de investitură în calitate de Comite al Sașilor, datând din 1680, care a aparținut lui Georg Armbruster. Aici, acvila, reprezentată în străvechea culoare neagră este așezată într-un câmp roșu rezultat din dorința netei diferențieri față de suprafața – în mod obligatoriu azurie! – ocupată de soare și lună. Observăm că, oricât de forțată ne-ar putea părea această suprapunere a unei culori peste o culoare

Cu excepția unui scurt interval, marcat de preluarea efectivă a Transilvaniei și integrarea acesteia în structurile Imperiului⁶⁵, când acvila, din nou pe aur⁶⁶, era desenată pe pieptul acvilei bicefale, epoca Mariei Thereza a determinat și stabilizarea însemnului în forma cerută de ardeleni: tăiat printr-un brâu roșu, în I, pe azur o acvilă neagră ieșind, cu cioc de aur și limbă roșie, însoțită de un soare de aur și de o lună de argint, în II, pe aur, șapte turnuri roșii, 4 și 3⁶⁷.

– *alta decât* azurul – aspectul de compoziție naturală nu se pierde, heraldica ardelenescă asimilând în egală măsură și roșul, considerat ca alternativă viabilă, acolo unde, în mod vădit, azurul nu-și mai putea găsi locul. Într-un sfertuit, de pildă, rezultat prin dedublarea unor arme de alianță, era normal ca I-ul și al IV-lea cartier să fie azurii; era anormal, în schimb, ca și al II-lea și al III-lea să fie identice. Din considerente pur estetice, se admitea preschimbarea cromaticii câmpurilor secundare din azur în culoarea imediat următoare ca importanță și frecvență – adică roșul – astfel încât, atât ca întreg, cât și în parte, fiecare simbol să rămână la fel de natural ca și cum ar fi fost vorba de un scut fără subdiviziuni (vezi, spre exemplu, armele funerare ale lui C. Gotzmeister (+1633), *apud.* *** 800 de ani Biserica a Germanilor din Transilvania, p.142 și foto, cat.207).

⁶⁵ Cu referire la această epocă, putem aminti și două arme aparținând unor persoane nobile, în care elemente care amintesc stema Transilvaniei sunt alăturate, în același scut, unor piese onorabile (detaliu care trimite în mod îndubitabil la o heraldică de tip vienez, mai mult ca sigur de concesiune). Mai întâi, ar fi însemnul heraldic al unui I.R., având azi piatra tomba în ferula bisericii evanghelice din Sibiu (compoziție nedată, purtând într-un scut de renaștere, între șapte coline, 3 și 4, o bandă încărcată cu un lup alergând, cu gâtul străpuns de o săgeată și înghițind un bărbat în costum de husar, în șef cu o lună și un soare), dar și stema familiei Vásárhely de Kézdi-Vásárhely (*apud.* Nagy Iván, *op.cit.*, vol.XII, p.76 – pe azur, între o acvilă neagră, ieșind, respectiv trei coline de argint, fiecare surmontată de câte un turn de același, o bandă de argint, încărcată cu un dragon, în șef cu o lună conturnată și un soare, de argint); ajunsă la maturitate în prima decadă a secolului al XVIII-lea, concesiunea unor elemente ale unei heraldici dinastice și teritoriale nu avea cum să ocolească Transilvania, proaspătă achiziție răsăriteană a casei de Habsburg.

⁶⁶ Jean N. Mănescu, *Les armes...*, p.45. Vom adăuga, în chip de detaliu util înțelegerii răspândirii relativ mari a acestui tip de stemă, compoziția pe care am întâlnit-o pe un vitraliu (cca.1900), în biserica mănăstirii franciscane din Dej: deasupra stemei, probabil de neam, a unui Kuhbacher Ferenc, se află scuturile (incoronate cu "diadema regium"!) ale Ungariei și Transilvaniei, acesta din urmă fiind tăiat, în I-a parte, pe aur, o acvilă neagră ieșind, surmontată de un soare și o lună roșie, în a II-a parte, pe azur, șapte coline verzi, 4 și 3, mișcându-se din vârful scutului, pe fiecare aflându-se câte un turn de argint. Este evident că această stemă, care datează, ca tip, de pe la sfârșitul secolului al XVII-lea, este varianta concepută imediat după anexarea Transilvaniei prin Diploma Imperială din 4 decembrie 1691 (vezi Dan Cernovodeanu, *Știința...*, pl.XLVII, fig.2), de către cancelaria vieneză care a avut în vedere mai cu seamă modelele heraldice aflate în uz la începutul secolului (vezi armele principelui Ștefan Bocskay, dispuse în decorația unei steme conferită la 15 decembrie 1605, în Dan Cernovodeanu, *op.cit.*, pl.XC, fig.3, *apud.* Andrei Veress), iar, pentru partea cromatică, heraldica Báthoreștilor, a cărei apropiere de simbolistica imperială am constatat-o deja.

⁶⁷ Vezi *supra*, la nota 45. Între motivele care au determinat definitivă statuare a armelor Principatului Transilvaniei putem număra și marea diversitate a modelelor aflate în uz, într-o epocă ce a echivalat, și pentru această parte a Imperiului Habsburgic, cu generala înflorire a artelor; alegând un mărunț exemplu, vom invoca reprezentarea heraldică de pe pictura unuia dintre altarele laterale ale bisericii iezuite din Cluj, databil cca.1730 (vezi și Nicolae Sabău, *Sculptura barocă în România*, Editura Meridiane, București, 1992, p.101), reprezentând, la baza compoziției

Ne luăm înadins obligația de a rosti câteva cuvinte și despre asemănările între această acvilă și corbul familiei de Hunedoara; prima, și cea mai de seamă legătură rezultă din cromatica scuturilor, aflate parcă într-o legătură siameză: pasăre neagră pe azur (formula va face carieră, căci heraldica Hunedoreștilor va cunoaște o foarte stufoasă dezvoltare, inspirând chiar armele mai multor familii⁶⁸). Dacă necesitatea păstrării aceluiași câmp ni se pare de netăgăduit⁶⁹, remarcăm imitarea, sub deghizare corvidă, cu

având ca temă *adorajia magilor*, un cartuș rocaile, despicat, în I-a parte, pe roșu, patru fascii de argint (Ungaria), în a II-a parte, pe azur ("*coelestinum*"), două rânduri de munți verzi, sus 3, jos 4, pe fiecare câte un turn de argint, între care se află o lună de același iar în cantonul dextru al șef-ului, un soare de aur, ieșind (Transilvania). Peste tot, un ecuson roșu, cu o fascie de argint, încoronat princiar (Austria). Chiar dacă, în speță, compoziția se poate urmări până în stema națiunii "saxone" – entitate heraldică rezultată (potrivit teoriei lui A. Arz v. Straussenburg, amintită *supra*, la nota 43), prin descompunerea "*a posteriori*" a armelor complete ale Transilvaniei – la mijloc trebuie să fie un proces cu traiectorie centrifugă, datorat administrației austriece care, în primele decenii după anexarea Transilvaniei, a decis, pentru motive care deocamdată ne scapă, descompunerea armelor acesteia în trei simboluri egal valorice (acvilă, turnuri, aștri) și folosirea lor separată, de sine stătător (mai ales în decorația diplomelor de înnobilitare, în care, potrivit uzanțelor de cancelarie, exteriorizarea prin heraldică a personalității suveranului trebuia să îmbrace haina unor multiple ecusoane, a căror ordine de preeminență era strictă; spre deosebire de alte provincii și state de sub stăpânirea Habsburgilor, ecusoanele ardelențești aveau fundament eminamente juridic, prin raportarea celor trei simboluri la *colectivități* în sens demografic, iar nu la *teritorii* în sens domonial), ori prin asociere cu acvila imperială (vezi moneda bătută de către împăratul Leopold I pentru Transilvania, în 1694, citată de către Dan Cernovodeanu, *op.cit.*, pl.XLV, fig.1, *apud*. Adolf Resch).

⁶⁸ Dintre familiile în ale căror arme vom putea regăsi corbul cu inel în cioc amintim, pentru Transilvania, pe nobilii Nopcsa de F. Szilvas (I. cav. de Pușcariu, *Date istorice privitoare la familiile nobile române*, Sibiu, 1892-1895, voce. "*Nopcsa de F. Szilvas*"), pentru Polonia și Rusia, pe nobilii herburilor Ślepownik, Korwin și Pobóg (Jean N. Mănescu, *Das Oswaldussymbol...*, p.421-422, după clasici ai blazonului polonez cum ar fi Jan Dhugosz, Simon Okolski, Bartosz Paprocki etc.), pentru Austria, pe nobilii Die Schiffer și v. Neuhaus (Christoph Weigel, *Des Grossen und Vollkommen Weigelischen Wappen Buchs*, f.1., f.a., vol.I, nr.28, respectiv vol.I, nr.46), ca și pe conții v. Hardegg (Christoph Wagner, *Schlosshotels und Restaurants in Österreich und Südtirol*, f.1., 1993/1994, p.101). La aceasta, trebuie să adăugăm și familiile nenobile ale Europei Centrale, în ale căror arme se pot regăsi păsări negre cu inel în cioc, evidentă "contaminare" din partea faimoasei embleme a Hunedoreștilor (vezi, în această privință, lucrarea eminentului heraldist dr.Ottfried Neubecker, *Grosses Wappen-Bildert-Lexikon. Der bürgerlichen Geschlechter Deutschlands, Oesterreichs und der Schweiz*, München, Battenberg, 1985, p.370-371, 378), iar, pentru a nu neglija nici spațiul heraldicii insulare, vom cita (*apud*. *** *Debrett's Peerage, Baronetage, Knightage and Companionage*, Odhams Press Limited, London, 1961, p.362), cimierul baronului Denman (creație 1834), reprezentând "*a raven rising proper* (cu aripile desfăcute), *in the beak an annulet or*". În fine, pentru a nu ne opri aici, amintim chiar și ... o stemă de boier român (sfertuit, în I, un trandafir cu tulpină și frunze, răsturnat, în II, un leu ținând o sabie și coada trecută printre picioare, în III, o acvilă bicefală cu zborul coborât, surmontată de o coroană antică, în IV, un călăreț ținând o sabie, peste tot, un corb în profil, ținând în cioc un inel, cu picioarele pe o ramură – pisanie din 1833, așezată de către căminarul Gr. Buzoianu-Hrisoscoleu la biserica Sf. Nicolae-Adormirea din Câmpina)!

⁶⁹ Câmpul de culoare azurie era, într-o măsură hotărâtoare, fondul "uzual" al mai tuturor armelor private din perioada contemporană Hunedoreștilor. Fără să ne putem raporta la totalitatea – evident, imposibil de cuprins, a stemelor existente – am analizat, recurgând din nou la metoda sondajului, constituența cromatică a scuturilor marii nobilimi a Transilvaniei în epoca alcătuirii op-

trufie și bună știință, a acvilei antice, încă de la alcătuirea primei steme de către sau pentru Iancu⁷⁰: corbul nu este aici o figură naturală care, reprezentată în tonuri sumbre, să trimită la ceva banal, într-o epocă în care heraldica era în plin proces de căutare a ineditului! În descrieri, corbul este – cu riscul comiterii unui pleonasm – de culoare neagră, la fel ca această acvilă transilvăneană⁷¹. Apoi, cercetătorul nu va putea găsi în nici un tratat de arme o gravură care să reprezinte chiar acest tip de pasăre. De ce? Pentru că în heraldică, un asemenea “*corvus corax*” (ca să-i dăm, în fine, denumirea latinească), este reprezentat întotdeauna din profil și cu aripile strânse, or, în patrimoniul emblematic

---

ului heraldic *J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch (...). Der Adel von Siebenbürgen*, al autorilor C. Reichenauer v. Reichenau, G. v. Csergheő, O. v. Bárczay. Parcurgând secțiunea “*Herzöge, Fürsten, Grafen*”, am determinat că, dintre cele 46 de înalte familii ale Transilvaniei (restul de până la 55 sunt de origine străină), doar 10 nu au scutul de bază de culoare azurie. Același raport, însă cu privire la heraldica de conferire a veacului al XVII-lea (care păstra numeroase caracteristici ale heraldicii anterioare, inclusiv a celei de asumțiune), a constituit obiectul unui alt sondaj, ale cărui rezultate le-am descris *supra*, la nota 51.

⁷⁰ Întrucât desenul inițial al stemei – care trebuie să se fi datorat unei conferiri – nu s-a mai păstrat, ne mărginim să ne întemeiem analiza pe alte izvoare contemporane, îndeosebi pe cele sculptate în piatră, provenind de la castelul din Hunedoara. Cea mai expresivă imagine a armelor Hunedoreștilor o regăsim pe un capitel, provenit poate de la fosta sală a Dietei (reprodus în *** *Mátyás király*, Budapesta, f.a., vol.I, p.193), în care corbul, având trupul și aripile (care sunt desfăcute și lăsate în jos) perfect paralele cu marginea scutului, reprezintă, prin toate detaliile (penaj, gheare, coadă și chiar aripi, a căror răsfrângere către privitor sugerează o tendință accentuată de tridimensionalitate, prin care se accentuează rolul “zborului” în construcția armelor), tipul heraldic, propriu-zis, de acvilă, care a fost transformată în corvidă prin ... înlocuirea capului. Cimierul, numit și “vechi” în unele lucrări (vezi Dan Cernovodeanu, *Știința...*, pl.LXXIII, fig.6; vezi și Oliver Velescu, *Castelul...*, fig.29), reproducea figura din scut, mereu cu aripile desfăcute, căreia îi adăuga o semilună conturnată și o stea. Îngăduindu-ne o abordare mai “tehnică”, vom arăta că un astfel de ornament al coifului – care ar fi putut fi, încă, realizat și purtat fizic de către Iancu de Hunedoara – rămânea expresiv din oricare parte ar fi fost privit: din față, în chip de acvilă cu aripile desfăcute, în manieră cimierului de la 1446 al stemei stemei Regelui Romanilor (v. Peter Gwynn-Jones, *The Art of Heraldry*, Parkgate Books, f.a., p.14 – cu atribuirea eronată a stemei ca aparținând unui “*Holy Roman-German Emperor*”, deoarece acvila este monocefală), sau din profil, de astă dată ca un corb, cu adaosul semilunei și a steiei, fixate, pesemne, în chiar spinarea nobilei păsări!

⁷¹ Particulară între alte reprezentări acviline, emblema veche a Transilvaniei nu avea cum să fie considerată ca “*naturali colori depictus*”, tonalitatea penajului acestei păsări (și nu ne referim, firește, la vulturul pleșuv – “*aegipius monachus*”!) care nu putea fi apropiată de vreuna din culorile admise de către știința blazonului, cerând astfel un precis determinativ cromatic. Este însuși motivul pentru care descrierea oficială (vezi, din nou, *supra*, nota 45), publicată în lucrarea nu mai puțin oficială a autorilor C. Reichenauer v. Reichenau, G. v. Csergheő, O. v. Bárczay (*op.cit.*, p.4 și pl.4), arată expres că acvila este de culoare neagră. În privința corbului Hunedoreștilor, situația este identică, lucrarea heraldică mai sus citată vorbind despre “...*flugbereiter # Rabe, im Schnabel einen g. Ring mit s. Stein (Diamant) aufrecht haltend*” (descriere care va fi preluată *mot-à-mot* și de către Jean N. Mănescu, în articolul *Das Oswaldussymbol...*, p.416). Mărturisindu-ne ignoranța cu privire la existența, în arta heraldică, a unor corbi de altă culoare decât cea neagră, nu putem găsi în această din urmă precizare cromatică decât rostul apropierii de o altă “zburătoare” heraldică, având un prestigiu mai mare și preexistentă, în speță acvila din armele Transilvaniei.

al Hunedoreștilor, nobilul totem⁷² va fi figurat astfel doar târziu, în epoca regelui Matia (fig.17). Pentru ce s-a abandonat frumosul *display* al corbului cu aripi desfăcute, atât de caracteristic școlii heraldice care s-a format pe spezele și în folosul lui Iancu de Hunedoara? Pentru ce și stema veche, și cea nouă, conferită printr-o diplomă însemnată din multe puncte de vedere⁷³ conservau același detaliu *à anquerre* și după acestea multe și multe exemple – cu câteva excepții discutabile – culminând chiar cu etalarea, pe peretele aripii de nord a castelului de la Hunedoara, a corbului văzut din față, în poziția clasică a acvilei heraldice, într-o apariție majestuasă și demi-imperială⁷⁴ (fig.18),

⁷² Judecând problematica abordată din perspectiva strictă a heraldicii maghiare, prezența unei păsări cu aripile strânse ne trimite cu gândul, mai de grabă, la insigna de clan (atribuită) lui Attila, decât la o figură de proveniență europeană, asimilată de către societatea nobiliară a Regatului Apostolic laolaltă cu celelalte uzanțe ale blazonului; în acest sens este și o miniatură de la finele veacului al XIV-lea, care-l reprezintă pe vechiul conducător al hunilor într-un costum contemporan realizării lucrării, purtând un scut argintiu (care arată în mod evident interpretarea protoheraldică pe care Evul Mediu gotic o dădea miticului "Turul"), încărcat cu o pasăre în profil și cu aripile strânse, ale cărei particularități – cap rotund, cioc proeminent și puternic încovoiat – arată o certă inspirație a artistului din exemplare mai vechi, desigur demodate, ale artei heraldice (de pildă vestitul "Codex Manesse"), în scopul inducerii către privitor a unei senzații de imemorialitate care excede regulilor propriu-zise de construcție a unui scut, în ajunul domniei lui Sigismund de Luxemburg (***) *Attila, the Man & his Image*, Budapesta, Corvina, 1993, p.87)!

⁷³ Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania între anii 1440-1514*, Editura Enciclopedică, București, 2000, p.304. Diploma apare imediat după preluarea tronului maghiar de către nevrăstnicul Ladislav Postumul, moment în care (suveranul fiind înconjurat de o "camarilă" ostilă partidei Hunedoreștilor) Iancu își consolidează irevocabil poziția, fiind numit comite ereditar de Bistrița (un "peerage" creat *ad-hoc*!), căpitan general al oștilor Regatului, iar fiul său mai mare Ladislav devenind ban al Croației și Dalmației (diploma a fost citată *apud*. Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente*, vol.II (1451-1510), București, 1891, p.20) – vezi și nota 15, *supra*.

⁷⁴ Mulțumim și pe această cale cercetătorului Oliver Velescu, care ne-a atras atenția asupra deosebitului material documentar (asupra plasticii gotice de la Hunedoara), constituit de lucrarea *A Vajda Hunyadi vár építésikora* a arhitectului Mőeller István (vezi pl.XXII, fig.3). Este vorba despre scutul, pandant celui cu țăpul familiei Elisabetei Szilágyi, reprezentant pe frumosul extrados unghiular pe care îl regăsim pe latura de NE a aripii Matei: scut gotic, cu baza puternic rotunjită, pe care se află reprezentată o coroană cu trei fleuroane, deasupra căreia se află corbul cu inel văzut din față, cu aripile desfăcute și zborul coborât, însoțit în șef de o semilună întoarsă spre senestra și de o stea cu șase raze. Nu ne putem explica, încă, rostul coroanei din prezenta compoziție, care ar putea trimite, pe de o parte, la ipoteza figurării cimierului însuși al lui Iancu de Hunedoara (ante 1453) – a căruia încadrare în același scut ne amintește sculptura în piatră de pe timpanul portalului capelei (*ibidem.*), în care forma unui scut gotic servește drept ecran al întregii steme a Hunedoreștilor – dar și, pe de alta, la rațiunea armonizării acestor arme cu cele ale Elisabetei Szilágyi (tipul al II-lea), în care găsim o coroană. Lăsând la o parte această ultimă conjectură, care ar fi fost mai ușor de acceptat dacă cele două figuri – corbul și țăpul – ar fi fost întoarse una către cealaltă, din curiozitate, vom aminti un curios fenomen, care avea să determine anumite modificări în conceperea armelor marii nobilimi ardelenești: este vorba despre reprezentarea întregă a unei mobile heraldice antropo- sau zoomorfe, care, la un moment dat, se vede înjumătățită prin intermediul unei coroane, împrumut inspirat, pesemne, din stema Regatului Ungariei. Ceea ce am constatat, deja, în patrimoniul heraldic al veacului al XVII-lea, pentru armele familiilor Kemény, Kendeffy și Bánffy ni se confirmă acum, ca un obicei mai vechi, contemporan epocii de înflorire a castelului de la Hunedoara. Astfel, țăpul neamului Szilágyi de Horogszeg avea să fie înfățișat mai întâi întreg (*ibidem.*, pl.XVI, fig.7), pentru ca ulterior, poate

reflectând o mentalitate cu care istoria noastră este poate mai puțin obișnuită – după regretatul Jean N. Mănescu, acest scut reprezenta cimierul vechi al casei de Hunedoara, cu tot cu coroana susținătoare, detaliu pe care același heraldist îl apropia de reprezentarea înaripată de pe portalul bisericii catolice din Teiuș, ctitoria lui Iancu de Hunedoara⁷⁵.

Dar totul a luat sfârșit o dată cu apusul de soare de la Zemun... Nobila pasăre a fost strămutată la Budapesta sau aiurea⁷⁶ și a intrat pe mâna unor maeștri perfecționiști,

printr-o diplomă regală (desenul stemei de pe balustrada capelei de la Hunedoara amintind în mod admirabil stilul reprezentărilor din vremea lui Sigismund de Luxemburg și a succesorilor acestuia), același animal să apară ieșind dintr-o coroană. Viitorul va lămuri dacă procedeu este sau nu o brizură, ținând cont de faptul că alte rude ale neamului Szilágyi, descinși din același vechi clan Garázda – ca de pildă conții Teleky de Szek – vor folosi șaful întreg, și nu ieșind din ornamentul mai sus citat (vezi C. Reichenauer v. Reichenau, G. v. Csergheő, O. v. Bárczay, *op.cit.*, p.97, în care, pornindu-se de la reprezentarea întregă a șafului în inima armelor contale ale familiei Teleky, se pomenește și o diplomă din 24 februarie 1409, de la Sigismund de Luxemburg, acordată familiei Szilágyi de Horogszeg).

⁷⁵ Luând în calcul tocmai existența, în cuprinsul aceluiași monument, a unui scut cuprinzând armele lui Iancu de Hunedoara, scut care se înscrie în "tipicul" celor deja constatate la Hunedoara, vom constata cum, de fapt, corbul văzut din față de care vorbea regretatul Jean N. Mănescu nu ar fi avut decât puține șanse de a fi reprezentat astfel, uzanțele feudale cerând la noi, ca și aiurea, ca armele seniorului să fie reprezentate public în forma lor cea mai cunoscută, diferitele licențe artistice căpătând teren de desfășurare pe planul privat (și, în consecință, neostensibil) al uzanțelor heraldice. Iată de ce credem că timpanul ctitoriei de la Teiuș ar fi trebuit să poarte (în eventualitatea în care programul arhitectural ar fi propus pentru a fi aici reprezentate tocmai armele donatorului), corbul din profil, cu inel în cioc și aripile desfăcute, iar nu aceea figură, tot corvidă, dar într-o poziție pe care, heraldic vorbind, nu o putem accepta decât pe cale de excepție. Apoi, credem că am putea invoca și logica unui alt heraldist care, analizând aceeași reprezentare, i-a dat o cu totul altă interpretare, dar nu corb! Într-adevăr, Keőpeczi Sebőstyen Jőszef, a crezut, pe când executa decorația heraldică a bisericii de la Căpeni (1926), că figura înaripată de la Teiuș reprezenta un fenix; replica pe care a dat-o, în frescă, relua astfel particularitățile stilistice ale goticului de la Teiuș, forma scutului și chiar desenul păsării. Rezultatul amintea, prin suprapunerea unui cvadrilob gotic peste un chenar pătrat, de miniaturile diplomelor pentru blazon din epoca împăraților Sigismund de Luxemburg și Frederic, în vreme ce necesarele arabescuri trădau surse eteroclitice: ornamentică populară secuiască, "*Jugendstil*" etc. În fine scutul, susținut de doi grifoni de aur (al căror desen îi apropie, cumva, de leii din stema României, desenată la 1921 de către același Keőpeczi Sebőstyen Jőszef), înfățișează pe azur, un fenix de argint ieșind din flăcări de soare auriu!! Aripile coborâte ale acestuia, a căror schematizare ar fi prefigurată parcă (dintr-o perspectivă totuși negermanică), acvilele celui de-al III-lea Reich, ciocul alungit și limba aproape cameleonică a păsării tindeau spre o suprapunere morfologică cu ceea ce se afla figurat, într-o stare de degradare nu cu mult diferită de cea actuală, pe portalul bisericii de la Teiuș. În ceea ce ne privește, analiza noastră a evidențiat o formă de pasăre, având însă un stomac ceva mai amplu decât ceea ce a crezut a vedea Keőpeczi Sebőstyen Jőszef, iar în partea de jos, în loc de flăcări de soare, alte două păsări mai mici, cu aripile strănse. Într-un cuvânt, un pelican heraldic protejând, între aripile sale desfăcute, pe doi dintre puii săi, figură simbolică reprezentându-l pe Hristos; prin aceasta, rostul unei atare reprezentări pe un timpanul unei biserici catolice a veacului al XV-lea se explică întrutotul.

⁷⁶ Cităm din Jean N. Mănescu (*Das Oswaldussymbol...*, fig.5, p.419, *apud*. Keőpeczi Sebőstyen Jőszef, *op.cit.*, p.14), combinațiile heraldice foarte eteroclitice în care corbul regelui Matia se alătură simbolurilor Coroanei Apostolice. Cu privire la corb, remarcăm, dincolo de o anumită nesiguranță a detaliilor (pasărea fiind însoțită când de lună, când de lună și stea, iar

care, în numele idealurilor Renașterii, au pretins că acest corb nu are cum să fie altceva decât banala pasăre heraldică omonimă, al cărei desen degajă însă un aer „naturalist”. Modest, cu aripile lipite, firav și anemic, corbul regelui Matia s-a lepădat de bunul model heraldic patern⁷⁷ în măsura în care regele însuși avea alte planuri pentru genealogia „oficială” a înaintașilor săi. A fost momentul care a marcat ruptura între stema Transilvaniei și semnul celor care păreau că sunt sortiți să o conducă în veci⁷⁸ și, într-un

---

picioarele așezate succesiv pe o terasă, dar și pe o ramură), aspectul uniform al “plierii” aripilor (detaliu prezent în mod egal în scutul regelui Matia din compoziția reprezentând-o pe Sf. Fecioară, pictată în frescă la Biserica Neagră din Brașov – Jean N. Mănescu, *ibidem.*), care se păstrează neschimbat indiferent de tipul de reprezentare, în desen (pe diferitele miniaturi care împodobesc paginile celebrelor “*Corvine*”), în piatră (***) *Pannonia Regia...*, p.334, fragment heraldic post 1475, la galeria de artă maghiară de la Budapesta) sau în ceramică (platou de majolică cu armele regelui Matia și ale reginei Beatrice, cca.1485-1490, aflate azi la Victoria & Albert Museum din Londra – ***) *Pannonia Regia...*, p.380).

⁷⁷ Mai mult, întrucât contemporane regelui Matia și artei sale heraldice sunt și unele reprezentări în care corbul (mereu cu aripile strânse), este însoțit de leul ținând o coroană – trimițând direct la blazonul acordat lui Iancu în 1453 – credem că am putea vorbi despre o modificare *a posteriori* a armelor Hunedoreștilor, corespunzând, în plan simbolic, transformării numelui “*Corvin*” din *cognomen* în *nomen*! Vom invoca astfel (*apud.* Keőpeczi Sebésyten József, *A brassai feketé...*, p.7), un medalion dintr-o ediție a cronicii lui Thuroczy (Augsburg, 1488), dar și unele cahle armoriolate, piese care vădesc o răspândire concertată a modelelor heraldice “oficiale”, modele transformate, pe măsura depărtării de centrele politice și artistice de la Buda sau Bratislava, în adevărate “*clipart*”-uri ale sfârșitului de veac XV (aceste cahle sunt cu atât mai interesante pentru arheologia medievală, ca și pentru știința heraldică, ele fiind descoperite prin săpături chiar la răsărit de Carpați – vezi Paraschiva-Victoria Batariuc, *Elemente heraldice pe cahle descoperite în Moldova (secolele XV-XVI)*, în AG, II (VII), 1995, nr.1-2, p.328-329, fig.10 *apud.* Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna). Cu toate acestea, ne vedem datori să semnalăm și o altă înfăptuire a epocii regelui Matia Corvinul, un monument heraldic în care – în ciuda metamorfozării deja oficializate a corbului Hunedoreștilor – se va conserva, de astă dată în scop pur cronologic, desenul nobilei păsări avut de către aceasta sub Iancu de Hunedoara. Este vorba despre fresca heraldică din loggia Matei de la Hunedoara (acum dispărută), realizată cu scopul de a recrea, după principiile panoramei documentare de mai târziu, un ambient de natură semiotică pentru frumoasa narație a înaltei origini a lui Iancu de Hunedoara (Möeller István, *op.cit.*, pl.VIII, fig.2, p.18-20): un șir de scuturi gentilice ale mării nobilimi maghiare – fiecare pictat în interiorul unui cvadrilob de o prețioasă decorație vegetalo-geometrică – la mijlocul cărora găsim un straniu scut argintiu, încercat cu o coroană de aur, din care iese un corb negru, cu aripile desfăcute și zborul corborât. Dedesubt, pe o lungă filacteră, era figurată și o inscripție, în întregime ilizibilă la analiza singurului desen în culori păstrat până azi. Ce rol va fi avut această reprezentare? Nu știm dacă va fi fost un “*badge*”, o emblemă pentru care inscripția de dedesubt să fi constituit cândva un “*corpus*”. Nu știm dacă va fi fost cimierul însuși al lui Iancu de Hunedoara (primul tip), redat din nou sub straie de acvilă – ba mai mult, sub trăsăturile unei acvile în desenul corespunzător celei de-a doua jumătăți a veacului al XIII-lea – de parcă nobila pasăre a Hunedoreștilor ar fi trebuit să continue, chiar și în planul identității formelor, îndepărtata acvilă a Sfântului Imperiu, pe care prezumatul părinte al lui Iancu a purtat-o ultimul în variantă monocefală!

⁷⁸ Vezi Ioan Drăgan, *Nobilimea românească...*, p.79-81, lucrare în care autorul admite noțiunea de “dinastie românească”, referindu-se la succesiunea de conducători ai destinului Regatului Apostolic: “în măsura în care Iancu de Hunedoara a fost reprezentantul grupării nobilimii românești din Hunedoara și Banat, în aceeași măsură aceasta a și profitat de pozițiile sale preeminente în statul ungar, iar faptul acesta este mai mult decât evident”.

anumit sens, a întârziat apariția oficială a simbolului acestei țări cu un secol⁷⁹. Veritabil cântec de lebedă, fresca⁸⁰ din loggia Matei a castelului de la Hunedoara reprezintă heraldizarea à rebours a stemei părintești: la înălțime, pe o creangă, stă lunga siluetă a corbului cu aripile strânse, figură în care recunoaștem pe una din primele “victime” ale curentului Renașterii, căreia heraldica i-a sacrificat inclusiv bestiarul ei alternativ⁸¹.

⁷⁹ Dacă nu cumva modificarea aspectului corbului (în chiar momentul urcării pe tron a lui Matia), s-a produs tocmai pentru a nu rezulta încărcarea armelor regale printr-o figură care, amintind prea puternic de simbolul unei țări având o poziție particulară față de Coroana Sf. Ștefan, ar fi determinat o nedorită suprapunere de planuri în exteriorizarea complexei situații politice interne. În concret, dacă ecusonul familiei de Hunedoara – în varianta “consfințită” prin diploma din 1453 – ar fi fost suprapus peste armele Regatului Ungariei, ale Regatului Bohemiei, ale Regatului Dalmației, ale Ducatului Sileziei ori ale Comitatului Lusaciei, iar “confuzia” dintre corbul Hunedoreștilor și acvila Transilvaniei ar fi operat în sens invers, s-ar fi putut pretinde că stema Transilvaniei, și nu cea a regelui Matia, este cea sub a cărei egidă se află acum statul apostolic. În fine, ca act dinastic, modificarea aspectului corbului va coincide și cu legitimarea puterii lui Matia, operațiune întreprinsă atât prin invocarea descendenței – fie și nelegitime – din împăratul Sigismund de Luxemburg (având ca reprezentare alegorică fresca de la Hunedoara, cât și prin asumarea, ca străbun al regelui, a eroului antic Valerius Messala Corvinus (Jean N. Mănescu, *Das Oswaldsymbol...*, p.421). Amintim aici – ca pe o coincidență nu fără o anumită însemnătate pentru prezentul studiu – și asumarea spectaculară a aceluiași erou ca agnat, de către familia nobililor polonezi Krasiński, nobili care făceau parte din herbul Ślepowron (vezi Mariusz Karpowicz, *Arta poloneză în secolul al XVII-lea*, Editura Meridiane, București, 1979, p.95-96, 114-115). Or, acest herb era tocmai unul dintre cele care, anterior campaniei de la sudul Durării din 1444 (moment pe care Jean N. Mănescu îl considera a reprezenta cel dintâi contact al nobilimii poloneze cu heraldica lui Iancu de Hunedoara – comunicare personală), înfățișa o pasăre fără alte atribute particulare, pentru ca, ulterior acestei date, pasărea să primească un inel în cioc, transformându-se pe această cale în corb (vezi și *supra*, nota 68).

⁸⁰ Möeller István, *op.cit.*, pl.VIII, fig.1, pl.IX-XI, p.21-23, Oliver Velescu, *Castelul...*, p.35-38. Lăsând deoparte conținutul, încă necomplet elucidat, al compoziției în patru tablouri succesive – care, după cercetătorul Oliver Velescu, “fără a avea certitudinea că într-adevăr este vorba de numita legendă (a originii bastarde a lui Iancu de Hunedoara din Sigismund de Luxemburg, regele Ungariei – n.n.), se pare că există totuși o strânsă legătură între narațiunea care s-a păstrat tipărită încă din secolul al XVI-lea (de către cronicarul și tipograful clujean Gaspar Heltai, care o auzise din surse orale care păstrau memoria mijlocului de veac XV – n.n.) și scenele amintite” – ceea ce ne atrage atenția este silueta de pasăre cu aspect corvid, situată pe pilierul imediat învecinat curioasei compoziții cu corbul ieșind din coroană, descrisă *supra* la nota 77; chiar dacă desenul în acuarelă reprodus de către arhitectul Möeller István înfățișează o pasăre redată într-o culoare verzuie, poziția acesteia ca și tinctura cenușie pe care o are în realitate (constatată de către noi *in situ*, la Hunedoara), învederând un corb care, fiind “extras” dintre frontierele unui scut, tinde să întruchipeze, lângă o compoziție descriptivă, ideea naturalistă a unei reprezentări simbolice, în opoziție cu cea heraldică, exprimată nu numai de corbul ieșind din coroană, ci și de toate celelalte blazoane nobile însoțitoare.

⁸¹ Arta celei de-a doua jumătăți a secolului al XV-lea reprezintă, prin modalitățile de construcție a figurilor din bestiarul deja aflat în uz, apogeul unei evoluții a desenului heraldic întinsă pe mai bine de 250 de ani; pe de o parte, în vreme ce stilul, ca trăsătură a stemei în întregul ei tindea către un naturalism aproape fotografic, care parcă ar fi vrut să consemneze, în afara oricăror abstracțiuni, legătura – devenită patrimonială! – între posesorul stemei și obiectele reprezentate în aceasta, figurile înregistrau realitatea și o transformau în sens armalist, prin suprapunerea unor șabloane care modificau construcția propriu-zisă, dar nu și identitatea genetică a animalului astfel reprezentat. Procedul, pe care l-am văzut “accelerat” încă din anii 1370-1386 –

Așa a luat sfârșit o formă de “sincretism heraldic”, unică pentru practica blazonului în Evul Mediu transilvănean; născută din dorința creerii unui însemn, în mod egal spectacular și subtil, înrudirea stemei Transilvaniei cu cea a marelui căpitan de oști care a fost Iancu de Hunedoara reflectă, și pentru spațiul central și est-european, circulația principiilor și practicilor bune heraldici.

Acest ultim argument al existenței unei steme arhaice a Transilvaniei (precum și al identității cu cea aflată la Brașov), adică vădita influențare a stemei Hunedoreștilor de către un model mai vechi și cu mult mai încărcat din punct de vedere simbolic, care nu provenea din cancelaria lui Sigismund de Luxemburg, este susținut (e drept, *per a contrario*, ca fenomen posibil), și de procesul de schimbare a personalității acvilei Țării Românești, unde emblema de stat este mai degrabă legată de dinastie, decât de funcție: punând capăt luptelor interminabile între moștenitorii legitimi ai tronului acestui voievodat, marele boier Matei, din neamul Craioveștilor⁸², devine domn în 1512, inaugurând o epocă de prefaceri culturale. Sub influența propriilor arme, pe care de curând le-am semnalat heraldiștilor⁸³, el modifică din acvilă în corb pasărea heraldică a

---

când heraldul ducelui de Gelre a înregistrat și stema regelui Scoției, în care leul din scut, fără îndoială tipic acelei perioade, nu seamănă în nici un chip cu cel din cimier, gen de păpușă amintind cumva arta statuară a timpului (dr. Ottfried Neubecker, *Le grand livre...*, p.35) – se va fi menținut intact mai bine de jumătate de secol, până când armorialul de la Arlberg și cel al lui Conrad Grünenberg vor generaliza tratarea exclusiv simbolică, atât a figurii din scut, cât și a celei din cimier, figuri care se identifică (la alte proporții), până la suprapunere. Între aceste două trăsături morfologice, naturalismul “fotografic” pentru mării seniori, ale căror coifuri și scuturi de paradă își găseau o multiplă reprezentare (în plastica pietrelor tombale, de pildă), inclusiv într-o stemă măiestrit “reprodusă”, și naturalismul, de astă dată heraldic, pentru armoariile acelor nobili care, negăsindu-și exprimare artistică, se transformau, nu ca descriere, ci ca desen, în pure modele conceptual-formale, stemele Hunedoreștilor ocupă mai degrabă prima poziție; ceea ce blazonul armelor poate că ar fi omis, adică tocmai această foarte meșteșugită “deghizare” a corbului într-o acvilă cu vechi origini antice, desenul venea să compenseze, prin îndrăznelile pseudo-fotografice ale naturalismului heraldic. Corbul nu mai era o uzuală figură heraldică, ci un anumit corb, având, prin urmare, un anumit înțeles și dovedind astfel că bestiarul simbolic își putea asuma o metamorfozare după reguli proprii. Iar în sensul invers deja constatat, în loggia de la Hunedoara, corbul putea fi reprezentat cu aripile strânse, dacă, prin comparație și contrast cu probabilul cimier învecinat (vezi *supra*, nota 77), va fi avut rolul de a-i determina acestuia din urmă originea, într-un sens până la urmă, totemic. Dar aiurea, în afara acestui ansamblu (unul dintre primele pe care le-a dat Renașterea din Transilvania), corbul nu ar mai fi trebuit modificat, el exprimând prin el însuși ideea ce se dorea manifest exteriorizată...

⁸² În privința originilor și a înfăptuirilor lui Neagoe Basarab trimitem la lucrarea prof. Ștefan Ștefănescu, *Bănia în Țara Românească*, Editura Științifică, București, 1965. Amintim și a doua ipoteză a filiației directe a lui Neagoe din Basarab Țepeluș, enunțată de către Dan Pleșia și reluată de către Dan Cernovodeanu (în articolul *Reprezentări heraldice din vechi tipărituri și manuscrise românești (sec. al XVI-lea)*, în volumul *Țirgoviște, cetate a culturii românești, Lucrările Sesiunii Științifice din 21-23 decembrie 1972*, partea I, București, 1974, p.144).

⁸³ Obiectul pe care îl avem în vedere este chivotul de argint auriu de către frații Barbu, Părvu, Danciu și Radu Craiovescu mănăstirii Bistrița. Datând de la începutul secolului al XVI-lea și lucrat în argint, chivotul reprezintă un model de biserică ortodoxă de factură bizantină, având acoperișul ornamentat de mai multe pinioane gotice a căror arcadă este încheiată printr-o stema: un scut gotic (cu vârful puternic bombat și marginea superioară cu dublă retragere), încărcat cu o cruce pravoslavnică, timbrat de un coif (cu gratii?!), având în cimier o pasăre cu aripi strânse, probabil un corb (cf. arh. Sp. Cegăneanu, *Obiecte bisericesti*, Institutul de arte grafice Carol Göbl,

Domniei⁸⁴, în încercarea de a arăta, printr-o brizură *sui generis*, mutația survenită în structura dinastică a puterii; programul tipăririi cărților în centrele proaspăt deschise avea să multiplice acest nou însemn și, răspândindu-l în țară, să transmită astfel conștiinței românești elementele acestei influențe heraldice⁸⁵ de la particularul privat la

București, 1911, p.17 și fig.IV). Am reținut, din lucrarea mai sus amintită a prof. Ștefan Ștefănescu, relațiile constante pe care boierii Craiovești le-au întreținut cu spațiul cultural al Europei Centrale, prin intermediul Transilvaniei săsești (prof. Ștefan Ștefănescu, *op.cit.*, p.93-94), ceea ce ar putea presupune, în cazul acestui chivot, legătura indisolubilă dintre donatori și obiectul donației lor. Apoi, de vreme ce execuția pare a se datora unui atelier "gotic" (probabil din Banat – vezi Vasile Florea, *Istoria artei românești veche și medievală*, Editura Hyperion, Chișinău, 1991, p.368), care a știut a respecta pretențiile comanditarilor (de unde și inscripția figurată în litere slave), nici prezența unor armoarii nu putea fi întâmplătoare. Or, dacă aceste armoarii figurează pe un obiect dăruit de o anumită familie, nu vedem pentru ce n-am putea presupune, raportându-ne la ceea ce Michel Pastoureau numea "*les armoiries: un état civil au service de l'archéologue*" (Michel Pastoureau, *Traité d'héraldique*, p.247), că aceste însemne au aparținut Craioveștilor.

⁸⁴ Oricare ar fi proveniența unei asemenea zburătoare din armele pe care le atribuim Craioveștilor, vedem cum modelul tinde către o multiplicare (ceea ce este destul de nefiresc chiar și pentru arta metalelor de la noi; arh. Sp. Cegăneanu arăta chiar că "*o frapantă curiozitate a acestui chivot este numărul nesfârșit de păsări care decorează învelitoarea*"), cu valoare de laitmotiv. Iar regretatul Dan Cernovodeanu arăta într-un articol publicat acum 30 de ani – referindu-se la stema Țării Românești de pe frontispiciile Evangheliilor lui Matei și Luca din *Evangheliarul slavonesc*, lucrare tipărită de către Macarie chiar în 1512, anul venirii la tron a lui Neagoe Basarab – că "*...zburătoarea încoronată, cu capul conturnat și înfățișată în negru, ține în cioc o cruce latină plasată în bară și prezintă zborul semideschis, cât și aspectul mixt între acvilă și – de astă dată – corb*" (s.n., vezi Dan Cernovodeanu, *Reprezentări heraldice ...*, p.136). Apoi, primul cercetător care a presupus că această modificare (inclusiv terminologică, dacă luăm în considerare descrierile care vor preciza, de acum înainte, că este vorba de un *corb* – *ibidem.*, p.145), adică o brizură datorată mutației de putere din 1512, a fost Aurelian Sacerdoțeanu, adept al teoriei după care Neagoe Basarab ar fi într-adevăr fiul vornicului Părvu Craiovescul (vezi articolul *Contribuții la studiul diplomaticii slavo-române. Sfatul domnesc și sigiliile din timpul domniei lui Neagoe Basarab (1512-1521)*, în RSL, X, 1964, p.405-434, citat *apud*. Dan Cernovodeanu, *op.cit.*, p.144). Oricare ar fi realitatea ascendenței lui Neagoe Basarab, rămân certe următoarele: a. existența unei puternice comunități de interese între "partida" Craioveștilor și Neagoe Basarab (prof.Ștefan Ștefănescu, *Bănia...*, p.107-109), b. afișarea ostentativă și constantă a domnului ca fiu al lui Basarab Țepeluș (prof.Ștefan Ștefănescu, *ibidem.*, p.107, 109) și c. schimbarea certă produsă în stema de stat (acest din urmă fapt acceptat și de către Dan Cernovodeanu, *op.cit.*, p.145), proces care, în situația unei legitime continuități a puterii, ar fi avut puține motive de a se produce. Adăugăm la toate acestea că, în mod curios, pecetea lui Neagoe de pe când era încă boier (vezi Dan Cernovodeanu, *Știința...*, pl.LXXXIX, fig.3) nu avea nimic în comun cu armele dinastice, mai exact cu acele "*armes de préention*" pe care un veritabil "os de domn" ar fi fost în drept să le poarte, chiar și în Țările Române (vezi, de pildă armele – e drept, mai târzii – ale lui Nicolae Pătrașcu, *apud*. Dan Cernovodeanu, *ibidem.*, pl.VI, fig.5, pl.VII, fig.4-6).

⁸⁵ Vezi concluziile lui Dan Cernovodeanu cu privire la răspândirea concertată a armelor de stat cuprinzând un corb, constatată prin tipăriturile veacului al XVI-lea, în articolul *Reprezentări heraldice ...*, p.146-147. Adăugăm și folosirea de către autor a sintagmei "*pseudo-acvilă*", prin care se dorea indicarea unei poziții tipic acviline a figurii din armele de stat de după 1512, precum și continuarea, pe această cale, a evoluției heraldicii domnești deja atestate pentru secolele al XIV-lea și al XV-lea (Dan Cernovodeanu, *Reprezentări heraldice ...*, p.138). În plus, ceea ce se poate observa inclusiv pe pecetea lui Neagoe Basarab din 1517 (vezi Dan Cernovodeanu, *Știința...*, pl. IV, fig.5), pasărea devine mai "acvilină" ca niciodată, vădind

generalul public și oficial, deci chiar inversul procesului constatat pentru Transilvania începutului de secol XV.

Secolele următoare vor atesta însă, atât în Moldova și Țara Românească, cât și în Transilvania, destule exemple de înrăurire, ori de către armele de stat a celor particulare, ori de către armele particulare a celor de stat. Procedul, normal și logic, în ciuda nelegalizării lui, dovedește fără echivoc atașarea prin memorare a poporului la anumite valori, și receptivitatea la nevoia schimbării justificate a acestora.

UNE VIELLE EMBLÈME DE TRANSYLVANIE ET SES RAPPORTS AVEC L'HÉRALDIQUE DE LA FAMILLE DE HUNEDOARA

Résumé

En 1927, l'héraldiste transylvain Joseph Sebásty de Keöpecz publiait les armoiries sculptées sur un pilier de l'Église Noire de Braşov, en les attribuant l'appartenance à l'héraldique de la famille de Hunedoara, dont les plus fameux représentants ont été le grand capitaine Jean de Hunedoara et son fils puîné, le roi Mathias Corvin de Hongrie. Croyant voir dans l'oiseau de sable y peint le corbeau de cette famille, Sebásty de Keöpecz a réalisé une véritable histoire héraldique, à travers les diverses époques de l'existence de ces descendants présumés du roi Sigismond de Hongrie. Analysant nous-mêmes les armoiries concernées, nous avons essayé d'établir la vraie appartenance, par la suite non celle des de Hunedoara, mais l'une plus haute, plus vieille et plus fameuse: l'aigle de Transylvanie, oiseau héritée de l'insigne antique de l'état Romain et ancêtre des armoiries transylvaines modernes et actuelles de la Transylvanie.

---

perpetuarea unui însemn mai vechi prin allură, dacă nu prin culoare (căci transformarea în corb se produsese deja, după cum am arătat mai sus), abia aici intervenind împrumutul din însemnele boierești ale lui Neagoe, care înfățișau, în interiorul unui scut gotic cu baza rotunjită și turtită, următorul "badge": un șarpe, terasat de o pasăre cu aripile desfăcute – exemplar în care vedem doar o verigă între stema de pe chivotul dăruit de Craiovești mănăstirii Bistrița și corbul din stema de pe *Evangheliarul slavonesc* de la 1512.

LISTA ILUSTRĂȚILOR

- Fig.1.** Stema Transilvaniei din Biserica Neagră de la Brașov. Reproducere după Keőpeczi Sebéstyén József, *A brassai fekete Templom Matyas-Kori cimerei*, Cluj, 1927, p.4.
- Fig.2.** Stema regelui Matia Corvinul pictată în frescă pe portalul sud-estic al Bisericii Negre din Brașov. Reproducere după Keőpeczi Sebéstyén József, *op.cit.*, p.12.
- Fig.3.** Armele lui Iancu de Hunedoara ante 1453 (tipul I). Reproducere după *** *Matyas Kiraly*, Budapesta, f.a., p.193.
- Fig.4.** Timbrul armelor lui Iancu de Hunedoara ante 1453 (tipul I). Reproducere după arh.Möeller István, *A Vajda Hunyadi vár építésikora*, Budapesta, 1913, pl.XIX, fig.2.
- Fig.5.** Armele lui Iancu de Hunedoara conferite de către regele Ladislau Postumul la 1 februarie 1453 (tipul II). Reproducere după Keőpeczi Sebéstyén József, *op.cit.*, p.6.
- Fig.6.** Armele reprezentate pe luneta portalului bisericii catolice din Teiuș, ctitorie a lui Iancu de Hunedoara din anul 1449. Exemplu de plastică gotică târzie, cu o reprezentare heraldică încă neelucidată. Desenul autorului.
- Fig.7.** Pecetea medievală a Târgului Frumos. Exemplu de construcție heraldică având o probabilă origine comună cu stema Transilvaniei de la Brașov. Publicată de către Gh. Ghibănescu în ziarul "Opinia", nr. din 23 martie 1912, p.3, și republicată de către Dl. Ștefan S. Gorovei, *Mic îndreptar de heraldică (nu numai ieșeană)*, în AG, IV(IX), 1997, nr.1-2, p.329, fig.2. și în *Buletinul Institutului Român de Genealogie și Heraldică "Sever Zotta"*, nr.4-6, 2000.
- Fig.8.** Armele comitatului Alba înainte de Marea Unire. Reproducere după *** *A pallas nagy lexikona*, Budapesta, vol.I, 1897, p.495.
- Fig.9.** Sigiliul principelui Sigismund Báthory din 1595. Reproducere după Dan Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în Românie*, pl.XLIX, fig.1.
- Fig.10.** Sigiliul principelui Andrei Báthory din 1599. Reproducere după Dan Cernovodeanu, *op.cit.*, pl.XLIX, fig.3.
- Fig.11.** Stema Transilvaniei după Levinus Hulsius, *Chronologia, in que provinciae sequente pagina nominatae et in adjuncta tabula topographica comprehensae, breviter describuntur, ex variis fide dignis authoribus collecta*, Tipografia lui Christofor Lochner, Nürnberg, 1595, pagina de titlu (reproducere după Dan Cernovodeanu, *op.cit.*, pl.XLIV, fig.2).
- Fig.12.** Stema comitatelor Transilvaniei după atlasul geografic al lui F.I. v. Reilly, *Schauplatz der fünf Theile der Welt. Mit beständiger Rücksicht auf die besten Originalwerke in drei Theile zusammengetragen von einer Gessellschaft Geographen...*, Tipografia lui Ignaz Albrecht, Viena, 1789-1791, vol.I, pl.I, fig.7 (reproducere după Dan Cernovodeanu, *op.cit.*, pl.XLVI, fig.2).
- Fig.13.** Stema Marelui Principat al Transilvaniei, acordată de Maria Thereza prin diploma din 2 noiembrie 1765, după C. Reichenauer v. Reichenau, G. v. Csergheő, O. v. Bárcazy, *J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch (...). Der Adel von Siebenbürgen*, Nürnberg, 1898 (reproducere după Dan Cernovodeanu, *op.cit.*, pl.XLVI, fig.6).
- Fig.14.** Acvila Transilvaniei în reprezentare integrală, pe aversul groșilor de argint bătuți de către orașul Brașov între 1612 și 1614, după George Buzdugan, Octavian Luchian și Constantin I. Oprescu, *Monede și bancnote românești*, Editura Sport-Turism, București, 1977, p.163, nr.1131.
- Fig.15.** Armele Regelui Romanilor, după fresca din altarul Bisericii Evanghelice de la Sibiu (1445), cf. Ion Miclea, *Sibiu*, 1972, fig.28. Model heraldic având un mare prestigiu în arealul Central – European, această acvilă neagră a putut împrumuta păsării heraldice a Transilvaniei propria sa cromatică.
- Fig.16.** Stema lui Sigismund Báthory în calitate de principe al Transilvaniei, al Moldovei, Țării Românești și al Sfântului Imperiu, Cavalier al Ordinului "Lâna de Aur" (1596), după J. J. Chiffletius, *Insignia gentilitia Equitum Ordinis Velleris Aurei...*, Antwerp, 1632, p.155, nr.265 (reconstituirea autorului după descrierea din Jean N. Mănescu, *Les armes de la Transylvanie (XVIe-XXe s.)*, RRH, XXXI, 1-2, București, 1992, p.36).
- Fig.17.** Corbul familiei de Hunedoara într-o abordare contemporană domniei regelui Matia Corvin. Fragment dintr-o compoziție mai amplă, probabil de alianță. Desenul autorului după reproducerea din *** *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000-1541*, Galeria Națională Maghiară, Budapesta, 1994, p.334.
- Fig.18.** Corbul lui Iancu de Hunedoara deasupra unei coroane, decorație heraldică în piatră de la Hunedoara, pe extradosul unghiular al laturii de NE a aripii Matei. Reproducere după arh. Möeller István, *A Vajda Hunyadi vár építésikora*, Budapesta, 1913, pl. XXII, fig. 3.

Fig.1

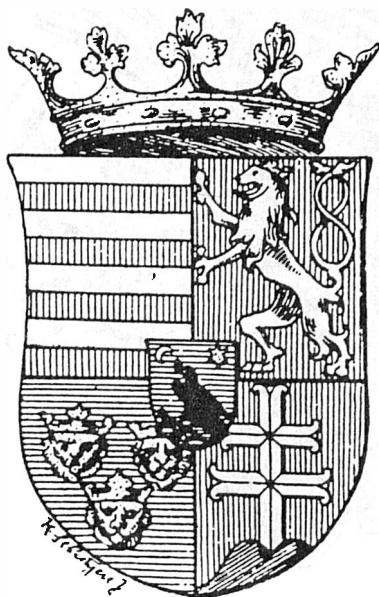

Fig.2

Fig.3

Fig.4

Fig.5

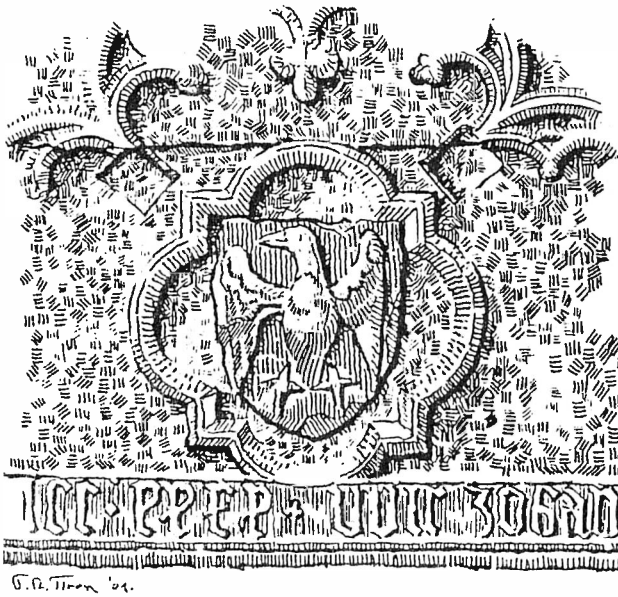

Fig.6

Fig.7

Fig.8

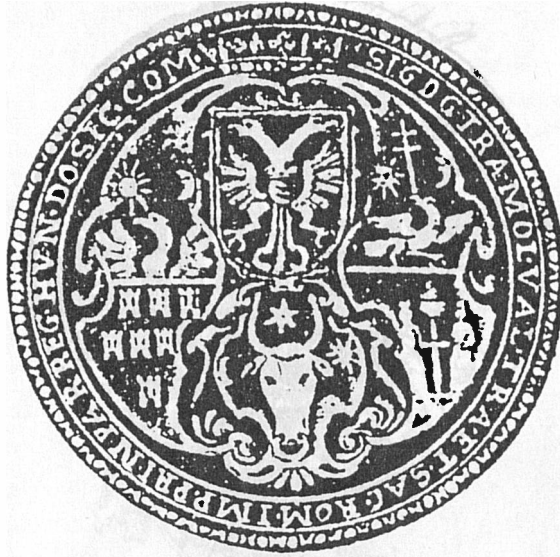

Fig.9

Fig.10

TRANSILVA:

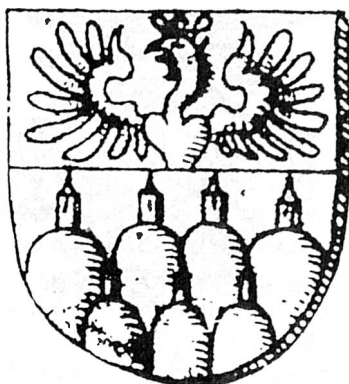

Fig. 11

Fig. 12

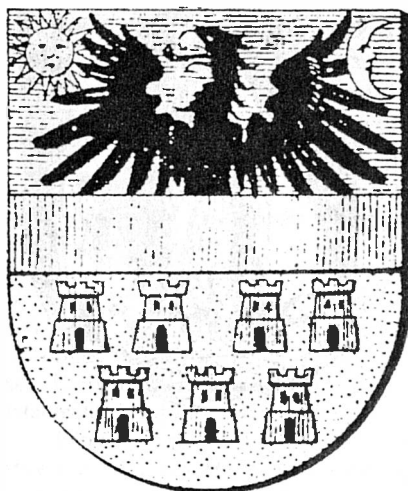

Fig. 13

Fig. 14

Fig. 15

Fig. 16

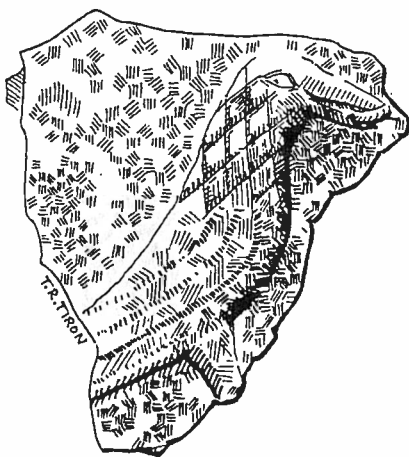

Fig. 17

Fig. 18

UN CTITOR UITAT LA PUTNA ȘI ASOCIEREA LA ATRIBUTELE PUTERII SUVERANE*

ȘTEFAN S. GOROVEI

Cu vreo cinci-șase ani în urmă, în timpul unei vizite la Mănăstirea Putna, am zărit în pronaos, în colțul marcat de mormântul cu baldachin al lui Bogdan III și de lespedeza surorii sale, Maria-Cneajna, un colț de piatră cu litere slavone. O cercetare nu se putea face atunci, locul fiind ocupat de icoane; am avut totuși, impresia că citesc literele – рника. Am presupus imediat – era singura presupunere care se putea face cu bun temei – că este un fragment din lespedeza funerară a unui sftinic (vistiernic sau vornic) înhumat la Putna. Investigația bibliografică a arătat că o asemenea piatră nu figurează, ca atare, în mai vechile lucrări de referință, fie din domeniul epigrafiei românești¹, fie referitoare în mod special la istoria Mănăstirii Putna². Nici importantul *corpus* al inscripțiilor epocii lui Ștefan cel Mare nu o menționează³. Totuși, despre fragmentul de lespede și despre mormântul care – întâmplător sau nu – îi corespunde sub pardoseală s-a scris, și încă destul de recent, cum voi arăta la locul potrivit⁴.

În vara anului trecut, două șederi mai liniștite la Putna mi-au îngăduit (cu binecuvântarea Părintelui Stareț și cu ajutorul unora dintre părinți) să cercetez pe îndelete această piatră, așezată în locul menționat, într-o poziție acum nefirească, paralel cu zidul care desparte pronaosul de ceea ce a fost cândva camera mormintelor, orientată, adică, pe direcția nord-sud. Concluziile mai largi, de un interes mai înalt, constituie materia expunerii de față. Încep cu ceea ce s-ar numi descrierea *tehnică*.

---

*Comunicare prezentată în cadrul celui de-al V-lea Seminar (Iași, 16 aprilie 2003) organizat de *Programul de cercetări privind ideologia medievală a Puterii*, cu tema **Ștefan cel Mare. Fețe ale Puterii**.

¹ Eugen A. Kozak, *Die Inschriften aus der Bukovina. Epigraphische Beiträge zur Quellenkunde der Landes- und Kirchengeschichte*, I. *Steininschriften*, Viena, 1903, cap. IX. *Putna*, p.60-97 (v. și observațiile, nu întotdeauna drepte, ale lui N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, VI, București, 1904, p.616-623); N. Iorga, *Românismul în trecutul Bucovinei*, [Cernăuți] 1938, p.368-372, dă traduceri în limba română, cu mențiunea : „S-au întrebuințat lecturile lui Eug. Kozak, *Die Inschriften aus der Bukovina*” (p.361, n.1).

² Dimitrie Dan, *Mănăstirea și comuna Putna*, București, 1905; cf. capitolul IV, *Mormintele ctitorești din Mănăstirea Putna*, p.34-41. Autorul notează, însă – după rezultatele cercetărilor austriece – că în pronaos „s-a mai aflat, lângă mormântul lui Bogdan voievod, un mormânt, fără piatră mormântală, despre care nu se știe cine odihnește într-însul” (p.39). Deci piatra a ieșit la iveală ulterior, probabil în cursul restaurărilor de după al doilea război mondial (v. și *infra*, p.262 și n.25). Poate că publicarea materialelor lăsate de regretatul arheolog N. Pușcașu va aduce lămuririle necesare.

³ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p.246-275 (pietrele funerare).

⁴ Cf. *infra*, p. 262 (cu notele 24-26).

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXI, 2003, p. 257-270

În forma ei de azi, piatra are dimensiunile de circa 53 cm x circa 80 cm; este un fragment dintr-o lespede funerară căreia îi lipsesc laturile mici (părțile dinspre cap și picioare). Textul inscripției a fost foarte îngrijit săpat, cu litere elegante, înalte de circa nouă centimetri; ceea ce a mai rămas din el (26 de litere) se poate citi așa:

– ... **ѢРЬНИКА ЇВАНА СТЕФАНА В** ... – pe latura lipită de perete;

– ... **ЧИ МЦА Ю** ... – pe latura opusă, dinspre pronaos.

Latura vestică a pietrei e foarte tocită și ea este supusă în continuare degradării de tălpile celor care participă la slujbă, indiferenți la această urmă a trecutului. Văleatul a fost, de aceea, foarte cu greu citit, literele-cifre fiind stabilite și prin compararea cu datele altor inscripții din aceeași epocă.

Fragmentele acestea două se pot întregi astfel:

<вист>**ѢРЬНИКА ЇВАНА СТЕФАНА В<ОЕВОДА>** // <иже прѣстависа къ вѣчнымъ>
вбитѣлемъ въ лѣто **ꙗци**чи, м(ѣса)ца ю<нѣ е/нѣ е>...

Pentru rest, se poate propune o întregire conform tipicului acestui gen de izvor scris :

Съи естъ гробъ раба Божіи пана ....

sau

Съи гробъ сътвори ...

Însă genitivul în care se află cuvântul *vistiernic*, <вист>**ѢРЬНИКА**, ne îndreaptă mai degrabă spre prima formulă.

Din cifrele văleatului, se citesc cu claritate zecile și unitățile, **98**; fiind menționat numele lui Ioan Ștefan voievod, e de înțeles că cifrele pentru mii și sute nu pot fi decât **69**. Avem, deci, anul de la Facerea Lumii **6998** iar de la Hristos **1490**.

În intervalul 1457-1490, la marea vistiernie a Moldovei se constată următoarea succesiune⁵:

Stanimir	1457 – 1458
Iuga	1458 – 1479
Chiracola	1479 – 1484
Boldur	1486 – 1491.

Dintre aceste patru personaje, a căror activitate ocupă 35 de ani din domnia lui Ștefan cel Mare, ies din discuție primul și ultimul. Primul, **Stanimir**, e un boier a cărui prezență (sporadică⁶) în sfatul domnesc se plasează înainte de zidirea Mănăstirii Putna (1466) și e foarte puțin probabil ca el – personaj despre care, deocamdată, nu mai avem alte știri – să fi murit tocmai după 32 de ani de la ieșirea din funcție și să fi fost înhumat în biserica Putnei.

⁵ Cf. Aurelian Sacerdoțeanu, *Divanele lui Ștefan cel Mare*, în „Analele Universității «C. I. Parhon»”, 5, București, 1956, Seria științe sociale (istorie), p.204; N. Stoicescu, *Lista marilor dregători ai Moldovei (sec.XIV-XVII)*, în AIIAI, VIII, 1971, p.419 – aici, menționarea lui Boldur ca vistiernic la 1479 martie 9 provine dintr-un document a cărui falsitate a fost demonstrată de Fr. Pall încă din 1933 : cf. DRH, A. Moldova, II (1449-1486), volum întocmit de Leon Șimanschi în colaborare cu Georgeta Ignat și Dumitru Agache, București, 1976, p.455.

⁶ Cf. DRH, II, nr.65 (p.95-96), 66 (p.97-98), 67 (p.99-100), 70 (p.103-104); v. și comentariul de la p.128.

Ultimul, **Boldur**, iese și el din discuție, întrucât a trăit încă mult peste văleatul 6998 : a fost unul dintre eroii războiului cu polonii, din octombrie 1497 și a murit după 14 martie 1503⁷.

Dintre ceilalți doi, **Chiracol** sau Chiracola e un boier din categoria lui Stanimir: în afara dregătoriei pe care o preia în 1479 – între 24 mai⁸ și 11 august⁹ – și o deține până în 1484¹⁰, paralel, se pare, cu aceea de mare vameș al țării¹¹, nu mai avem nici o altă știre despre el.

Astfel, pe cale logică, nu rămâne decât **Iuga**, mare vistiernic în perioada 1458-1479¹², ulterior membru al sfatului domnesc fără dregătorie, până în mai 1484.

Dar, odată ajunși la acest personaj, fața lucrurilor se schimbă, întrucât vistiernicul Iuga e bine cunoscut ca un mare donator la Putna. În 1476, la 25 ianuarie, 1 iunie și 20 iunie¹³, el a făcut danii însemnate Mănăstirii Putna – cădelnițe și chivote, bani lichizi, cai, oi, precum și satul Șirăuți, în ținutul Cernăuților. Înainte de zidirea Putnei, același Iuga dăruise Mănăstirii Moldovița, la 1462, trei dvere, un pocrovăț, mânecuțe (toate de damasc roșu), o cădelniță, un cal și 25 de galbeni¹⁴. Pentru toate aceste patru mari danii, vistiernicul Iuga a lăsat documente scrise, cu clauze identice: pomeniri, slujbe și rugăciuni pentru el, pentru soția Nastea, pentru „copilul meu iubit”, Mihul (ceașnic la 1476) și pentru „fiica mea dragă”, Sofia (Soțea). Toate cele patru acte sunt redactate ca un fel de contracte, în care ambele părți își asumă reciproc convenitele responsabilități: egumenul Anastasie al Moldoviței, la 1462 și arhimandritul Ioasaf, egumenul Putnei, la 1476, făgăduiesc donatorului că slujbele și rugăciunile se vor face „până când va fi acest sfânt loc”. În toate cele patru acte, Iuga este arătat ca *fiu și prieten* (sau este evocată dragostea de fiu și prietenia sa). În toate cele patru acte, donatorul se intitulează, cu mândrie, „pan Ignatie numit Iuga, marele vistiernic al lui Ioan Ștefan voievod”¹⁵. Recunoaștem, în această intitulare, o parte din inscripția funerară de la Putna: și acolo, personajul înhumat este identificat nu prin simpla menționare a dregătoriei, ci prin raportarea la domnul țării: „al lui Ioan Ștefan voievod”. Nu altfel se

---

⁷ Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV-XVII*, București, 1971, p.262.

⁸ DRH, II, nr.218, p.331-332.

⁹ *Ibidem*, nr.219, p.333-334.

¹⁰ Ultima mențiune la 29 mai (*ibidem*, nr.262, p.402-403). Pentru intervalul 29 mai 1484 – 14 septembrie 1486, nu sunt cunoscute documente cu marea mărturie, așa încât nu se poate preciza momentul când Sima Boldur a succedat lui Chiracol.

¹¹ I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913, p.369-370.

¹² Înainte de 24 mai 1479 – v. mai sus, pentru Chiracol. Însă e interesant că el e menționat, *cu dregătorie*, și într-un document din 6987 septembrie 20 (DRH, II, nr.221, p.337-338). Aceasta nu poate avea o explicație logică în succesiunea normală la dregătorie, dar s-ar explica deplin dacă, în adevăr, începutul anului ar fi fost la 1 septembrie, anul de la Hristos fiind, în acest caz, 1478. Pentru această întoarcere la anul de la 1 septembrie – cf., recent, Alexandru Nichitici, *Începutul anului calendaristic în cancelaria statului moldovenesc medieval*, în „Pergament. Anuarul Arhivelor Republicii Moldova”, II, 1999 (Chișinău, 2001), p.217-241.

¹³ DRH, A, II, nr.205 (p.310-311), 207 (p.314-315) și 208 (p.315-316).

¹⁴ *Ibidem*, nr.102, p.144-145.

¹⁵ Traducerile românești, publicate în DRH, dau forma „vistier”; cum toate celelalte dregătorii cu nume formate în chip similar au aceeași desinență *-nic* (vornic, ceașnic/paharnic, stolnic, postelnic), nu văd nici un motiv pentru a renunța la forma textelor slave, *vistiernic*.

intitulează, în inscripția lespezii funerare de la Bălinești, Ioan Tăutu, marele logofăt al lui Ștefan voievod.

Despre pan Ignatie numit Iuga nu avem nici un fel de alte informații. Nu se știe cărei familii îi aparține soția sa, nu se știe ce au devenit copiii săi, Mihul și Sofia, morți – s-ar părea – înainte de sfârșitul veacului: la 1499, e menționată doar Nastea¹⁶. Din informațiile azi cunoscute, se vede că panul Iuga nu pare a fi avut nici o proprietate moștenită: atât satul Șirouți, cât și viile de la Hârlău erau cumpărături. În schimb, personajul dispunea de numerar și de argintărie. Este o constatare importantă, asupra căreia voi reveni de îndată.

Nu cred că mai poate încăpea vreo îndoială cu privire la identitatea celui înhumat în biserica Mănăstirii Putna și din a cărui piatră funerară s-a mai păstrat un fragment: este, desigur, vistiernicul Iuga, mare „prieten” al ctitoriilor voievodale și generos donator la Putna. Alături de aceste danii, îl identifică perfect chipul în care el însuși se recomandă în actele sale, ca și pe piatra de mormânt : „marele vistiernic al lui Ioan Ștefan voievod”. Îngroparea sa în biserica menită a fi necropola familiei lui Ștefan cel Mare generează, însă, un șir de întrebări care par a lumina un drum necercetat în istoria noastră medievală.

Mai trebuie – înainte de a păși pe acest drum – să observăm câteva detalii. Ultimele mențiuni documentare ale lui Iuga, ca sftenic fără dregătorie în fruntea sfatului domnesc (al cincilea), datează din mai 1484; lespedea funerară dă vâleatul 6998, adică A.D. 1490. E o constatare care ne apare stânjenitoare, întrucât ne-am obișnuit să credem că dispariția unui personaj (mai ales unul oficial) din acte coincide, aproximativ, cu trecerea lui din această viață. Din acest punct de vedere, distanța de șase ani e, în adevăr, stânjenitoare. Dar e de acceptat că nu întotdeauna ieșirea din viața publică trebuie să coincidă cu ieșirea pură și simplă din viață. O mare dramă de familie, o boală grea, o înfruntare cu domnul – iată câteva motive, la întâmplare, care puteau determina pe cineva să părăsească scena vieții publice. Un mare dregător ieșit astfel din lumina reflectoarelor noastre putea intra (de bună voie ori silit) în monahism, pentru a-și petrece ultimii ani ai vieții sale în smerenie și în rugăciuni; exemplul cel mai potrivit îl oferă fostul mare vistiernic Ieremia, care a trăit ca Evloghie monah, în ctitoria sa de la Sălăgeni, cel puțin 17 ani (1529-1546), după ce își pierduse dregătoria cu vreo alți șase ani mai înainte¹⁷. Așa stând lucrurile în „istoria ca realitate” – adeseori diferită de istoria povestită de izvoare și de regulă diferită de istoria reconstituită de istorici ! – cei șase ani de tăcere asupra lui Iuga vistiernicul nu mai constituie o paranteză stânjenitoare. Se poate întâmpla că și-a pierdut copiii în marele vârtej al anului 1484, se poate întâmpla că el însuși a dobândit răni grele în luptele din acel an sau vreo altă boală și a fost silit să renunțe la prezența în sfatul domnesc, după ce activase acolo vreme de numai puțin de 26 de ani. Exclud **cu toată certitudinea** posibilitatea unui conflict cu domnul – ceea ce n-ar mai fi îngăduit înhumarea sa în Putna, sub o piatră căreia tocmai numele lui Ștefan voievod îi dă maxima însemnătate și strălucire. Deopotrivă, **exclud cu toată certitudinea** ipoteza intrării sale în monahism, tocmai pentru faptul că piatra funerară îl

¹⁶ DRH, III (1487-1504), volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și N. Ciocan, București, 1980, nr.244, p.433-436 (se menționează o vie la Hârlău, danie a vistiernicului Iuga la Voroneț, unde domnul dă și altă vie, cumpărată acum de la soția răposatului vistiernic, cneaghina Nastea). O întărire similară și pentru Mănăstirea Bistrița (nr.246, p.438-443).

¹⁷ Cf. Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători ...*, cit., p.304.

înfățișează cu titlul de care el trebuie să fi fost foarte mândru : *vistiernicul lui Ioan Ștefan voievod*. Trebuie, deci, să rămânem la aceste două constatări: prima – Iuga a ieșit din dregătorie la 1484 și a murit la 1490; a doua – a fost înhumat nu în vreo ctitorie personală (dacă va fi existat vreuna), ci în chiar necropola familiei domnului său. O asemenea cinstire ne îngăduie să afirmăm că, pentru Ștefan cel Mare însuși, fostul său vistiernic era, și el, **un ctitor al Putnei**.

Că Iuga a fost înhumat *în biserică* și nu în afara ei, o arată ceea ce s-a mai păstrat din lespedeza sa funerară. Literale așa de elegante care compun numele lui Ioan Ștefan voievod, ca și delicatul ornament care le precede, nu și-ar mai fi păstrat prospețimea de azi dacă lespedeza ar fi stat afară.

Aceste constatări ne obligă să readucem în discuție un fapt evidențiat acum aproape 150 de ani. La 1856, cu prilejul deschiderii criptelor de la Putna, comisia cesarocrăiască a avut surpriza să găsească în pronaos un mormânt în plus față de cele marcate de pietrele cunoscute. Reamintesc faptul că în pronaosul bisericii Mănăstirii Putna se află – în dreapta – mormântul lui **Bogdan III**, la perete, înălțat și cu baldachin, și al surorii sale, **Maria-Cneajna**, cu lespedeza așezată la nivelul pardoselii; în chip simetric, se află – în stânga – mormântul doamnei **Maria** a lui Petru Rareș, la perete, înălțat și cu baldachin, și al lui **Ștefan cel Tânăr** (Ștefăniță), cu lespedeza așezată la nivelul pardoselii. Meticuloșii cercetători de la 1856 au identificat, la picioarele criptei lui Bogdan III, un „al cincilea mormânt, despre care nu se face nici o mențiune între mai sus amintitele monumente și pietre funerare din pronaos”¹⁸; s-a văzut, în acest mormânt, craniul răposatului, „complet învelit, acoperit cu o căciulă de blană, rotundă”¹⁹, precum și veșmintele bogate, „veșminte care constau din stoffe de mătase, inițial – probabil – roșii, foarte grele”; sub această primă piesă vestimentară, s-a putut zări o alta, „scurtă, națională, cusută cu mici nasturi de metal în formă de mazăre, trecuți în oxidare, descusuți, la mâini împodobită cu fluturi din metal nobil”²⁰. Trec peste caracterizarea de „națională” a acelei haine scurte, caracterizare nepotrivită (în chip identic s-a vorbit despre broderia de pe gulerul cămășii logofătului Tăutu !), pentru a sublinia judiciosul raționament al „comisarilor” de la 1856 ; la întrebarea „cui poate să fi aparținut [...] cadavrul aflat îmbrăcat din al cincilea mormânt” din pronaos²¹, ei au formulat un răspuns de o logică perfectă *în premise* : „trebuie să se conchidă, din faptul că în biserică sunt înmormântați numai membri ai familiei de ctitori, a lui Ștefan cel Mare, și că stoffele bogate de îmbrăcăminte, descoperite pe cadavru, asemănătoare celorlalte veșminte princiare, confirmă că acesta este un mormânt al unui descendent al pomenitei familii princiare...”²²; la *concluzie*, însă, „comisarii” au căzut în capcana informațiilor documentare și au identificat pe răposat cu Alexandru, fiul lui Ștefan cel Mare. Azi știm, datorită letopiseșului așa-numit „anonim” sau de la Bistrița și letopiseșului zis „Putna I”, că acest fiu domnesc a fost îngropat la Mănăstirea Bistrița, „lângă străbunicul lui,

¹⁸ Ion Zugrav (†), Vasile M. Demciuc, *Commissionsprotokoll über die Eröffnung der Klostergrüfte von Putna*, în CC, (Serie nouă – „Analele Universității «Ștefan cel Mare»”, Secțiunea istorie), 2 (12), Suceava, 1996, p.391.

¹⁹ *Ibidem*, p.392.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*, p.399.

²² *Ibidem*, p.400.

Alexandru voievod”²³. Dar cele două letopisețe nu erau cunoscute la 1856, așa încât „comisarii” au fost îndreptățiți să ajungă la acea concluzie.

Respingând, pe drept cuvânt, această atribuire, d-l Claudiu Paradais a sugerat, în 1982, că am avea de-a face cu mormântul Mariei Despina, doamna lui Radu cel Frumos și soacra lui Ștefan cel Mare, moartă la 11 mai 1500 și îngropată în Mănăstirea Putna²⁴; cu acel prilej, d-l Paradais afirma, în treacăt, că acest „mormânt enigmatic” a fost „marcat recent cu o frântură de lespede găsită în mănăstire”²⁵. Câțiva ani mai târziu, în masivul volum dedicat comorilor Putnei, același autor a descris sumar lespede fragmentară „încastrată aici cu prilejul ultimei restaurări a bisericii, după anul 1970”; d-sa a observat că pe lespede «se pot descifra data de 6998 (= 1490) și câteva cuvinte slavonești din care ar rezulta că „Io Ștefan voievod” a făcut-o pentru mormântul unui vistiernic»²⁶; fără să pună în relație cuvintele descifrabile ale inscripției funerare cu informațiile documentare despre vistiernicul mare donator la Putna, d-l Paradais a conchis că respectiva lespede „nu are nici o legătură cu mormântul pe care-l marchează”²⁷ și a rămas la opinia că „ocultul mormânt de la Putna ar putea fi atribuit, cu destul temei, doamnei Maria Despina, soția lui Radu cel Frumos”²⁸.

După toate cele înfățișate până aici, cred că nu se poate susține atribuirea acestui mormânt doamnei Maria Despina și mi se pare mai credibilă ipoteza că acolo a fost îngropat marele vistiernic Iuga. Așezarea fragmentului de lespede funerară tocmai în acel loc a fost, desigur, o întâmplare, dar ea a avut un temei logic : singurul fragment de lespede funerară descoperit, foarte probabil²⁹, în biserică a fost așezat pe singurul mormânt lipsit de lespede funerară !

*

În afara faptului că a fost înhumat în biserica destinată de Ștefan cel Mare a fi necropolă de familie, marele vistiernic Iuga nu are nimic spectaculos în biografia sa³⁰. Despre personalitatea lui, însă, ne vorbesc cele patru acte ale sale, redactate după un formular unic; alături de ele, este deosebit de sugestivă și bogăția daniilor, dar și – mai ales – *absența unor proprietăți funciare moștenite*. Această din urmă realitate poate să aibă trei cauze : personajul era fie un străin de țară (cum va fi logofătul Toader

²³ *Croniclele slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1959, p.11 și 47 (text slav), 20 și 52 (traduceri).

²⁴ Claudiu Paradais, *Mormintele voievodale de la Putna*, în MMS, LVIII, 1982, 3-4, p.256 („Opinăm, în consecință, că neidentificatul mormânt de la Putna, ar putea fi atribuit, cu destul temei, doamnei Maria Despina, soția lui Radu cel Frumos”). V. și p.263-264.

²⁵ *Ibidem*, p.256.

²⁶ Idem, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, Iași, 1988, p.39, n.34. Din păcate, autorul nu precizează cui aparține lectura fragmentelor de inscripție – d-sale sau altcuiva – așa încât micile erori rămân fără ... paternitate certă !

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*, p.39 (cf. și *supra*, n.24).

²⁹ Presupun aceasta, întrucât e singurul fragment de lespede funerară refolosit în biserică; fragmente ale altor lespezi funerare se află în lapidariul din curtea Mănăstirii.

³⁰ Mihai Costăchescu, *Arderea Târgului Floci și a Ialomiței în 1470. Un fapt necunoscut din luptele lui Ștefan cel Mare cu muntenii*, Iași, 1935, p.54-56; pe aceste informații se întemeiază și „vocea” redactată de Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p.277.

„Bubuiog”), fie un om foarte de jos, care nu moștenise nimic de la înaintașii săi (caz absolut exclus pentru vremea aceasta), fie – din contra – aparținea celui mai înalt nivel social, *familiei domnitoare*. Elementele după care s-ar putea discerne poziția reală a personajului nostru sunt foarte puține. Judecând după prenumele *Iuga* – purtat de a frate al bunicului lui Ștefan cel Mare – dar și după ceea ce s-ar putea interpreta ca o preferință pentru *damascul roșu* (material din care au fost făcute broderiile liturgice dăruite de el și, foarte probabil, veșmântul cu care a fost înmormântat), sunt înclinat a susține apartenența marelui vistiernic la neamul din care se trăgea însuși domnul țării.

În fine, trebuie să se observe că *Iuga* a fost coborât în cripta putneană și nu într-o eventuală ctitorie de familie pe vremea când soția sa era încă în viață (mai trăia și în noiembrie 1499), deci nu s-ar putea spune că avem de-a face cu un bătrân sftetic rămas fără familie și față de care domnul țării și-a arătat recunoștința, atât pentru slujba credincioasă, cât și pentru bogatele daruri făcute Putnei. Pe de altă parte, această înhumare se face într-un moment când Putna nici nu-și împlinise, încă, rolul său de necropolă a familiei lui Ștefan : abia se îngropaseră acolo Maria de Mangop (1477) și micii principii Bogdan (1479) și Petru (1480); între doamnă și copii, la 1478, s-a coborât acolo și trupul bătrânului Mitropolit Teoctist I (întâmplare care, din aceeași perspectivă, pune și ea întrebări tulburătoare ...). Așa stând lucrurile, trebuie să admitem că înhumarea vistiernicului *Iuga* la Putna a fost urmarea nu a cererii familiei sale, ci a voinței *marelui ctitor*, care era domnul însuși. Necropola dinastică fiind o expresie a conștiinței dinastice³¹, înmormântarea cuiva acolo, *încă din timpul vieții ctitorului*, implică (vrând-nevrând !) și calitatea de părtaș la ctitorie, și/sau pe aceea de rudă apropiată. Șase ani mai târziu, când propriul fiu și moștenitor al lui Ștefan cel Mare a trecut la cele veșnice, a fost dus nu la Putna, ci la Bistrița, „lângă străbunicul lui”.

*

Cazul lui Ignatie-Iuga – unic, se pare, la Mănăstirea Putna – ne obligă să aducem pe terenul actualei cercetări cazurile altor boieri, mari dregători și sftnici domnești, îngropați în bisericile unor mănăstiri menite a fi necropole principale sau în alte biserici și mănăstiri ctitorite de principii Moldovei. Astfel, după cazul lui *Micotă*, pârcaș de Neamț – mort la 1 octombrie 1495 și îngropat în biserica Mănăstirii Neamțului, sub o piatră împodobită de „Io Ștefan voievod, domn al Țării Moldovei”³² – avem câțiva sftnici ai lui Petru Rareș îngropați în ctitoriile acestuia. Nu este, poate, relevant cazul lui Toma, marele vistiernic al lui Petru Rareș, mort la 21 august 1543 și îngropat în biserica Sf. Dumitru din Suceava, ctitoria domnului său, sub o lespede pusă de soția sa³³; poate nici înmormântarea, la Mănăstirea Probota, a pârcașului Frățian de Neamț, la 1544, nu va fi socotită relevantă, dat fiind faptul că, după cât se pare, familia

³¹ Andrew W. Lewis, *Le sang royal. La famille capétienne et l'État, France, X^e – XIVe siècle*, Paris, 1986, p.79, cu referire la Saint-Denis : „L'existence d'une nécropole familiale implique une forme de conscience de soi, qui en l'occurrence était probablement dynastique ...”. În aceeași lucrare (p.77-79), observații și despre nume „încărcate de o semnificație particulară”, „investite cu conotații speciale”, folosite pentru a marca apartenența la dinastie sau legăturile cu ea. Vistiernicul lui Ștefan cel Mare ar putea fi purtătorul unui asemenea nume ?

³² *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă ..., cit.*, p.261.

³³ Maria Magdalena Székely, *Sftnicii lui Petru Rareș*, Iași, 2002, p.343-352.

soției sale se afla în legături mai vechi cu acest lăcaș³⁴. Însă înmormântarea, în 1545, tot la Probota, a lui Nicoară Hâra, părcălabul de Hotin, începe să corespundă mai limpede modelului pe care îl sugerează prezența lui Ignatie-Iuga în necropola princiară de la Putna: Hâra aparținea unei familii care avea propria ctitorie, la Zaharești, unde el însuși pusese (1542) o piatră pe mormântul mamei sale, Marena; neamul său a rămas legat, până târziu (și prin urmașii pe linie feminină), de acest sat. Și totuși, mormântul acestui foarte fidel servitor al lui Petru vodă se află în necropola princiară de la Probota³⁵. Și tot acolo s-a făcut un loc până și nefericitului portar de Suceava Petru Vartic³⁶, deși tăiat pentru (nedovedită) hiclenie de Iliș Rareș (7 aprilie 1548).

Dacă înmormântarea într-o biserică este un drept derivat din calitatea de ctitor al respectivului lăcaș, atunci, în chip evident, trebuie să acceptăm că acești boieri erau socotiți printre ctitorii Probotei. Tot acolo se află și o adevărată necropolă a familiei Stroici, cu morminte pentru membri din două sau poate chiar trei generații³⁷. În cazul acestora din urmă, s-ar putea vorbi de exercitarea unui drept (moștenit) de ctitorie³⁸. Dar în cazul celorlalți boieri îngropați la Probota³⁹?

Un început de lămurire ni-l dă tot Probota. În actul de închinare a acestei mănăstiri către Patriarhia de Ierusalim (Sfântul Mormânt), redactat de Mitropolitul Dosoftei la 1676/1677 (7185), se află o formulă care ar fi trebuit să dea și până acum de gândit istoricilor; anume, se spune că, după stricarea mănăstirii la 1621/1622 (7130),

³⁴ *Ibidem*, p.265-267.

³⁵ *Ibidem*, p.193-205. E interesant de constatat că și un frate al lui Nicoară Hâra, anume părcălabul de Hotin Ioan Hâra, a fost înmormântat nu în lăcașul ctitorit de familia sa la Zaharești, ci în biserica Mănăstirii Humor – cf. Petronel Zahariuc, *O genealogie de refăcut: familia Hâra*, în AG, I (VI), 1994, 3-4, p.227-228.

³⁶ Maria Magdalena Székely, *op. cit.*, p.304-320.

³⁷ Cf. Voica Maria Pușcașu, *Lespezile funerare de la mănăstirea Probota*, I și II, în AG, II (VII), 1995, 1-2, p.147-157 și, respectiv, III (VIII), 1996, 1-2, p.255-268.

³⁸ Ipoteza aceasta ar necesita o discuție separată, pentru explicarea unor fapte neclare; astfel, în stadiul actual al cunoștințelor noastre, înrudită cu ctitorul Probotei era, *cu certitudine*, ramura lui Luca Stroici, prin soția acestuia, Păscălina, nepoata de fiică a fratelui uterin al lui Petru Rareș, Toader părcălabul de Hotin – cf. Maria Magdalena Székely, *Noi contribuții la genealogia familiei Stroici*, în AG, II (VII), 1995, 1-2, p.67-70, cu îndreptările aduse de autoare, *Sfeticii lui Petru Rareș*, *cit.*, p.177-179 (și anexa 16); dar, din această ramură se îngroapă la Probota doar Păscălina și, *poate*, fiul ei, Ionașco Stroici (Voica Maria Pușcașu, *op. cit.*, I, p.153 și n.26; II, p.267); în schimb, aproape toată familia lui Simion (el, soția, doi băieți și o fată) și-a aflat locul de veci acolo, ceea ce justifică observația că „familia Stroici – și, în mod special, [ramura lui] Simion Stroici – a fost ctitoră la mănăstirea Probota” (*ibidem*, p.155; subl. aut.). Era, însă, soția sa o „nepoată a Mariei Rareș” (*ibidem*)? Dacă acceptăm ipoteza că și o soră a fraților Stroici, anume Vasilca, a fost îngropată la 1569 de tatăl lor, Ion Stroici, „în mănăstirea sa, în Probota” (*ibidem*, p.152 și 155, n.28), unde s-a înhumat, două decenii mai târziu, și cel de-al treilea frate, Grigore, fost egumen al Probotei (*ibidem*, II, p.262), atunci întreaga problemă trebuie rediscutată, în lumina eventualului rol ctitoricesc *mai vechi* al Stroiceștilor. La Humor, de pildă, urmașul vechilor ctitori devine „al doilea ctitor”, după Toader „Bubuiog”, al noului lăcaș.

³⁹ D-na Voica Maria Pușcașu a remarcat, cu dreptate, caracterul special al înhumărilor boierești de la Probota : „Înmormântarea unor personaje boierești în cuprinsul pronaosului Probotei Noi apare ca un act subiectiv – inițial o *manifestare a voinței (și permisiunii) domnești*, cu ample semnificații ținând de acordarea privilegiilor, fie ele și *post-mortem*” (Voica Maria Pușcașu, *op. cit.*, II, p.268; subl. aut.).

Probotă a cunoscut o perioadă foarte grea, stând chiar și descoperită vreme de doi ani, întrucât „*fiind domnească, nime nu cuteza să se facă ctitor* să o acopere”. A trebuit să ajungă domn Vasile Lupu pentru ca, luând Probotă direct sub ocrotirea lui, să *conceadă* („dède voe”) vărului său, marele postelnic Iorga, dreptul de a acoperi biserica mănăstirii; în același timp, domnul însuși a refăcut zidul de incintă iar fratele său, marele paharnic Gheorghe, a reparat trapeza (e drept, în schimbul unui munte cedat de soborul întreg)⁴⁰.

Ideea exprimată de Dosoftei se regăsește, câteva decenii mai înainte, în testamentul lui Miron vodă Barnovschi, din 1633; în legătură cu Mănăstirea Bârnova, fostul domn al Moldovei spune în preziua tragicului său sfârșit: „Pentru sfânta Monastire Bârnova, care iaste începută de noi, vedem că după vremi ce stătură, alt nime nu va putea să o săvârșească, *numai o putere domnească*. Pentru aceea, de va alege Dumnezeu un domn creștin ca acela să o săvârșască, Dumnezeu să-i fie întru ajutor”⁴¹. În adevăr, mănăstirea începută de Miron vodă a fost isprăvită de un domn al Moldovei, Istratie Dabija, soțul unei nepoate colaterale a ctitorului mare⁴². Evident că respectiva prevedere testamentară nu se referă la puterea economică a vreunui succesor în scaunul domnesc: existau, desigur, destui boieri foarte bogați, în stare să desăvârșească zidirea mănăstirii. E, la mijloc, ca și în cazul Probotei, *cutezanța de a se face ctitor* la o ctitorie domnească, precum spune foarte lămurit Dosoftei. Ceea ce amintește o întâmplare povestită de Miron Costin în legătură cu trecerea puterii domnești de la Vasile vodă Lupu la Gheorghe vodă Ștefan: «La Roman petrecându Ștefan vodă, cerca în toate părțile și acmu unile, apoi altele de a lui Vasilie vodă tupilate, ori odoară, ori bani. Den dzi în dzi să vădiia unile la un loc, altele la altu loc. S-au oblicit și la sluga lui credzută încă den boierii lui, anume Gătoaie, un surguci de a lui Vasilie vodă tupilat la dânsul de câțva preț, trimițându-l pe dânsul la toate ce să lua den casa lui Vasilie vodă, pentru credința și pre sama lui era odoarăle, câte să lua. Multu au stătut în gându Ștefan vodă, cu ce gându l-au făcut acel furțușag acea slugă a lui. Nu știu ce i-au părut pre dânsul și dentr-alte sémne mai denainte și den fapta aceasta cu surguciu, i-au tăiat capul în Roman, dzicându că: „De ar hi oprit unu lucru ce i s-au cuvinit lui, l-ași hi iertat eu. El au furat *un lucru ce să cuvine unui domnu*”⁴³. Era, deci, ca un fel de sacrilegiu, ca furtul unor vase sau veșminte de cult dintr-o biserică ori ca spurcarea unei sfinte taine.

Între ceea ce *se cuvenea* și ceea ce *nu se cuvenea*, stătea *cutezanța*. Iar a cuteza se cuvenea numai unora, adică acelor care se puteau scoti părtași la exercitarea atributelor puterii suverane ori pe care aceasta însăși îi asocia la exercitarea acelor atribute. Dosoftei spune cât se poate de explicit că Vasile vodă a dat vărului său îngăduința de a acoperi biserica Probotei. Dar, în această lumină, este oare altul cazul bisericii Mănăstirii Humor?! Ea trece drept ctitoria lui Toader „Bubuiog”, marele logofăt⁴⁴ al lui Petru Rareș, dar tabloul votiv îl reprezintă nu pe logofăt, ci pe domnul însuși cu familia sa, în timp ce chipul lui „Bubuiog” (ca și acela al soției sale) se vede numai în portretul funerar. Iar pisania spune că biserica s-a zidit „cu dania [= cheltuiala]

⁴⁰ Cf. Serafim Ionescu, *Dicționar geografic al județului Suceava*, București, 1894, p.261.

⁴¹ DRH, A, Moldova, XXI (1632-1633), volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, București, 1971, nr.333, p.426 (subl. mea).

⁴² Cf. Maria Magdalena Székely, *Note despre bisericile Sf. Vineri și Tăierea Capului Sf. Ioan Botezătorul din Iași*, în SMIM, XIX, 2001, p.36-37.

⁴³ Miron Costin, *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1958, p.168 (subl. mea).

⁴⁴ Cf. Maria Magdalena Székely, *Sfetnicii lui Petru Rareș, cit.*, p.42-80.

și osteneala” marelui logofăt, dar „din voința și cu ajutorul” lui Petru voievod⁴⁵. Avem, deci, și aici, un fel de concesionare a dreptului de a ridica din nou un vechi așezământ, ctitorit cândva de o rudă domnească⁴⁶. De neam mare va fi fost logofătul Toader însuși, după cum par să indice unele detalii de la Humor, precum titlul de *jupan* aflat în trei izvoare contemporane, ca și încălțările roșii cu care e înfățișat în așa-zisul portret funerar⁴⁷; după o sumară cercetare recentă, Toader „Bubuiog” ar fi singurul boier reprezentat, în arta acelei vremi, purtând încălțări roșii: toate celelalte personaje reprezentate cu asemenea încălțări „sunt domni sau membri ai familiei domnești”⁴⁸. Ctitoria de la Humor merită, însă, o cercetare specială sub acest aspect, întrucât de ea se leagă încă două elemente care țin de exercitarea puterii, dintre care unul de o importanță covârșitoare pentru acest domeniu: la Humor a fost trimis, în 1473, faimosul *Tetraevanghel* cu minunatul portret al lui Ștefan cel Mare, manuscris în a cărui notiță dedicatorie domnul e numit pentru prima dată cu titlul de *împărat*⁴⁹; și nu e altul decât tocmai acel manuscris pe care Petru Rareș l-a purtat în bagajele lui de pribeag la Istanbul, în 1540-1541. Astfel, ne putem întreba dacă Petru vodă nu a condat marelui său logofăt dreptul *domnesc* de a reface Humorul tocmai pentru a da acelui manuscris o *casă* anume, ca un chivot pentru o relicvă scumpă.

La Humor a dăruit și marele logofăt Ioan Tăutu, la 1492, un manuscris mai puțin însemnat, un *Minei* al lunii februarie, scris pe hârtie⁵⁰. Logofătul Tăutu e, însă, tocmai acela căruia, potrivit unei cercetări recente, i-a revenit onoarea „să urmeze pilda sau, cel mult, să se alăture inițiativei lui Ștefan cel Mare” în promovarea picturii exterioare⁵¹. Constatând existența picturii exterioare la Bălinești în aceeași vreme în care și ctitoriile domnești erau pregătite să primească această somptuoasă podoabă, d-l Dumitru Nastase observă : „Nu însă marele logofăt era în măsură să inițieze pictura exterioară, el neputând în această privință decât să se conformeze modelului oferit, sau propus, de domnul său. Nu totuși mai târziu, ci aproape, sau chiar laolaltă, cu Ștefan. Această simultaneitate presupune o hotărâre în acord, dar în care întâiul său sfetnic își secondează suveranul ...”⁵². În lumina constatărilor generale de până aici, și dacă ținem seama de faptul că pictura exterioară a fost definită ca *un manifest de putere* și ca *un*

⁴⁵ Traducerea pisaniei la G. Baș, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacul al XVI-lea. 1527-1582*, București, 1928, p.26 (fotografie la p.28). Textul slav, la Eugen A. Kozak, *Die Inschriften aus der Bukovina (cit. supra, n.1)*, p.29, după care o traducere nouă la Maria Magdalena Székely, *op. cit.*, p.76-77.

⁴⁶ Este concluzia la care a ajuns Leon Șimanschi, *Cele mai vechi sigilii domnești și boierești din Moldova (1387-1421)*, în AIIAI, XVII, 1980, p.145. V. și Maria Magdalena Székely, *op. cit.*, p.76.

⁴⁷ Maria Magdalena Székely, *op. cit.*, p.51-55.

⁴⁸ *Ibidem*, p.55.

⁴⁹ Termenul (cf. *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă ..., cit.*, p.388) a suscitat interpretări contradictorii. Problematika și toată bibliografia la Dumitru Nastase, *Ștefan cel Mare împărat*, în SMIM, XVI, 1998, p.65-102. Nu văd cum, în textele în care apare, termenul respectiv ar putea căpăta altă traducere decât cea de *împărat*.

⁵⁰ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă ..., cit.*, p.402.

⁵¹ Dumitru Nastase, *Biserica din Bălinești și pictura ei exterioară*, în SCIA, seria *Artă plastică*, 43, 1996, p.16.

⁵² *Ibidem*, p.17.

atribut al puterii suverane, mi se pare lesne de înțeles că avem de-a face, și în acest caz, nu atât cu o concedare, cât cu o asociere la exercitarea atributelor puterii suverane.

Sunt și alte mărturii care pot fi adăugate la acest dosar, abia deschis acum. Astfel, rolul lui Costea Bucioc, în 1611-1617, la Râșca⁵³, precum și rolul lui Dumitrașco Șoldan⁵⁴, în 1632 (?)⁵⁵, la Pângărați⁵⁶ se înțeleg bine numai în spiritul acestor precizări: în ambele cazuri, avem de-a face cu doi boieri mari, sftnici domnești, care *au cutezat să se facă ctitori* – pentru a relua cuvintele Mitropolitului Dosoftei – la vechi ctitorii princiare. Cred că trebuie să acceptăm că în ambele cazuri puterea domnească a dat celor doi boieri îngăduința să cuteze, și aceasta întrucât și Bucioc, și Șoldan făceau parte din categoria celor cărora *li se cuvenea* respectiva cutezanță. În această ordine de idei, e suficient să amintim că Bucioc a fost, la un moment dat, candidatul țării la tronul Moldovei⁵⁷ iar Șoldan – cumnatul său pentru un timp – era cumnat de vară primară al lui

⁵³ Costea Bucioc a zidit, la Râșca, între 6 iunie 1611 și 30 septembrie 1617, un pridvor „mare ca o biserică” (G. Balș, *op. cit.*, p.79), având „un alt aspect decât obișnuitele pridvoare” (idem, *Bisericile moldovenești din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, 1933, p.60); intrarea somptuoasă a fost împodobită nu numai cu o pisanie după vechiul tipic (cf. N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, I, București, 1905, p.52; foto la G. Balș, *op. cit.*, p.60, fig.73), ci și cu *stema personală a noului ctitor*, săpată în piatră, așezată de-o parte și de alta a portalului (G. Balș, *op. cit.*, p.61, fig.74). Pentru această stemă și rosturile ei, cf. Ștefan S. Gorovei, *Cu privire la heraldica medievală românească*, în AG, II (VII), 1995, 1-2 [= *Caiete heraldice* (I)], p.273-284.

⁵⁴ Pisania de la Pângărați, așa cum a fost publicată – G. Balș, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacul al XVI-lea*, p.180 (foto la p.188, fig.216; textul slav și traducerea românească la p.347) – dă titlul de „vel vist[iernic]”, dar editorul a pus și un semn de întrebare după această formulă! Cât privește data, ea a fost citită 7151 sep[tembrie] 8 (G. Balș, *op. cit.*, p.180, dă, din eroare, ziua de 10). Însă, pe de o parte, Dumitrașco Șoldan murise încă din 1640/1641 (Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători ...*, *cit.*, p.448), iar pe de altă parte, el n-a fost niciodată vistiernic (*ibidem*, p.447-448)! În măsura în care conjecturile sunt permise, sunt înclinat să cred că vâleatul trebuie citit 7141 – argumente : 1° cifra zecilor, în fotografie (G. Balș, *op.cit.*, p.188), e mai degrabă М (40) decât H (50); 2° în pomelnicul Pângăraților (*ibidem*, p.347), respectiva activitate, privegheată de ieromonahul Andonie, e pusă sub anul 7144 (1635/1636), unde o confuzie între literele-cifre А (1) și А (4) este perfect acceptabilă. Însă, dacă anul pisaniei devine 7141 (septembrie 1632), atunci dregătoria lui Șoldan e aceea de spătar (Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p.447).

⁵⁵ Cf. nota precedentă.

⁵⁶ Pisania Pângăraților s-a pierdut; partea esențială a textului ei, cu anul sfințirii (1560), s-a păstrat, însă, în *Cuvântul pentru zidirea Sfintei Mănăstiri Pângărați* – cf. Petre Ș. Năsturel, *Le Dit du monastère de Pângarați*. I. *Premières recherches*, în BBRF, X (XIV serie nouă), 1983, p.397. Lui Dumitrașco Șoldan pare să i se datoreze partea de sus a bisericii, pe care pisania – datând din 8 septembrie 1642 – o numește, modest, *clisiarniță*: (G. Balș, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacul al XVI-lea*, p.180 (foto la p.188, fig.216; textul slav la p.346). Această pisanie, ca și informațiile din pomelnic (*ibidem*), indică o legătură cu Mănăstirea Bisericani, de unde provenea ieromonahul Andonie, „pristavul” lucrărilor de la Pângărați. *Dar Șoldan se făcuse ctitor și la Bisericani* – v. mai departe, în text.

⁵⁷ Maria Magdalena Székely, *Familia Cârje. Genealogie și vocație ctitoricească*, în AG, IV (IX), 1997, 1-2, p.40-41. Se întrevede și o posibilă legătură a lui Bucioc cu urmașii ctitorului vechiului așezământ de la Râșca, prin familia Cârje, căreia îi aparținea Ion logofătul, unul dintre cei doi „pristavi” ai zidirii din 1542 (*ibidem*, p.39-40; v. și eadem, *Sfeticii lui Petru Rareș*, p.48-51 și 240-248).

Vasile vodă (acesta fiind, pe de altă parte, ginere al aceluiași Bucioc)⁵⁸. Dacă nu descendența din vechii domni ai Moldovei⁵⁹, cel puțin apropiata înrudire cu Movileștii și, pentru Șoldan, apartenența la „casa domniei” lui Vasile vodă au justificat asocierea celor doi la exercitarea unor atribute ale puterii suverane. Cazul lui Dumitrașco Șoldan s-ar putea să fie încă și mai interesant, întrucât el este cunoscut ca ctitor și la Bisericiani – unde a contribuit la construirea zidului de incintă, a pivniței și a clisiarniței⁶⁰ – dar și la Probota, unde (în schimbul unui sat) a „acoperit clisarnița și un turn”, cum spune Dosoftei în actul de închinare deja menționat⁶¹. Actele ctitoricești ale acestor doi boieri – Bucioc și Șoldan – au relevat și anterior aspecte demne de o cercetare atentă⁶².

Un ultim exemplu, din același veac XVII, mi se pare la fel de luminos, solicitând și el o cercetare mai atentă. Este vorba de folosirea Sfântului Ioan cel Nou (de la Suceava) pentru hramul unor biserici⁶³. După paraclisul lui Ștefan cel Mare de la Mănăstirca Bistrița (1498), acestui sfânt ocrotitor al statului și al domniei i-a fost dedicată biserica de la Șipote (1507), zidită de Luca Arbure, parțial Mănăstirea Bârnova (începută de Miron vodă Barnovschi și închinată deopotrivă și Sfântului Gheorghe) și o biserică din Iași, ridicată de hatmanul Nicoriță. Doi domni și doi boieri – dar amândoi boierii făceau parte din *cercul care deținea și exercita puterea*: Nicoriță era cumnatul lui Barnovschi⁶⁴ iar Luca Arbure aparținea (cum s-a sugerat recent⁶⁵) chiar neamului domnesc.

⁵⁸ Safta, soția lui Dumitrașco Șoldan, era vară primară cu doamna Tudosca a lui Vasile Lupu: mamele lor – Nastasia (căs. 1° Cârstea Buhuș; 2° Ioan Caraiman) și Irina (căs. Costea Bucioc) – erau surori, fiind fiicele lui Ioan Prăjescu vameșul și, foarte probabil, ale unei fete a lui Petru vodă Rareș. Cf. I. C. Miculescu-Prăjescu, *Obârșia unei familii din Moldova*, extras din RIR, X, 1940, p.12. Pentru aceste identificări: idem, *New Data Regarding the Installation of Movilă Princes*, în SEER, XLIX, 1971, nr.115, p.214-234 [versiunea românească : *Noi date privind înscăunarea Movileștilor*, în AG, IV (IX), 1997, 1-2, p.159-178]; Ștefan S. Gorovei, *Pe marginea unei filiații incerte: Maria Movilă – fiica lui Petru Rareș*, în CI (s.n.), XI, 1980, p. 325-330; Dumitru Nastase, *Maria, mama lui Ieremia Movilă, fiică a „despotului” Petru Rareș*, în AG, III (VII), 1996, 3-4, p.303-305; Ștefan S. Gorovei, „*Nepoșii Balicâi*”, „*sămînțenia Movileștilor*”, în AG, I (VI), 1994, 3-4, p.123-132. A doua soție a lui Costea Bucioc a fost Candachia, sora lui Dumitrașco Șoldan.

⁵⁹ Cf. nota precedentă.

⁶⁰ Elena Lința, *Pomelnicul de la Bisericiani*, în RSL, XIV, 1967, p.447. Numele ieromonahului Andonie – care a îndeplinit la Pângărați rolul de *pristav* – este de mai multe ori menționat în acest pomelnic.

⁶¹ Serafim Ionescu, *op. cit.*, p.261.

⁶² Maria Magdalena Székely, *Ceva despre părinții doamnei Elisabeta Movilă*, comunicare în ședința din 21 septembrie 1999 a Filialei Iași a Comisiei de Heraldică, Genealogie și Sigilografie (în curs de publicare).

⁶³ V. și Voica [Maria] Pușcașu, *Actul de ctitorire ca fenomen istoric în Țara Românească și Moldova până la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, București, 2001, indicele din Anexa 1.

⁶⁴ În ceea ce privește interesul arătat Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava de acest domn și de unii dintre contemporanii sai, v. Ștefan S. Gorovei, *Mucenicia Sfântului Ioan cel Nou. Noi puncte de vedere*, în volumul *Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani*, ed. Ionel Căndea, Paul Cernovodeanu și Gheorghe Lazăr, Brăila, 2003 p.555-572 (v. p.567-569).

Asocierea la atributele puterii suverane reprezintă, cred, unul dintre aspectele *dimensiunii subiective* a Puterii : este îngăduința pe care domnii o acordau unor rude sau/și colaboratori foarte apropiați de *a cuteza* să se facă părtași la exercitarea unor atribute, nu printr-o delegare, ci mai degrabă printr-o concedare a dreptului la anumite manifestări. Astfel, unii deveneau ctitori noi la vechi ctitorii domnești, alții puteau „arboră” protecția unui sfânt păzitor al domniei sau puteau recurge la manifeste de putere abia aflate la început de drum; unora li se îngăduia să cuteze a reface cu totul așezăminte monahale ctitorite de vechii domni, altora – să cuteze a deveni ctitori alături de titularul încoronat. Acesta mi se pare a fi tocmai cazul lui Iuga, *marele vistiernic al lui Ioan Ștefan voievod*, ctitor – până azi uitat – la Putna.

Addendum

În cunoscuta sa scrisoare din 16 septembrie 1476, Baldassar de Piscia menționează rolul vistiernicului Iuga în luptele din vara aceluși an. Conform acestei informații, „Juga Visternicus, capitaneus Domini Stephani” fusese lăsat „pe malul înalt al Dunării cu o mie de călăreți, să pândescă ivirea turcilor”, la apariția cărora „se îndreptă cu grăbire spre tabără”⁶⁶. Episodul se plasează spre mijlocul lunii iulie, astfel încât documentul din 29 iunie ar putea fi socotit ca emis în ajunul plecării la oaste și tocmai în vederea acestui eveniment. Observația lui I. Ursu – „Rolul, care i-a fost atribuit [vistiernicului Iuga] de Piscia în 1476 cu ocazia expediției lui Mahomet, nu e confirmat de alte izvoare”⁶⁷ – nu are nici o relevanță: nu întotdeauna un fapt istoric este atestat de două sau mai multe izvoare. Menționarea vistiernicului atât cu numele său exact și corect cât și cu rolul destinat de domn este o dovadă suficientă pentru veridicitatea informației. Că vistiernicul Iuga era unul dintre sfetnicii cei mai de încredere ai lui Ștefan, o arată și participarea sa la discuțiile de la Hotin, din octombrie 1467, cu trimișii regelui Cazimir al Poloniei⁶⁸.

Aceste realități documentare pun într-o lumină tragică acuzația strecurată, acum aproape cinci decenii, într-o cercetare privind puterea militară a lui Ștefan cel Mare: pentru a susține teoria comploturilor boierești și a trădării marilor boieri, autorii respectivei cercetări menționau „cazul vistiernicului Iuga, care se sustrage sistematic de la datorie ...”⁶⁹. Nu numai că izvorul (relatarea lui Baldassar de Piscia) nici nu spune așa ceva și nici nu îngăduie o asemenea interpretare, dar păstrarea lui Iuga în sfatul domnesc (cu funcție și apoi fără funcție) până la 1484 dovedește tocmai contrariul! Iar

⁶⁵ Maria Magdalena Székely, *Obârșia lui Luca Arbure. O ipoteză*, în volumul *In honorem Paul Cernovodeanu*, ed. Violeta Barbu, București, 1998, p.419-429.

⁶⁶ Cf. *Războieni. Cinci sute de ani de la campania din 1476. Monografie și culegere de texte*, coord. Manole Neagoe, București, 1977, p.191-192 și 194.

⁶⁷ I. Ursu, *Ștefan cel Mare*, București, 1925, p.306.

⁶⁸ Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913, p.297-299. Ceilalți trei soli moldoveni erau Vlaicu (unchiul domnului), Goian pârșălabul de Hotin și Șendrică de la Dorohoi.

⁶⁹ I. Focșeneanu, Gh. Diaconu, *Bazele puterii militare a lui Ștefan cel Mare*, în volumul *Studii cu privire la Ștefan cel Mare*, București, 1956, p.159.

înmormântarea lui Iuga la Putna aduce și dezmințirea categorică a acelei interpretări de rea-credință, în care trăiește veninul luptei de clasă...

A FORGOTTEN FOUNDER AT THE PUTNA MONASTERY AND THE ASSOCIATION AT THE SOVEREIGN POWER

Abstract

In the church of the Putna Monastery, nearby the tombs of some members of the Moldavian ruler family – Stephen the Great († 1504), Bogdan the Third († 1517) and Stephen the Fourth († 1527) – there is a piece of an unknown gravestone. Its fragmentary inscription does not contain the name of the person buried in that place. But the analysis of the inscription's rest proves that the enigmatically person was Iuga, great treasurer (1458-1479) of Stephen the Great and member of the Moldavian Council until 1484, which died in 1490. In 1476, Iuga made rich gifts to the Putna Monastery. This case and another similar cases from the XVIth and XVIIth centuries indicate that Iuga was a ruler family's relative. The author hypothesizes that Stephen the Great associated Iuga at the Putna Monastery's foundation and he allowed him to prepare his tomb in this church.

ȘTEFAN CEL MARE ȘI SFÂRȘITUL LUMII*

MARIA MAGDALENA SZÉKELY

„În Europa de la începutul Timpurilor Moderne, frica, ascunsă ori manifestată, este prezentă pretutindeni”. Iată cuvintele pe care Jean Delumeau le-a așezat la începutul cărții sale închinată friicii¹. Urmărind expunerea istoricului francez, se poate conchide că omul Europei apusene (și, în egală măsură, desigur, al Europei răsăritene) din veacurile XIV-XVIII se temea de tot ceea ce-i putea pricinui o durere trupească sau o suferință lăuntrică, spre pildă, de boli, de foamete, de războaie, de vrăjitoare, de Antihrist. Și se mai temea de sfârșitul lumii. În *Apocalipsă*, Sfântul Ioan spune : „... am văzut un înger, pogorându-se din cer, având cheia adâncului și un lanț mare în mâna lui. Și a prins pe balaur, șarpele cel vechi, care este diavolul și satana, și l-a legat pe mii de ani. Și l-a aruncat în adânc și l-a închis și a pecetluit deasupra lui, ca să nu mai amăgească neamurile, până ce se vor sfârși miile de ani. După aceea trebuie dezlegat câțeva vreme. Și am văzut tronuri și celor ce ședea pe ele li s-a dat să facă judecată. Și am văzut sufletele celor tăiați pentru mărturia lui Iisus și pentru cuvântul lui Dumnezeu, care nu s-au închinat fiarei, nici chipului ei, și nu au primit semnul ei pe fruntea și pe mâna lor. Și ei au înviat și au împărățit cu Hristos mii de ani. Iar ceilalți morți nu înviază până ce nu se vor sfârși miile de ani. Aceasta este învierea cea dintâi”². Multă vreme s-a crezut că acest eveniment fusese așteptat să se petreacă în anul 1000³. S-a dovedit, însă, că „anul o mie al erei creștine nu a fost trăit ca atare de imensa majoritate a oamenilor, care îl ignorau sau nu-și făceau nici cea mai mică grijă în privința lui”⁴, că „examinând scrierile istorice compuse de contemporani, suntem uimiți să descoperim cât de puțin caz au făcut, aproape toți, de împlinirea a o mie de ani de la întrupare”⁵ și că frica față de anul 1000⁶ este o creație târzie, de prin veacurile XV⁷ sau XVI⁸, întrucât abia de pe la

---

*Comunicare prezentată în cadrul celui de-al V-lea Seminar (Iași, 16 aprilie 2003) organizat de *Programul de cercetări privind ideologia medievală a Puterii*, cu tema **Ștefan cel Mare. Fețe ale Puterii**.

¹ Jean Delumeau, *Frica în Occident (secolele XIV-XVIII). O cetate asediată*, traducere, postfață și note de Modest Morariu, I, București, 1986, p.52.

² *Apocalipsa*, 20:1-5 (aici și în continuare, am folosit *Biblia sau Sfânta Scriptură*, tipărită sub îndrumarea și cu purtarea de grijă a Prea Fericitului Părinte Teotist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, cu aprobarea Sfântului Sinod, București, 2001).

³ Georges Duby, *Anul 1000*, traducere de Maria Ivănescu, postfață de Mihai-Răzvan Ungureanu, Iași, 1996, p.7.

⁴ Dominique Barthélemy, *Anul o mie și pacea lui Dumnezeu. Franța creștină și feudală în anii 980-1060*, traducere de Giuliano Sfichi, Iași, 2002, p.43.

⁵ Georges Duby, *op.cit.*, p.33-34.

⁶ „Ne aflăm – scria Henri Focillon – în prezența unei situații paradoxale : pentru mijlocul secolului al X-lea și pentru tot cursul celui de-al XI-lea, avem probe categorice sau urme importante ale credinței în sfârșitul lumii; pentru anii care preced nemijlocit anul o mie și pentru însuși anul o mie, nu mai avem. Clipa decisivă i-ar fi aflat pe oameni nesimțitori” (Henri Focillon, *Anul o mie*, în românește de Tudor Țopa, București, 1971, p.46).

⁷ Georges Duby, *op.cit.*, p.7.

⁸ Dominique Barthélemy, *op.cit.*, p.161.

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXI, 2003, p. 271-278

mijlocul secolului XIV se produce „o consolidare și totodată o difuzare mai largă a fricii de sfârșitul lumii”, pe fondul unui pesimism general⁹.

Deși nu-i era dat omului să cunoască dinainte momentul celei de-A Doua Veniri¹⁰ („Iar de ziua și de ceasul acela nimeni nu știe, nici îngerii din ceruri, nici Fiul, ci numai Tatăl”¹¹), au fost destui aceia – catolici, protestanți și ortodocși, deopotrivă – care s-au îndeletnicit cu socotirea vremurilor, făcând felurite estimări, care mai de care mai fanteziste¹². Până și Cristofor Columb, pe care avem obișnuința să-l privim ca pe un marinar cu destul de vaste cunoștințe științifice, a fost preocupat de asemenea calcule, ajungând la concluzia că între Facerea și sfârșitul lumii trebuiau să se scurgă 7000 de ani¹³. Erau, însă, discuții și în legătură cu anul Facerii, ceea ce complica și mai mult lucrurile și făcea ca sfârșitul lumii să fie plimbat, nestingherit, din veacul XIV până în veacul XVIII¹⁴.

În ceea ce privește lumea bizantină – atât de interesată de magie, de semne, de profeții și oracole¹⁵ –, ea a cunoscut curente de gândire apocaliptică încă din secolul VII¹⁶, dar în vremea Paleologilor se constată o recrudescență a acestor curente, datorată crizei grave prin care trecea imperiul, pe de o parte, și apropierii anului 7000, pe de alta¹⁷. Pentru că bizantinii credeau că răstimpurile indicate în *Apocalipsă* ar putea să

⁹ Jean Delumeau, *op.cit.*, II, p.8, v. și p.26, 31. Căutând să explice acest pesimism al oamenilor din „amurgul Evului Mediu”, Johan Huizinga constata că „în dezgustul lor de viață se întrezărește, desigur, și convingerea că sfârșitul lumii e aproape, convingere pe care o recrudescență a predicilor populare ale călugărilor cerșetori a întipărit-o în sufletele oamenilor, cu amenințări noi și cu un colorit sporit al imaginației. Vremurile întunecate și tulburi și mizeria cronică provocată de războaie erau foarte propice pentru intensificarea acestei idei” (Johan Huizinga, *Amurgul Evului Mediu. Studiu despre formele de viață și de gândire din secolele al XIV-lea și al XV-lea în Franța și în Țările de Jos*, în românește de H. R. Radian, cuvânt introductiv de Edgar Papu, București, 1970, p.51). Nu este, însă, mai puțin adevărat că încă de prin secolul XIII începuseră să se răspândească – e drept, în înalte cercuri ecleziastice – concepții noi despre venirea Antihristului, diferite de cele ale Sfântului Augustin, care avuseseră până atunci întâietatea (Marjorie Reeves, *Model și scop în istorie în Evul Mediu târziu și în Renaștere*, în vol. *Teoria Apocalipsei și sfârșiturile lumii*, editor Malcolm Bull, traducere de Alina Cârâc, București, 1999, p.111-115).

¹⁰ Marjorie Reeves, *op.cit.*, p.116-117.

¹¹ Matei, 24:36.

¹² Jean Delumeau, *op.cit.*, II, p.55-60.

¹³ *Ibidem*, p.56-57.

¹⁴ A. Vasiliiev, *Medieval Ideas of the End of the World : West and East*, în „Byzantion”, XVI, 1, 1942-1943, p.466-469, 476-478; Jean Delumeau, *op.cit.*, II, p.55-60.

¹⁵ V., dintre lucrările mai noi pe această temă, Paul J. Alexander, *The Byzantine Apocalyptic Tradition*, Berkeley-Los Angeles-Londra, 1985; Henry Maguire, *From the Evil Eye to the Eye of Justice : The Saints, Art, and Justice in Byzantium*, în vol. *Law and Society in Byzantium : Ninth – Twelfth Centuries*, Edited by Angeliki E. Laiou and Dieter Simon, Dumbarton Oaks, 1994, p. 217-239; André Gouillou, *Le bonheur à Byzance*, în EB, 1, 1994, p.9-27; *Byzantine Magic*, Edited by Henry Maguire, Dumbarton Oaks, 1995.

¹⁶ John Wortley, *The Literature of Catastrophe*, în BS, 4, 1977, 1, p.1-17.

¹⁷ Arhiepiscopul Averchie Taușev, Părintele Serafim Rose, *Apocalipsa în învățătura Sfinților Părinți*, traducere de Cristian Maxim, Editura ICOS, 2000, p.216-217 (pentru semnificația răstimpului de o mie de ani despre care se vorbește în *Apocalipsă*); A. Vasiliiev, *op.cit.*, p.470-471; Marie-Hélène Congourdeau, *Byzance et la fin du monde. Courants de pensée apocalyptiques sous les Paléologues*, în vol. *Les traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople*,

sugereze ca punct final al existenței lumii sfârșitul celui de-al șaptelea mileniu¹⁸. Profețiile bizantine despre sfârșitul lumii nu aveau să înceteze la 1453 (an în care s-a împlinit doar o parte a lor, anume aceea despre căderea cetății lui Constantin cel Mare¹⁹), ci au continuat să circule încă o bună bucată de vreme după aceea²⁰.

Cărturarul Gheorghe (din călugărie, Ghenadie) Scholarios, devenit primul patriarh de după cucerirea Constantinopolului de către turci, a scris în mai multe rânduri despre sfârșitul lumii²¹. În 1472, el a alcătuit o *Cronografie*, în cuprinsul căreia a calculat, cu multă acribie, anul sfârșitului lumii : 7000 de la Facere²², ceea ce putea să însemne fie 1492 – după era bizantină, fie 1513 – dacă se aplica metoda de calcul a lui Flavius Josephus. Scholarios a optat pentru cea dintâi variantă²³.

Vremea când Europa întreagă, atât cea ortodoxă cât și cea catolică, aștepta cu înfrigurare sfârșitul lumii corespunde, în Moldova, domniei lui Ștefan cel Mare. Oare vor fi ajuns și pe aceste meleaguri spaimile escatologice²⁴? Din păcate, nu avem la dispoziție izvoare precum scrierile Sfântului Augustin sau ale lui Ghenadie Scholarios, pe temeiul cărora să putem da un răspuns direct. Cum Moldova avea, pe atunci, în apus și la miazănoapte, granițe cu state catolice, cum negustorii și solii treceau pe aici în drumurile lor spre și dinspre inima Europei, ar trebui să presupunem că ideea despre apropierea sfârșitului lumii era cunoscută. Dar, deși „nu există texte sau vestigii pentru toate câte am vrea să le știm”²⁵, o simplă deducție logică nu este suficientă pentru a trage o concluzie. Trebuie căutată dovada.

Iar dovada se află la îndemână, în biblioteca mănăstirii Putna, adăpostită de turnul tezaurului și se prezintă sub forma unui *Ceaslov* copiat de monahul Paladie²⁶, care cuprinde, printre canoane și slujbe, o pascalie pe 84 de ani²⁷. Pascalia a fost scrisă în 7001 (1493). Desigur că, enunțat astfel, lucrul nu are, la prima vedere, nici o relevanță pentru subiectul adus aici în discuție. Dar o analiză mai aprofundată, care implică și comparații cu situații similare, din alte spații ortodoxe, susține contrariul.

Actes de la Table Ronde d'Istanbul (13-14 avril 1996), édités par Benjamin Lellouch et Stéphane Yerasimos et publiés par l'Institut Français d'Etudes Anatoliennes Georges-Dumézil d'Istanbul, Paris-Montreal, 1999, p.55, 63. Sfârșitul lumii se mai așteptase și în anul 6000, dar fără rezultat (A. Vasiliev, *op.cit.*, p.469-470).

¹⁸ A. Vasiliev, *op.cit.*, p.497; Marie-Hélène Congourdeau, *op.cit.*, p.55-56, 66-73.

¹⁹ Donald M. Nicol, *The Immortal Emperor. The Life and Legend of Constantine Palaiologos, Last Emperor of The Romans*, Cambridge, 1992, p.74-76.

²⁰ Marie-Hélène Congourdeau, *op.cit.*, p.64-66.

²¹ A. Vasiliev, *op.cit.*, p.498-499; Marie-Hélène Congourdeau, *op.cit.*, p.69-70.

²² A. Vasiliev, *op.cit.*, p.499 (traducere engleză); Marie-Hélène Congourdeau, *op.cit.*, p.94 (textul grec), 95 (traducerea franceză).

²³ Marie-Hélène Congourdeau, *op.cit.*, p.72, 94 (textul grec), 95 (traducerea franceză) și nota 85.

²⁴ La această întrebare, Ștefan Andreescu a dat un răspuns negativ (Ștefan Andreescu, *În loc de postfață: Un vlăstar genovez printre boierii Moldovei?*, în idem, *Din istoria Mării Negre. Genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV-XVII*, București, 2001, p.305).

²⁵ Dominique Barthélemy, *op.cit.*, p.41.

²⁶ Mănăstirea Putna, manuscrisul M 53. Vezi și Claudiu Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, Iași, 1988, p.419, nr.69.

²⁷ Egumenul de mai târziu al Putnei, Siluan, o va relua și va calcula data Paștilor pentru un răstimp de 420 de ani (1519-1940) : Claudiu Paradais, *op.cit.*, p.125.

În 1912, în biserica Sfântul Dimitrie din Tesalonic au fost descoperite inscripții conținând o pascalie pentru anii 1473-1492²⁸. Cu alte cuvinte, ea se oprește la vâleatul 7000. După explicația dată de Marie-Hélène Congourdeau, cum pascaliile se calculau dinainte, pentru perioade lungi de timp, dacă lumea avea să se sfârșească în 1492, nu mai avea rost să se stabilească data Paștilor dincolo de acest an²⁹.

Mai mult încă. Ideea că lumea se va sfârși la 1492 a trecut din Bizanț la Moscova³⁰. Aici, sub marele cneaz Ivan III, mitropolitul Zosima a alcătuit o pascalie pentru cel de-al optulea mileniu, altfel spus, începând din 1493³¹.

Ținând cont de aceste două exemple și continuând ideea formulată de Marie-Hélène Congourdeau, s-ar deduce că la Putna a existat o pascalie care mergea până la vâleatul 7000, când, probabil, era așteptat sfârșitul lumii. Cum acesta nu s-a produs, pascalia a fost continuată de monahul Paladie pentru un nou răstimp, de câteva decenii, din mileniul al optulea. Din păcate, manuscrisul care trebuie să fi cuprins pascalia până în 1492 nu s-a păstrat sau n-a fost încă descoperit.

Din cele expuse până aici se naște o nouă întrebare : va fi avut cunoștința Ștefan cel Mare de prezicerile și calculele privind sfârșitul lumii sau acestea circulau numai printre câțiva inițiați – cărturari din mediul monahal ? Că domnul Moldovei (asemenea oricărui om al vremii sale) gândea simbolic, a mai fost dovedit și în alte rânduri, când a fost analizată atenția pe care Ștefan o acorda unor date, unor sărbători din calendar și unor semne³² și când a fost cercetată semnificația unui odor dăruit mănăstirii Putna – cădelnița din 1470³³. Pe de altă parte, întâmplător sau nu, alcătuirea pascaliei celui de-al optulea mileniu la Moscova s-a aflat în legătură directă cu așa-numita sectă a iudaizanților, din care a făcut parte și fiica lui Ștefan cel Mare, domnița Olena, nora marelui cneaz Ivan III. Secta sau erezia iudaizanților – una din multele care s-au manifestat pe terenul ortodoxiei rusești – a apărut la Novgorod și s-a răspândit la Moscova după cucerirea Novgorodului de către Ivan III, la 1471³⁴. Întemeietorul ei era Zaharia, un evreu, se pare, care studiasse magia, filosofia, astronomia și astrologia, foarte probabil la Kiev³⁵. Învățăturile sale, transmise pe căi oculte, au atras nu numai înalți demnitari, ci și fețe bisericești³⁶, precum mitropolitul Zosima³⁷, autorul pascaliei. Apartenența unor ierarhi la erezia iudaizanților a provocat un adevărat război între membrii și simpatizanții ei, pe de o parte, și adversarii ei, pe de alta. Una dintre figurile marcante ale ereziei a fost Theodor Kurițan, ilustru diplomat moscovit, om de încredere

²⁸ Marie-Hélène Congourdeau, *op.cit.*, p.72.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ A. Vasilev, *op.cit.*, p.500.

³¹ *Ibidem*, p.501; Boris Uspenskiĭ, *La perception de l'Histoire et la doctrine «Moscou – troisième Rome»*, în vol. *La Royauté sacrée dans le monde chrétien*, publié sous la direction de Alain Boureau et Claudio Sergio Ingerflom, Paris, 1992, p.131.

³² Maria Magdalena Székely, Ștefan S. Gorovei, „Semne și minuni” pentru Ștefan voievod. Note de mentalitate medievală, în SMIM, XVI, 1998, p.49-64.

³³ Maria Magdalena Székely, „Vino să-ți arăt pe mireasa, femeia Mielului”. Cădelnița domnească de la Putna și semnificația ei, în vol. *Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani*, Muzeul Brăilei, Brăila, 2003, p.421-432.

³⁴ George Vernadsky, *The Heresy of the Judaizers and the Policies of Ivan III of Moscow*, în „Speculum”, VIII, 1933, p.437.

³⁵ *Ibidem*, p.437-438, 450-452.

³⁶ *Ibidem*, p.439.

³⁷ *Ibidem*, p.439-440.

al marelui cneaz Ivan³⁸. După moartea lui Kurițan, un sobor al Bisericii ruse, întrunit la 1504, a luat în discuție pericolul pe care erezia iudaizanților îl prezenta; au început arestările și condamnările, care mergeau de la închiderea într-o mănăstire până la arderea pe rug³⁹. Iudaizantii creștini nu renunțaseră la religia lor, așa cum au fost acuzați, ci adoptaseră doar câteva ritualuri și dogme din religia mozaică. Ei considerau filosofia hermetică, *Kabbala* și astrologia drept căi ale revelației⁴⁰. În ceea ce o privește pe domnița Olena, se pare că a fost convertită de un iudaizant, Ivan Maximov⁴¹. Apartenența Olenei la erezia iudaizanților a fost una din cauzele căderii ei în dizgrație la Moscova, care a dus apoi la moartea sa și a fiului său, Dimitrie⁴². Iudaizantii s-au manifestat în lupta împotriva Bisericii ruse nu numai pe terenul criticilor pentru corupție ci și pe acela al polemicilor legate de sfârșitul lumii. Pascalia lui Zosima este expresia acestor confruntări de idei⁴³.

Sfârșitul lumii nu reprezenta o simplă preocupare a unor oameni interesați de A Doua Venire, ci era o componentă importantă a ideologiei politice. Originea ei trebuie căutată în concepția păgână că *Roma aeterna* trebuia să existe pentru totdeauna. Aceasta se opunea, firește, concepției creștine potrivit căreia oamenii trebuiau să aștepte cea de-A Doua Venire a lui Hristos și întemeierea Noului Ierusalim⁴⁴. Cucerirea Romei de către vizigoți și apoi de către vandali, în secolul V, a distrus credința în eternitatea Romei dar i-a impresionat puternic și pe gânditorii creștini⁴⁵. Între timp, împăratul Constantin cel Mare întemeiasc Constantinopolul, care trebuia să fie o replică a Romei (*Noua Romă*, cum i s-a spus). Succedându-i Romei, Constantinopolul era menit să dureze, de asemenea, până la sfârșitul lumii⁴⁶. În sens invers, distrugerea Constantinopolului marca sau prevestea sfârșitul lumii. După 1453, Moscova, ca succesoare a Constantinopolului, a fost considerată de ruși drept A Treia Romă. Desigur că nu întâmplător mitropolitul Zosima a avut grijă să lege alcătuirea pascaliei de această nouă concepție politică, scriind, în cuprinsul operei sale, despre „noul împărat Constantin” – Ivan III și despre „noua cetate a Constantinopolului” – Moscova⁴⁷. Am arătat, cu un alt prilej, că, după unele indicii, Ștefan cel Mare începuse să socotească Moldova drept centru al lumii ortodoxe încă de prin 1465-1466⁴⁸, lucrul devenind explicit la 1472⁴⁹. Dacă bizantinii legaseră sfârșitul lumii de Constantinopol, ca moștenitor al Romei, iar rușii – de Moscova, ca moștenitoare a Constantinopolului, înseamnă că și Ștefan cel Mare lega evenimentul apocaliptic de țara lui, ca centru al lumii ortodoxe. În acest context, alcătuirea pascaliei de către monahul Paladie, la Putna – în ctitoria lui Ștefan, cea care avea să-i devină loc al odihnei veșnice, până la cea de-A Doua Venire – nu poate fi interpretată ca o inițiativă personală a unui călugăr cărturar, ci ca împlinirea unei porunci din partea ctitorului, nimeni altul decât domnul țării.

³⁸ *Ibidem*, p.439, 441, 448-450.

³⁹ *Ibidem*, p.441.

⁴⁰ *Ibidem*, p.442.

⁴¹ *Ibidem*, p.453.

⁴² *Ibidem*, p.453-454.

⁴³ *Ibidem*, p.440; A. Vasiliev, *op.cit.*, p.500-501.

⁴⁴ A. Vasiliev, *op.cit.*, p.462.

⁴⁵ *Ibidem*, p.462-463.

⁴⁶ *Ibidem*, p.464-465.

⁴⁷ *Ibidem*, p.501; v. și Boris Uspenskij, *op.cit.*, p.131 și observațiile următoare, până la p.137.

⁴⁸ Maria Magdalena Székely, „*Vino să-ți arăt pe mireasa, femeia Mielului*”, p.432.

⁴⁹ Eadem, Ștefan S. Gorovei, „*Semne și minuni*” pentru Ștefan voievod, p.54.

Că Ștefan cel Mare nu era străin de ideea sfârșitului lumii și că aceasta făcea parte din ansamblul gândirii lui politice se vede și din altă sursă. În letopisețul de curte (cunoscut și ca letopisețul „de la Bistrița”), scris în vremea și din porunca lui Ștefan, se consemnează că, după victoria de la Vaslui, din 1475, „s-a întors Ștefan voievod cu toți oștenii lui ca un purtător de biruințe”⁵⁰ iar după lupta de la Râmnic, din 1481, „domnul Ștefan voievod de acolo s-a întors ca un purtător de biruințe”⁵¹. Dar Purtător de Biruință este Sfântul Mare Mucenic Gheorghe, „voievodul lui Hristos”, căruia Ștefan cel Mare i-a închinat nu numai câteva ctitorii, ci și o icoană și un steag de luptă, trimise mănăstirii Sfântului Gheorghe de la Zografu⁵². Pe de altă parte, Sfântul Ioan spune, în *Apocalipsă*: „Și am văzut când Mielul a deschis pe cea dintâi din cele șapte peceti, și am auzit pe una din cele patru ființe zicând cu glas ca de tunet : Vino și vezi. Și m-am uitat și iată un cal alb și cel care ședea pe el avea un arc; și i s-a dat lui cunună și a pornit ca un biruitor ca să biruiască”⁵³. În chip evident, autorul letopisețului de curte l-a descris pe Ștefan după modelul Sfântului Gheorghe⁵⁴ și al biruitorului din *Apocalipsă*.

Ideea că Noul Ierusalim putea să se pogoare în Moldova – idee pe care am dezvoltat-o de curând, cu argumente venite din alte direcții de cercetare⁵⁵ – nu este prin nimic surprinzătoare. Cu câteva secole mai înainte, se crezuse că Noul Ierusalim avea să fie Constantinopolul⁵⁶, contemporanul lui Ștefan cel Mare, Savonarola, prezicea că Noul Ierusalim va fi Florența⁵⁷, în timp ce rușii mizau, firește, pe Moscova⁵⁸.

Dacă sfârșitul lumii era o componentă a ideologiei politice, se cuvine să ne punem, referindu-ne direct la Ștefan cel Mare, o întrebare formulată de Marjorie Reeves: „Oare conducătorii și politicienii și-au formulat ambițiile și strategiile în contextul Vremii Sfârșitului sau pur și simplu au privit imaginile intense ale profeției ca fiind folositoare pentru țelurile lor retorice și diplomatice? Aceste imagini au influențat într-adevăr reacțiile sau răspunsurile politice?”⁵⁹. Mai întâi, o precizare: au fost istorici care au explicat cucerirea Constantinopolului de către cruciați, la 1204, prin numărul mic de apărători, care s-ar fi datorat faptului că oamenii așteptau sfârșitul imperiului lor și al lumii întregi⁶⁰. În ceea ce-l privește pe Ștefan cel Mare, lipsa lui de reacție din timpul campaniei lui Baiazid II, în 1484, a fost deja pusă pe seama unui blocaj psihologic, determinat de unele semne rele⁶¹. Poate că, pentru a înțelege și mai nuanțat atitudinea domnului în acel moment, decisiv pentru soarta Moldovei, la prevestirile pentru anul 1484, la ploaia de sânge de la Roman și la arderea Putnei s-ar cuveni adăugată

⁵⁰ *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p.18.

⁵¹ *Ibidem*, p.19.

⁵² Maria Magdalena Székely, Ștefan S. Gorovei, „*Semne și minuni*” pentru Ștefan voievod, p.55.

⁵³ *Apocalipsa*, 6:1,2.

⁵⁴ Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în Țările Române în secolele XVI-XVIII*, ediție revăzută și adăugită, București, 2001, p.101; Dumitru Nastase, *Ștefan cel Mare împărat*, în SMIM, XVI, 1998, p.10-11 și nota 57.

⁵⁵ Maria Magdalena Székely, „*Vino să-ți arăt pe mireasa, femeia Mielului*”, p.430-432.

⁵⁶ A. Vasiliev, *op.cit.*, p.465.

⁵⁷ Marjorie Reeves, *op.cit.*, p.124.

⁵⁸ Maria Magdalena Székely, „*Vino să-ți arăt pe mireasa, femeia Mielului*”, p.429.

⁵⁹ Marjorie Reeves, *op.cit.*, p.122.

⁶⁰ A. Vasiliev, *op.cit.*, p.496-497.

⁶¹ Maria Magdalena Székely, Ștefan S. Gorovei, „*Semne și minuni*” pentru Ștefan voievod, p.61-64.

apropierea sfârșitului lumii. Astfel, se poate răspunde la întrebarea enunțată mai înainte, în sensul că apropierea Vremii Sfârșitului a putut cu adevărat să influențeze unele reacții și răspunsuri politice ale lui Ștefan cel Mare.

Pe de altă parte, ceea ce-i preocupa pe oameni nu era atât sfârșitul propriu-zis al lumii, cât Judecata care avea să-i urmeze⁶². În *Evanghelia* după Matei se spune : „Iar îndată după strămtorarea acelor zile, soarele se va întuneca și luna nu va mai da lumina ei, iar stelele vor cădea din cer și puterile cerurilor se vor zgudui. Atunci se va arăta pe cer semnul Fiului Omului și vor plânge toate neamurile pământului și vor vedea pe Fiul Omului venind pe norii cerului, cu putere și cu slavă multă [...]. Drept aceea, privegheați, că nu știți ziua, nici ceasul când vine Fiul Omului [...]. Când va veni Fiul Omului întru slava Sa, și toți sfinții îngeri cu El, atunci va ședea pe tronul slavei Sale. Și se vor aduna înaintea Lui toate neamurile și-i va despărți pe unii de alții, precum desparte păstorul oile de capre. Și va pune oile de-a dreapta Sa, iar caprele de-a stânga”⁶³.

Nu era foarte clar, însă, dacă Judecata de Apoi avea să vină imediat după sfârșitul lumii sau avea să fie precedată de un lung răstimp de pace. Din acest motiv, pentru orice eventualitate, trebuiau făcute toate gesturile necesare în vederea mântuirii, ca să nu fie nimeni prins pe nepregătite. Pe această linie de gândire se explică dezvoltarea, fără precedent, în veacurile XV-XVI, a unei teme iconografice: Judecata de Apoi⁶⁴. În lumea ortodoxă, scena se îmbogățește, în perioada amintită, cu elemente noi, unele dintre ele – reminiscențe ale unor legende și mituri precreștine, altele – reflectări ale unor realități politice, sociale și religioase contemporane⁶⁵. Atenția de care s-a bucurat această temă iconografică trebuie privită într-un context mai larg – al activității de ctitorire în general. „Să fie actele de donație efectul unei neliniști colective și conjuncturale?”, se întreba Dominique Barthélemy⁶⁶. Firește că erau. De aceea îndrăznesc să cred că, în paralel și împreună cu celelalte explicații date până acum intensei activități de construire și înzestrare a lăcașurilor de închinăciune de către Ștefan cel Mare⁶⁷, activitate începută la 1487, adică imediat după încheierea păcii cu turcii, ar trebui avută în vedere și explicația apropierii sfârșitului lumii, a Judecății finale, în așteptarea căreia nici o dovadă de evlavie nu era suficientă.

Cu toate neliniștile care au bântuit Europa de la un capăt la celălalt al ei, lumea nu s-a sfârșit la 1492. La Florența, Savonarola și-a continuat proorocirile despre A Doua Venire iar Marsilio Ficino a proclamat intrarea în Epoca de Aur, în timp ce din Spania un genovez pe nume Cristofor Columb pornea într-o aventură peste ocean care avea să se încheie cu descoperirea Americii. Și în Moldova viața și-a continuat cursul. Până când semne – „iarnă grea și foarte aspră, cum nu fusese niciodată”⁶⁸, urmată de „ploi mari și

⁶² Analiza testamentelor din Moldova medievală dovedește că, la acea vreme, moartea era așteptată cu seninătate, cu degajare, cu liniște, că era orânduită gospodărește și că era privită ca poartă spre adevărata viață – viața veșnică. Înfricoșătoare era nu moartea, ci Judecata de Apoi (Maria Magdalena Székely, *Testamentele : o abordare preliminară*, în RIS, II-III, 1997-1998, p.28).

⁶³ Matei, 24:29, 30; 25:13, 31-33.

⁶⁴ Jean Delumeau, *op.cit.*, II, p.14-15, 30-31.

⁶⁵ Miltiadis K. Garidis, *Études sur le Jugement Dernier post-byzantin du XVe à la fin du XIXe siècle*, Tesalonic, 1985, p.29, 60-62, 116.

⁶⁶ Dominique Barthélemy, *op.cit.*, p.10.

⁶⁷ Dumitru Nastase, *Ideea imperială în Țările Române. Geneza și evoluția ei în raport cu vechea artă românească (secolele XIV-XVI)*, Atena, 1972, p.6-10.

⁶⁸ *Cronicile slavo-române*, p.22. Vezi și Grigore Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*, ediția a II-a, îngrijită de P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 121 („iarnă grea și geroasă, câtu n-au fostu așa nici odinioară”).

revărsări de ape și înecuri din pricina apelor mari⁶⁹ – păreau să prevestească un alt sfârșit al lumii. Era anul 1504. La 2 iulie, Ștefan cel Mare se strămuta la Domnul. Pentru Moldova, se sfârșea atunci, cu adevărat, o lume.

STEPHEN THE GREAT AND THE END OF THE WORLD

Abstract

A XVth century manuscript opens the discussion about the apocalyptic theory in the Moldavian Principality. The manuscript (*Ceaslov*), copied in the Putna Monastery, contains a list with the Easter dates (*Pascaliala*), beginning from the year 7001 (1493). This means that it could exist an earlier manuscript with a similar list, finished with the year 7000 (1492). The whole Orthodoxy thought that the world will end in the year 7000 (1492). So that Greeks and Russians made lists with the Easter dates until 7000 (1492) or from 7001 (1493). The End of the World was a part of the political ideology, because *Roma aeterna* (and later the Second and the Third Rome) had to exist forever. In 1493, prince of Moldavia was Stephen the Great (1457-1504). The Putna Monastery's manuscript is another proof that Stephen the Great considered the Moldavian Principality the heir of the Byzantine Empire.

---

⁶⁹ *Cronicile slavo-române*, p.22. Vezi și *Ce spun cronicarii streini despre Ștefan cel Mare*, traduceri de N. Orghidan, Craiova, 1915, p.59 (cronicarul polon Wapowski : „... în lunile lui martie și april, râurile se umflară de ploile cele multe și ieșiră din albiile lor, cum nu se pomenise până atunci”) și Grigore Ureche, *op.cit.*, p.121 („ploi grêle și povoaie de ape și multă înecare de apa s-au făcut”).

FLORINI ȘI DINARI ÎN REGISTRELE VAMALE ALE SIBIULUI DIN SECOLUL AL XVI-LEA: SCURT DEMERS METODOLOGIC*

MĂRIA PAKUCS

Unul dintre cele mai fascinante aspecte ale mentalității economice medievale îl reprezintă moneda de calcul (sau de cont). Peter Spufford, specialist al economiei monetare în Evul mediu apusean, a oferit cea mai cuprinzătoare definiție a acestui fenomen: “în Europa medievală exista o dihotomie între monedele reale aflate în circulație la un moment dat și monedele de calcul folosite ca măsuri ale valorii; cele mai multe tranzacții erau mai întâi calculate și exprimate în monede de calcul, iar plățile se făceau evident în monede sau, surprinzător de des, în bunuri”¹. Monedele de calcul erau un instrument util într-o lume în care monedele și ratele de schimb se schimbau cu repeziciune.

Realitatea acestei divergențe dintre monedele de calcul întâlnite în diversele registre sau în surse diplomatice și monedele reale este binecunoscută istoricilor economiei și numismaților², dar ea scapă adeseori din atenția istoricilor mai puțin avizați în chestiuni monetare, chiar și atunci când aceștia se apleacă asupra istoriei comerțului sau folosesc ca surse cărți de socoteli³.

Registrele vamale ale orașelor săsești Brașov și Sibiu sunt izvoare importante pentru istoria medievală a Transilvaniei și a schimburilor (economice, politice, culturale) ale acesteia cu Țara Românească și Moldova. Dată fiind însăși natura lor, aceste registre au fost/sunt considerate surse directe și neviciate ale realităților economice, sociale etc.

---

* Am abordat foarte succint această problemă în studiul *Comerțul cu mirodenii al orașelor Sibiu și Brașov în prima jumătate a secolului al XVI-lea*, în SMIM XX, 2002, p. 79-80. Textul de față reprezintă o variantă scurtată a comunicării ținute la sesiunea științifică anuală a Institutului de Istorie “Nicolae Iorga”, 5-6 iunie 2002.

¹ Petter Spufford, *Coinage and Currency în Cambridge Economic History of Europe*, vol. II, *Trade and Industry in the Middle Ages*, ed. a doua, ed. M. M. Postan și Edward Miller, Cambridge, Cambridge University Press, 1987, p. 839-40. (Traducerea din lb. engleză îmi aparține.)

² Cele mai recente prezentări ale sistemelor de cont din Transilvania și țările române la Bogdan Murgescu, *Circulația monetară în Țările Române în secolul al XVI-lea*, București, 1996, p. 37-50.

³ Cea mai nouă dovadă a neînțelegerii adecvate a funcționării monedelor de cont în economiile medievale este modul cum este abordată această chestiune în sinteza de *Istoria românilor*, vol. IV, ed. coord. Ștefan Ștefănescu, București, 2001, p. 102. Definițiile oferite de autori sunt foarte superficiale și nu oferă nici un punct de sprijin cititorilor.

ale epocii, în speță ale secolului al XVI-lea. Cercetătorii socotelilor vamale ale Brașovului și Sibiului au identificat “capcanele” pe care acestea le conțin în aspecte exterioare surselor în sine (inconsecvența vămuirii, contrabanda, scutirile de vamă)⁴, fără să interogheze și măsura în care informațiile din registre pot fi utilizate *tale quale*⁵.

Studiul de față nu își propune să demonstreze existența monedei de calcul și nicidecum să minimalizeze contribuțiile importante în istoria comerțului orașelor săsești în Evul Mediu. Scopul primar al acestei cercetări este să exemplifice pe cazul special al registrelor sibiene soluția pe care o consider cea mai viabilă pentru depășirea acestui obstacol metodologic.

Transilvania medievală nu făcea excepție de la regulă: monedele de calcul sunt documentate pentru prima oară în regatul maghiar în anul 1354⁶. Cea mai de succes reformă monetară, prin care s-a creat sistemul de referință al monedei de calcul din Evul Mediu târziu până în epoca modernă, a fost cea a regelui Matia Corvin din anii 1467-8. Astfel, regele stabilea că 1 florin de aur era echivalent cu 100 de dinari de argint, echivalență care a intrat și în sistemul de calcul uzitat în regatul său⁷. De altminteri, eficiența acestui sistem este demonstrată și de longevitatea utilizării sale chiar și după dezmembrarea regatului ungar: el a continuat să fie folosit deopotrivă în principatul Transilvaniei și în Ungaria superioară⁸. Ordonanțe regale repetate prescriau rata de schimb (*cursus*) pe care monedele noi trebuiau să o aibă în tranzacțiile financiare⁹.

⁴ Samuel Goldenberg, *Der Südhandel in den Zollrechnungen von Sibiu (Hermannstadt) im 16. Jahrhundert*, în RESEE, 1964, nr. 34, p. 385-421, în special p. 388-9. Radu Manolescu, *Relațiile comerciale ale Țării Românești cu Sibiul la începutul veacului al XVI-lea* în “Analele Universității C.I. Parhon”, Seria Științelor Sociale (Istorie), nr. 5, 1956, p. 207-260; Idem, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul, sec. XIV-XVI*, București, 1965, în special p. 91-95.

⁵ Francisc Pap a observat diferența care exista între uniformitatea unităților monetare din registrele vamale ale Clujului (unde ca monede de cont erau folosite ca și la Sibiu florinul și dinarul) și diversitatea tipurilor de monede găsite în tezaurile monetare; deși a atras atenția asupra acestui aspect, nu a oferit soluții pentru “justa integrare” a aspectelor ce țin de istoria monetară în studiile de istorie economică: *Efectiv monetar și monedă de calcul în comerțul extern clujean (prima jumătate a sec. XVII)* în “Potaissa”, 1978, p. 93-97.

⁶ Márton Gyöngyössy, “Mátyás pénzreformja és annak folytatásai 1521-ig”, teză de doctorat în ms., ELTE, Budapesta, 2002, 6.

⁷ András Kubinyi, *A későközépkori magyar-nyugati kereskedelmi kapcsolatok kérdése* în *R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv*, ed. Péter Tusor, Budapesta, ELTE, 1998, p. 114 subliniază că această rată de schimb a rămas neschimbată până în 1521.

⁸ Huszár Lajos, introducere la Dezső Dányi, Vera Zimányi, *Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig*, Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1989, p. 48-9.

⁹ Una din marile probleme cu care se confruntau autoritățile era baterea și circulația monedelelor false pe de o parte, precum și impunerea noilor bani ca monede oficiale cu un curs de schimb stabil și respectat în toate tranzacțiile pe de alta. Vezi UKB VI, doc. 3321, 145-6, când în aprilie 1463 regele Matia scria consiliului orașului Bistrița: (...) *hactenus propter multiplicem variationem ac crebram vilificationem monetarum pertulerunt, unam novam monetam bonam et durabilem cuius centum denarii, oboli vero tricenti unum florenum auri valeant cudere fecimus. Volumusque ut ipsa nova moneta abiecta omni alia moneta antiqua renovata et extranea per totum regnum nostrum et partes sibi subiectas cursum habeat (...).*

Datorită relațiilor comerciale intense cu spațiul otoman, orașele săsești și în special Brașovul au introdus în sistemul de calcul și asprul otoman: 1 florin echivala cu 50 de aspri, iar un aspru valora 2 dinari¹⁰. Importanța asprilor în comerțul Brașovului și Sibiului este subliniată de un interesant document emis de regele Vladislav II în 1505: încercând să reintroducă ordinea în circulația monetară din regat, acesta ordonase scoaterea din uz a banilor răi și falși, inclusiv a asprilor otomani, precum și folosirea exclusivă a monedelor bătute de atelierele regale. Cunoscând totuși situația orașelor săsești care foloseau din plin acele monede turcești în comerț (*monetas illas peregrinas sive turcas quas asperas vocant et que hactenus inter vos pro usu et commerciis habite sunt*) și admitând că interzicerea asprilor ar fi dus dispariția negustorilor și la închiderea drumurilor de comerț către țările românești, regele a permis ca o excepție folosirea în continuare a asprilor buni la Brașov și la Sibiu – doar în schimburile cu negustorii din Țara Românească și Moldova –, și a stabilit cursul de schimb la 2 dinari pentru 1 aspru¹¹.

Devreme ce florinul, dinarul (și asprul) de cont purtau aceleași denumiri ca și monedele “reale”, confuzia dintre cele două tipuri de unități monetare este foarte ușor de făcut, deși diferențele dintre ele sunt adeseori evidențiate de sursele istorice. În fapt, divergența ratei de schimb dintre florini și dinari în tranzacțiile nominale și cea din cadrul sistemului de cont a apărut abia după primul deceniu al secolului al XVI-lea. Așa cum am amintit deja, cursul de 100 de dinari de argint la un florin de aur s-a menținut neschimbată timp de aproape o jumătate de secol, deși la începutul secolului al XVI-lea în cadrul tranzacțiilor financiare florinul de aur se schimba cu 103-105 dinari¹². Dificultățile apar pentru perioada de după 1521, când baterea unor dinari de argint cu conținut mai mic de metal prețios¹³ au dus la modificarea ratei de schimb dintre florin și dinar, în timp ce florinul de aur – atât cel bătut în Transilvania cât și cel din imperiu – a fost menținut stabil ca greutate și puritate (aprox. 3,51 g Au net) de-a lungul întregului secol al XVI-lea¹⁴.

Monedele de aur erau rareori folosite în tranzacțiile și schimburile cotidiene. Banii folosiți în mod curent erau monedele mici de argint, iar în secolul al XVI-lea tezaurele monetare dovedesc intrarea semnificativă în circulație a monedelor poloneze

¹⁰ Manolescu, *Comerțul*, p. 305, anexa numismatică.

¹¹ Hurmuzaki, XV/1, d. CCCXV, p. 170-1: *Quoniam autem civitates nostre prefate, cibiniensis videlicet et brassoviensis, in confinibus site sunt mutuamque, tum cum moldaviensibus, tum transalpinensibus negociatoribus in emendum vendendumque vel mercibus vel opere mechanico consuetudinem habent, illique hoc potissimum genere monetarum asperarum uti consueverunt, fore nobis consultum non videtur ut de eisdem civitatibus aspere bone omnino dealeantur: perditis enim et annullatis asperis bonis, ex eisdem civitatibus questura huiusmodi forensium negociatorum periret, et per hoc eisdem civitatibus nostris ex parte Moldavie et parcium transalpinensium via negociandi precluderetur, et exinde eedem civitates in extremam paupertatem ob pecuniarum illarum penuriam possent devenire.*

¹² Kubinyi, p. 115.

¹³ Murgescu, *Circulația*, p. 105, tabelul 14.

¹⁴ Huszár Lajos, *Az erdélyi fejedelemség pénzverése*, Budapest, 1995, p. 11; János Buza, *A magyar és török dukát árfolyama a 16. század közepén*, în “Századok”, nr. 4, 2001, p. 892-3.

de argint (groșii, precum și multiplii și submultiplii acestora).¹⁵ În cărțile de socoteli orășenești din Transilvania de pildă, plățile făcute cu monede de aur (*aurei*) sunt întotdeauna specificate ca atare. Registrul de socoteli din 1547 al orașului Bistrița cuprinde și inventarul lăzii orașului: aceasta conținea o varietate de monede – nu numai florini sau dinari –, dar și obiecte de argint, care au primit la rândul lor în registru o valoare exprimată în florini și dinari (de calcul).¹⁶

Deprecierea monedei mărunte de argint, adică scăderea conținutului de metal pur, a dus la modificarea radicală a ratei de schimb dintre florin și dinar și, în consecință, a echivalențelor dintre florinul de aur și cel de cont. Cursul de schimb al florinului de aur unguesc din perioada 1490-1700 este cunoscut datorită cercetării lui Tibor-Antal Horváth,¹⁷ iar baza de date oferită de autor a fost și punctul de plecare al demersului meu.

În tabelul 1 am cuprins date privind rata de schimb dintre florinul de aur și florinul de calcul pentru anii din care s-au păstrat registre vamale la Sibiu. Am coroborat informațiile oferite de Horváth (care a compilat date din toată Ungaria istorică, iar uneori realitățile din Transilvania diferă de cele din alte regiuni) cu date din surse directe din socotelile orașelor săsești.

Tabel 1: Cursul florinilor de aur în florini de cont în Transilvania, 1500-1597.

AN	CURS	AN	CURS
1500	1:1	1578	1:1.56 ^f
1537	1:1.24 ^a	1579	1:1.56 ^g
1537	1:1.24 ^a	1583	1:1.6 ^h
1540	1:1.21 ^a	1585	1:1.6 ^h
1541	1:1.33 ^b	1587	1:1.6 ^h
1542	1:1.33 ^b	1588	1:1.6 ^h
1543	1:1.33 ^b	1597	1:1.6 ^h
1546	1:1.35 ^c	1593	1:1.6 ^h
1550	1:1.45 ^d	1594	1:1.6 ^h
1553	1:1.45 ^c	1595	1:1.6 ^h
1559	1:1.5 ^f	1597	1:1.6 ^h

¹⁵ F. Pap, *Circulația monetară în Transilvania în perioada 1526-1571*, în AMN, XXIV-XXV, 1987-88, p. 624.

¹⁶ Arhivele Naționale Maghiare (MOL), Microfilme, Arhiva orașului Bistrița, mf. 296-282, p. 21: *Remanserunt in consistorio: cuppe argentee quincque // cocharia argentea 2 // pecunia erecta fl. 29 // pecunia bona fl. 29 d. 59 // pecunia vetus mixta cum asperis fl. 6 d. 76 // et in auero fl. 1.*

¹⁷ Tibor-Antal Horváth, *A magyar aranyforint értékváltozása, 1490-1700*, în "Numizmatikai Közlöny", LVIII-LIX, 1959-60, p. 33-35.

^a Horváth, p. 34 (Cluj-1536).

^b Date culese de mine din socotelile orașenești de la Bistrița, 1541-46. MOL, Microfilme. Arhiva orașului Bistrița, mf. 296, p. 472: /1544/ aureos decem pro fl. 13 d. 33.

^c Horváth, p. 35 (Brașov-1546).

^d Informație din registrul de socoteli al magistratului orașului Sibiului, extrase publicate în Herbert Heinrich, "Die Gesundheitspflege in Hermannstadt bis zum Ende des sechszehnten Jahrhunderts" *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge*, XX/1 (1885), 24, nota 31: /1549/ aurei ex consistorio sunt accepti, reliquos aureos 16 dominus magister civium coemit unum fl. 1 d. 45, facit fl. 23 d. 20

^e Hurmuzaki, XI, p. 786 (Brașov-1552: aureos 2 facit fl. 2 asp. 45).

^f Horváth, p. 36.

^g Horváth, p. 37 (informație din anul 1576).

^h Horváth, p. 37 (Alba-Iulia -1595, Cluj -1596). Dieta transilvană din 1595 stabilea cursul florinului de aur în dinari astfel: "am cheltuit și am schimbat florinul de aur cu 160 de dinari". EOE, III, p. 486.

În ciuda fluctuațiilor mari a cursului de schimb a florinului și a dinarului, echivalențele dintre monede în sistemul de cont au rămas aceleași: astfel, în registrele vamale ale Sibiului un florin (de calcul) este divizat în 100 de dinari (de calcul), la începutul și la sfârșitul secolului al XVI-lea deopotrivă.

Conștientizarea dihotomiei dintre unitățile de calcul întâlnite în registre și monedele metalice are o importanță covârșitoare pentru aprecierea reală a valorii traficului de mărfuri tranzitate prin vama Sibiului. Particularitățile înregistrării de la vama sibiană de după 1500 nu fac posibilă defalcarea diferitelor componente ale traficului comercial decât în funcție de comerțul oriental, deși încasările vămii nu provin exclusiv de pe urma acestui comerț.¹⁸

Aplicând ratele de schimb dintre florinul de aur și cel de calcul de-a lungul secolului al XVI-lea conform tabelului 1, se conturează o imagine mai precisă a magnitudinii reale a valorii mărfurilor aduse la Sibiu.

---

¹⁸ Nu voi insista asupra aspectelor legate de tipologia registrelor Sibiului, căreia i-am dedicat un capitol din teza de doctorat. Este adevărat că registrele conțin în detaliu informații doar despre negustorii care erau implicați în tranzitarea mărfurilor orientale pe de o parte, și că registrele nu reflectă în totalitate volumul schimburilor comerciale dintre Sibiu și Țara Românească pe de alta, așa cum a observat deja Samuil Goldenberg, *Der Südhandel*, p. 387. Rectificarea care trebuie adusă celor știute până acum este că registrele Sibiului conțin și informații laconice despre încasări contabilizate periodic în bani: se poate presupune că acestea reprezintă taxe vamale plătite în numerar pentru mărfuri altele decât cele orientale.

Tabel 2: Valoarea traficului comercial reflectat în registrele Sibiului exprimată în florini de calcul și florini de aur, 1500-1597

AN	COMERȚUL NON-ORIENTAL		COMERȚUL ORIENTAL		TOTAL	
	A	B	A	B	A	B
1500	13760	13760	7457	7457	21217	21217
1537	10111.4	8154	7992.6	6446	18104	14600
1538	12242.6	9873	7783.4	6277	20026	16150
1540	8650.4	7149	12130.86	10025	20781.26	17174
1541	8939.4	6721	20704.6	15567	29644	22288
1542	7538.6	5668	24775.2	18628	32313.8	24296
1543	11548.2	8683	19352.7	14551	30900.9	23234
1546	14658.2	10858	20513.85	15195	35172.05	26053
1550	20486	14128	13159.65	9076	33645.65	23204
1553	25603.2	17657	47501.2	32759	73104.4	50416
1559	11583.2	7722	19126	12751	30709.2	20473
1578	10819.2	6935	13134.15	8419	23953.35	15354
1579	17907	11479	11027.3	7069	28934.3	18548
1583	15410.2	9631	12730.4	7957	28140.6	17588
1585	21460.6	13413	9689.2	6056	31149.8	19469
1587	10751.4	6720	11804.6	7378	22556	14098
1588	15747.2	9842	14273.6	8921	30020.8	18763
1591	15944.6	9965	11925.8	7454	27870.4	17419
1593	15618.6	9762	25001.62	15626	40620.22	25388
1594	10234.8	6397	14115.95	8822	24350.75	15219
1595	12592.2	7870	730.9	457	13323.1	8327
1597	23552	14720	23570.7	14732	47122.7	29452

A = valoarea comerțului exprimată în monedă de calcul; B = valoarea comerțului în florini de aur

Două precizări înainte de încheiere. Una privește neconcordanța dintre sumele din tabelul 2 și cele prezentate de Samuil Goldenberg în studiul său dedicat comerțului sudic al Sibiului¹⁹. Diferențele provin din faptul că sumele calculate de mine se bazează pe prelucrarea detaliată a registrelor și nu pe totalurile menționate în acestea, deoarece registrele conțin invariabil erori de calcul, care duc în unele cazuri la abateri mari pe de o parte. Pe de altă parte, încasările vămii nu au constat exclusiv din taxe vamale, ci și din sume (mărunte) plătite de negustori în schimbul obținerii adevărâței de plată a vămii (*sigillaris*), sume care duc din nou la modificarea substanțială a totalurilor.

Cea de a doua observație se referă la concluziile pe care Goldenberg le-a oferit bazându-se pe cifrele "brute" din registre și care întăresc nevoia de a se lua precauțiile

¹⁹ Goldenberg, *op. cit.*, p. 390.

critice specifice breslei istoricilor chiar și în cazul unor surse atât de exacte precum registrele de socoteli. Goldenberg aprecia foarte entuziast că doar valoarea comerțului oriental în sine pentru întregul secol al XVI-lea a urcat la peste 3 200 000 de florini, care înseamnă aproape 10 tone de aur²⁰. Din propriile mele calcule, media anuală a traficului comercial (cu toate componentele sale) pe la vama Sibiului (exceptând minimul din 1595 și maximul înregistrat în 1553) era puțin sub 20 000 de florini de aur, ceea ce înseamnă aproximativ 7 tone de aur pentru întregul veac. Pe de altă parte, Goldenberg aprecia că schimburile comerciale ale Sibiului cu Țara Românească, Peninsula Balcanică și Orientul au crescut în mod deosebit²¹. Din nou este evident că aprecierile reputatului specialist trebuie nuanțate: traficul înregistrat în registrele vămii Sibiului a cunoscut fluctuații importante care se datorează probabil unor cauze complexe, dar în nici un caz nu putem vorbi de o creștere a acestuia.

MONEY OF ACCOUNT IN THE CUSTOMS REGISTER OF SIBIU IN THE SIXTEENTH CENTURY

Abstract

The present study examines the question of the usage of the money of account in medieval account books applied to the particular case of the customs registers of Sibiu from the timespan between 1500 and 1597 (22 customs journals). Previous historians dealing with these special sources for the history of trade did not take into account the fact that the denominations which appear in the registers, namely florins and denars, are actually not real coins but money of account. Since the florin of account underwent a serious devaluation throughout the sixteenth century, being aware of the dichotomy between the two types of moneys becomes even more important for assessing the secular trend of the trade registered at the customs of Sibiu. Having a small database for the ratio between the gold florin and the florin of account as a starting point, the reevaluation of the entire commercial traffic through Sibiu in the sixteenth century offers a more realistic picture of the magnitude of this trade.

---

²⁰ *Ibidem*, p. 391.

²¹ *Ibidem*, p. 420: "Der Südhandel von Sibiu mit der Walachei, der Balkanhalbinsel und dem Orient *wächst* in dieser Epoche *merklich*." (subl. mea, M.P.)

CONSTRUIREA STATULUI PRIN CONTROLUL DATORIILOR.

CHEZĂȘIA ȘI RELAȚIILE CONTRACTUALE ÎN ȚARA

ROMÂNEASCĂ ÎN SECOLELE XV-XVII

PARTEA I: SEC. XV-XVI

OANA RIZESCU

Strâns legată de evoluția dreptului de proprietate și a schimburilor comerciale, chezășia sau învoiala prin care cineva se constituie garant pentru respectarea obligațiilor asumate de o altă persoană în fața legii, este o instituție juridică importantă ce se integrează într-o categorie de reglementări mai vastă, cea a obligației, definită în *Instituțiile* lui Justinian ca fiind „legătura juridică (*vinculum iuris*) în temeiul căreia suntem, în mod necesar, constrânși (*adstringimur*) să facem, în conformitate cu prescripțiile juridice ale cetății, o prestație oarecare”¹. Diferită de reprezentarea în justiție, prin care o terță persoană este împuternicită să reprezinte interesele cuiva ca și cum ar fi chiar persoana în cauză, garanția constituie un raport juridic accesoriu față de o obligație principală, urmărind doar să-l asigure pe creditor că va fi despăgubit în eventualitatea în care debitorul, devenind insolubil, nu-și va putea onora datoria². Petre Strihan și Valeriu Șotropa, autorii articolului *chezășia* din dicționarul-sinteză *Instituții feudale din Țările Române*, apreciază că instituția era „frecvent folosită între particulari și în relațiile lor cu statul, din cele mai vechi timpuri”³. Cei doi autori indică un prim context românesc de utilizare, actul de danie al lui Alexandru cel Bun către Ringala, fosta sa soție, semnat împreună cu boierii, ca martori și chezași ai obligațiilor luate de domn. Pentru perioada dintre acest prim caz semnalat documentar în Moldova și mențiunile din legiurile de secol XVII-XIX care consacră reguli consuetudinare sau din dreptul romano-bizantin, se consideră că a existat o utilizare neîntreruptă și relativ omogenă, conformă cu obiceiul țării și dreptul bizantin receptat, asemănătoare, dacă nu

¹ Justinian, *Institutes*, ed. P. Kruger, Berlin, 1954, III, 13 pr.

² Esența obligației constă în „legătura juridică” care se stabilește între creditor și debitor. Aceasta este obligația numită uneori „civilă” și prin proveniența sa dintr-un contract liber consimțit este diferită de obligațiile „naturale” care decurg din considerații morale sau din relații de familie (copii *in potestas*, soții *in manu*, diferite persoane *in mancipio*). Din bibliografia obligațiilor vezi mai ales François Dumont, *Obligatio*, în „Mélanges Ph. Meylan”, I, Lausanne, 1963, p. 77-90. În lb. rom., Vladimir Hanga, *Drept roman. Tratat*, București, 1977, cap. „Obligațiile” iar pentru unele aspecte importante din istoria problemei vezi și Gh. Brătianu, *Reglementarea datoriilor private în Antichitate și Novela lui Iustinian din 555*, în Idem, *Studii bizantine de istorie economică și socială*, trad. în rom. de Alexandru-Florin Platon, ed. de Ion Toderășcu și Alexandru-Florin Platon, Iași, 2003, p. 63-72

³ Ovid Sachelarie, Nicolae Stoicescu (coord.), *Instituții feudale din țările române. Dicționar*, București, 1988, p. 97.

chiar identică, în Moldova și Țara Românească. Într-un mod asemănător, crestomațiile de texte juridice vechi⁴ și lucrările de istoria dreptului românesc⁵ exemplifică subiectele tratate, și deci și materia obligațiilor, cu două, trei documente apreciate ca revelatoare. Mărturiile românești sunt invocate potrivit unui inventar al materiilor de drept, așa cum se aranjează acestea după canoanele tratatelor moderne. Astfel, chezașia ilustrează garanțiile personale la rubrica „Proba obligațiilor. Garanția și efectele ei”, în cadrul capitolelor generale referitoare la „Obligații și contracte”. Alături de aldămaș⁶, datul mâinii⁷, jurământ⁸ și zălog⁹, chezașia probează, potrivit acestor lucrări ce inventariază practicile juridice, dar nu-și propun să aprecieze ponderea fiecăreia dintre ele, condițiile de derulare a contractelor reale (donația, schimbul, împrumutul), consensuale (vânzarea-cumpărarea, închirierea, arenda, asocierea, mandatul) sau ne-numite (depozit sau comodat). Potrivit lucrărilor de istoria dreptului, un fond ancestral cutumiar se primenește în permanență cu forme noi. Ideea obligativității contractuale este apreciată și ea ca fiind de origine cutumiară, fiind implicită în raporturile ce se stabilesc în societate cu prilejul unor evenimente fundamentale, precum căsătoria (zestrea) sau organizarea prestațiilor în comun (claca), etc¹⁰. În această interpretare, dreptul bizantin este un set de norme receptat de către români doar în funcție de nevoile societății lor¹¹.

Cu toată că se admite că a existat din cele mai vechi timpuri - căci datoriile și obligațiile care decurg din ele afectează orice societate -, chezașia nu poate fi atestată în documentele decât pentru perioade relativ târzii. Materialul pe care ne propunem să-l analizăm este furnizat cu precădere de documentele din secolul XVII, întrucât din această perioadă se întâlnesc din ce în ce mai mult, în contexte juridice precise, noțiunile de *chezaș* și *chezășie*. În ciuda faptului că nu pot fi făcute evaluări statistice riguroase, indicele de materii al cataloagelor de documente interne din arhivele statului ne sugerează că termenii în cauză au început să fie folosiți mult mai frecvent în această perioadă. Cataloagele înregistrează sub formă de voce termenul *chezaș* pentru un document din 17 august 1594,¹² iar până la sfârșitul secolului mai întâlnim termenul *chezășie* într-o scrisoare din 5 septembrie 1599 a boierilor munteni, adresată celor refugiați în Moldova, în care se plâng de abuzurile „tiranului” Mihai Viteazul (1593-

⁴ *Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului Republicii Populare Române*, „Feudalismul”, întocmită de Ștefan Pascu, Vladimir Hanga, București, 1958.

⁵ Ioan Ceterchi (coord.), *Istoria dreptului românesc*, București, vol. I, 1980.

⁶ *Ibidem*, p. 573.

⁷ *Ibidem*, p. 574.

⁸ *Ibidem*, p. 577.

⁹ *Ibidem*, p. 577.

¹⁰ Vl. Hanga, *Les institutions du droit coutumier roumain*, „Les obligations”, București, 1988, p. 96-103.

¹¹ Val. Al. Georgesco, *La réception du droit romano-byzantin dans les Principautés Roumaines (Moldavie et Valachie)*, în „Publications de l'Institut de droit romain de l'Université de Paris, XVII. Droits de l'Antiquité et sociologie juridique. Mélanges Henry Levy-Bruhl”, Paris, 1959, p. 373-391.

¹² DRH, seria B, vol. XI, (1593-1600), întocmit de Damaschin Mioc, Șt. Ștefănescu, Marieta Adam, Constantin Bălan, Maria Bălan, Sașa Caracaș, Ruxandra Cămărășescu, Olimpia Diaconescu, Coralia Fotino, București, 1975, doc. nr. 83, 17 aug. 1594. Vezi și *Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului (Catalogul documentelor)*, vol. I, 1369-1600, întocmit de Ion Radu Mircea, București, 1974.

1601), care îi asuprește și care le-a impus responsabilitatea colectivă, dându-i pe boierii dovediți necredincioși în chezășia altor mari boieri¹³. Trebuie însă să ținem cont de faptul că multe documente nu s-au păstrat, iar altele, poate la fel de multe, au fost distruse încă din epocă, potrivit practicii „spargerii cărților în divan” de către domn, prin care erau distruse toate probele sub formă de înscrisuri, conținând informații contrazise de alte probe sau lipsite de actualitate. Distribuția în timp a utilizării acestei noțiuni în prima jumătate a secolului al XVII-lea, când putem raporta numărul de mențiuni la un total de documente din epocă, este următoarea: o mențiune la 1601¹⁴, următoarea abia la 1628, pentru ca după 1630 numărul lor să crească, consemnând unul, două, maximum patru cazuri de utilizare pe an¹⁵. Astfel, între 1601 și 1653 cataloagele de documente din Țara Românească, ce însumează rezumatele a circa 8 250 de hrisoave, zapise private, porunci domnești, diate, cărți de donații, cărți de judecată, cărți de rămas, etc., conservate în original sau în copie, indică doar 46 de documente în care sunt menționați termenii *chezaș* sau *chezășie*. Pentru realizarea unui studiu mai amplu privind transgresiunea normelor în secolul al XVII-lea în Țara Românească, am parcurs un număr important de documente din a doua jumătate a secolului. Această investigație a mai scos la iveală încă 26 de documente relevante¹⁶. Modul în care ele descriu instituția chezășiei ne îndreptățește să credem că, în eventualitatea realizării unei baze de date exhaustive pentru întreg secolul al XVII-lea, numărul acestor mențiuni, din a doua jumătate a secolului, ar spori. Însă nu credem ca întregirea bazei documentare să modifice radical interpretările ce vor fi expuse în partea a doua a acestui articol, bazate pe analiza celor 70 de cazuri inventariate.

¹³ DRH, B, vol. XI, doc. nr. 341, 5 sept. 1599.

¹⁴ *Catalogul documentelor*, vol. II, (1601-1620), întocmit de Maria Soveja, Doina Duca-Tinculescu, Reghina Dragomir, București, 1974, nr. 29, 14 dec. 1601.

¹⁵ *Ibidem*, vol. III, (1621-1632), întocmit de Doina Duca-Tinculescu, Marcel-Dumitru Ciucă, București, 1977, documentele cu datele: 4 ian. 1628, 18 mar. 1628 (ce consemnează același caz din 4 ian.), 22 mai 1630, 13 apr. 1632; *Ibidem*, vol. IV, (1633-1639), întocmit de Marcel Dumitru Ciucă, Doina Duca-Tinculescu, Silvia Vătafu-Găitan, București, 1981, documentele cu datele: 31 dec. 1633, 11 mai, 13 iun. și 20 iun. 1634; 25 mar., 6 mai și 30 mai 1636; 16 ian., 5 feb., 3 apr. 1639; *Ibidem*, vol. V, (1640-1644), întocmit de Marcel Dumitru-Ciucă, Doina Duca-Tinculescu, Silvia Vătafu-Găitan, București, 1985, documentele cu datele: 5 feb. 1642; 30 ian., 15 mai, 1 noiembrie. 1644; *Ibidem*, vol. VI, (1645-1649), întocmit de Marcel Dumitru Ciucă, Silvia Vătafu-Găitan, București, 1993, documentele cu datele: 4 sept., 9 oct. 1645; 29 apr., 15 iulie, 1 dec. 1646; 28 ian., 12 mar., 15 mar., 9 apr., 18 mai 1647; 6 iun. 1648; 1 mai, 18 mai 1649; *Ibidem*, vol. VII, (1650-1653), întocmit de Marcel Dumitru Ciucă, Silvia Vătafu-Găitan, Melentina Bâzgan, București, 1999, documentele cu datele: 9 mar., 20 iun., 16 aug. 1650; 15 mar. 1651; 18 ian., 15 mar., 19 iunie, 5 iul. 1652; 20 mar., 30 mar., 26 apr. 1653.

¹⁶ Arhiva documentară a Institutului de istorie „Nicolae Iorga” cuprinde însemnările echipelor care de-a lungul anilor au pregătit editarea colecției de documente medievale românești *Documenta Romaniae Historica*. Alături de fișele de semnalare documentare și de fișele bibliografice realizate de cercetătorii institutului din colectivul de „Izvoare” încă din 1949, se află un număr important de transcrieri după documente de arhivă, în medie 150 de documente pentru fiecare an. Comparând însă prin sondaj numărul transcrierilor cu cel al fișelor de semnalare documentare, am constatat că doar un procent variind între 1/3 și 1/2 din semnalări beneficiază de transcrieri. Așadar, orice estimare, pe baza transcrierilor existente, a numărului de utilizări în epocă ale termenului chezășie este hazardată, dat fiind numărul mare de documente netranscrise.

Articolul de dicționar mai sus amintit atrage atenția că, după obligațiile luate, chezașii erau pe bani—„când se garanta o datorie bănească”—și pe om—„când se garanta că omul se va înfățișa, iar în caz de fugă, chezașul plătea toate datoriile celui garantat”. Pentru o înțelegere adecvată a instituției chezașiei trebuie să luăm în considerare așadar, categoria mai largă a datoriilor. Spre deosebire de chezașie, datoriile sunt consemnate în aproximativ 70 de documente până la 1600¹⁷ și în circa 200 de documente din cele 8 250 ale perioadei 1601-1653. Întrucât un număr mic de documente este comun celor două liste, cea a chezașiei și cea a datoriilor, o primă remarcă se impune: chezașia nu reglementează doar datorii, așa cum datoriile se pot stabili fără intervenția unui garant. Sursa clasică a unei dihotomii în materia obligațiilor se găsește în cele două izvoare mari ale obligațiilor din dreptul roman și apoi romano-bizantin, anume contractele și delictele¹⁸. Comună pentru reglementarea juridică a ambelor obligații este posibilitatea utilizării unui terț neimplicat direct în afacere. Deși contractul este un acord de voință cu efecte juridice, întrucât ne-executarea are ca efect plata unor daune-interese, iar delictul este o încălcare a ordinii juridice, în care statul intervine pentru restabilirea ordinii, în ambele contexte instituția chezașiei pune în valoare capacitatea societății de a face apel la un arbitru, personal sau impersonal. „Dreptul este rezultatul specific al unei configurații de obligații”¹⁹ care face imposibilă neglijarea acestora fără riscul de a perturba ordinea și fără ca transgresorul să nu se aștepte la o sancțiune pentru aceasta. Analizarea reglementărilor juridice despre datorii în context social este în măsură să evidențieze conceptul fundamental de ordine²⁰ și instituțiile promovate pentru a o asigura.

Potrivit studiilor sociale, cea mai frecventă transgresiune a secolului al XVII-lea este fuga de pe moșia dajnică din cauza incapacității de plată²¹. Generalizată la toate

¹⁷ DRH, B, vol. I, (1247-1500), întocmit de P. P. Panaitescu și Damaschin Mioc, București, 1966, doc. nr. 69; *Ibidem*, vol. II, (1501-1525), întocmit de Șt. Ștefănescu și Olimpia Diaconescu, București, 1972, doc. nr. 9, 194, 245; *Ibidem*, vol. III, (1526-1535), coord. D. Mioc, București, 1975, doc. nr. 11, 18, 141, 211; *Ibidem*, vol. IV, 1536-1550, întocmit de D. Mioc, București, 1981, doc. nr. 107, 219; *Ibidem*, vol. V, (1551-1565), întocmit de D. Mioc și Marieta Adam, București, 1983, doc. nr. 21, 31; *Ibidem*, vol. VI, (1566-1570), întocmit de Șt. Ștefănescu și Olimpia Diaconescu, București, 1985, doc. nr. 30, 78, 91, 113, 138, 217; *Ibidem*, vol. VII, (1571-1575), întocmit de Șt. Ștefănescu și Olimpia Diaconescu, București, 1988, doc. nr. 69, 89, 133, 136, 200, 223, 226, 246; *Ibidem*, vol. VIII, (1576-1580), întocmit de Ioana Constantinescu, București, 1996, doc. nr. 18, 40, 65, 69, 112, 174-176, 197, 226, 235, 250, 254, 256, 288, 323, 330; *Ibidem*, vol. XI, doc. nr. 27, 40, 83, 128, 135, 143, 154, 164, 167, 183, 185, 214, 224, 236, 255, 274, 312, 319, 332, 339, 389, 392.

¹⁸ Pentru interpretarea distincțiilor garanției romane vezi Paul Frederic Girard, *Manuel élémentaire de droit romain*, 8e ed., de F. Senn, Paris, 1929, p. 795-832. Vezi de asemenea și Thévenot-Dessaules, *Dictionnaire du Digeste ou substance des pandectes justiniennes*, Paris, 1808, vol. I, lit. A-L, articolele *garantie*, *gage*, *jugement*.

¹⁹ Bronislaw Malinowski, *Crime and Custom in Savage Society*, Londra, 1926, p. 59, nota 45.

²⁰ Emile Benveniste, *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, vol. II, Paris, 1969, p. 100.

²¹ C. Rezachevici, *Fenomene de criză social-politică în Țara Românească în veacul al XVII-lea*, în SMIM, IX, 1978, p. 59-84; Fl. Constantiniu, Ș. Papacostea, *Aspecte ale rumâniei în ultimele decenii ale veacului al XVII-lea*, în RA, tom III, nr. 2, 1960, p. 226-247; G. Iscru, *Fuga*

categoriale de plătitori, evaziunea fiscală din epocă ridică problema factorilor care-i favorizează dezvoltarea și deci a funcționării interne a Țării Românești sub dominație otomană. Numărul mare de porunci care încearcă să limiteze abuzurile membrilor aparatului de stat în exercitarea funcțiilor fiscale cu care au fost însărcinați, indică existența unor interese divergente la actorii sociali din acea vreme. Analiza acestor interese divergente pune în evidență coexistența a două tipuri de presiuni cărora trebuia să le facă față societatea: solicitările fiscale otomane (cuanțul, frecvența, stabilitatea, impunerea abuzivă, cadrul lor legal) și gestionarea internă a acestor cerințe de către aparatul de stat (repartizarea dărilor pe categorii fiscale, cisluirea, valoarea cuantumului pe cap de contribuabil, abuzurile administrației și rezolvarea juridică a oricăror litigii cauzate de conflictele de interese potențiale). Perceperea evaziunii fiscale ca o transgresiune la norma juridică este întărită de apelativele utilizate de domnitorii atunci când îi numesc pe fugari „oameni răi și hicleni” care nu stau să suporte „greul țării”.

Practica juridică a domniei pentru consolidarea activității administrative în general și a impunerilor fiscale în particular exprimă un nou raport față de lege: pragmatic, interesat, adaptând obiceiurile țării noilor cerințe, manipulând cutuma pentru a obține pe această cale consimțământul supușilor. În acest ansamblu de date, chezașia, bazată pe relații individuale de tip contractual, ce operează cu valori ca cele de interes și încredere, se alătură instituției tradiționale a co-jurătorilor, dar cu o semnificație diferită conferită de contextul politic și economic al secolului XVII. „Explicația chezașiei personale o găsim în sentimentul de solidaritate ce caracteriza diferite familii în Evul mediu”²², apreciază de regulă istoricii dreptului. Dar în secolul XVII, chezașii sunt cu precădere oameni solvabili, ce dispun de resurse materiale, ei nefăcând parte de obicei din familie sau comunitatea sătească. Utilizarea chezașilor este mai degrabă o asigurare contra factorilor de risc decât o exercitare a solidarităților familiale. Mari dregători, negustori, vistiernici, logofeți de vistierie, mănăstirile prin egumenii lor sau prin ispravnici, împrumută, primesc gaj, acceptă să chezașuiască. Iar domnia acceptă, încurajează și-și însușește practica chezașiei în sfera relațiilor fiscale pe care le are cu supușii ei. Mai mult, domnul țării dă în chezașie oamenii aflați în închisoare pentru diferite vini (furt, incapacitate de plată, datorii etc.) pentru ca aceștia să găsească resurse să plătească amenda și să-și răscumpere creanțele. Caracterul volitiv al unui contract este alterat de intervenția domniei prin mijloacele de sancțiune de care dispune și dintre care cel mai însemnat este închisoarea pentru datorie.

Ne propunem să analizăm așadar chezașia ca pe un detaliu revelator al articulațiilor juridice dintre obiceiul vechi și nou din societatea secolului XVII, cu scopul de a pune în evidență funcționalitatea ei în cadrul aparatului de stat²³. În acest scop, dorim să privilegiem contextele de folosire ale termenului în practica actorilor oficiali și, din cauza caracterului documentelor românești, mai ales în cea a domnitorului. Investit

---

țărănilor – forma principală de luptă împotriva exploatării în veacul al XVIII-lea în Țara Românească, în „Studii”, tom 18, nr. 1, 1965, p. 125-146.

²² Florin Negoită, *Istoria statului și dreptului românesc*, București, 2000, p. 74. Vezi și Emil Cernea, E. Molcuț, *Istoria statului și dreptului românesc*, ed. a V-a, București, 1996, „Forme de răspundere”, p. 118-121; Liviu Marcu, *Istoria dreptului românesc*, București, 2002.

²³ Nicole Arnaud-Duc, *Les „valeurs” et le „détail” : réflexions sur la pratique de l’histoire du droit*, în „Droit et Société”, nr. 10, 1988, p. 409-423.

cu sarcina de „a spune dreptul”²⁴, acestuia îi revine obligația de a decide în ultimă instanță asupra intereselor sociale care iau forma drepturilor subiective și, totodată, de a stabili care sunt regulile și principiile aparținând sistemului juridic de referință.

Caracterul juridic al practicilor sociale este știut ca fiind relativ și reversibil. Regulile și interesele „pozitive”, „sanctionate” de către domn în calitate de judecător nu sunt decât o fațetă a unui vast ansamblu de reguli și interese construite în anumite medii sociale²⁵. Alegerea sa nu va depinde doar de opțiuni politice și etice care au legătură cu regulile explicite²⁶; „judecând”, el va reține acea interpretare care va fi cea mai în măsură să asigure coerența ordinii juridice înțeleasă ca congruență logică și armonie ideologică, indiferent de proveniența sa, cutumiară, receptată sau domnească²⁷. Acomodarea normelor interne cu statutul de stat tributatar imperiului otoman care își plătește prin haraci pacea externă, îl face pe domn să instaureze prin deciziile sale o ordine în care le este garantată tuturor securitatea. *Auctoritas, non veritas, facit legem* rezumă în teoria politică concepția potrivit căreia norma este neputincioasă să impună ordinea juridică și o situație normală doar prin ea însăși. „Decizionismul” consideră că printr-un act de voință, individul produce o decizie suverană, ce determină instaurarea unei ordini juridice și o situație normală²⁸. Prin deciziile administrative sau sentințe judecătorești luate de către domnitorii români, instituții juridice, cum ar fi chezășia de exemplu, se impun și modelează ansamblul valorilor tradiționale²⁹. Considerăm capacitatea persuasivă a domniei este cu atât mai remarcabilă cu cât se apreciază că: „spre deosebire de epoca modernă, practicile constituționale nu luau niciodată în Vechiul Regim forma unor politici publice și nici nu puteau viza astfel de politici. Autoritatea principelui se oprea la granița dreptului privat. Domnul deținea o putere deplină asupra oamenilor, dar era relativ neputincios în fața lucrurilor. În mod normal, domnul guverna viețile supușilor săi, nu însă și bunurile acestora. Iar atunci când încerca totuși să o facă, actele sale erau imediat considerate ca fiind abuzive și ilegitime”³⁰.

Întrucât un studiu special despre chezășia românească în secolul XVII nu există în bibliografia istorică de specialitate, pentru a sesiza funcția nouă pe care instituția o are în perioada de care ne ocupăm, este necesară extinderea cercetării pe două mari direcții:

²⁴ François Ost, M. van de Kerchove, *Juris-dictio et définition du droit*, în „Droits”, nr. 10/1, p. 53 și urm.

²⁵ A. J. Arnaud, consideră că regulile de drept nu se evidențiază decât pe un fond general numit „infra-droit”. Pentru acest concept, vezi A. J. Arnaud, *Critique de la raison juridique*, Paris, 1981, p. 325.

²⁶ H. Kelsen apreciază că în aplicarea regulilor de drept, toate interpretările sunt juridic echivalente și că alegerea judecătorului nu depinde decât de opțiuni politice, Hans Kelsen, *Théorie pure du droit*, trad. de Ch. Eisenmann, Paris, 1962, p. 457. Pentru ediția în limba rom. vezi *Teoria pură a dreptului*, București, Humanitas, 2000.

²⁷ Cf. R. Dworkin, *La chaîne du droit*, în „Droit et Société”, Paris, 1985, nr. 1, p. 51-79; Paul Ricœur, *Le Juste*, vol. I, Paris, 1995, p. 121-142.

²⁸ Carl Schmitt, *Légalité et légitimité*, în Idem, „Du politique. ‘Légalité et légitimité’ et autres essais”, textes choisis et présentés par Alain de Benoist, Paris, 1990, p. 39-51.

²⁹ Val. Al. Georgescu, *La place de la coutume dans le droit des Etats féodaux roumains de la Valachie et de la Moldavie jusqu'au milieu du XVIIe siècle*, în RRH, VI, nr. 4, # 11, „La confirmation des coutumes”, p. 573-574.

³⁰ Daniel Barbu, *Dreptatea împotriva legii sau despre economia politică a ierării*, în „Studia Politica. Romanian Political Science Review”, vol. I, nr. 2, 2001, p. 355.

mai întâi, analizarea documentelor din secolele XV-XVI referitoare la implicarea românilor în relații comerciale externe, pentru a degaja contextele de utilizare ale chezășiei dinaintea de secolul XVII; apoi, analizarea chezășiei în secolul XVII în raport cu regimul obligațiilor din societate așa cum se degajă ele din ansamblul contractelor realizate în această perioadă. Articolul de față se limitează la prima parte a analizei, cea referitoare la secolele XV-XVI.

Chezășia în relațiile economice și juridice externe până în secolul al XVII-lea

1. Relațiile comerciale cu Ungaria

Primele mențiuni ale chezășiei în documentele din Țara Românească apar în contextul reglementărilor privind datoriile contractate în timpul schimburilor comerciale externe. Termenii de *chezaș*, *cheltuială*, *marfă*, *vamă*, *vameș*³¹, legate de comerț, sunt de altfel de origine maghiară, fiind împrumuturi lexicale intrate în formularele de cancelarie slavone³². Etimologia acestor cuvinte și utilizarea lor în documente ce privesc relațiile comerciale ale Țării Românești cu Ardealul sugerează că practica introducerii garanțiilor personale în schimburile comerciale românești s-a făcut după un model extern. Garantul - *емець*³³, *кезѣшъ*³⁴, *fideiussor*³⁵ - nu îl găsim în aceeași perioadă și în acte interne referitoare la vânzări, schimburi de moșii, mărturii, ca un produs deci al societății românești. Cea mai apropiată instituție cu sens de garanție din epocă este cea a jurătoriei, însă co-jurătorii sunt garanți de credibilitate, judecători-tocmelnici, adevertorii sau hotarnici și nu suportă plata unor daune interese, nici nu preiau datoriile sau vinovății³⁶. Asupra evoluției jurătoriei ne propunem să revenim într-un studiu viitor, limitându-ne acum să urmărim doar relațiile comerciale externe ale Țării Românești în contextul cărora apare și garanția accesorie la o obligație principală.

Privilegiile comerciale maghiare din 1222³⁷ sau 1260³⁸ ale regilor Andrei al II-lea (1205-1235) pentru teutoni și, respectiv, cel al lui Bela al IV-lea (1235-1270)

³¹ *Dicționarul limbii române (DLR)*, tom I, partea a 2-a, București, 1940, *chezaș*, (<magh. *kezes*), *cheltuială*, *chelciug* (<magh. *koltseg*); *Ibidem*, Serie nouă, tom VI, fasc. a 2-a, (mandră-mascat), București, 1965, *marfă*, „vite”, „avere mișcătoare”, (<magh. *marha*); *Ibidem*, tom XIII, partea I, litera V, București, 1997, *vamă*, (<magh. *vam*); *vameș*, (<magh. *vamos*).

³² Pandele Olteanu, *Slava veche și slavona românească*, București, 1983, glosar; Lucia Djamo, *Terminologia economică și comercială din documentele slavo-române din secolele XIV-XV*, în AUB, Filologie, IX, 1960, nr. 18, p. 363-390.

³³ Cf. sârb *jamac*, *jamac*, în Ioan Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în sec. XV-XVI*, vol. I, 1413-1508, București, 1905, p. 385.

³⁴ *Ibidem*, p. 116, 187.

³⁵ *Ibidem*, doc. nr. CCXVIX și CCC din 12 apr. 1500, p. 345-347.

³⁶ Gheorghe Cronț, *Instituții medievale românești. Înfrățirea de moșie. Jurătorii*, București, 1969.

³⁷ *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki* (Hurmuzaki, *Documente*), I, p. I (1199-1345), culese și însoțite de note de Nic. Densușianu, București, 1887, p. 74.

³⁸ *Ibidem*, I, p. I, p. 286.

reglementând regimul vamal al importurilor de coloniale latine, dovedesc existența unor relații comerciale timpurii în regiune ce au avut, se știe, consecințe economice³⁹ și politice⁴⁰ pentru evoluția spre centralizarea politică la sud de Carpați. Dovezi ale orientării preferențiale ale legăturilor comerciale la începuturile statului muntean spre Ungaria au fost găsite în însăși așezarea capitalelor pe ruta drumurilor ce mergeau spre Ardeal (Argeș, Câmpulung, Târgoviște), ca și în existența coloniștilor sași în târgurile mai mari sau moda occidentală a boierilor de la curte⁴¹. Pe lângă existența unui comerț la mare distanță în care Țării Românești i-a revenit rolul de a asigura tranzitul mirodeniilor și a altor mărfuri orientale din bazinul Mării Negre spre Europa Centrală, găsirea tezaurelor monetare bizantine pe teritoriul românesc sud-carpatic indică și practicarea unui comerț direct spre Constantinopol încă din secolul al XIII-lea, în cadrul căruia exportul românesc era reprezentat de grâne, pește, pieile de cornute mari, carnea sărată, iar importurile constau în podoabe, țesături și mărfuri orientale⁴². În marele comerț al bazinului pontic superioritatea au avut-o comercianții greci din imperiul bizantin⁴³, apoi italieni, mai ales genovezi și venețieni, dar nu este exclusă posibilitatea unor participări muntenești la traficul de pe Dunărea maritimă și pe mare înainte de Vlaicu vodă⁴⁴.

Una din sursele privind reglementarea relațiilor comerciale în care erau implicați negustorii valahi o reprezenta, astfel, practica partenerilor de afaceri italieni. Până la cucerirea Chinei și Cetății Albe de către otomani în 1484, negustorii genovezi au transmis mediilor de afaceri din zona Mării Negre propriile practici comerciale⁴⁵. Printre acestea, procedura represaliilor ce constă în confiscarea de către un păgubit, locuitor al unei țări străine, a unei mărfi similare de la un locuitor din țara datomicului. Aceasta a apărut în relațiile dintre orașele italiene în secolul IX și s-a perfecționat până în secolul XIV, când a început să decadă⁴⁶. Genovezilor sau venețienilor, care cunoșteau de mult

³⁹ D. Z. Furnică, *Din istoria comerțului la români, mai ales băcănăia. Publicație de documente inedite 1593-1855*, București, 1908; Nicolae Iorga, *Istoria comerțului cu Orientul*, în Idem, *Opere economice*, ed. îngrijită de Georgeta Penelea-Filitti, București, 1982, p. 355-364.

⁴⁰ Radu Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (secolele XIV-XVI)*, București, 1965; Șerban Papacostea, *Începuturile politicii comerciale a Țării Românești și Moldovei (secolele XIV-XVI). Drum și stat*, în SMIM, X, 1983, p. 9-55.

⁴¹ P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, ed. Gheorghe Lazăr, București, 2000, p. 112; Radu Manolescu, *Le problème du patriciat dans les villes de la Valachie et de la Moldavie (XVe siècle—première moitié du XVIe siècle)*, în RRH, tom XV, nr. 1, (jan.-mars), 1976, p. 29-37.

⁴² D. C. Giurescu, *Relațiile economice ale Țărilor Române cu țările Peninsulei Balcanice în perioada feudalismului timpuriu (sec. X-XIII)*, în RSL, X, 1964, p. 364-369; Radu Manolescu, *Comerțul și transportul produselor economiei agrare la Dunărea de Jos și pe Marea Neagră în secolele XIII-XV*, în RI, tom I, nr. 6, 1990, p. 545-570.

⁴³ Klaus-Peter Matschke, *Commerce, Trade, Markets, and Money, Thirteenth–Fifteenth Centuries*, în Angeliki E. Laiou (coord.), *The Economic History of Byzantium: from the Seventh through the Fifteenth Century*, Dumbarton Oaks Studies, 2002, vol. II, partea a IV-a, p. 755-790.

⁴⁴ Octavian Iliescu, *Monedele Țării Românești și ale Moldovei la Marea Neagră (secolele XIV-XV)*, în RI, tom I, nr. 6, 1990, p. 649-656.

⁴⁵ Gheorghe Brătianu, *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*, trad. în lb. rom. de Michaela Spinei, vol. II, București, 1988, p. 112-118.

⁴⁶ M. F. Hendy, *Byzantium, 1081–1204: An Economic Reappraisal*, în „Transactions of the Royal Historical Society”, 5th ser., 20, 1970, p. 31–52, reluat în Idem, *The Economy, Fiscal Administration, and Coinage of Byzantium*, Northampton, 1989; N. Oikonomides, *Hommes*

timp represaliile, trebuie să le atribuim introducerea acestui obicei în Europa Centrală și de Est, care se regăsește și-n documentele românești. Apreciem, așadar, că principiile și instituțiile utilizate în rezolvarea litigiilor în materie de datorii, pe care le găsim în primele privilegii comerciale ale domnitorilor români pentru Brașov sau Râjnov, sunt rodul unei experiențe istorice mai vaste ce sintetizează practicile întregii zone comerciale de care aparțin românii.

Analiza celor mai vechi privilegii vamale acordate negustorilor brașoveni pentru comerțul cu Țara Românească, cel emis de regele Ungariei Ludovic I la 28 iunie 1358⁴⁷ și cel al domnitorului Vlaicu Vodă la 28 ianuarie 1368⁴⁸, fac referire la libertăți concesionate acestor beneficiari înainte de domnia regelui, respectiv domnului emitent. Cuantumul taxelor vamale din tratatul de comerț al lui Mircea cel Bătrân (1336-1418) cu pârgarii brașoveni din 6 august 1413 trebuie că s-a stabilit în urma unor practici îndelungate, anterioare acestei consemnări scrise⁴⁹. Totdeauna reglementarea datoriilor, când face obiectul privilegiilor sau tratatelor dintre Țara Românească și Brașov, este pusă în relație cu stări de fapt anterioare tratatului în cauză.

Cât privește datoriile bănești, specificul perioadei dinaintea de secolul XVII este reprezentat de documentele emise de cancelaria Țării Românești pentru orașele săsești, care menționează și datorii și chezășii. Într-o poruncă de la începutul secolului al XV-lea a lui Mihail voievod (1418-1420) către brașoveni, se precizează că:

„orice om din țara părintelui domniei mele și a domniei mele care are datorie la brașoveni, iar el să meargă acolo să-și scoată datoria de la datornic; iar de nu-i va plăti de voie, pe acela să-l tragă înaintea pârgarilor, că dacă vor avea de unde să-i ia, aceștia îi vor plăti; iar dacă nu va avea datornicul de unde să plătească, iar el să-și bată ochii că nu și-a dat avutul la om cinsti”⁵⁰.

Documentele românești medievale în general îl numesc pe creditor *datornic*. Aici fiind cazul unui document slav, la traducerea lui ДАЪЖНИК s-a utilizat cuvântul *datornic* cu sensul din limba actuală, adică de debitor.

Dacă interpretăm că *datornicul* este debitorul brașovean al unei datorii către un creditor român, atunci documentul indică faptul că cel din urmă poate merge să-și caute platnicul, „să-și scoată datoria”, contractul considerându-se deci ca fiind rezultatul unei înțelegeri libere. În caz de contestare a datoriei sau de dol, „de nu-i va plăti de voie”, privilegiul domnesc recunoaște și impune *lex loci*, debitorul fiind judecat de către pârgarii orașului care-i execută bunurile: „că dacă vor avea de unde să-i ia, aceștia îi vor plăti”. Totodată, este recunoscut principiul sintetizat de formula romană *qui cum alio contrahit non debet esse ignorus conditionis eius*: „cine contractează nu trebuie să ignore

---

d'affaires grecs et latins à Constantinople, XIIIe-XVe siècles, Montreal, 1979, 108-115; Idem, *The Economic Region of Constantinople: From Directed Economy to Free Economy, and the Role of the Italians*, în „Europa medievală e mondo bizantino”, G. Arnaldi, G. Cavallo (coord.), Roma, 1995; M. Balard, *La Romanie genoise, XIe-début du XVe siècle*, Roma-Paris, 1978; F. Thiriet, *La Romanie vénitienne au Moyen-Age*, Paris, 1975.

⁴⁷ Hurmuzaki, *Documente*, vol. XV, p. 1, (1358-1600), ed. Nicolae Iorga, București, 1911, doc. nr. I, p. 1.

⁴⁸ *Ibidem*, doc. nr. II, p. 1-2.

⁴⁹ Ioan Bogdan, *op. cit.*, doc. nr. 1, p. 3-6.

⁵⁰ DRH, seria D, „Relații între țările române”, vol. I, 1222-1456, București, 1977, doc. nr. 123, <1418-1420>.

condiția partenerului său”. Așadar, *res perit creditori*, acesta pierzând pe răspundere proprie, fără posibilitatea unei alte execuții. Înțelegerea dintre domnul Țării Românești și orașele săsești impune un tratament reciproc. Documentul continuă indicând metodele ilicite de practică pe care le sancționează:

„Și nimeni să nu îndrăznească să ia aici zălog de la oamenii drepti dintre brașoveni și nicăieri să nu se zălogească, că oricine va încerca să-i supere măcar cât un fir de păr, va pieri <de mâna> părintelui domniei mele și de domnia mea. Ci fiecare să-și scoată acolo datoria de la datornic, după porunca domniei mele”.

Privilegiile domnești ulterioare în favoarea negustorilor utilizează un formular diplomatic asemănător. Ele întăresc protecția pentru cei ce nu sunt implicați direct în datorie, adică cei desemnați ca *правѣхъ людѣ*, dar recunosc în sfera celor impuși la plata acesteia pe garanții obligației: „și încă cine își va da marfa în datorie să-și caute datornicul sau chezașii, dacă are, iar de omul drept să se ferească; și nimeni să nu tulbure pe oamenii drepti”⁵¹. „Oamenii drepti” sunt cei care sunt afectați de confiscările decise în scop de represalii –opreală– și pe care tratatele doresc să-i protejeze. Privilegiul întărit în mai multe rânduri, în 1431 consemnează explicit: „și cine este dator sau din țara domniei mele la unguri sau din Țara Ungurească în țara domniei mele, să-și caute datoria cu legea, să se plătească, iar opreală să nu fie, nici omul sau marfa să nu se zălogească”⁵². Represaliile românești menționate aveau un caracter defensiv. În 1470, Radu cel Frumos (1462-1473, prima domnie) reproșează brașovenilor că nu respectă convențiile stabilite și justifică confiscarea întreprinsă contra bunurilor unor negustori proveniți din acest oraș din nevoia de a proteja interesele comerciale ale negustorilor săi: „căci mergeau acolo <la Brașov> săracii mei și cu avutul lor; <iar> voi le luați avutul și câștigați voi, iar săracii mei rămâneau în pagubă și nu erau slobozi cu avutul lor. De aceea am făcut și eu tot așa oamenilor voștri”⁵³. Mai târziu, la 9 iunie 1520, într-un tratat mai amplu stabilit între Neagoe Basarab (1512-1521) și Ioan Zapolya (1510-1526) „ca în aceste două țări certuri și răzmeriță sau tâlhării sau hoji sau jafuri să nu se facă, ci să fie mare pace și frăție”, vizând cu precădere stabilirea hotarelor din munți dintre cele două țări, se reiau sintetic prevederile privilegiilor anterioare acum raportate la ansamblul relațiilor dintre români și unguri: „Și care om va afla pe datornicul său, să i se facă lege și judecată dreaptă”⁵⁴.

⁵¹ DRH, D, vol. I, doc. nr. 134, 21 noiembrie 1421. Vezi, de asemenea, privilegiile lui Dan voievod pentru brașoveni din 23 octombrie 1422, 10 noiembrie 1424, 30 ianuarie 1431 în DRH, D, vol. I, doc. nr. 136, 142, 175 și 176, sau cel al lui Vlad voievod din 8 aprilie 1437 în *Ibidem*, doc. nr. 243; pentru toată seria privilegiilor domnești ca și a documentelor private consemnând datorii bănești rezultate din activități comerciale cu Brașovul vezi Ioan Bogdan, *op. cit.*

⁵² DRH, D, vol. I, doc. nr. 175, 30 ianuarie 1431.

⁵³ Pentru originea instituției și limitele temporale ale utilizării ei, vezi *Dicționarul instituțiilor...*, art. „represalii”, p. 407-408, precum și Valentin Georgesco, Petre Strihan, *Les représailles ou lettres de marque (zbor, izem, tragere, opreală, proprie) dans le droit féodal roumain (XIVe-XVIIIe siècle)*, în „Revue de droit français et étranger”, nr. 3-4, 1977, p. 649-651.

⁵⁴ DRH, B, vol. II, doc. nr. 194, 9 iunie 1520.

Din aceste documente reiese că chezășia stabilită de părți e un acord liber consimțit cu consecințe juridice ce trebuie respectate, iar domnitorii recunosc prin deciziile lor valabilitatea contractelor private. Vlad Călugăru (1482-1495, a doua domnie) scrie pângarilor brașoveni „să pue mâna pe acele chezașe”, nevestele lui Jima și Căliman negustori, ce erau datori lui jupan Dumitru al lui Volata, „ca să plătească ducații jupânului Dumitru și să se dea în mâinile omului său până la un aspru”, căci „s-au pus chezașe pentru aceștia că până la Paști i se vor plăti ducații”⁵⁵. Însă utilizarea cauțiunii ca o armă, în vederea obținerii unor beneficii pe cale abuzivă, e respinsă cu vehemență. Radu voievod (1495-1508) îi acuză pe brașoveni de abuz și părtinire în cazul reținerii lui Stanciu din Nămăești fără judecată și a eliberării acestuia contra cost:

„voi ați pus mâna pe ei – pe Stanciul și pe tovarășul lui - și pe unul l-ați spânzurat fără judecată, iar celuilalt i-ați luat 7 florini și l-ați pus apoi la *chezășie*, ca să mai plătească încă 10 florini și fără nici o vină. Dar dacă acest om ar fi vinovat, ca cel pe care l-ați spânzurat, cum de nu l-ați spânzurat și pe el și l-ați pus numai să plătească? Mă rog deci să-i faceți judecată dreaptă, să i se plătească banii ce i s-au luat, și să petreacă în pace, căci n-are nici o vină, ci e om drept”⁵⁶.

Fără nici o îndoială, în relațiile comerciale externe documentele confirmă folosirea chezașilor în diverse cazuri de împrumuturi bănești ce implicau negustori din Țara Românească⁵⁷ și, de asemenea, confirmă că amenințări cu opreala au fost proferate și aplicate, așa cum o face unul din domnitori: „noi nu vom lăsa pe omul nostru în pagubă, ci vom lua și mai mult de la un om al vostru”⁵⁸.

Valoarea de cutumă a acestor practici va fi recunoscută mult mai târziu, când Luca logofăt din Câmpina aplică această clauză a hrisoavelor domnești de daune-interese, reținând de la sine putere doi țigani brașoveni ce veniseră la Câmpina, în contul unui țigan de-al lui care fugise la brașoveni cu 20 de ani în urmă. Solicitat de judele Brașovului, Mihai Goldschmidt, să intervină în reglementarea acestei rețineri, Matei Basarab (1632-1654) îi răspunde la 14 noiembrie 1644 că nu poate ieși din obiceiul țării, „că nu numai ciastă țară are obicei ca cеста, ce toate țările au obiceiuri, pentru oamenii lor și pentru moșiile lor, într-acest chip [...] că cu moșii se țin toate țările”⁵⁹.

Nici un document intern nu menționează, însă, că s-ar fi făcut apel la chezași pentru garantarea împrumuturilor în interiorul societății românești. Cum utilizarea chezășiei se limitează la sfera comercială și se manifestă cu precădere în reglarea datoriilor bănești, atunci această constatare nu trebuie să mire căci până către mijlocul

⁵⁵ Ioan Bogdan, *op. cit.*, doc. nr. CLXI, 1482-1496, p. 196-197. Dumitru al lui Volata din acest document credem că este fiul lui Gheorghe Vallata din Cetatea Albă care primea în 1469 un salv-conduct din partea consilierilor genovezi din Caffa prin care i se acorda dreptul de comerț în Caffa și în alte posesiuni genoveze din Crimeea. Familia Vallata apare în epocă ca făcând parte din categoria marilor comercianți ale căror interese sunt protejate și de către domnitorii români. Vezi alte informații la Radu Manolescu, *Le problème du patriciat des villes ...*, p. 32-33.

⁵⁶ Ioan Bogdan, *op. cit.*, doc. nr. CLXXXI, p. 217-218. „Pus la chezășie” îl interpretăm ca pus la închisoare de unde împricinatul se răscumpără sub garanția unor chezași.

⁵⁷ *Ibidem*, doc. nr. CLXI, p. 196-197.

⁵⁸ *Ibidem*, doc. nr. CLXXXI, p. 217-218.

⁵⁹ *Catalogul documentelor*, vol. V, nr. 1483.

secolului al XVI-lea, apelul la credit în tranzacțiile interne pare să fi fost relativ limitat⁶⁰. Totodată, din cauza volumului fizic redus al produselor românești în comerțul de tranzit, se apreciază de către istoricii economiei că Țara Românească nu a suportat transformări de adâncime în structurile economice⁶¹. Ținând cont că, de fapt, comerțul cu produse occidentale (stofele mai ales) și orientale necesita costuri și riscuri ridicate pentru transportul la mare distanță, practicarea acestuia era rezervată în exclusivitate marilor comercianți⁶². Micii comercianți pe care îi menționează registrele vamale ale orașelor Brașov⁶³ și Sibiu⁶⁴ participau mai cu seamă la exportul produselor naturale iar în cadrul importului, mai ales la comercializarea mărunțișurilor și mai puțin la tranzitarea articolelor orientale⁶⁵. Dreptul de etapă și de depozit acordat de regii maghiari orașului Brașov în 1395 pentru toate mărfurile cu destinația Țara Românească, obliga negustorii străini, și apoi și pe cei români, să-și vândă aici toate mărfurile⁶⁶, limitându-le în acest fel posibilitățile de acțiune și reducând relațiile juridice în care puteau fi eventual implicați micii negustorii. Principalii beneficiari ai tranzitului de mărfuri au fost marii negustori, români sau străini și instituția domniei. Domnia prosperă mai ales prin intermediul vămilor, a căror contribuție la veniturile bănești ale statului au rămas preponderente până în secolul al XVI-lea⁶⁷. Firesc este deci ca domnia să perpetueze regulile juridice ce afectează sfera comercială.

2. Relațiile comerciale cu Imperiul Otoman

Nu se cunosc tratate comerciale directe între Imperiul Otoman și Țara Românească. Revizuirile recente ale școlii turcologice românești atrag însă atenția asupra izvoarelor istorice din secolele XVI-XVIII, în care „obiceiul” este invocat din plin, și ridică problema prezenței sau absenței cutumei în relațiile dintre Țara Românească și Imperiul Otoman⁶⁸, care puteau afecta și sfera relațiilor comerciale. Cum

⁶⁰ Bogdan Murgescu, *Circulația monetară în țările române în secolul al XVI-lea*, București, 1996, p. 194.

⁶¹ Bogdan Murgescu, Florin Bonciu, *Considerații asupra abordării mondiale a proceselor istorico-economice*, în AIIAI, XXX, 1993, „Aplicații la cazul românesc”, p. 539-542.

⁶² Radu Manolescu, *Le problème du patriciat des villes ...*, p. 34-35.

⁶³ Idem, *Schimbul de mărfuri dintre Țara Românească și Brașov în prima jumătate a secolului al XVI-lea*, în SMIM, vol. II, 1957, p. 117-204; Idem, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (secolele XIV-XVI)*, București, 1965.

⁶⁴ Idem, *Relațiile comerciale ale Țării Românești cu Sibiu la începutul veacului al XVI-lea*, în „Analele Universității C. I. Parhon - București, Istorie”, 1956, p. 207-260.

⁶⁵ La tranzitul de mărfuri orientale înregistrat prin Brașov la 1503 negustorii mici participau în procent de 1 % iar marii negustori cu 99 %, în vreme ce negustorii mici ocupă 97 % din exportul făcut de negustorii din târgurile și satele românești și la 53 % din importuri, cf. Idem, *Schimbul de mărfuri...*, p. 184-185.

⁶⁶ Idem, *Comerțul Țării Românești...*, p. 24.

⁶⁷ Daniel Chirot, *Schimbarea socială într-o societate periferică. Formarea unei colonii balcanice*, (1976), trad. în rom. de Victor Rizescu, București, 2002, cap. 3, „Natura duală a sistemului politico-economic de tip comunitar-comercial. 1250-1500”, p. 33-64.

⁶⁸ Viorel Panaite, *Cutuma în relațiile româno-otomane (secolele XVI-XVIII). Puncte de plecare pentru o discuție istoriografică*, în AIIAI, tom XXX, 1993, p. 507-522; Idem, *Pace, război și comerț în Islam. Țările Române și dreptul otoman al popoarelor (secolele XV-XVII)*, București, 1997, „... Așa cum din trecut s-a obișnuit...”, p. 380-394.

cutuma se definește ca o „practică continuă”, pentru conturarea regulilor cutumiare este necesară înregistrarea repetiției unui act; vom încerca să o desprindem din documentele interne românești, fără însă a putea preciza „precedentul” juridic în care se regăsește și pe care îl impune.

În general, pentru toți creștinii, regimul comerțului și statutul negustorilor străini în Imperiul Otoman a fost stabilit inițial sub forma privilegiilor care serveau de substitute ale tratatelor comerciale și apoi în tratate de pace ce stipulau principii pentru viața comercială⁶⁹. Prevederi generale otomane ce decurg din aplicarea conceptului de *amân*⁷⁰ (protecție, scutire-iertare), referitoare la liberul acces, piața liberă, securitatea negustorilor și a proprietăților lor după plățirea taxelor de vamă, se alătură unor prevederi precise despre durata aplicării reglementărilor din tratat, interdicția de a confisca caii negustorilor, protecția drumurilor de acces, inviolabilitatea bunurilor unui negustor străin care se întâmplă să moară etc.⁷¹

Țara Românească în mod particular nu beneficiază de privilegiile comerciale din partea Imperiului Otoman. Cu toate acestea, prin tratatul încheiat între Ungaria și Imperiul Otoman la 20 noiembrie 1451⁷², Țara Românească era plasată sub dubla dependență a celor două puteri. Alinierea sistemului monetar românesc la cel otoman al asprului în a doua jumătate a secolului al XV-lea indică schimbări în orientarea economică și politică a țării⁷³. O consecință a reformei monetare întreprinse de voievodul Vladislav al II-lea (1448-1456, a doua domnie) și a statutului țării de „dublă suzeranitate”⁷⁴ a fost integrarea țării în curente economice balcanice mult mai intens decât până atunci și totodată, dreptul de liberă circulație pe care îl capătă negustorii români în imperiul otoman⁷⁵. În ordinul⁷⁶ adresat de Suleiman Magnificul (1520-1566) lui Petru cel Tânăr (1559-1568) la 7 mai 1560 sau în beratul⁷⁷ din 17 septembrie 1585 prin care sultanul Murad al III-lea (1574-1595) confirmă pentru a doua oară tronul

---

⁶⁹ Traian Stoianovich, *The Conquering Balkan Orthodox Merchant*, în „Journal of Economic History”, vol. 20, nr. 2 (Jun., 1960), p. 234-313; Stanford J. Shaw, *The Aims and Achievements of Ottoman Rule in the Balkans*, în „Slavic Review”, vol. 21, nr. 4, (Dec., 1962), p. 617-622; Halil Inalcik, *Capital Formation in the Ottoman Empire*, în „Journal of Economic History”, vol. 29, nr. 1, „The Tasks of Economic History” (Mar., 1969), 97-140; Viorel Panaite, *Trade and merchants in the 16th century. Ottoman-Polish Treaties*, în RESEE, tom XXXII, 1976, nr. 3-4, p. 259-276; Idem, *Pace, război și comerț în Islam...*, p. 355.

⁷⁰ Viorel Panaite, *Trade and merchants ...*, p. 263.

⁷¹ *Ibidem*, p. 273-276.

⁷² Nicolae Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor adunate din depozitele de manuscrise ale Apusului*, vol. III, București, 1897, p. 23-27; vezi și DRH, D, vol. I, doc. nr. 305.

⁷³ Matei Cazacu, *L'impact ottoman sur les pays roumains et ses incidences monétaires (1452-1504)*, în RRH, tom XII, nr. 1, 1973, p. 172.

⁷⁴ Vlad Georgescu, *Istoria românilor de la origini pînă în zilele noastre*, ed. a III-a, București, 1992, „Statutul internațional și politica externă”, p. 54-70.

⁷⁵ Matei Cazacu, *loc. cit.*, p. 178.

⁷⁶ Mihai Maxim, *Fontes Orientales*, vol. III, Moscova, 1974, doc. nr. 2, p. 260-262.

⁷⁷ Idem, *L'autonomie de la Moldavie et de la Valachie dans les actes officiels de la Porte, au cours de la seconde moitié du XVIe siècle*, în Idem, „L'Empire ottoman au nord du Danube et l'autonomie des Principautés Roumains au XVIe siècle. Etudes et documents”, Istanbul, 1999, p. 37-38.

Valahiei lui Mihnea al II-lea (1585-1591), vor fi prevăzute câteva specificări despre comerț și datorii: „Nimeni să nu se atingă de mărfuri sau să atenteze la viața celor care vin pentru afaceri în Valahia”. Și, de asemenea, „dacă li se întâmplă negustorilor să moară, în aceste cazuri bunurile defunctului să se consemneze de către voievod și prin grija unui om de încredere să fie trimise la Poartă”. Aceste reglementări se regăsesc în tratatele comerciale pe care Poarta le încheia cu puterile creștine.

În tratatele otomanilor cu polonii din secolele XVI-XVII se prevedea, în legătură cu datoriile contractate de diverși negustori, că în rezolvarea acestora se va urma practica juridică a locului. Astfel, se recunoștea că nimeni nu putea fi reținut sau molestat pentru o datorie (*boro*) sau o vină (*gunah*) a altcuiva, atâta vreme cât el nu era chezaș (*kefil*) pentru daunele aduse proprietății⁷⁸. Dacă este chezaș, judecata trebuia să se poarte în fața cadiului sau a judecătorului locului după o prealabilă anchetă⁷⁹, și nimeni aparținând unui grup de negustori (*tuccar tayfesi*) nu trebuia să fie reținut pentru o altă datorie, dacă nu este garantul acesteia⁸⁰. Deși tratatele recunosc principiul *lex loci* și impun apelul la judecătorul locului pentru orice conflict, ele lasă șefului caravanei dreptul de a rezolva disputele din interiorul grupului de negustori (*tuccar tayfesi yantmda*)⁸¹. Reconstituind statutul Țării Românești față de Poartă după diplomele de investire din 1577 și 1585, tratatele de tip *ahidname* ce s-au păstrat pentru Moldova, Transilvania sau Ragusa, sau din informații europene, Mihai Maxim menționează și reglementările comerciale despre care nu avem nici un motiv să ne îndoim că trebuie să se fi aplicat și comerțului româno-otoman: „Un regim vamal obișnuit, potrivit taxelor locale, pentru mărfurile otomane care intrau în principate; un regim preferențial („clauza națiunii celei mai favorizate”) pentru produsele românilor tributari care intrau în teritoriile otomane, <reprezentând> o taxă de numai 2-4 % *ad valorem*, față de 5,5 % cât plăteau negustorii din ‘Casa războiului’”⁸². Înainte ca sarcinile aprovizionării capitalei imperiului să fi devenit o povară pentru Țara Românească și ca gelepii să abuzeze de libertatea comerțului, până în a doua jumătate a secolului al XVI-lea pacea cu turcii a acționat mai degrabă ca un catalizator al comerțului românesc în Peninsula Balcanică⁸³.

Așadar, constatăm că unele principii comerciale comune stau la baza relațiilor Țării Românești cu Ungaria sau Poarta otomană și se regăsesc în documentele românești dar și în tratatele otomano-polone: *lex loci*, inviolabilitatea negustorilor plătitori de taxe. Nu este surprinzător, căci Imperiul Otoman a preluat vechile relații comerciale bizantine⁸⁴ iar negustorii din Balcani, cu precădere cei din Vest, au avut o orientare timpurie spre comerțul din Mediterana, intrând în contact cu orașele italiene⁸⁵. Înainte de

⁷⁸ Viorel Panaite, *Trade and merchants...*, anexa 3, punctul IV, pag. 274.

⁷⁹ *Ibidem*, punctul VI, p. 275.

⁸⁰ *Ibidem*, punctul XIV, p. 275.

⁸¹ *Ibidem*, punctul XVIII, p. 276.

⁸² Mihai Maxim, *Țările române și Înalta Poartă. Cadrul juridic al relațiilor româno-otomane în evul mediu*, București, 1993, pag. 243.

⁸³ Matei Cazacu, *L'impact ottoman...*, p. 187; Traian Stoianovich, *The Conquering ...*, p. 301; Anca Popescu, *Circulația mărfurilor la Dunărea de Jos reflectată în kanunname-le (a doua jumătate a secolului al XVI-lea)*, în RI, tom VI, nr. 3-4, 1995, p. 255-278.

⁸⁴ Halil Inalcik, *Capital Formation ...*, p. 102-103.

⁸⁵ Olga Maridaki-Karatza, *Legal Aspects of the Financing of Trade*, in Angeliki E. Laiou (coord.), *The Economic History of Byzantium: from the Seventh through the Fifteenth Century*,

secolul al XVII-lea, ambele țări cu care Țara Românească întreținea relații comerciale aveau reglementate intervențiile în privința datoriilor și recunoșteau la nivelul tratatelor existența garanților.

Mențiunile interne referitoare la datoriile externe și la reglementarea lor

Documentele interne confirmă că, în cazul datoriilor, turcii fac apel la judecătorii locali. Menționarea turcilor în documente se face însă în treacăt, fără să se specifice locul unde au fost contractate datoriile, formalitățile îndeplinite sau momentul.

La 1 iunie 1526 domnitorul Radu voievod (1525-1529, a treia domnie) întărește lui Neagoe mare vistier și cumnaților săi, Staico și Pârvul, stăpânirea „frățească” a 14 sate și a mai multor sălașe de țigani. Documentul nu are ca subiect datoriile, ci recapitulând satele aflate în domeniul pe care se întocmesc cei trei, amintește istoria specială a 5 dintre ele. Când s-au înfrățit cei trei în divan, probabil au fost utilizate cărțile mai vechi care atestau stăpânirile asupra satelor și amintirea litigiului privind datoriile, ca și menționarea rezolvării acestuia în însăși actul de întărire, îi sporeau acestuia autoritatea întrucât în numele acelei datorii nu mai puteau fi ridicate pretenții ulterioare. Cei trei rămâneau „frați nedespărțiți peste toate averile, satele, țiganii. [...] Iar când nu se vor mai afla fii din Neagoe vistier și nici din Staico și din Pârvul, iar atunci să fie averile și satele și țiganii, fiicelor lor, iar prădalice să nu fie niciodată”⁸⁶.

Cinci dintre cele 14 sate fuseseră cumpărate mai de mult de Socol și de Chirca, tatăl, și respectiv, unchiul lui Neagoe vistier. La un moment dat, Chirca „a rămas dator să plătească pentru marfă turcească”. Cum stingerea datoriei nu a avut loc în timpul vieții debitorilor, după moartea lui Chirca și a lui Socol, au rămas fiii acestora să plătească datoria: „Pentru aceasta, pentru datoria care a rămas de la Chirca și Socol, *turcii* au venit și au apucat pe fiii lui Chirca și ai lui Socol, iar [aceștia, patru fii] *s-au lepădat de acea datorie și s-au lepădat și de averi*, de le-au lăsat să se piardă”. Ulterior, doar Stoica, unul din fiii lui Chirca, și Neagoe vistierul, fiul lui Socol, răscumpără satele pierdute:

„În nici un chip n-au vrut să lase să se piardă averile pentru acea mai sus zisă datorie, ci au plătit datoria acestor turci, de și-au pus averile zălog la Barbul ban al Craiovei și la Badea vornic și la Albul vistier. Și după aceea, și-au vândut Neagoe al lui Socol și marfa lui și agoniseala cu trudă, ce a avut, de a răscumpărat aceste 5 sate, ce sunt mai sus-scrise și au fost puse zălog la acești mai sus ziși boieri”.

Deși fără să facă obiectul judecății domnești în particular, datoria din documentul citat are elementele pe care, prin definiție, le presupune obligația: subiecți (creditorii-turcii mai întâi, apoi marele ban, vornicul și vistierul-, debitori-părinții lui Neagoe și Staico, apoi ei înșiși), obiectul-prestația (contravaloarea mărfii turcești) și sancțiunea (acțiunea personală pe care creditorul putea să o intenteze în vederea realizării dreptului său împotriva debitorului și care conduce inițial, din cauza

---

Dumbarton Oaks Studies, 2002, vol. 3, p. 997-1112; Traian Stoianovich, *The Conquering ...*, p. 323 și urm.; F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, 1949.

⁸⁶ DRH, B, vol. III, doc. nr. 18. Document comentat și de Bogdan Murgescu pentru aspectele privind creditul și variația formelor de împrumut în *Circulația monetară...*, p. 193.

incapacității de plată, la lepădarea de datorii și de avere în divan din partea moștenitorilor). Fii moștenesc datoriile părinților însă neputându-le plăti, se leapădă și de datorii și de avere. Destinația moșiilor „lăsate să se piardă” nu este indicată precis dar lepădarea de moșii implică cedarea unor drepturi de proprietate.

Documentul indică faptul că succesiunea se deschide după moarte și la această dată toți succesibili se află sub condiția rezolutorie a renunțării. Nimeni nu este obligat să accepte moștenirea ce i se cuvine și trei dintre fiii lui Staico decid să nu participe la moștenire. Acceptând succesiunea sub beneficiu de inventar, Neagoe vistier răspunde pentru datoriile și sarcinile moștenirii. El plătește punând zălog sau vânzând „agonisita lui” ceea ce implică separarea patrimoniului succesoral de patrimoniul moștenitorilor. Consemnând că „au răscumpărat aceste 5 sate ce au fost puse zălog la acești mai sus ziși boieri”, adică cele 5 sate cumpărate de Stoica și făcând parte din masa de bunuri succesoriale, reiese că *intra vires*, o persoană nu era ținută să plătească datoriile ori să acopere un pasiv decât în măsura a ceea ce primise sau poseda din activ. Lepădarea de datorii pune problema masei de bunuri succesoriale și asupra ei vom reveni într-un studiu separat⁸⁷. Cât privește rolul domniei, acesta nu este foarte clar, dar „apucarea” fiilor datornicului de către turci trebuie că s-a făcut prin judecată domnească.

Alte cazuri adaugă însă informații privind responsabilitatea domniei față de datoriile private contractate față de străini. La 29 decembrie 1532, Vlad Vintilă (1532-1535) îi întărește lui Vlaicu clucer și fraților lui mai multe sate și sălașe de țigani. Pentru 2 sate este indicat faptul că provin dintr-o confiscare a domniei pentru înaltă trădare. Pentru a recompensa slujba dreaptă și credincioasă a lui Vlaicu, domnitorul îi dă în posesie satele hienlenilor Barbul ban și Drăghici. Documentul continuă însă:

„Iar după aceea, aceste averi *s-au aflat și cumpărat* [subl. n.] de jupanul Vlaicu clucer, pentru că Barbul banul și fratele său, ei au rămas datori eminelui din Vidin cu 40 000 aspri și eminelui din Rahova cu 50 000 aspri. Și acești aspri erau ai împăratului, de la vaduri, din socoteala lui tefterdar bașa al împăratului, Schinder Celebi. Și mare pără a avut răposatul Vlad voievod din partea Porții pentru acei aspri. Și a plătit *domnia lui* acea datorie, mai sus zișii aspri, 90 000 aspri. Și am vrut *domnia mea* —scrie domnul Vlad Vintilă—, să iau acea mai sus zisă datorie de la acei boieri care țineau averile lui Barbul ban și ale lui Drăghici. Iar ei au căzut și s-au rugat la *domnia mea*, că să-i miluim cu cât am plătit *domnia mea* datoria lui Barbul ban, ca să li se cheme și cumpărate acele mai sus zise averi. Iar cu ceea ce a dobândit boierul domniei mele, jupan Vlaicul clucer de la răposatul Vlad voievod, satele și țiganii mai sus-ziși, împlinește prețul de 13 500 de aspri”⁸⁸.

Nu este un lucru neobișnuit ca documentele să nu precizeze motivele obligațiilor. Mobilul de fapt care i-a determinat pe primii contractanți să se oblige este un element pur psihologic și rămâne, astfel, în afara normelor de drept. Nu știm de ce Barbul ban și Drăghici au contractat datoriile la eminiile de Vidin și Rahova, dacă ei îndeplineau o funcție oficială care îl obliga și pe domn —și acesta să fie motivul

⁸⁷ Vezi Oana Rizescu, „*Cessio bonorum*” și intervenția statului în reglementarea datoriilor. „*Curama*” și „*lepădarea datoriilor*” în divan în Țara Românească în secolul al XVII-lea, în curs de apariție în RI, 2003.

⁸⁸ DRH, B, vol. III, doc. nr. 141, 29 dec. 1532.

confiscării ulterioare—, sau au angajat o afacere care îi implica doar pe ei. Aflăm doar că domnia a procedat la pedeapsa cu confiscare și a plătit creanțele boierilor hicleni și poartă pâra turcilor. Doar după ce plătește datoria, domnul încercă să o impună boierilor uzufructuari ai moșiei. Documentul o spune explicit: „și am vrut să iau mai sus-zisa datorie de la acei boieri”. Aceștia însă „s-au rugat” să li se dea dreptul să întoarcă banii și să stăpânească. În fapt, domnul voia să-și recupereze banii dați în contul datoriei și concede vânzarea pământului din domeniu domnesc.

În mod asemănător, într-un document ce datează din 1535, se consemnează că un anume Badica a rămas cu mari datorii către turci: „toate datoriile fac aspri 150 000”. Datoriile turcilor au fost achitate și în acest caz de către domnul țării, la acea dată Radu Paisie (1535-1545): „Și s-au plătit toți acei mai sus ziși aspri cu averea domnească și au rămas acei mai sus țigani ai lui Badica să fie domnești, ai domniei mele”. Abia după aceea domnia face ce vrea cu țiganii⁸⁹.

Domnia este așadar responsabilă și garantă pentru datoriile contractate de către supușii români, față de supușii turci. Numai în această calitate, de gestionar al datoriilor supușilor săi, știind preluările de către domnie ale averilor datornicilor, Alexandru al II-lea Mircea (1568-1574, prima domnie) poate judeca în pricina care-l opune pe Radul al lui Mandrea egumenului Simion de la mănăstirea Benedic pentru stăpânirea satului Cosainul. Egumenul susținea că stăpânirea îi aparține întrucât satul fusese răscumpărat pentru datorii de către domnul Vintilă și dăruit acesteia după aceea: „Radul al lui Mandrea a fost dator unui turc 70 000 aspri. Astfel turcul acela a vrut să ia satul Cosainul pentru acei mai sus-ziși aspri. Iar Vintilă voievod, domnia lui a întors mai sus-zișii aspri aceluia turc și a dat satul Cosainul la sfânta mănăstire numită Benedic”. Alexandru voievod prin judecata din 9 mai 1573, ținută „după dreptate și după lege, cu toți cinstiții dregători ai domniei mele” află că acuzația nu este întemeiată: „Și am aflat și am adevărit domnia mea că n-a fost dator turcului, nici n-a întors Vintilă voievod nici un aspru pentru Radul al lui Mandrea, ci a rămas părintele egumen Simeon de lege dinaintea domniei mele”⁹⁰.

Intervenția domniei „de întoarcere a banilor” pentru datorii private se poate justifica, credem, prin două motive: sau prin aplicarea principiului de „dominium eminens” pe care domnul îl păstrează asupra tuturor proprietăților, fiind, față de străinul de țară, ultimul în drept să revendice stăpânirea moșiilor; sau, în loc să vedem în această practică un drept suveran al domnitorului român, ea să fie o obligație în fapt ce-i revine față de supușii puterii suzerane, Poarta, de a îndeplini executarea datoriilor. Cert este că până la această dată, pentru datoriile localnicilor față de turci, niciodată nu se confiscă în mod direct de către străini moșiile din țară. Chiar dacă putem presupune că ele garantează credibilitatea împrumutului, dovedind solvabilitatea debitorului, nu găsim nici un caz în care chiar puse gaj, prin executarea acestuia, în posesia moșiilor să intre creditorul turc. Dreptul țării la autonomie⁹¹ se confirmă și în această formă. Ea este rodul „capitulațiilor” convenite în secolul XV iar domnia și boierii țării sunt garanții respectării angajamentelor luate.

⁸⁹ *Ibidem*, vol. III, doc. nr. 211, 24 oct. 1535.

⁹⁰ *Ibidem*, vol. VII, doc. nr. 133, 9 mai 1573.

⁹¹ Mihai Maxim, *L'autonomie de la Moldavie et de la Valachie...*, p. 11-35.

Un ultim caz de secol XVI pe care îl aducem în atenție ridică, pe lângă problema responsabilității domniei ca garant față de Poartă a datoriilor contractate de supușii săi, și pe aceea a responsabilităților aparatului de stat față de satisfacerea datoriilor globale ale Țării Românești către puterea suzerană. Cazul îl implică pe Mihai voievod (1593-1601) în calitate inițial de mare agă și privește datoriile lui Pârvul mare logofăt din vremea lui Mihnea voievod (1585-1591, a doua domnie). Motivul este expus în documentul din 10 iunie 1594 unde este indicată proveniența datoriei lui Pârvul ca fiind față de stat: „Au fost rămas Pârvul logofăt 40 000 de aspri, birul lui în țară, cându au pribegit Mihnea vodă. Și viind Ștefan vodă în țară și au apucat catastișele lu Mihnea vodă și au aflat de acești bani ce am zis mai sus, birul lui neplătit.” În contul acelei datorii este impus la plată Mihai, mare agă: „apoi, într-aceia, Ștefan vodă și cu Scurtul aga, ei m-au apucat pe domnia mea atuncea, când am fost vel agă la Ștefan vodă, cum să plătesc domnia mea acești mai sus-ziși bani și să țiiu satele și țișanii și morile și toate părțile Pârvului logofăt cu tot venitul. Și am plătit domnia mea toate satele și țișanii pentru acei bani”⁹². Toții banii, cei 40 000 de aspri dați de Mihai pentru datorii, alți 40 000 datorie a Pârvului logofăt „de nește telegari” precum și 15 boi luați de birari pentru birul marelui logofăt de la rumâni din Perișor vor fi întorși de călugării de la mănăstirea Coșuna, beneficiarii unor danii ale lui Pârvul.

Concluzii parțiale

Cazul merită semnalat și integrat într-o problemă mai vastă a responsabilităților fiscale din interiorul aparatului de stat românesc. Cum s-a mai remarcat, „cine ia domnia, ia și datoria” iar responsabilitatea achitărilor incumbă noului titular al funcției în mod automat⁹³. Este lucru știut că pentru dările țării existau registre, „sămi de visterie”, înscrieri pe răboj, catastișe, cum precizează documentul lui Mihai că Ștefan vodă „au apucat catastișele lui Mihnea vodă”. Mai puțin clare sunt responsabilitățile fiscale ale boierilor mari pe satele din domeniul lor boieresc dar și răspunderile pentru județele ținute de bir. Acordată în regim de fermaj, strângerea dărilor pe un județ pare să depindă și de locul de rezidență al dregătorului în zona impozitată. Argumentele ar putea fi cunoașterea zonei și implicarea oamenilor de casă și de încredere ai dregătorului în activitățile stăpânului lor⁹⁴. Mihai voievod nu invocă nici un motiv care să depindă de vreo legătură de rudenie și pentru care el să fi fost obligat să suporte datoria lui Pârvul mare logofăt, fiul lui Stepan clucer din Cioroiași: „ei m-au apucat pe domnia mea atuncea, când am fost vel agă la Ștefan vodă, cum să plătesc domnia mea acești mai sus-ziși bani și să țiiu satele și țișanii și morile și toate părțile Pârvului logofăt cu tot venitul”⁹⁵. Totodată, el nici nu o menționează ca fiind abuzivă.

⁹² DRH, B, vol. XI, doc. nr. 63, 10 iun. 1594.

⁹³ Daniel Barbu, „Carele ia domnia, plătește și datoria”: cel mai vechi principiu constituțional românesc?, în Idem, *O arheologie constituțională românească. Studii și documente*, București, 2000, p. 37-48.

⁹⁴ Nicoale Stoicescu, *Despre subalternii marilor dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XV – mijlocul sec. XVIII)*, în SMIM, vol. VI, p. 61-90; Idem, *Unele categorii de slujbași ai statelor feudale Țara Românească și Moldova*, în SAI, vol. XII, 1968, p. 107-121.

⁹⁵ DRH, B, vol. XI, doc. nr. 63, 10 iun. 1594.

Aparent, preluarea datoriei de către Mihai aga nu a fost o sarcină prea grea, însă asupra dreptului în baza căruia ea i-a fost impusă, mai trebuie căutat răspunsul.

O pistă de interpretare ar fi existența unor răspunderi solidare „orizontale” între marii dregători sau „verticale” în aparatul de stat, între marele boier însărcinat cu strângerea dărilor și cei din subordine. Participanți la aceeași rețea fiscală, interpusă între plătitorul de dajdie și de bir și beneficiarul ultim, Poarta, domnia și aparatul de stat, sunt responsabili și solidari în îndeplinirea obligațiilor ce decurg din raportul politic extern al Țării Românești.

O altă preluare de datorie datând tot de la sfârșitul secolului al XVI-lea, deși consemnată într-un document târziu din 10 iunie 1656⁹⁶, confirmă cele de mai sus, lăsând să se întrevadă un sistem de responsabilități în aparatul de stat muntean. Oprea, nepot de frate al banului Dobromir, fusese trimis birar în Gorj „în zilele lui Mihai voievod” de către Tudor Șaitanul, fost mare ban al Craiovei. Oprea fuge însă din țară lăsând o datorie la vistierie de 35 000 de aspri de argint. Stroe Buzescu, „fost atunci mare agă”, se pune „chezaș” pentru Oprea de la Drăgășani și plătește datoria. Modul în care este compensată paguba chezașului, prin acordarea de către domn a satului Runcu aparținând lui Oprea, plătitorului la vistierie, este tipică pentru garanțiile cu zalog doar că un contract de acest tip - acordarea străngerii nu după fugă, ci la intrarea lui în funcție. Faptul că amândoi dregătorii impuși la plată ocupau funcția de agă, - care se știe că mai târziu a avut și sarcini polițienești -, ar sugera răspunderea acestuia în asigurarea stabilității celor care ocupau funcții în aparatul fiscal.

Pentru a interpreta datele prezentate până acum, anticipând și totodată direcțiile de cercetare din partea a doua a acestui studiu, observăm că față de domnie se contractează cele mai ridicate obligații sub forma amenzilor care trebuie plătite sau a sarcinilor fiscale care trebuie îndeplinite. Sunt sancționate aspru înalta trădare prin ridicările de alți domni la tron, confiscările de moșii antrenând diminuarea patrimoniului boierilor și îndatorarea familiilor lor⁹⁷. Dările către domnie au crescut în strânsă corelație cu obligațiile față de otomani, împingând contribuabilii să comercializeze forțat și în condiții defavorabile o parte crescândă din produse⁹⁸. Ponderea și consecințele plăților către Poartă asupra economiei de schimb românești au fost potențate de obligațiile luate de domnitorii români în vederea dobândirii sau păstrării tronului. Valoarea haraciului a ajuns la cote exorbitante⁹⁹ în anii 1591-1594 când putem vorbi de traficarea intensă a

⁹⁶ Gr. G. Tocilescu, *Documente inedite privitoare la istoria românilor. Chrisovul Buzeștilor*, în „Revista Tinerimea Română”, I-1, București, 1898, p. 119-120. Pentru identificarea persoanelor implicate, vezi Ștefan Andreescu, *Mihai Viteazul, Cantacuzinii și marea bănie de Craiova*, în AIIAI, XXV, vol. II, 1988, p. 192-193 și Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XV-XVII)*, București, 1980.

⁹⁷ DRH, B, vol. II, 1501-1525, doc. nr. 9.

⁹⁸ Mihai Berza, *Haraciul Moldovei și al Țării Românești în sec. XV-XIX*, în SMIM, II, 1957, p. 7-47; Idem, *Variațiile exploatarei Țării Românești de către Poarta Otomană în sec. XVI-XVIII*, în „Studii”, 11, 1958, nr. 2, p. 59-71; Damaschin Mioc, *Despre modul de impunere și percepere a birului în Țara Românească până la 1632*, în SMIM, II, 1957, p. 49-116; Idem, *Cuantumul birului pe gospodăria țărănească în Țara Românească în secolul al XVI-lea*, în SMIM, V, 1962, p. 151-173; Mihai Maxim, *Regimul economic al dominației otomane în Moldova și Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, în RI, tom 32, 1979, nr. 9, p. 1761-1762.

⁹⁹ Mihai Berza, *Haraciul...*, p. 29-34; Mihai Maxim, *Regimul economic...*, p. 1765.

tronului românesc de către otomani. Dacă la acesta se mai adaugă restul obligațiilor mai greu de cuantificat¹⁰⁰, este verosimil că Țara Românească nu putea plăti fără să apeleze la credite pentru o diferență de 150 000 – 200 000 de galbeni anual¹⁰¹. Supuși unei presiuni constante, nesiguri în ceea ce privește stabilitatea domniei, domnitorii sunt nevoiți să accepte dobânzi mari la împrumuturile contractate la negustorii străini. Caruselul datoriilor exorbitante este astfel alimentat nu numai de datoriile țării stabilite de domn în funcție, sau de cele contractate în avans de către candidatul la domnie care reușește să obțină după îndelungi tratative tronul, dar un domn nou numit de către Poartă preia asupra sa toate datoriile contractate de concurentul său!¹⁰² Indiferent care au fost motivațiile ce au primat în declanșarea revoltei anti-otomane din 1594¹⁰³, încetarea plăților a adus o relaxare fiscală pe plan imediat¹⁰⁴ iar pe termen lung ea a convins pe otomani să-și modereze exigențele financiare. Valorile datoriilor domnești către Poartă din secolul XVI nu vor mai fi atinse decât în secolul XVIII. Pentru secolul XVII, preluând o apreciere generală a lui P. P. Panaitescu asupra relațiilor româno-otomane¹⁰⁵, Poartă preferă exploatarea Țării Românești prin intermediul domnitorilor români decât introducerea unei administrații directe otomane. Mai mult, incapacitatea de plată a datoriilor și a dobânzilor de către domnitori, antrena cointeresarea creditorilor turci, evrei, greci în recuperarea acestora de la o domnie românească. Combinarea controlului economic cu cel politic a dus la drenarea surplusurilor către domnie și ale întregii țări către Poartă. Domnia însăși devine astfel o chezașă a țării față de Poartă pentru asigurarea bunei funcționări a unei rețele fiscale formate din plătitorii de dări și bir și din aparatul de stat-cuprinzând laolaltă micii și marii boieri. În aceste condiții, de fiscalitate excesivă, domnia trebuie să asigure cooperarea aparatului de stat și obediența plătitorilor față de stat.

¹⁰⁰ Mihai Maxim, *Obligațiile militare, în muncă și de transport ale Moldovei și Țării Românești față de Poartă în a doua jumătate a veacului XVI*, în AUBI, XXVIII, 1979, p. 99-109.

¹⁰¹ Bogdan Murgescu, *Câteva observații pe marginea datoriilor domnilor Țării Românești și Moldovei în 1594*, în RI, tom VI, 1995, nr. 3-4, p. 247.

¹⁰² *Ibidem*, p. 248, unde se exemplifică cu cazul pretendentului Radu, fiul lui Mircea Ciobanul, care a promis 400 000 de ducați de aur pentru procurarea tronului însă fără să-l obțină. Domnul numit în locul său, Ștefan Surdul, fiul lui Ioan Vodă cel Cumplit, preia asupra sa plata celor 400 000 de galbeni.

¹⁰³ Opinii divergente la Bogdan Murgescu, *Plăți externe, fiscalitate și economie monetară în Țara Românească la sfârșitul secolului al XVI-lea*, în RI, IV, 1993, nr. 5-6, p. 470-471 și Ștefan Andreescu, *Răscoala țărilor române din 1594 și chestiunea aprovizionării Constantinopolului*, în Idem, *Din istoria Mării Negre. (Genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV-XVII)*, București, 2001, p. 197. Vezi pentru aceeași problemă și punctul de vedere exprimat de Nicoară Beldiceanu care leagă revolta Țării Românești de alte revolte similare din Imperiul otoman, provocate de criza monetară generalizată și de devalorizarea asprului. Cf. Nicoară Beldiceanu, *La crise monétaire ottomane au XVI-ème siècle et son influence sur les Principautés roumaines*, în Idem, *Le monde ottoman des Balkans (1402-1566). Institutions, société, économie*, Londra, 1966, p. 85-86.

¹⁰⁴ Damaschin Mioc, *Cuantumul birului...*, p. 158, 165.

¹⁰⁵ P. P. Panaitescu, *De ce n-au cucerit turcii Țările Române*, în Idem., *Interpretări românești. Studii de istorie economică și socială*, ed. a II-a de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely, București, 1994, p. 111-118.

Fără a inova pe plan juridic, Poarta preferă să aplice în țările române principiul „rotației cadrelor”¹⁰⁶, larg utilizat în administrația otomană și pe care doar îl adaptează specificului dominației pe care o exercită în Valahia: schimbarea domnilor în funcție de interesele fiscale. Garantă către Poartă, domnia își ia propriile garanții prin asigurarea unui control strict al datoriilor contractate. Grație calității sale de reprezentant comun, acționând în numele celor pe care îi reprezintă, domnului țării îi este recunoscută implicit legitimitatea puterii¹⁰⁷. În secolul XVII, la rândul lor fără a inova pe plan juridic, putând stârni deci reacții de nemulțumire, domnii impun principiul „cine plătește datoria, a lui este moșia” căci „țara este a împăratului dajnică” și asigură astfel plata datoriilor către vistierie. Solidaritățile tradiționale de tip egalitar sunt înlocuite, sub influența domniei, cu altele de tip ierarhic¹⁰⁸. Chezășia din secolul XVII va avea aspectul unei instituții noi întrucât prin intermediul ei se produce o inovație socială¹⁰⁹ prin transformarea organizării sistemului social în ansamblul lui.

Una din măsurile care se vor impune în XVII va fi cointeresarea aparatului administrativ în strângerea dărilor prin impunerea garanțiilor la strângerea dărilor. Birarii vor fi acum responsabili pentru strângerea dărilor, dar și asigurați că în caz de fugă a debitorului, domnia le va oferi tot concursul pentru recuperarea creanțelor și despăgubirea păgubașilor. Stabilitatea în funcție și competențele specifice strângătorilor de dări vor contribui la profesionalizarea unui număr mare de membrii ai ansamblului instituțional fiscal și la crearea unei birocrății „avant la lettre”¹¹⁰. Ansamblul de instituții folosit pentru strângerea dărilor se dovedește mai mult decât un simplu „aparat administrativ” apt să funcționeze sub orice sistem și vom încerca să-l descriem cât mai apropiat de documente în partea a doua a acestui studiu. Chezășia, închisoarea datornicilor, responsabilizarea aparatului de stat credem că sunt fațetele aceluiași proces și indică construirea aparatului de stat sub autoritatea domnului prin controlul datoriilor și impunerea principiului respectării convențiilor.

La capătul unei prime părți a investigației asupra chezășiei, constatăm că ideea garanțiilor înainte de secolul XVII nu era străină practicilor comerciale externe în care era implicată Țara Românească. Recunoscută și aplicată în relațiile ce presupun credit și

¹⁰⁶ Karen Barkey, *In Different Times: Scheduling and Social Control in the Ottoman Empire, 1550 to 1650*, în „Comparative Studies in Society and History”, vol. 38, nr. 3, (Jul., 1996), p. 463-464.

¹⁰⁷ Carl Schmitt, *Les trois types de pensée juridique*, Paris, 1995, cap. I, partea a 2-a, „La pensée orientée en fonction de la décision (décisionnisme)”, p. 80-83.

¹⁰⁸ Pentru opoziția dintre „les solidarités à dominante d'égalité” și „les solidarités à dominante hiérarchique”, vezi Yves Durand, *Les solidarités dans les sociétés humaines*, Paris, 1987.

¹⁰⁹ Potrivit studiilor antropologice, „inovația socială este sfârșitul unei dinamici care a provocat-o și, în același timp, începutul unei alte dinamici care, prin intermediul mișcărilor sociale, va ajunge la transformarea globală a societății. Inovația socială răspunde unei situații de criză internă sau unei provocări exterioare (sau amândurora)”. Vezi Jean-William Lapierre, *Viața fără Stat? Eseu asupra puterii politice și inovației sociale*, ed. îngrijită de Anton Carpinschi, trad. în lb. rom. de Gabriela Scurtu-Ilovan, Iași, 1997, p. 161. Vezi și Georges Balandier, *Anthropo-logiques*, Paris, 1974, p. 189 și urm.

¹¹⁰ Berton H. Kaplan, *Notes on a Non-Weberian Model of Bureaucracy: The Case of development Bureaucracy*, în „Administrative Science Quarterly”, vol. 13, nr. 3, „Special Issue on Organizations and Social Development”, (Dec., 1968), p. 471-483; Robert V. Preshus, *Weberian v. Welfare Bureaucracy in Traditional Society*, în „Administrative Science Quarterly”, vol. 6, nr. 1, (Jun., 1961), p. 1-24.

risc, ea nu se întâlnește însă în documentele interne ce consemnează bunuri în negoț sau în cazul datoriilor contractate „pe obraz” sau „pe bani”, cum va scrie mai târziu în pravilă. Vom analiza documentele interne care o menționează explicit în secolul XVII cu întrebarea legitimă dacă nu cumva absența ei documentară de până acum nu este motivată mai mult de inexistența instituției decât de vicisitudinile conservării mărturiilor care să o ateste. Altminteri, o apreciere generală a documentelor arată că datoriile interne între persoane se reglează cu precădere prin achitarea lor sau cu garanții reale. În acest scop, debitorii au mai multe soluții dar cel mai adesea, plătesc contravaloarea datoriei contractate. Forma plății reflectă însă gradul de dezvoltare al economiei timpului și se face în natură, în bani, vânzând moșii, mori, țigani pentru a-și procura banii necesari, sau într-o formă mixtă, bunuri și bani. O altă soluție este schimbul de bunuri, mai ales moșii, evaluând și integrând în prețul tranzacției și datoria. Nu în ultimul rând, recurgând la o modalitate tradițională de a recompensa pe un străin pentru binele făcut, se înfrățesc cu creditorul pe care-l plătesc concedându-i de fapt dreptul de co-proprietate.

De ce nu credem că s-a impus practica chezășiei ca urmare a relațiilor comerciale dintre Țara Românească și orașele săsești? Explicația pe care o propunem ține cont de interpretările teoretice care nu separă tranzacțiile economice de sistemul social, economicul fiind incorporat într-un fenomen social global¹¹¹. Pentru a înțelege societățile mai puțin dezvoltate, în care relațiile economice sunt foarte strâns înrădăcinate în sistemul social („pre-market civilizations”), este nevoie de modele explicative specifice¹¹². Comerțul de tranzit din care făcea parte Țara Românească nu era în măsură să furnizeze un model de funcționare socio-economic, căci elementul românesc nu făcea parte structural din acea piață internațională. Astfel, nici relațiile juridice aferente acestui sistem nu erau în măsură să i se impună. Abia când Țara Românească s-a integrat cu propria producție într-un sistem de piață, modelele operaționale ale unui sistem economic orientat către piață au putut să se impună și societății românești. Relațiile contractuale și responsabilitatea individuală s-au impus în societate prin practicarea relațiilor comerciale cu Imperiul otoman pe scară din ce în ce mai largă, înglobând un număr mare de persoane și din pături sociale diferite¹¹³.

¹¹¹ Marcel Mauss, *Eseu despre dar*, trad. în lb. rom. de Dumitru Scorțanu, Iași, 1993; Pierre Vilar, *Pour une meilleure compréhension entre économistes et historiens*, în „Revue Historique”, nr. 233, 1965, p. 293-312; A. E. Laiou, *Economic and Non-Economic Exchange*, în Eadem, *The Economic History of Byzantium: from the Seventh through the Fifteenth Century*, Dumbarton Oaks Studies, 2002, vol. II, partea a IV-a, p. 665-673.

¹¹² „Once the economic system is organized in separate institutions, based on specific motives and conferring a special status, society must be shaped in such a manner as to allow that system to function according to its own laws”, Karl Polanyi, *Origins of Our Time: The Great Transformations*, Londra, 1945, p. 63-64. Pentru receptarea teoriilor lui Polany de către antropologi, vezi S. G. Humphreys, *History, Economics, and Anthropology: The Work of Karl Polanyi*, în „History and Theory”, vol. 8, nr. 2, (1969), p. 165-212. Vezi de asemenea în rom., Peter Burke, *Istorie și teorie socială*, trad. de Cosana Nicolae, postfață de Sorin Antohi, București, 1995.

¹¹³ Traian Stoianovich, *Cities, Capital Accumulation, and the Ottoman Balkan Command Economy, 1500-1800*, în Charles Tilly, Wim P. Blockmans, *Cities and the Rise of States in Europe, A. D. 1000 to 1800*, Boulder, 1994; Elazar Weinryb, *The Justification of a Causal Thesis: An Analysis of the Controversies over the Theses of Pirenne, Turner, and Weber*, în „History and Theory”, vol. 14, nr. 1, (Feb., 1975), p. 32-56. Richard Bonney, *What's New about the New French Fiscal History?*, în „Journal of Modern History”, vol. 70, nr. 3 (Sep., 1998), 639-667.

**THE CONSTRUCTION OF THE STATE THROUGH
THE CONTROL OF FINANCIAL LIABILITIES.
THE LEGAL GUARANTEES IN WALLACHIA FROM
THE FIFTEENTH TO EIGHTEENTH CENTURIES.
PART. I: FIFTEENTH TO SIXTEENTH CENTURIES**

Abstract

The article studies the uses of legal guarantees in the juridical practices, in Wallachia, in the XVth and XVIth centuries (the second part will continue the same analysis for the XVIIth century). It starts by highlighting the fragmentary character of the available documentation. The very term designating the practice made its appearance in two types of official documents issued by the prince's chancellery: those regulating the commercial relations with the Transylvanian cities, and those referring to civil law suites involving foreign merchants and debts towards the Turks. Across the entire period of time covered in the article, the practice of the legal guarantees was confined to the sphere of commercial affairs, being employed mainly as a devise for regulating money liabilities. After the integration of Wallachia into the orbit of Otoman domination, accompanied by the reorientation of the agrarian production towards the larger market of the empire, the diversification of legal activities led to the generalization of the practice of legal guarantees. The main thesis of the article is that the practice in question can be studied as a privileged revealing example of the overall institutional transformations induced, in the Wallachian society, by the need to respond to the pressures of Otoman domination. The legal guarantees are used by the prince with the task of raising the efficiency of the taxation system.

“PRIMA DOMNIE” A LUI GHEORGHE ȘTEFAN

(4/14 APRILIE – 21 APRILIE/1 MAI 1653)

PETRONEL ZAHARIUC

“Gheorghie Ștefan vodă, trecând cu oastea unguriască prin Roman, să scoată pre Vasilie vodă din domnie, iar un bivolar bătrân al lui au eșit înainte dintr-o cârcimă, fiind bat, în mijlocul târgului, și au început a râde și a bate în palme și a zice: «Dragul badii, Ștefan vodă, mai bine îți șade în domnie decât în boierie. Așa să mi te porți!»¹. Adevărat sau nu, chiar dacă a fost spus la beție, “cuvântul” reprodus de Neculce ne îndeamnă să vedem cât de bine “și șede” în domnie lui Gheorghe Ștefan, pentru că lumea se obișnuise să-i știe mari logofeți pe boierii din “casa” Ștefan; “a schimbat logofeția lui cu domnia altuia” – după cum inspirat a scris N. Iorga². Dar așa cum s-a spus despre Vasile Lupu la începutul domniei că este fiul lui Aron vodă³, așa s-a răspândit și despre Gheorghe Ștefan zvonul că ar fi *discendenti da gli antichi principi della Moldavia*⁴. Și Paul de Alep, unul dintre cei mai buni cunoscători ai Moldovei din acea vreme, a dat crezare acestor zvonuri, scriind: “tatăl și strămoșul său fuseseră odinioară domni; ei se numeau Ștefan”⁵.

La Roman, joi, 31 martie/10 aprilie, Gheorghe Ștefan era înconjurat de o numeroasă oaste transilvană comandată de Ioan Kemény. Mulți observatori ai acestor evenimente consemnează că împotriva lui Lupu principele Rákóczy trimisese 15 000 de oșteni⁶. La aceștia se adaugă corpul de oaste muntenesc comandat de spătarul Diicu

---

¹ Ion Neculce, *O samă de cuvinte*, în *Opere*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, 1982, p. 183 (“cuvântul” XXXIII).

² N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. IV, *Legăturile Principatelor Române cu Ardealul de la 1601 la 1699. Povestire și izvoare*, București, 1902, p. CCXLV.

³ Idem, *Vasile Lupu ca următor al împăraților de Răsărit în tutelarea Patriarhiei de Constantinople și a Bisericii ortodoxe*, în AARMSI, s. II, t. XXXVI, p. 212.

⁴ N. Iorga, *Maiolino Bisaccioni și “războaiele civile” din Moldova* <textul italian>, în “Arhiva”, II, 1890-1891, Iași, p. 704. Despre istoricul italian și textul său foarte bine informat referitor la evenimentele din 1653 din Țările Române, vezi și Lizica Papoiu, *Un istoric italian, Maiolino Bisaccioni, despre țările române (secolul XVII)*, în “Studii și materiale de muzeografie și istorie militară”, t. 7-8, 1974-1975, București, p. 181-192 (articol superficial, care, printre altele, “ocoloște” contribuția fundamentală a lui N. Iorga).

⁵ *Călători străini despre Țările Române*, VI, vol. îngrijit de M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru și Mustafa Ali Mehmet, București, 1976, p. 77.

⁶ Scrisoarea lui Paul Pálffy către principele Piccolomini, din 2 mai 1653 (Hurmuzaki-Slavici, *Documente privitoare la istoria românilor*, V/1, București, 1885, p. 15, nr. XX); raportul lui Girolamo Giustinian adresat Senatului venețian, din 10 mai (*ibidem*, IX/1, București, 1897, p. 20, nr. XXXIV); Joseph Teutsch, *Kurzgefaste Jahr-Geschichte von Siebenbürgen besonders Burzenland*, în *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, IV, 1903, p. 106 (în continuare: *Quellen*);

Buicescu⁷. După ce au reparat podul de peste Siret, Kemény și Gheorghe Ștefan au pornit spre Iași, unde au ajuns în după-amiaza duminicii Floriilor (3/13 aprilie). Gheorghe Ștefan a tras la casa lui și nu la Curtea domnească, pentru că aștepta să fie “ales” și “uns”. A doua zi, “au alergat mulți den toate părțile, de la țară la Iași. Și înglotindu-să, au mărșu la Chimini Ianăș, strigându: «Să ne hie domnu Ștefan Gheorghie logofătul»⁸. Comandatul ardelean le-a făcut pe plac, bucurându-se că “țara” s-a alăturat noului voievod⁹. După ce a fost aclamat de popor, Gheorghe Ștefan a intrat în biserica Sfântul Nicolae Domnesc, unde i-a citit “molitva de domnie Ghedeon episcopul de Huși”¹⁰. Mitropolitul Varlaam era “ieșit la munte, la mănăstirea Săcul”¹¹; deoarece fusese un colaborator apropiat al lui Vasile vodă, a fost nevoit să fugă din calea noului domn. O dată cu el s-au adăpostit și episcopii de Roman și de Rădăuți, Anastasie și Iorest¹¹, care, spre deosebire de Varlaam, și-au păstrat scaunele și în noua domnie. Cel de-al treilea episcop al țării, în ordine ierarhică, a fost nevoit să citească rugăciunea de domnie¹², primind în schimb scaunul mitropolitan. Nu știm mai multe despre ceremonialul desfășurat la biserica domnească, pentru că patriarhul Macarie a trebuit să se adăpostească și el, probabil la mănăstirea Golia, din cauza faptului că “locuitorii țării s-au schimbat cu toți în tâlhari răzvrățiți”¹³. La ieșirea din biserică, “boierii, armata și tot poporul au îngenuncheat înaintea lui și i s-au supus pentru că era din neamul lor”¹⁴. Probabil, o dată cu “transformarea” lui Gheorghe Ștefan din logofăt în domn, a avut loc și ridicarea în ranguri a boierilor ce vor forma noul Sfat domnesc; pentru că, acum, a simțit nevoia Paul de Alep să-și însemne: “lista dregătorilor boierilor de la curtea domnului Moldovei”. Așadar, credem că a avut loc și așa numita *promotio archontum*¹⁵. Alegerea noului domn de către țară a fost însoțită de “întărirea” primită de la principele

---

N. Iorga, *Studii și documente*, XX, p. 207, nr. XXXIII. Paul de Alep vorbește despre “o armată mare de aproape treizeci de mii de oșteni” pusă la dispoziția marelui logofăt de Rákóczy și Matei Basarab; cifra este, fără îndoială, exagerată (*Călători străini despre Țările Române*, VI, p. 74). D. Nekesch-Schuller scrie în cronică sa că Ioan Kemény a comandat “o sută de mii de oameni”, ceea ce este, fără îndoială, o podoabă retorică (*Quellen*, IV, p. 236).

⁷ După Georg Kraus *Cronica Transilvaniei (1608-1665)*. Traducerea și studiul introductiv de G. Duzinchevici și E. Reus-Mârza, București, 1965, p. 155), Kemény nu l-a mai așteptat pe Diicu, “pentru că dorea să dobândească singur prețul și rodul izbânzii”.

⁸ Miron Costin, *Letopiseșul Țării Moldovei de la Aron vodă încoace*, în *Opere*. Ediție critică cu un studiu introductiv, note, comentarii, variante, indice și glosar de P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 141.

⁹ Principele Rákóczy cerea bistrițenilor, la 15 aprilie, să afle dacă “poporul se alătură la voievod sau la oastea noastră, ori a fugit, s-a răzlețit” (Hurmuzaki-Iorga, *Documente privitoare la istoria românilor*, XV/2, București, 1913, p. 1213, nr. MMCCCLXXIX).

¹⁰ Miron Costin, *op. cit.*, p. 141.

¹¹ Mircea Păcurariu, *Contribuții la istoria Episcopiiilor Romanului, Rădăuților și Hușilor în secolul al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea*, în MMS, an. LV, nr. 1-2, 1979, p. 66-67.

¹² Un *corpus* al acestor texte liturgice la Violeta Barbu, Gheorghe Lazăr, *Coronatio. Tradiția liturgică în Țările Române, în Național și universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr. Șerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani*, redactori Ovidiu Cristea și Gheorghe Lazăr, București, 1998, p. 40-68.

¹³ *Călători străini despre Țările Române*, VI, p. 76.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Violeta Barbu, Gheorghe Lazăr, *op. cit.*, p. 66.

Rákóczy și de la Matei Basarab, prin mijlocirea căpitanului Kemény și a spătarului Diicul¹⁶. Pe acesta din urmă pare să-l fi ispitit gândul “să hie el la domnie”¹⁷, lucru care explică, într-o anumită măsură, comportamentul lui în luptele ce vor urma. După alegerea și “ungerea” noului domn, toată lumea fiind mulțumită, “se bătură tobele, se cântă din fluiere și țimbele, simțindu-se siguri în toate privințele și purtându-se ca și cum l-ar fi învins pe Hanibal”¹⁸. Mai rămăsese de obținut confirmarea din partea Porții, drept pentru care noul domn a trimis “o deputațiune de 12 boieri la Constantnopol, ca să se plângă de Lupu și să ceară confirmarea alegerii”; din nefericire, boierii (al căror nume nu-l știm) au fost prinși la Galați și puși în lanțuri de o ceată de cazaci trimiși de Timuș Hmelnițki¹⁹.

Chiar dacă era prilej de bucurie, puțini puteau să o guste, pentru că, la cei mai mulți, privirea le era îndreptată înspre Hotin; unii gândindu-se la fabuloasa avere a fostului domn, iar alții, așteptând cu frică următoarele mișcări ale lui Lupul și ale “rubedeniilor” sale de dincolo de Nistru. Așa că, o parte dintre unguri și dintre munteni au pornit cu repeziciune pe urmele fostului domn. Gheorghe Ștefan a “ales o samă de oameni și den țară cu Pătrașco Moreanul hatmanul și au trimis spre Hotin”²⁰. Alegerea a căzut asupra lui Pătrașco Moreanul pentru că îi era cumnat, fiind soțul Aniței, fiica lui Toader Boul și sora soției sale, Safta²¹. Acesta vă cădea în lupta de la Popricani, fiind ucis de oamenii strănși la oaste, de prin “sate boierești”, de Ștefăniță paharnicul, nepotul lui Vasile Lupu²². Moartea lui în luptă, datorată unor “țărani” (Miron Costin), este un alt prilej pentru C. Cihodaru de a demonstra “înăsprirea luptei de clasă”: “Au participat la această acțiune țărani din mai multe sate și desigur și din satul Moreni, așezat pe malul stâng al Prutului în apropierea locului unde s-a dat lupta. Din acel sat era și hatmanul care a fost ucis în timpul acestui atac. Întrucât el nu era grec putem să bănuim ce motive aveau să-l omoare”²³. Motivul – lupta de clasă!

În tot acest răstimp, Vasile Lupu a încercat să dobândească ajutorul prietenilor poloni și al proaspetelor rude de la Cighirin. L-a trimis pe Miron Costin la Petru Potocki, starostele de Camenița, și pe un alt boier la hatmanul Hmelnițki²⁴. Datorită amândurora ajunsesse vodă în asemenea grea situație: pe Potocki l-a scos din robia tătarilor, atrăgându-și mânia hanului, iar pe Hmelnițki l-a acceptat ca rudă, stărind îngrijorarea vecinilor. Înainte de părăsirea Iașilor, Vasile Lupu a fost angrenat în negocierile dintre

¹⁶ Georg Kraus, *op. cit.*, p. 155; din cele scrise de cronicarul sas, se vede cum “întărirea” logofătului în domnie nu s-a făcut decât “după multe dezbateri”, purtate între cei doi comandanți de oști aflați în Moldova.

¹⁷ Miron Costin, *op. cit.*, p. 141.

¹⁸ Georg Kraus, *op. cit.*, p. 155.

¹⁹ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Fragmente din istoria românilor*, III, trad. de Ioan Slavici, București, 1900, p. 232. Despre acești “deputați” trimiși la Poartă avem știre și din raportul rezidentului Simon Reniger, din 8 mai (*ibidem*, p. 224).

²⁰ Miron Costin, *op. cit.*, p. 142.

²¹ Legătura de rudenie a fost descoperită de C. Cihodaru (*Răscoala din 1653 din Moldova*, în AȘUI, serie nouă, secțiunea III, a. Istorie, t. XIV, 1968, p. 105), dar fără a cita vreo dovadă în sprijinul afirmației sale. Pentru “dovezi”, vezi articolul nostru despre *Răsturnarea lui Vasile Lupu*, sub tipar în AIIIX, XL, 2002.

²² Miron Costin, *op. cit.*, p. 156 și 368.

²³ C. Cihodaru, *op. cit.*, p. 109.

²⁴ Miron Costin, *op. cit.*, p. 142-143.

poloni și cazaci. Naveta diplomatică între cele trei capitale o realiza “nobilul” Gheorghe Kutnarski, secretarul domnului; acesta a fost trimis (25 martie) la regele Ioan Cazimir cu o declarație a lui Hmelnițki, din care regele putea să vadă “clar unde duce mîntea acestui om și pe ce se sprijină”²⁵. Negocierile au înghețat o dată cu “răscoala”, domnul fiind preocupat de rezolvarea “surprizei” neplăcute pe care i-au făcut-o unii dintre boierii săi; faptul că nu s-a așteptat să se întâmple dezastrul se vede din scrisoarea trimisă, la 16 aprilie, lui Stanislav “Revera” Potocki, prin care îi explica de ce nu l-a putut ajuta pe trimisul polon la Poartă, Szeligowski: nevoi să plece “în ținutul de sus al Hotinului”, din cauză că a fost “năpădit de un război subit și neașteptat din partea unora dintre boierii mei trădători, adus țării noastre și mie din afară”, nu a putut să-i asigure trecerea prin țară²⁶. Dar nici pentru el nu mai era sigură șederea în țară, așa că, de la Hotin, a cerut învoire pentru a se adăposti pe pământ polon, în cazul în care va fi forțat să treacă Nistrul. Tot în aceste zile, Lupu a început tratativele cu polonii pentru primirea soției sale (probabil a întregii familii) între zidurile Liovului²⁷. Probabil la recomandarea starostelui de Camenița, Vasile Lupu a primit “pașaportul” necesar retragerii în Polonia; de aceea, a mulțumit regelui pentru bunăvoința de a-i fi acordat permisiunea să se retragă cu “căsuța” lui, “în lăuntru regatului Poloniei” (*in viscera regni Poloniae*)²⁸.

Fostul domn s-a folosit de acest pașaport în foarte scurtă vreme, deoarece, la azul zgomotului făcut de oștile lui Ștefan vodă și după o “repede privire”, văzând că nu are cu cine “să dea războiu”²⁹, a hotărât să treacă Nistrul, înspre Camenița; pentru că a târăganat hotărârea, a fost ajuns de urmăritori și a pierdut câteva care cu avuție și tunuri (Georg Kraus scrie că înadins le-a lăsat în urma sa, pentru ca dușmanii să piardă timp cu jefuirea lor)³⁰. La trecerea Nistrului, în vinerea și în sâmbăta de dinaintea Paștilor (8-9 aprilie, stil vechi)³¹, a trebuit să înfrunte focul deschis de urmăritori și de boierii care s-au așezat în cetatea Hotinului. În bărcile care au trecut Nistrul au urcat frații lui (cu fiii, fiicele și ginerii lor) și frații Cantacuzino, Toma și Iordache (un raport trimis la Veneția din Polonia consemnează că Vasile Lupu a intrat în Camenița “numai cu 15

²⁵ Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVII-lea*, București, 1983, p. 164-165, nr. 97. Printr-o altă scrisoare, domnul îl roagă pe cancelarul Coroanei Ștefan Koryczyński să înlesnească audiența la rege a secretarului său (*ibidem*, p. 165-166, nr. 98). Despre prezența lui Kutnarski în Polonia, vezi și memoriile lui Albert Stanislav Radziwill (Hurmuzaki-Bogdan-Skupiewski, *Documente*, vol. III, supliment II, p. 43, nr. XXX).

²⁶ Ilie Corfus, *Documente. Sec. XVII*, p. 167, nr. 99.

²⁷ Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, X, p. 258-259, nr. 171; un raport trimis din Brześć la Veneția, cu data 25 aprilie (stil nou; 15 aprilie stil vechi).

²⁸ Ilie Corfus, *Documente. Sec. XVII*, p. 174, nr. 105; scrisoarea poartă data de 3 mai. Editorul crede că, “în realitate, ar putea fi vorba de 3 aprilie 1653”.

²⁹ Miron Costin, *op. cit.*, p. 143; Vasile vodă văzuse “răceala tuturor și slujitorilor și căpitanilor, pre carii avea mare nădejde”.

³⁰ Georg Kraus, *op. cit.*, p. 155.

³¹ În “sâmbăta mare”, după Paul de Alep (*Călători străini despre Țările Române*, VI, p. 74). Dar comandatul trupelor ardelenene, Ioan Boroș, se afla deja la Hotin, la 8/18 aprilie, după cum se vede dintr-o scrisoare adresată unui dregător din Camenița (Ilie Corfus, *Documente. Sec. XVII*, p. 169, nr. 101).

persoane³²). Ceilalți boieri s-au întors spre Iași, “la domnu tânăr”³³, după ce “bătrânul” domn “i-au dezlegat de credincioșirea cu carea îi era detori și le-au făcut nădejde că nu se va mai întoarce”³⁴. La trecera Nistrului, Gavril, “fratele mai mic al lui Lupu, a fost rănit de un glonte în brațul stâng”³⁵. Și tot acum, Ghinea și jupâneasa lui Măricuța, fiica lui Gheorghe hatmanul, au pierdut actele satului Sturzeni; se spune într-un act de vânzare a satului către Duca mare vistiernic, din 20 aprilie 1665: “*au pierit de la dânșii la Hotin, când au pribegit Vasile vodă în Țara Leșască, când l-au gonit Gheorghe Ștefan vodă din țară*”³⁶ (subl. ns). După obositoarea trecere a Nistrului, Vasile Lupu s-a așezat “pe un scăuieș”, uitându-se spre țara din care a fost gonit. Dar era cât pe ce să-și afle moartea, dintr-un “glonț” de “sacaluș” slobozit de un târgoveț, “cu învățătura Mogâldei paharnicul”³⁷. Acesta voia să se răzbune pentru că a a fost târât până la Hotin “la puști”³⁸, năpasta a căzut asupra fostului vornic de poartă, din cauză că era văr cu Gheorghe Ștefan și, astfel, prezumtiv participant la complot. Miron Costin deplânge “lăsarea fără oșteni a cetății Hotinului, den care lăsare ieste răssipa toată avuției lui Vasilie vodă cu casa”. Din nou sfetnicii domnului au fost depășiți de situație. Lucru de care nu se miră Kutnarski, secretarul polon al domnului; pentru că, scrie Miron Costin în urma discuției purtate cu acesta: “Au suspinat Cotnarschii, cum ar hi știut că să va lăsa nesocotită cetatea aceia”³⁹. Sau, cine știe, poate nici Kutnarski nu era străin de complot, deoarece cu un an și ceva înainte se aflase în Transilvania că pisarul domnului “era foarte legat de domnul Gheorghita”⁴⁰.

Încă înainte de trecerea “vrăjmașului” în Polonia, aliații au încercat să șubrezească creditul pe care îl avea acesta la rege și printre marii magnați, fiind interesați ca Lupu să nu primească ajutorul pe care îl solicita. Astfel, la 6/16 aprilie, din Iași (“scaunul voievodal”), generalul Ioan Kemény trimite o scrisoare nobililor poloni aflați la Camenița, prin care îi asigură că oștile aflate în Moldova nu au nici o intenție dușmănoasă față de regatul polon; cei trei principii au urmărit numai înlăturarea

³² Hurmuzaki-Slavici, *Documente*, IX/1, p. 19, nr. XXXII.

³³ Miron Costin, *op. cit.*, p. 143.

³⁴ Gheorghe Șincai, *Opere*, III, *Hronica românilor*, t. III. Ediție îngrijită și Studiu asupra limbii de Florea Fugariu. Prefață și note de Manole Neagoe, București, 1969, p. 77.

³⁵ Georg Kraus, *op. cit.*, p. 155. Oastea noului domn s-a răfuit cu “300 de mercenari germani, care nu au vrut să se predea; aceștia fuseseră “trimiși lui Lupu ca lefegii, cu trei sau patru săptămâni înainte, de ginerele său cazac”.

³⁶ Arhivele Statului București, Documente istorice, CXCIV/18 (în continuare: ASB); Paul Mihail, *Documente și zapise moldovenesti de la Constantinopol (1607-1806)*, Iași, 1948, p. 63-64, nr. 46, în loc de Ghinea, citește peste tot Ghica (un rezumat cu data 24 aprilie 1665, la Constantin N. Velichi, *Documente moldovenesti (1607-1673) din arhiva Sfântului Mormânt de la Constantinopol*. Extras din “Buletinul Institutului Român din Sofia”, București, 1942, p. XVII). Vezi și actul din 1 aprilie 1659, în care se spune că actele unui vad de moară de la satul Țigănești pe gârla Putnei, ce fusese cumpărat de Gheorghe hatmanul, fratele lui Vasile vodă, și dăruit mănăstirii Peonul, “s-au tâmplat de au perit când s-au jecuit ungerii la Hotin” (T. G. Bulat, *Documentele mănăstirii Văratec*, Chișinău, 1939, p. 91-92, nr. XIV).

³⁷ Miron Costin, *op. cit.*, p. 144.

³⁸ *Ibidem*, p. 140; cronicarul spune că-i era “unchi” lui Gheorghe Ștefan (probabil din cauză că era mai în vârstă).

³⁹ *Ibidem*, p. 144.

⁴⁰ Andrei Veress, *Documente*, X, p. 237, nr. 152.

“vicleanului” voievod Vasile Lupu, cel care “tulbura pacea dintre principii creștini”⁴¹. Nici nu apucase Vasile Lupu să se așeze pe celălalt mal al Nistrului și o altă scrisoare, trimisă de această dată de căpitanul Ioan Borș, îl avertiza pe un dregător polon să nu se încreadă în “minciunile pe care le spune voievodul Vasile”⁴². Rămas în preajma tronului, Ioan Kemény a aflat, în foarte scurt timp, despre trecerea lui Vasile Lupu în Polonia. De aceea, în prima zi de Paști (10 aprilie), printr-o scrisoare adresată căpitanului Ioan Kondracki (trimisul regelui în zonă), Kemény îi cere ca Republica să nu dea ajutor domnului fugar, dacă dorește să păstreze raporturile prietenești cu “confederații” (Transilvania, Valahia Transalpină și Moldova)⁴³.

Și principele transilvănean a acționat de la început pentru întărirea neîncrederii pe care o manifesta regele polon față de Vasile Lupu. Încă în zilele în care oștile sale se aflau în trecătorile Carpaților, principele a trimis o scrisoare regelui (25 martie), explicându-i rațiunile care au stat la baza expediției în Moldova: “palatinul” Moldovei a uneltit împotriva țărilor creștine încă din vremea lui Gheorghe Rákóczy I, motiv pentru care părintele său s-a aliat cu “domnul și voievodul Valahiei Transalpine”, pentru a curma “mașinațiunile oculte” ale lui Vasile Lupu⁴⁴. Acum, pe cale armată, domnul moldovean putea fi înlăturat, și concordia între principii creștini devenea, astfel, o stare de fapt. De aceea, principele împreună cu “întregul consiliu” au hotărât așezarea marelui logofăt în domnia Moldovei, potrivit dictonului: *praevenire quam preveniri*⁴⁵.

Pe fondul acestui dialog ostil, degeaba a mai încercat Vasile Lupu, odată ajuns la Camenița, să caute ajutorul polonilor⁴⁶. Pentru aceasta, a făcut daruri bogate demnitarilor poloni⁴⁷, ținându-se de cuvântul pe care l-a spus la Hotin, atunci când nepotul său Ștefăniță i-a adus avuția: “De acmu înainte, până în cămeșe mi-oi da și n-or râde neprietenii”⁴⁸. “Neprietenii” se străduiau să întrețină printre poloni o atitudine ostilă față de fostul domn. Astfel, “transilvăneanul și valahul, în unire cu Ștefan”, au interceptat o scrisoare a lui Vasile Lupu și au trimis-o regelui; în acea scrisoare se spunea că “Vasile se va uni cu Hmelnițki pentru a-l înlătura pe principele Matei din Valahia și pe Rákóczy din Transilvania, pentru a o da pe prima fiului lui Bogdan și pe a doua fiului lui Vasile”. Astfel că, din unirea celor patru țări, va rezulta o “puternică monarhie”, care va avea ca principal scop, lupta împotriva Poloniei⁴⁹. Despre o scrisoare interceptată vorbește și generalul Kemény într-o nouă scrisoare adresată dregătorilor poloni din Camenița; și aici alianța lui Vasile Lupu cu cazacii este înfățișată ca un mare

⁴¹ Ilie Corfuș, *Documente. Sec. XVII*, p. 168-169, nr. 100.

⁴² *Ibidem*, p. 169, nr. 101; o scrisoare cu data de 18 aprilie (8 aprilie stil vechi).

⁴³ *Ibidem*, p. 170-171, nr. 102.

⁴⁴ Sándor Szilágyi, *Levelek és okiratok II. Rákóczy György Fejedelem diplomáciai összekötetései történetéhez*, în “Történelmi Társulat”, 1889, p. 459-460.

⁴⁵ Andrei Veress, *Documente*, X, p. 333-334; o scrisoare din 12 ianuarie 1659, prin care principele arăta că nu a făcut nimic, în chestiunea domnilor români, fără consimțământul țării.

⁴⁶ Hurmuzaki-Bogdan-Skupiewski, *Documente*, vol. III, supliment II, p. 43, nr. XXX.

⁴⁷ Istoricii italieni Maiolino Bisaccioni scrie că Vasile Lupu a dăruit unui “general” polon un cal cu harnașament bogat (N. Iorga *Maiolino Bisaccioni*, p. 705).

⁴⁸ Miron Costin, *op. cit.*, p. 143.

⁴⁹ N. Iorga, *Maiolino Bisaccioni*, p. 705.

pericol pentru Republică⁵⁰. În schimb, noul domn promite să fie un aliat sincer și fidel, care va căuta protecția regelui polon⁵¹.

Un singur prijin mai avea Vasile vodă printre magnații poloni, – pe ginerele său, Janusz Radziwill. Acesta continua să spere într-o apropiere polono-cazacă mediată de Vasile Lupu. Astfel că, chiar în zilele refugiului socrului său la Camenița, îi va trimite o scrisoare cu rugămintea de a continua să mijlocească încheierea păcii cu Bogdan Hmelnițki⁵². Fostul domn nu refuză să facă bunele oficii, pentru că încă mai credea în utilitatea acestei alianțe. Unele detalii ale acestei inițiative politice au fost stabilite, după cum chiar Vasile Lupu o spune, la întâlnirea cu hatmanul lituanian: “am discutat în amănunțime situația internă <a Poloniei>”. Pe lângă această inițiativă, Janusz Radziwill căuta sprijin pentru o mișcare împotriva regelui, comunicându-i socrului său faptul că “notabilii din provincie nefiind în siguranță din cauza unor asemenea acțiuni ale regelui, *răzmerița lor este acum hotărâtă*” (subl. ns.)⁵³. La această întâlnire, hatmanul a fost însoțit de soția sa, care voia probabil să aline durerea familiei aflată într-o situație foarte grea. Totodată, Radziwill va încerca să mai domolească ceva din “furia” lui Gheorghe Rákóczy îndreptată împotriva lui Vasile Lupu⁵⁴. Spera să reușească, gândindu-se la credința comună și la bunele legături pe care le păstrase cu principii Rákóczy în momentele dificile ale relațiilor polono-transilvănene. Nici această inițiativă nu a dat rezultatele dorite. Mai mult, a dus, se pare, la sporirea temerilor regelui Ioan Kazimir față de pericolul potențial (la adresa Poloniei), care ar fi reieșit din consacrarea acestor inițiative.

Ajutorul pentru redobândirea tronului va veni din partea celui alt ginere, Timuș Hmelnițki. Am văzut că Vasile Lupu a trimis mai multe solii la cuscrul său pentru a obține ajutor. Poziția acestuia nu era la fel de entuziastă ca a lui Timuș. Acesta din urmă nu avea nimic din firea unui diplomat, lucru care nu se poate spune despre tatăl său, care negocia de ani buni cu principii transilvăneni; pentru că, ne spune Miron Costin, “să ajungea Racoșii cu Hmil pentru crăiia la lăși”⁵⁵. Dialogul diplomatic a continuat și în aceste condiții foarte grele⁵⁶, dar, ca și alte dăți, nu s-a depășit stadiul promisiunilor

---

⁵⁰ Idem, *Studii și documente*, XX, p. 206 (o altă copie a aceleiași scrisori la idem, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, I, București, 1895, p. 217-218).

⁵¹ N. Iorga, *Maiolino Bisaccioni*, p. 706; înlăturarea lui Vasile Lupu va readuce Moldova în situația de a “cere protecția Poloniei”.

⁵² I. Nistor, *Contribuții la istoria relațiilor dintre Moldova și Ucraina în veacul al XVII-lea*, în AARMSI, s. III, t. XXIV, 1933, p. 201, nr. X.

⁵³ Tahsin Gemil, *Relațiile Țărilor Române cu Poarta otomană în documente turcești (1601-1712)*, București, 1984, p. 292; documentul este datat de editor “<1653 aprilie-mai>”, dar ar putea fi și de la începutul anului când Vasile Lupu s-a aflat la Hotin, tot pentru a trata încheierea păcii polono-cazace.

⁵⁴ La 3 aprilie, Janusz Radziwill trimite o scrisoare principesei-mamă Susana Lorantfi, rugând-o să intervină pe lângă fiul ei în diferite chestiuni de interes reciproc pe care însă nu le precizează (Sándor Szilágyi, *Transsylvania et Bellum Boreo-Orientalis (Erdély és az északkeleti háború. Levelek es okiratok)*, vol. I, Budapesta, 1890, p. 258-259).

⁵⁵ Miron Costin, *op. cit.*, p. 145.

⁵⁶ Sándor Szilágyi, *Transsylvania et Bellum Boreo-Orientalis*, I, p. 257; o scrisoare a hatmanului cazac către principe din 29 martie 1653; nu mult după aceea a ajuns la Cighirin un sol ardelean, Ștefan Lucz (*ibidem*, p. 258).

reciproce. Hatmanul cazac a promis că nu-i va da ajutor rudei sale din Moldova⁵⁷, dar până la urmă polcurile căzăcești au trecut Nistrul. Într-o scrisoare trimisă lui Rákóczy, Hmelnițki se arată nedumerit de sprijinul acordat de acesta “rebelilor” moldoveni și îl anunță că a ordonat fiului său se întorcă din Moldova, unde a plecat fără știrea sa⁵⁸. În ciuda existenței unor neînțelegeri între tată și fiu⁵⁹, ambii i-au oferit sprijin lui Vasile Lupu pentru a redobândi tronul. Astfel, la 18 aprilie, Bogdan Hmelnițki îi scrie lui Vasile Lupu asigurându-l de prietenia lui și anunțându-l că fiul său, “cu câteva mii de oameni”, îi va veni în ajutor (îi promite că-i va liniști și pe tătari, care se bucurau de necazurile în care a intrat)⁶⁰. Din aceeași zi, datează o altă scrisoare trimisă de Timuș socrului său, printr-un anume Mihalache, prin care îl anunța că încă de sâmbătă (este vorba de prima sâmbătă de după Paști, 16 aprilie, stil vechi) a plecat spre Moldova⁶¹.

Înainte de a ne întoarce cu Timuș în Moldova, să vedem care era poziția lui Vasile Lupu la Poartă. În momentul răsturnării sale, dregătorii otomani aflați în vecinătate l-au părăsit, trecând de partea răzvrătiților. Desigur, nu fără rugăminți și bogate promisiuni venite din partea acestora din urmă. Astfel, Siavuș pașa din Silistra (fost și viitor mare vizir) “a pus pază puternică în toate strămtorile din munți și în toate trecătorile, pentru ca să împiedice orișice comunicațiune între Lupu și Poartă”⁶². La Constantinopol se aflase că Siavuș pașa, ca și pașa de la Buda, nu sunt străini de atacul armat împotriva lui Lupu⁶³. Pe Siavuș pașa îl vom găsi și în anii ce vor urma implicat în afacerile din jurul scaunului domnesc al Moldovei. Nici dregătorii otomani de la Bender și Akkerman nu au stat liniștiți, când au aflat că “beiful Moldovei s-a răzvrătit cu adevărat”. Imediat s-au gândit că este momentul să lovească hotarul Moldovei, să devasteze țara și să facă prădăciuni. Vasile Lupu este informat de pârălabii de Orhei și Lăpușna despre “nedreapta” dorință a acestora. Astfel că, scrie unui agă otoman despre acest lucru și, totodată, încearcă să-i arate că nu este asemănător cu “ceialți ghiauri răzvrătiți”, deoarece “ne vin mereu oameni și scrisori ilustre de-ale efendiului nostru, stăpânul împărăției <marele vizir, nota editorului>, și pleacă de aici. Dacă am fi avut vreo purtare de felul acela și dacă am fi săvârșit vreo faptă, atunci ei ar fi luat cunoștință și ar fi pus să se cerceteze iarăși și iarăși”⁶⁴. Într-adevăr, se pare că marele vizir, Derviş Mehmed pașa, a întreprins o oarecare cercetare în Moldova, trimițând, pentru aceasta, la fața locului un capugi⁶⁵. Bine informat asupra situației precare a noului domn, motivat

⁵⁷ Gheorghe Șincai, *op. cit.*, p. 77.

⁵⁸ Ilie Corfus, *Documente. Sec. XVII*, p. 171, nr. 103.

⁵⁹ La Veneția se aflase la începutul anului, dintr-o sursă poloneză, despre neînțelegerile dintre Hmelnițki și fiul său provocate tot de atitudinea față de Vasile Lupu (Hurmuzaki-Slavici, *Documente*, IX/1, p. 18, nr. XXXI).

⁶⁰ N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, București, 1897, p. 216-217.

⁶¹ *Ibidem*, p. 217 (scurte rezumate ale acestor două acte, la idem, *Studii și documente*, XX, p. 208, nr. XXXIII). Este greu de spus cine este acel Mihalache. Poate să fie marele stolnic Mihai, pe care Vasile Lupu l-a folosit și în alte misiuni diplomatice.

⁶² Eudoxiu de Hurmuzaki, *Fragmente din istoria românilor*, p. 225.

⁶³ *Ibidem*, p. 223; N. Iorga, *Maiolino Bisaccioni*, p. 704.

⁶⁴ Mustafa A. Mehmet, *Documente turcești privind istoria României (1455-1774)*, I, București, 1976, p. 187, nr. 181. Același document este publicat, cu destul de mari deosebiri de traducere, și de A. Decei (*Relațiile lui Vasile Lupu și Matei Basarab cu Poarta în lumina unor documente turcești inedite*, în AIIC, XV, 1972, p. 79-81, nr. VIII).

⁶⁵ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Fragmente din istoria românilor*, p. 225.

de cei 20 000 de taleri promiși de fostul domn⁶⁶, marele vizir a trecut de partea lui Vasile Lupu. Totuși, sunt mărturii care arată că a șovăit o vreme. Astfel, la Varșovia se știa, în prima jumătate a lunii mai, că “vizirul a trimis steagul domniei Moldovei logofătului”⁶⁷. Era o știre “răsuflată”, pentru că între timp cuvintele lui Vasile Lupu scrise, de la Camenița, unui dregător otoman, că se “va duce la Iași până în cinci sau zece zile”⁶⁸, au devenit realitate.

Vasile Lupu, știind că oștenii ginereului său se îndreaptă spre Iași, se putea gândi că în câteva zile va reocupa tronul. Ei n-au uitat că în scaunul Moldovei a fost ales un “domn tânăr” – Gheorghe Ștefan. În multe scrisori ale principelui transilvănean și ale nobililor maghiari se insistă asupra faptului că marele logofăt a fost ales de țară⁶⁹. Era fără doar și poate adevărat, dar insistența cu care arată acest lucru principele transilvănean se datora și dorinței de a nu-și zdruncina prea tare poziția la Poartă. La Constantinopol, cei interesați de desfășurarea evenimentelor din Moldova, cum ar fi rezidentul imperial Simon Reniger, când scrie despre Gheorghe Ștefan îi spune, de multe ori, “alesul Ștefan”⁷⁰. Iarăși, este limpede că așa stau lucrurile, dar era și o modalitate de a arăta că încă nu primise confirmarea de la sultan.

Așadar, Gheorghe Ștefan a stăpânit ca domn ales de țară, fără a avea confirmarea Porții, din ziua de luni a săptămânii mari, până în ziua de joi, de după duminica Tomei. Prea multe urme în treburile interne ale țării nu a lăsat. De altfel, în aceste zile nimănui nu-i mai stătea gândul să-și facă acte domnești, pentru cumpărături sau vânzări de moșii; iar domnul avea nădejdea că vor veni vremuri mai liniștite, când va putea să-și răsplătească slugile credincioase. Un singur act îl arată în postura de stăpân al pământului Moldovei – actul, din 14 aprilie 1653, prin care întărește Mitropoliei Moldovei satele sale și le acordă scutiri⁷¹. Această întărire era un semnal pentru ierarhii Bisericii că va continua politica predecesorului său, chiar dacă a venit în țară și cu sprijin calvin; poate a urmat ridicării în cel mai înalt scaun chiriarhal a episcopului Ghedeon,

⁶⁶ *Ibidem*, p. 224.

⁶⁷ Hurmuzaki-Slavici, *Documente*, IX/1, p. 22, nr. XXXVI. Vasile Lupu îi scrie regelui Ioan Cazimir, din Hotin, la 24 aprilie/4 mai, înștiințându-l despre faptul că “Poarta otomană nu este complice” cu “trădătorii” lui (Ilie Corfus, *Documente. Sec. XVII*, p. 177, nr. 107).

⁶⁸ Mustafa A. Mehmet, *Documente turcești*, I, p. 187, nr. 181; editorul documentului crede că “aga din vecinătate” este Ahmed aga sau Sefer aga. În timp ce A. Decei presupune că acest dregător otoman este “prietenu” lui Vasile vodă, Rizvan aga (*op. cit.*, p. 61).

⁶⁹ *Recenter ellectus vaivoda Moldaviae*, în scrisoarea din 28 aprilie adresată de principele Rákóczy comitelui palatin (Hurmuzaki-Slavici, *Documente*, V/1, p. 15, nr. XIX).

⁷⁰ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Fragmente din istoria românilor*, p. 244-245.

⁷¹ *Din tezaurul documentar sucevean. Catalog de documente, 1393-1849*, întocmit de Vasile Gh. Miron, Mihai-Ștefan Ceaușu, Ioan Caproșu și Gavril Irimescu, București, 1989, p. 160, nr. 433. Cu o lună înainte de acest act, avem surpriza de a mai găsi un act de la Gheorghe Ștefan, cu data 15 martie 1653 (ASB, Documente istorice, LXXXIV/210). Actul este scris de diacul Corlat cu data foarte clară, cu semnătura autografă a domnului și cu sigiliul inelar timbrat. Prin acest act, Gheorghe Ștefan întărește lui Contăș diac de jitniță satul Teșeuți, moștenit de la socrul său, Istratie logofăt. Data de an este greșită, probabil actul a fost emis în 1654 sau în 1655 (N. Iorga, *Studii și documente*, XI, p. 76, publicând actul după o copie, a presupus că “data trebuie să fie rău copiată în condică”). Documentul este folosit de Vasile și Eugenia Neamțu, *Contribuții la cunoașterea satului Tișăuți din fostul ocol al Sucevei*, în “Studii și materiale”, istorie, III, 1973, Suceava, p. 14, dar ca emitent apare Vasile Lupu!

cel care i-a citit “molitva de domnie”. Dacă la Sfântul Nicolae Domnesc, când a fost uns domn, episcopii de Roman și de Rădăuți nu au fost prezenți, peste câteva zile, la slujba *Învierii*, au fost de față “episcopii țării”⁷².

De asemenea, acest act poate a precedat “cartea” de mulțumire dată de Gheorghe Ștefan oștenilor ardeleni la plecarea lor din Moldova⁷³. Este unul dintre puținele documente cosigilate din veacul al XVII-lea, la care, sub sigiliul domnesc inelar, vedem sigiliul Mitropoliei și sigiliile episcopiiilor de Roman, Rădăuți și Huși (lipsește însă semnăturile episcopilor)⁷⁴. Acest lucru vrea să arate acordul primit de domn de la ierarhii Bisericii pentru acțiunea sa politică. Actul este scris de *mâna* domnului, într-o limbă foarte expresivă (pe care o vom regăsi în multe scrisori din anii ce vor urma); pentru importanța lui deosebită îl reproducem în întregime⁷⁵:

Io Gheorghie Ștefan voievod, cu mila lui Dumnezău, domnul Țărâei Moldovei, cu vlădicii, cu toți boierii țărâei, cu vitejii și cu toate rândurile depreună și în chipul lor, mărturisim cu această carte și cu sufletele noastre dirépte și creștinești cum prealuminatul craiul Ardealului, cinstitul și măritul Racoți Ghiorghie, nu într-altu chip, ce pre pofta noastră și împotriva celui de țară supărători, cu numele voievod, iară cu făptura vrăjmaș, ca să ne mântuiască pre noi, lăcuiitorii țărâi, cu dumnealui Mătei vodă depreună, slobodzitu-ș-au măria sa câtăva samă de oști, carii într-această țară, nu ca niște vrăjmași, ce tocma ca oamenii noștri de țară, frumos și pre încet s-au purtat, și, iarăși, cându au fost voia noastră den țară au ieșit. Pre carii mare mărturie, dăm și noi această carte a noastră, în târg, în Iași, cându au îmblat aii de la Adam, 7161 <1653>, luna aprilie ... dzil(e), să s(e) știe.

Interesantă disocierea dintre “numele” și “făptura” domnului. Prin aceasta, Gheorghe Ștefan a vrut să spună că nu s-a ridicat împotriva voievodului, ci împotriva omului Vasile Lupu, cel care în ultima vreme arătase că nu mai este demn să ocupe scaunul domnesc. Jurământul este făcut împreună “cu toți boierii țărâei, cu vitejii și cu toate rândurile, depreună și în chipul lor”; acest lucru s-a datorat cererii lui Ioan Kemény⁷⁶, pentru că “generalul” ardelean dorea ca angajamentul domnului să fie întărit de țară. Și în anii care vor urma unele scrisori ale domnului vor fi însoțite de scrisori ale boierilor, prin care aceștia jurau credință principelui Rákóczy.

⁷² *Călători străini despre Țările Române*, VI, p. 78.

⁷³ Pe verso-ul actului este o însemnare în ungurește făcută “de unul dintre căpitani: «Mărturia lui Ștefan vodă, de mergerea noastră în Moldova»” (N. Iorga, *Două scrisori românești ale lui Gheorghe Ștefan*, în Cv. L, an. XXXIV, fasc. V, București, 1900, p. 927; în continuare: *Două scrisori românești*).

⁷⁴ Petronel Zahariuc, *Note de sigilografie ecleziastică moldovenească*, sub tipar, în “Herb. Revista română de heraldică”, I, Iași, 1999.

⁷⁵ Am transcris actul după excelenta fotocopie anexată de N. Iorga la sfârșitul lucrării, *Acte românești din Ardeal, privitoare în cea mai mare parte la legăturile secuilor cu Moldova*, în BCIR, II, București, 1916, (transcrierea actului la p. 219). Documentul a mai fost publicat de N. Iorga, în *Două scrisori românești* (însoțit de un comentariu foarte clar al evenimentelor din martie-aprilie 1653).

⁷⁶ În instrucțiunile date de Gheorghe Rákóczy I solului Acațiu Barcsai trimis, în septembrie 1643, la Vasile Lupu se prevedea ca domnul “să jure cu câtă credință mai tare poate s-o facă domnia sa, pentru ținerea, pentru împlinirea lor *cu toți boierii, ostașii și preoții lui* (subl. ns.) și cea credință s-o scoată voievodul în scrisoare cu pecetea și iscălitura sa” (Andrei Veress, *Documente*, X, p. 147, nr. 86).

Noul domn s-a grăbit cu slobozirea oștilor ardeleni, crezând că Bogdan Hmelnițki nu-l va ajuta pe Vasile Lupu, datorită reînnoării dialogului diplomatic dintre hatmanul cazac și principele transilvănean. Și Matei Basarab și-a retras oastea de teamă că ar putea să-l supere din cale afară pe sultan, pentru că “au intratu cu oștile lui în raiava împăratului”. La acestea se adaugă și posibilitatea apariției “vreunui hicleșug de țară”⁷⁷ din partea boierilor, care aveau modelul la îndemână. Timpul a fost prea scurt pentru a se putea urzi un complot. De altfel nici nu era necesar, deoarece a început, la câteva zile după Paști, să se audă zgomot de arme de dincolo de Nistru. Așa că, Gheorghe Ștefan a trebuit să încerce a-și găsi și alți aliați, pe lângă aceia care l-au ajutat să dobândească domnia. Ca o primă măsură de politică externă, domnul se adresează voievodului Ruteniei, Stanislav Lanckoroński, avertizându-l asupra planurilor lui Bogdan Hmelnițki de a ataca în cele din urmă Polonia; acesta ar fi spus, în scrisorile pe care oamenii lui Gheorghe Ștefan le-au interceptat, că după ce îl va învinge pe dușmanul de la Iași, “mă voi întoarce cu întreaga mea putere asupra celuiilalt”. Proaspătul domn nu încercase înainte de a se urca pe tron să și-i atragă pe poloni de partea sa, pentru că scrie: “mă adresez, deși până acum cu necunoscuta, dar cu îndatorata și binevoitoarea mea prietenie”. În același timp, fostul mare logofăt, foarte bun cunoscător al tainelor stăpânului său, promite să nu lucreze pentru Republică “în chip neutru”, cum a făcut Vasile Lupu; fostul domn este foarte nimerit etichetat de marele său logofăt: “vicleanul neutralist”⁷⁸. Ca o primă dovadă a credinței, Gheorghe Ștefan se arată gata a se alătura Republicii cu oastea sa (împreună cu oastea transilvăneană) “nu numai contra cazacilor, ci și împotriva turcilor”⁷⁹. Aceste scrisori continuau dilaogul diplomatic purtat cu regele și cu marii magnați poloni de Gheorghe Rákóczy și Ioan Kémeny și au dus la atragerea Poloniei de partea noului domn. Așa se face că, în evenimentele din vara și toamna anului 1653, Republica nobiliară va juca un rol determinant în înscăunarea lui Ștefan vodă.

În aceeași scrisoare adresată lui Stanislav Lanckoroński, Gheorghe Ștefan scrie că hatmanul cazac l-a trimis pe Timuș cu câteva mii de cazaci spre Moldova, pe care ar vrea să-i oprească “la țărmul Nistrului”, trimițând, pentru aceasta, înaintea lor “trei mii de ostași”. Domnul și comandantul ardelen, Ioan Kemény, așteptau un ajutor de “cincisprezece mii de oșteni buni de la măriia sa domnul Munteniei”⁸⁰. Kemény rămăsese la Iași, pentru a continua tratativele cu Hmelnițki; în jurul lui se mai aflau doar “600 de călăreți”⁸¹. Oștenii trimiși sâmbătă, 16 aprilie, ca să-l oprească pe Timuș au fost spulberați de cei aproximativ 10 000 – 15 000 de cazaci (amestecați, ca de obicei, cu tătari)⁸², care au trecut în Duminica Tomei hotarul Moldovei⁸³, pe la Soroca. Până

⁷⁷ Miron Costin, *op. cit.*, p. 145.

⁷⁸ Ilie Corfus, *Documente. Sec. XVII*, p. 173, nr. 104; scrisoarea are data de 26 aprilie 1653, dar deși este trimisă de domnul moldovean se folosește calendarul gregorian, lucru care se observă din mersul evenimentelor.

⁷⁹ Hurmuzaki-Slavici, *Documente*, IX/1, p. 20, nr. XXXIII.

⁸⁰ Ilie Corfus, *Documente. Sec. XVII*, p. 173, nr. 104.

⁸¹ Andrei Veress, *Documente*, X, p. 259, nr. 172.

⁸² Cifrele nu sunt întotdeauna concordante: 10 000 de cazaci și 3 000 de tătari (Hurmuzaki-Slavici, *Documente*, IX/1, p. 21, nr. XXXVI); 15 000 de “tătari” (*ibidem*, p. 21, nr. XXXV); 10 000 de cazaci (*ibidem*, *Documente*, VI/2, p. 3, nr. IV); 10 000 de cazaci (N. Iorga, *Studii și documente*, XX, p. 503, nr. XXV); “2 polcuri, 12 000, și moldoveni” (*Relațiile istorice*

miercuri, 20/30 aprilie, întreaga oaste a lui Timuș s-a strâns la Prut, pe care l-a trecut a doua zi până în zori⁸⁴. La un vad al Jijiei, de sub dealul Popricanilor, “dărăbanii” lui Ștefan vodă au încercat să-i oprească pe cazaci și pe moldovenii “carii ținea cu Vasilie vodă, pe lângă Ștefăniță păharnicul, den Hâncești și den Hânțești o samă și câți’cercheji de-a lui Vasilie vodă”⁸⁵. Gheorghe Ștefan reușise să strângă la început “ca la 12 000 de oameni”⁸⁶; în scurt timp, numărul oștenilor a trecut de 20 000⁸⁷. Deși avea o oarecare superioritate numerică, domnul moldovean a bătut în retragere, pentru că oștenii săi nu luptau din toată inima (n-au “fost la un gând”), iar unii dintre ei au fugit la casele lor, “lăsând oștenia”, după cum scrie Miron Costin⁸⁸. Lipsa de convingere a oștenilor, teama inspirată de cazaci și dezertările au făcut ca joi, 21 aprilie/1 mai, să nu mai aibă loc o luptă propriu-zisă, ci o hărțuială încheiată cu abandonarea Iașilor în mâinile lui Timuș. Acesta a “descălecat în curțile cele domnești”, trimițându-l pe comisul Grigore⁸⁹ să-i ducă socrului său, aflat la Żwaniec, vestea biruinței. Vasile Lupu primește vestea cea bună de marea sărbătoare a Sfântului Gheorghe, “purătorul de biruință”; îi scrie “gazdei” sale, voievodului de Brațlav, Petru Potocki, înștiințându-l despre succesul campaniei întreprinse de Timuș în Moldova⁹⁰; printr-o altă scrisoare îi mulțumește și îl anunță că va pleca la Hotin⁹¹. Într-adevăr, în aceeași zi, a îmbrăcat din nou “haina de

---

dintre popoarele U. R. S. S. și România în veacurile XV-începutul celui de-al XVIII-lea. Documente și materiale în trei volume (Исторические связи народов Г.С.С.Р. и Румынии в XV – начале XVIII в. Документы и материалы в трех томах), vol. II, București, 1968, p. 240, nr. 77); 15 000 de cazaci (I. C. Filliti, *Din arhivele Vaticanului. II Documente politice 1526-1788*, București, 1914, p. 127, nr. CXXXV); 16 000 de “ostași zaporojeni” (Georg Kraus, *op. cit.*, p. 156); 6 000 de cazaci, la care s-au mai adăugat 12 000 (Eudoxiu de Hurmuzaki, *Fragmente din istoria românilor*, p. 232-233). Vasile Lupu, într-o scrisoare adresată regelui Ioan Kazimir, spune că Timuș a comandat “cincisprezece mii de cazaci” (Ilie Corfus, *Documente. Sec. XVII*, p. 176, nr. 107). Aproximativ același număr de cazaci și tătari este menționat într-o scrisoare a secretarului Gheorghe Kutnarski: “12 000 de cazaci, cu care au fost numai 2 000 de tătari” (*ibidem*, p. 179, nr. 109).

⁸³ *Călători străini despre Țările Române*, VI, p. 80.

⁸⁴ Ilie Corfus, *Documente. Sec. XVII*, p. 179, nr. 109; scrisoarea lui Gheorghe Kutnarski către Ioan Kazimir.

⁸⁵ Miron Costin, *op. cit.*, p. 145-146; credem că Hânceștii și Hânțeștii sunt una și aceeași familie, pe care cronicarul a scris-o din greșeală de două ori.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 145.

⁸⁷ “Și era acéia oaste și de țară și la Chimini Ianăș, cât să putea, la 24 000 fără greș să socotească” (*ibidem*, p. 146). Nici în acest caz, cifrele nu sunt riguros exacte; astfel, Gheorghe Ștefan ar fi comandat: 20 000 de oameni (N. Iorga, *Studii și documente*, XX, p. 503, nr. XXV); 12 000 de călăreți “transalpini” și 6 000 de pedestrași “valahi și moldoveni” (Hurmuzaki-Slavici, *Documente*, IX/1, p. 21, nr. XXXVI); “20 000 și mai mult de ostași unguri și moldoveni” (Ilie Corfus, *Documente. Sec. XVII*, p. 180, nr. 109).

⁸⁸ Miron Costin, *op. cit.*, p. 146. Despre luptele din aceste zile, vezi și scrisoarea lui Petru Potocki, voievod de Braclaw și staroste de Camenița, adresată tatălui său, la acea vreme voievod al Podoliei (N. Iorga, *Acte și fragmente*, III, p. 732-734).

⁸⁹ *Ibidem*, p. 147.

⁹⁰ N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 220. În scrisoare se spune că vadul Jijiei unde Gheorghe Ștefan a încercat să-l oprească pe Timuș Hmelnițki nu era altul decât Cornul lui Sas.

⁹¹ Ilie Corfus, *Documente. Sec. XVII*, p. 175, nr. 106; *Relațiile istorice*, II, p. 383, nota 166.

soboli” și a trecut Nistrul, în țara din care fusese gonit cu trei săptămâni în urmă. La Hotin, i s-a făcut o surpriză neplăcută – pârcălabul Ionașco Hăjdău și târgoveții nu l-au primit în cetate, fiind nevoit să-și așeze curtea în câmp. Acest lucru i-a dat prilej lui Miron Costin să facă o interesantă observație de psihologie socială: “ori că au vrut așea de credincioși să hie lui Ștefan vodă, care lucru n-aș da să hie într-ai noștri până într-atâta nevoie pentru singura credința (subl. ns.), ori că s-au siit pentru jacuri ce făcuse târgoveții în carăle boierilor”⁹². Înclinarea balanței cu mare repeziciune când spre o tabără, când spre cealaltă, arată ușurința cu care boierii au călcat jurămintele de credință.

Văzându-se din nou în țară, Vasile Lupu a înțeles că “a doua domnie” pune de la început o mare problemă – realizarea grabnică a înțelegerii dintre cazaci și poloni. Aceasta datorită faptului că poziția sa de mediator se schimbase, pentru că “a doua domnie” o obținuse cu ajutorul cazacilor. În ochii răuvoitorilor, acesta era primul pas ce indica că zvonurile privitoare la “puternica monarhie” la care s-ar fi gândit Vasile Lupu începeau să se confirme. Astfel că Lupu trebuia să-l liniștească pe regele polon asupra planurilor sale de viitor. De aceea, îi scrie la 24 aprilie/4 mai lui Ioan Kazimir, înștiințându-l că va “conferi cu Hmelnițki”, pe baza punctelor primite prin “nobilul Gheorghe Kutnarski”; pentru că drumurile erau “periculoase”, nu avea cum să discute direct cu hatmanul cazac, dar s-a angajat să “trateze în mod serios despre această chestiune a încheierii păcii” cu Timuș, care se afla cu oastea la Iași⁹³. Aceeași intenție este expusă în scrisoarea trimisă cancelarului Coroanei Ștefan Koryczyński. Magnatul polon este anunțat că tratativele vor reîncepe în foarte scurt timp, pentru că domnul se hotărâse să pornească “din Hotin la Iași”⁹⁴. Curtea nu a pornit la data anunțată, 24 aprilie/4 mai, ci a mai rămas două zile lângă Hotin. De aici, Gheorghe Kutnarski îl atenționează pe rege asupra tratatelor cu cazacii: “În această mediație însă măriia voastră nu binevoi să te bagi, deoarece lucrurile nu sunt sigure; și cine tratează cu un cap atât de neastâmpărat și pervers? Căci a trimis cu atâta îndrăzneală pe Timuș cu oastea în Moldova, fără a se uita cătuși de puțin la oștile mării voastre”⁹⁵. Într-adevăr, oștile polone, avându-l în frunte pe Ioan Cazimir, se aflau aproape de granița Moldovei, la Gliniany⁹⁶, de unde urmăreau mișcările cazacilor.

Joi, 28 aprilie/8 mai, Vasile Lupu a intrat în Iași⁹⁷. Trecuse o lună de când fusese nevoit să pribegească și o săptămână de când dușmanul său fugise, lăsând orașul în stăpânirea lui Timuș Hmelnițki. Ginerile lui Vasile vodă a procedat la fel ca în 1650; a prădat îngrozitor orașul și zona înconjurătoare, motivând că “locuitorii își trădaseră domnul și stăpânul lor, Vasile voievod”⁹⁸. În Iași, evreii au fost supuși la “cazne și

⁹² Miron Costin, *op. cit.*, p. 147.

⁹³ Ilie Corfus, *Documente. Sec. XVII*, p. 176, nr. 107.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 178, nr. 108.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 179, nr. 109. În aceeași zi, Gheorghe Kutnarski îi scrie și lui Ștefan Koryczyński, informându-l asupra situației din Moldova (*ibidem*, p. 180-181, nr. 110).

⁹⁶ N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 218-219 (un scurt rezumat al actului în idem, *Studii și documente*, XX, p. 206-207).

⁹⁷ *Călători străini despre Țările Române*, VI, p. 84.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 83. Miron Costin scrie că “până a sosi Vasile vodă, au prădat căzacia Codrii Iașilor de la drumul Căpoteștilor, până aproape de Huși” (*op. cit.*, p. 146). Iată și o confirmare a celor scrise de Miron Costin, într-un act din 8 martie 1654, prin care Gheorghe Ștefan

violente neînchipuite”, iar moldovenii au pățit-o “și mai rău”. Împrejurul Iașilor, cazacii au luat vitele oamenilor⁹⁹, “au despuiat chiar și pe femeile acestora” și au prădat biserici și mănăstiri¹⁰⁰. A fost un nou episod din lungul șir de distrugerii început în vara anului 1650.

În acest timp, Gheorghe Ștefan se retrăsese în Moldova de Jos, unde aștepta întăriri. Acest lucru nu s-a întâmplat, pentru că oastea transilvăneană în retragere a fost atacată de șalgăii de la Ocnă. Miron Costin scrie că a fost atacată pedestrima trimisă acasă de Ioan Kemény, în zilele în care se părea că tronul era definitiv câștigat de Gheorghe Ștefan. Drept călăuză pentru acești oșteni a fost trimis fratele cronicarului, Alexandru Costin, care avea să pătimească apoi “un anu încheiat în ténniță la Făgăraș, în obedzi”¹⁰¹. În schimb, cronicarul sas Georg Kraus vorbește despre atacarea de către oastea de țară a contingentului condus de însuși Kemény; dezastrul suferit de transilvăneni este descris amănunțit de cronicar: “toți caii și căruțele lui Ioan Kemény au fost părăsite, el scăpă cu greutate, călare, iar cei ce scăpară de înec încăpură pe mâna oștii de țară și a țăranilor, care-i pândeau cu coasele și cu alte unelte pregătite de luptă în trecătorile înguste ale munților. Cei pe care nu i-au ucis, au fost loviți și omorâți cu pietre rostogolite de pe pereții prăpăstioși și cu bușteni sloboziți asupra lor, încât, dintre cei care aproape ajuseseră pe vârf rămâneau morți pe loc dintr-o dată câte 30, 40 sau 50”. Comandatul ardelean, care căutase “prin coclauri ouă neouate”, a mai pierdut cu acest prilej și “8 tunuri mari”¹⁰².

Până la urmă, Kemény a reușit să treacă munții, de unde a poruncit “să se prade în voie” Moldova, pentru a se răzbuna și pentru a recupera “tunurile și căruțele cu muniții părăsite”. Câteva mii de oșteni, profitând de plecarea lui Vasile Lupu spre Muntenia, “plecară până la Roman și Trotuș, omorâră tot ce găsiră în cale, prădară în

întărește lui Darie Stârcea niște moșii: actele acestor moșii, “toate au pierit când au trecut Timuș Hmilnițchi cu oaste căzăcească în Țara Muntenească împreună cu socrul său, Vasilie vodă; atunci au pierit dintr-o cocie în mijlocul Codrului Iașilor și cu multă avuție și cu haine” (*Moldova în epoca feudalismului*, IV, Chișinău, 1986, p. 248, nr. 108). Și la 14 iunie 1659, în fața lui Gheorghe Ghica au venit stăpânii satului Epurenii pe Jijia, în ținutul Iași, și s-au plâns că zapisul lor de stăpânire “s-a răsărit”, din “mâna unui unchiu a lor, anume Nechita, când au vinit Timuș cu cazacii aicea în țară și au trimis de aicea oștile să prade bejeniiile în Codrul Iașilor” (ASB, M-rea Neamț, XXII/13).

⁹⁹ Miron Costin, *op. cit.*, p. 146. Cronicarul spune că Vasile Lupu a răscumpărat de la cazaci vitele oamenilor, plătind “câte un zlot”.

¹⁰⁰ *Călători străini despre Țările Române*, VI, p. 83. Într-un rezumat al evenimentelor întâmplare în “Valahia”, în 1653, făcut de nunțiul papal din Polonia, se spune: *Incolarum provincie ac precipue Jassensis civitas domos, templa et monasteria spoliari a suis permittit, eos qui sibi suisque rebus fuga consulere voluerunt, in sylvarum recessibus et latebris, adhibitis etiam canis venaticis, investigari et extrahi mandat* (I. C. Filitti, *op. cit.*, p. 127, nr. CXXXV). Același tablou este schițat, la 12 iulie, de pana rezidentului imperial aflat la Constantinopol: “Sosesc și acum cări de seamă despre groaznica purtare a tiranului Hmelnițki în timpul expedițiunii făcute în primăvara trecută, ca să ridice pe Lupu din nou în scaun: nici stare, nici vârstă, nici sex, nici pozițiunea socială, nici nevinovăția, nici bogăția nu erau scutite în fața furiei și setei de pradă a armatei căzăcești, care prădau și despuiau pe cei care nu-i treceau prin sabie, încât prădații își căutau scăparea fugind goi în păduri” (Eudoxiu de Hurmuzaki, *Fragmente din istoria românilor*, p. 244).

¹⁰¹ Miron Costin, *op. cit.*, p. 148.

¹⁰² Georg Kraus, *op. cit.*, p. 156.

întregime câteva mănăstiri, uciseră mulți țărani care li se împotrăviseră și le pricinuiseră pagube în munți, nu cruțară nici măcar copiii din leagăn”. Nu mai rămăsese nici o urmă din purtarea omenoasă de la începutul lunii aprilie, zugrăvită de Gheorghe Ștefan cu sugestivele cuvinte: “ca oamenii noștri de țară, frumos și pre încet s-au purtat”¹⁰³. Victime ale răzbunării oștenilor lui Kemény au căzut și preoții ortodocși, sub pretextul “că nu știau a rosti cum trebuie rugăciunea Tatăl nostru”¹⁰⁴. Din această cauză, Kemény s-a ales cu un mare blestem, care a căzut asupra lui în timpul campaniei nefericite din Polonia; cel puțin așa ne spune Paul de Alep: “Această răzbunare care a căzut peste maghiari a fost fără îndoială urmarea năvălirii <lor> în sfintele lăcașuri ale lui Dumnezeu, în biserici și mănăstiri cât și a uciderii, fără milă sau îndurare, a călugărilor, preoților și creștinilor din Moldova”. Tot diaconul sirian adaugă: “Blestemul lui Dumnezeu să cadă asupra lor pentru <că sunt> dușmanii religiei lui Hristos și ai icoanelor și ai slăvitei cruci. Că sunt astfel, am văzut când ei intrau în biserici și distrugeau icoanele sau le scoteau ochii cu săbiile lor și când au săvârșit alte fapte urâte împotriva călugărilor și a clerului, ucigând pe mulți dintre aceștia, după cum am spus mai înainte, în vremea <domniei> lui Vasile <Lupu>”¹⁰⁵.

În aceste vremuri tulburi, nu numai preoții ortodocși au avut de suferit, ci și preoții catolici (“preoții unguri”). Suferința acestora s-a datorat, în principal, cazacilor; aceștia când auzeau de catolici se gândeau imediat la poloni, scoteau săbiile și prădau tot ce întâlneau în cale. Așa au procedat când au trecut prin Bacău, în drum spre Muntenia; vedem acest lucru într-un act de la Constantin Duca: “când a mers Vasile voievod asupra lui Matei voievod, a mers Ștefăniță, nepotul lui Vasile voievod, cu cazacii la Bacău și au aprins biserica și au arsu toate dresăle Episcopiei”¹⁰⁶.

Cum era greu să încapă doi domni într-o țară, Gheorghe Ștefan “au luat Trotușul în jos pren Foșeani, în Țara Muntenească”¹⁰⁷, lăsându-i lui Vasile Lupu tronul pe care nu a reușit să-l țină pentru sine decât trei săptămâni. Aceste trei săptămâni de domnie l-au îndrituit pe N. Iorga să spună despre Gheorghe Ștefan că a fost doar “un

¹⁰³ Lucrurile nu au stat chiar așa, pentru că mai târziu locuitorii țării se vor plânge înaintea altor domni, spunând: “aceste direase și urice ce au avut au pierit de la dânșii de unguri când s-au rădicat Gheorghii Ștefan vodă cu ungurii pre Vasilie vodă și l-au scos din țară” (Gh. Ghibănescu, *Din traista cu vorbe*, Iași, 1906, p. 252; actele satului Oniceni pe Bârlăzel, în ținutul Vaslui).

¹⁰⁴ Jurnalul de călătorie al lui Conrad Iacob Hildebrandt, în *Călători străini despre Țările Române*, V, vol. îngrijit de Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru și Paul Cernovodeanu, București, 1973, p. 593. Nici preoțimea catolică nu se bucura de prea mare respect din partea transilvănenilor; Gheorghe Rákóczy se gândea, ca și tatăl său, chiar “la o campanie împotriva Romei” (Ladislas Makkai, *Histoire de Transylvanie*, Paris, 1946, p. 239); tatăl său spusese, “la un prânz”, despre “peoții catolici ce locuiesc în Turcia” că “sunt informatori ai împăratului turcilor și, dacă ar vrea, s-ar îngriji ca toți aceia să fie uciși” (din scrisoarea trimisă de prepozitul catolic de Nicopole, Ioan Petru de Domankov Bukovecky, chiar celui care spusese aceste cuvinte; scrisă la București, la 3 octombrie 1642 (Mircea Paicu, *Un document privind relațiile politice ale Țărilor Române în prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în RA, an. LXIX, vol. LIV, nr. 1, 1992, p. 87).

¹⁰⁵ *Călători străini despre Țările Române*, VI, p. 178-179.

¹⁰⁶ “Arhiva”, I, Iași, 1889 p. 115-118; act din 24 mai 1702, pentru stăpânirea moșiei Trebeșul, de lângă Bacău.

¹⁰⁷ Miron Costin, *op. cit.*, p. 146.

domn de Paști”¹⁰⁸; însă, numai după două luni și jumătate va redobândi tronul (6/16 iulie 1653), pe care îl va părăsi după aproape cinci ani, cu trei săptămâni înainte de sărbătorirea Paștilor (21/31 martie), în anul 1658.

“THE FIRST REIGN” OF GHEORGHE ȘTEFAN

(4/14 APRIL – 21 APRIL/1 MAY 1653)

Abstract

After a reign of almost twenty years, Vasile Lupu was overthrown by a plot headed by his great chancellor, Gheorghe Ștefan. In other paper, we have analyzed comprehensively why and how was dethroned Vasile Lupu. In present study we have recounted the facts happened between 4/14 April and 21 April/1 May 1653, the time during Moldavia was ruled by Gheorghe Ștefan. At 4/14 April, the great chancellor was “chosen” by the people and “anointed” as prince by Ghedeon, the bishop of Huși. The new ruler was confirmed only by those who assisted him to take the throne: Ioan Kemény and Diicu Buicescu, as representatives of Gheorghe Rákóczi and, respectively, Matei Basarab.

In the meantime, Vasile Lupu fled to Poland where tried to get military assistance from the Poles and the Cossacks. Despite the efforts of his son-in-law, Janusz Radziwill, the Poles did not offer him their help. But the other son-in-law, Timuș Hmelnițki, as head of an army of 10-12000 Cossacks, entered Moldavia and at 21 April/1 May, in the battle of Popricani, defeated Gheorghe Ștefan. A week later, at 28 April/8 May, Vasile Lupu arrived at Iași, regained his throne and hold it until 6/16 July 1653.

---

¹⁰⁸ N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. CCXLV.

CETATEA ALBĂ ÎN ISTORIOGRAFIA ROMÂNEASCĂ

(II)*

IONEL CÂNDEA

Istoriografia modernă

Cu apariția *Hronicii românilor și a mai multor neamuri*, Gheorghe Șincai oferă, din perspectiva Școlii Ardelene, prima istorie completă și unitară a poporului român în care acesta este privit ca un corp unic.

Vom descoperi aici, într-o lucrare ce se bazează pe o vastă erudiție, pe parcurgerea a mii de documente și a zeci de izvoare narative, câteva referiri și la **Cetatea Albă**. Cum era de așteptat, apelând la izvoare externe într-un număr ce depășește cu mult pe cel folosit de Dimitrie Cantemir, autorul *Hronicii*¹ începe șirul mențiunilor privitoare la **Cetatea Albă** cu înțelegerea de la Lublin între craiul Poloniei, Vladislav Jaghello și regele Ungariei Sigismund de Luxemburg (15 martie 1412).

Gheorghe Șincai, sprijinindu-se pe *Dlugos, Cromer și Enghel*, arată: *...așa au așezat ... ca Bialogrodul cu o gimătate se rămână lui Vladislav și Chilia cu ceialaltă gimătate lui Sigismund*².

Cetatea Albă revine sub pana istoricului o dată cu menționarea evenimentelor din Moldova anului 1451, atât de precipitate: *Părcălabul Hotinului, după uciderea lui Bogdan II, tătuși au cuprins Cetatea Albă și Neamțul l-au ținut pre seama lui Alexandru II*³. Evident, și aici, Șincai se folosește tot de Dlugosz pe care îl citează.

Căderea **Cetății Albe** sub turci în 1484, este prezentată din perspectiva unei scrisori a *secretariului lui Malatesta la «cătrefe» Leunclavie*, astfel: *Au purces de-aici turcii și tătarii, cu prea mare oaste la Cetatea Moncastrului și supunându-li-se cetatea*,

---

* Prima parte a acestui studiu a fost publicată în vol. XIX, 2001, p. 217-226.

¹ Gheorghe Șincai, *Hronica românilor*, I, în *Opere I*, ed. Florea Fugariu, Manole Neagoe, București, 1967, 604 p. + ilustrație foto. Este adevărat că îngrijitorii acestei ediții nu fac nici o observație cu privire la modul în care Gh. Șincai a tradus din *Diploma cavalerilor ioașiți*, (1247) pasajul în care se enumeră cetățile Pojon, Mojon, Sopron, Cetatea de Ferr și **Cetatea Albă**. *Ibidem*, p.415. La fel a procedat și Grigore Tocilescu în ediția din 1886 când a trecut chiar toponimul **Cetatea Albă** la indicele lucrării. Cf. Gheorghe Șincai din Șinca, *Chronica românilor*, ed. a II-a, t.III, București, 1886, p.520, sub voce. Aici se trimite la p.431 din vol.I al *Chronicii românilor*, unde găsim tocmai acest text (*Diploma cavalerilor ioașiți*).

Numai autorii volumului de documente din seria DRH, D, I, *Relațiile între Țările Române*, traduc pasajul astfel: *Pojon, Moson, Sopron, Cetatea de Fier, Cetatea Nouă...* (doc.10, p.23 și 27) scoțând din cauză o eventuală trimitere - **deloc justificată de context** - la cetatea de la limanul Nistrului.

² *Ibidem*, p.572.

³ *Ibidem*, II, p.33.

ca cetățenii să-și țină viața și averile, nu și-au ținut fâgăduința, ci Baiazet II, ca la 500 de familii au dus din **Moncastru** în **Țarigrad**⁴.

Se trimite apoi, pentru același esențial episod al istoriei orașului și cetății, la Cromer... *Baiazet II...* nu fără mare vărsare de sânge au luat cetățile cele prea tari Chilia de lângă sbocatura Dunărei și **Moncastrul** de lângă sbocatura Nistrului în Marea Neagră⁵.

Este citat, în continuare, Miron Costin: *Despre luarea cetăților Chiliei și Moncastrului prin turci*, Miron logofătul scrie: «În anul 6992, sultanul Baiazet II, cu mare oaste au intrat în țeară și au bătut Chilia și **Cetatea Albă**», înse acolo au fost și domnul muntenesc Vlad vodă Călugărul, cu muntenii întru ajutoriu... Așisderea întru acest an, în 5 avgust, au luat și **Cetatea Albă**, fiind pîrcălabi German și Ioann și ar fi luat și alte cetăți că Ștefan vodă nu eșea la gol...⁶.

În continuare, documentarea excepțională a lui Șincai se adeverește încă o dată, el citând în legătură cu acest eveniment și **Anonymul grecesc**: *În al treilea (nu al doilea) an al împărăției sale, sultanul Baiazet II au purces asupra Moldovlahiei și au luat cetățile Chilia și Asprocastrul*. Un scurt comentariu face Șincai la acest pasaj, după care adaugă: *...Sansovin zice că s-au bătut Baizet II cu voevodul Carabogdaniei și după multe biruințe au cuprins Chilia, apoi Moncastrul, carele s-au chiebat mai de mult Hermonassa, l-au luat supt condiții, care neținându-le, cinci sute de familii au dus din cetatea aceia la Țarigrad*⁷.

Erudiția lui Șincai ne poartă apoi, în ceea ce privește subiectul pe care îl urmărim, către un alt izvor de primă importanță pentru istoria otomană: **Annalii turcești**, cei de Leunclavie talmăciți, însă așa scriu despre Baiazet II, împăratul turcesc: «După ce au pornit cu oastea din Odriu au trecut în Moldova și au cuprins Cetatea Chili. Nici multă vreme au trecut și au luat și Cetatea Chiermen (Akerman n.n.= Cetatea Albă) din părțile acelea»⁸.

Urmează, citând din *preavestitul Enghel*, știrea privitoare la revolta lui Selim, fiul lui Baizid al II-lea, contra tatălui său, sultanul din anul 1511: *Selim, feciorul sultanului Baiazet II, nenărăvindu-se cu tatăl său pentru urmarea frate-său Ahmet, în sultanie, au mers la Caffa... Bogdan au crezut că Selim pentru aceia au strîns atîta oaste, ca să cuprinză Moldova... Întru aceaia oștile lui Selim au încungiurat cetatea Achermanului, care se păzea prin turci. Déchie zice că Selim au și luat Achermanul. Pînă când au bătut Selim Akermanul, feciorul hanului din Crim au stătut la Dásso în marginea Moldovei*⁹.

În continuare, începutul domniei lui Mihai Viteazul oferă posibilitatea mențiunii **Cetății Albe**, în legătură cu ajutorul inițial dat de turci lui Aron vodă Tiranul, pentru a intra în Ardeal împreună cu Mihai vodă, contra lui Sigismund Bathory: *Lui*

⁴ *Ibidem*, p.106.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*. Este interesant că acest scurt fragment din Miron Costin este luat de Gh.Șincai din *Ms. chronico Valachico*, cap.29 (Cf. Gh.Șincai, *op.cit.*, p.108, nota 3).

⁷ *Ibidem*, p.106-107.

⁸ *Ibidem*, p.107.

⁹ *Ibidem*, p.174-175.

Aron vodă îi dăduse întru ajutoriu pre toți turcii cei din marginile Moldovei, din Tehina (Tighina), **Acherman** și pre alții, ca să meargă și el asupra Ardealului¹⁰.

În 1595, Aron vodă, precum scrie Heidenstein, în iarna și primăvara aceasta, avînd ardeleni și o seamă de cazaci cu sine, au prădat Bênderul, au ars **Achermanul** și doară și mai multe lucruri bune ar fi făcut, după multe rele...¹¹.

Citând *Istoria Bălăcenească*, Șincai amintește și el de evenimentul atât de caracteristic pentru raporturile dintre Vasile Lupu și Matei Basarab, petrecut în 1641. Altă dată iarăș au voit turcii să prindă pe Matheiu vodă, că au strîns turcii la Obluciță și la **Cetatea Albă** oști și au mers și Vasilie vodă cu oștile lui la **Cetatea Albă**, de la care avea turcii îndemnare se prindă pe Matheiu vodă. Deci au venit poruncă se meargă și Matheiu vodă la **Cetatea Albă** cu toate oștile lui, cu bună gătire...¹².

La începutul secolului al XIX-lea, apărea în limba greacă, la Viena (1806), lucrarea intitulată *Istoria Țării Românești* de frații Tunusli¹³. După părerea lui George Sion, traducătorul acestei lucrări în limba română, *Istoria* în cauză...a fostu compusă în limba română și tradusă în limba greacă (pote de frații Tunusli sau alții, puțin ne pasă)¹⁴.

Oricum, fără să i se acorde vreo atenție specială, **Cetatea Albă** este amintită doar într-una din paginile în care istoria Țării Românești se interferează cu cea a Moldovei. Este vorba de chemarea lui Matei Basarab acolo, fapt de care pașa de Isaccea și Vasile Lupu nu erau străini: *Imperăția după aceasta, aceasta a ordonatu lui Matei Vodă ca se meargă cu oștirea sa la Acherman pentru interesele Porții. Matei voda pleca, dar pe drumu aflându că Vasile Vodă alu Moldovei s'a unitu cu Pașa de la Isaccea ca se'lu pérda, s'a înturnatu la București*¹⁵.

Spre sfârșitul epocii fanariote (1816-1818), Dionisie Fotino avea să alcătuiască, în limba greacă, *Istoria generală a Daciei*, pe care în 1859 George Sion a tradus-o și a publicat-o la București¹⁶.

Aici **Cetatea Albă** este amintită în legătură cu unele episoade din istoria Moldovei dar și a Țării Românești. Cronologic ele se înșiră astfel: Mai întâi, cu prilejul cunoscutei dispute pentru tronul Moldovei, după Alexandru cel Bun, când luptele dintre Iliăș și Ștefan sfășie tănărul principat, se consemnează: *Junele Vladislav* (regele Poloniei, n.n.) *atunce, ca rudă ce era cu Iliăș vodă, veni la mijlocu ca să facă pace între frați, și în cele de pe urmă isbuti de împărți Moldova în doă: Ștefanu vodă opri țeara de*

¹⁰ *Ibidem*, p.332.

¹¹ *Ibidem*, p.341.

¹² *Ibidem*, p.53. Pentru chemarea, de fapt atragerea lui Matei Basarab la **Cetatea Albă**, la sugestia lui Vasile Lupu, de către turci, vezi și I.Cândea, *Mănăstirea Măxineni*, Brăila, 1996, p.19-24 unde și discuția, în note.

¹³ Frații Tunusli, *Istoria politică și geografică a Terei Romanesci de la cea mai veche a sa întemeiere până la anulu 1774, dată mai ăntăiu la lumina în limba grecească la anul 1806 de...*, tradusă de George Sion, București, 1863, 192 p.

¹⁴ *Ibidem*, p.III.

¹⁵ *Ibidem*, p.145.

¹⁶ Dionisie Fotino, *Istoria generală a Daciei sau a Transilvaniei, Țerei Muntenești și a Moldovei*, traducere de George Sion, București, 1859, tomurile I-III.

josu cu *Cetatea Albă (Akermanulu)*, Chilia și altele; iar lui Iliășu vodă îi dete țeara de susu cu Hotinul, Suceava și altele¹⁷.

Pentru începutul domniei lui Ștefan cel Mare, Fotino afirmă ceva mai departe, evident eronat, cu privire la cele două cetăți: *După aceasta, la anul 1465, adunându-și tote puterile, s-au dus asupra cetăților Chilia și Cetatea Albă (Akerman) care în timpul domnilor de mai nainte căzuseră în mâinile otomanilor și bătându-le le-a luat și a curățitu țara de păgâni*¹⁸. Aici George Sion, traducătorul, face următoarea precizare în notă (2):

*«La anulu 1462 s'a încercatu întâia oară să ia cetățile aceste, dar căpătându o împușcătură la un picioru, n-a mai înaintatu războiu.»*¹⁹ Urmărind mai departe istoria Moldovei sub Ștefan cel Mare, Fotino relatează, cu destule confuzii, campania din 1476 a lui Mehmet al II-lea Fatih contra biruitorului de la Vaslui, al cărei final ne interesează aici: *Turcii și tătarii întinzându-se cătră districtulu Sucevei, au arsu orașulu cu asemenea nume și s-au înturnatu arzându și jefuindu totu ce le cădea în cale. Ștefanu Vodă atunce a trimisu soli cătră sultanulu și a făcutu pace dându turciloru cele două cetăți Chilia și Cetatea Albă (sau Akermanulu) precumu și mai o a treia parte din Moldova de Josu care vine spre sudulu Basarabiei și să cheamă până astăzi Bugeacu*²⁰. Traducătorul, George Sion, atrage atenția asupra faptului că «nici un istoric nu vorbește de pacea aceasta nici despre darea cetățiloru ». În sfârșit, Fotino, citând pe George Frances (Georgios Sphrantzes) și Stricofski va conchide în legătură cu soarta cetăților surori: *Auzindu Ștefanu Vodă de trecerea din viață a sultanului Meemetu, s-a sculatu la anulu 1482 și a luat îndărătu cetățile Chilia et Cetatea Albă ucizându o mulțime de turci. Dar viindu mai pe urmă sultanulu Baiazetu asupra lui, iarăși a luat cetățile; n-a pututu însă să meargă mai nainte, temându-se de cursele lui Ștefanu vodă, carele nu eșia la câmpuiu și voea să-lu tragă la locuri strănte - ci s'a întorsu îndărătu, luându cu sine la Constantinopole bărbații și femeele ce robise în cetăți (anulu 1484)*²¹.

Pentru ultima dată în opera sa, Dionisie Fotino vorbește despre *Cetatea Alba* în contextul cunoscutului episod al chemării lui Matei Basarab în cetatea de la limanul Nistrului pentru a fi prins de către turci și Vasile Lupu: *Porta, după aceasta, a întrebuițatu în secretu o altă stratagemă: a ordonatu lui Sinan Pașa să adune oștiri și să stea la Oblucița, pe de altă parte a scrisu atātu lui Mateiu vodă cătu și lui Vasile Vodă ca să vie cu oștirile loru la Akermanu, sau Cetatea Albă, și să stea acolo până la ală doilea ordinu. Mateiu vodă atunce, bănuindu că întru adevăru trebuie să fie vreunu planu ascunsu din partea lui Vasile vodă, și temându-se ca nu cumva să vie între două focuri, a refuzatu de a eși din țeară, și-a trimis la Portă justificările sale*²².

De bună seamă, istoricul cel mai însemnat pentru Moldova perioadei de început a istoriografiei naționale este Mihail Kogălniceanu. La numai 20 de ani, vârstă a încercărilor sau a debuturilor stângace, tânărul student al Universității din Berlin, se încumeta să realizeze o sinteză de istorie românească, publicată în 1837 în capitala Prusiei. Intitulată *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques*

¹⁷ *Ibidem*, III, p.16-17.

¹⁸ *Ibidem*, p.21.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*, p.29-30.

²¹ *Ibidem*, p.32-33.

²² *Ibidem*, II, p.94-95.

transdanubiens, ea conține, încă din primele pagini consacrate istoriei Daciei, o primă mențiune despre **Cetatea Albă**, ca loc de exil al lui Ovidiu după ce, inițial, poetul se așezase la Tomis. *C'est pendant ce temps qu'Ovide, exilé de Rome par Auguste devenu empereur, vint habiter Tomi. De là, il alla demeurer à Akkerman ou Villee Blanche. On i voit encore un lac que les habitants du pays appellent lil lac d'Ovide*²³.

Scriind doar despre istoria valahilor transdanubieni și a Valahiei, fără a se ocupa de Moldova din motive politice, Mihail Kogălniceanu a avut prilejul să suprindă o serie de momente în care **Cetatea Albă** a jucat un oarecare rol în trecutul Țării Românești și al Moldovei. Așa se face că, după episodul ce privește exilul lui Ovidiu la Tomis și **Cetatea Albă (Tyras)** autorul evocă episodul încercării nereușite de a-l prinde pe Matei Basarab de către Sinan , pașa de Isaccea, împreună cu Vasile Lupu. Cei doi, în înțelegere, l-au atras pe Matei vodă la **Cetatea Albă** către care bătrânul domn al Țării Românești s-a pornit. Ulterior, așa cum relatează Kogălniceanu, *Le prince de Valachie se mit en marche, mais comme la première fois il découvrit pendant son chemin la ruse qu'on tramait contre lui, celle de la mettre entre deux ennemis, d'un côté les Turcs, de l'autre les Tartares, il retournera bien vite à Târgoviște, écrivit au divan pour se justifier de ce qu'il n'était pas allé à Akkerman et acheta le depart des Turcs*²⁴.

Descriind evenimentele ce au tulburat sfârșitul domniei lui Matei Basarab, prelungite sub urmașul său, Constantin Șerban Basarab, în care se implică Poarta și tătarii, Mihail Kogălniceanu face referire la ordinul sultanului vizând situația complexă din zonă (de fapt numirea lui Radu Mihnea ca domn): *Le sultan irrité nomma pour voïvode Mihnea, Grec d'origine et fils d'un serrurier, et comanda au Khan des Tartares de se tenir prêt à Akkerman avec quarante mille hommes, et à Fasli pacha, gouverneur de Silistrie, d'entrer en Valachie par Rouschuk*²⁵.

Mai departe, Kogălniceanu, reproducând articolul XVI al Tratatului de la Kuciuc Kainargi, din 1774: *L'Empire russe restitue à la Sublime Porte toute la Basarabie, avec les villes d'Akkerman, de Kilia, d'Ismail et autres bourgs et villages...* îl și comentează, subliniind că pentru prima dată, Țara Românească singură și-a putut decide soarta sa în acest tratat.

Într-una din dezbaterile de la Academia Română, Mihail Kogălniceanu inserează și o scurtă notă extrem de interesantă după părerea noastră, [Privitor la muzeul "Soroceanu"] care, în partea finală, suna astfel: *Dl. Soroceanu a făcut săpături la Cetatea Albă, Pendicașea, Olivia (Olbia, n. A.Z.) etc. Are peste 120 vase etrusce, aflate la Akkerman [...] Dl. Soroceanu a trimis Academiei, acum doi ani, monografia asupra descoperirilor sale. Ce se va fi făcut cu dînsa?*²⁶.

²³ M.Kogălniceanu, *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens, tome premier, Histoire de la Dacie, des Valaques transdanubiens et de la Valachie (1241-1792)*, în *Opere*, II, *Scrieri istorice*, ediția Alexandru Zub, București, 1976, p.53. Mai mult decât atât, afirmând că *Ovidiu ar fi trăit și murit la Cetatea Albă (Akkerman)*, Kogălniceanu prelua o credință locală întâlnită din evul mediu pînă în vremea cînd apărea *Histoire de la Valachie*, și chiar ulterior, ne precizează Al. Zub, *op.cit.*, p.337, nota 22.

²⁴ *Ibidem*, p.218.

²⁵ *Ibidem*, p.227.

²⁶ *Comunicări și alocuții făcute la Academia Română*, în *idem, Opere*, II, p.585, unde aflăm din notele lui Al. Zub că dezbaterea pe această problemă a avut loc în 1882, iar Grigore

Iată deci că nu Paul Nicorescu și nici Grigore Avakian nu sunt primii români care au cercetat arheologic **Cetatea Albă** ci acest Soroceanu despre care Kogălniceanu informa Academia Română, pentru a nu mai vorbi de colecția sa, - Muzeul Soroceanu - care precede pe cel întemeiat în 1920 de către Paul Nicorescu.

O ultimă mențiune a **Cetății Albe** avea să apară în chip neașteptat în opera lui M.Kogalniceanu cu prilejul Discursului rostit la Academia Română la 1/13 aprilie 1891. În continuarea unor precizări de ordin autobiografic el avea să spună: *Tatăl meu a fost vornicul Ilie Kogălniceanu, maica mea, Catinca, născută Stavilla, era coborâtoare dintr-o familie geneveză, stabilită de secole în vechea colonie geneveză de la Cetatea Albă (Akerman), de unde, apoi s-a fost răspândit în toată Basarabia...*²⁷.

Cu Nicolae Bălcescu continua în literatura noastră istorică seria contribuțiilor privitoare la cetatea de la limanul Nistrului, din perspectiva unor izvoare străine. Astfel, revoluționarul de la 1848 a fost cel care a tradus și publicat pentru prima dată un fragment din lucrarea florentinului Andreea Cambini intitulată *Libro della origine de Turchi et imperio delli Ottomani*²⁸. Aceasta a apărut mai întâi la Florența în 1537, apoi într-o nouă ediție, mai târziu, la Veneția, în 1654²⁹. Ei bine, această ultimă formă a lucrării naratorului florentin a fost cunoscută de N.Bălcescu și din aceasta a citat în studiul său *Puterea armată și arta militară la români*.

La puțină vreme după această abordare a istoriei **Cetății Albe**, în 1865, Bogdan Petriceicu Hasdeu va fi cel care, în "Arhiva Istorică a României" va continua traducerea pasajului din Cambini, folosind însă prima ediție a lucrării, adică cea din 1537³⁰.

Se publica astfel cea mai veche știre cuprinsă într-un izvor occidental cu privire la încheierea unui tratat între sultan și domnul Țării Românești, Vlad Călugărul, în ajunul expediției ce avea să ducă la ocuparea Chilie și **Cetății Albe** în 1484³¹.

Tot în 1865 și tot în Arhiva Istorică a României, sub nr. 266³², apărea *Inscripția refacerii zidului de la Cetatea Albă*, titlul unei note în care tot B.P.Hasdeu publica *două inscripții* în limba greacă, descrise de către N.Murzakewici în "Efemeridele Societății anticarie de la Odessa"³³. Deși Ioan Bogdan se va ocupa mai târziu de inscripțiile de la **Cetatea Albă**, el nu citează această primă încercare românească de a descifra prețioasele i voare³⁴. O nouă categorie de "fântâni istorice" se introducea astfel în istoriografia

Toolescu, în calitate de specialist, la propunerea lui M.Kogălniceanu, urma să vadă Muzeul Soroceanu și, în sfârșit, că *monografia* nu ajunsese în fondurile Academiei (*ibidem*, notele 2-4).

²⁷ *Dezrobirea țiganilor, ștergerea privilegiilor boierești, emanciparea țărănilor*, idem, *Opere II*, p.603.

²⁸ Pentru contribuția lui N.Bălcescu la istoriografia privitoare la **Cetatea Albă** a se vedea I Căndea, *Cu er re Cetății Albe de către turci la 1484 într-un izvor italian mai puțin cunoscut*, în SMIM, XVIII, 1999, p.27-31.

²⁹ *Ibidem*, p 27-31.

Ibidem.

³⁰ Vezi studiul nostru, citat mai sus, la nota 103, în special p.31 și nota 15.

³² Arhiva Istorică a României", I, 1865, p.178.

³³ *Аккерманские реческие надписи* în, "Записки Императорскаго одесскаго общества историк и древности", tom II, Odessa, 1851, p.480-483.

³⁴ Pentru să spunem același lucru și despre Andrei Pippidi care nu-l amintește pe Hasdeu printre traducătorii inscripțiilor în discuție, în *Din nou despre inscripțiile de la Cetatea Albă*, în volum 1 *In memoriam Paul Cernovodeanu*, București, 1998, p.75-85 unde arată: *Textul la care mă*

românească, privitoare la acest subiect, dar ele erau date vag (*după 1475*), iar cu privire la așa numita inscripție "de pe muru" se arăta că: *locul anului este nedescifrabil*³⁵. Totodată se făcea și următoarea afirmație (într-o notă marcată cu asterisc *): *în acest anu Cetatea albă fu cuprinsă de către Turci și apoi îndată redebundită de către Moldoveni, care simțiau trebuința de a preveni unu allu duoilea assediu din partea păgâniloru.*

Cea mai importantă colecție de documente externe ale istoriei noastre, începută încă la sfârșitul secolului al XIX-lea, a fost cea intitulată Eudoxiu de Hurmuzaki. Aici³⁶, personalități de seamă ale științei istorice românești, între care remarcăm pe N.Iorga, Al.Odobescu, O.Densușianu etc., au publicat izvoarele cele mai însemnate atîngătoare de istoria românilor, descoperite în arhivele străine. Între ele³⁷ găsim și relatările faptelor lui Aron vodă Tiranul, domnul Moldovei, care în 1595 a asediat **Cetatea Albă**. Această relatare o găsim în *Analele lui Fugger* ce vorbesc despre aceste întâmplări, introduse în istoriografia națională, încă din 1880, de către întemeietorul colecției, Eudoxiu de Hurmuzaki³⁸. Așadar, fără o preocupare specială pentru **Cetatea Albă**, Eudoxiu de Hurmuzaki aducea printre primii în literatura noastră istorică, noi surse - de data aceasta străine - cu privire la trecutul cetății de la limanul Nistrului.

Peste puțină vreme, în 1884, Grigore Tocilescu găzduia în periodicul "Revista pentru istorie, arheologie și filologie", de sub direcția sa, textul în limba slavonă precum și traducerea învățatului episcop Melchisedec la *Viața Sf. Ioan cel Nou dela Suceva*³⁹. Aici era descrisă, în mod caracteristic unor astfel de texte, viața și moartea de martir a negustorului Ioan din Trapezunt la **Belgrad** sau **Bialî grad (Cetatea Albă)**. Moaștele sale au fost aduse la Suceava cu toată cinstea, de către Alexandru cel Bun, la o dată ce suscită discuții, la fel ca multe alte aspecte ce se ridică în legătură cu acest text⁴⁰.

voi referi nu este necunoscut; dimpotrivă, a fost editat, reproduc mecanic sau doar în traducere de nouă (subl. A.P.) ori, fără ca toate problemele sale să fie totuși dezlegate.

³⁵ "Arhiva Istorică a României", I, 1865, nr. 23, p.178, (nota *), unde se trimite la izvoare externe occidentale, italiene mai întâi, Serra, *Storia di Genova*, t.3, p.249, polone, Dlugossi, t.2, p.533 și cronicarul Gr. Ureche. Remarcăm aici faptul că această contribuție la descifrarea inscripțiilor de la **Cetatea Albă** este atribuită eronat de către N.Stoicescu lui Ioan Bogdan. Vezi N.Stoicescu, *Repertoriu bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, p.175 (în continuare, *Repertoriul*).

³⁶ *Documente privitoare la Istoria Românilor* culese de ..., București, 1876-1942 cuprinde un număr de 45 volume.

³⁷ Hurmuzaki, III, 1880, p.225-228.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ Episcopul Melchisedec, *Viața Sf. Ioan cel Nou dela Suceava*, în "Revista pentru istorie, arheologie și filologie, anul II, vol.III, București, 1884, p.163-174. Titlul tradus însă din cuprinsul manuscrisului atribuit lui Grigore Țamblac, de către traducător, este: *Martiriul sfântului și slăvitului martir Ioan cel Nou, carele s'a mărtirisat în Cetatea Albă. Scrisus'a de Grigore Monachul și prebiterul la marea Biserică a Moldovei*.

⁴⁰ În legătură cu problemele pe care le ridică martirizarea lui Ioan de Trapezunt la **Cetatea Albă (Belgrad sau Belî grad)**, identificarea lui Grigore Țamblac drept autor al acestei scrieri, diferitele puncte de vedere exprimate în privința localizării martirajului, a datei acestuia și a aducerii moaștelor, a se vedea V.Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, Chișinău, 1994, p.244 și notele 145-149.

În 1889, tot în colecția Hurmuzaki, Alexandru Odobescu publica, între altele, *Jurnalul de campanie făcut în serviciul Rusiei* de către generalul șef, contele de Langeron.

Publicând fragmentul privitor la descrierea orașului și cetății, Al.Odobescu introducea în istoriografia noastră un text important atât prin conținutul său cât și prin afirmația categorică a generalului conte că **cetatea fusese făcută de genezezi: Akermann, située sur un rocher très - élevé, a été bâtie par les Genoïs, qui jadis, maitres du commerce de la Mer Noire, y avaient construit beaucoup de forteresse. Les fortifications d'Akermann sont gothiques. Les Gênoïs y ont entassé murailles sur murailles et toutes prodigieusement élevée**⁴¹.

Spre sfârșitul secolului al XIX-lea, Zamfir Arbore tipărea la București (1898) o masivă monografie a Basarabiei în care **Cetății Albe - Akkerman** - avea să-i consacre un număr însemnat de pagini⁴². Aici erau adunate date și fapte cunoscute autorului între care se menționau și două inscripții - una romană, de la 201 (după arheologii ruși) iar cea de-a doua era tocmai inscripția datată 1438, descoperită de Trachtmann și ajunsă la Muzeul arheologic din Odesa, asupra căreia se pronunțase Murzakievici.

În 1899 (data de pe fila de titlu) / 1900 - (data de pe coperta lucrării), apărea în istoriografia noastră o lucrare fundamentală privind marea cetate de la vărsarea Nistrului. Este vorba de volumul, în multe privințe nedepășit nici astăzi, aparținând lui N.Iorga, intitulat *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*. Bazată pe o vastă documentare, cu o gândire istorică matură, în pofida "vârstei" autorului, cu un bun simț nelipsit în orice subiect abordat, la care se adaugă intuiția și forța de a sintetiza orice subiect de istorie națională sau universală, această lucrare rămâne una de referință la peste un veac de la apariție.

Firește, ea nu a fost scutită de unele erori, perfect explicabile prin felul în care circula atunci informația științifică, a posibilităților de verificare a unor date, așa cum s-a întâmplat, de pildă, cu unele din inscripțiile de aici. **Dar, pentru prima dată, Cetatea Albă, alături de Chilia, deveneau subiectul unei monografii de istorie națională, plasată în context universal.** Lucrearea tânărului membru corespondent al Academiei Române, a fost răsplătită cu premiul *Alexandru Bodescu*, al înaltului for științific, recunoscându-i-se meritele de excepție.

Așa cum am arătat mai sus, primul care a publicat două dintre inscripțiile de mare importanță de la **Cetatea Albă**, a fost arheologul rus Murzakievici. Apoi B.P.Hasdeu, la rândul său, le-a făcut cunoscute în 1865, pentru prima dată la noi.

Zamfir Arbore în monografia amintită, *Basarabia în secolul al XIX-lea*, precum și într-un studiu special dedicat acestei probleme⁴³, dădea crezare textului publicat de învățatul rus. La rândul său, N.Iorga, în lucrarea închinată celor două cetăți surori ale Moldovei de Jos, proceda la fel în 1899.

Grigore Tocilescu, într-o conferință ținută la societatea istorică a studenților s-a pronunțat pentru o altă dată decât 1438 (Murzakievici, Z. Arbore și N.Iorga) și a plasat conținutul textului inscripționat în piatră în epoca lui Ștefan cel Mare.

⁴¹ A.I.Odobescu, în Hurmuzaki, *Documente*, supl.I, vol.III, București, 1889, p.112.

⁴² Z. Arbore, *Basarabia în secolul al XIX-lea*, 1898, p.264-279.

⁴³ Idem, *Inscripțiunea de la Cetatea Albă*, în NRR, III, 1900, nr.28, p.180.

În discuția cu privire la inscripția de pe poarta cea mare a **Cetății Albe** au intervenit însă și alți istorici, mai mult sau mai puțin pregătiți pentru o corectă descifrare a inscripției, mai ales în condițiile de atunci⁴⁴.

Astfel Ioan Tanoviceanu va polemiza succesiv cu Ioan Bogdan, Z.Arboare și Nicolae Iorga, ultimul revenind asupra lecturii acestei date⁴⁵ socotind-o, la fel ca și Ioan Bogdan și Z.Arboare⁴⁶ - 1484.

Marele slavist Ioan Bogdan, s-a lansat cu pasiune și competență în descifrarea acestei inscripții⁴⁷, anul 1908 marcând un real progres prin apariția în cadrul Memoriilor Academiei Române, a unui studiu amplu, cuprinzând tentativa descifrării *tuturor* inscripțiilor cunoscute, în acel moment, legate de **Cetatea Albă**. Pe de altă parte el dorea să ofere o lectură definitivă pentru acestea⁴⁸. Trebuie să spunem că pentru Ioan Bogdan, cele patru inscripții (1440, 1454, 1476 și 1479) au alcătuit o pagină vie a Cetății Albe, pe baza căreia a reconstituit, în a doua parte a studiului, liniile esențiale ale stăpânirii Moldovei asupra ei. În plus, el anexează o Listă a părcălabilor **Cetății Albe**, între 1374-1484, deosebit de importantă și utilă istoriografiei noastre.

Seria contribuțiilor la cunoașterea **Cetății Albe**, prin prisma unor noi categorii de izvoare, avea să continue în 1913 cu un interesant material al lui Alexandru Lapedatu. Aici se aduceau în atenție gravuri și vederi de la **Cetatea Albă**⁴⁹ între care: o acuarelă de pe la 1790 (imagine contemporană cu Langeron), o fotografie a castelului (citadelei) dinspre sud vest cu marcarea pe zidul de vest a unei ferestre (?) (figura 3). Apoi figurile 4 și 5, aproape identice ca unghi (vedere a laturilor de nord și est), reprezentau câte o gravură și, respectiv, o fotografie a aceleiași imagini. La fel de importante pentru problema aspectului unor ziduri, cu atât mai mult cu cât unele fuseseră restaurate în anume momente, sunt figurile 5⁵⁰ și 7.

Tot în 1913 apărea o interesantă descriere literară a **Cetății Albe** făcută de N.Dunăreanu, însoțită de câteva vederi ce par să fi circulat în acea vreme *în genul*

⁴⁴ I. Tanoviceanu, *Data rezidirii Cetății Albe*, în CL, XXXV, 1901, p.462-469, unde susține că data trebuie citită 1474 și nu 1484 pentru că numai în 1474 existau în documentele cunoscute atunci, drept părcălabi, Gherman și Oană. Apoi, idem, *Piatra porții Cetății Albe*, în NRR, III, 1900, nr.25, p.38-39; idem, *Iar inscripția de la Cetatea Albă*, rev. cit., nr.27, p.136-137 și, în sfârșit, idem, *Sfârșitul unei polemici*, în rev.cit., nr.29, p.237.

⁴⁵ N.Iorga, *O rectificare*, în rev.cit., III, 1900, nr.24, p.474.

⁴⁶ Z.Arboare, *Inscripțiunea de la Cetatea Albă*, în rev. cit., III, 1900, nr.28, p.180; idem, *Piatra porții Cetății Albe*, în rev. cit., nr.25, p.38-39.

⁴⁷ I.Bogdan, *Inscripția de la 1484 de pe poarta cea mare a Cetății Albe*, în CL, XXXV, 1901, p.247-253; idem, *Data rezidirii Cetății Albe*, în rev.cit., p.469-472. Precum se vede punctul său de vedere apărea, uneori, în același număr al CL (din 1901), în continuarea intervenției lui I.Tanoviceanu.

⁴⁸ I.Bogdan, *Inscripțiile de la Cetatea Albă și stăpânirea Moldovei asupra ei*, în AARMSI, tom XXX, 1908, p.311-360 + 5 foto și un plan (după Ernst von Stern).

⁴⁹ Alex[andru] Lapedatu, *Gravuri și vederi de la Cetatea Albă și câteva considerațiuni istorico-arheologice asupra cetăților moldovenesti*, în BCMI, VI, 1913, București, p.57-66.

⁵⁰ Este vorba de a doua imagine notată, din greșeală, tot cu nr.5, reprezentând poarta cea mare (turnul lui Ștefan cel Mare, n. I.C.)

cărților poștale, întrucât două dintre ele sunt identice cu cele publicate de Alexandru Lapedatu (figurile 3 și 5 - prima notată cu această cifră)⁵¹.

În 1914 Alexandru Lapedatu publica sub titlul *Câteva vederi nouă dela Cetatea Albă*⁵², încă trei fotografii: «interiorul curții celei mari (1), turnul ce leagă latura de nord-vest cu cea de sud-vest (2) precum și un colț din cetate (din interiorul curții nr.2 n.n. I.C.)».

În cadrul unei serii educative "Din publicațiile Casei Școalelor - Biblioteca secundară", nr.5, tot în 1914, Alexandru Lapedatu, un harnic cercetător dar și popularizator al monumentelor noastre istorice, tipărea o broșură ilustrată în care reunea și două texte ce ne interesează: *Cetatea Albă în timpul stăpânirii moldovene* de Ioan Bogdan și *Scurtă descriere* - rânduri ce-i aparțineau - privitoare la *Cetatea Albă*⁵³.

Scurte referiri la *Cetatea Albă*, pe baza textului lui Langeron, va publica A[lexandru] L[apedatu] în "Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice", cu puțin timp înainte de intrarea noastră în primul război mondial⁵⁴; în 1916, pe linia aceluiași preocupări, el tipărea *Cele mai vechi stampe reprezentând Cetatea Sucevei și Cetatea Albă*, în Buletinul Comisiunii⁵⁵.

După primul război mondial - pentru noi, războiul de întregire a neamului - Paul Nicorescu, un harnic arheolog care va deveni primar de *Cetatea Albă*, a organizat un muzeu, pentru a adăposti piesele rezultate din săpăturile de la Tyras⁵⁶, făcute până atunci.

Au apărut destul de repede și primele date ale unor cercetări privind *Cetatea Albă* văzută din alte perspective. Astfel, Grigore Avakian publica în 1922 un studiu despre biserica armenescă de aici⁵⁷, urmat, în același an, de studiul lui M. Ciachir, *Explicarea numirilor turco-tătare*⁵⁸, unde se discută înțelesul numelui de *Akerman* pentru cetatea de la limanul Nistrului, în limbajul neamurilor turco-tătare.

Anul următor, 1923, marchează apariția studiului lui Grigore Avakian consacrat inscripțiilor armenesti de la *Cetatea Albă*⁵⁹, precum și cel al lui Scarlat Panaitescu despre orașele capitală de județ ale Basarabiei⁶⁰.

În ceea ce-l privește, Grigore Avakian publica în "Revista Istorică", pusă cu generozitate la dispoziție de către Nicolae Iorga, un număr de 38 de inscripții armenesti,

⁵¹ N.Dunăreanu, *O seară la Akerman*, în "Calendarul Minervei", 1913, București, p.17-22.

⁵² La secțiunea *Comunicări*, în BCMI, VII, 1914, p.141-143.

⁵³ *Monumentele noastre istorice în lecturi ilustrate, alese, orânduite și publicate pe seama Tinerimei școlare de...*, cu 115 ilustrațiuni în text, București, 1914, p.116-128.

⁵⁴ A[lexandru] L[apedatu], *Vechile cetăți românești după contele de Langeron*, în BCMI, VIII, 1915, p.70-71. N.Stoicescu atribuie greșit, aceste note, lui N.Iorga.

⁵⁵ Cf. BCMI, IX, 1916, p.25-28.

⁵⁶ Ion Andrieșescu, *Vasile Pârvan*, în BCMI, XXII, 1929, p.147.

⁵⁷ Grigore Avakian, *Осерк истории аккерманских армян до XIX века*, *Cetatea Albă*, 1922, 33 p.

⁵⁸ M.Ciachir, *Explicarea numirilor turco-tătare*, în "Revista Societății de Istorie și arheologie bisericească", 1922, p.57-63.

⁵⁹ Grigore Avakian, *Inscripțiile armenesti de la Cetatea Albă*, în RI, IX, nr.7-9, 1923, p.123-136.

⁶⁰ Scarlat Panaitescu, *Monografia orașelor capitală de județ din Basarabia*, în "Școala Basarabiei", nr.1-2, 1923, p.54-58.

unele dintre ele având și valoare artistică, nu numai istorică. Oricum, ele mărturiseau în chip temeinic despre viața și activitatea coloniei armenesti de la **Cetatea Albă**. Cea mai veche dintre ele, dată 1699, se afla în altarul bisericii vechi a acestei comunități. Multe dintre ele fuseseră publicate, dar cu greșeli, pe care Grigore Avakian le semnaleză. Așadar, alături de vechile inscripții în slavă și greacă, pomenind de anume faze de construcție sau reconstrucție la cetate, atât de discutate, alte izvoare epigrafice se adăugau acum istoriei scrise în piatră a **Cetății Albe**.

Apoi, rând pe rând, fie în "Revista Istorică", fie în alte periodice românești sau străine, interesul pentru cetatea de la limanul Nistrului va spori numărul contribuțiilor de tot felul pentru cunoașterea sa.

Astfel, în 1924, N.Iorga publica *Actul lui Mohammed al II-lea pentru negustorii de la Cetatea Albă*⁶¹, o completare importantă la *Studii istorice asupra Chilieii și Cetății Albe*, apărută cu un sfert de veac mai înainte. Este important să constatăm interesul cu totul deosebit al sultanului ce cucerise capitala Bizanțului, aflat în drum spre Belgrad, pentru libertatea comerțului, îngăduită negustorilor de la **Cetatea Albă** la Adrianopol, Brusa și Constantinopol.

Scarlat Panaitescu se ocupa în același an, sub un titlu sugestiv - *Cetățile - ruini* - de **Cetatea Albă**, dând o scurtă descriere însoțită de două planuri și trei fotografii în "Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice pentru Basarabia"⁶².

Tot în acest moment - deosebit de fast - Paul Nicorescu, publica sub auspiciile Școlii Române din Roma⁶³, rezultatele cercetărilor arheologice întreprinse aici, la **Cetatea Albă**. După o foarte scurtă istorie a așezării și cetății, a primelor cercetări arheologice întreprinse aici de Ernst von Stern⁶⁴ în 1900, continuate în 1904 și 1912, ele au fost duse mai departe de profesorul Warneke de la Universitatea din Odesa.

După 1918, încă din primăvară, V.Pârvan a făcut primele lucrări de pregătire și de înregistrare topografică, cercetările arheologice propriu-zise, conduse de Paul Nicorescu, desfășurându-se din 1919 în afara cetății medievale, pe malul limanului. Sunt prezentate apoi rezultatele, mai bine zis inventarul arheologic rezultat, pe următoarele categorii: obiecte din marmură, metal și ceramică.

Concomitent cu publicarea primelor rezultate ale săpăturilor românești de la Tyras, din aria cetăților antice (greco-romane), Grigore Avakian lansa un avertisment în legătură cu degradarea și distrugerea cetății medievale⁶⁵ așezând alături imagini din 1890

⁶¹ Cf. RI, X, nr.4-6, 1924, p.105. N.Iorga reproduce textul după Friederich Kraelitz, *Osmanische Urkunden in türkisher Sprache aus der zwiten Hälfte des 14. Jahrhunderts*, care, la rândul său, îl tipărise după o *fotografie trimeasă de răposatul meu prieten I.Bogdan (originalul e în arhivele rusești din Moscova)*, precizează marele istoric.

⁶² S.Panaitescu, *Cetățile-ruini*, în ACMIB, I, 1924, p.103-106.

⁶³ Paul Nicorescu, *Scavi e scoperte a Tyras*, în "Ephemeris Dacoromania", *annuario della Scuola Romana di Roma*, Roma, 1924, p.378-415.

⁶⁴ Nici Paul Nicorescu nu cunoștea nimic despre săpăturile lui Soroceanu de dinainte de 1882, de care amintește M.Kogălniceanu. Vezi supra p.331-332.

⁶⁵ Grigore Avakian, *Cetatea Albă. Cum se distruge un monument istoric*, în CNA, IV, 1924, 7 p. + IV foto.

și 1924 ale aceluiași loc. Totodată, în periodicul Societății Numismatice Române, el atrăgea atenția asupra unor descoperiri monetare deosebite⁶⁶.

După 1925 consemnăm prezența lui G. I. Brătianu în istoriografia românească privind **Cetatea Albă**. Studiul său despre prezența bulgarilor aici, la începutul secolului al XIV-lea, apărea în 1926 în "Byzantion"⁶⁷, anunțând un specialist redevabil. Apoi, Gheorghe Balș a reprodus în studiul dedicat *Bisericii lui Ștefan cel Mare* o stemă a **Cetății Albe** tot în 1925⁶⁸.

În monografia închinată *Basarabiei*, Ștefan Ciobanu avea să consacre câteva pagini orașului și cetății⁶⁹ în timp ce N.Iorga aducea în același an, 1926, *Lucruri noi despre Chilia și Cetatea Albă*⁷⁰. Marele istoric, într-un memoriu prezentat Academiei, se dovedește la fel de preocupat de subiectul tratat în chip magistral încă din 1899/1900. El află date noi despre doi negustori venețieni din **Moncastro**, Nicolo Polo și fratele lui, din Candia, care făceau negustorie sub autoritatea moldovenilor de acolo (act din 26 februarie 1463); deasemenea, din Arhivele din Lille, aducea o interesantă notă despre Ioan Polo care vindea arhiducelui Maximilian manuscrisul despre *Întrebările făcute de sultan Sfântului Patriarh de Constantinopol cu privire la Sfânta Treime și la credința creștină*. O planșă cumpărată la Genova reprezentând o vedere a **Akkiermanului** (*oder Bialogrod*) la 1789, completează această nouă contribuție a marelui cărturar la cunoașterea **Cetății Albe**.

Imediat, G. I. Brătianu, publica sub titlul *Contributions à l'histoire de Cetatea Albă, (Akkerman) aux XIII-e et XIV-e siècles*⁷¹, comunicarea ținută la Belgrad în cadrul celui de-al doilea Congres de studii bizantine. Subliniind meritele lui N.Iorga din studiul amintit mai sus, apoi din cel fundamental din 1900, G. I. Brătianu atrăgea atenția asupra importanței săpăturilor arheologice începute de ruși și continuate de noi după 1918. La fel, monedele armenesti publicate de Gr. Avakian ceva mai înainte, nu-l surprind deloc, ele fiind dovada activității unei colonii armenesti la **Cetatea Albă**. Totodată, G.I.Brătianu atrăgea atenția că aceste mărturii din regatul creștin din Cilicia, puteau fi aduse aici de negustori occidentali. Apoi aduce în atenție un act de comandită transcris de un notar genovez din Caffa, datat 8 mai 1290, care arată că Giacomo di Finale mergea la acea dată în *părțile Malvoastrului și apoi la Constantinopol*⁷².

Tot în cadrul Academiei Române, un memoriu prezentat la începutul anului 1926 de către generalul Radu Rosetti⁷³ cu privire la modul în care purta războiul Ștefan

⁶⁶ Idem, *Trei monede ale regilor armeni găsite la Cetatea Albă*, în BSNR, nr.49-50, 1924, p.10-11.

⁶⁷ G.I.Brătianu, *Les Bulgares à Cetatea Albă (Akkerman) au debut du XIVe Siècle*, în "Byzantion", Revue Internationale des Etudes Byzantines, t.II (1925), Paris-Liège, 1926, p.153-168.

⁶⁸ Gheorghe Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, în BCMI, XVIII, 1925, p.228.

⁶⁹ Ștefan Ciobanu, *Basarabia*, Chișinău, 1926, p.87-89 și respectiv 185-190.

⁷⁰ Cf. AARMSI, seria III, t.V, mem. 1-9, București, 1926, p.325-333.

⁷¹ Cf. ARBSH, t.XIII, 1926, p.1-7.

⁷² *Ibidem*, p.2. Cf. și recenzie la ce i se face în CI, II-III, 1926-1927, p.282-284, de către I.Minea.

⁷³ R.Rosetti, *Studii asupra chipului cum se făptuia războiul de către Ștefan cel Mare*, în AARMSI, seria III, t.VI, p.1-21 cu 2 planuri și o fotografie.

cel Mare, avea să aducă în centrul atenției valoarea **Cetății Albe** pentru Moldova ca fortificație de primă însemnătate.

Continuându-și cercetările privind epoca antică a mării așezări fortificate de la gura Nistrului, Paul Nicorescu va publica în 1928 studiul *Taurul pe monedele de la Tyras*⁷⁴.

N.Iorga semnala în 1929, practic fără reproș, lucrarea publicată de G. I. Brătianu la Paris intitulată *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle*, în care se menționează comerțul cu grâu prin Vicina și **Moncastro**⁷⁵. Tot N.Iorga avea să consacre în 1929 câteva pagini descrierii **Cetății Albe**, sub genericul *Les châteaux occidentaux*⁷⁶ însoțindu-le de trei vederi și un plan.

Sfârșitul deceniului trei al secolului trecut a reprezentat un moment fast în cercetările de la **Cetatea Albă**, învățații aplecați mai mult sau mai puțin asupra subiectului, aducând mici contribuții ori de câte ori au prilejul, mai ales în cadrul publicațiilor Comisiunii Monumentelor Istorice. Semnalăm aici faptul că, sistematic, ședințele Comisiei atrag atenția asupra unor fapte sau stări de lucruri de la **Cetatea Albă**⁷⁷.

Publicând în 1930 un interesant volum de documente externe, ce veneau din spațiul polon, P.P.Panaitescu aducea un important izvor în literatura noastră istorică și anume descrierea **Cetății Albe** la 1843, făcută de către I.J.Kraszeszewski⁷⁸.

An deosebit de bogat în studii și materiale privind cetatea de la limanul Nistrului, 1931 avea să fie dominat de scrierile lui Grigore Avakian și Paul Nicorescu. Astfel, primul, după *Știri nouă din Tyras*⁷⁹ și *Cetatea Albă în secolul al XIX-lea*⁸⁰, publica masivul raport⁸¹ privind săpăturile arheologice efectuate în 1929 la exteriorul laturii de est și de sud a cetății precum și la mormântul de pe latura de sud (în interiorul acesteia).

La rândul său, Paul Nicorescu încredea și el tiparului două materiale importante: *Lucrări de consolidare la Cetatea Albă*⁸² în care descrie opera constructivă și de restaurare întreprinsă de români acolo, deosebit de importantă în salvarea unor vestigii (așa, se pildă, turnul aparținând intrării în curtea nr.2 prăbușit pe jumătate și restaurat) precum și *Cetatea Albă*⁸³.

⁷⁴ Vezi ACMIB, II, Chișinău, 1928, p.81-88.

⁷⁵ Cf. N.Iorga, în RHSEE, p.292-293.

⁷⁶ Vezi BCMI, XXII, 1929, p.52-56.

⁷⁷ Cf. *ibidem*, XVII, p.VIII unde se semnaleză prezența unui cimitir în cetate; *ibidem*, XVIII, 1925, p.III unde se arată că militarii strică cetatea; *ibidem*, XIX, 1926, p.VI, se cerea anularea parcelării glassisului, aprobată cu un an înainte; în sfârșit, *ibidem*, XXIV, 1931, p.94 se aprobau săpături la **Cetatea Albă** ce urmau a fi făcute de către Muzeul Militar Național.

Remarcăm, tot aici, studiul lui M.Popescu, *Cetățile turcești din prejurul Principatelor române*, *ibidem*, XX, 1927, p.81 (despre luptele între ruși și turci la **Cetatea Albă**) precum și St. G. Berechet, *Inscripții, însemnări*, în ACMIB, II, 1928, p.137-138.

⁷⁸ P.P.Panaitescu, *Călători poloni în țările române*, București, 1930, p.245-251.

⁷⁹ Cf. ACMIB, II, 1931, p.105-114.

⁸⁰ Gr. Avakian, *Cetatea Albă în secolul al XIX-lea. Observații pe marginea unor mărturii scrise*, în AB, 1930, p.441-449.

⁸¹ Idem, *Săpăturile de la Cetatea Albă*, în ACMIB, III, 1931, p.37-104.

⁸² *ibidem*, p.115-128.

⁸³ P.Nicorescu, *Cetatea Albă*, Craiova, <1931>, 33 p. + 24 planșe.

Tot acum, N.Bănescu, bizantinist ce continua să se afirme, publica *Vechi legături ale țarilor noastre cu genevezii*⁸⁴, într-un volum omagial închinat lui N.Iorga, unde aducea câteva acte inedite, din secolul al XV-lea, privitoare la **Cetatea Albă**. Interesul pentru **Cetatea Albă** dar și pentru unele subiecte ce atingeau pe aceasta, a continuat să se manifeste. Astfel Constantin Andreescu ocupându-se într-un studiu din 1932/33 de *Asezările franciscane la Dunăre și Marea Neagră în secolele XIII-XIV*⁸⁵ aducea date noi privitoare la **Cetatea** ce străjuia intrarea pe Nistru. Tot atunci apăreau la Chișinău rândurile lui Nicolo Barsi care, în 1632, trecuse pe la **Cetatea Albă**⁸⁶.

Cu binecunoscuta-i stăruință, N.Iorga a continuat să aducă noi contribuții subiectului ce-l pasionase încă din tinerețe. Astfel, în 1933, publica *O mențiune neobservată a românilor la Bizanți*⁸⁷ în vreme ce G. I. Brătianu aducea, în revista ce-și clădea un serios prestigiu prin studii temeinice și de nouă orientare, o cercetare recentă despre genezezi în Moldova veacului al XV-lea⁸⁸. În aceeași prestigioasă revistă, un an mai târziu, P.Panaitescu publica un amplu studiu dedicat drumului comercial de la poloni la Marea Neagră în evul mediu⁸⁹, cautând să lămurească mai multe probleme: *originea acestui comerț, comerțul Liovului și al Cracoviei prin Moldova, privilegiile comerciale, ruta comercială și suzeranitatea Poloniei asupra Moldovei, comerțul de la Mare, privilegiul lui Mahomet al II-lea pentru Cetatea Albă, italienii și comerțul Poloniei la Marea Neagră precum și sfârșitul marelui comerț pe ruta moldovenească*.

Anul 1934 avea să aducă un nou spor în ceea ce privește izvoarele documentare de primă mână, cu privire la **Cetatea Albă**. Astfel Andrei Antalffy avea să descopere două documente despre cucerirea Chilei și **Cetății Albe** de către turci la 1484, în Biblioteca Egipteană de la Cairo⁹⁰, publicându-le în revista generosului N.Iorga. În același număr găsim în continuare, grație căutărilor neobosite ale polihistorului, materialul intitulat *Noi știri bizantine despre istoria Românilor*⁹¹, după o serie de notițe de cronică strânse de răbdarea, îndelungată și dătătoare de roade a lui Spiridon Lambros⁹².

La jumătatea deceniului patru, G.I.Brătianu se impunea ca un însemnat istoric al evului mediu românesc și universal, mai ales a celui circumscris Dunării și Mării Negre, prin lucrarea intitulată *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*⁹³. Partea cea mai însemnată a studiului său era consacrată problemelor Vicinei iar în ultima sa parte se

⁸⁴ Vezi, *Închinare lui N.Iorga*, Cluj, 1931, p.32-37.

⁸⁵ Vezi CI, VIII-IX, 1932-1933, nr.2, p.151-163.

⁸⁶ În "Revista Societății istorico-archeologice bisericești din Chișinău", vol.XXIII, 1933, p.302-1933, nr.2, p.151-163.

⁸⁷ Cf. RI, XIX, nr.4-6, 1933, p.159.

⁸⁸ G.I.Brătianu, *Notes sur les Génois en Moldavie au XVe siècle*, în RIR, 1933, vol.III, p.152-158.

⁸⁹ P.P.Panaitescu, *La route commerciale de Pologne à la Mer Noire au moyen age*, în RIR, IV, 1934, II-III, p.172-193.

⁹⁰ Andrei Antalffy, *Două documente din Biblioteca Egipteană de la Cairo despre cucerirea Chilei și Cetății Albe în 1484*, în RI, XX, nr.1-3, 1934, p.33-42.

⁹¹ N.Iorga, *ibidem*, p.45-47.

⁹² *Ibidem*, p.45.

⁹³ G.I.Brătianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă. Contribution à l'histoire de la domination byzantine et tartare et du commerce génois sur le litoral roumain de la Mer Noire*, București, 1935.

aduceau *Contribuții la istoria orașului Akkerman (Cetatea Albă)* în următoarele direcții: *bizantinii și genevezii la vărsarea râului Nistru; bulgarii la Cetatea Albă la începutul secolului al XIV-lea, genevezi în Moldova în sec. al XV-lea*. Aceste studii, rod al cercetărilor în arhivele străine se încheiau cu patruzeci de acte ale notarilor genevezi de la Pera și Caffa (1281-1290) privind Vicina și **Cetatea Albă**. Trebuie să spunem că volumul aduna, de fapt, mai vechile cercetări ale istoricului privind spațiul danubiano-pontic, pe care continua să le șlefuiască și să le îmbogățească documentar, așa cum se vede din adaosul celor patruzeci de acte notariale.

Dacă P.Constantinescu-Iași publicase câteva rânduri despre cetatea de la limanul Nistrului în 1933⁹⁴, revista "Arhivele Basarabiei" avea să reproducă, în 1936, descrierea **Cetății Albe** făcută de Saint-Prist în 1768⁹⁵.

Unul din cei mai însemnați istorici de artă, posesorul unei strălucite colecții de artă comparată, ceramist înnăscut, Barbu Slătineanu, a pus în discuție câteva probleme ținând de ceramica bizantină din trei puncte situate pe un traseu bizantin și danubiano-pontic totodată: Turnu Severin - Enisala și **Cetatea Albă**⁹⁶. Din nou argumentul arheologic era folosit pentru a valorifica o serie de materiale extrem de interesante dar insuficient studiate până atunci.

În ședința din 16 aprilie 1937, N.Iorga, neobosit cercetător al istoriei noastre, prezenta Academiei Române și publica ulterior un memoriu, în care, aducea noutăți și îndreptări mai vechilor sale lucrări despre **Cetatea Albă**⁹⁷. Așa de pildă: *La Cetatea Albă, domnul român înlocuia astfel, pe vechiul domnitor păgân care era Hanul tătăresc*⁹⁸, sau *Adaug că legăturile cu Genova sânt adevărate în vremea moldovenească și prin mențiunea cronicii lui Wavrin... La 1445 se spune apriat că «orașul și cetatea sânt ale Genevezilor». Ei ar fi păstrat deci un fel de patronat economic... și aceasta ar explica, cum putea spune, la 1410, un notar geneves... că e posesiune geneveză un oraș care aparținea Moldovei și-și avea garnizoană moldovenească. Am înțelege și de ce Alexandru cel Bun mută oasele Sfântului Ioan de la Cetatea Albă, ca din țară străină, cu oaste...*⁹⁹.

La rândul său, N.Bănescu, prezenta la 13 octombrie 1939 la Academia Română memoriul *Maurocastrum-Moncastro-Cetatea Albă*, pe care l-a publicat, mai întâi, în limba franceză¹⁰⁰. Același studiu avea să apară în limba română în 1941¹⁰¹, meritul

⁹⁴ P.Constantinescu - Iași, *Basarabia arheologică și artistică*, Chișinău, p.43-46.

⁹⁵ AB, VIII, nr.1-4, 1936, p.64: *Akkerman est une place forte située à l'embouchure du Niester; elle est gardée par des Jannissaires et commandée par un Musseli eux relevant (?) du Pacha d'Okzakow et de Babadag. Ses habitants sont au nombre de 40.000, savoir 30.000 mahometans et 10 à 12.000 Rayas, Armeniens, Grecs ou Moldaves; on n'a jamais voulu que les Juifs s'y établissent; aussi n'en voit-on point. Le port est assez bon, les navires peuvent y hiverner. Il y a environ 40 batiments de divers grandeur affectés à ce port et appartenant à divers habitants de la ville. Il y a aussi quelques chantiers affectés pour la construction des batiments.*

⁹⁶ Barbu Slătineanu, *Contribuțiunile la ceramica bizantină de la Turnu Severin, Cetatea Albă și Enisala*, în RFR, IV, 1937, nr.10, p.321-340.

⁹⁷ N.Iorga, *Noi descoperiri privitoare la istoria românilor*, în AARMSI, seria III, t.XIX, 1937, p.189-196 + 2 pl.

⁹⁸ *Ibidem*, p.189.

⁹⁹ *Ibidem*, p.189-194.

¹⁰⁰ N.Bănescu, *Maurocastrum - Moncastro - Cetatea Albă*, în ARBSH, XXI, 1939, p.20-31.

principal al lucrării fiind acela de a demonstra netemeinicia afirmațiilor lui Jakob Bromberg care, dorea cu tot dinadinsul să localizeze **Maurocastrum** în Crimeea, contestând, totodată și identitatea **Maurocastrum-Cetatea Albă**.

Aceeași pasionantă problemă de geografie istorică și de toponimie medievală circumpontică avea să revină în paginile consacrate de G.I.Brătianu pentru Vicina II¹⁰² în analiza făcută în capitolul VI, celor două toponime *Maurocastron et Asprocastron*. Aici G.I.Brătianu va ajunge la încheierea: *Ainsi l'identité de la ville au nom double est parfaitement démontrée: Maurocastrum = Moncastrum = Bielii Grad = Cetatea Albă*¹⁰³.

În anii ce au precedat ultimul război mondial, ca și în timpul conflagrației, s-au adus contribuții, uneori remarcabile, cunoașterii istoriei **Cetății Albe** în ansamblu, mai ales din perspectiva participării armenilor la viața economică dar și cultural – spirituală.

Astfel Vl. Bănățeanu într-o lucrare mai întinsă despre armenii din România va face referiri la vechimea acestora la **Cetatea Albă**¹⁰⁴ iar H.Dj.Siruni, într-un amplu studiu *Țara voievodului Ștefan*¹⁰⁵, după o scurtă trecere în revistă a prezenței armenilor în orașele din Basarabia, consacră un capitol remarcabil **Cetății Albe** ca centru armenesc, insistând apoi asupra Ceaslovului armenesc de la **Cetatea Albă**, din perioada de început a domniei lui Ștefan cel Mare (1460).

Aceeași epocă tulbură a războiului a menținut în atenție istoria marelui port și punct strategic care a fost **Cetatea Albă**, astfel că Mihai Drăghicescu, șeful Statului Major al Flotilei, avea să publice în cadrul unei lucrări mai ample un capitol (X)¹⁰⁶ intitulat **Cetatea Albă**, vădind o bună cunoaștere a bibliografiei problemei.

Tot acum, Paul Nicorescu continua să studieze materialele aflate în Muzeul de la **Cetatea Albă**, raportând despre moartea custodelui¹⁰⁷ iar ceva mai târziu, publica unele monede moldovenești de la jumătatea secolului al XV-lea¹⁰⁸.

După războiul mondial încheiat în 1945, interesul pentru trecutul **Cetății Albe**, cu toate schimbările politice, n-a încetat să rămână pentru istoricii români un subiect major, umbrit, din păcate, de patimă și ură de clasă.

Menționăm, în acest sens cercetările din anii cincizeci – tributare situației nou create. Cel mai elocvent exemplu îl constituie Barbu T. Cîmpina¹⁰⁹, cu "masivul" său studiu despre rolul genovezilor la gurile Dunării, clădit de pe "noile poziții" ideologice și politice.

¹⁰¹ Idem, *Maurocastrum - Mo[n]castro - Cetatea Albă*, în AARMSI, seria III, t.XXII, (1939-1940), 1941, p.165-178.

¹⁰² G.I.Brătianu, *Vicina II. Nouvelles recherches sur l'histoire et la toponymie medievales du littoral roumain de la Mer Noire. A propos des "Miscellanies" de M.J.Bromberg*, Bucurest, 1940.

¹⁰³ *Ibidem*, p.32.

¹⁰⁴ Vlad Bănățeanu, *Armenii în istoria și viața românească*, București, 1938, p.31.

¹⁰⁵ H.Dj.Siruni, *Țara voievodului Ștefan*, în "Ani", Anuar de cultură armeană, București, 1941, p.427-449.

¹⁰⁶ Lt. colonel Mih. Draghicescu, *Istoricul principalelor puncte pe Dunăre de la gura Tisei până la Mare și pe coastele Mării de la Varna la Odesa*, București, 1943, p.473-483.

¹⁰⁷ Paul Nicorescu, *Raport*, în ACMI, 1942, p.169-170.

¹⁰⁸ Idem, *Monede moldovenești bătute la Cetatea Albă*, în CI, 1943, p.75-88.

¹⁰⁹ Barbu T.Cîmpina, *Despre rolul genovezilor la gurile Dunării în secolele XIII-XV*, în 'S u lu', anul 6, nr.1, 1953, p.191-236 și *Ibidem*, nr.3, p.79-119.

În contrast cu astfel de abordări, către sfârșitul deceniului șase al secolului trecut, istorici ca N.Constantinescu sau, mai ales Constantin C.Giurescu, aveau să-și onoreze condiția de slujitori *sine ira et studio* ai muzei Clio prin pagini importante despre **Cetatea Albă**.

Astfel, continuând eforturile lui Barbu Slătineanu care atrăsese atenția asupra importanței ceramicii bizantine de pe linia Dunării și de la limanul Nistrului, N.Constantinescu avea să publice noi contribuții la această chestiune¹¹⁰.

Adevărate pagini monografice pentru articolul *Cetatea Albă* avea să realizeze Constantin C.Giurescu în cadrul sintezei sale despre târgurile și cetățile moldovene¹¹¹, lucrare realizată într-o primă formă în 1959-1960 și publicată abia în 1967. Întregul opus abundă în trimiteri pe diferite probleme la **Cetatea Albă**, autorul reușind să sintetizeze în bună măsură, datele și faptele cunoscute până în acel moment¹¹². Trebuie să remarcăm faptul că istoricul, atât de pragmatic, publicase pagini importante consacrate subiectului, în cadrul sintezei sale de istorie a românilor începută în 1935¹¹³.

Gheorghe Diaconu, arheolog și istoric, încredința tiparului la sfârșitul anilor cincizeci, în limba rusă, un studiu despre cetățile din Moldova, într-o încercare de a demonstra efectele pe care le-a avut, între altele, artileria asupra cetăților de piatră¹¹⁴.

Strălucit reprezentant al turcologiei europene, elev al profesorului G.I.Brătianu, Nicoară Beldiceanu avea să aducă, începând din 1960, două contribuții majore la cunoașterea **Cetății Albe**, prin prisma documentelor otomane. Astfel în "Revue des Etudes Roumaines", de la Paris, el avea să publice după o bogată documentare, inclusiv pe baza unor acte din fondul turc al cabinetului oriental al Bibliotecii Nationale din Paris, studiul despre campania lui Baiazid al II-lea din 1484¹¹⁵. Peste puțină vreme, după ce stabilise cronologia expediției sultanale din 1484, între 26 aprilie și 14 august, neobositul osmanit relua problema, de fapt o continua, cu un aspect fundamental - cucerirea celor două cetăți comerciale Chilia și **Cetatea Albă** de către Baiazid al II-lea. Era o urmare logică a studiului mai sus amintit, bazat însă pe o excelentă cunoaștere a istoriografiei europene, inclusiv otomane, în domeniu¹¹⁶. Pe lângă precizările aduse, N.Beldiceanu stabilea, în final, regimul impus celor două cetăți cucerite la sfârșitul campaniei din 1484.

¹¹⁰ N.Constantinescu, *Contribuție la cunoașterea ceramicii bizantine de la Cetatea Albă (Belgorod Dniestrovski)*, în SCIV, X, 2, 1959, p.441-451 + 4 planșe. Materialul ceramic provenea din săpăturile de la **Cetatea Albă** realizate de Grigore Avakian în 1929 (nota autorului, N.C.)

¹¹¹ Constantin C.Giurescu, *Tîrguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, 1967, p.200-220.

¹¹² *Vezi op.cit.*, indicele, p.331-332.

¹¹³ Cf. Constantin C.Giurescu, *Istoria Românilor*, II, ed. a IV-a, București, 1943, Orașele de la țărmul Mării, p.428-432.

¹¹⁴ Г.Диакону, *О молдавских крепостях XIV-XV вв.*, în "Dacia", n.s., III, 1959, p.535-552.

¹¹⁵ N.Beldiceanu, *La campagne ottomane de 1484: ses préparatifs militaires et sa chronologie*, în RER, t.V-VI (1957-1958), Paris, 1960, p.67-77.

¹¹⁶ Idem, *La conquête des cites marchandises de Kilia et de Cetatea Albă par Bayezid II*, în SOF, XXIII, 1964, p.36-90. A se vedea și recenzia lui H.J.Kissling, *Einige Bemerkungen zur Eroberung Kilia's und Akerman's durch die Türken (1484)*, în "Beiträge zur Südosteuropa Forschungen", 1966, p.331-338.

Revenit în câmpul cercetării științifice după ani grei în care a plătit un nemeritat tribut activității sale politice de dinainte de 1945, Constantin C. Giurescu dădea în 1965, un studiu cu privire la comerțul făcut sub dominația tătară în Moldova, mai ales prin **Cetatea Albă și Chilia**¹¹⁷.

Sfârșitul anilor șaizeci și începutul anilor șaptezeci avea să aducă în istoriografia noastră un important corpus de izvoare externe și anume cel datorat călătorilor străini.

Apăreau astfel, între 1968-1971 primele trei volume din *Călători*, în care se publicau cele mai însemnate descrieri ale **Cetății Albe** păstrate în această categorie de izvoare¹¹⁸, până în veacul al XVI-lea.

În studii cu o problematică mai generală, cum sunt cel al lui Ștefan Olteanu privind comerțul pe teritoriul Moldovei și Țării Românești în secolele X-XIV¹¹⁹, sau cel al lui Al. Bolșacov-Ghimpu despre localizarea fortăreței Turris¹²⁰, **Cetatea Albă** revine în preocupările istoricilor acestei perioade.

Pe linia unor preocupări deosebite pentru înzestrarea istoricilor medievști cu instrumente de lucru, Nicolae Stoicescu a realizat după 1974 un repertoriu bibliografic al localităților și monumentelor din Moldova¹²¹.

Cu puțin timp înainte fusese întocmită și susținută de către Lucică Chițescu¹²², o teză de doctorat, în care s-a încercat o sinteză asupra fortificațiilor Moldovei din secolele XIV-XVI. El avea să preia o serie de afirmații din istoriografia din Moldova dintre Prut și Nistru, fără verificarea ce se impunea¹²³, în legătură cu inscripțiile de la **Cetatea Albă**.

Aproape în aceeași vreme, reputatul medievist Șerban Papacostea, pornind de la o nouă lectură a lui V.A. Voițehovski asupra inscripției găsită la jumătatea secolului al XIX-lea pe unul din turnurile **Cetății Albe**, a făcut o serie de considerații pe seama acestui izvor¹²⁴, acceptând existența lui Costea ca unul din cei care au asigurat construirea fortificațiilor de la **Cetatea Albă**.

¹¹⁷ Constantin C. Giurescu, *Le commerce sur le territoire de la Moldavie pendant la domination tartare (1241-1352)*, în NEH, III, 1965, p.55-70.

¹¹⁸ *Călători străini despre țările române*, I, volum îngrijit de Maria Holban, București, 1968, cuprinzând itinerariul grec de la sfârșitul secolului al XIV-lea (p.16), relatarea lui G. de Lannoy din 1421 despre întemeierea cetății (p.57-58). Relatarea lui Francois de Pavie, senior de Fourquevaux, din timpul unei călătorii efectuată în anul 1585 în ținuturile sultanului *ibidem*, III, 1971, p.179-180. La fel, volumele ulterioare ale *Călătorilor* vor publica celelalte relatări, evident, mult mai târzii.

¹¹⁹ Ștefan Olteanu, *Comerțul pe teritoriul Moldovei și Țării Românești în sec.X-XIV*, în "Studii", XXII, 1969, 5, p.849-874.

¹²⁰ Al. Bolșacov-Ghimpu, *La localisation de la forteresse Turris*, în RESEE, VII, 1969, p.689-690, încearcă să demonstreze că Turrisul a fost la Tyras și nu la Turnu Măgurele.

¹²¹ Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, 984 p., unde între p.172-177 a încercat să dea o bibliografie cât mai completă a **Cetății Albe** la acea oră.

¹²² Lucică Chițescu, *Fortificațiile Moldovei în secolele XIV-XVI, cetăți voievodale și fortificații orășenești*. Rezumatul tezei de doctorat, București, 1972, 42 p.

¹²³ Cf. Andrei Pippidi, *op.cit.*, în loc.cit., p.76 și notele 8-10.

¹²⁴ Șerban Papacostea, *La începuturile statului moldovenesc. Considerații pe marginea unui izvor necunoscut*, în SMIM, VI, 1973, p.43-59.

Inscripția în cauză - cu proprietăți unice în a stimula pe cercetători - "a tentat" apoi, simultan, pe Victor Spinei și Ștefan S. Gorovei primul folosind-o în monografia închinată Moldovei în secolele XI-XIX¹²⁵, iar cel de-al doilea avea să-i consacre câteva rânduri de observații în Anuarul Institutului ieșean de cercetări istorice și arheologice "A.D.Xenopol"¹²⁶, între care menționăm: *admițând că inscripția ar conține numele și data care au intrat deja în circuitul științific ea nu probează începutul stăpânirii moldovenești la Cetatea Albă*, socotit de Ștefan S. Gorovei cu două decenii mai înainte¹²⁷. Apoi, ea, "nu poate" arunca nici un fel de lumină asupra activității constructive a lui Iuga vodă acolo, pentru că acesta abia preluase domnia. Mai mult, *dacă* (subl.Ș.S.G.), acest nume, Costea, va fi citit pe inscripție, el ar fi primul al unui pârcălab de Cetatea Albă. Evident, **Cetatea Albă** avea să revină în vederile cercetătorilor care s-au ocupat în special de istoria Moldovei sau a spațiului pontic.

După paginile rezervate de către Victor Spinei celebrei așezări și fortificațiilor ei, în monografia închinată veacurilor de început ale Moldovei¹²⁸, atât de bine primite de către știința istorică românească și nu numai, profesorul ieșean a revenit stăruitor și profund asupra subiectului. Astfel, îngrijind celebra lucrare a lui G.I. Brătianu despre Marea Neagră¹²⁹, a făcut, încă din 1988, observații pertinente cu privire la unele aspecte ce se ridicau în legătură cu rolul și rosturile **Cetății Albe** în evul de mijloc. Mai târziu, în 1994, în cadrul unei problematice mai largi, axată pe geneza orașelor din sud estul Moldovei și a raporturilor comerciale ale acestora în secolele XIII-XIV¹³⁰, Victor Spinei va da un solid studiu, tipărit în prestigioasa revistă "Balkan Studies". Aici, ca și în *Moldova în secolele XI-XIV*, ajunsă la cea de-a treia ediție¹³¹, **Cetății Albe** îi sunt acordate spații largi, pentru o problemă vastă, ce așteaptă încă unele răspunsuri sau precizări.

În 1996 avea să apară la Chișinău, anunțând o lucrare mai întinsă, din punctul de vedere al arhitecturii militare, un studiu al arhitectei Mariana Șlapac¹³². Doi ani mai târziu, aveam să constatăm că istoriografia noastră se îmbogățește cu o lucrare a cărei lipsă era resimțită, într-o frumoasă haină grafică, nu fără unele inexactități, dar o reușită de real prestigiu pentru autoare¹³³. Lucrarea avea și meritul de a face mai mult cunoscută la

¹²⁵ Victor Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, București, 1982, p.330, unde, pe baza ei, îl socotește pe Costea ca reprezentant domnesc la Cetatea Albă.

¹²⁶ Ștefan S. Gorovei, *Inscripția lui Iuga - vodă din 1399*, în AIIAI "ADX", XIX, 1982, p.657-659.

¹²⁷ *Ibidem*, p.659.

¹²⁸ Victor Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, București, 1982, p.383.

¹²⁹ Cf. G.I. Brătianu, *Marea Neagră: De la origini pînă la cucerirea otomană*, II, București, 1988, p.198, nota 17; p.250, nota 52; p.305, notele 57 și 60.

¹³⁰ Victor Spinei, *La genèse des villes du sud-est de la Moldavie et les rapports commerciaux des XIIIe-XIVe siècles*, în BSt, 35, 2, Tessaloniki, 1994, p.197-269.

¹³¹ Idem, *Moldova în secolele XI-XIV*, Chișinău, 1994, 492 p.

¹³² Mariana Șlapac, *Cetatea Albă*, în "Arta '96", Chișinău, 1996, p.56-71.

¹³³ Așa de pildă, deși atrăsesem atenția asupra inutilității păstrării în discuția științifică de astăzi a unei așa zise "ipoteze otomane" pentru construcția citadelei, I. Căndea, *Altarul bisericii din citadela de la Cetatea Albă și "ipoteza otomană" privind ridicarea cetății*, în "Arheologia Medievală", II, 1998, p.215-220. M. Șlapac a continuat să vorbească despre această "ipoteză otomană" și în teza de doctorat publicată în 1998.

noi istoriografia rusă și sovietică despre acest monument, despre așezarea medievală de la limanul Nistrului.

Studiul ultimilor migrații în spațiul românesc și nu numai, l-a făcut pe cercetătorul Victor Spinei să se apropie și din această perspectivă de așezarea fortificată de la **Cetatea Albă** a cărei prezență în istoriografia națională căutăm să o creionăm aici, în liniile ei generale. Marea invazie tătară, dislocările de populații ce au avut loc, au făcut ca **Cetății Albe** să i se consacre noi și consistente pagini. Ne referim aici la studiul *Les mouvements ethniques au nord des bouches du Danube aux XIIIe-XIVe siècles*¹³⁴ în care sunt atinse și probleme ce survin pe o arie cu mult mai întinsă, ce ajung, bineînțeles și la **Cetatea Albă**¹³⁵.

Ștefan S. Gorovei avea să anime odată mai mult dezbaterile unor probleme ce privesc **Cetatea Albă**, o dată cu apariția unui volum impozant consacrat problemelor controversate din vremea întemeierii Moldovei¹³⁶. Aici, un loc distinct îl ocupă *Cetatea Albă și drumul moldovenesc*¹³⁷, nu o dată autorul propunând alte soluții, mai mult sau mai puțin acceptate de către confracți.

Redutabilul cercetător al evului mediu românesc, mai ales a problemelor legate de întemeierea vieții de stat la români, Șerban Papacostea este prezent în istoriografia noastră cu câteva contribuții privitoare și la **Cetatea Albă**. Semnalăm, alături de lucrarea amintită mai sus, mai noile contribuții din ultimul deceniu al secolului ce a trecut: *Moncastru și Cetatea Albă, identitatea unei așezări medievale*¹³⁸, *Moldova lui Ștefan cel Mare și genezele din Marea Neagră*¹³⁹ sau *La pénétration du commerce génois en Europe centrale: Maurocastrum (Moncastru) et la route moldave*¹⁴⁰.

Am arătat mai sus, încă din momentul introducerii în circuitul nostru științific a celebrelor inscripții în limba greacă de la **Cetatea Albă**, contribuția de ultimă oră a lui Andrei Pippidi în această privință¹⁴¹.

La rândul său, Ștefan Andreescu, s-a aplecat cu multă acuritate asupra unor aspecte ce privesc prezența genezele în Marea Neagră, pe țărniștile românești ale acesteia și, evident, la **Cetatea Albă**. Două din ultimile contribuții arată preocupări vechi și stratornice asupra unui subiect cu adevărat interesant și important: *Mitropolia de Halici și episcopia de Asprokastron. Câteva observații*¹⁴² și *Note despre Cetatea Albă*¹⁴³. Apoi trebuie să amintim în dreptul aceluiași reputat medievist contribuția *Noi*

¹³⁴ Victor Spinei, *Les mouvements ethniques au nord des bouches du Danube aux XIIIe-XIVe siècles*, în *Acts XVIIIth international Congress of byzantine studies*, Moscow 1991, volume II, Shephersstown, USA, 1996, p.298-324.

¹³⁵ *Ibidem*, p.303-313.

¹³⁶ Ștefan S. Gorovei, *Intemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași, 1997, 329p.

¹³⁷ *Ibidem*, p.200-210 și notele 195-245 la p.274-276.

¹³⁸ Cf. RI, s.n., t.6, 11-12, 1995, p.911-915.

¹³⁹ În AIIX, I, 29, 1992, p.67-73.

¹⁴⁰ În "II Mar Nero", III, 1997/98, p.149-158.

¹⁴¹ Vezi supra p. nota 109.

¹⁴² În *Național și universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr.Șerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani*, București, 1998, p.125-136. Studiul în limba engleză, a fost reluat sub titlul *The Metropolitanate of Halicz and the Bishopric of Asprokastron. A few Considerations*, în *Études byzantines et post-byzantines*, III, recueilles et publiées par Emilian Popescu et Tudor Teoteoi, Iași, 2001, p. 141-151.

¹⁴³ În SMIM, XVIII, 2000, p.57-77.

*știri despre portul de cereale prin Cetatea Albă și gurile Dunării (prima jumătate a secolului al XV-lea)*¹⁴⁴.

Cercetări și rezultate speciale, din perspectiva unor izvoare deosebit de importante, au venit în acest răstimp de la numismați și nu numai. Amintim aici, unul dintre cele mai importante studii, datorat lui Octavian Iliescu: *Les armoiries de la ville d'Asprokastron et leur origine byzantine*¹⁴⁵, ca rezultat al cercetării emisiunilor monetare descoperite la Cetatea Albă. Apoi studiul însemnat al lui Ernest Oberländer Târnoveanu, *Moldavian merchants and commerce in Constantinople in the 15th century in the Book of Accounts of Giacomo Badoer*¹⁴⁶.

În sfârșit, menționăm faptul că sfârșitul anilor nouăzeci ai veacului ce a trecut, au marcat și tentativa reluării cercetărilor arheologice românești la Cetatea Albă¹⁴⁷. Ca urmare a fost publicat raportul preliminar pentru anii respectivi: *Cercetările arheologice din anii 1997-1998 de la Belgorod-Dnestrovsk (Cetatea Albă)*¹⁴⁸.

În încheierea acestor rânduri consacrate prezenței Cetății Albe în istoriografia românească, dorim să subliniem faptul că acest subiect a fost tratat doar prin prisma celor mai importante contribuții românești la cunoașterea sa. Autorul este conștient de faptul că în continuare noi și noi titluri și autori se vor ivi din trecutul atât de mult cercetat al monumentului medieval și peste care am trecut, fără să vrem. Așteptăm cu și mai mare interes noile abordări, de oriunde ar apărea ele despre acest loc și faptele legate de el.

¹⁴⁴ În SMIM, XX, 2002, p. 321-325.

¹⁴⁵ Octavian Iliescu, în *Études byzantines et post byzantines*, II, recueilles et publiées par E. Popescu, O. Iliescu et T. Teoteoi, București, 1991, p. 151-164.

¹⁴⁶ *Ibidem*, p.165-180.

¹⁴⁷ În urma Acordului de colaborare semnat între Institutul de arheologie al Academiei Ucrainiene de Științe și Institutul Român de Tracologie al Ministerului Educației Naționale, care a și finanțat cercetările, semnatarul acestor rânduri a putut desfășura două campanii la Cetatea Albă, punctul citadelă, în 1997 și 1998.

¹⁴⁸ În volumul apărut sub egida Ministerului Educației Naționale și a Institutului Român de Tracologie, *Cercetări arheologice în aria nord-tracă*, III, București, 1999, p.385-456. Același text, cu o traducere integrală în limba rusă, realizată de Simion Copilu, a fost publicată în "Istros", IX, 1999, p.223-312.

“CETATEA ALBĂ” IN THE ROMANIAN HISTORIOGRAPHY

Abstract

The author continues his brief research on the scholars' contributions which clarify the history of “Cetatea Albă”. He had started his analysis with the historians of the modern period to continue with contemporary ones and he commented on them from the angle of the Romanian historiography. All the elements of analysis and synthesis which had been converted into rich and diverse material regarding the most important mediaeval fortification on the Romanian territory, by specialists such as: Gheorghe Şincai, Gheorghe Brătianu, Nicoale Iorga, Şerban Papacostea, Victor Spinei and Ştefan Andreescu, to name but a few; were reviewed by author.

He also highlighted that the role and position of “Cetatea Albă” in the epoch in which it was part of the Moldavian territory became favourite subjects of reasearch while precisely that epoch is preferred by the researchers in the domain of the Romanian historical sciences.

**ORGANIZAREA POLITICĂ, FISCALĂ, JUDECĂTOREASCĂ,
MILITARĂ ȘI BISERICESCĂ A TRANSILVANIEI
ÎN SEC. XIV – XV***

† FRANCISC PALL

Toate aceste aspecte ale suprastructurii au ajuns în Transilvania la deplina lor constituire tocmai în această perioadă, după o plămădire îndelungată în veacurile anterioare. Ele își au, firește, rădăcinile și-și găsesc explicația, în ultimă analiză, în baza social-economică a dezvoltării istorice.

Voievodatul transilvănean. În sec. XIV voievodatul Transilvaniei manifestă aceleași tendințe de largă autonomie față de regatul Ungariei ca și în veacul precedent. Deși încercarea lui Ladislau Kan de a transforma Transilvania într-un voievodat aproape autonom eșuase, datorită consolidării vremelnice a puterii centrale sub dinastia angevină, totuși țara continua să se bucure de o quasi-autonomie.

Pentru a împiedica realizarea tendințelor de autonomie ale Transilvaniei, regele numea voievozi dintre marii dregători verificați în ceea ce privește credința față de coroană prin slujbele anterioare. Urmărind să îngrădească puterea voievodului, regele Carol Robert a scutit în 1324 nobilimea transilvană de dările pe care i le plătea până atunci. Cu toate acestea, unii voievozi au reușit să-și întărească autoritatea și să se mențină timp îndelungat, cum a fost Toma de Szécsény (1322-1342); s-au constituit chiar un fel de dinastii de voievozi; astfel între 1349 și 1376 dregătoria voievodală a fost ocupată, cu mici întreruperi, de șase membri ai familiei Lackfi, iar între 1415-1437 o dețineau doi membri ai familiei Csáki.

Voievodul, numit și revocat de rege, își alegea subalterni – de la vicevoievod și comiți până la notari – dintre „familiarii” săi, oameni aflați în slujba sa personală, care depindeau de el și răspundeau numai față de el, în virtutea acelei *familiaritas*, formă specifică a raporturilor vasalice în regatul Ungariei. Voievozii și vicevoievozii nu aveau o reședință stabilă, ci stăteau de obicei la curțile de pe domeniile lor. Deoarece mai ales de la începutul sec. XV, voievozii se aflau tot mai des și mai îndelung în afara granițelor Transilvaniei, îndeosebi la curtea regală, ei lăsau conducerea de fapt a treburilor aproape exclusiv pe seama vicevoievozilor. De pildă, vicevoievodul Lorand Lépes a cârmuit țara

---

* Textul de față este versiunea revizuită a contribuției istoricului Francisc Pall la proiectata ediție a doua a tratatului *Istoria României* care, din motive ideologice, a fost retras de la tipar în vremea lui Nicolae Ceaușescu. A se vedea și nota finală a autorului (n.red.).

peste 20 de ani (1415-1438). De la mijlocul sec. XV, în absența lor din Transilvania, voievozii încredințau supravegherea conducerii, exercitate de voievozi, unor „gubernatori”, care la rândul lor puteau să aibă vice guvernatori. Astfel, Lorand Lépes a fost guvernator în 1444-1445, când voievod era Iancu de Hunedoara.

De la mijlocul sec. XIV – ca și uneori în veacul precedent – se întâlnește și un „duce al Transilvaniei”, Ștefan, fratele regelui Ludovic I. Demnitatea aceasta fiind superioară celei de voievod acesta din urmă era subalternul ducelui, membru al dinastiei regale.

Începând din veacul XV dregătoria de voievod și cea de vicevoievod erau exercitate adesea de doi sau chiar trei demnitari în același timp.

Voievodul întrunea în mâinile sale atribuțiile administrative, judiciare și militare cele mai înalte din Transilvania. Autoritatea sa a fost limitată treptat la cele șapte comitate de sub jurisdicția lui proprie. Acestea erau: Solnocul Interior, Dobâca, Cluj, Turda, Târnava, Alba și Hunedoara. Între 1236-1465 voievozii au purtat aproape permanent și titlul de comiți de Solnoc, iar Toma de Szécsény a deținut într-o vreme și funcția de comite al Sibiului.

Pe teritoriul celor șapte comitate transilvănene existau însă enclave scutite – integral sau parțial – prin privilegiile regale de jurisdicția voievodală, îndeosebi așezări orășenești din jurul ocnelor și minelor: Ocna Dejului, Dej, Turda, Baia de Arieș. Clujul avea o scutire similară. Numeroasele moșii ale episcopului și cele ale capitlului din Alba Iulia, precum și cele ale mănăstirii din Cluj-Mănăstur erau și ele obișnuit scoase de sub jurisdicția voievodului, ceea ce a dat naștere câteodată la contradicții violente. Printr-o hotărâre regală din 1344, confirmată în 1395, imunitatea judecătorească a pomenitului episcop a fost limitată în favoarea voievodului¹.

Comitatele apusene: Sătmar, Crasna, Solnocul de Mijloc și cel Exterior, Bihor, Zarand, Arad, precum și comitatul Maramureșului și comitatele din Banat, nu făceau parte din voievodatul Transilvaniei, ci aveau o organizare aparte. Teritoriile în care au fost așezați secuii și sașii nu intrau nici ele sub jurisdicția obișnuită a voievodatului, care nu putea interveni în treburile acestor colectivități etnice decât în temeiul împuternicirii regale date de la caz la caz. Dar în timp ce sașii au reușit să-și consolideze tot mai mult autonomia față de autoritatea voievodală, autonomia secuilor a devenit iluzorie de pe la mijlocul sec. XV, de când voievozii, începând cu Iancu de Hunedoara (1441), ocupau și demnitatea de comite al secuilor.

Din motive politice, ținutul Făgărașului și al Amlașului au fost conferite de regele Ludovic I ca feude domnilor Țării Românești, situație care a dăinuit până în a doua jumătate a sec. XV. Spre sfârșitul aceluiași veac Ciceul și Cetatea de Baltă au fost donate de regele Matia Corvin ca feude domnilor Moldovei. Existența acestor feude ale domnilor Țării Românești și Moldovei în Transilvania a contribuit și mai mult la strângerea legăturilor multilaterale și neîntrerupte dintre aceste țări.

Adunările obștești (congregațiile generale). Adunările obștești ale Transilvaniei – puțin studiate până acum în istoriografia noastră – erau de mai multe categorii și au suferit transformări în decursul timpului. De obicei, ele erau adunări cu caracter judiciar; mai rar se ocupau și cu alte probleme, economice sau administrative litigioase, ca

---

¹ *Documente*, C, veac. XIV, vol. II, p. 45-49, 63-66. 307-308, 313 ; Zimmermann-Werner-Müller, *Urkundenbuch*, vol. III, p. 143.

reglementarea raporturilor dintre biserică și nobilime cu privire la dijmele ecleziastice, problema vâmlor feudale, verificări de acte de danie etc. Uneori în legătură cu caracterul lor judiciar, puteau să aibă și unul legislativ (în 1342, când se acordă nobilimii dreptul de judecată asupra iobagilor)².

Convocarea congregațiilor nobilimii din comitatele Transilvaniei voievodale era motivată adeseori și prin necesitatea de a înfrâna pe „tâlhari” și „răufăcători”, ca și pe alți tulburători ai ordinii publice feudale³. Prin termenii amintiți documentele înțeleg nu numai pe nobilii care în contradicțiile dintre ei prădau moșiile vecinilor lor sau săvârșeau alte nelegiuiri, ci și pe țărani care, apăsați de greutatea exploatării, se transformau în haiduci și atacau pe asupritorii lor.

Adunările obștești din Transilvania erau convocate fie de rege, fie, în mod obișnuit, de voievod sau, mai rar, de vicevoievod. Ele corespundeau adunărilor comitatelor apusene, întrunite uneori tot de rege, dar de regulă de către palatin sau vicepalatin. Prima mențiune cunoscută despre cele din Transilvania datează din 1288, din timpul lui Roland-Borșa, unul din cei mai puternici voievozi; e vorba de o adunare obștească a „nobilimii țării Transilvaniei”, ținută lângă Turda de vicevoievod, firește în numele voievodului⁴. Majoritatea congregațiilor generale următoare, din sec. XIV și începutul sec. XV, prezintă sau dezvoltă caracteristicile acestei adunări. La început ținute neregulat, după 1320 ele erau întrunite aproape anual sau chiar de două ori pe an.

În afară de nobilimea celor șapte comitate, la adunările obștești luau parte adeseori și alte elemente interesate în procesele sau în celelalte treburi dezbătute acolo: secuii și sașii, precum și „oamenii de orice stare și condiție din părțile Transilvaniei”, „nobili și nenobili”, „prelați, baroni, nobili și ceilalți oameni de orice condiție, având posesiuni”. Așadar aceste adunări aveau – ca toate adunările similare din evul mediu, inclusiv cele din Moldova și Țara Românească, apărute mai târziu – un pronunțat caracter de clasă, deoarece la ele nu participa țărănimea iobagă, lipsită de proprietate funciară și supusă, de la o vreme, jurisdicției senioriale.

Deși românii alcătuiau majoritatea populației din Transilvania, ei nu participau în genere la aceste congregații largite, fiind în cea mai mare parte aserviți. Uneori sunt menționați însă și românii – desigur cnezi și alți oameni liberi -, precum și reprezentanții târgurilor și orașelor, când ele aveau procese ori alte interese de susținut față de nobilime. Românii sunt amintiți astfel la congregația generală din mai 1355, ținută de voievod lângă Turda „cu toți prelații, baronii, nobilii, secuii, sașii, românii și ceilalți oameni de orice stare sau condiție, așezați și aflători în ... părțile Transilvaniei”⁵. Probabil că românii au luat parte și la adunarea obștească din octombrie 1344 ținută tot de voievod în orașul Turda „cu toți nobilii și cu secuii ... cu sașii și cu oamenii oricăror alte neamuri (*nationum*) din acea parte”, adică din Transilvania⁶. La adunarea similară din mai 1366 un feudal se plângea împotriva altuia din pricina unor prădăciuni pe care le-ar fi săvârșit un cneaz dependent („iobag”) al acestuia și un voievod local⁷.

² *Documente*, C, veac. XIV, vol. IV, p. 84-86.

³ *Ibidem*, p. 214, 367, 405.

⁴ *Ibidem*, C, veac. XIII, vol. II, p. 300-301.

⁵ *Documenta Romaniae Historica*, C, vol. X, p. 325-327.

⁶ *Documente*, C, veac. XIV, vol. IV, p. 214, 623.

⁷ I. Minea, în *Cercetări istorice*, X-XII (1934-1936), nr. 2, p. 96.

În timp ce congregațiile generale la care participa numai nobilimea erau convocate de voievodul Transilvaniei din proprie inițiativă, în virtutea jurisdicției sale, cele lărgite, la care luau parte și alte elemente sociale sau etnice, erau ținute de el – sau în mod excepțional de alți mari demnitari – din porunca regelui.

Erau și cazuri când regele ținea personal adunări obștești lărgite, în călătoriile sale prin țară. De exemplu, Andrei III a ținut în martie 1291 la Alba Iulia o adunare cu „toți nobilii, sașii, secuii și românii din părțile Transilvaniei” pentru „îndreptarea stării lor”⁸. Ludovic I a prezidat în 1366 o congregație generală la Turda, luând parte însă și voievodul.

În afară de adunările de la Turda, voievodul mai convoca din proprie inițiativă și congregații ale nobilimii din câteva comitate învecinate⁹.

Uneori sunt amintite adunări pe districte, ca cea ținută de vicevoievod la 1 iunie 1360, în urma unui ordin regal adresat voievodului, cu „obștea cnezilor și a oamenilor de orice altă stare sau condiție” din districtul Hațegului „pentru restabilirea drepturilor lor”¹⁰, iar în 1428 însuși regele Sigismund de Luxemburg a ținut o asemenea adunare cu nobilimea, cnezii și cei „de altă stare” din districtul Mehădiei¹¹.

O adunare obștească deosebită se cunoaște și în cazul sașilor, ținută la Sibiu în 1372, din porunca lui Ludovic I, de către voievod „cu obștea sașilor celor șapte scaune”.

În ceea ce privește comitatele apusene și cele bănățene, palatinul sau, mai rar, un alt mare dregător convocau și ei, din însărcinarea regelui, adunări obștești, pentru unul sau de obicei mai multe comitate. De altminteri, în sec. XIV-XV aceste comitate își țineau adesea, pe lângă congregațiile palatine, și propriile lor adunări generale, întrunite de comite sau vicecomite, la început din proprie inițiativă, apoi din mandat regal. Aceste adunări aveau loc pentru judecarea pricinilor mai importante ale nobilimii locale, care depășeau competența scaunului de judecată al comitatului, probabil și pentru judecarea pricinilor urgente, care nu puteau fi amânate până la călătoriile periodice ale palatinului, făcute cam din doi în doi ani, iar de la sfârșitul veacului XIV la intervale și mai mari. În comitatul Solnocul Exterior vicecomitele ținea asemenea congregații din mandatul voievodului, în calitatea acestuia de comite de Solnoc.

Comitele de Timiș, care de obicei reunea sub autoritatea lui și o serie de comitate vecine (Caraș, Cenad, Arad, Zarand, etc.) ținea congregații pentru teritoriile respective, iar banul Severinului pentru nobilii și cnezii districtelor românești de sub jurisdicția sa.

Pe la mijlocul sec. XV, în locul congregațiilor voievodale, au apărut „congregațiile generale ale nobilimii” sau ale „locuitorilor țării” (*regnicolae*), prin care se înțelegeau de fapt numai stările privilegiate. Aceste adunări însă nu mai aveau un caracter judiciar și nu erau periodice. Sub presiunea răscoalei de la Bobâlna, de teama mișcărilor țărănești, nobilimea maghiară și păturile înstărite ale secuilor și sașilor – devenite stări privilegiate – au folosit aceste adunări pentru făurirea alianței lor împotriva maselor exploatare. Ele se întruneau din când în când, din inițiativă proprie, la Turda sau

⁸ *Documente*, C, veac. XIII, vol. II, p. 369, 509.

⁹ *Ibidem*, veac. XIV, vol. III, p. 431.

¹⁰ *Hunyadmegyei történeti és régészeti társulat évkönyve*, Deva, 1882, p. 60-62 (cu data greșită: 2 iunie 1360).

¹¹ Pesty, *A szörényváregyei hajdani oláh kerületek*, p. 59.

la Mediaș, pentru luarea de hotărâri comune, pentru votarea de subsidii, strângerea de trupe, întocmirea unor statute etc.

Dintre categoriile de adunări obștești de care a fost vorba mai sus, cele mai importante pentru dezvoltarea autonomă a Transilvaniei au fost congregațiile voievodale lărgite, ele contribuind la întărirea legăturilor dintre clasele posedante. Ele sunt o formă premergătoare a dietelor din sec. XVI, cu care o parte a vechii istoriografii a identificat, în chip greșit, toate aceste adunări.

Organizarea teritorială a Transilvaniei. Organizarea politică-administrativă a Transilvaniei s-a conturat treptat, în sec. XIV apărând bine încheiate atât comitatele, cât și districtele românești și scaunele secuiești, precum și scaunele, respectiv districtele săsești.

Comitatele nobiliare. Comitatele din această vreme nu mai sunt vechile organizații ale cetățenilor și domeniilor regale. Prin întărirea nobilimii feudale în sec. XIII – favorizată și de slăbirea puterii centrale –, ele se transformă în organizații nobiliare ce se bucurau de o oarecare autonomie în treburile lor interne. Dar începând tot din același veac comiții din Transilvania voievodală erau numiți de voievod.

Comitele sau loçtiitorul său, vicecomitele, conducea comitatul, ajutat de juzii nobililor, aleși de obștea nobilimii comitatului, din sânul ei. Comitatele Transilvaniei voievodale aveau câte doi, iar celelalte comitate câte patru juzi ai nobililor. Din sec. XIV, comitele sau vicecomitele și juzii nobililor erau asistați obișnuit de 6 jurați asesori în comitatele transilvănene, iar în cele apusene de 12, aleși de nobilime. Cei doi juzi ai nobililor și cei șase asesori de fiecare comitat transilvănean îl asistau pe voievod în conducerea adunărilor obștești de la Turda, iar comitele sau vicecomitele și cei patru juzi ai nobililor din comitatele apusene îl asistau pe palatin în congregațiile ținute de acesta¹².

Comitele sau vicecomitele, juzii nobililor și asesorii formau și scaunul de judecată (*sedes iudiciaria, sedria*) al comitatului. Deși atribuțiile acestor instituții – adunările palatinale, sau de comitat și scaunul de judecată – erau mai ales judiciare, ele se ocupau și cu felurite alte treburi, administrative și juridice.

Districtele românești și voievodatul Maramureșului. Românii își aveau propriile lor organizații administrative, judiciare și militare, dintre care unele, cnezatele și voievodatele, erau vechi instituții autohtone altele, districtele, care erau unități cuprinzând un număr de cnezate sau voievodate locale, s-au format paralel cu celelalte organizații teritoriale, cum erau comitatele, scaunele secuiești, scaunele sau districtele săsești, primind și ele câteodată numele de „scaun”. Aceste organizații asigurau obștilor românești autonomii locale, mai largi sau mai restrânse, variabile după timp și loc.

Se cunosc zeci și zeci de asemenea districte, fiecare cuprinzând un număr de sate. Cele mai multe districte se aflau în Banat, dar cele mai vechi sunt menționate în părțile Făgărașului și ale Hunedoarei în sec. XIII; acestea nu sunt încă pomenite de la început chiar cu termenul de district, ci de țară (*terra*), prin care se indica probabil, ca și în cazul scaunelor secuiești, o organizație teritorială mai puțin încheată administrativ, premergătoare districtului. Majoritatea districtelor se găsea în jurul cetăților regale de margine, depinzând de castelanii lor. O parte din aceste districte, împreună cu cetățile

¹² *Documente*, C, veac. XIV, vol. IV, p. 214, 365, 368; *DRH.*, C., vol. X, p. 29-30; Zimmermann-Werner-Müller, *Urkundenbuch*, II, p. 378.

respective, au trecut ca danii regești, în posesiunea particulară. Un număr relativ mai redus existau pe domeniile unor mari feudali, eclaziastici și laici.

Nu putem aminti aici decât districtele cele mai importante, în ordinea în care apar în documentele cunoscute. Existența lor e, de bună seamă, mai veche, căci primele mențiuni nu vorbesc despre înființarea lor, ci doar le constată existența. E posibil ca unele din ele, numite *terrae* (țări), să-și aibă originea în vechile organizații autohtone, asemănătoare celor atestate pentru sec. X-XI.

În ordine cronologică apar mai întâi districtul Făgărașului, menționat ca *terra Blacorum* (țara românilor) în 1222 și *terra Fugaras* (țara Făgărașului) în 1372; cu numele de district îl întâlnim prima oară în 1428. Urmează districtul Hațegului, menționat în 1247 ca *terra Harssoch* (desigur formă coruptă în loc de *Hatszoc*), apoi în 1360 cu termenul de district. În a doua jumătate a sec. XIV (până la 1377), alături de districtul cetății Hațegului, în comitatul Hunedoarei apar alte patru districte: ale cetăților Hunedoara și Deva, al târgului Dobra și cel de pe cursul superior al Streiului; bucurându-se de relativă autonomie teritorială. Această autonomie se manifestă prin acțiuni comune sau prin afirmarea solidarității în fața autorităților comitatului. Astfel în 1371 „toți cnezii și românii din cele patru scaune, districte ale cetății Devei” pretind ca românii să fie judecați după „legea românilor, și nu după alte legi ale țării”¹³. Invocarea străvechilor obiceiuri juridice arată rezistența populației românești la încercările statului feudal maghiar de a-i știrbi autonomia. Despre „scaunele Devei și Hațegului” e vorba și în 1434¹⁴.

O organizare mai bine conturată și o autonomie deosebit de largă au dobândit districtele bănățene, aflate sub autoritatea banului de Severin, care apar în documente pe la mijlocul sec. XIV (1343-1347). Ele erau situate în vecinătatea celor din Hunedoara, tot în jurul unor cetăți regale: Iladia, Almaj, Sebeș (după unirea cu târgul și districtul Caran: Caransebeș), Crașova, Bârzava, Comiat, Lugoj și Mehădia. Din 1391 se constată o tot mai strânsă legătură administrativă-judiciară între cnezii și nobilii acestor opt districte de pe teritoriul comitatelor Timiș și Caraș. În 1451 sunt amintite de Iancu de Hunedoara „cele șapte scaune românești”¹⁵, căci din ele nu făcea atunci parte districtul Comiat, ajuns vremelnic în posesiune particulară. În 1457 regele Ladislau V, reîncorporând districtul Comiat, confirma „nobililor și cnezilor, precum și celorlalți români” din cele opt districte, considerate ca o unitate politică și administrativă, vechile lor privilegii. Ca al nouălea district se poate socoti Govășdia, menționat din 1348, care însă ajungând în 1405 definitiv în posesiune particulară n-a urmat evoluția celorlalte districte de sub dependența regală¹⁶.

În Banat mai existau o serie de alte districte, dar ele nu erau înzestrate cu privilegii. Sunt pomenite, de asemenea, districte în comitatele Zarand, Bihor, Crasna, Sătmar, Cluj, Solnocul Interior și Dobâca.

Dar cea mai puternică organizație teritorială românească din sec. XIV în Transilvania (luată în accepțiunea mai largă a termenului) era voievodatul Maramureșului. Acest ținut apare în documente încă de la sfârșitul veacului XII (1199),

¹³ *Documenta Valachorum*, p. 233-234.

¹⁴ Osánki, *Magyarország történeti földrajza*, V, p. 62.

¹⁵ Pesty, *Szörényi bánság és Szörényi vármegye*, III, p. 61-64.

¹⁶ Hurmuzaki, II/2, p. 92-93.

uneori sub forma simplă de Maramureș, apoi ca *terra* (1299), pentru ca din sec. XIV să i se mai spună district (1326) sau comitat (1368).

Anterior comitatului a existat un voievodat al Maramureșului, străveche organizație românească. Regalitatea a căutat să subordoneze acest voievodat comitatului, care reprezenta interesele stăpânirii feudale maghiare. Aceste tendințe ale politicii regale au întâmpinat însă rezistență din partea populației românești: daniile sau privilegiile – unele neobișnuit de mari – acordate de regii angevini unor voievozi și cnezi nu se pot explica numai prin meritele câștigate de beneficiari în luptele împotriva tătarilor în părțile Moldovei, ci probabil și prin încercările de a domoli această rezistență. Carol Robert și Ludovic I nu au izbutit să atragă decât o parte din pătura conducătoare a voievodatului, în frunte cu Dragoșeștii; o altă parte, în frunte cu însuși voievodul Maramureșului, Bogdan, s-a răsculat în 1343. Voievodatul maramureșan a continuat să existe și după ce Bogdan s-a retras cu oamenii săi în Moldova. Voievozi ai Maramureșului, oficial recunoscuți de Ludovic I sunt amintiți și în 1349 și 1360, când e vorba de doi nepoți ai lui Bogdan, rămași credincioși regelui. Voievodatul lor însă coexista cu comitatul maramureșan, ceea ce însemna de fapt punerea organizației teritoriale românești sub controlul acestei dregătorii deținute de mari feudali, care se aflau în același timp și în fruntea altor comitate vecine.

Comitatul Maramureșului nu apare complet organizat decât pe la 1368, când sunt amintiți și aici juzii nobililor și congregațiile de comitat, acestea din urmă desigur ca o transformare a adunărilor de mai înainte ale cnezilor din Maramureș. Din 1373 Balc, unul dintre Dragoșești, menționat cu titlul de comite al Maramureșului, reunea în mâinile sale această dregătorie cu cea de voievod maramureșan; la aceste demnități a fost asociat, în anii următori, fratele său Drag. În Maramureș, după un document din 1385, întreaga conducere a comitatului – comite, vicecomite, cei patru juzi ai nobililor – era românească. Comitatul, ale cărui funcții de conducere erau deținute de către „nemeșii” de viță voievodală și cnezială, se suprapunea deci voievodatului maramureșan, pe care l-a absorbit în deceniile următoare¹⁷.

Scaunele secuiești. Secuii și sașii au fost așezați în Transilvania pe teritorii locuite de o numeroasă populație românească, regalitatea maghiară acordându-le privilegii¹⁸.

Organizarea secuilor și a sașilor e în parte asemănătoare, datorită unei dezvoltări paralele, fără a se putea atesta o influență certă dintr-o parte sau alta. Organizarea secuilor poartă și o puternică amprentă a rostului militar-grăniceresc cu care au fost stabiliți în părțile răsăritene ale Transilvaniei. Teritoriul lor de așezare era împărțit în unități administrative – judiciare numite „scaune” (*sedes*). Începând cu cel din 1224, documentele menționează așezările secuiești sub diferite nume, ca *terra*, *universitas*, *DISTRICTUS* etc., probabil forme premergătoare scaunelor. Termenul de *sedes* cu referire la Secuime apare mai întâi într-un act ce poate fi datat cu aproximație între 1321 și 1327, apoi în 1366, spre a se generaliza în veacul următor. El derivă din termenul „scaun de judecată” (*sedes iudiciaria*), întrebuițat în toată Ungaria medievală. Prin extinderea sensului, termenul s-a raportat asupra întregului ținut supus jurisdicției unui scaun de judecată, nu numai în cazul secuilor, ci și în acela al sașilor, precum și în

¹⁷ Mihaly, *Diplome maramureșene*, p. 62, 69, 73, 85.

¹⁸ Vezi mai sus.

al românilor hațegani și bănățeni (dar atestat mai târziu și rar). Și la cumanii din Ungaria au luat ființă pe la începutul sec. XV, în urma destrămării relațiilor gentilice, unități teritoriale numite scaune. Un scaun al cumanilor e pomenit și în comitatul Cenad (începând din 1424).

Documentele amintesc de regulă șapte scaune secuiești. Același număr se regăsește în cazul organizațiilor similare săsești din sudul Transilvaniei, al celor românești din Banat, precum și al celor cumane din Ungaria. Cel mai important dintre scaunele secuiești era Odorhei (numit la început Telegd); urmau apoi Mureș, Ciuc, Arieș, Sepși, Chendi și Orbo. Scaunele secuiești s-au format treptat; au luat naștere și câteva scaune filiale.

Fiecare scaun avea doi dregători proprii: căpitanul și judele scaunului. Primul, care era cel mai însemnat, purta printre alte denumiri mai vechi, pe aceea de *primipilus*. El apare în izvoare în 1324, la început sub denumirea de conducător al oastei. Cel de-al doilea se numea judele pământean (*iudex terrestris*), fiind atestat din 1381¹⁹, mai întâi cu acest titlu, și abia din sec. XVI cu acela de jude scăunal (*iudex sedis*). Acesta prezida forul de judecată al scaunului, având alături pe căpitanul scăunal. La judecată putea asista, la început, întreaga obște a scaunului, dar, pe măsură ce se destrămau legăturile gentilice, în pronunțarea sentinței aveau tot mai multă greutate fruntașii, dintre care se recrutau, din sec. XV, jurații asesori, de obicei în număr de 12.

Căpitanul și judele erau reprezentanții obștii scaunului. Cu timpul, cele două dregătorii au ajuns să fie rezervate numai primelor două stări secuiești (*primores* și *primipili*, adică fruntașii și călăreții), devenind prerogative legate ereditar de moșiile unor familii înstărite. Obștea secuilor de rând, căzând treptat sub dependența economică a „celor mai cu stare” (*potiores*), a fost înlăturată, până la începutul sec. XVI, și dintre asesori.

Din 1426 apare în documente și dregătoria de jude regal. Ca reprezentant în scaun al comitelui secuilor – din care motiv se mai cheamă uneori și vicecomite – și prin comitele secuilor fiind totodată reprezentant al regelui, el controla justiția scăunală, veghea la îndeplinirea poruncilor comitelui și strângea gloabele ce i se cuveneau acestuia.

Comitele secuilor, pomenit încă din sec. XIII, era numit și revocat de rege. El nu era ales dintre secui, ci din marea nobilime maghiară. În calitate de înalt dregător întrunea în mâinile sale atribuțiile militare, judiciare și administrative superioare ale Secuimii. Sub jurisdicția sa au stat multă vreme și unele ținuturi de așezare săsească; districtele Bistriței și Brașovului, scaunele Mediaș și Seica. Uneori comitele secuilor – bună oară Andrei Lackfi (1342-1351), devenit mai târziu voievod al Transilvaniei – era și titularul altor comitate: Maramureș și Sătmar. Adeseori, îndeosebi în sec. XV, această dregătorie era ocupată în același timp de doi demnitari. De când voievodul Transilvaniei cumula dregătoria de comite, vicevoievodul, la rândul său, era și vicecomite al secuilor.

Comitele convoca congregații generale fie pentru toate scaunele, fie numai pentru o parte sau unul din ele. Asemenea congregații, pe care le cunoaștem cu începere din 1344, serveau ca instanță de apel în pricini judiciare. Din a doua jumătate a sec. XV ele puteau lua și hotărâri de interes general pentru Secuime. Din privilegiul regelui Vladislav II, din 1499, care întărește „libertățile și străvechile obiceiuri” ale secuilor,

¹⁹ Székely oklevéltár, IV, p. 7-8.

reiese că adunarea obștească putea fi convocată și de căpitanul scaunului de Odorhei, din mandatul fruntașilor secui (*seniores*). Totuși, de „libertățile” confirmate – după cum rezultă din izvoare – nu prea se puteau bucura secuii de rând, amenințați tot mai mult cu aservirea.

Scaunele și districtele săsești. Coloniștii sași apar în Transilvania cu o organizare socială mai dezvoltată decât secuii. La stabilirea lor în această țară, ei depășiseră demult rânduielile gentilice, fiind organizați în obști săsești. În sec. XIII și XIV, datorită dezvoltării meșteșugurilor și negoșului, unele sate s-au transformat în târguri și orașe. În sec. XIV și XV, patriciatul orășenesc a izbutit să-și impună controlul asupra organizațiilor teritoriale săsești, înlocuind pe greavi. Această trăsătură orășenească ajunge să deosebească organizațiile săsești de comitatele nobiliare, de scaunele secuiești și de districtele românești, care aveau târguri și orașe mai puțin dezvoltate.

Cele dintâi obști săsești, amintite de documente, constituiau totodată unități judiciar-administrative mărunte, numite „comitate”. Prin reorganizarea din 1224, fostele „comitate” s-au transformat, se pare, în organizații numite scaune. Documentar acestea sunt menționate pe rând, între anii 1302 și 1349, cel mai devreme fiind amintit scaunul de Sibiu, căruia îi urmează cel de Sebeș, Cincu, Rupea (Cohalm sau Kosd), Sighișoara, Orăștie, Nocrich (Alțina) și Mercurea.

Un veac după diploma regelui Andrei II, cam între 1325-1328, sistemul judiciar și administrativ al regiunii Sibiului – principala regiune de așezare săsească – a trecut printr-o nouă reorganizare. Probabil că ea a fost făcută în legătură cu răscoala sașilor din 1324. După înăbușirea ei, Carol Robert a desființat dregătoria de comite al Sibiului. De altminteri, în lipsa unei nobilimi săsești propriu-zise, comitatul Sibiului nu urmăse evoluția celorlalte comitate regale, care se transformaseră în comitate nobiliare.

În fruntea scaunelor săsești regele a numit câte un jude regal, atestat pentru întâia oară în 1329. Juzii regali exercitau, fiecare în scaunul său, atribuțiile pe care le avuseseră mai înainte peste tot cuprinsul comitatului sau „provinciei” Sibiului comitele sau loçhiitorii săi²⁰. Pe lângă judele numit de rege, se afla în fiecare scaun și un jude scăunal, ales de obștea scaunului. El era subordonat judeului regal. Deși izvoarele cunoscute îl amintesc abia din 1413 – mai întâi ca „jude scăunal”, apoi, din 1440, și ca „jude pământean” – rezultă indirect din documente că și instituția juzilor scăunali exista încă din sec. XIV.

Juzii regali și cei scăunali ai sașilor – ca și cei ai secuilor –, judecau în prezența întregii obști a scaunului. Dar, în urma adâncirii diferențierii sociale, în pronunțarea sentinței și la sași cu timpul jucau un rol tot mai important fruntașii obștii, adică oamenii cei mai înstăriți. Dregătorii scaunului aveau și atribuții administrative-fiscale, ca repartizarea și strângerea dărilor, precum și militare, de a strânge numărul de ostași pe care sașii trebuiau să-l dea în oastea regală. Totuși, scaunele săsești nu au avut un caracter pronunțat militar ca cele secuiești deoarece sașii nu au jucat un rol militar comparabil cu al secuilor. De aceea printre dregătorii lor nu găsim nici unul asemănător căpitanului de scaun din Secuime.

Totalitatea scaunelor „provinciei” Sibiului poartă – ca și în cazul Secuimii – denumirea de „șapte scaune”, pe care o întâlnim în izvoare tot mai des începând din anul

²⁰ Documente, C, veac. XIV, vol. II, p. 266 (nr. 522).

1355²¹. În cadrul lor scaunul Sibiului, cu centrul în acest oraș, și-a păstrat poziția dominantă, dobândită încă din timpul așezării sașilor. „Provincia” Sibiului se compunea în realitate din opt scaune; în noțiunea de șapte scaune, scaunul Sibiului s-a inclus implicit, ca for conducător al întregii „provincii”.

Pe la mijlocul sec. XIII dreptul siban sau „libertatea sibană” (prin care se înțelegea totalitatea drepturilor confirmate coloniștilor prin actul din 1224) a fost adoptat de sașii din Vinț și Vurpăr, iar mai târziu de cei din scaunele Mediaș și Seica (atestată din 1318), cu toate că acestea din urmă se aflau sub jurisdicția comitelui secuilor.

Au existat și două districte săsești: al Brașovului și al Bistriței, rezultate de asemenea din transformările suferite de organizarea anterioară în comitate.

Districtul – zis uneori „provincia” – Brașovului, format în sec. XIII în sânul comitatului regal cu același nume, era unitatea teritorială a orașului și a unui număr de sate din apropiere, așezate în Țara Bârsei. Autonomia administrativă a acestui ținut, în urma dezvoltării Brașovului, a fost consfințită în veacul următor de Ludovic I prin separarea districtului de restul comitatului. În timp ce comitatul avea în frunte, în continuare, pe comitele secuilor, reprezentat de castelanii de la Bran, districtul era condus de un comite din partea locului (*comes terrestris*), numit mai târziu jude (1368), ales de obștea „cetățenilor și oaspeților”. Apoi, prin încetarea jurisdicției comitelui secuilor, în a doua jumătate a sec. XV, atribuțiile sale în calitate de reprezentant al regelui, au fost preluate de judele orașului și totodată al districtului²².

Districtul Bistriței cuprindea orașul și satele dimprejur. Acest district – uneori i se spunea și scaun – apare ca posesiune a reginei, tot în sec. XIII. În 1330 sașii de aici obțin dreptul de a nu mai fi judecați decât de comitele sau judele lor ales de obște, fiind scoși de sub jurisdicția voievodului sau a altor dregători. În 1366 Ludovic I, printre altele, dispune ca judele lor să judece împreună cu comitele regal sau locțiitorii săi și le stabilește ca instanță de apel Sibiul. Jurisdicția comitelui secuilor, ca reprezentant al regelui, dispăre complet și în acest district în a doua jumătate a veacului XV²³.

Dispariția jurisdicției comiților regali în aceste două districte, precum și dobândirea dreptului de alegere a juzilor regali în cele „șapte scaune” și în cele „două scaune” (Mediaș și Seica), au netezit calea unificării acestora într-o organizație teritorială și politică mai largă. Astfel s-a format spre sfârșitul sec. XV „Universitatea sașilor” (*Universitas Saxonum*), adică autonomia teritorială a tuturor sașilor din Transilvania, consfințită de Matia Corvin în 1486.

Organizarea orașelor. O parte din comitate, districtele, scaunele, precum și episcopiiile își aveau reședințele în târguri și orașe. Organizarea administrativă și judecătorească a orașelor e în legătură organică cu dezvoltarea economică și socială, atât a lor, cât și a unităților teritorial-politice mai mari din care făceau parte. Aspectul administrativ-judiciar era rezultatul prefăcerilor petrecute în viața economică și socială a orașenimii. În organizarea și conducerea orașelor se înregistrează anumite schimbări determinate de evoluția raporturilor dintre oraș și sat, de transformările din baza social-economică a orașului, de intensificarea luptei de clasă dintre orașeni și feudali, de

²¹ DRH., C, vol. X, p. 342-344.

²² Zimmermann-Werner-Müller, *Urkundenbuch*, II, p. 94, 364, 368, 479-481, 536; Zimmermann-Gündisch, *Urkundenbuch*, IV, p. 164.

²³ *Documente*, C, veac XIV, vol. II, p. 339-340, 406-407; Zimmermann-Werner-Müller, *Urkundenbuch*, II, p. 250.

contradicțiile dintre păturile populației orășenești, de relațiile dintre orașe și puterea centrală.

Orașele aveau o oarecare autonomie, recunoscută de puterea centrală prin acte privilegiale, asemănătoare chartelor comunale ale orașelor apusene. De autonomia cea mai largă se bucurau „orașele libere regești”, scutite de jurisdicția voievodului sau de aceea a comitelui. Orașele aveau dreptul de autocărmuire, putând să-și aleagă organele de conducere, care exercitau atribuțiile administrative, judiciare, fiscale și militare asupra obștii orășenești.

Orașul era condus de un sfat – numit mai târziu și „magistrat” – în frunte cu judele (*iudex*). Juziilor unor orașe mai mici, de târguri, se chemau *villici*. Sfatul se compunea de obicei din 12 jurați, recrutați, ca și judele, dintre orășenii cei mai înstăriți. Atât ei, cât și judele, erau aleși anual de orășeni după modalități care variau aproape de la oraș la oraș. Din a doua jumătate a sec. XIV, în unele orașe (Sibiu, Sighișoara, Mediaș, Orăștie, temporar și Brașov), alături de jude – de regulă identic cu judele regal al scaunului sau districtului, numit de rege – apare și un burgărmeșter (*Bürgermeister, magister civium*), ales de orășeni. În repetate rânduri însă, de la sfârșitul sec. XV, cele două demnități se găseau reunite în mâinile aceleiași persoane. Pe lângă jude și, după caz, burgărmeșter, în unele orașe exista și un administrator (*Hann, villicus*), care avea, printre altele, grija bunurilor orașului și judeca în pricini mărunte, iscate în legătură cu tranzacțiile de pe piața locală. Cauzele mai importante erau rezervate judeului și sfatului, care judecau după dreptul orășenesc, un ansamblu de obiceiuri juridice consfințite prin privilegii regale.

Din a doua jumătate a sec. XV, sub presiunea meșteșugarilor care revendicau o parte tot mai mare la conducere, a început să apară și în orașele Transilvaniei – mai întâi la Cluj în 1458, iar din 1459 la Sibiu, Brașov și în alte centre urbane – *centumviratul*, adică un consiliu mai larg, de o sută de bărbați, aleși dintre orășenii cu stare de către jude și sfat, în preajma expirării mandatului acestora. Centumvirii alegeau apoi pe judele și jurații noi; se mai ocupau cu repartizarea dărilor și cu alte sarcini din administrația orașului.

În unele orașe jurisdicția era împărțită între dregătorii aleși de ele și reprezentanții regelui; așa era la Cluj în primele decenii ale sec. XIV²⁴ și în alte orașe. Autonomia orașelor episcopale era și mai îngrădită, juziilor și jurațiilor lor aflându-se sub dependența episcopilor sau a capitlurilor. În anumite orașe – Oradea, Satu Mare – au existat multă vreme comunități separate, corespunzător unor grupuri de coloniști așezați în cartiere deosebite, având fiecare judele și jurații lor.

Uneori solidaritatea de interese dădea naștere la confederații de orașe. Astfel la mijlocul veacului XV se cunoaște confederația celor patru orașe miniere din Munții Apuseni: Abrud, Baia de Arieș, Baia de Criș și Băița, având un for comun de judecată și plătind în comun dările.

Deși privilegiile au fost conferite întregii comunității a orașului, cu vremea de ele au beneficiat numai păturile înstărite. Conducerea orașelor a fost acaparată treptat – ca și în alte țări – de grupuri restrânse de familii patriciene. În sec. XIV, la Cluj câteva neamuri a căror putere se întemeia mai ales pe proprietățile lor de pământ din hotarul orașului, căutau să transforme dregătoria de jude și sfatul orășenesc într-un fel de feude-

²⁴ *Documente*, C, veac. XIV, vol. I, p. 251-253.

familiale ereditare. Încăierările sângeroase ale acestei aristocrații urbane²⁵ - deosebite de manifestările tipice ale anarhiei feudale doar prin faptul că se desfășurau pe străzile orașului – evocă manifestările similare, clasice, din comunele italiene și flamande ale epocii.

Ca urmare a dezvoltării negoțului și meșteșugurilor, acest patriciat de tip agrar, seminobiliar, a cedat treptat locul unui patriciat nou, recrutat mai întâi din marii negustori, apoi și din meșteșugarii înstăriți. Astfel încă de la mijlocul sec. XIV încep să pătrundă în conducerea orașelor din Transilvania tot mai multe elemente meșteșugărești, nu numai ca jurați, ci și ca juzi²⁶. Cu timpul acest patriciat nou, comercial și meșteșugăresc, căuta să monopolizeze cârmuirea și veniturile orașelor în interesele sale de clasă.

În unele orașe cu populație meșteșugărească și negustorească mixtă din punct de vedere etnic, antagonismele sociale se împloteau cu contradicții între elementele săsești și maghiare pentru conducere. Din a doua jumătate a veacului XIV, această conducere fiind acaparată la Cluj de orașeni sași bogați, elementele maghiare înstărite revendicau și ele o participare la dregătorii. În cele din urmă, în 1458, prin mijlocirea puterii centrale, s-a ajuns la împărțirea funcțiilor de conducere pe bază de paritate.

Organizare fiscală. Relativa întărire a puterii centrale în sec. XIV a însemnat, datorită reformelor lui Carol Robert, și o reorganizare financiară, care a consolidat situația vistieriei. Această consolidare se întemeia, în primul rând, pe veniturile din monopolul exploatarea ocnelor, din mineritul metalelor prețioase și monopolul valorificării acestora, din emiterea unor monede cu valoare stabilă, din dările orașelor în dezvoltare, din vămile după comerțul exterior (*tricesima = treizecimea*).

Existau „comitate” de cămări monetare, adică diviziuni teritoriale pentru baterea și administrarea monedelor, în frunte cu câte un comite cămăraș (*comes camerae*). Printre cele patru comitate de cămări mai vechi (din sec. XIII) era și cel al diecezei Cenadului, care funcționa la Lipova. La ele s-au adăugat alte șase, între care cel al „Transilvaniei” – despre care un document din 1336 spune că era în ființă „din vechime”²⁷, avându-și centrul la Cluj; cel de Satu Mare, al cărui centru fu însă mutat din orașul respectiv pe la mijlocul veacului XIV la Baia Mare; în sfârșit, cel de Oradea. Fiecare comitat monetar cuprindea un număr de comitate obișnuite, administrative; de exemplu cel de Transilvania avea în raza lui de acțiune cele șapte comitate ale Transilvaniei voievodale. Teritoriul de așezare a sașilor din sudul Transilvaniei nu făcea parte nici din comitatele monetare; în virtutea privilegiului din 1224, confirmat în 1317, sașii din „provincia” Sibiului continuau să plătească vistieriei regale anual – cu titlul de „venit al cămării” (*lucrum camerae*) – impozitul lor global de 500 mărci; celor din scaunele Mediaș și Seica regele Carol Robert le fixa, în 1318, tot ca dare globală pe an 400 de mărci. Comitatele monetare (ca de altfel și cămările miniere, care coincideau teritorial și erau în strânsă legătură cu ele, sau cămările de sare și oficiile vamale tricesimale) erau date în arendă de către rege unor oameni de afaceri, bancheri, de obicei orașeni bogați, care deveneau astfel comiți cămărași.

²⁵ *Ibidem*, vol. III, p. 541-543, 608-609.

²⁶ *Ibidem*, vol. IV, p. 245, 296; *Documente Rom.Hist.*, C, vol. X, p. 104-105; Zimmermann-Werner-Müller, *Urkundenbuch*, II, p. 611; III, p. 48.

²⁷ *Documente*, C, veac. XIV, vol. III, p. 337.

În schimbul sumelor avansate vistieriei, aceștia beneficiau de veniturile pe care le obțineau nu numai din baterea monedei ci și de acelea ale impozitului pe „porți”, care înlocuia vechiul „venit al cămării”, deși se chema în continuare cu acest nume. Darea pe porți era un impozit ordinar și anual, introdus în 1336 pe gospodării, denumirea sa fiind în legătură cu poarta prin care putea intra un car încărcat cu fân sau grâne. La început fiind de 18 dinari, el a crescut mai târziu, chiar dacă ținem seama de devalorizarea dintre timp. Astfel prin decretul lui Sigismund din 1411 se stabilea 30 de „dinari noi” pe o „poartă întreagă” și 15 din aceeași monedă pe o „jumătate de poartă”²⁸, măsură fiscală în relație desigur cu fragmentarea gospodăriilor (sesiilor) iobăgești, în cadrul procesului de agravare a situației țărănimii.

Tot pe porți se puneau și unele dintre impozitele extraordinare. Încă în 1323 s-a hotărât o asemenea dare în valoare de o jumătate de fertun – cam 50 de dinari din acea vreme – de strâns în același an de către comiții cămărași în folosul lor, ei luând în arendă baterea unei „bune, noi și necurmat durabile monede”, valabilă în întreaga țară. Apoi, se puneau adeseori pe porți o altă dare extraordinară (*taxa, taxa extraordinaria, subsidium etc.*), cerută de puterea centrală pentru acoperirea cheltuielilor militare tot mai mari, îndeosebi de pe la sfârșitul sec. XIV, spre a face față războaielor împotriva turcilor. Această dare, ajungând până la un florin (100 de dinari ai epocii), era o sarcină fiscală grea, care percepută, de pe la mijlocul veacului XV, aproape în fiecare an, a devenit sub domnia lui Matia Corvin chiar principalul venit al vistieriei, fiind impusă uneori și de două-trei ori pe an.

În acest impozit extraordinar, luat în bani, s-au contopit treptat dările extraordinare mai vechi în produse, transformate și ele uneori în bani, ca dreptul de găzduire al stăpânului, în speță al regelui, la supușii săi, darea alimentelor sau alte impuneri, tot extraordinare, purtând numele generic de *collecta* ori *exactio*.

Românii continuau să dea vistieriei regale vechea lor dare specifică: cincizecimea din oi, pe care o culegea uneori stăpânul feudal, chiar și în bani, în folosul său, prin concesiunea puterii centrale. Despre această dare în natură s-au păstrat multe mărturii și din sec. XIV-XV (anii 1331, 1360, 1377, 1453, 1468 etc.)²⁹. De asemenea, se menținea pentru secui o obligație similară față de rege, la încoronarea lui: darea de boi, după cum se arată într-un document din 1397³⁰.

Coloniștii („oaspeții regali”) și locuitorii „orașelor libere regești” plăteau și acum regelui în fiecare an un impozit regulat (*teragium, census*) în raport cu situația lor materială, așa cum rezultă de pildă din confirmarea „vechilor libertăți” ale Clujului în 1316 sau din actul privilegial acordat în 1329 „oaspeților” așezați în unele localități din Maramureș. Pentru târgul Vadul Crișului se fixa în 1305 un „cens” anual de 100 florini față de vistieria regală³¹. În orice caz, orașele erau o sursă importantă de venituri pentru vistierie.

²⁸ *Corpus juris Hungarici*, vol. I, anii/1000-1526, p.252.

²⁹ *Documente*, C, veac. XIV, vol. III, p. 17 ; Mihaly, *Diplome maramureșene*, p. 38; Zimmermann-Werner-Müller, *Urkundenbuch*, II, p. 478 (nr. 1083), Hurmuzaki, II/2, p. 40-41, 186 (nr. 168).

³⁰ Hurmuzaki, I/2, p. 390-392.

³¹ *Documente*, C, veac. XIV, vol. II, p. 251-253, 413-415 ; vol. III, p. 283-286, 398-400 ; Mályusz, *Zsigmondkori okl.*, II/1, nr. 3921.

Nobilimea din Transilvania, avusese, ea însăși, unele obligații de dări față de voievod, ca darea fertunului, a alimentelor, precum și sarcina găzduirii. În 1324 Carol Robert a scutit-o însă, împreună cu iobagii ei de aceste îndatoriri, ca și de darea pe cap (*tallia*, probabil în cazul iobagilor), către voievod sau alți mari „baroni”, rezervând doar pentru sine dreptul găzduirii. Această scutire a fost confirmată în 1366 de Ludovic I³².

Feudalii nu priveau favorabil impozitele, nici pe cel ordinar, nici mai ales pe cele extraordinare, percepute de puterea centrală, sub privegherea marelui vistier (*magister tavernicorum*), iar de la finele sec. XIV sub aceea a tezaurarului (*thesaurarius*). Ei se temeau că aceste obligații fiscale, concurând sarcinile senioriale în exploatarea gospodăriei iobăgești, ar putea îngrădi izvorul lor esențial de venituri.

Organizarea judecătorească. Caracterul de clasă al justiției feudale rezultă nu numai din procedura de judecată și din conținutul legiuirilor, dar și din faptul că stăpânii feudali erau și judecătorii oamenilor aflați sub dependența lor.

În sec. XIV-XV vechile obiceiuri juridice ale autonomiilor românești, secuiești și săsești sunt înlocuite tot mai mult cu legiuirile feudale ale statului. Românii cereau însă să se respecte „legea” lor (*lex Olachorum*). În pricinile mai mici hotărau scaunele lor de judecată districtuale, formate din cnezi, uneori figurând alături de ei preoți și oameni de rând, ca o supraviețuire desigur a situației din obștile sătești de odinioară. În districtele românești din dependența cetăților regale, scaunele lor de judecată erau prezidate de castelanii acestora, în Hațeg câteodată de voievodul sau vicevoievodul Transilvaniei, în districtele bănățene de banul Severinului sau chiar de rege, iar în districtul cetății Beiuș de voievodul sau vicevoievodul acestui district subordonat episcopiei Orăzii.

Prin organizarea și consolidarea comitatului nobiliar în aceste regiuni, și în altele, de autonomii românești, prin numire de juzi regali în scaunele săsești și în cele secuiești – despre care s-a vorbit mai sus – s-a extins peste tot sistemul juridic al statului feudal maghiar.

În ceea ce privește organizarea judecătorească a Transilvaniei voievodale, ea cunoștea mai multe instanțe, fără să se poată vorbi totdeauna de o delimitare precisă a competenței lor.

Prima instanță era jurisdicția seniorială, exercitată de stăpânul feudal asupra țăranelui dependent în cauzele judiciare mai simple. Voievodul a acordat acest drept nobilimii transilvănene în adunarea obștească din 1342 (despre care a mai fost vorba), drept recunoscut apoi, în 1365, și de rege³³. Pe măsură ce se agrava exploatarea și creștea lupta de clasă a țărănimii, se înăspreau și mijloacele de reprimare judecătorească ale feudalului: de pe la mijlocul veacului XIV un număr tot mai mare de stăpâni feudali au obținut de la puterea centrală „dreptul paloșului” (*ius gladii*), adică dreptul de a condamna la moarte și pe acela de a ridica spânzurători în cuprinsul domeniilor lor, pentru pedepsirea „răufăcătorilor”.

După jurisdicția seniorială urma scaunul de judecată al comitatului ca instanță de apel pentru cei nemulțumiți cu judecata feudalului în pricinile cu dependenții acestuia sau împotriva feudalului însuși. Iobagii nu aveau drept de apel contra stăpânului lor; în

³² *Documente*, C, veac. XIV, vol. II, p. 137-139; Hurmuzaki, I/2, p. 121.

³³ Zimmermann-Werner-Müller, *Urkundenbuch*, II, p. 230-231; vezi și p. 256-259 (anul 1366).

cazul în care un feudal aducea vreo vătămare iobagilor unui alt feudal, acesta lezat în interesele sale, putea ridica pâră împotriva lui.

De la comitat se putea face apel la scaunul de judecată al voievodului, respectiv al vicevoievodului. Acestea din urmă se țineau la „octave”, adică, în principiu, în a opta zi de la data unor sărbători. În sec. XIII-XIV octavele judiciare de obicei coincideau încă cu octavele sărbătorilor, dar de la sfârșitul sec. XIV uneori erau ulterioare, ba chiar anterioare sărbătorilor la care sunt raportate. Până la începutul veacului XIV voievodul judeca personal, dar pe măsură ce adunările obștești de la Turda câștigau în importanță, el își exercita atribuțiile judecătorești tot mai mult la aceste adunări, lăsând judecata de la octave pe seama vicevoievodului. Scaunul de judecată al acestuia și-a schimbat de mai multe ori reședința: de la finele veacului XIII până în deceniul III din veacul XV era la Sântimbru lângă Alba Iulia, apoi mai cu seamă la Turda.

În afară de aceste instanțe de judecată, au jucat un rol judiciar important înseși adunările obștești, care uneori serveau ca foruri de primă instanță, iar alteori ca foruri de apel de la judecata vicevoievodului sau chiar a voievodului.

În sfârșit, ca ultimă instanță de apel era curtea regală; regele judeca personal numai în cazuri excepționale, locșitorul său judiciar fiind, în primul rând, judele curții regale; dar existau și alte foruri de judecată la curte, numele, numărul și competența lor variind în decursul timpului.

Cât privește orașele înzestrate cu privilegii, ele se bucurau – după cum s-a arătat mai sus – și de o autonomie judecătorească variabilă aproape de la caz la caz. Forul lor judiciar suprem era marele vistier.

Organizarea militară. Printre atribuțiile voievodului Transilvaniei era și aceea de comandant de căpetenie; el conducea în oastea regală trupele strânse din comitatele supuse jurisdicției sale. În calitate de mare feudal și înalt dregător, voievodul își avea „banderul” (steagul) lui propriu, compus din cetele sale de „familiarii”.

Ceilalți mari nobili, episcopii și abații, în virtutea imunităților de care se bucurau, își aveau, de asemenea, suitele lor de „familiarii” pe care le conduceau la luptă. Marii nobili și înalții dregători de obârșie românească – bunăoară Balc și Drag – aveau, ca și ceilalți baroni, cetele lor³⁴.

Nobilii de rând erau obligați la serviciul militar personal în războaiele de apărare a hotarelor regatului, fără a fi datori să participe la expedițiile conduse de rege în afara regatului decât pe cheltuiala sa. Precizarea acestor îndatoriri militare și-au asigurat-o prin Bula de aur din 1222; ea se reîntâlnește, cu mici variante, în confirmările sale ulterioare. Nobilii din comitatele apusene, dacă nu erau „familiarii” unor feudali mai puternici, participau la oastea regală sub conducerea comișilor.

Un rol militar important au jucat cnezii și voievozii locali, precum și boierii făgărășeni ca reprezentanți ai organizațiilor românești. După extinderea stăpânirii maghiare asupra acestor organizații, românii în frunte cu cnezii și voievozii lor, erau supuși la obligații militare față de castelanii cetăților regale sau față de stăpânul feudal, laic ori ecleziastic, pe domeniile cărora se aflau. Slujbele la cetăți și în oaste pe care le făceau, alături de atribuțiile lor administrativ-fiscale, ba chiar mai mult decât acestea, au favorizat ascensiunea socială a cnezilor și voievozilor. În sec. XIV-XV, pentru merite câștigate în paza granițelor Transilvaniei, în luptele cu tătarii și turcii sau pentru

³⁴ *Documenta Valachorum*, p. 267 (anul 1376), p. 442 (anul 1393).

colaborarea cu puterea regală împotriva cnezilor și voievozilor răzvrățiți, mulți dintre ei – mai cu seamă în Maramureș, Hunedoara, Banat – au obținut de la rege, de la voievodul Transilvaniei sau de la banul Severinului danii care i-au apropiat de feudalii maghiari; îndatoririle lor militare au ajuns să fie asimilate cu ale nobilimii.

La sfârșitul veacului XIV și începutul celui următor moșiile cnezilor înnobilați erau grevate de obligația de a servi, în caz de război, în oastea regală cu o „lance”. „Lancea” era unitate tactică – cunoscută și în țările apusene – cuprinzând un cavaler (călărețul greu înarmat, înzestrat cu lance, care purta și o flamură), împreună cu suita sa formată din mai mulți inși, care însă contau de fapt ca un singur luptător³⁵.

În organizarea militară a Transilvaniei un rol însemnat aveau – după cum s-a văzut – și secuii, care mergeau la oaste sub comanda comitelui lor, luptând de obicei în avangarda sau ariergarda armatei regale. Când voievodul Transilvaniei deținea și această dregătorie, cetele secuiești se găseau sub conducerea sa directă.

Sașii au jucat un rol militar mai redus. Prin privilegiul din 1224 ei erau obligați să trimită un număr mic de ostași în expedițiile regale: 500 în țară, 100 dacă regele însuși conducea expediția peste graniță și 50 dacă oastea era comandată de un locțiitor al său.

Pe temeiul privilegiilor obținute în sec. XIII sau la începutul celui următor, orașele Satu Mare, Dej, Cluj – în care se găseau „oaspeți” germani din afara teritoriului de așezare masivă săsească – erau datoare să trimită în armata regească un număr cu totul mic de ostași. Din timpul lui Ludovic I se obișnuia răscumpărarea obligațiilor de oaste ale orașelor: din 1378 Clujul plătea vistieriei regale 200 de florini în anii când se pornea o expediție. Sigismund a mărit din an în an dările orașelor pentru cheltuieli militare³⁶.

De la sfârșitul sec. XIV expansiunea otomană amenințând din ce în ce mai mult statul ungar, Sigismund a trebuit să adopte o strategie defensivă bazată pe cetățile dunărene din părțile sud-estice. În 1405 s-a hotărât ca orașele să se înconjoare cu ziduri. Pe de altă parte, după dezastrul de la Nicopole, dându-și seama de incapacitatea învechitei organizații militare a nobilimii, care de altfel încerca să se sustragă de la obligațiile sale ostășești, Sigismund a încercat s-o completeze, voind să impună nobilimii trimiterea sub arme a unei părți din iobăgime, în raport cu mărimea proprietății feudale. Ca urmare, el a obținut de la dieta din Timișoara în 1397 hotărârea ca să se echipeze câte un arcaș de fiecare număr de 20 de iobagi.

Dintre măsurile ulterioare de organizare militară, amintim proiectul elaborat de același rege și sfetnicii săi în 1433, potrivit căruia la luptele împotriva turcilor trebuiau să participe și forțele militare din Transilvania și comitatele apusene. În cazul când oastea ar fi trebuit să meargă spre părțile bănățene, luau parte și trupe ale episcopilor de Oradea și Cenad, ale comitatelor Timiș, Caraș, Torontal, Arad, Zarand, precum și „românii, filistenii (iasii) și cumanii”³⁷. În 1435 Sigismund cerea înarmarea unui arcaș călare de fiecare număr de 33 de iobagi³⁸. Această măsură nu s-a înfăptuit însă din cauza opoziției feudaliilor, care se temeau desigur ca armele date în mâinile iobagilor să nu fie

³⁵ Pesty, *Szörényi básnság es Szörény vármegye*, III, p. 11, Mihalyi, *Diplome murani regene*, p. 186; Zimmermann-Werner-Müller, *Urkundenbuch*, III, 149.

³⁶ *Ibidem* II, p. 494-495.

³⁷ M.G. Kovachich, *Supplementum ad vestigia comitorum*, I, p. 432-433, 446-447.

³⁸ *Corsus juris Hung.* (I), p. 246.

întoarse împotriva lor și să nu li se scadă veniturile prin echiparea și plecarea acestora la oaste.

Puterea centrală căuta să facă față situației militare critice și prin angajarea de mercenari. Aceștia apar în număr mai mare încă din timpul expedițiilor lui Ludovic I în Italia, pe la mijlocul veacului XIV. Poate și sub influența victoriilor engleze din războiul de o sută de ani, menționatul rege instalează arbaletieri englezi în noua cetate (castel) de la Bran, ridicată în ultimii ani ai stăpânirii sale³⁹. Era vorba de mercenari înarmați cu arbalete, adică arcuri grele, cu care se putea trage mai departe decât cu arcurile simple. Numărul lefegiilor străini crește sub Sigismund, care trimite asemenea trupe și în ajutorul domnilor Țării Românești, Mircea cel Bătrân și Dan II. Stibor, voievodul Transilvaniei, Nicolae Perényi, banul Severinului, aveau, de asemenea, în oștile lor mercenari⁴⁰.

Către mijlocul sec. XV începeau să se răspândească armele de foc, mai întâi sub formă de tunuri rudimentare (bombarde) de fontă sau aramă, cu ghiulele de piatră sau de fier. Bombardele și armele de foc manuale au jucat un rol relativ redus chiar și în luptele lui Iancu de Hunedoara, un rol mult mai redus decât carele de luptă, adoptate de la husiți. O mare parte a armamentului era produs în Transilvania, Brașovul și Sibiul având armurieri vestiți, care lucrau și pentru Țara Românească și Moldova.

În organizarea militară un loc de seamă dețineau, firește, și cetățile din interiorul și de la marginile țării. Dintre acestea în veacurile XIII-XV mai importante erau: Chioar, Unguraș, Ciceu, Cetatea de Baltă, Feldioara, Bran, Codlea, Rupea, Râșnov, Tâlmaci, Deva, Hunedoara, Piatra Craivii, Soimuș. Orașele înconjurate cu ziduri și bisericile fortificate („biserici-cetăți”) aveau, de asemenea un rol însemnat. Apărarea orașelor era încredințată breslelor.

Organizarea bisericească. Biserica continua în sec. XIV-XV, să joace un rol deosebit de important în societatea feudală a Transilvaniei, menținând mai departe justificarea ideologică a exploatării, strângând și mai mult alianța ierarhiei sale cu clasele posedante și izbutind să-și păstreze în bună parte poziția dominantă asupra culturii scrise.

Biserica ortodoxă a populației autohtone din Transilvania a contribuit – după cum se știe – la perpetuarea, în conștiința epocii, a conștiinței de neam a românilor transilvăneni și la întărirea legăturilor frățești cu restul comunității românești de la miazăzi și răsărit de Carpați, precum și cu celelalte popoare ce aparțineau sferei de cultură bizantino-slavă.

Informația istorică cunoscută e relativ săracă cu privire la organizarea bisericească a românilor din Transilvania, totuși sunt amintite biserici și mănăstiri românești, unele mai vechi decât veacul XIV sau din acesta, în părțile hunedorene (la Densuș, Strei, Strei-Sângiorgiu, Gurasada, Ostrov, Sântămăria-Orlea, Prislop etc.), în Țara Făgărașului (la Scorei), în Țara Bârsei (Scheii Brașovului), la Sântana de Mureș, apoi în Maramureș (la Cuhea, Giulești, Peri etc.). Din sec. XV se pomenesc în comitatul Zarand (la Criscior, Ribîța); de asemenea, în părțile hunedorene (la Râu-Bărbat).

³⁹ Ioh. De Thurócz, *Chronica Hungarorum*, partea a III-a, cap. 38, ed. Schwandtner, *Scriptores rerum Hung.*, Viena, 1746, I, p. 193.

⁴⁰ Zimmermann-Werner-Müller, *Urkundenbuch*, III, p. 149.

Tot din veacurile XIV-XV sunt atestați cu numele preoți și chiar protopopi în mijlocul populației românești. Lăcașurile și fețele ei bisericești nu puteau fi sfințite decât de episcopi ortodocși, la început de cei de la sud și est de Carpați – despre care se face o amintire vagă în sec. XIII -, iar după înființarea mitropoliilor în Țara Românească și în Moldova, adică de prin a doua jumătate a sec. XIV, de către pomenitele mitropolii. Aceasta cel puțin în parte, deoarece românii maramureșeni se vor fi aflat – ca de altfel și cei din Moldova, înainte de epoca menționată – sub dependența mitropoliei de Halici, centrul ortodox cel mai apropiat de ei până atunci. În 1391 mănăstirea din Peri, ctitorie a Dragoșeștilor, a devenit o „stavropighie” subordonată nemijlocit patriarhiei din Constantinopol, obținând, sub patronatul lor, o jurisdicție aproape episcopală nu numai asupra ortodocșilor din Maramureș, dar și a celor din alte ținuturi învecinate, din nord-vestul Transilvaniei⁴¹.

Papalitatea și regalitatea maghiară desfășurau o intensă propagandă pentru convertirea românilor „schismatici” la catolicism, recurgând uneori și la măsuri de prigoană (în 1366, 1428). În legătură tot cu asemenea măsuri, se cunoaște numele celui dintâi episcop ortodox, Ioan din Caffa (Crimeea), care, ajuns în Transilvania în împrejurări necunoscute, apare în lumina izvoarelor în 1456, între românii hunedoreni și bănățeni⁴². E pomenit apoi Macarie, episcop „titular” (adică doar cu numele) de Halici, trecut la unire cu biserica Romei, care, prin anii 1460, căuta să păstorească peste românii din Transilvania. Spre finele aceluiași secol și până în prima jumătate a celui următor se face amintire despre câțiva vlădici avându-și reședința la Feleac, lângă Cluj; biserica din Feleac a fost zidită probabil cu ajutorul domnului Moldovei, Ștefan cel Mare, după cum tot cam în aceeași vreme, în 1495, biserica din Șcheii Brașovului a fost refăcută cu sprijinul domnului Țării Românești, Vlad Călugărul.

Informația e mai bogată pentru organizarea bisericii catolice, căreia îi aparțineau ungerii, secuii și sașii. Episcopia (dieceza) zisă a „Transilvaniei” (cu reședința la Alba Iulia), precum și cea a Orăzii și cea a Cenadului, întemeiate – cum s-a văzut – în veacul XI, erau subordonate, din veacul XII, arhiepiscopiei de Calocsa (Kalocsa). O parte a organizațiilor bisericești săsești: prepozitura Sibiului și „decanatul” Bârsei, se aflau sub dependența arhiepiscopiei de Strigoniu (Esztergom) dar jurisdicția duhovnicească asupra lor era revendicată uneori și de episcopia Milcoviei, care avea însă – după cum se știe – o localizare geografică imprecisă și o existență mai mult nominală. Pentru apartenența bisericească a coloniștilor sași și maghiari din Maramureș episcopia Transilvaniei se găseau în conflict cu cei de Agria (Eger) care au reușit din sec. XIV să-și exercite efectiv autoritatea în regiunea contestată. Tot sub jurisdicția spirituală a Agriei se aflau catolicii din Zarand.

Episcopiiile catolice, se subîmpărțeau în „arhidiaconate” (= protopopia), care cuprindeau, la rândul lor, „plebaniile” (= parohiile), adică comunitățile de credincioși. Plebaniile săsești erau grupate în „decanate” sau, cu un alt termen, „capitluri”⁴³. În timp ce câteva decanate – printre care cel de Sibiu și cel de Bârsa – atârnuau de arhiepiscopia Strigoniului, marea lor majoritate – între ele și decanatul de Bistrița – erau subordonate

⁴¹ Hurmuzaki-Iorga, XIV/1, p. 13-15.

⁴² Waddingus, *Annales Minorum*, XII, p. 366-368.

⁴³ *Documente*, C, veac, XIV, vol. I, p.93-94 ; 104-105, 107, etc. ; vol. III, p. 41-253 (socoteli de dijme, care oglindesc și elemente ale organizării bisericești).

episcopiei Transilvaniei, prin mijlocirea unor arhidiaconi, membri ai capitlului episcopal. „Capitulurile episcopale” erau colegiile de canonici, care, pe lângă alte atribuții, îi ajutau pe episcopi în administrarea diecezelor. Tot ele alegeau pe episcopi, până la mijlocul sec. XIV; apoi aceștia erau numiți sau propuși de rege și, în orice caz, trebuiau să fie confirmați de papă. La Arad exista însă un „capitlu colegial” (neepiscopal), depinzând direct de arhiepiscopia Strigoniului. Capitlurile săsești aveau dese neînțelegeri cu episcopii și arhidiaconii pentru împărțirea dijmelor ecleziastice, la care era supusă populația catolică, și manifestau tendințe de autonomie, care se adăugau la năzuințele similare ale scaunelor și districtelor săsești pe tărâm politic. Prepozitura Sibiului (care în afară de decanatul de Sibiu, mai cuprindea, în aceea vreme, alte două decanate), a fost desființată în 1424⁴⁴.

Alături de clerul mirean catolic, era numeros – și în această perioadă – cel călugăresc. Pe lângă mănăstirile („conventurile”) de mai înainte ale benedictinilor (dintre care cea mai însemnată era și acum Cluj-Mănăstur), cistercienilor, premonstratensilor, în veacurile XIII-XIV franciscanii și dominicanii s-au stabilit aproape în toate orașele. De asemenea, au apărut și mănăstiri de călugărițe ale acestor două ordine, care, ca și ordinul ospitalierilor, întrețineau aziluri. De amintit încă ordinul augustinilor și acela al paulinilor.

Membrii clerului superior se recrutau de cele mai multe ori din rândurile nobilimii, împărțind îngâmfarea, silnicia, lăcomia de bunuri materiale a mediului social din care proveneau. În această privință, e grăitor, printre altele, exemplul lui Gheorghe Lépes, episcopul Transilvaniei, din timpul răscoalei de la Bobâlna. Episcopii sau prepoziții stăteau mai mult la curtea regală, ca sftnici, lăsând în grija unor locțiitori funcțiile lor bisericesti, bucurându-se doar de veniturile acestora, ca o salarizare a serviciilor lumești, politice, pe care le îndeplineau.

Cu toate scăderile ce se pot constata în viața instituțiilor bisericesti din Transilvania, nu trebuie să scape din vedere activitățile culturale (învățământul, preocupările literar științifice și artistice, cele scripturistico-juridice sub forma locurilor de adevărire etc.), care continuau să se desfășoare și chiar să se intensifice, deși sub veșmânt religios, în cadrul lor. În sfârșit, trebuie ținut seama și de faptul că din ecleziastici se recruta încă, în cea mai mare parte, pătura intelectuală a Transilvaniei în acea perioadă.

Omiteri și completări la bibliografia din Istoria României, II, București, 1962, p. 282-283 (în legătură cu contribuția mea pentru o nouă ediție).

⁴⁴ Zimmermann-Gündisch, *Urkundenbuch*, IV, p. 217-220.

De omis din II. Izvoare:

Chalcocondil ...

Quellen zur Gesch.Siebenbürgens ...

De adăugat la XI. Izvoare:

Csánki D., *Magyarország történeti földrajza a Hunydiak korában*, vol. V, Budapesta, 1913.

Documenta Romaniae Historia, C, Transilvania, vol. I, București, 1977.

Waddingus L., *Annales Minorum*, vol. XII, Quaracchi, 1932.

La III. Lucrări generale:

Studii de istorie a naționalității germane și a înfrățirii ei cu națiunea română, vol. I, București, 1976.

La IV. Lucrări speciale:

Bunea, A., *Ierarchia românilor din Ardeal și Ungaria*, Blaj, 1904.

Bunytay, V., *A várady püspökség története*, vol. II, III, Oradea, 1883, 1884.

Hóman, S., *A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert karában*, Budapesta, 1921.

Istoria bisericii române, vol. I, București, 1957.

Istvani G., *A generalis congregatio*, în *Levéltári Közleményes*, XVII-XIX, Budapesta, 1939-1941.

SCHITUL MAICILOR DIN BUCUREȘTI

MEMORIU ISTORIC*

PETRE Ș. NĂSTUREL

*Această lucrare veche o închin vechiului meu prieten,
Constantin Bălan la împlinirea a 75 de ani de la naștere.*

Vara era în toi și viile de pe dealurile Bucureștilor se lăsau în voia soarelui care le cocea strugurii, când o călugăriță, maica Tatiana Hagi Dina, cumpără de la chir Cosma, igumenul sfintei mănăstiri Găiseni „4 pogoane cu livele de pomi și 5 răzoare de vie”¹, ca să clădească un schit nou „întru cinstea sfintei Buni Vestiri”². Locul, al cărui preț se ridica la 35 de taleri noi³, se afla în apropierea bisericii Albe a Postăvarilor, cam între mănăstirea nouă a răposatului mitropolit chir Antim Ivireanul, cel înecat de turci, și dealul mănăstirii Mihai Vodă. Cumpărarea se încheie la 27 iulie 1726. *Monahia* Tatiana știa că acum poate stăpâni această bucată de loc „cu bună pace de către tot neamul” părintelui Cosma. Fără zăbavă se apucă să înalțe din temelie un schituleț. Pisania bisericii de acolo arată că la 1 octombrie, în același an, sfântul lăcaș era gata, împodobit pe dinăuntru și pe dinafară și având chilii pentru locuința călugărițelor⁴.

Această pisanie ne mai păstrează cam tot ceea ce știm despre ctitora schitului. De neamul ei, era rusoaică. I se spunea Hagi Dina, în mirenie, pe semne pentru că mersese cândva de se închinase la Ierusalim. La botez însă primise numele de Tatiana iar, când se călugări, ea și-l schimbă în Timotea. Robită nu știm cu ce prilej, cu siguranță de către turci, Hagi Dina, „după mântuirea ei din robie”⁵ hotărî să întemeieze un schit la marginea orașului București. Acest schit ființează și astăzi. Numele lui de Hagi Dina parcă doar istoricii îl mai cunosc: obișnuit i se spune „Schitul Maicilor”.

Ctitora schitului fu ajutată de jupâneasa Smaranda. Pashali, vel căpitan za seimeni, fu ispravnicul lucrărilor⁶.

---

*Arhiva Institutului Național Al Monumentelor Istorice (I.N.M.I), Fondul Direcția Monumentelor Istorice (D.M.I.), Dosar Nr. 1838, Filele 57-69.

¹ Zapisul e publicat de Stoica Nicolaescu, *Schitul Maicilor din București, metohul mănăstirii Țigănești*, Gazeta Municipală, IX, 1940, nr. 433, p. 1.

² Vezi pisania bisericii, publicată de Henri Stahl, *Bucureștii ce se duc*, ed. a 2-a, București, 1935, p. 129 (după transcrierea făcută de Em. Vîrtosu). Are însă o greșeală de tipar (« aci Tatieni » în loc de agi -Tatieni), copiată întocmai de St. Nicolaescu, *art.cit.*, deși nu pomenește de cartea lui Stahl.

³ Vezi nota 1.

⁴ Vezi nota 2.

⁵ După pisania bisericii.

⁶ Potrivit pisaniei.

Cine era această Smaranda? Domn Țării Românești era pe acea vreme Măria Sa Nicolae Alexandru Vodă Mavrocordat, un fanariot luminat, însuși ctitorul minunatei mănăstiri Văcărești, podoaba arhitecturii muntenești din veacul al XVIII-lea. A treia lui soție se chema Smaranda Panaiotachi⁷. Pomelnicul bisericii, înnoit la 1896, păstrează pe lângă numele lui Nicolae Vodă, pe acela al Smarandei Doamna. Amândoi sunt zugrăviți printre ctitorii bisericii.

Totuși nu este cu puțință ca într-o pisanie să i se fi spus Doamnei Țării „jupâneasa Smaranda”. Prin urmare, sprijinitorul maichii Timotea ne rămâne necunoscută.

Cu toate acestea faptul că însuși căpitanul seimenilor, cu alte cuvinte căpetenia străjii domnești, Pashali, a fost ispravnicul lucrărilor, este un semn că schitul s-a bucurat încă de la bun început de sprijinul domnesc.

Și într-adevăr, printre hrisoavele schitului, se păstrează două de la Nicolae Mavrocordat. Astfel, porunca lui din 22 iunie 1728 dă schitului să stăpânească 300 stânjeni „din moșia domnească ce iaste în marginea orașului București despre Podul Calicilor de supra” ..., „și să fie moșie stătătoare și neclătită și să-și ia venitul ori din ce s-ar afla pe această moșie, pentru că m-am milostivit domnia mea de am dat la sfântul Schit acești stânjeni de moșie ce scrie mai sus ca să-i fie de întărire și maicilor călugărițe de hrană și ca să pomenească numele domniei mele și al părinților domniei mele pururi la sfântul jirtvelnic”⁸.

Această danie (care nu exclude și alte binefaceri înaintea ei din partea voievodului) îndreptățește trecerea lui Nicolae Mavrocordat și cu doamna-i printre ctitori.

Nu trecuse un an și, la 27 aprilie 1729, același domnitor dădu schitului un hrisov⁹, scris foarte frumos și împodobit cu chipul arhanghelului Gavril într-un colț și al Maicii Domnului în celălalt, iar la mijloc cu stemele Moldovei și Țării Românești. „... De vreme ce monahia Timothia care să numește Hagi Dina avându dumnezeiască râvnă din osteneala ei au înălțat o biserică de piatră din temelie în orașul domniei mele Bucureștii, întru cinstea Bunii Vestiri a Prea Sfinții Dumnezeu Născătorii și Pururea Fecioarii Mariei și o au înfrumosițat-o pe dinlăuntru și pe dinafară cu toate cuvioasile podoabe și o au înconjurat-o cu zid și cu chilii împrejur precum să veade”..., voievodul hotărăște „... să ajutorim pre această sfântă biserică” și îi dă „din mila ce ne-au miluit milostivul Dumnezeu” următoarele mili pe care le vom înșira sistematic:

1. 300 stânjeni de moșie “din moșia domnească după marginea târgului București despre Giurgiov (=Giurgiu), însă din hotarul moșiei mănăstirii Văcărești”.
2. 3 sălașe de țigani.
3. câte 100 de taleri pe an de la cămara domnească la vremea praznicului bisericii (Buna Vestire).
4. câte 20 de bolovani de sare de la ocne.
5. bucatele bisericii să fie în pace și iertare, însă de văcărit vite treizeci; de oerit oi 200; „de dijmărit stupi i rămători litre câte va avea și vinul cât va face de vinăriciu”; de pogonărit pogoane 15.

⁷ I.C. Filitti, *Arhiva Gheorghe Grigore Cantacuzino*, București, 1919: tabelul genealogic al Mavrocordaților.

⁸ St. Nicolaescu, *art.cit.*, nr. 433, f. 1.

⁹ Id., *art.cit.*, nr. 433, f. 2.

6. schitul va avea 2 preoți „pentru paza și slujba sfintii biserici” și scutiți de birul preoțesc și de poclonul mitropolitului.
7. o pivniță în București, cu cârciumarul ei, scutită de fumărit, cămănărit, vamă și vin domnesc; cârciumarul ei, pus pentru vânzarea bunurilor bisericii, este iertat „de toate dăjdiile și orânduialile oricâte ar eși peste an în târg”.
8. schitul să țină liude 20, oameni streini, care vor fi iertați de toate dăjdiile.
9. un măjar care „să fie de treaba peștelui sărat” și care să fie iertat și el de toate dăjdiile.
10. o băcănie în târgul București, iertată de fumărit, schimb, răși și covoare iar băcanul să fie iertat de toate dăjdiile.

Vom arăta mai jos că hrisoavele altor voievozi au schimbat pe alocuri unele din milele date schitului de către Mavrocordat.

Spusele pisaniei că existau biserica și chiliile sunt întărite de hrisovul lui Mavrocordat. Din el mai reiese că între 1 octombrie 1726 și 27 aprilie 1729 se mai făcuse și împrumuirea schitului.

Vrednic de a fi luat în seamă este faptul că Hagi Dina, ajunsă maica Timotea, nu a fost așezată stareță peste maicile din schitul său, cel puțin la început.

Astfel, când lucrările de ridicare a schitului erau în toi, la 5 septembrie 1726 (aproape o lună înainte de sfârșirea bisericii), monahia Magdalina, soacra popii Stanciului de la biserica Tuturor Sfinților din București, dăruiește „schitului cel nou și maicăi Anastasia starița”, 5 pogoane de vie lucrată cu struguri cu tot în dealul Neagovanilor, ca să i se scrie numele la pomelnic. Dania o face cu voia fiicei sale, Ilinca și a ginerelui său, popa Stanciu. Drept despăgubire a cheltuielii depuse pentru a se lucra via, monahia Magdalina, primi 10 taleri¹⁰. Ea trebuie să fi fost una din călugărițele noii obști de abia încheiate.

Nu știm când a murit Hagi Dina. Se păstrează însă mai multe documente (din 1728, 1729 și 1731), care pomenesc când de „maica Hagi-Dina”, când de “maica monahia Timotea Hagi Dina” sau de “maica Agi-Dina” și de „monahia Timothiia ce s-au numit Hagi Dina”. Aceste documente arată roadele trudei monahiei acesteia pentru înflorirea ctitoriei sale.

La 25 martie 1728 bunăoară, Safta Popeasca, văduva lui Iordache vornicul Popescul, dădea 8 pogoane de vie din dealul Bozianilor „sfintei biserici a sfinții sale” maicăi Hagi Dina, „ca să fie dă pomenirea noastră și a părinților noștri”. Martori la scrierea zapisului au fost Rafail monahul și Stanca spătăreasa¹¹.

Pe la sfârșitul aceluiași an, și anume la 13 noiembrie, marele clucer Barbu Merișanul și cu nepotul său, Radu Brezoianul „care au ținut pă nepoată mea, Badestina, fata sorori-mea Maricăi clucereasa Preoteasă”, ținând seama că la moartea ei, Badestina a lăsat „8 pogoane de vie, cu locul de supt iale și cu locul ce este sterpu, dă la deal și dă la vale”... „care vii sunt în dealul Bozianilor, fiind dă zăstre ale surorii mea, Maricăi clucereasa, ca să să dea pentru sufletul ei și al părinților”, le închină „să le stăpânească cu bună pace atât sfinția sa maica Timothea, cât și în urma sfinției sale, oricine ar rămânea năstavnîc sfintei mănăstiri¹²”.

¹⁰ Id., *art.cit.*, nr. 437, f. 1.

¹¹ Id., *art.cit.*, nr. 437, f. 1.

¹² Id., *art.cit.*, nr. 437, f. 1.

Întâlnirea dealului Bozianilor în amândouă aceste zapise dovedește că maica Timotea știa cum să înduplece rudele aceluia care dădea un pământ vreunde, ca să capete alte părți de moșie care să rotunjească dania cea dintâi.

Și într-adevăr, același lucru se întâmplă la 27 martie 1729 când Sima, ginerele igumenului Cosma de la Găiseni (de la care Hagi Dina cumpărase, cum am văzut, locul pe care își clădi îndată schitul), vându cu 4 taleri maicii Hagi Dina 3 răzoare de vie părăsită, cu pomet cu casă pe dealul lui Mihai Vodă din București, „alătura cu via care a cumpărat-o de la socru meu, de au făcut mănăstirea acolea”. Zapisul precizează, potrivit obiceiului, că vânzarea este făcută cu știrea tuturor moștenitorilor, „care să vor iscăli mai în jos”. Astfel întâlnim în josul zapisului numele lui „Radu loğofăt Brezoianu martor”, adică al însuși soțului răposatei Badestina de adineauri¹³.

Dar daniile dobândite de harnica maică Timotea pentru ctitoria sa nu se opresc aici. Jupâneasa Ancuța, fata marelui spătar și ctitor de lăcașuri sfinte Mihai Cantacuzino (fratele lui Șerban Vodă) și văduva lui Chircă Rudeanu vel sluger închină la 13 august 1729, din moșiile tatălui său „moșia Neguciul din sus de Copăceni sfântului schit cu tot hotarul ei ot sud Vlașca, care cuprinde apa Argeșului cu vad de moară în Argeș, moșii de câmp și de pădure și aleasă hotărâtă, ca să fie sfântului schit de ajutor și de folos și a tot neamului nostru vecinică pomenire”, precum și un sălaș de țigani¹⁴.

Tot așa, la 10 decembrie 1729, cumnata Ancuței, Stanca comisoaia, „jupâneasa dumnealui răposatului Mihai Cantacuzino biv vel comis sin dumnealui răposatului Mihai Cantacuzino spătar” dă scrisoarea ei „sfântului schituleț” clădit din temelie de către maica Agi Dina „din mila mării sale domnului nostru Io Nicolae Alexandru Voievod”, adeverind totodată „cum că întru viața dumnealui răposatului soțului meu, Mihai Cantacuzino Costandin, venit-au sfinția sa maica Anastasia, starița sfântului schituleț ce a zis mai sus, fiind pă acea vreme stariță, de s-au rugat dumnealui soțului meu pentru o moșioară, ca să dea pentru pomenirea dumnealor sfântului schituleț, fiind lipsit de moșii”. Înduplecându-se, răposatul comis dădu atunci din moșiile rămase de la tatăl său moșia Neguciul din sus de Copăceni, dar moartea îl împiedică să-și facă scrisoarea de danie către schituleț. De aceea, văduva lui îi îndeplini dorința, punând strașnic blestem asupra rudelor lui de a îndrăzni ele să-i strice dania¹⁵.

Felul cum se vorbește în acest zapis despre maica Anastasia, stariță „pe acea vreme”, lasă să se înțeleagă că ea nu mai era în fruntea schitului în decembrie 1729. Ținând seamă că la sfârșitul zapisului lui Barbu Merișanu din 13 noiembrie 1728 se spune răspicat că via din dealul Bozianilor se închină maicii Timotea, iar în urma ei năstavnicul ce va fi atunci povățuitor schitului, dovedește că la acea dată năstavnicul, adică starița schitului, era însăși ctitora Hagi Dina. Pe semne că și la 25 martie 1728 închinarea altei părți din aceeași vie o găsi pe maica Timotea Hagi Dina în fruntea schitului său.

Credem că nu greșim când socotim că atunci când s-a clădit schitul (iulie-octombrie 1726), maica Timotea nu se simțea încă destul de coaptă în cele duhovnicești pentru a râvni să conducă o obște de maici. S-a pus deci sub povățuirea maicii Anastasia.

¹³ Id., *art.cit.*, nr. 437, f. 2.

¹⁴ Id., *art.cit.*, nr. 433, f. 2 (vezi și I.C. Filitti, *op.cit.*, tabelul genealogic al Cantacuzinilor).

¹⁵ Id., *art.cit.*, nr. 437, f. 2.

Curând după aceea însă, adică între 5 septembrie 1726 și cel târziu 13 noiembrie 1728, înaltele fețe ale Bisericii o socotiră vrednică să fie ea stăriță ctitoriei sale¹⁶.

Nu putem trece cu vederea cuvântul „schituleț”, așa cum Stanca comisoaia îi spune noului schit. Nu am găsit nici un act din care să reiasă numărul maicilor care se nevoiau în acest sfânt locaș. Biserica, nu prea mare, arată că nu a fost făcută pentru multe călugărițe. La început a fost desigur un „schituleț”, cu puține maici.

La 1791, planul Bucureștilor al lui Ernst și al lui Purcel arată schitul înconjurat cu ziduri și clădiri de jur împrejur iar biserica cuprinde tot locul¹⁷. Dar pe planul lui Borroczyń din 1852 nu se mai văd, între altele, decât două case, dintre care cea care ființează încă și astăzi, paralelă cu latura de miazănoapte a bisericii¹⁸.

Documentele lămuresc aceste deosebiri; ele răspund întru totul de dezvoltarea și decăderea prin care a trecut schitul.

Astfel, între 1726 și 1729, schitul izbutise a se dezvolta. Hrisoavele arată că, pe lângă o moșie de 600 stânjeni în marginea Bucureștilor, schitul mai avea în târg o pivniță cu un cârciumar pentru vânzarea vinului din viile schitului; o băcănie și cu un băcan; niște argați al cărui număr a mers cel puțin de la 20 în 1729 la 5 în 1752 și la 10 în 1798; un măjar care purta de grijă peștelui sărat cu care maicile se hrăneau; cel puțin 30 vite mari și 200 de oi, fără a mai vorbi de moșia Neguciul în Vlașca (poate chiar și de altele vândute cândva) și de obișnuitele danii de tot felul pe care credincioșii le făceau mereu sfântului schit și măicuțelor de acolo.

Cu toate acestea schitul se lupta mereu, mai la fiecare domnie, ca să i se întărească mai departe scutirile și să capete altele. Greutățile fiscale ale epocii fanariote de apăsătoare stoarcere turcească se răsfrâng însă din plin în aceste hrisoave.

Deși s-au pierdut cele două hrisoave ale lui Grigore Vodă Ghica (1733-1735 și 1748-1752) și hrisovul din 12 martie 1797 al lui Alexandru Ipsilanti, totuși din câte s-au păstrat reiese limpede străduința schitului pentru a-și păstra sau chiar pentru a-și dobândi din nou milele hărăzite de trecătorii voievozi care val vârtej se perindau în scaunul Țării Românești. La nevoie s-au și falsificat documente^{18bis}.

În afară de hrisovul mare din 27 aprilie 1729 al lui Nicolae Alexandru Mavrocordat¹⁹ (care-i zugrăvit ca ctitor în biserica schitului), cunoaștem hrisovul lui Mihai Racoviță²⁰ (10 mai 1731); al lui Matei Ghica (4 dec. 1752) care amintește și de 2 hrisoave ale tatălui său, Grigore Vodă²¹; al lui Constantin Racoviță²² (15 februarie 1755)

¹⁶ Notăm că tot în acest răstimp se întâmplă moartea comisului Mihai Cantacuzino, știre vagă dar mai precisă totuși decât a lui Filitti, *op.cit.* (genealogia Cantacuzinilor), care îi pune data încetării din viață după 1722. Nu cunoaștem lista starețelor schitului Hagi Dina. În afară de Anastasia și de Hagi-Dina-Timotea, se știe că la 1791 era stareță o maică Magdalina (vezi mai departe hrisovul din acel an).

¹⁷ Publicate de G.D Florescu, *Din Vechiul București*, București, 1935 (la pag. 35 câteva date istorice despre schitul Hagi Dina : data când s-a clădit e însă greșit redată, iar nicăieri în documente Hagi Dina nu poartă numele de Chiriachi).

¹⁸ *Planul Bukureștului ridicat de Rudolf Artur Borroczyń*, București, 1852 (vezi coloana E 4), la biblioteca Academiei, H1642 – DXLVI. Planul manuscris tot acolo: ne interesează planșa H1807 – DLIV nr. 48.

^{18bis} Hrisovul din 27 aprilie 1729 arată falsificări de cifre la unele mili.

¹⁹ Vezi mai sus nota 9.

²⁰ St. Nicolaescu, *art.cit.*, nr. 437, f. 2.

²¹ Arhivele Statului București, *Mănăsirea Țigănești*, XXI/3.

și al lui Constantin Gheorghe Hangerli (9 iun. 1798 care pomenește de acela al lui Alexandru Ipsilanti din 12 martie 1797²³).

Din cercetarea schimbărilor mai de seamă ale acestor hrisoave față de acela al lui Mavrocordat se desprind următoarele constatări. În loc de 100 taleri cât primea schitul la 1729, se dădeau numai 60 de taleri la 1731 și 1755, iar la 1798 numărul lor scăzuse la 50. La 1798 cei 20 bolovani de sare se urcară la 50 de bolovani. Pe când schitul se bucura din 1729 de scutire de toate dăjdiile pentru 20 de oameni, hrisovul din 1752 o mărgini la 5 liude, la 1798 scutirile privesc 10 argați și păstori. Celelalte scutiri din hrisovul lui Mavrocordat par a se fi păstrat mai departe, deși uneori unele nu se mai pomenesc, mai ales sub domnia lui Matei Ghica.

Ca orice stăpânitor de pământ, schitul Hagi Dina a purtat pâri cu vecinii săi. Sunt multe hârtii vechi care povestesc pe larg de certurile aprige dintre schit și mănăstirea Văcărești pentru moșia domnească. Nu-i locul ca să le istorisim; ne mulțumim doar a însemna că au câștigat maicile²⁴. De asemeni cu mănăstirea Radu Vodă a cărei moșie Lupeștii era în hotar cu moșia schitului²⁵.

Darurile de tot felul ale credincioșilor, precum și cumpărături mănoase îmbogățeau schitul puțin câte puțin. Astfel, la 1 august 1772, schitul cumpără o moară de la Ioan Ghergăneanu și de la Stan Moraru²⁶. La 1776, iulie 9, Constandin Bărsescul, episcopul averii răposatului popa Sandul ot Boșani, dădu schitului Hagi Dinii un vad de moară²⁷. La 1 iunie 1847 Safta pităreasa îi lăsa, după moartea ei, o casă cu patru odăi²⁸.

Un alt binefăcător al sfântului locaș a fost originalul fanariot Nicolae Vodă Mavrogheni. Acesta, la 28 februarie 1787, înduioșându-se de „gerurile strașnice în vreme de iarnă” ce bântuiesc țara, hotărî ca, „cu a noastră cheltuială, să facem la toate aceste sfinte biserici, ce s-au numit mai jos, din orașu domnii mele, Bucureștii, câte o sobă, cu care să să facă oareșcare căldură înăuntru bisericilor, la vremi dă răceli iarna, când să slujăscu sfintele leturghii, să poată fieșcare creștin sta dă a-ș face rugăciunea și închinăciunea, fără a pătimi și a să sacatifiși dă iuțimea gerului, cum și preoți asemenea”. Printre aceste biserici bucureștene, șaisprezece la număr, a fost și biserica de la „Schitu Maicilor”²⁹.

Anul 1805 aduce o schimbare cu totul deosebită în viața schitului: este închinat metoh schitului Țigănești. Hrisovul din 7 iunie 1805 al lui Constantin Alexandru Ipsilanti, dat în acest scop, istorisește întâmplările care au silit pe mitropolitul Dositei să desfășureze schitul Turbați de lângă Snagov și să prefacă în metoh al Țigăneștilor schitul Hagii Dinii din București. Schitul Hagi Dina era la 1805 „împresurat” de mahalagii. Neavând o biserică de mir, ei se duceau la aceea a schitului, pricinuind astfel „nu puțină scandală” maicilor. Afară de aceasta, socoteala răposașilor ctitori rămânea strămutată,

²² Ibid., XX/ 4.

²³ Ibid., VI/ 3.

²⁴ Despre ele vorbesc mai ales următoarele documente de la Arhivele Statului din București, M-rea Țigănești, XXVI/ 1; XX/ 7; XCVII/ 2; XX/ 5; XX/ 6; XXVI/ 10, etc.

²⁵ Arhivele Statului București, M-rea Radu Vodă, 136/ 3.

²⁶ Ibid., M-rea Țigănești, XXIII/ 3.

²⁷ Ibid., XXIII/ 4.

²⁸ Ibid., XVIII/ 6.

²⁹ *Așezămintele brâncovenești. O sută de ani de la înființare (1838-1938)*. Volum documentar comemorativ întocmit de Emil și Ion Vîrtosu, București, 1938, p. 143-144 (nr. 186).

căci schitul fusese zidit „numai și numai pentru cei ce au viață singularnică”. Pentru a îndrepta această neorânduială, mitropolitul „au făcut o chibzuire ca aceasta, adică fiindcă schitul Țigănești de maici ce este supus duhovniceștii otcărnuiri a năstavnecului din Căldărușani și să află ca un ostrov încungiuurat de apă, și loc în laturi dăpărtat în pădure, unde s-au adunat și să adună înmulțindu-să din zi în zi săborul maicilor, înflorind și sporind în fapte bune, au găsit cu cale să să supue mai sus numitele dooă schituri Turbații adică și Hagi Dina cu toate acareturile lor mișcătoare și nemișcătoare la schitul Țigăneștii, mutându-se toate maicile dintr-amândooă la Țigănești, și biserica schitului Turbații să rămăe de mir pă seama satului de acolo, iar schitul Hagi Dina să rămăie ca un metoh schitului Țigănești ca, când să va găsi cu cale de către starița ot Țigănești, purtătoare de grijă înăuntru schitului, cum și dă a priimi în pază acolo la schit fămeile ce au prigoniri de judecată cu bărbații lor aici la mitropolie și până a li să da izbăvire judecării de la mitropolie să pun la opreală, cărora maici să li să orânduiască și hrana cea trebuincioasă pentru anu, cum și cealaltă cheltuială că va fi trebuincioasă, iar prisosul din tot venitul să meargă la Țigănești”. „Când să va întâmpla să vie vreo maică dă acolo aici la București, pentru trebuința sa sau pentru a schitului să nu să preumbe prin case mirenești, ci să meargă la metoh, orânduind o iconoamă cu dooă maici care să vor găsi cu cale de către starița obștii Țigănești³⁰.

Hrisovul lui Ipsilanti îl întăriră Ioan Vodă Caragea la 5 mai 1813 și Grigore Dimitrie Ghica la 27 octombrie 1824³¹. Bunurile schitului Hagi Dina trecând astfel împreună cu el pe seama Țigăneștilor, și pările cu mănăstirea Văcărești a trebuit să le poarte de acum înainte noua stareță, cea de la Țigănești.

Începea acum decăderea schitului. De aceea, la 1852, Borroczyn nu mai avea aproape nici o clădire de înregistrat în planul său³².

Odată schitul scoborât la treapta de metoh, credem că biserica lui a fost folosită mai departe de către mahalagiii care îi făcuseră atâta rău. Cel puțin așa înțelegem datele din catalogia bisericilor din București, întocmită în 1810³³. Se înseamnă într-însa că la biserica schitului Hagi Dinului (*sic!*) sunt 2 preoți „Constandin sin popa Ioan, 26 ani, bețiv, însurat... , fecior de preot...” și „Radu sin Ioan, 30 ani, bun, neglobit, însurat..., fecior de mirean”.

Pe Constantin îl hirotonisi în preoție arhiereul Sofronie de Vrața, „cu carte de preoție a mitropolitului Dositei la leat 1806, august 17”. Radu însă fu hirotonit de chir Dionisie al Sevastei, cu carte de preoție de la același mitropolit din 10 august 1807. Ambele hirotoniri s-au săvârșit în chiar biserica fostului schit. Se vede astfel că se păstra mai departe datina începută și întărită de hrisoavele domnești care hotărâseră ca la biserica Schitului Hagi Dinu să fie doi preoți. Credem că hotărârea mitropolitului din 1805 a pricinuit și înlocuirea preoților care slujeau atunci la schit, cu tinerii doi de mai sus.

Secularizarea averilor mănăstirești din 15 decembrie 1853 nu cruță metohul. Imobilul fu confiscat. „Numai în urma repetatelor stăruințe ale comitetului, Ministerul Cultelor, prin ordinul nr. 14530 din 19 mai 1864, convine să-l scoată dintre imobilele

³⁰ Hrisovul lui Constantin Ipsilanti din 7 iunie 1805. Arh. Stat., M-rea Țigănești, VI/ 4.

³¹ Ibid., VI/ 5 și 6.

³² Vezi nota 18.

³³ Alex. Lăpădatu, *Catagrafia bisericilor bucureștene la 1810*, în BOR, XXXI, 1907, p. 689-690.

puse la licitație și să-l restituie mănăstirii Țigănești”³⁴. Biserica însă fu afiliată parohiei Albă-Postăvari³⁵. La 1896 se făcură felurite lucrări la biserică³⁶. O pisanie zugrăvită în pronaos arată că „Acest sf. locaș s-a reparat și s-a preînnoit peste tot, zugrăvindându-se și pe dinăuntru, după cum se vede, la anul 1896 de către robii lui Dumnezeu Vasile Ioan închinat și soția sa, Elena V. Ioan închinată, Felonida schimonahia, soția răpaușatului Ioan Sebe...”

Numele lui Ioan Sebe se citește pe ușa de fier ce duce în pronaos. Tot el, pe semne, va fi adăugat și neplăcutul dgeamlâc de fier al pridvorului, chipul lui se găsește pictat în pronaos, pe peretele de miază-zi. Din zugrăveala cea veche, se pare că nu a mai rămas decât cea din pridvor, retușată însă cu nedibăcie. Tot atunci s-au stricat stâlpii de piatră dintre naos și pronaos.

Bănuim că aceste lucrări au dat prilej să se înlocuiască și tâmpla cu una în stil neo-gotic care aduce aminte pe aceea din biserică mare a mănăstirii Antim. Vrednice de luat în seamă sunt icoanele ei împărătești, rămase cu siguranță de la cea veche. Stilul lor le datează din veacul al XVIII-lea. Avem astfel un Sf. Nicolae, o Maica Domnului, un Hristos și icoana hramului (Buna Vestire) de mare valoare artistică: chipurile sfinților sunt deosebit de frumoase și mărețe. Păcat că icoanele Mântuitorului și Sfintei Fecioare au fost îmbrăcate în argint într-o epocă recentă: din punct de vedere artistic ele ar câștiga mult dacă li s-ar scoate aceste ferecături³⁷.

Din planul lui Borroczyński mai reiese un fapt foarte prețios pentru viitoarea restaurare a bisericii: un turnuleț lipit de peretele nord (vezi copia alăturată după planul lui Borroczyński).

Se mai știe că preotul Nicolae Sachelarie, stricând turlele bisericii, le înlocui prin cele de tablă vopsită în roșu care ființează și acum. Nu se știe însă în ce an³⁸. Aceste turle dau însă mult pitoresc gingașei biseriței.

Henri Stahl pomenește undeva că schitul avea în veacul trecut o poartă de intrare cu clopotniță³⁹.

La 1920, preotul D. Teodorescu a făcut reparații la biserică pe dinăuntru și pe dinafară și o mai înzeștră cu unele obiecte sfinte. Împrejmuirea, stricată în decursul celui dintâi război mondial fu refăcută⁴⁰.

La începutul anului 1926, stareța mănăstirii Țigănești căpătă de la patriarhul Miron Cristea casa din curtea fostului metoh. Consiliul parohial al parohiei Albă-Postăvari ne mai putându-se astfel folosi de casa aceea, renunță la biserică și ceru Patriarhiei ca și biserică să se înapoieze către mănăstirea Țigănești. Cu învoirea Patriarhiei biserică se dădu iarăși mănăstirii Țigănești pe data de 20 aprilie 1926⁴¹.

³⁴ Damian Stănoiu, *Mănăstirea Țigănești*, București, 1916, p. 13.

³⁵ Id., *op.cit.*, p. 17.

³⁶ Id., *op.cit.*, p. 24.

³⁷ Însemnăm de asemenea că ușile de lemn ale bisericii sunt cele de la 1726 (lucrături de lemn de o mare frumusețe) iar în colțul stâng al pronaosului, lângă stranele moderne, se află un jilț vechi, care trebuie să fie tot de atunci.

³⁸ D. Stănoiu, *op.cit.*, p. 24.

³⁹ H. Stahl, *op.cit.*, p. 127.

⁴⁰ D. Stănoiu, *op.cit.*, p. 24.

⁴¹ Id., *op.cit.*, p. 17.

Un iubitor al trecutului Bucureștilor scria aceste rânduri despre starea schitului în 1935: „Din vechea mănăstire au rămas doar, păzite de o singură călugăriță, 5 chilii pentru găzduirea călugărițelor în trecere prin oraș și a mai rămas o imensă bucătărie, transformată în grajd pentru calul briștei cu care stareța Țigăneștilor vine la oraș. Imensa grădină de odinioară a mănăstirii a fost parcelată... Cimitirul schitului a devenit grădină de zarzavat. Prin colțurile curții mai vezi, aruncate, crucile mormintelor celor de mult uitați”⁴².

La 1952 patriarhul Justinian a prefăcut de drept schitul Maicilor în paraclis patriarhal. De fapt însă, maicile de la Țigănești mai vin să locuiască în casa veche, de câte ori li se întâmplă să poposească în București⁴³.

N.B.

Această cercetare întocmită de mine când eram istoriograf principal al Direcției Monumentelor Istorice din CSAC, s-a regăsit în Arhiva Institutului Național al Monumentelor Istorice, fondul DMI, dosarul nr. 1838, filele 57-69, datorită sârguinței prietenești a D-lui Mihai Sorin Rădulescu, conf. univ. la Facultatea de Istorie din București.

O dăm la tipar așa cum am înjghebat-o în 1955 la rugămintea arhitectului Patriarhiei, răposatul arh. D. Ionescu-Berechet, însărcinat cu restaurarea. Se înțelege că, aflându-mă la Paris, nu am mijloacele de a o mai dezvolta. Iată totuși câteva date ce vor putea folosi altor cercetători.

Astfel, Maica Timotea – Tatiana Hagi - Dina îl avea de duhovnic pe arhierul Ioanichi, ctitorul mănăstirii Stavropoleos din București, vezi: protos. T. Marchiș, C. Bălan, D. Mohanu, Gh. Mănușu - Adameșteanu, *Stavropoleos. Ctitori - oameni, fapte*, [București, 2000], p. 27 și p. 57, n. 120. Nu întâmplător, credem, între biserica Stavropoleos și cea de la Schitul Maicilor, se văd anumite asemănări arhitectonice.

Despre Schitul Maicilor vezi și: N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București*, [București, 1961], p. 223, 224 și C.C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor*, București, 1979, p. 93, 103, 191, 207.

Privitor la prigonirea schitului, târât de la locul lui de întemeiere pe o depărtare de 245 metri „prin grija Bisericii și a Statului” sub dictatura ceaușistă, a se vedea volumul *Biserica Ortodoxă Română. Monografie - album*, București, 1987, p. 347, 357-358, și fotocopii, p. 347-349. Alte fotocopii (cea veselă și înflorită a schitului înainte de mutare, și alta unde biserica se vede gătită de clădiri moderne parcă gata să se năpustească asupra ei) în mișcătoarea carte a lui Jeanine Costescu, *Bucarest à la recherche de son âme. București, spații frânte*, Carouge Genève, [1991], p. 48-49.

Paris, 30.XII.2002

⁴² H. Stahl, *op.cit.*, p. 128.

⁴³ Informație orală pentru care îi mulțumim cucernicului preot Mihail Avramescu de la biserica Schitul Maicilor.

ADDENDA ET CORRIGENDA

1. *Un nou izvor despre persecuțiile religioase din Moldova.* Textul pe care doresc să-l semnalez a fost publicat în tălmăcire românească de către d-na M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru într-un loc mai rar frecventat de cercetători: ziarul „Ararat” (Serie nouă, an. XIII, nr. 1 (238), din 1-15 ianuarie 2002, p. 6). Este vorba de una din „micile cronici” armenesti, tipărite încă din 1957 la Erevan, dar ... rămasă necunoscută la noi. Cronica aceasta privește, la fel ca și cea a lui Minas din Tokhat – accesibilă încă mai demult – prigoana dezlănțuită de vodă Ștefan Rareș, în consens cu vârfurile ierarhiei eclesiastice ortodoxe și cu marii boieri din sfatul domnesc, în 16 august 1551, în primul rând contra armenilor din Moldova.

Ștefan vodă „era vlah de neam, de credință greacă și rege al orașului Suceava și al neamului vlah”. El „a convertit la credința sa o mie de familii armenesti de sub stăpânirea sa și le-a trecut pe toate la credința greacă” (= ortodoxă). Cine refuza convertirea era numai decît trecut prin ascuțișul săbiei. Bisericile armenesti erau devastate: „Vasele și lucrurile sfinte, crucea și potirele, aurul și argintul le-au luat pe toate și cu ele au făcut șei și potcoave pentru cai și le-au trimis unul altuia în dar ...” etc.

Problema care se pune este dacă această persecuție religioasă s-a limitat *numai* la populația armenescă din Moldova sau a lovit și alte confesiuni. Unii cred că prigoana a fost îndreptată exclusiv contra armenilor (Sorin Ulea). Izvorul de față spune însă în chip cum nu se poate mai explicit: „Acest Ștefan cel spurcat a convertit la credința sa nu numai pe armeni, ci și pe franci” (s. n. – Șt. A.). Adică și pe catolici și luterani!

Din acest punct de vedere, relatarea armenescă publicată de d-na Alexandrescu-Dersca Bulgaru este confirmată de altminteri de textul jurământului lui Alexandru vodă Lăpușneanu față de regele Sigismund August al Poloniei, din 22 iunie 1553, în care se poate citi acest angajament: „... vom îngădui să se repare și să se clădească în țara noastră bisericile săsești și armenesti, distruse de Ștefăniță voievodul cel rău” (Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea*, București, 1979, nr. 84, p. 175). Așadar, persecuția din vremea lui Ștefan vodă Rareș a avut un caracter general – așa cum a susținut Șerban Papacostea – și rămân încă de explicat rațiunile ei.

2. *O scrisoare a lui Francesco Pastis di Candia.* În cel de-al III-lea volum al seriei *Călători străini despre țările române*, călugărul franciscan Francesco Pastis din Candia este prezent doar cu un raport al său, ce a fost datat cu aproximație în anii 1595-1596¹. Mai de curând același raport a fost retipărit în limba italiană, dar cu o atribuire cronologică schimbată: mai-iulie 1592². Datarea documentului este importantă, deoarece

---

¹ *Călători străini despre țările române*, III, volum îngrijit de Maria Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru și Paul Cernovodeanu, București, 1971, p. 638-639.

² *Moldvai Csángó-Magyar Okmánytár (1476-1706)*, vol. I, sub îngrijirea lui Benda Kálmán, Jászay Gabriella, Kenéz Gyözö, Toth István György, Budapesta, 1989, nr. 22, p. 113-114. Pe de altă parte, Cesare Alzati a argumentat pentru o datare și mai timpurie a relației, adică

la începutul lui Francesco Pastis spune că a stat în Țara Românească și Moldova „vreo șapte ani în șir” (*circa 7 anni continui*).

Autorii volumului menționat din *Călători străini* nu au avut cunoștință de o altă mărturie a călugărului franciscan cu privire la șederea sa în părțile noastre. Este adevărat că această scrisoare a lui, redactată la Iași, în 21 aprilie 1588, se găsește într-o publicație greu accesibilă. De aceea îi voi reproduce acum conținutul:

„Illmo et Reverendissimo Signor.

Ritrovandomi nella Transalpina commissario di quel monasterio, et da quello Illmo principe proposto vescovo di quella provincia nella quale ho fatto quel frutto che al mondo è manifesto; hora questo Illmo principe di Moldavia con littere del sig. Bartolomeo Bruti mi ha chiamato in questa provincia, et venuto che fui, trovai gran scandali fra li catolici, ma questo Illmo principe come vero e bon christiano et vero catolico non ha voluto condescendere alle loro volontà, et ritrovandosi ancora il Rev^{mo} Padre Ieremia patriarcha di Costantinopoli, si mese alla difesa, come vero Catolico, et difender il stato della chiesa santa, et favorir in publico et in privato le fatiche et contrasti continui del sig. Bartholomeo Bruti. Onde per gratia del Signor Iddio habbiamo aquietato le cose non senza gran risigo della vita del detto sig. Bruti, et non so qual sarebbe quello nelli giorni di hoggi, che si vorrebbe metter a tal impresa. Et il principal accordo che fu tra loro si è, che hanno adimandato uno vescovo legitimo consecrato, per poter far preti che siano della lingua loro; et di tutto il resto si vol sottoponer alli piedi della santa chiesa. Per la qual cosa, è parso a questo Illmo principe, di proponer et far elettione di me indegno, onde questi popoli siano contentati et quietati; per la qual cosa credo che il sig. Princio <sic!> et il sig. Bruti scriverà <sic!> minutamente a Sua Santità et a V.S. III^{ma}, et facendo fine con inchinarmi il capo li bascio le sacre mani, offerendomi suo obediente figliolo et servitore. Di Jasi alli 21 Aprile del 1588. Di V.S. III^{ma} servo et amico Fra Francesco Pastis di Candia³.

Când vor fi întocmite volumele de „completări” la seria *Călători străini* și mărturia de față va trebui negreșit inclusă⁴.

3. *Iarăși despre „legătura” lui Mihai Viteazul*. De curând, colega Violeta Barbu a redeschis „dosarul” atât de controversatei probleme a „legăturii” lui Mihai Viteazul. Domnia sa s-a străduit să demonstreze că după 1613 acest așezământ legislativ ar fi „părăsit sfera dreptului domnesc” pătrunzând – ca normă de drept – în sfera dreptului cutumiar. În acest context legătura ar fi funcționat „câtă vreme era inserată într-o procedură probatorie în coroborare cu altă normă de drept, cea a dreptului de moștenire sau de cumpărare”. Dar, și aceasta este concluzia finală, după moartea lui Matei Basarab, „din lipsa mijloacelor raționale probatorii”, „legătura” lui Mihai Viteazul ar fi încetat să mai producă „efecte juridice reale”. Este citat exemplul actelor unui proces judecat de Matei Basarab în 1652, din care ar rezulta că „legitimitatea” invocării

---

anterior anului 1592 (*Terra romena tra Oriente e Occidente. Chiese ed etnie nel tardo '500*, Milano, 1982, p. 263, nr. 50).

³ E. Šmurlo, *Rossija I Italija*, t. II-2, St. Petersburg, 1913, p. 431-432.

⁴ Pentru biografia lui Francesco Pastis, ajuns mai târziu confessor al principelui transilvănean Sigismund Báthory, vezi Cesare Alzati, *op.cit.*, p. 79.

„legăturii” era compromisă, în măsura în care chemarea unor martori contemporani cu emiterea ei devenise greu de realizat și de admis⁵.

Totuși, există dovezi că și ulterior „legătura” lui Mihai a funcționat ca o adevărată *lege*, fără a i se limita sau pune la îndoială în nici un fel efectele. Mă refer acum la două documente din vremea succesorului la tron al lui Matei Basarab, vodă Constantin Șerban. Unul dintre ele a fost emis de Ghiorma mare ban al Craiovei în data de 8 august 1654, iar celălalt de însuși Constantin Șerban, la 5 ianuarie 1655, în București.

Ambele documente privesc un proces pentru stăpânirea unui grup de vecini din satul Cârna. Aceștia pretindeau că nu sunt vecinii lui Vădislav clucer din Belcin, căci părintele lor nu a fost surprins de „legătura lui Mihai vodă” în satul Cârna, ci pe atunci el era rob la turci. În schimb, vodă Constantin Șerban „dat-au lu Vădislav clucer leage 12 boiari”, care au jurat „la scaunul Craiovei”, cu mâinile pe Evanghelie, „în besearica domnească”, că părintele acelor vecini într-adevăr „a fost vecin de moștenire din Cârna și l-a prins și Legătura lui Mihai vodă în Cârna și cum n-a fost ... rob, nici au avut hoget turcesc”⁶.

Mă grăbesc să adaug că aceste două acte nu fac decât să completeze documentația reunită odinioară de C. Giurescu și care l-a dus la concluzia că “perioada aplicării ei <a legăturii> efective se sfârșește...cu prima domnie a lui Grigore Ghica (1664)”. Căci ulterior “legătura lui Mihai este menționată numai în procese cari fuseseră pentru întâia oară debătute în domniile anterioare”.

Oricum, nu cunosc prea multe legi ale statului român modern care să fi avut o durată de aplicare atât de mare, de aproximativ șaptezeci de ani...

4. *Cazacii pe Bosfor în anul 1624*. Nu încetez să iau cunoștință de alte și alte ecouri ale uneia dintre cele mai îndrăznețe isprăvi navale ale cazacilor în prima jumătate a secolului al XVII-lea, expediția unei flote de șeci până în vecinătatea capitalei imperiale otomane, în vara anului 1624⁷. Iată încă un asemenea ecou, de care am luat cunoștință prin intermediul unui excelent studiu al lui Victor Ostapchuk⁸.

Este vorba de o scrisoare din 24 iulie 1624, a lui Gédoyne „Le Turc”, redactată în insula Chios, unde el sosise în urmă cu 20 de zile, venind de la Istanbul. Citez cele auzite de autorul scrisorii:

„... vendredi dernier 19e de ce mois, septante barques de Causaques et Rousses, dont la moindre portait cinquante hommes, vinrent aux Tours de la mer Noire, dans le canal de Constantinople, éloignées du Sérail environ autant qu’il y a de Paris à Saint-Denys, et mirent en terre la plupart de leurs hommes dans un grand bourg (qui se nomme

⁵ Violeta Barbu, “Legătura” lui Mihai Viteazul și efectele ei juridice în prima jumătate a secolului al XVII-lea. *O nouă abordare*, în RI, Serie nouă, t. XIII, 2002, 3-4, p. 107-109.

⁶ Marcel Dumitru Ciucă, Dan Livezeanu, *Documente de la Athos privitoare la mănăstirea Jitianul (Dolj). 1654-1813*, în RA, an LVI, vol. XLII, 1979, 2, anexele 1 și 2, p. 192-194. Vădislav clucer din Belcin era fiul lui Hamza postelnic (DRH, B, XXX, nr. 185, p. 226).

⁷ Vezi datele culese anterior la Ștefan Andreescu, *Reacții contra dominației otomane asupra Mării Negre în prima jumătate a secolului al XVII-lea: alianța între cazaci și tătari*, în SMIM, XIX, 2001, p. 134.

⁸ Victor Ostapchuk, *The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids*, în “Oriente Moderno”, XX (LXXXI), n. s., 2001, 1, p. 71.

Villeneuve⁹, à cause des palais et superbes bâtimens que plusieurs Bachas et autres grands de la Porte y faisaient continuellement élever), saccagèrent, pillèrent et brûlèrent tout, tuèrent indifféremment les Grecs comme les Turcs, et emportèrent plus d'un million d'or, faisant ce grand dégât à la vue du Grand Seigneur qui n'eut aucun moyen de s'en ressentir; l'on arma bien quelque barque, jusques à cinq cens, pour leur opposer, mais elles ne firent aucun effet et ne les approchèrent qu'à la portée du mousquet, tellement que leur retraite fut faite sans désordre, manquans en cela seulement qu'ils n'hasardèrent pas de forcer le sérail que l'on leur eut bientôt abandonné. Il y a longtemps que j'écris hardiment ce que je vois, mais j'ajouterai qu'il n'est pas croyable jusqu'où les Turcs sont faibles aujourd'hui, desquels l'étonnement est si grand que Constantinople se pourrait entreprendre avec moins de quarante galères bien armées. Tels avis passent pour chimères en chrétienté sur l'opinion fausse que l'on garde de leur ancienne valeur, laquelle a maintenant cessé, sans ressource ni même apparence d'aucun rétablissement"¹⁰.

Ar mai fi de adăugat că, potrivit unei alte mărturii, a lui Louis Deshayes de Cormenin, care în 1621 se afla la Istanbul, încă de pe atunci s-au ivit cazacii la intrarea în Bosfor, unde au prădat două sau trei sate. A fost suficient, însă, spre a produce panică printre locuitorii orașului, neobișnuiți cu așa ceva¹¹.

5. *Meletios Sirigos și Angelo Petricca da Sonnino*. Patriarhul ecumenic Chiril Lukaris, de orientare pro-calvină, și-a găsit sfârșitul tragic în data de 20 iunie 1638. La căderea lui a contribuit din plin vicarul patriarhal catolic din Constantinopol, Angelo Petricca da Sonnino. Or, acesta și-a început cariera de misionar câțiva ani mai devreme, în 1632-1633, când alături de colegul său Francesco Antonio da San Felice a efectuat un stagiul în Țara Românească și Moldova¹².

O scrisoare adresată din Constantinopol, în 29 august 1638, de Angelo Petricca da Sonnino Congregației *De propaganda fide* amintește de o legătură de prietenie stabilită de el tocmai în Moldova cu un călugăr ortodox, care nu poate fi decât marele teolog Meletios Sirigos. Voi reproduce din această scrisoare fragmentul în care este evocată reîntâlnirea dintre cei doi: „... Andando poi l'altro giorno a visitare un monaco Greco dotto col quale ho avuto amicitia sei anni sonno in Moldavia, trovai in camera sua l'opre di S. Giovanni Xr.mo in Greco stampate dagl'heretici, e gli dissi che essendo la Chiesa Greca stata inimicissima de libri heretici era ora vergogna tenere quel libro, e leggendolo trovassimo molte falsificazioni, perché negli loro stessi antichi manuscritti diceva diversamente, e gli heretici hanno mutate molto cose che sono apertamente contro de loro errori, sicché sarebbe bene, come quel monaco stesso disse, fare che Mons. Patriarca con pena di scomunica si facesse portare da tutte le parti della Grecia simili libri stampati dagli heretici, e che gli facesse bruciare, e poi ogni anno mandare qualche

⁹ Adică Yeniköy.

¹⁰ *Journal et correspondance de Gédoyen "Le Turc", Consul de France à Alep (1623-1625)*, ed. A. Boppe, Paris, 1909, p. 146-147.

¹¹ Ștefan Andreescu, *Crimeea în viziunea observatorilor occidentali în secolele XVII și XVIII*, în volumul *Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani*, volum îngrijit de I. Cădea, P. Cernovodeanu și Gh. Lazăr, Brăila, 2003, p. 681.

¹² Idem, *O relație de "călători străini" în Țara Românească și Moldova din anii 1632-1633*, în *România în istoria universală*, III-3, *Izvoare pentru istoria românilor*, vol. îngrijit de Ștefan S. Gorovei, Iași, 1988, p. 51-60.

numero di libri cattolici in Greco, e dargli a Mons. Patriarca acció gli dispensi per gli loro monasterij e vescovati che sono restati in Oriente”¹³.

Știm că Meletios Sirigos se afla în Moldova în 23 septembrie 1632, când a rostit o omilie cu ocazia hirotonirii mitropolitului Varlaam. Și se mai găsea încă acolo în 6 martie 1633¹⁴. Deci, într-adevăr, el s-a putut cunoaște în acest răstimp cu Angelo Petricca.

Scrisoarea de mai sus pune în lumină un efort comun al celor doi spre a curma înrăurirea calvină în spațiul ortodox. Să nu uităm, însă, că Meletios Sirigos a făcut parte în 1642, alături de Porfirie, mitropolitul Niceei, din delegația Patriarhiei ecumenice care a discutat, în cadrul „Sinodului” de la Iași, textul „Mărturisirii Ortodoxe” a lui Petru Movilă. Mă întreb deci, pe temeiul aceleiași scrisori din 1638 a lui Angelo Petricca, dacă nu cumva Meletios Sirigos a împărtășit o vreme viziunea irenică a lui Petru Movilă în privința raporturilor cu catolicismul. Ceea ce ar explica anume referiri „oarecum surprinzătoare” (Al. Elian) ce apar în forma definitivă a „Mărturisirii Ortodoxe”¹⁵.

ȘTEFAN ANDREESCU

***

În precedentul volum din *Studii și Materiale de Istorie Medie* (XX, 2002, pp. 350-351), academicianul Șerban Papacostea mi-a făcut onoarea de a scrie câteva rânduri despre unul din studiile cuprinse în cartea mea *Byzance, Rome et les Roumains. Essais sur la production politique de la foi au Moyen Age* (Editions Babel, Bucarest, 1998). Textul care, la patru ani de la apariția sa, a stârnit atenția reputatului istoric se numește „La production politique de l’Orthodoxie. Note liminaire”¹⁶. Din câte îmi pot da seama, trei sunt obiecțiile ce îmi sunt aduse. Le redau, cu fidelitate sper, în ordinea logică ce aparține notei critice a domnului Papacostea.

Mai întâi, mi se arată că interpretarea pe care am dat-o pelerinajului la Constantinopol întreprins în 1391 de către nobilul maramureșean Dragoș din Bedeu s-ar baza pe “o simplă închipuire, care se destramă la contactul cu realitatea istorică” (p. 350). În speță, mai multe documente din anii 1392 și 1393, referitoare la donații și confirmări regale de care au beneficiat frații Dragoș și Balița, ar dezminți ipoteza unei relații distante, dacă nu chiar tensionate, între aceștia și Sigismund de Luxemburg, confirmând în schimb teza domnului Papacostea privind misiunea diplomatică cu rosturi anti-poloneze ce i-ar fi fost încredințată lui Dragoș de către regele său.

Apoi, într-un plan oarecum mai teoretic, mi se amintește că “oricât ar fi de atrăgătoare construcțiile de idei, originale sau împrumutate de la curentele istoriografice

¹³ Antonio de Sanctis, *Un tentativo di unione fra Roma e Costantinopoli nel sec. XVII. L'attività del P. Angelo Petricca O.F.M. Conv. Vicario Patriarcale latino di Costantinopoli (1638-1640)*, Assisi, 1966, anexa 4, p. 97-98.

¹⁴ Vezi J. Pargoire, *Meletios Syrigos, sa vie et ses œuvres*, în “Echos d’Orient”, t. XI, 1908, p. 338.

¹⁵ Vezi, sub acest din urmă aspect, discuția la: Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, II, *Relațiile politice dintre Țara Românească, Moldova și Transilvania în răstimpul 1601-1659*, București, 1989, p. 202-204 și notele de la p. 219-222.

¹⁶ *Rome, Byzance et les Roumains ...*, pp. 13-23.

occidentale, ele nu dispensează pe istoric de recursul la fapte”, deoarece “recursul critic la izvoare rămâne mijlocul cel mai sigur și obligator de apropiere de realitățile trecutului” (p. 351). Se înțelege, cred, că sunt demascat pentru vina de a fi cedat ispitei ideilor, fie ele personale sau de origine străină și de a fi pierdut, pe cale de consecință, contactul cu realitățile și faptele din trecut.

În sfârșit, după ce este semnalată o eroare gramaticală comisă în studiul supus analizei, sunt îndemnat cu pedagogică ironie să consult o gramatică latină (p. 351). Firește, sunt recunoscător pentru această ultimă remarcă. Voi observa însă, la rândul meu, improvizând pe marginea unui cunoscut proverb, că nu gramatica îl face pe istoric. Și voi adăuga imediat și pe deplin conștient de deviaționismul meu idealist: nici “apropierea de realitățile trecutului”.

Într-adevăr, sunt dispus să îmi asum riscul de a trece, în ochii rigurosului avocat al materialismului istoric care se dovedește a fi domnul Șerban Papacostea, drept un adept ireductibil al idealismului individualist și cosmopolit de tradiție kantiană. Cu alte cuvinte, nu împărtășesc încrederea marxistă în capacitatea științei (istorice în acest caz), de a restitui întocmai fapte, de a descrie fidel realități, de a descifra cu precizie relații economice, sociale și politice ce ar fi avut loc (sau ar fi ocupat un loc) în trecut. Dimpotrivă, consider că trecutul este epistemologic “ireal”, ceea ce nu este totuna cu “fictiv” și că nu ni se poate prezenta sub specia “faptelor” în sine, ci doar a “urmelor”. Documentele sunt urme, obținute mai degrabă după principii non-figurative decât după canoanele realismului socialist, menite să ne formeze convingerea rezonabilă că anumite evenimente s-au petrecut cândva. *Wie es eigentlich war*, după celebra formulă a lui Ranke menită să distingă dramatic metoda istoriografică de ficțiunea literară, rămâne însă, ca atare, nedeterminat. Pentru că sursele nu re-dau fapte, ci le re-prezintă. Cu acest titlu, ele nu ne aduc faptele mai “aproape”, ci le fixează într-o alteritate definitivă față de prezent. Dintr-o perspectivă explicit weberiană, evenimentele istorice nu pot lua pentru noi, astăzi, decât forma unui “sistem de înțelesuri” (*Sinnzusammenhänge*) pe care cunoașterea istorică îl organizează cu ajutorul re-prezentărilor pe care și le face despre urmele documentare pe care le atribuie unei anume epoci. “Recursul critic la izvoare” este într-adevăr metoda cardinală a cunoașterii istorice, cu singura condiție ca demersul critic să fie eliberat de ceea ce Karl Popper numea “mizeria istoricismului”. Altfel spus, istoricul trebuie să fie mereu conștient că izvorul nu conține o fotografie a realității, ci este el însuși produsul unei lecturi critice a realității. De regulă, această lectură în primă instanță a trecutului imediat din care se constituie sursele istorice este suficient de complexă sub raportul înțelesurilor pentru a-i impune istoricului obligația elementară de a nu introduce, în timpul propriului “recurs critic la izvoare”, sensuri absente din inventarul de referințe intelectuale al documentelor examinate. Atunci când, de pildă, domnul Șerban Papacostea consideră drept “realități” ale veacului al XIV-lea românesc, “constituirea statelor” sau “sistemul de relații internaționale”¹⁷ nu are cum să se refere, fie și numai metaforic, la *wie es eigentlich war*, pentru că obiectele intelectuale numite astăzi “state” nu pot fi gândite, în raporturile lor reciproce și în dinamica propriei evoluții constituționale, decât odată cu constituirea, după pacea westfalică, a unui *ius publicum europaeum*, în vreme ce, desigur, “relații internaționale” nu se pot încheia

¹⁷ E.g. “Cuvânt înainte” la *Evul mediu românesc. Realități politice și curente spirituale*, Corint, București, 2002, p. 5.

decât între "state-națiuni", care, în ceea ce le privește, devin actori politico-juridici majori numai în secolele al XIX-lea și al XX-lea. Și nu avem de-a face aici cu simple anacronisme, ci chiar cu modul de lucru al materialismului istoric care, fidel originilor sale hegeliene, consideră statul, națiunea, clasa, politica și alte asemenea entități intelectuale ca fiind "realități", adică structuri istorice imanente, întrupate în toată profunzimea temporalității.

Surprinzător de durabila legătură dintre medievalismul români și materialismul istoric se probează și prin dezinteresul oarecum general față de drept, față de producerea și validarea normelor, față de suveranitate, legitimitate și alte credințe și practici sociale "nepolitice", politica fiind aici înțeleasă ca acel ansamblu de acțiuni prin care statul își afirmă puterea în raporturile sale cu terții. Să nu uităm, în tradiția marxistă a materialismului istoric dreptul nu este mai mult decât o creație oportunistă a clasei conducătoare și are rostul exclusiv de a-i asigura acesteia controlul statului. Căci, într-o abordare marxistă ce pare, paradoxal, să dobândească tacit și nemărturisit o legitimitate din ce în ce mai mare după căderea comunismului, subiectul de predilecție al istoriografiei rămâne statul, definit implicit ca centru de comandă al grupului social dominant. Membrii acestuia erau condamnați de chiar apartenența lor de clasă să se comporte întotdeauna ca dominanți, în virtutea unei "conștiințe de sine și pentru sine". Bunăoară, un nobil nu avea cum să fie doar un simplu pelerin la Constantinopol în 1391. El trebuia neapărat să fie agentul politicii, în acest caz externă, a statului în numele căruia acționa în chip determinist.

Plecând tocmai de la acest episod istoric precis, domnul Papacostea susține că așa fi făcut un inacceptabil "mare salt înainte" (manipulând evenimente de la sfârșitul veacului al XIV-lea după o metodă maoistă, înțelege cititorul avizat), atunci când am socotit că ostilitatea dovedită public în 1401 de frații Dragoș și Balița față de regele Sigismund ar fi putut avea rădăcini coborând până în 1391 (p. 350). Sunt însă la rândul meu mirat de "uriașul salt înapoi" conceptual pe care-l face criticul meu atunci când descrie, în studiu a cărui teză o consideră amenințată de ipoteza mea, conjunctura generală în care se plasează evenimentul din 1391 în termeni de "desăvârșire a independenței politice (a Moldovei)" sau de "desăvârșire a autonomiei de stat (a Moldovei)"¹⁸. Concepte precum *stat*, *independență* ori chiar *politică* nu sunt numite de către români în propria lor limbă decât spre sfârșitul secolului al XVIII-lea și nu par să le fi fost cunoscute prin intermediul altor limbi decât cel mult cu un veac mai devreme. Or, ceea ce nu are un nume nu a fost încă gândit și, firește, nici înfăptuit. Recunosc însă că asemenea dificultăți terminologice trebuie să pară minore din perspectiva istoricismului, a cărui "mizerie" (*poverty*) intelectuală, pentru a relua încă o dată formula popperiană, constă tocmai în capacitatea lui de orienta cunoașterea istorică în funcție de particularitățile (dacă nu chiar de particularismele) prezentului. Una din formulele cele mai ilustre ale istoricismului a fost leninismul, iar unul din procedeele favorite ale acestuia a fost acela de desființa adversarul ideologic după ce-i atribui afirmații pe care nu le-a făcut niciodată. Citesc astfel, în nota critică a domnului Papacostea (p. 350) că atribuțiile legate de succesiunea mitropoliei Haliciului încredințate de patriarhia ecumenică fraților Dragoș și Balița mi s-ar fi părut "a fi fost o compensație oferită de

¹⁸ "Byzance et la creation de la «Métropole de Moldavie»", EBPB, II, 1991, p. 133 et passim.

patriarhul din Constantinopol celor doi frați maramureșeni pentru pierderile suferite de pe urma unei presupuse [*de mine, D.B.*] îngrădiri a stăpânirii lor «în teritoriile nordice ale Transilvaniei» de către regele Sigismund de Luxemburg”. Trimiterea este la pagina 21 din studiul meu, unde recitesc însă cu totul altceva: “Rezultă că, într-o epocă în care regele ungar începea să îngrădească dominația familiei lui Dragoș de Bedeu în teritoriile septentrionale ale Transilvaniei, patriarhul ecumenic decidea să extindă autoritatea acestui nobil neam dincolo de frontiera ungară. În momentul în care drepturile lor feudale se găseau amenințate, frații Balița și Dragoș au fost investiți de patriarhul Antonie cu *ius collationis* [...] Ar fi deci imprudent să-l considerăm pe Dragoș de Bedeu ca pe un trimis al lui Sigismund de Luxemburg pe lângă patriarhul din Constantinopol, lucrând în 1391 în beneficiul regelui său și al alianțelor pe care acesta le urzea împotriva polonezilor. În mod evident, Dragoș se găsea în orașul imperial pentru treburile familiei sale. Dacă a existat cumva vreun raport între regele Ungariei și pelerinajul constantinopolitan al nobilului român, el a fost mai degrabă de domeniul dizidenței decât de cel al conivenței”.

Orice cititor poate vedea imediat nu numai că nu afirm, dar că nici măcar nu sugerez, oricât de aluziv, că actul patriarhal ar conține vreo intenție compensatoare sau că ar consemna în vreun fel raporturile, oricare ar fi fost starea lor, dintre Dragoș și Sigismund. Fie și numai pentru că nu stătea în puterea Marii Biserici constantinopolitane să dea ceea ce regele Ungariei era capabil să retragă. Constat, pur și simplu, chiar pe baza colecției de documente pe care mi-o opune domnul Papacostea, că în 1391 Sigismund de Luxemburg dăruiește patru sate în apropierea cetății Huszt lui Luca Kun, pe care-l va folosi cinci ani mai târziu pentru citarea în justiție a voievodului Dragoș¹⁹. Nici chiar interpretarea acestei donații nu-mi aparține. În text fac trimitere explicită la semnificația dată de Radu Popa respectivului document: “Cam din această vreme par să dateze unele măsuri ale coroanei pentru limitarea și restrângerea puterii drăgoșeștilor. Un început în această direcție datează din 1391 ...”²⁰. Am contrapus, pe de o parte, ceea ce mi s-a părut a fi, pe urmele lui Radu Popa, primul semn, poate încă vag, al unei acțiuni regale de spargere a coerenței teritoriale a blocului de privilegii feudale ce făcea din Drăgoșești, cu titluri diferite, dar împletite, stăpânii Maramureșului, iar pe de altă parte o serie distinctă de privilegii, de ordin ecleziastic, acordate familiei lui Dragoș în același an, pentru Maramureș și, temporar, pentru Halici, de către patriarhul Antonie. În ochii mei, cele două „fapte” documentare sunt concomitente, dar nu se află într-un raport de cauzalitate. Acesta aparține strict unei „construcții de idei” ce nu se află în textul meu, ci în cel semnat de academicianul Papacostea. Ceea ce urmăream în studiul meu – și ceea ce nu reiese nici o clipă din nota critică a lui Șerban Papacostea – era să încerc să înțeleg felul în care dreptul bizantin a putut fi folosit pentru constituirea unei unități de dominație laică asupra unui teritoriu dat. În acest scop, am făcut un lucru foarte modest: am citit actul patriarhal din august 1391 ca pe un sistem de înțelesuri al sfârșitului de veac al XIV-lea. Am constatat că este vorba acolo despre un pelerin venit la Constantinopol, Dragoș din Bedeu, care obține de la patriarh privilegiul de a administra

¹⁹ *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p.Christum, curante E. Lukinich et adiuvante L. Gáldi*, Budapesta, 1941, pp. 423-424, 487-488.

²⁰ Radu POPA, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, Editura Academiei R.S.R., București, 1970, p. 254 și 192.

în numele Marii Biserici dreptul civil și dreptul canonic în posesiunile sale maramureșene, precum și un beneficiu condiționat în mitropolia învecinată a Haliciului. Nu am citit în respectivul *sigilliōn* nimic despre Sigismund, Polonia, Ungaria, diplomație, relații internaționale și alte asemenea “realități” evidente pentru infinit mai încercatul istoric care este Șerban Papacostea. Am văzut însă acolo ceva ce a scăpat experimentatei priviri a domnului Papacostea: istoria plină de sens și de consecințe a impostorului Paul Tagaris Paleologul. Implicarea vremelnică – și probabil strict nominală – a fraților Dragoș și Balița în administrarea scaunului Haliciului este “urma” lăsată în istorie de Tagaris. Restul, adică tabla de șah a diplomației ungaro-polone, este, dacă meditam cu seriozitate la formula lui Ranke, doar o ficțiune sau, pentru a-l cita pe Șerban Papacostea, “o simplă închipuire”. Cu atât mai mult cu cât alte acte patriarhale contemporane au grijă să-l menționeze pe regele Ungariei ori de câte ori materia reglementată sau evocată are o cât de mărunță atingere cu acesta²¹.

Să mai adaug oare că metodele de guvernare ale lui Sigismund de Luxemburg ignorau deviza leninistă “cine nu este cu noi e împotriva noastră”? Cum să explicăm deci donațiile și întăririle regale de care au beneficiat Drăgoșeștii în 1392 și 1393 și care îi apar domnului Șerban Papacostea drept o dovadă de netăgăduit a fidelității lui Dragoș față de Sigismund? Exact în același mod în care trebuie să interpretăm faptul că promovările în funcție și donațiile împărțite de rege, de la 1387 la 1397, baronilor și nobililor din liga condusă de cancelarul Ioan Kanizsai, ligă căreia urmau să-i aparțină și Drăgoșeștii, nu au fost deloc mai puține decât confiscările pe care același grup nobiliar a trebuit să le îndure în aceeași perioadă²². Într-un regim patrimonial din secolul al XIV-lea, donația putea fi un instrument tot atât de convingător ca și confiscarea atunci când trebuia asigurată legitimitatea dominației princiare în fața contestărilor potențiale sau actuale. Tocmai pentru că Ungaria lui Sigismund nu era ceea ce din secolul al XVI-lea se va numi *stat*, principele nu deținea monopolul absolut al violenței legitime. Violența regală – confiscarea de exemplu – risca să treacă drept ilegală, mai ales dacă legitimitatea regelui avea titluri fragile și contractuale, cum a fost cazul lui Sigismund în prima parte a domniei sale ungare. Oricum ar fi, donațiile făcute de Sigismund Drăgoșeștilor în 1392 nu au pregătit, în spiritul unei “strânse legături de cooperare”, un “cadru necesar al proiectatei lor acțiuni commune în Halici și Moldova”, cum crede Ș. Papacostea (p. 351). Ci au fost, pur și simplu, răsplata cuvenită pentru participarea lui Dragoș alături de rege, ca și de alți baroni și nobili, la campania de pe Dunăre împotriva turcilor din vara anului respectiv²³. A răsplăti *slujba militară cu vărsare de sânge* era, de altfel, principalul mod de a consolida legitimitatea regală. De altminteri, în iarna 1394-1395, când unii din Drăgoșești participă la campania din Moldova²⁴, familia își pierduse de un an și jumătate dreptul de colajune provizorie a scaunului mitropolitan al Haliciului. În iulie 1393 patriarhul ecumenic retrăsese deja implicit acest drept, din moment ce îl trimite ca apocrisiar al său în Galiția pe Mihail de Bethleem, pe care-l va

²¹ E.g. actul din ianuarie 1397 reprodus fragmentar în *Fontes Historiae Daco-Romaniae*, IV, ediderunt H. Mihăescu, R. Lăzărescu, N.Ș. Tanașoca, T. Teoteoi, Editura Academiei R.S.R., București, 1982, p. 257.

²² Elemér Mályusz, *Kaiser Sigismund in Ungarn 1387-1437*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990, pp. 31-32.

²³ *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia*, pp. 430-432.

²⁴ Radu Popa, *loc.cit.*

numi ulterior, în 1397, exarh cu puteri depline asupra mitropoliei²⁵. Dincolo de improbabilele ei urmări pe teren, soluția succesorală pe care a reprezentat-o în august 1391 vicariatul pseudo-episcopului pocăit Simeon, protejat al Drăgoșeștilor, a fost nu numai efemeră, dar și conjuncturală. Ca atare, ea nu poate fi luată în calcul ca o piesă a subtilului joc diplomatic mijlocit de Bizanț între Ungaria și Polonia pe care și-l imaginează Șerban Papacostea. Cel puțin din 1392, desemnarea unui succesor canonic pentru mitropolia Haliciului devine o problemă dezbătută exclusiv între regele Vladislav al Poloniei, stăpânul temporal al Galiției și patriarhul ecumenic, șeful spiritual al galițienilor de rit bizantin²⁶. Tocmai din această pricină am scris explicit că pelerinajul lui Dragoș la Constantinopol nu are nici o relevanță pentru legăturile dintre nobilul maramureșean și regele său, oricare ar fi fost calitatea acestora. *Wie es eigentlich war* în 1391 s-a petrecut exclusiv la nivelul producției juridice. Rațiunea practică a normelor pare să fie singurul lucru pe care un istoric contemporan îl mai are în comun cu actorii istoriei veacului al XIV-lea. Când istoricul zilelor noastre pierde sau ignoră această rațiune, el devine o pradă ușoară pentru ideologia istoricistă, ce-l va determina să-l transforme pe Sigismund de Luxemburg într-un fel de Wilhelm al II-lea, iar pe voievodul Dragoș aflat în pelerinaj la Constantinopol într-un soi de prinț Știrbei negociind la Ankara improbabile alianțe. Ceea ce materialismul istoric se încapățânează să ignore, cu toate riscurile intelectuale ce pot decurge de aici, este faptul că dreptul reprezintă, probabil, singurul sistem de înțelesuri care are aceleași reguli de lectură în 1391 ca și în 2003.

Abia în acest moment am ajuns, în sfârșit, la obiectul istoric căruia i-am consacrat studiul pe care Șerban Papacostea a avut bunăvoința să-l citească, dar al cărui cuprins rămâne necunoscut cititorilor notei sale critice. Am analizat sistemul de înțelesuri al episodului din 1391 doar pentru a ilustra modul în care patriarhia constantinopolitană a încercat să încurajeze organizarea în secolul al XIV-lea, în afara unui imperiu descompus și fragmentar, a unei societăți întemeiate pe dreptul nomocanonic și în care principiul puterii nu ar mai fi fost exterior legilor, ca în Bizanț, ci produs chiar de acestea. Problema Maramureșului, a Haliciului și a eventualului lor loc în relațiile ungaro-polone a avut pentru mine o importanță întru totul secundară. Spre deosebire de domnul Papacostea, nu am considerat nici o clipă că vizita lui Dragoș la Constantinopol ar fi, în sine, o "însemnată chestiune" (p. 350). Însemnată mi se pare în schimb strădania patriarhiei de a da un sens juridico-istoric acestei călători, oricare ar fi fost rațiunile ei. Mărturisesc relativa mea indiferență față de raporturile dintre Polonia și Ungaria în 1391, ca și zece ori douăzeci de ani mai târziu, precum și față de eventualul rol pe care l-ar fi putut juca în respectivele împrejurări un nobil român din Maramureș. Recunosc însă că sunt interesat în gradul cel mai înalt de modul în care Ortodoxia bizantină a contribuit la producerea corpului politic al românilor. Mi s-a părut așadar că în 1391 Marea Biserică din Constantinopol s-a găsit în situația strategică de a se angaja într-o tentativă de această natură. Cel puțin spre o asemenea concluzie m-a condus "recursul critic la izvoare".

²⁵ *Fontes Historiae Daco-Romaniae*, IV, pp. 235, 253-257.

²⁶ John Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia. A Study of Byzantino-Russian Relations in the Fourteenth Century*, Cambridge University Press, Cambridge, 1981, pp. 249-250.

Din punctul meu de vedere, lucrurile nu pot fi mai limpezi decât atât. O ultimă observație doar. Această clarificare este mai lungă decât nota critică căreia îi răspunde din trei motive, toate la fel de serioase. Mai întâi, orice rând scris de Șerban Papacostea este, pentru mine, ca vechi și constant admirator al distinsului istoric, mult prea prețios pentru a fi lăsat să treacă fără o atentă reflecție. În al doilea rând, cum nu a reușit din nota critică a domnului Papacostea ce face de fapt obiectul studiului meu, m-am simțit dator să prezint cititorilor câteva detalii despre tema pe care am explorat-o. În fine, cred că cele aproape două pagini pe care academicianul Papacostea le-a consacrat unui singur amănunt din textul meu au meritat o discuție critică mai largă, pentru că dau seamă în chipul cel mai semnificativ despre tipul de cunoaștere istorică ce se bucură astăzi de autoritate în mediul academic românesc. Această cunoaștere utilizează un discurs historiografic ce se dovedește a fi un dominant dominat. Dominat irevocabil de materialismul istoric și străbătut de toate reflexele ideologice ale istoricismului.

DANIEL BARBU

***

Din inadvertență și suficiența mea lipsă de atenție la corectarea sumarului volumului VI din tratatul „*Istoria Românilor*” apărut la București în 2002, s-a strecurat o eroare la p. VII care mă plasează într-o poziție ingrată, fiind direct implicat. Astfel cap. V intitulat *Țara Românească și Moldova sub regimul fanariot*, paragraful 4 tratând *Mișcarea de emancipare națională în Moldova și Țara Românească*, alcătuit din două subdiviziuni, are ca autori *în comun* pe dr. Florin Constantiniu și pe subsemnatul. În loc ca după titlu să fie trecute în mod corect numele celor doi colaboratori împreună, ele au apărut *separat*, creând o confuzie arbitrară.

În tratat a apărut (p. VII):

1. *Mișcarea de emancipare națională în Moldova și Țara Românească* (Fl. Constantiniu)..... 512
  - a) Prima perioadă a luptei de emancipare națională (P. Cernovodeanu)..... 514
  - b) A doua perioadă a luptei de emancipare națională (P. Cernovodeanu)..... 519
 Bibliografie..... 523
- În loc de:
  4. *Mișcarea de emancipare națională în Moldova și Țara Românească* (Fl. Constantiniu și P. Cernovodeanu)..... 512
    - a) Prima perioadă a luptei de emancipare națională (Fl. Constantiniu și P. Cernovodeanu).....514
    - b) A doua perioadă a luptei de emancipare națională (Fl. Constantiniu și P. Cernovodeanu)..... 519
 Bibliografie..... 523

Drept care fac cuvenita rectificare cu scuzele de rigoare în calitatea mea de unul din coordonatorii volumului.

PAUL CERNOVODEANU

***

Cu privire la un pretins codice de la mănăstirea Căpriansa. Răsfoind revista „Biserica Ortodoxă Română” din anii '70-'80 ai secolului trecut, o informație ni s-a părut de-a dreptul senzațională. În ea se vorbea de un codice, datat în sec. al XV-lea, care cu sute de ani în urmă ar fi făcut parte din colecția de cărți-manuscrise a mănăstirii Căpriansa din Basarabia. Interesul științific și curiozitatea nesimulată ne-a făcut să plecăm la Cluj pentru a lua cunoștință la fața locului de manuscrisul în cauză. Dacă s-ar fi confirmat cele menționate mai sus, acest codice putea fi o carte manuscrisă, copiată la mănăstirea Căpriansa încă pe timpul lui Ștefan cel Mare.

Este vorba de lucrarea intitulată *101 Manuscrise slave din Transilvania (sec. XII-XVII)* semnată de preotul Chiril Pistrui¹. Publicația este deosebit de importantă pentru toți cercetătorii literaturii și culturii vechi românești în limbă slavonă. Autorul descrie un număr considerabil de cărți manuscrise, care au fost copiate și apoi au circulat în Țările Române câteva secole la rând și se păstrează în prezent în diferite biblioteci mirene și ecleziastice din Transilvania. De menționat faptul că multe dintre ele provin din Moldova și Țara Românească. Meritul autorului constă în aceea că a depistat și a pus pentru prima dată în circuitul științific acest important lot de carte veche românească de expresie slavonă, deschizând pe această cale începuturile unor cercetări mai aprofundate a acestui patrimoniu.

Din cele 101 manuscrise slavo-române ne-a atras atenția, în primul rând, un codice, care, conform afirmațiilor autorului, a fost copiat și a aparținut un timp îndelungat (sec. XV- începutul sec. XVII) mănăstirii Căpriansa. Anume la acest codice manuscris ne vom opri mai detaliat în continuare, pornind de la examinarea și studierea proprie a acestei cărți. Investigațiile noastre urmăresc scopul de a verifica veridicitatea informațiilor lui Chiril Pistrui. De altfel, codicele respectiv ce prezintă un interes destul de mare, a fost copiat și a circulat în altă zonă geografică și istorică a Țării Moldovei, decât cea indicată de către Chiril Pistrui.

Trebuie de menționat că manuscrisul examinat se păstrează în prezent în secția de manuscrise a Bibliotecii „Lucian Blaga” a Universității din Cluj Napoca la cota 4172, iar în lucrarea lui Chiril Pistrui acesta este descris la numărul 77². Codicele este întocmit în limba slavonă, de redacție medio-bulgară și are dimensiunile 210 x 145 mm și 27 rîi duri pe pagină. Manuscrisul a fost copiat destul de îngrijit și cu acuratețe, dar pe harte de calitate inferioară și nu conține ornamente, viniete și miniaturi bogat împodobite (caracteristice manuscriselor slavo-române, executate la comanda domnitorilor sau înalților dregători de stat din această perioadă), ceea ce demonstrează faptul că a fost copiat de vreun călugăr pentru uzul intern al mănăstirii. Primele file din manuscris lipsesc, dar conținutul lui cât și inscripția de la sfârșitul cărții – „Конец мѣсяц май” (Sfârșitul lunii mai) vădese că este vorba de un *Minei pe luna mai*. Manuscrisul are 183 file, prinse în caiete a câte 8 file fiecare. Filele 1 (din cele păstrate) – 128

---

¹ Pistrui Chiril, *101 Manuscrise slave în Transilvania (sec. XII-XVII)*, BOR, (București), 1 78 nr. 1-2, p. 127-148; nr. 3-4, p. 303-310; nr. 5-6, p. 608-624; 1979, nr. 3-4, p. 531-562; 1981, nr. 1 2, p. 123-130; nr. 5-6, p. 643-654.

cuprind Slujbele bisericesti de strană pe zilele 2-31 mai (conform *Tipicului*) și încep cu „Aceeși lună în 2 – Cel dintre Sfinți părintele nostru Atanasie, arhiepiscopul Alexandriei”, iar la filele 129–183 includ „Sinaxarul”, adică viețile sfinților și pomenirile sfințelor sărbători din luna mai, începând cu „Prorocul Ieremia, sfântul mare mucenic Filosof”, pomenit la 1 mai.

Repere pentru datarea manuscrisului pot servi filigranele hârtiei, unele forme ale scrisului, ortografierea și limba în care a fost scris textul, precum și inscripțiile marginale posterioare sau chiar ale copistului manuscrisului. Filigrane : foarfece (f. 56, 57 ș.a), mână (mănușă) cu trei degete, pe degetul din mijloc se înalță o bară, care se termină cu o rozetă, mâna în partea de jos avînd mâner. Filigranul – înalt de 110 mm și lat de 30 și 20 mm (f. 128 ș.a)².

Preotul Chiril Pistrui datează manuscrisul cu secolul al XV-lea, însă el nu subliniază dacă drept criteriu pentru aceasta i-au servit filigranele hârtiei. Examinând cu atenție filigranele manuscrisului, noi am constat importante similitudini cu filigranul nr. 1611 din catalogul lui Al. Mareș, filigran care pare să ne indice o moară de hârtie din Țara Românească cu data de producție a anului 1509³.

Probabil, predecesorul nostru, pentru a data manuscrisul s-a bazat mai întâi, pe o notă, făcută mai târziu de vreun cititor pe ultima filă, pe 183, verso *ѡз съвршєніє и поклонєніє // Числомѡх и с[вѣ]тѡхмѡд храмѡх Пр[о]рѡкѡ Иліи. — и* (adaos de altă mână în continuare) // *и покло [—] въ лѣ(т) ,зкѣ <7025= 1517>*⁴ (*S-a desăvârșit închinarea cinstitului și sfântului hram Proroc Ilie. Și închinarea ... în anul 1517*). Puțin mai jos, tot de a doua mână, însemnarea este reluată, dar de această dată fiind înscris numele călugărului, apoi anul 7125 (=1617): *„Висаріи(и) въ лѣ(т) ,зркѣ <7125=1617> м[е]с[ц]ѡ ца а(п)[р]иліє] ҃ (30) днѣ („Visarion în anul 7125 (1617) luna aprilie 30 zile”)*. Aceasta ar însemna, în opinia noastră, că Visarion a scris data greșit (omișând întâmplător a doua cifră „0” = o sută), de aceea a reluat aceeași inscripție cu data 7125 adică 1617. Deci se poate presupune că Visarion a făcut nota, mai curând, la 1617. Prin urmare, anul 1517, care a fost luat drept reper de datare de către Chiril Pistrui, nu poate fi concludent. După noi, mai convingătoare pentru datarea manuscrisului ar fi inscripția de la fila 128, care, judecând după forma scrisului, este făcută de alt scrib și nu de cel care a copiat anterior codicele: *Съ(и) Шинєю поновнє (г) [Г]е(р)мона(х) Кипрїѡ(и) ѡт мѡнасти(р) // с[вѣ]т[о]хмѡд Пр[о]рокох Илію вл[е]тѡ зчг <7093= 1585> авг[ѡст] кѣ <25>*⁴ (*Acest Minei l-a renovat ieromonahul Chiprian de la mănăstirea Sfântul Proroc Ilie. În anul 7093 (=1585) august 25*). Prin urmare, dacă renovarea codicelui s-a făcut la 1585, apoi, evident, cartea a fost copiată mai înainte de această dată. Pentru a data mai exact codicele, vom încerca să apelăm și la alți parametri ai manuscrisului. Astfel, filigranul indicat mai sus, data acestei note, precum și forma în care a fost caligrafiat textul ne permit să datăm codicele cu secolul al

² *Ibidem*.

³ Mareș Al., *Filigranele hârtiei întrebuințate în Țările Române în secolul al XVI-lea*, București, 1987, nr. 1611, p. 340, 415.

⁴ Exprimăm recunoștința doamnei Valentina Pelin pentru ajutorul acordat la descifrarea inscripțiilor marginale ale manuscrisului.

XVI-lea (după 1509 ante august 1585). Faptul că mai sunt cunoscute alte două cărți manuscrise (un *Mineiu* și *Rânduiala Sf. Ilie*), copiate la mănăstirea Sfântul Proroc Ilie⁵, ne face să credem că și *Mineiul* în cauză a fost copiat în aceeași scriptorie mănăstirească.

De ce, totuși, Chiril Pistrui a ajuns la concluzia că *Mineiul* a aparținut mănăstirii Căpriana ? Răspunsul îl aflăm analizând descifrarea eronată de către Chiril Pistrui a aceleiași inscripții din 1585, de la fila 128 : *Acest Minei este a ieromonahului Panarit de la mănăstirea Chipriana [cu hramul] Sfântul proroc Ilie, în anul 7093, februarie în 25⁶*). În primul rând, din descifrarea noastră reiese clar că este vorba de mănăstirea Sfântul Proroc Ilie și nicidecum de mănăstirea Căpriana. În rândul al doilea, în sec. al XVI-lea hramul „Sfântul Proroc Ilie” îl purta o mănăstire din Suceava, ctitorită de Ștefan cel Mare⁷, iar mănăstirea Căpriana purta hramul „Adormirea Maicii Domnului”⁸. În rândul al treilea, ГІЕ(ρ)МОНА(χ) КИПРІА(Н) ω(τ) МОНАСТИ(ρ) СІВѢТ[О]МѢ Пр[О]РОКОУ Илію a renovat „поновн” manuscrisul la 1585, și nu de ieromonahul Panarit, cum a citit Chiril Pistrui. În rândul al patrulea, același cercetător a confundat numele ieromonahului Chiprian cu cel al mănăstirii Căpriana, ajungând astfel la o concluzie greșită în privința apartenenței acestui manuscris mănăstirii basarabene.

Potrivit inscripției, *Mineiul* un timp oarecare a aparținut mănăstirii Sf. Proroc Ilie din Suceava. Pe la 1585, fiind în folosință de mai multă vreme, manuscrisul sau numai coperta s-a deteriorat și monahul Chiprian din această mănăstire (nicidecum Panarit, cum consideră Chiril Pistrui), după cum arată inscripția reprodușă mai sus, l-a renovat. Pe la 1617 codicele mai era în posesia mănăstirii Sf. Proroc Ilie, despre care fapt mărturisește inscripția lui Visarion.

Altă notă marginală, făcută în limba română, de la fila 128 verso, ne dezvăluie alte detalii despre soarta de mai departe a manuscrisului: Ичес(т) Мине(ї) маи ла(м) кѢ(м)пърат ЛѢПѢЛ ШИ ШТЕФА(Н) ШИ САВИ(Н) ДНИ ВИ/СТЕРІЕ ШИ ЛА(8) ДАТ ІН ВЕСАРИКЪ ПРЕ ПОА(ρ)ТЪ ЛА СІ[Ф]ІНТА ТРО(о)ЦЖ. // Ка съ ле фіе поманъ ІН ВАК. ВЪ ДНИ ІО ДѢКА ВОЕВО(А). // Ва[є]т[о] Зрча < 7191=1683 > м[є](с)[а]ца а(п)[рилие] кѢ < 27 > при Иереи Зрѣла да се знае(т)’. ”(Acest Minei [pe luna] mai l-am cumpărat Lupul și Ștefan și Savin din visterie și l-am dat în biserica Pre Poartă la Sfânta Troiță, ca să le fie pomână în

⁵ Pașchivski Vlad, *Două manuscrise: un Mineiu și Rânduiala Sf. Ilie*, în revista *Junimea românească*, XIV, 1925, nr. 1-3, p. 43-55.

⁶ Pistrui Chiril, *101 Manuscrise slave în Transilvania (sec.XII-XVII)*, în BOR, 1979, nr. 3-4, p. 556.

⁷ Iorga N. *Călugării de la Sântilie și Gheorghe pisarul leșesc*, în AARMSI, Seria III, tom IV, București, 1925, p. 411-434; Biserica acestei mănăstiri, precum arată pisania a fost ctitorită de Ștefan cel Mare în 1488. Vezi mai detaliat: Costea <Hostiuc> Erașt *Mănăstirea Sint Ilie, ctitoria voievodului Ștefan cel Mare (1488-1783-1938)*, Iași, 1940, 175p.; *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p. 67-76.; Stoicescu Nicolae. *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, p. 413.

⁸ *Надпись на окладе Евангелия в монастыре Киприана*, в Записки Одесского Общества Истории и Древности, том. 1, Одесса, 1844, с. 288-292. Hramul mănăstirii este arătat în cartea domnească de danie a lui Alexandru Lăpușneanu de la 11 aprilie 1559-1560 (Венелин Ю, *Влахо-болгарские или дако-славянские грамоты собранные и объясненные*, Спб., 1840, с. 171-173; MEF, vol. 1, doc. 29, p. 74-77), în scrisoarea monahului Isaia în 1585 (Сырку П.А., *Из истории сношений русских с румынами*, Спб., 1896, с.3-5).

veci în zilele Io Duca voievod [1678-1683]. În anul 7191 [1683] luna aprilie în 27 prin Ierei Ursul ca să se știe). Astfel, după cum reiese din această inscripție, pe la 1683 cartea a fost cumpărată (nu se arată de unde și de la cine) de către trei dregători de la visterie și dăruită bisericii cu hramul Sfânta Treime din Poartă, adică bisericii situate la Poarta cea Mare a Curții domnești din Iași⁹, fapt fixat de „ierei Ursul”, probabil, slujitor în acest lăcaș.

Mult mai târziu manuscrisul a aparținut Bibliotecii Universității din Cernăuți. Drept mărturie servesc cele două ștampile ovale de la filele I și 52 (neobservate de Ch. Pistrui), care au imprimate în centru stema Imperiului Habsburgic (un vultur), iar pe margini inscripția „CZERNOWITZ * K.K. UNIVERSITÄS BIBLIOTHEK *”. Știut fiind faptul că Universitatea din Cernăuți a fost fondată în 1875, iar acest teritoriu a făcut parte din componența Imperiului Habsburgic până în 1918, se poate concluziona că cele două ștampile au fost aplicate cu ocazia includerii manuscrisului în colecția bibliotecii acestei instituții.

La o dată necunoscută, fie înainte, fie după 1918 manuscrisul a ajuns în posesia Muzeului de Științe Naturale din Sibiu, care la 22 iunie 1955 îl dăruiește Bibliotecii Centrale Universitare din Cluj¹⁰, căreia îi aparține până în prezent¹¹.

Așadar, *Mineiul pe luna mai*, păstrat în prezent la Cluj, trebuie datat cu secolul al XVI-lea, el provenind într-adevăr din spațiul istoric al Țării Moldovei, dar nicidecum nu a făcut parte din colecția bibliotecii mănăstirii Căpřiana, precum susține Chiril Pistrui, ci mănăstirii Sf. Proroc Ilie din Suceava. Eroarea provine, precum am încercat să arătăm, de la descifrarea greșită a inscripției marginale din 1585, numele ieromonahului Chiprian de la mănăstirea cu hramul Sf. Proroc Ilie din Suceava fiind confundat cu cel a mănăstirii Căpřiana din Basarabia.

ANDREI EȘANU, VALENTINA EȘANU

***

În articolul nostru *Revizuirei toponimice: Fălciul*, apărut în tomul XX (2002) al revistei SMIM s-au strecurat câteva erori. În consecință, facem rectificările de rigoare:

- Propoziția: care sunt “überzeugend” (neconvingătoare) (p. 329, r. 4, jos) se va reformula astfel: care nu sunt “überzeugend” (convingătoare).
- Nota 56: se va citi 24 august 1642 (în loc de 1624).
- Nota 66: se va citi *apartenența* în loc de *partenenența*.
- Sufixul –bńb (p. 339) este, de fapt, ЪńЬ.
- Litera grecească ε (p. 338 și notele 58, 76) se va citi, peste tot, ca i semivocalic.
- Semnul √ (notele 66, 76) se va citi ca u semivocalic.
- Elipsa determinantului (p. 341, r. 5, sus) se va citi: elipsa determinatului.

MIRCEA CIUBOTARU

⁹ Stoicescu Nicolae, *Repertoriul bibliografic al monumentelor...*, p. 413.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Exprimăm mulțumiri domnului Ioan Hantea director al Bibliotecii Universitare din Cluj, care ne-a pus la dispoziție manuscrisul și ne-a dăruit o copie xerox a codicelului.

***

În studiul „Giovenale Falco da Cuneo și «enigma» crucii de la Galda” – apărut în volumul *Istoria românilor: cronicari, misionari, ctitori (sec. XV-XVII)*, București, 1997 – domnul Ștefan Andreescu aduce contribuții importante la mai buna cunoaștere a biografiei misionarului catolic Giovenale Falco da Cuneo și a unor aspecte din evoluția comunității săsești din Câmpulung (Muscel) în vremea domniei lui Matei Basarab.

Sășii câmpulungeni au fost luterani până în anul 1639 când misionarii Contrareformei, cu sprijinul domnului Matei Basarab, i-au readus la credința catolică. Unul dintre artizanii acestei acțiuni a fost tocmai Giovenale Falco care a devenit parohul comunității săsești (1639-1646).

Pe o cruce de argint păstrată în Transilvania la Galda de Sus (jud. Alba) s-au putut descifra trei nume: Matei Basarab, Giovenale Falco (ambele cu caractere latine) și *Hanțul Goțman* (cu caractere chirilice) urmat de anul 1645. Distinsul cercetător a arătat convingător că al doilea nume e cel al parohului catolic din Câmpulung iar ultimul aparține unui sas din același oraș care era *goțman* (= epitrop) al comunității catolice. Numai că numele de *goțman* vine într-adevăr din germană dar nu din Gutschmann (în nota 21 din articolul domnului Andreescu e trecut corect forma de plural: Gottesmänner) ci din cuvântul *Gottesmann* (plural Gottesmänner); vezi Fr. Teutsch, *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen*, I. Bd., 1150-1699, Hermannstadt, 1921, p. 64, 79. În lumea săsească transilvană circulă și sinonimul *Kirchenvater*.

Din relatarea misionarului catolic Petru Deodatus Baksic – care a vizitat în mai multe rânduri comunitatea catolică din Câmpulung – aflăm că *goțmanul* „are grijă de biserică și ține această slujbă un an și numesc apoi pe altul dintre ei și aceștia sunt în chip de procuratori”. (*Călători străini despre Țările Române*, vol. V, București, 1973, p. 263). Din descrierea de mai sus, pare să rezulte că e vorba doar de un *goțman*, or și la Câmpulung ca și în Transilvania instituția respectivă funcționa cu doi titulari (unele documente ale comunității catolice din Câmpulung [1639-1745] menționează numele ambilor *goțmani*; vezi N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, I-II, București, 1901, p. 274-304).

Deși au fost cercetători care au văzut în personajul Hanțul Goțman pe meșterul argintar sas din Transilvania care a realizat crucea (sau mânerul ei) totuși un nou document vine să confirme justetea identificării propuse de domnul Ștefan Andreescu. Într-un document din 8 ianuarie 1650 – prin care niște rumâni ai mânăstirii Câmpulung s-au răscumpărat din rumânie – se face menționarea: „S-a făcut zapisul cu știrea orașanilor: Stan județ, Staico județ, Stanciul Focan, Iacov chivărar, Oprea pârgar, *Hanțul Goțmanul*, Ivan pârgar. Scrie Tudor logofăt”. (*Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Naționale*, vol. VII, 1650-1653, București, 1999, Doc. Nr. 9, p. 17).

Domnul Andreescu a pus în legătură numele cu caractere chirilice Hanțul Goțman de pe crucea de la Galda cu informația cuprinsă în relatarea misionarului P.D. Baksic (1640) potrivit căreia comunitatea săsească din oraș nu mai știa graiul străbun, vorbea doar românește iar predica se făcea tot în limba română. Din această coroborare de izvoare, domnia sa concludă că Hanțul Goțman era un sas „românizat”. Noi înțelegem prin termenul „românizat” că procesul de asimilare în mediul românesc era deja încheiat. Or în această vreme persistă încă elemente specifice identității germane la Câmpulung. (A. Ciocîltan, *Identitatea comunității germane din Câmpulung Muscel în*

secolele XIII-XVIII în „Erasmus”, nr. 13/2002, p. 94-98). Aici ne vom referi doar la câteva dintre ele.

Același P.D. Baksić a înregistrat la 1640: „Când am fost gata de plecare, au venit cei mai bătrâni la mine și mi-au cerut să-i binecuvânteț zicând «voiam să ne rugăm ca o dată să ieșiți îmbrăcat în veșminte pontificale ca să poată vedea și românii, pentru că ei ne disprețuiesc mult, zicând că *credința noastră e necurată și că legea noastră ar fi mai rea decât toate celelalte*»”. (*Călători ...*, V, p. 212). De aici rezultă că sașii aceștia, deși românofoni, nu se considerau nicidecum totuna cu românii, existau la Câmpulung două comunități clar conturate, aflate într-o situație de antagonism. Românii nu-i consideră nici ei pe sași „de-ai lor”. În consecință, alteritatea reciprocă a celor două etnii infirmă încheierea procesului de asimilare a sașilor în mediul românesc. Deși păstorul lor sufletesc, Giovenale Falco, vorbea bine românește și predica o făcea în aceeași limbă ei preferă să aibă un preot „de neamul lor”. (*Călători ...*, V, p. 211). Exista încă conștiința de neam!

Având o altă confesiune decât majoritatea ortodoxă, sașii aceștia trăiau între ei în cadrul propriei comunități bisericești. În *Îndreptarea Legii* se interzice ortodocșilor „să-și aleagă un partener [de căsătorie] dintr-un alt mediu religios decât cel ortodox”. (Constanța Ghițulescu, *Familie și societate în Țara Românească (secolul al XVII-lea)* în SMIM, vol. XX/2002, p. 90). Doar trecând la ortodoxie puteau sașii contracta căsătorii cu români. Câteva cazuri sunt înregistrate de surse și la Câmpulung. Nu cunoaștem exemple în sens invers.

Din relatările lui Baksić reiese că la 1640 numărul sașilor din Câmpulung era de 500, opt ani mai târziu rămânând doar 229; ceilalți au fugit în Transilvania ca urmare a dărilor mari impuse de Matei Basarab (Ștefan Andreescu, *op.cit.*, p. 179).

Din documentul din 8 ianuarie 1650 ne putem da seama că Hanțul, goțmanul comunității, n-a optat pentru emigrare, rămânând la vatra în care au „descălecat” strămoșii săi din Transilvania în legendarul secol XIII.

ALEXANDRU CIOCÎLTAN

***

1. În tomurile XVIII și XIX ale revistei SMIM, D-na Constanța Ghițulescu a publicat un studiu despre *Zestrea între normă și practică în Țara Românească în secolul al XVII-lea*, I, p. 213-222 și, respectiv, II, 255-263. Lăsând pentru o altă ocazie discutarea conținutului propriu-zis și a metodei de abordare, ne mărginim aici la semnalarea unor erori sau inadvertențe punctuale apărute mai ales în transcrierea și interpretarea documentelor care au stat la baza elaborării acestui studiu :

1. Redactarea foii de zestre este într-adevăr competența « capului de familie », cum apare la p. 215, dar aceea nu se rezumă la rudele masculine de gradul întâi și doi, cum se exemplifică la p. 214-216 ci este o obligație și pentru mama văduvă care devenea « capul familiei » (ex. gr. DRH B, XXX, nr. 203, 352, XXXII, nr. 64, 126 și doc. nr. 2 din însăși anexa publicată de autoare); ierarhii Bisericii își asumau această răspundere pentru fetele sărace și orfane (v. *Așezământul* lui Antim Ivireanul, în *Opere*, ed. G. Ștrempel, București, 1972, p. 332, codicilul 10 *Pentru măritatul unei fete*).

2. La p. 220 se generalizează în mod reducionista : « în cazul morții unuia din soți, zestrea se întorcea la familia fetei » ; norma de drept garanta acest lucru familiei femeii, numai în cazul decesului acesteia *ab intestat* și fără de urmași. În cazul în care soția supraviețuia fără copii, ca văduvă, aceasta avea dreptul la recuperarea zestrei și la proprietatea deplină asupra ei, putând să dispună de ea în mod liber ; în acest caz, conform pravilei, zestrea nu se întorcea în patrimoniul familiei, chiar dacă aceasta se implica în demersurile judiciare de recuperare. Această recunoaștere a dreptului deplin de proprietate al femeii asupra zestrei sale este un proces ce se consolidează în timp și trebuie pus pe seama schimbării importante produse la sfârșitul secolului al XVII-lea. Trecerea de la « zăpășul contract » între socru și tânăra pereche (soțul și soția coproprietari) și « foaia de zestre » (formularul Antim Ivireanul) dată de tată în beneficiul fiicei (fiica proprietară, soțul uzufruitar) analizată la p. 216 are această importanță juridică și nu aceea pur formală, de validare, cum crede autoarea. A se vedea în acest sens intuiția corectă a autorilor I. Minea și L. Boga în cartea *Cum se moșteneau moșiile în Țara Românească până la sfârșitul secolului al XVI-lea*, I, Iași, 1933, care dedică zestrei capitolul al X-lea (p. 168-185), analiză extinsă și la începutul veacului al XVII-lea. Lectura acestui capitol i-ar fi arătat autoarei că aspecte considerate că nu « s-au bucurat de atenția cuvenită » în istoria dreptului românesc ca, de pildă, *regimul dotal, obiecte de zestre, zestrea dată de frați, restituirea de zestre, procese pentru zestre, zestre reclamată, zestre fâgăduită, zestre prevăzută prin testament* etc. au mai făcut obiectul unor anchete.

3. Aluzia la « strămoșul Adam » din doc. 3 nu trebuie văzută în sensul că « însuși Adam a instaurat obiceiul logodnei și al înzestrării » p. 256 ; formula, întâlnită și în alt tip de zăpășe, evocă așa-zisul « zăpăș al lui Adam », care, în vechiul drept românesc, reprezintă fundamentarea conceptului de contractualitate și autentificarea prin semnătură autografă sau amprentă digitală ; v. Val. Al. Georgescu, *La légende populaire du « Contrat d'Adam » et ses implications juridiques (droit babylonien et ancien droit roumain)*, în *Studi în onore Edoardo Vaterra*, VI, Einaudi, p. 607-617 ; în document, de altfel, contextul însuși sugerează acest sens : « deci, după obicei, cum au făcut și strămoșul Adam, și noi ne-am tocmit ».

4 În doc. 4, numele celor două sate transcrise de Constanța Ghițulescu : *Dăbanul și Băcim* trebuie emendate în *Dăbanul și Bucim* ; satul Dăbanul se regăsește în testamentul Elinei Cantacuzino v. N. Iorga, *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, București, 1902, p. 56 și, prin urmare făcea parte din patrimoniul familiei, nu este sat cumpărat de Mihai Cantacuzino, cum crede autoarea la p. 257.

5. în doc. 5 nu se regăsește satul Necșetești, cum se susține la p. 257.

6. în doc. 8. paradigma verbului a avea la conjunctiv sg. trebuie transcrisă *să aib* nu *să aibă* (p. 263), potrivit morfologiei limbii vechi, în care forma de pers. I *să aib* este curentă (v. Ovid Densusianu, *Istoria limbii române*, II, București, 1961, p. 153); acest detaliu schimbă complet sensul clauzei referitoare la case. În transcrierea Constanței Ghițulescu, se înțelege că popa Hiera dorește ca fiica lui să trăiască în casele de zestre din București, împreună cu ginerele și cu socrul, doar până la moartea socrului, ceea ce nu are nici un sens, din moment ce fiica este înzestrată cu aceste case : *Și să aibă a trăi cu dumneata până voi muri în casă*. Transcrierea corectă este : *Și să aib a trăi cu dumneata până voi muri în casă*, clauză ce intră în logica cutumiară a instituției « generării pe curte » : înșurat probabil cu o fiică unică, ginerele este primit în casa

socrilor, urmând să locuiască împreună până la decesul acestora, fără ca el să aibă dreptul să îi dea afară.

- caii de la căruță nu au *armuri*, ci *hamuri* ;
- emitentul foii de zestre, popa Hiera nu este « un mic preot de țară » p. 258; zestrea bogată ce o dă fiicei lui, Maria, începând cu moșia de la Băjești, se explică prin faptul că este ctitorul bisericii „cu sfinți” din București, v. Dumitru I. Ioniță, *Biserica cu sfinți din București*, în BOR, LVI, 1983, nr. 1-4, p. 1-30 (extras), fragment din foaia de zestre p.6; a avut parohie și a locuit în București, cum o arată casele dăruite în foaia de zestre, iar mahalaua în care a slujit ca preot îi purta numele la sfârșitul secolului al XVII-lea .

7. o serie de greșeli de ortografie (în *josul foi* p. 213, *propriu zisă* p.213, *în numele femeii* p. 221, *fii cei mari* p. 216, *i-a locul* p. 256, *redactarea foi de zestre* p. 257 etc.), dezacorduri (*unul din partenere* p. 213, *nemulțumirile începe* p. 219 etc.), precum și multe alte greșeli de tipar lasă o impresie neplăcută.

2. În preambulul studiului său, *Roma și imperiul ei în cultura română (secolul XVII-începutul secolului XIX)*, apărut în SMIM, XX, 2002, p. 231-251 privind originile interesului pentru Roma și imperiului ei la umaniștii români din secolul al XVII-lea, Eugen Denize împărtășește convingerea potrivit căreia « conștiința ideii originii romane a poporului român nu a pătruns la români ca urmare a contactului cu scrierile umaniștilor străini, ci a avut o origine autohtonă » (p. 232-234), idee avansată și temeinic argumentată în 1965 de Șerban Papacostea în studiul *Les Roumains et la conscience de leur romanité au Moyen Age*, în RRH, IV, nr. 1, p. 15-24. Cu alte cuvinte, procesul anterior secolului al XVII-lea ar cunoaște două etape: conștiința autohtonă a originii romane și reflexul ei, direct sau indirect, în opera umaniștilor, diplomaților și călătorilor străini.

Mai există însă o cale privilegiată prin care românii au venit în contact direct cu Roma începând cu secolul al XV-lea, iar prezența lor acolo a lăsat urme în opera umaniștilor. Despre acest contact direct, studiul lui Eugen Denize pomenește în treacăt, atunci când invocă mărturia din 1453 a lui Flavio Biondo. Credem însă că această direcție merita urmărită cu mai multă atenție, pentru că ea duce la conturarea unei alte imagini a Romei în conștiința și cultura românilor, imaginea ei religioasă. Calea prin care această imagine a fost construită și întreținută era pelerinajul religios « la pragurile apostolilor », care atrăgea milioane de pelerini din toate țările europene în cetatea sfântă, mai ales în anii jubiliari. Prin pelerinaj, dimensiunea religioasă a imaginii Romei capătă, și pentru românii transilvăneni catolici din secolul al XV-lea și apoi pentru cei uniți din veacul al XVIII-lea, o valoare simbolică semnificativă și comparabilă cu conștiința originii romane, asupra căreia s-a oprit exclusiv studiul lui Eugen Denize.

În dosarul imaginii Romei ca pol religios al lumii europene, centru al Bisericii Apusului, către care românii s-au îndreptat adesea, am selectat aici doar câteva piese.

În 1965, Alexandru Duțu¹ pune în atenția istoricilor și a lingviștilor români un document datând din 1411: scrisoarea unui umanist și diplomat bizantin, Manuel

---

¹ *Some remarks on the Dacians met in Roma by Manuel Chrysoloras*, în RESSE, III, 1965, nr. 3-4, p. 647-650; cf. Violeta Barbu, *Mărturii despre limba română (II). Secolul al XV-lea (I)*, în LR, XXXIX, 1990, nr. 3, p. 143-148.

Chrysoloras, profesor de greacă la Florența², iar apoi, între 1400 și 1403, la Milano și Pavia. Acesta făcea parte din categoria cărturarilor bizantini care au asigurat marele proces de *translatio studii*³, dinspre Constantinopol spre Roma, început cu mult înainte de căderea imperiului. Contactele lui Chrysoloras cu Occidentul se statorniciseră deja de la sfârșitul secolului al XIV-lea, când fu invitat, în temeiul unui contract decenal, să predea gramatica și literatura greacă la Universitatea din Florența. După această perioadă, se întoarse la Constantinopol, ca să fie apoi trimis ca delegat, din partea orientalilor, la conciliile ecumenice de la Constanța și Florența. Pentru a cântări cât mai corect valoarea mărturiei sale, trebuie să mai ținem seamă și de faptul că era un filolog profesionist, ce posedă o impecabilă pregătire lingvistică, autor al unor versiuni importante ale unor scrieri fundamentale ale Antichității⁴ în limba latină.

Într-o epocă favorabilă înlăturării schismei dintre cele două biserici, Chrysoloras relatează că la Roma⁵ sosesc pelerini din toate colțurile Europei: din Spania, Franța, insulele britanice, Germania, Sarmăția, Panonia și Grecia. Documentul mai arată că acești pelerini s-au spovedit și au primit absoluțiunea chiar în limba lor maternă; în această situație s-au aflat britanicii, francezii, spaniolii, cei din Dalmația și din Dacia. Un grup important provenind din această ultimă țară putea fi văzut vorbindu-și limba nu numai în biserică, ci și pe stradă sau în piețe. Alexandru Duțu nu se îndoiește de faptul că acești pelerini erau români; problema pe care și-o pune este aceea de a ști din care provincie a Daciei proveneau. Răspunsul dat le cuprinde pe toate trei: "either of Transylvania, where Catholicism has been powerfully fostered by the Angevins as an instrument of policy (conceived in Guelf sense), or of Wallachia or Moldavia, where the policy of Vlachko and Mircea the Old or Alexander the Good favoured at certain moments the catholic propaganda, connected with the diplomatic relations with Hungary and Poland"⁶. Argumentul decisiv invocat de Alexandru Duțu⁷ este studiul lui Eugen Stănescu⁸ întreprins asupra terminologiei etnice la cronicarii bizantini (Sphrantzes, Dukas, Chalcocondil, Critobul), din care reiese că, la capătul unui proces al cărui început se fixează în secolul al XI-lea și care va dura până în veacul al XV-lea, termenii de *vlah*, *dac* și *get* au sfârșit prin a se identifica cu *român*.

² Manuel Chrysoloras (1350-1415) a adresat probabil această epistolă lui Ioan, viitorul împărat bizantin Ioan al VIII-lea; manuscrisele care au transmis epistolele cărturarului bizantin poartă această precizare mai târzie. Vezi Endre von Ivánka, *Europa in XV. Jahrhundert von Byzantinern gesehen*, Graz-Wien-Köln, 1954, p. 109.

³ Nigel G. Wilson, *Da Bisanzio all'Italia. Gli studi greci nell'Umanesimo italiano*, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2000, p. 9-15.

⁴ Ar fi de amintit *Republica* lui Platon, precum și manualul său de limbă greacă *Erotemata*.

⁵ Impresionat de renașterea cetății eterne sub impactul efervescenței create de pelerinii care soseau din toate colțurile lumii, Chrysoloras pune față în față cele două Rome, cea antică și cea nouă pe cale de a deveni centrul absolut al creștinătății, v. Enrico V. Maltese și G. Cotassa, *Roma parte del cielo. « Confronto tra l'Antica e la Nuova Roma » di Manuele Crisolora*, Torino, 2000.

⁶ Al. Duțu, *op. cit.*, p. 649.

⁷ *Ibidem*, p. 650.

⁸ Vezi Eugen Stănescu, *Les "mixobarbares" du Bas-Danube au XIme siècle (Quelques problèmes de la terminologie des textes)*, în NEH, vol. III, București, 1965, p. 43-53.

În același timp, cercetând textul epistolei, după traducerea germană efectuată de Endre von Ivánka, reputat bizantinolog, am constatat că editorul a echivalat, fără să se îndoiască, termenul de locuitori ai Daciei cu *Rumänen*: “Denn in der Kirche der Apostel wird in den verschiedensten Zungen gebeichtet: dort kann man einen Priester im Beichstuhl sitzen sehen, der das Sündenbekenntnis von Briten anhört, die eigens zu diesem Zweck von ihren Inseln gekommen sind, dort einen mit Dalmatinern oder Rumänen. Auf den Straßen, in der Stadt und in der Kirche schwirren die verschiedenen Sprachen durcheinander”⁹.

Cu toate acestea, ținând seama de evoluția extrem de labilă a terminologiei geopolitice în evul mediu, interpretarea propusă de Al. Dușu și Endre van Ivánka nu poate fi scutită de arbitrar. Raportându-ne numai la trei studii de acest tip, toate având ca obiect realitatea acoperită de termenul *Dacia*, constatăm că această realitate este extrem de diversă: Constantin I. Karadja, *Cea mai veche mențiune a “Daciei” în tipar*¹⁰, Eugen Stănescu, *L’unité du territoire roumain à la lumière des mentions extérieures. Le nom de “Valachie” et ses sens*¹¹, cu un capitol special consacrat Daciei¹² și, în sfârșit, Adolf Armbruster, *Evoluția sensului denumirii de “Dacia”. Încercare de analiză a raportului între terminologia politico-geografică și realitatea și gândirea politică*¹³. Astfel, termenul desemnează pe rând, în secolele al XV-lea și al XVI-lea: 1) întregul teritoriu locuit de români; 2) Transilvania (Dacia Traiană); 3) Țara Românească; 4) Moldova; 5) Țara Românească și Moldova. Subliniem că studiile repertoriază atestări culese mai ales din literatura istorică, geografică, memorialistică sau cartografică aparținând zonei culturale vest- și centro-europene.

Tocmai de aceea, este dificil să plasăm opinia lui Chrysoloras într-o multitudinea de alte păreri, susținute de învățați cu formații diferite. Înclinăm să credem totuși că prin Dacia, în concepția umanistului bizantin, se înțelege numai Dacia Traiană, adică Transilvania. Către această concluzie ne-au călăuzit mai multe considerente:

a) Manuel Chrysoloras, întemeietor al studiilor umaniste în limba greacă la Florența, era un savant adevărat, pentru care Dacia însemna, ca și pentru alți umaniști remarcabili, numai Dacia Traiană, teritoriul romanizat intens în secolele al II-lea – al III-lea.

b) Epistola sa consemnează un fapt pe care-l vom regăsi, câteva decenii mai târziu, în 1453, sub pana lui Flavio Biondo: valahi din Dacia Ripensis mergeau anual în pelerinaj la Roma, mândrindu-se cu originea lor romană, “loquelo ostendant” (“pe care o lasă să se vadă din vorbirea lor”)¹⁴. Într-un articol consacrat acestei știri, Ion Gheție¹⁵ a demonstrat că “dacii ripensi cunoscuți la Roma de Flavio Biondo erau bănățeni sau

⁹ E. von Ivánka, *op. cit.*, p. 122.

¹⁰ Extras din AARMSI, Seria III, Tom XXII, 1940, Mem. 24, p. 1-6.

¹¹ În RRH, VII, 1968, nr. 6, p. 877-898.

¹² *Ibidem*, p. 894-897.

¹³ În “Studii”, XXII, 1969, nr. 3, p. 423-444.

¹⁴ Vezi A. Marcu, *Riflessi di storia rumena in opere italiane dei secoli XIV e XV*, în “Ephemeris dacoromana”, I, 1923, p. 362-363.

¹⁵ Vezi *O știre din 1453 a lui Flavio Biondo și începuturile scrierii românești cu litere latine*, în vol. *Începuturile scrisului în limba română*, București, 1974, p. 21-23.

hunedoreni”, știută fiind evoluția propagandei catolice în rândul românilor din aceste regiuni și modul în care aceștia au reacționat la ea.

Mai mult chiar, documentele din vremea pontificatului lui Eugen al IV-lea ne indică importante grupuri de pelerini români din Transilvania și chiar sași din Țara Românească aflați în pelerinaj la Roma alături de împăratul Sigismund de Luxemburg (1433), unii pentru a se boteza, alții pentru a primi indulgențe pentru ei, familiile lor și fundațiile religioase cărora le erau ctitori, pentru a binecuvânta altare portabile, relicve etc¹⁶. Coroborate, toate aceste surse atestând prezența pelerinilor români la Roma în veacul al XV-lea pot da seama de dimensiunile și de importanța contactelor directe, precum și de locul latinității limbii române în ansamblul acestor fapte, cu două secole mai devreme de epoca umanistă.

Firește că în primele decenii ale veacului al XV-lea, românii sunt departe de a fi, dintre locuitorii Transilvaniei, unici vizitatori ai pragurilor apostolice; numeroase surse de epocă și chiar jurnale, asupra cărora nu ne vom opri aici, descriu emulația pelerinajului *ad limina apostolorum* în rândul nobililor și cărturarilor maghiari din voievodatul Ardealului. Cu toate acestea, Endre von Ivánka nu s-a gândit deloc să identifice pe dacii lui Chrysoloras cu maghiarii, considerând, probabil, că menționarea Panoniei în rândul ținuturilor de unde proveneau pelerinii îi subînțelege pe unguri.

Suntem deci în fața unui fenomen care s-a menținut mai multe decenii, un fir prin care, atât de timpuriu, românii s-au legat direct de Roma nu numai ca de un centru al conștiinței originii lor, afirmată puternic mai ales prin limbă, ci și ca centru spiritual, născut din alianța redutabilă a sacralului cu politicul. Întrerupt apoi mai bine de două sute de ani, firul contactului direct cu Roma se va relua prin cărturarii Școlii Ardelene, nu întotdeauna sub auspiciile fascinante ale întoarcerii la leagănul originii latine. Pentru episcopul Inochentie Micu-Klein, personaj faimos pe care nu îl regăsim în dosarul alcătuit de Eugen Denize, Roma va fi o imagine a exilului, dramatic deplâns în corespondența editată de Francisc Pall, *Inochentie Micu-Klein. Exilul la Roma, 1745-1768*, I-III, Cluj-Napoca, 1997.

Imaginii religioase a Romei îi este subordonată și propaganda Contrareformei în secolul al XVII-lea, care a dezvoltat multiple strategii de promovare a interesului pentru cetatea eternă ca loc de pelerinaj, loc de studiu, loc al autorității politice și bisericesti, până la exercitarea unei hegemonii absolute pe care nici un alt oraș nu a mai avut-o în Europa Vechiului regim, organizând spațiul chiar în afara frontierelor lumii catolice; despre acestea v. sinteza monumentală a lui Gérard Labrot, *L'image de Rome. Une arme pour la Contre-Réforme, 1534-1677*, Paris, 1987. Este de aceea legitim să ne întrebăm dacă interesul pentru originea latină a poporului și a limbii române pe care l-au manifestat doi dintre cronicarii moldoveni, Ureche și Costin, educați în colegiile iezuite din Polonia, nu provine și din contactul lor cu «mitizarea» Romei prin intermediul scrierilor și imaginilor Contrareformei, care consolidau suveranitatea simbolică și prestigiul orașului. În orice caz, Contrareformei îi aparține primul text în limba română rostit la Roma în 1608: predica lui Franciscus Lovas la Colegiul Roman, cu ocazia sosirii ducelui de Nevers, pentru care v. Claudiu Isopescu, *O predică românească ținută la*

---

¹⁶ Documente comentate de Daniel Barbu, *Byzance, Rome et les Roumains. Essais sur la production politique de la foi*, Babel, Bucarest, 1998, p. 159-181.

Roma în 1608, în « Codrul Cosminului », II-III, 1925 și 1926, p. 280-282 ; text editat de Al. Mareș, *Crestomația limbii române vechi*, I, București, 1994, p. 163.

Chiar în lipsa unui contact direct cum au fost pelerinajele, imaginea Romei a stăruiat ulterior în mentalitatea elitelor românești mai ales ca centru religios și politic al creștinătății libere. Acest tip de reprezentare este tot atât de însemnat ca urmele lăsate de Roma și de imperiul ei la nivel discursiv, încadrate de obicei în locul comun al originii etnice. Iar dacă în spiritul metodelor noi ale imagologiei acordăm reprezentărilor tot atât credit cât discursului prezent în diverse tipuri de documente, nu se poate să nu recunoaștem că reprezentarea Romei ca centru al deciziilor politice și religioase importante pentru « creștinătatea liberă », dar și pentru creștinii trăitori sub Turcografie, după căderea Constantinopolului, a indus în țările române comportamente, proiecte și practici politice semnificative, pe care le putem urmări cu consecvență mai ales pe parcursul veacului al XVII-lea.

La p. 235, pe marginea unui citat din *Cronica universală* a lui Moxa, în care traducătorul echivalează sintagma « locuitor al Romei » cu « rumân », D-l Eugen Denize e de părare că avem de-a face cu o confuzie între *romani* și *români*. În măsura în care această confuzie este cu adevărat « semnificativă », cum crede autorul, trebuie adăugat faptul că primul care oferă această soluție de traducere este diaconul Coressi în *Apostolul* de Brașov 1563 (v. ed. I. Bianu, *Lucrul Apostolesc*, București, 1930, p. 76). După Moxa, identificarea romanilor cu românii se mai regăsește la mitropolitul Dosoftei, în două locuri din traducerea românească a *Vieților sfinților*, pentru care vezi George Giuglea, *Coresi face cea dintâi apropiere între « romani » și « rumâni »* în vol. *Fapte de limbă. Mărturii despre trecutul românesc*, București, 1988, p. 234-236.

VIOLETA BARBU

***

Cronica expansiunii otomane, 1296-1417 (Traducere și studiu introductiv de Dumitru Năstase). Revăzând pentru tipar versiunea franceză a acestei lucrări, am putut face unele întregiri și îndreptări, atât introducerii, cât și notelor traducerii. Însemn aici pe cele mai importante dintre ele, în vederea utilizării lor la lectura versiunii românești, publicate sub titlul de mai sus în volumul *În onoare IOAN CAPROȘU*, Iași, Polirom, 2002, p. 227-268. Trimiterile se fac la paginile și notele acestei ediții. Notele nenumerate, din paranteze, sunt ale prezentelor adaosuri.

„Întemeindu-se pe faptul că în cronică se cunoaște numele de Miloș al sârbului care a omorât pe sultanul Murad I la Kosovo Polie (1386), nume ce nu apare decât în izvoare târzii” (de după 1453), slavistul rus E.P. Naumov „îi urcă datarea până la 1451-1452, cât mai aproape posibil de căderea Constantinopolului” (p. 229). A nu se ține seamă de scurta mea observație în această privință, de la p. 230 (o singură frază): se înlocuiește cu următorul pasaj, ce trebuie introdus la p. 239, după al 2-lea aliniat.

În cronică noastră minunea sfântului Dumitru străpungând cu lancea pe țarul bulgar „Skiloian” (= Ioniță Kaloian) este citată pentru a-i fi comparat actul eroic săvârșit la Kosovo Polie de sârbul Miloș („unul dintre oșteni viteaz foarte, numit Miloș”) ucigând pe Murad I („necuratul Amarat”) (*Sl.*, IV, p. 263; *Rom.* IV, p. 255).

Numele lui Miloș se regăsește în diferite alte relatări istorice, atât bizantine cât și sârbești, toate fiind de după căderea Constantinopolului. Dar „celui qui nous apprend, avant même les chroniqueurs serbes, le nom de ce héros de Kosovo” este bizantinul Chalcocondil (n. Rade Mihalčić, *Les batailles de la Maritza et de Kosovo. Les dernières décennies de la rivalité serbobyzantine*, Simposium, Atena, 1993, *Byzantium and Serbia in the 14th Century*, Atena, 1996, p. 109). Pentru sentimentele favorabile sârbilor și pentru admirația față de actul lui Miloș, de care dau dovadă sursele *bizantine* ale bătăliei de la Kosovo Polie, vezi Henri Grégoire, *L'opinion byzantine et la bataille de Kossovo*, în „Byzantion”, 6, 1931, p. 247-251, unde se rezumă și „un fort intéressant article”, mie inaccesibil, de N. Radojčić, *Les sources grecques de la bataille de Kossovo*, în „Glasnik Skopskog naučnog Društva”, 3-4, Skoplie, 1930, p. 153-175.) Or, pentru menționarea episodului, Chalcocondil invocă drept sursă a informațiilor sale versiunea sa greacă bizantină („Elinii – cum îi numește el pe bizantini – spun”), care, după el, contrar mărturiei turcești, exaltă acest act de bravură (n. Laonici Chalcocondylae, *Historiarum Demonstrationes ad fidem codicum recensuit*, ... Eugenius Darko, I, Budapesta, 1922, p. 49-51; Chacocondil, în românește de V. Grecu, p. 50): este exact ceea ce face textul nostru medio-bulgar! Între cele două expuneri ale faptului, mai există pe deasupra și elemente de detaliu comune sau convergente: „un om foarte viteaz ... Numele acestui om era Miloș” (Μηλόης) (Chalcocondil); „unul dintre oșteni, viteaz foarte, numit Miloș” (vezi mai sus). După Chalcocondil (*loc.cit.*), „măruntaiele lui Amurat au rămas la Cosovo, într-un mormânt împăratesc”. Or tocmai aceste măruntaie sunt menționate *anterior*, într-un pasaj-cheie, și de cronică noastră: ea precizează, într-adevăr, că Miloș (cărui îi cunoaște numele, oricum înainte de Chalcocondil), după ce „îl străpunse cu sulița” „pe necuratul Amurat”, „îi scoase *toate măruntaiele* [și] scârnarul său suflet” (n. *Rom.* IV, p. 255; *cf. Sl.* IV, p. 263. Subliniat D.N.). Suntem deci în drept să deducem că cel mai vechi dintre autorii celor două texte a fost și el bizantin, și că și-a cules informațiile citate se acordă cu cele ale urmașului său grec, din aceleași spuse ale „elinilor” ca și acesta din urmă.

Cât despre comparația cu Skiloian (= Skyloioannis), ea nu există nici la Chalcocondil, nici la ceilalți cronicari, greci sau sârbi, care înregistrează evenimentul. Ajunge însă să amintim că cel care își manifestă viul interes pentru același personaj, de pe aceleași poziții și denumindu-l cu aceeași poreclă, pe aceeași vreme cu cronică noastră, este Ioannis Hortasmenos (n. Vezi p. 238-239 și n. 44, 75).

P. 241, al. 1. Pasaj de corectat și completat după cum urmează: ... numele coloniei genoveze de pe Marea Neagră Amastris, în text *Αμαστρο* (n. 92), corespunzând acuzativului grec popular al vremii, așa cum se întâlnește în unele „cronici scurte”: *Ἀμαστρον* (p. 94.), *Ἀμαστρο* (n. Schreiner, *Kleinchroniken*, I, p. 546, aparat).

P. 244, r. 4 de jos al textului, după „1399-1401”, de introdus notă de subsol: Vezi în special copiile de acte patriarhale pe care Jean Darrouzès, *Le registre synodal du patriarcat byzantin au XIVe siècle*, Paris, 1971, p. 76-77, le atribuie lui Hortasmenos și care se eșalonează la MM II, de la sfârșit 1399, până spre sfârșit 1401.

P. 245, r. 5. A se intercala, după punct, următorul pasaj: Tot în acest important document, se face un fierbinte elogiu capitalei asediate, numite „acest sfânt oraș” (ἁγία

πόλις) (n. MM. II, p. 361.), ca și în cronica noastră. În aceeași vreme, întâlnim o celebrare a Constantinopolului, de același tip, sub pana reputatului teolog anti-unionist Iosif Vryennios (spre 1350-1431/1438 [puțin după 1431]), binecunoscut lui Hortasmenos: acesta îl intitulează filosof, într-o scrisoare pe care i-o adresează și în care dă dovadă de admirația sa pentru el (n. H. Hunger, *Johannes Chortasmenos (...). Briefe, Gedichte und kleine Schriften ...*, p. 161-162, scrisoarea nr. 11: „Ἰῶ τιμιωτάτῳ ἐν μοναχοῖς καὶ φιλοσόφῳ κθρῶ Ἰωσήφ”). Or și Vryennios caracterizează Constantinopolul drept „oraș sfânt” („πόλις ἁγία”), pe deasupra și cu precizarea că este cel mai sfânt dintre primele 12 mari orașe ale Oecumenei (n. Erwin Fischer, *Laudes Constantinopolitanae*, München, 1968, p. 250-251. Pentru Iosif Vryennios, mai recent, Nikolaos Ch. Ioannidis, *Ὁ Ἰωσήφ Βρθέννιος – Βίος - Ἔργο Διδασκαλία*, Atena, 1996).

P. 249, ultimul al. (cf. p. 230 și n. 17). Distinsul istoric bulgar, colegul dr. Ivan Biliarski, mi-a procurat între timp articolul lui E.P. Naumov, *Anonimnaja Bolgarskaja hronika XV veka (Nekotorye voprosy textologii i terminologii)*, în *Sbornik v čest na prof. dr. Hristo Gandev ...*, Sofia, 1985, p. 103-108, de care nu putusem lua anterior cunoștință decât indirect, dintr-o analiză a lui de a doua mână. Constat însă că discuția în jurul termenilor *vlastel* și *velmāj* este aproape singurul lucru din acest scurt articol de care trebuia să mă ocup și că o făcusem deja suficient după datele avute. Pentru o observație a autorului, vezi aici, *infra*, n. 27. Acesta pare acum sigur că cronica pe care o comentează e „anonimă bulgară” – cel puțin așa o numește peste tot – și de pe această poziție se lansează în diverse considerații, mai mult sau mai puțin generale, dar din care nu am a reține decât următoarele: spre sfârșit, Naumov subliniază totuși insuficiența cercetării și necesitatea aprofundării problemei relațiilor „Cronicii Anonime Bulgare” (sic!) „cu alte produse ale istoriografiei balcanice din acea vreme (adică în primul rând din secolele XIV-XV), în deosebi” bizantine (și „cronicile scurte”), sârbești, „slavo-muntenesti [?!] și moldovenești” (art.cit., p. 108).

P. 236-23. De adăugat la n. 59: Această cronică grecească, în care Murad I e numit, ca și în cea în medio-bulgară pe care o traduc, „Amorat fiul lui Orcan”, poate fi datată puțin după 1470/1471 (P. Schreiner, în *Kleinchroniken*, I, p. 179; cf. p. 156). Aceași formulă, *ibidem*, I, nr. 70/6, p. 543: „ὁ δοῦλτᾶν Μοθράτης ὁ υἱος τοῦ Ορχάνη” Codexul conținând textul e din secolul XVI și ultima notiță, datată 1 august 1571, ne oferă termenul ei *post quem* (*ibidem*, p. 542). Partea unde se găsește mențiunea citată este alcătuită din „exzperthe aus einer unbekanten Sultanenchronik” (*loc.cit*).

E drept că formula se regăsește și în cronici sârbești. Cea mai veche asemenea mențiune apare în letopisețul zis *Cetinski* (...царь ... амѣратъ сын Оркановъ..., Ljub. Stojanović, *Stari srpski rodoslovi i letopisec*, Belgrad - Sr. Karlovci, 1927, p. 91), care se încheie cu moartea mitropolitului Maxim Brancović (1516), dar aparține unui zbornik copiat la sfârșitul veacului XVI (*ibidem*, p. XXXVI). O altă mențiune similară (Μογρατῆ, сын Орхановъ [sic!]) se află într-o listă de sultani otomani, alcătuită în a doua jumătate a veacului XVII (*ibidem*, p. 305, 307).

După cum se vede, primul cronologic dintre aceste exemple este grecesc și contemporan cu scrierile ultimilor cronicari bizantini, pe când mențiunile sârbești citate

fi sunt cu mult posteriore. Chiar cazul grec următor, contemporan cu prima dintre aceste mențiuni, precedă cu aproape un secol exemplul sârbesc corespunzător (cronică, respectiv listă, ambele ale sultanilor). Socot deci că cel puțin cel mai vechi din citatele grecești reținute, poate fi pus în raport cu cel echivalent din cronica noastră.

P. 240, n. 83. De adăugat (al. nou):

Să notăm în treacăt că cel care, încă din 1347, „abandoned the usual title of ἄρχων with which the Byzantines had hitherto addressed the ruler of Moscow, and addressed the Grand Prince Symeon as: εὐγενεστάτε μέγα ῥηζ πάσης Ῥωσίας”, a fost împăratul Ioan VI Cantacuzino. A.E.N. Tachiaos, *The Testament of Photius Monembasiotes*, în „Cyrillomethodianum”, 8-9, 1984-1985, p. 90, n. 56.

P. 245, n. 128 (după „p. 132”), a se insera: O traducere engleză a actului, la J.W. Barker, *Manuel II Palaeologus ...*, p. 202-204.

În cronică se spune că Murad I („Amorat”) a trimis la Șișman, noul țar al Bulgariei, „să i-o dea pe sora sa în căsătorie, iar el, chiar dacă nu voia, i-a dat pe sora sa kera Thamar țarița” (p. 254). Urmează, în n. 13: „Acest sens al frazei e general acceptat, ... cu unica excepție a lui Tjutjundzievenko, care forțează atât textul, cât și traducerea sa bulgărească, alternând înțelesul pasajului”. A se adăuga: Iată cum înregistrează căsătoria otomană a surorii lui Șișman „Sinodiconul Bisericii Bulgare”: „Kera Thamari... a fost dată marelui amira Amurat, dar pentru izbăvirea poporului bulgar...” (textul bulgar la G. Popruženko, *Sinodik carja Borila*, Sofia, 1928, p. 89, 126). Urmează restul notei.

P. 258-259.

După cronică, Baiazid I ar fi fost ucis de „oameni etiopieni” (pentru care, vezi p. 258, n. 24) la 28 iulie 1402: data este aceea, acceptată până de curând, drept a bătăliei de la Ankara. Conform rezultatului unor cercetări recente, se pare că trebuie ușor corectată, în vineri 29 iulie 1402. Vezi nota lui Dan Prodan, cu indicații bibliografice, la Halil Inalcik, *Imperiul otoman. Epoca clasică 1300-1600*, ed. și studiu introductiv de Mihai Maxim, trad. ș.a., de Dan Prodan, București, 1996, p. 38.

P. 259, n. 27.

De modificat nota, după cum urmează:

S-ar putea ca textul cronicii să fi avut o continuare. Vezi E.P. Naumov, *op.cit.*, p. 104-105; cf. G. Mihăilă, *Cronica evenimentelor*, p. 21; *idem*, Note, *Sl.*, VIII, n. 7.

DUMITRU NĂSTASE

RECENZII ȘI NOTIȚE BIBLIOGRAFICE

Documenta Romaniae Historica, A. Moldova, vol. XXVI (1641-1642), volum întocmit de I. Caproșu, Edit. Academiei Române, București, 2003, XCVIII+886 p.

Colecția națională de izvoare, *Documenta Romaniae Historica*, s-a îmbogățit recent cu un nou volum, al XXVI-lea, din seria A, Moldova, care cuprinde izvoarele documentare interne din anii 1641-1642.

Cel care a întocmit volumul de față este unul dintre cei mai apreciați editori de izvoare medievale, Ioan Caproșu, a cărui prodigioasă activitate de scoatere la lumină a vechilor documente se întinde pe o perioadă de peste trei decenii. Ioan Caproșu s-a remarcat îndeosebi prin preocupările legate de publicarea documentelor din cadrul colecției de izvoare *Documenta Romaniae Historica*, unde a întocmit împreună cu istorici de renume în domeniul medievisticii ieșene, precum Constantin Cihodaru sau Leon Șimanschi, volumele I (1384-1448), apărut la București în 1975, III (1487-1504), București, 1977, XXI (1632-1633), București, 1971, XXII (1634), București, 1974, și XXIV (1637-1638), București, 1997, toate din seria A, Moldova. Pe lângă numeroase studii scrise, referitoare la structurile administrative și fiscale din Moldova medievală, între 1999-2001, Ioan Caproșu a publicat nu mai puțin de cinci volume de *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, acoperind perioada 1408-1755, oferind astfel specialiștilor posibilitatea de a consulta numeroase izvoare inedite, întregind istoria principalei reședințe a țării românești dintre Carpați și Nistru.

În volumul ce poartă numărul XXVI, dintre cele 643 de documente autentice și cinci false mai mult de jumătate sunt inedite, majoritatea fiind publicate acum după cea mai bună formă păstrată în arhive. Cea mai mare parte a actelor sunt editate după originale (400 de documente, dintre care 300 sunt în limba română, 100 în slavă veche), restul fiind după copii, mențiuni, traduceri și rezumate vechi. Editorul volumului nu se dezminte nici de această dată, toate actele fiind publicate după cele mai riguroase criterii științifice. De mare folos pentru specialiști sunt detaliatele descrieri arheografice ale documentelor, care cuprind informații prețioase privitoare la caracterul extern al actelor, înlesnind deslușiri foarte necesare științelor auxiliare ale istoriei. Volumul se deschide cu obișnuita *Prefață*, continuată de *bibliografie* și *rezumatele documentelor*, în limbile română și franceză. Ultimul rezumat conține și o listă cu denumiri de instituții și dregători traduse în limba franceză, pentru a înlesni mai buna înțelegere a acestora de către cititorii străini.

Bogăția în informații a volumului este incomensurabilă. În condițiile în care mare parte din documente sunt inedite, este de prisos să vorbim despre importanța acestora. Toate actele sunt emise în doi dintre anii de domnie ai lui Vasile Lupu, cel considerat de Iorga un adevărat monarh al Țării Moldovei. Istoricul interesat găsește aici informații cuprinzătoare despre stăpânirile diverselor categorii sociale, îndeosebi cele ale

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXI, 2003, p. 405-489

mănăstirilor și boierilor, dar și ale orășenilor, ca și despre complexa organizare fiscală și administrativă a Țării Moldovei din prima jumătate a secolului al XVII-lea. Precum în volumele precedente, majoritatea documentelor reglementează stăpânirea a diverse locuri aflate în vetrele sau pe hotarele numeroaselor moșii din țară: acte de danie, zapise de vânzare-cumpărare, întăriri domnești, judecăți pentru locuri, mărturii hotarnice și altele.

Volumul conține mai multe documente de interes pentru cercetătorii fenomenului urban din Moldova, printre altele, fiind publicate și acte emise de șoltuzii și pârgarii din Adjud, Bârlad și Vaslui, în care aceștia întăresc cumpărături de ocine. În alte documente, conducătorii orașelor Botoșani, Cernăuți, Galați, Tecuci și Roman figurează ca martori la încheierea a diverse înțelegeri. Multe tranzacții se efectuau chiar în casa șoltuzilor, precum în 14 decembrie 1641, când Ionașco Herțe vinde o moșie cu 20 de galbeni, bani pe care "i-am luat în târg în Cernăuți, în casă la șoltuzul, și au fost șoltuzul cu 12 pârgari". În această perioadă, crește rolul reprezentanților domniei în târguri, aceștia fiind menționați în mai multe rânduri, înaintea șoltuzilor. Într-un act din 4 aprilie 1641, Ghenea pârcălab, șoltuzul și pârgarii din Tecuci, precum și mulți alți oameni (cel puțin 36 de alți martori) dau mărturie pentru cumpărăturile făcute de la peste 20 de persoane de către Dumitrașco sluger în Bucium, ținutul Tecuci. O situație asemănătoare întâlnim la Bârlad unde, în 4 ianuarie 1642, Isac vornicul din oraș, urmat de Andreiaș șoltuzul împreună cu cei 12 pârgari, dau o carte de mărturie pentru Anosiia și bărbatul ei, Avram Mândzatul, cărora Vasilie și sora sa Tecla "le-au plătit capul de o moarte de om". Anosiia și Avram, neavând bani să plătească, au fost nevoiți să vândă o ocină. Șoltuzii erau solicitați de domni să facă hotărnicii, uneori chiar din locuri aflate în hotarul târgului lor. Astfel, pentru că "a slujit domniei mele din vremuri de demult" și pentru că "a slujit din toată inima sa și cu mare credință la Țarigrad", Vasile Lupu dăruiește lui Paladie vistier un loc din hotarul târgului Bârlad. Șoltuzul și pârgarii din acest oraș, precum și "cu toți târgoveții bătrâni și tineri", fac împreună cu trimisul domnului hotărnicia și însemnarea aceluia loc, punând pe actul dat, după obicei, pecetea orașului (acte din 3 iunie și 16 august 1641).

Nu lipsesc din volum instrumentele necesare oricărui cercetător, anume *Indicii* de nume și materii, foarte cuprinzătoare, cu identificări detaliate de persoane, așezări și monumente, precum și *lista de cuvinte și expresii slavone* din documentele în limba română. De asemenea, editorul prezintă și lista de concordanță a documentelor publicate în acest volum cu actele publicate anterior, sub alte date. În final, sunt redată, în condiții grafice bune, nu mai puțin de 214 de facsimile, folositoare cunoscătorilor de paleografie chirilică și slavonă, dar și începătorilor, dornici să deslușească tainele vechilor documente.

Lucrarea se prezintă în condiții grafice deosebite, după cum bine stă unui volum al unei astfel de colecții de izvoare. Sperăm în continuarea acestui efort al cărui roade se vor vedea în studiile istorice care vor folosi aceste documente pentru a clarifica numeroase chestiuni controversate care încă mai persistă în istoriografia românească.

Laurențiu Rădvan

Documenta Romaniae Historica, B, Țara Românească, vol. XXXIV (1649), întocmit de Violeta Barbu, Gheorghe Lazăr, Oana Rizescu, Edit. Academiei Române, București, 2002, 373 p.

Prin strădaniile Colectivului preocupat de editarea actelor interne, de la Institutul de Istorie „N. Iorga”, a văzut lumina tiparului un alt volum al seriei: *Documenta Romaniae Historica, B. Țara Românească*, îngrijit de Violeta Barbu, Gheorghe Lazăr și Oana Rizescu. Este al treilea, din cele pregătite de noua echipă de cercetători avizați, care asigură acum continuitatea Colecției *DRH, B*, inițiată și susținută cu decenii în urmă de prestigioși specialiști.

O notă distinctivă marchează opusul de față prin modul de abordare a problematicii documentelor încorporate aici, așa cum se desprinde din *Studiul introductiv* alcătuit de Violeta Barbu. Avem mai ales în vedere discuțiile în legătură cu *datarea* unor acte, despre *formularul* lor și în deosebi referitor la *conținutul* celor 306 înscrisuri, în majoritate originale românești, copii, rezumate și mențiuni, fond în care se integrează și 24 de texte slavone (p. V – XXII).

Lista cu *prescurtările bibliografice* (p. XXIII – XXX), vădește stăruința autorilor de a lărgi baza informațională, nu numai pe tărâm arhivistic, dar și în sfera publicațiilor aferente.

Rezumatele actelor, traduse și în limba franceză (p. XXXI–LXX), oferă o necesară perspectivă asupra cuprinsului textelor, așa cum de altfel atâtea aspecte de viață socio-economică, instituțională, cu referire la marii demnitari ai voievodului Matei Basarab, la alți dregători și slujitori din lumea orașelor și așezărilor rurale se fac știute prin tipărirea *Documentelor anului 1649* (p. 1–271). Ele au fost redată după criteriile de transcriere folosite de filologi, ținând seama de numărul dominant al înscrisurilor în limba română, elaborate atât în cancelaria domnească, în centrele administrative ale statului, cât și în mediile largi ale satelor. Este meritul filologului Violeta Barbu, deopotrivă cercetător în domeniul istoriei și al istoriei de artă, a celorlalți doi autori, Gheorghe Lazăr și Oana Rizescu, de a fi dat viață noii formule editoriale, folosită în prezent la publicarea *DRH*-ului *B*, cum recomandaseră specialiștii încă de la inițierea vechii Serii a *DIR*-ului.

Actele în limba slavonă au fost îngrijite de Gheorghe Lazăr cu tot mai vizibil spirit analitic și mai adecvate formulări la tălmăcirea lor.

Pentru a motiva absența sau introducerea unor înscrisuri în cuprinsul volumului au fost repertoriate într-o *listă* și documentele cu date rectificate (p. 273), urmată de *Indicii onomastici* (p. 275-337), de cel de *Materii* (p. 339-351), apoi de *lista* cu termeni slavoni întâlniți în actele românești (p. 353-354) și de *fotocopii* (p. 355-371).

Suntem în fața unei laborioase investiții de muncă a Colectivului nu numai pentru detectarea înscrisurilor descoperite în ultima vreme, în afara celor deja semnalate în Catalogele întocmite de Direcția Arhivelor Naționale Istorice Centrale, cât mai ales pentru adaptarea transcrierii documentelor la sistemul fonetic, interpretativ, recomandat de Școala filologică, ca și la soluționarea atâtor probleme necesare identificării onomasticelor, toponimelor ș.a.

Au apărut însă și unele lapsusuri și carențe, în general minore, ca lipsuri la corectarea textelor, situații inerente la lucrări de acest gen, care se cer a fi amendate.

Volumul oferă indubitabil o dovadă a capacității Colectivului editorial de a asigura viață îndelungată Seriei *DRH, B*, așa cum o impune stadiul actual al dezvoltării istoriografiei naționale și internaționale.

C. Bălan

Documente privitoare la istoria orașului Iași. Acte interne (1726-1740), îngrijit de Ioan Caproșu, Edit. „Dosoftei”, Iași, 2001 [XV + 438 p. + facsimile p. 439-655].

Cel de al IV-lea volum din seria de documente privind istoria Iașilor este o realizare benefică pentru toți cei interesați de trecutul vechii capitale a Moldovei, dar și a Principatului de la est de Carpați.

În *Introducere* pot fi surprinse problemele deosebite întâmpinate de autor pentru adunarea din atâtea fonduri și numeroase publicații a înscrisurilor aduse în vad editorial, fapt reflectat și de *Bibliografie* (p. IX-XIV).

Din cele 426 de acte *158* sunt cărți domnești, așezăminte, între acestea și privilegiile acordate etnicilor armeni, evrei, catolici – preoți franciscani sau iezuiți. O lume din care se detașează rosturile Bisericii de Răsărit, vegheate de înalți ierarhi ai Mitropoliei țării, ai Patriarhiilor din Orientul apropiat sau de la Athos, lăcașuri susținute cu danii și venituri ale metohurilor moldave, cum rezultă și din alte 30 de înscrisuri ale unor prelați și reprezentanți ai clerului.

Spațiul Ortodoxiei de la est de Carpați este însă marcat acum de factori dinamici din structurile socio-economice, așa cum se desprinde din cele 195 de zapise, cărți ale dregătorilor locali, hotarnice ș.a., o vreme a creșterii preocupărilor pentru activități de negoț și meșteșuguri, a interesului pentru lărgirea schimburilor pe piață, secvențe ce se subsumează în timp, drumului spre modernitate; realități învederate și de 43 de texte rezumative.

Din ansamblul societății ieșene – mai vizibil surprinse aici – se fac simțite atâtea alte aspecte de pe tărâmul culturii, învățământului, înscrisurile în limba română dezvăluind ele însăși o cale spre afirmarea ideii naționale, în contextul în care se continua învățământul în limba greacă, promovat cu deosebire în timpul domniilor fanariote, dar și în slavonă. O carte de identitate – *peci* – al unui Pricop „ungurian”, venit la „Școala slovenească” din Iași pentru a învăța aici, îl prezintă cu datele necesare identificării sale, ca „om mic de stat, albineț, cu ochii mierii” (nr. 308), din categoria actelor mai rar întâlnite, datat de la 1737 (7245) februarie 6.

Publicate cu rigoare științifică documentele ieșene adunate cu grijă în volumul de față de Prof.Univ.Dr. Ioan Caproșu, deschid un mai larg orizont asupra capitalei și lumii moldave a veacului al XVIII-lea.

C. Bălan

N. RĂILEANU, *Documente medievale moldovenești din Arhiva de Război a Suediei*, Tipografia Centrală, Chișinău, 2001, 308 p.

De 150 de ani se tot publică documentele istoriei românilor, dacă socotim până spre 1750 un trecut căruia i se mai spune încă „medieval”, și această sarcină, după cum o știm cîțiva, n-a fost dusă la îndeplinire. Mai e destul de lucru, chiar dacă n-ar fi vorba de actele interne, în număr din ce în ce mai mare în secolul al XVIII-lea, ca pentru a compensa neobișnuita sărăcie din primele veacuri, ci numai de izvoare externe. Multe sunt ele, și mai ales risipite prin toate arhivele Europei, fie că e vorba de observațiile străinilor asupra țărilor și vieții românești, ori de cuvintele unor români – nu dintre cei de rând, fiindcă aceia nu știau carte -, ale căror legături peste hotare au produs o literatură întreagă.

În ultima vreme, bogăția de informații culeasă astfel a sporit și prin contribuția istoricilor de peste Prut. De pildă, cercetările d-lui Ion Varta au descoperit în arhivele rusești mai mult decât a încăput în prețiosul volum pe care l-a publicat la București. Domnul N. Răileanu, de la Muzeul Național de Istorie a Moldovei, a folosit o călătorie la Stockholm pentru a aduce de acolo o îmbelșugată recoltă de documente, în mare parte inedite, dintre care majoritatea se referă la sfârșitul domniei lui Gheorghe Ștefan în Moldova (1653-1658) și la pribegia lui în Suedia. Recunoștința pe care o merită această inițiativă nu poate fi știrbită de defectele ediției, deși ele nu sunt, cum vom vedea, nici puține, nici neînsemnate. Orice pagină care întregește cunoașterea împrejurărilor și personalităților care au compus istoria noastră trebuie să vadă lumina tiparului. Chiar când editorul ei n-o înțelege pe deplin, căci așa ajunge sub ochii altora, mai pregătiți să-i restituie sensul. Gheorghe Ștefan nu este o mare figură istorică, trecerea lui prin primul plan al scenei a durat numai cinci ani, iar proiectul său de a pune Moldova sub protecția Rusiei, ceea ce i-ar fi hărăzit destinul Ucrainei, din fericire n-a izbutit. Totuși, nu putem fi insensibili la umanitatea personajului: cel puțin în scrisorile sale românești, ba, pe alocuri, și în cele dictate diacului ce le traducea în latinește, el are o voce distinctă, căreia nimeni nu-i va tăgădui sinceritatea.

Din corespondența lui Dumitru Brătianu, publicată de Al. Cretzianu în 1933, se știe că a existat după 1848 un plan privind „culegerea manuscrisurilor de la Oxford și Stockholm”. Cu prilejul călătoriilor sale în Suedia, N. Iorga a semnalat, în 1926, liturghierul de la Uppsala, dăruit de Nicolae Spătarul, și în 1929 o duzină de scrisori domnești găsite la Stockholm, care datează din anii 1598-1711. C.I. Karadja, și el, a spicuit relatări de călători prin țările române și izvoare iconografice. De curând, în cele două volume îngrijite de Veniamin Ciobanu, au fost editate rapoartele diplomaților suedezi trimiși la Constantinopol la sfârșitul secolului al XVIII-lea și ele cuprind, printre observații asupra Chestiunii Orientale, date despre situația Moldovei și Țării Românești. La atât, sau aproape numai la atât, se reduce materialul suedez care era accesibil istoricilor noștri înainte de apariția acestei cărți.

Ca introducere, o schiță de biografie a lui Gheorghe Ștefan se bazează îndeosebi pe lucrări rusești dinainte de Revoluție sau chiar, indirect, pe istoria romanțată scrisă de Asachi și Gane. De acolo provin naivități ca „înmaripată de această rază de nedejde, doamna era cea care conducea apărarea cetății”, sau „aceste discuții au fost auzite de către soția lui Gheorghe Ștefan” (pp.7,9). Nu e posibil să se scrie în românește „Klauzenburg” (p.27): de altfel, e vorba de lupta de la Feneșul Săsesc, lângă Cluj.

E curios că autorul n-a consultat textul lui N. Drăganu, *Codicele pribeagului Gheorghe Ștefan, voievodul Moldovei*, Dacoromania, III (1924-1925), pp.181-254, nici măcar culegerea *Relațiile istorice dintre popoarele URSS și România*. Despre sfârșitul lui Vasile Lupu ar fi fost de văzut articolul lui Franz Babinger, comunicarea lui N. Iorga, *Petrecerea lui Vasile Lupu în exilul de la Constantinopol*, în *Analele Academiei Române*, seria a III-a, *Memoriile Secțiunii Istorice*, t.XI, 1930, precum și scrisoarea descoperită relativ recent. În schimb, aflăm aici referiri la *Analele Institutului Pedagogic de Stat din Bălți*, unde se pare că au apărut în 1958 documente în legătură cu tratativele dintre Iași, Cehrin și Moscova în ajunul încheierii acordului din 1656. E bine evidențiată umilința suferită de Gheorghe Ștefan cu ocaza vizitei sale la Moscova în 1663. Textul introducerii este rezumat în limbile engleză și rusă.

Urmează documentele, în originalul latin, precedat de traduceri în românește și rusește. Aproape toate au și o reproducere fotografică de bună calitate (excepție nr.19, însoțit de fotografia n-rului 15). Relațiile lui Gheorghe Ștefan cu suedezi, începând din 1656, erau de fapt o politică preluată de la Gheorghe Rakoczi II, Transilvania fiind aliată cu Suedia din timpul Războiului de 30 de ani din cauza inamicului comun care era Imperiul habsburgic. De la Gheorghe Ștefan sunt 25 de scrisori, către regii Carol X Gustav și Carol XI, către senatorii Suediei și către contele Per Brahe. Alte scrisori au fost scrise de tovarășii de exil cărora domnul le încredința misiunea de a negocia în numele său, Ludovic de Biala (nu „Biata”) Bielski și colonelul Constantin Nacul, una și de la văduva lui Gheorghe Ștefan care semna „*Principissa Moldaviae*”. Constantin Șerban, domn al Țării Românești, aliatul credincios al lui Gheorghe Ștefan, era învins și refugiat la Saros Patak pe domeniul din Ungaria al familiei Rakoczi, când îi scrie și el lui Carol-Gustav. Avem apoi o scrisoare de la Dimitrie Cantemir, dar ea nu e adresată lui Carol XII (cf. p.308), ci unui ministru suedez care se găsea în 1711 la Bender, unde se adăpostise înfrântul de la Poltava. În sfârșit, ultimele scrisori din anii 1710-1714, către același destinatar - lui Carol însuși i se adresează doar nr.49 -, poartă semnătura lui Nicolae Mavrocordat. Nr. 47 singur, căruia-i lipsește finalul, e tot de la Mavrocordat, probabil către Poniatowski, dat fiind titlul de prinț. Introducerea menționează și alte piese, cea din urmă având data de 3 decembrie 1721, iar absența lor din volum rămâne neexplicată. Nr. 51, fragmentar, nu e nici el un mesaj către regele Suediei, deoarece se vorbește despre acesta la persoana a III-a.

Nu putem să nu spunem că traducerea din latinește e un dezastru, deși la ea au colaborat trei cadre didactice de la catedra de Filologie Clasică a Universității din Chișinău, cărora, în cuvântul preliminar, li se mulțumește pentru asistență. Mai întâi, chiar unele lecturi sunt eronate, dar ele pot fi corectate prin comparația cu fotografia documentului. De pildă, „*Cliniae*” este *Cliviae*, ducatul german de Kleve, între titlurile lui Per Brahe apare la p. 55 „*Drocetum*” și la p. 119 „*Drobeto*”, tradus cu „*Drocet*” sau „în *Drobetus*” (!), când e vorba de prescurtarea curentă pentru *Dominus*, Harsanyi devine „*Starsanii*”, iar Hibernia, adică Irlanda, „*Stybernia*”. La fel sunt stâlcite numele lordului Winchelsea, ambasadorul Angliei la Poartă și al boierului Nacul, „*Nakulowicz*”, semnând după moda polonă, dar editorul a citit „*Minichelssey*” și „*Nakobowitz*”. La p. 210 scrie „*Pientissimae*”, nu „*Clienti*”, la pp. 291, 295, 297, *Demirtaş*, nu „*Demiteche*”. *Halcionia*, nu „*halcionea*”, înseamnă răgaz, interval de timp senin, fiind o aluzie mitologică (p.127, nu s-a tradus deloc). La numele proprii, tot așa: „*Samastian*”, adică „din Zamosc”, „*Steinbilken*” este baronul Sten Bielke, „*Liliecron*” se referă la

diplomatul Gustaf Lilliekrona, însărcinat cu o misiune la cazaci. Perla acestor lecturi greșite, la p. 167, atrage traducerea: „eu am echipat 400 oameni de-ai mei pe care i-am trimis la Maiestatea Sa ăm Amglia”. Cineva care n-ar verifica pe fotografie ar crede că un detașament de moldoveni a luat parte la vreo luptă prin Scoția. În realitate, în original citim: „4 p-sentes homines meos”, cuvântul prescurtat fiind „*praesentes*”, în sensul de „puternici, de frunte”, deci n-au fost decât patru membri ai soliei plecați la Londra.

Lista kontrasensurilor e mult mai lungă, deși incompletă. „*Dei gratia*” nu se traduce „cu ajutorul Domnului” (p.47), ci *din mila lui Dumnezeu*. În titulatura monarhului suedez, trebuia *conte palatin al Rinului*, nu „domnitor în Rheni”, „*Juliaci*” este *Julich*, numele ducatului Berg n-a fost înțeles și e păstrat ca în latinește „*Montium*”. Aceleași categorii de gafe îi aparțin traducerea „in pacificationem Danicam legatis” prin „soli în Danemarca pacifică” - în loc de „pentru încheierea păcii cu Danemarca” – și identificarea localității „*Holmia*” ca fiind „probabil tot din Pomerania” (p.30): este chiar Stockholm!

La p. 291, „*Chanus Tartarorum*”, adică al tătarilor, a fost tradus prin „hanul Tartarului, Iadului”. „*Audivissem felicissimum progressum*” nu înseamnă „eu, preafericitul, am auzit”, ci *auzisem de fericita înaintare* a trupelor suedeze în Polonia. La p. 59, „*servitiones*” trebuia tradus prin *slujbe*, nu prin „plecăciuni și mulțumiri”. „*Die Martis*”, adică marți, a fost omis. „*Nobilis Ateniensis*” nu e „vestitul atenian”, ci *nobil din Atena*, după cum „*illustrissimus dominus*” nu poate fi „remarcabilul domn”. În loc de *pentru cauza evanghelicilor*, adică a protestanților din Europa centrală, s-a tradus „din cauza evangheliștilor”! „*Decenter petit*”, *cere cuviincios*, nu înseamnă „cer cu pietatea potrivită”... „*Lumina clarissima*”, la plural, s-a tradus cu singularul, iar „*columnina Regni*” cu „coloanele Maiestății Sale”. Ar fi trebuit *în alianță*, nu „în componența federației”, acolo unde era „in societatem foederis”. „*Sacerdotissa*” e *preoteasă*, nu călugăriță. La p.99, citim: „le comunicaseră deja schimbarea puterii mele și faptul că eu sunt confederator al asociaților”. E mai greu de tradus în românește decât originalul, „*mutationem Dominii mei ac confoederatorum sociorum denuntiabant*”, ceea ce înseamnă „amenințau cu schimbarea mea din domnie și a aliaților”. La p.121, în loc de „*curtean și sfetnic al meu*” s-a tradus „*aulae meae familiarem et consiliarium*” prin „rudă a curții mele și a consilierului”. „*A teloniorum solutione liberi*” va să zică *scutiși de plata vămilelor*, nu „a tributului”. La p.109, Gheorghe Ștefan e făcut să declare: „eu însumi rănit mortal în luptă...eu am schimbat această viață pământescă și muritoare cu lăcașul etern și fericit al nemuritorilor”. Nu, nu e un mesaj de dincolo de mormânt: pur și simplu, „*commutavit*”, la persoana a treia, se referă la Gheorghe Rakoczi II.

Nu mai e nevoie de alte exemple pentru a dovedi că editorul cunoaște la fel de puțin limba latină ca și geografia sau chiar istoria. Fiindcă documentele ar fi avut nevoie de note și de indicarea cotei pentru fiecare, sau măcar a fondului, care e înlocuită aici prin referirea vagă la Krigsarchivet (Arhiva de Război), deși pentru n-rele 10-12, toate trei din aceeași zi, 24 noiembrie 1662, către Carol XI, către Senat și către *Per Brahe*, știm sigur că se găsesc în Arhiva Națională a Suediei, seria Diplomatica, Turcica, Bihang Moldavo-Valachica, vol.I. Tot acolo există o scrisoare a lui Gheorghe Ștefan către Carol X, de la 24 august 1655, care n-a mai fost inclusă în această culegere, probabil fiindcă fusese deja editată în Hurmuzaki IX, p.67. Aceeași broșură din care provin și trimiterile precedente, de Gyorgy Szekely și colaboratorii, *Hungary and Sweden, Early Contacts*,

Early Sources, Budapeșt, 1975) inventariază un material bogat din care s-ar fi putut extrage mărturii de preț pentru aceeași perioadă.

De pildă, următoarele:

- 11 și 19 iunie 1653, din Varșovia, despre lupta de la Finta; 20 august 1653, despre înfrângerea cazacilor la Suceava; 4 septembrie 1653, despre doamna lui Vasile Lupu prizonieră; 19 noiembrie 1653, despre planul de alianță între Moldova, Țara Românească, Transilvania și Polonia (Extranea, vol. 142, Polen);
- 23 iulie 1655, Gotthard Velling către Carol X, din Eperjes, despre luptele din Moldova;
- 11 (21) august 1656, Velling și von Sternbach, din Cluj, despre situația în Moldova după atacul tătarilor;
- 26 noiembrie 1656, aceiași, din Radnot, despre situația din țările române (Bihang Transsylvanica, vol.2 și 3);
- 15 octombrie 1656, Carol X către Gheorghe Rakoczi II, recomandare pentru Daniel „Olivenberg”, starețul grec de la Muntele Măslinilor (Riksregistraturet);
- 14 iulie 1657, Gheorghe Rakoczi II către Gheorghe Ștefan, din Glina, cererea de a fi lăsat să treacă prin Moldova (Extranea, vol.173 Turciet, Bihang Siebenburgen);
- 1657-1658, Claes Ralamb, în Constantinopol sau Adrianopol, despre misiunea sa în Imperiul otoman și observații despre țările române (Turcica, Huvudserien, vol. 2 și 3).

Pe de altă parte, doc. nr. 29 din colecția d-lui Răileanu, care e un memoriu al lui Ludovic de Biala Bielski, emisarul lui Gheorghe Ștefan, cerând pentru acesta creșterea pensiei, nu are dată, dar, deoarece face aluzie la moartea lui Carol-Gustav, este scris după 1660. Carol XI, căruia i se adresează scrisorile nr. 9, 11, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 22, 24, 26, 27 și 28, era minor, fiind născut în 1655, cu doar cinci ani înainte de a-i succede la tron tatălui său. Regina a cărei intervenție o solicită doc. nr. 29 este Christina, care, după abdicarea ei în 1654, păstrase ca apanaj Pomerania, provincia unde trăia în exil fostul domn al Moldovei. Așadar, răspunsul la cererile lui Gheorghe Ștefan îl reprezintă scrisoarea următoare. Împreună cu alte hârtii ale reginei, ea a trecut în biblioteca moștenitorului Christinei, cardinalul Azzolino, apoi în aceea a cardinalului Alessandro Albani, de unde a copiat-o Arckenholtz pentru cartea sa.

„Hambourg, le 15 Mars 1667

Mon Cousin,

Je vous remercie de m' avoir mandé dans vos Lettres que mon Gouverneur de Poméranie a exécuté mes ordres, en vous mettant en possession des Biens, et comme je l' attends ici de jour en jour, je ne manquerai pas de lui ordonner de vous satisfaire aussi sur les autres choses que vous desirez. Cependant, je vous prie d'etre persuadé que, comme ma volonté et mon estime vous sont entierement acquises, aussi je tacherai de vous les temoigner de plus en plus par des effets, priant Dieu etc.”

(Arckenholtz, *Mémoires concernant Christine, reine de Suède, pour servir d' éclaircissement à l' histoire de son règne et principalement de sa vie privée et aux évènements de l' histoire de son tems, civile et littéraire*, III, Amsterdam-Leipzig, 1759, pp. 276-277).

O analiză minuțioasă ca cea de mai sus nu trebuie să jignească: ea nu e cerută doar de neajunsuri pe care ea, după ce le-a constatat, le îndreaptă, ci chiar de netăgăduita utilitate a volumului. Valoarea sa o constituie informațiile, în mare parte noi, despre Gheorghe Ștefan. Chiar în introducere este reprodus actul de închinare cu care s-au prezentat solii moldoveni „la cinstitele trepte de sub sfintele picioare” ale țarului Alexei în 1656. Redactat în greacă de către vtorii logofătul Grigore Neaniul, documentul poartă și confirmările patriarhilor Macarie al Antiohiei și Paisie al Ierusalimului. Principalele revendicări erau: rușii să nu ceară haraci de la „vilaiet...așa cum au luat păgânii”, restituirea cetăților din Basarabia ocupate de turci, domnia pe viață, rezervată românilor (cu excluderea alogenilor). Realitatea politică fundamentală era „țara”, expresie păstrată și în grecește, ca la Matei al Mirelor, dovadă că nu se referă la teritoriu, ci înseamnă *statul*.

Se perindă apoi oamenii de încredere, prin care domnul ținea legătura cu Suedia, cu Transilvania, cu căzăcimea: un Frangepan, dintr-o familie de origine italiană integrată demult în nobilimea croată, grecul Daniil de la Atena, ajuns stareț la Ierusalim („abatul”, cum se traduce la p.51). Ludovic de Biala Bielski era cunoscut din publicația lui Iorga, *Scrisori domnești*, unde au apărut opt din documentele regăsite aici, din anii 1656, 1662, 1664, 1666 și 1668. Gheorghe Ștefan se plângea de nestatornicia rușilor și se ruga stăruitor să i se mărească pensia de 2000 de taleri, fiindcă nu putea nici măcar aprovizionarea sa și a suitei sale să o capete pe credit. Relațiile cu regele Angliei, Carol II, la care l-a trimis pe Nicolae Spătarul, fuseseră demult studiate de Eric Tappe, episod în care joacă un rol Patrick Simpson, negustor scoțian care se ocupa de comerțul cu potasă din Moldova (cf. nr. 27). Intervenția ambasadurilor Angliei și Franței la Poartă ar fi trebuit să-i obțină lui Gheorghe Ștefan întoarcerea ca domn la care n-a încetat să viseze până la sfârșit. Articolele care ar fi trebuit văzute pentru acest subiect sunt *Charles II and the Prince of Moldavia*, în „The Slavonic and East European Review”, XXVIII, 1950, pp. 406-424, cu o completare *ibid.*, XXXI, 77, 1953, pp. 528-529, și *An English Contribution to the Biography of Nicolae Milescu*, în „Revue des Etudes Roumaines”, I, 1953, pp.152-160.

Scrisoarea lui Cantemir atinge chestiunea unei datorii, un colonel suedez fiind creditorul „banului”. Boierul moldovean din acea vreme pe care-l indică această dregătorie e Savin Zmucilă. În același document, ”iuxta dictamen iurium istius provinciae” nu e „referitor la proclamarea drepturilor asupra acestei provincii” (înseamnă „după cum o dictează legile”).

Oricât de stângace ar fi forma în care se prezintă documentele, prin simplul fapt că aceste întregiri ale adevărului istoric există și că ele ne sunt dăruite de la Chișinău, judecata noastră nu se poate încheia fără cuvenita mulțumire.

Andrei Pippidi

Inschriften der Stadt Hermannstadt aus dem Mittelalter und der Frühen Neuzeit, ed. Ioan Albu, Sibiu, Hora Verlag und Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde Heidelberg, 2002.

Seria *Quellen zur Geschichte der Stadt Hermannstadt*, începută în 1880, este reluată după mai bine de un veac la inițiativa Cercului de studii transilvane și a editurii Hora din Sibiu cu un excepțional volum (al treilea al seriei, al doilea urmează să apară cât de curând) cuprinzând inscripțiile sibiene din evul mediu și epoca modernă timpurie. Munca depusă de Ioan Albu în încheierea acestui instrument de lucru este demnă de toată atenția și admirația comunității științifice.

Volumul se deschide cu o impresionantă introducere privind istoria orașului Sibiu și a principalelor sale monumente, și se continuă cu descrierea surselor pentru inscripțiile dispărute - care constituie o treime din totalul acestora, cu o tipologie a inscripțiilor și cu o analiză a tipurilor de scriere întâlnite în inscripții. Preponderente sunt inscripțiile cu caracter funerar, pe care autorul le cataloghează și le analizează în evoluția lor istorică. Catalogul propriu-zis al celor 293 de inscripții începe cu cea mai veche dintre acestea, din 1350, păstrată pe clopotul bisericii parohiale și se încheie cu inscripția de pe o cupă liturgică din 1711 a aceleiași biserici. Notele critice și descrierile minuțioase confirmă înaltul nivel profesional al lucrării. Indicii sunt de asemenea impresionanți și complecși: de locuri, persoane, instituții, meșteri și artiști, profesii, titluri, relații interumane, inițiale, cuvinte-cheie, citate biblice, texte liturgice și expresii literare, obiecte inscripționate, tipuri de scriere, abrevieri și explicitarea acestora, iconografie. Anexele 1, 2 și 3 cuprind topografia monumentelor funerare din biserica evanghelică din Sibiu. În anexa 4 editorul publică o sursă inedită: "vizitația" mormintelor din 1692 (*conspectus sepulchrorum*). Lucrarea se încheie cu o bogată colecție de ilustrații.

Mária Pakucs

KONSTANTIN MICHAILOVIĆ DI OSTROVICA, *Cronaca turca ovvero Memorie di un giannizzero*, a cura di Alda Giambelluca Kossova, traduzione di Angiolo Danti, note di Marco Clementi, Sellerio editore, Palermo, 2001, 184 p.

La cererea marelui bizantinolog italian Agostino Pertusi, profesorul Angiolo Danti (1939-1979), specialist în filologie slavă, a tălmăcit pentru culegerea *La caduta di Costantinopoli. Le testimonianze dei contemporanei* mărturia lui Constantin Mihailovici de Ostrovița (vol. I, Verona, 1976, p. 254-256). Dar Angiolo Danti nu s-a limitat la acest crâmpoi, ci a tălmăcit în întregime izvorul, care, cum prea bine se știe, are o însemnătate de primă mână și pentru istoria noastră, întrucât descrie, într-un capitol special (al XXXIII-lea), expediția în Țara Românească, din anul 1462, a sultanului Mehmet al II-lea (în ediția de față, p. 107-111).

Un grup de prieteni ai prea de timpuriu dispărutului filolog italian a decis să tipărească, în amintirea lui, manuscrisul acestei noi traduceri a memoriilor ienicerului sârb. Din păcate, el nu a mai apucat să întocmească studiul introductiv și nici notele. Din introducerea semnată de Alda Giambelluca Kossova aflăm că: „Le brillanti indagini di

Danti, che presero in esame tutte le testimonianze testuali, lo portarono ad identificare i due rami della tradizione ceca e di stabilire a quale di essi sia appartenuto l'archetipo polacco. Dimostrato poi che «il testo polacco deriva da quello ceco per via di traduzione, con un atteggiamento 'creativo' del Traduttore, che è riuscito a conferire al suo testo una veste letteraria ignota all'originale ceco [...] la pretesa di fare un'edizione critica del testo polacco appare ampiamente giustificata, in quanto possiamo considerare, affermava Danti, i *Pamiętniki Janczara*, nonostante le sue implicazioni genetiche, come un'opera a sé stante, indipendente dal modello dal quale deriva, per quella parte dell'attività creatrice, o ricreative, che va riconosciuta al Traduttore. Il quale diventò così un co-autore, la cui volontà fa per noi testo».

Ștefan Andreescu

Reformation zwischen Ost und West. Valentin Wagners griechischer Katechismus (Kronstadt 1550), ed., introd., comentarii și trad. de Andreas Müller. Köln, Böhlau Verlag, 2000. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, vol. 23), 388 p. + XXXV p., introd., anexă, indici, bibl.

Studiul introductiv la ediția catehismului grecesc scris de Valentin Wagner este un rezumat al tezei de doctorat a editorului, care este deja publicată sub titlul *Humanistisch geprägte Reformation an der Grenze von östlichen und westlichen Christentum. Valentin Wagners griechischer Katechismus von 1550*, Mandelbachtal-Cambridge, 2000. Biografia reformatorului și umanistului Valentin Wagner conține elementele-cheie care l-au ajutat pe editor în înțelegerea și traducerea textului. În opinia lui Müller, acest catechism este prima încercare de prezentare și reprezentare a teologiei reformate față de bisericile ortodoxe. Încercând să indentifice un posibil public-tintă avut în vedere de către Valentin Wagner, editorul este de părere că el a încercat să se adreseze în special grecilor ortodocși care în secolul al XVI-lea locuiau deja în Șcheii Brașovului și la Sibiu, deși nu erau numeroși, dar că nu se poate exclude nici ideea că un alt țel al tipăririi în limba greacă să fie un exercițiu pentru mai buna învățare a limbii, așa cum mai sunt exemple printre tipăriturile reformate (p. XVII). Pe baza unor greșeli tipice de limbă și de ortografie, editorul presupune că Wagner a fost ajutat în scrierea catehismului său de către sârbul Dimitrie Ljubavič, deoarece începuturile activității acestuia la Târgoviște sunt contemporane cu scrierea catehismului, iar o notă de subsol îl identifică pe Ljubavič cu diaconul ortodox Dimitrios care l-a vizitat pe Melancton la Wittenberg în 1559 (p. XIX, nota 11). Analiza teologică a textului relevă, în ciuda unui anume "eclectism" (p. XX), o înclinație a lui Wagner către teologia lui Melancton, care este explicată de către editor prin particularitățile Reformei din Brașov.

Textul propriu-zis al catehismului și traducerea în limba germană sunt publicate sub forma unei ediții critice de înaltă ținută, cu note filologice numeroase, dar și cu trimiteri la circumstanțe biblice și referințe teologice care îl ajută pe cititorul modern să pătrundă toate înțelesurile textului. Catechismul este structurat pe cinci părți, fiecare conținând 10 sau 20 de dialoguri.

În ciuda eforturilor evidente ale lui Wagner de a își formula teologia și ecleziologia într-o manieră cât mai “prietenoașă” pentru potențialii săi cititori ortodocși, editorul este de părere că aceste eforturi nu au avut succesul scontat.

Anexele ediției conțin indici cu trimiteri la citate și concepte biblice, la Părinții Bisericii, filozofi antici și scrierile lui Erasmus din Rotterdam.

Mária Pakucs

YUNUS ZEYREK (ed.), *Tarih-i Osman Paşa. Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kafkasya fetihleri (H. 986-988 / M. 1578-1580) ve Tebriz'in fethi (H. 993 / M. 1585)* (Cronica referitoare la Osman Paşa. Cuceririle caucaziene ale lui Özdemiroğlu Osman Paşa – 986-988 H. /1578-1580 – și cucerirea de către acesta a Tabrizului – 983 H. /1585), Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001, XII + 212 p.

Războiul otomano-iranian din 1578-1590 ocupă un loc bine definit în ansamblul numeroaselor conflicte armate dintre cele două state musulmane vecine. El s-a încheiat cu victoria Imperiului otoman, care a anexat (până la Războiul otomano-iranian din 1603-1612) regiunile nord-vestice ale Iranului de azi, precum și actualele teritorii ale Gruziei, Armeniei și Azerbaigeanului. De asemenea, a fost înființată o flotă militară otomană în Marea Caspică. Ca rezultate durabile, menționăm consolidarea stăpânirii otomane asupra litoralului caucazian al Mării Negre și asupra regiunilor vestice ale Gruziei de azi, dar și accentuarea adversității otomano-iraniene care va cauza Porții mari dificultăți în deceniile următoare și va scădea capacitatea acesteia de a interveni militar în Europa (inclusiv în Țările Române).

Această carte conține trei izvoare otomane (rămase, până în prezent, inedite) privitoare la Războiul otomano-iranian din 1578-1590. Editorul acestor izvoare este istoricul turc Yunus Zeyrek. Primul izvor este un jurnal de campanie (al cărui autor a rămas necunoscut) care descrie expediția militară otomană în regiunile caucaziene ale Iranului de atunci în anii 1578-1580. Al doilea izvor este o scrisoare a comandantului militar otoman Özdemiroğlu Osman Paşa (remarcat încă în timpul expediției din 1578-1580) către Ivaz Efendi privind luptele otomano-iraniene din 1581-1583. În sfârșit, cel de-al treilea izvor este un raport (*risale*) al cronicarului și poetului otoman Kütahyalı Rahimî-zâde Ibrahim Harimî Çavuş despre cucerirea Tabrizului (1585) de către trupele Porții aflate sub conducerea sus-amintitului comandant, devenit între timp mare vizir (1584-1585). Textul celor trei izvoare otomane (în limba turco-osmană) este publicat în transliterare din alfabetul arab în alfabetul latin, cât și în facsimil. Din motivele sus-amintite, această carte este importantă nu doar pentru otomaniști și iraniști, ci și pentru specialiștii care se ocupă de istoria statelor europene vecine cu Imperiul otoman.

Adrian Tertecel

Litterae Missionarum de Hungaria et Transilvania (1572-1717) I. Editit István György Tóth, Roma-Budapest, 2002, 756 p.

Harnicul istoric István György Tóth, cunoscut pentru studiile și culegerile de documente privitoare la istoria catolicismului în Europa centrală, inclusiv în spațiul transilvănean și în Trei Scaune, ne oferă un masiv volum de documente inedite, transcrise din arhivele romane. Volumul este cel de-al patrulea din seria *Fontes* aflată sub egida *Bibliotheca Academiae Hungariae* din Roma și cuprinde 242 de piese (corespondență misionară, vizitațiuni canonice etc.) redată în limba lor originală (latină ori italiană), prevăzute cu un rezumat în limba maghiară și cu bogate note care înlesnesc utilizarea materialului documentar.

După apariția volumelor de documente alcătuite de Marko Jačov (*Le missione cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645-1666)*, I, II, Roma Città del Vaticano 1992 și *Le missione cattoliche nei Balcani tra le due guerre : Candia (1645-1666), Vienna e Morea (1683-1699)*, Roma, Città del Vaticano, 1998), întreprinderea realizată de istoricul maghiar se așează într-o benefică complementaritate, acoperind segmentul cronologic 1572-1636. Cea mai mare parte a corespondenței misionare a fost produsă însă după 1622, anul creării Congregației de Propaganda Fidae. Raporturilor dintre această instituție a cardinalilor, produsul cel mai semnificativ al eforturilor Contrareformei de a revitaliza credința și de a sprijina propagarea ei în teritoriile unde catolicii erau minoritari sau chiar amenințați cu dispariția, István György Tóth îi consacră un substanțial studiu introductiv. majoritatea rapoartelor și scrisorilor privesc activitatea misionară în cele două părți ale Ungariei : cea imperială și cea otomană, atât în perioada anterioară anului 1622, când jurisdicția misionarilor a fost încredințată nunțului venezian, Republicii venețiene și vicarului patriarhiei latine a Constantinopolului, cât și după această dată când coordonarea misionarilor a devenit mult mai coerentă.

Câteva figuri importante se desprind din materialul adunat în acest volum : cea a lui Pietro Massarecchi, preot albanez din Kosovo, care avea să devină arhiepiscop catolic de Antivari, cea a raguzanului Albert Regjich, episcop misionar la Belgrad, cele ale franciscanilor bosniaci Simone Matkovich și Paolo Papich etc. Alții, care aveau să treacă mai apoi în țările române, Angelo Petricca, Antonio di san Felice, precum viitorul administrator apostolic al Moldovei, Marco Bandini, ni se înfățișează ca zeloși întemeietori de misiuni în zona Carașovei și în regiunea Timișoarei, unde se întindea jurisdicția provinciei franciscane Bosna Argentina, a cărei prezență s-a făcut simțită, după cum se cunoaște, și în viața românilor trăitori în aceste ținuturi. Emulația stărnită de propaganda misionară în ținuturile Ungariei otomane, ca și în Bosnia, Croația, Muntenegru, care au dus la conflicte cu autoritățile otomane, abuzuri și persecuții se deosebesc cu totul de tipul de prezență al misionarilor în Transilvania, țară obișnuită cu diversitatea confesională și etnică. Aici, în ciuda ostilității față de etnia din care erau cu precădere recrutați, etnia bosniacă, au reușit cu succes să provoace o întoarcere a comunităților rurale la catolicism, suplinind lipsa preoților parohi, una din consecințele Reformei.

Dincolo de aceste aspecte, documentele sunt mărturia tipului de viață religioasă, a pietății populare, a eresurilor și greșelilor sancționate de Contrareformă împărtășite de populațiile din aceste părți ale Ungariei. De aceea, valoarea unei astfel de culegeri pentru studiile de antropologie religioasă, nu numai pentru istoria religioasă, este inestimabilă.

Pentru istoriografia românească, beneficiul este de asemenea considerabil, căci se oferă astfel un termen de comparație și un context larg de înțelegere a prezenței misionarilor în Moldova și Muntenia în prima jumătate a secolului al XVII-lea.

Violeta Barbu

Demetrii Principis Cantemirii. Incrementorum et decrementorum Aulau Othman[n]icae sive Aliothman[n]icae Historiae a prima gentis origine ad nostra usque tempora deductae libri tres, praefatus est Virgil Căndea, critice edidit Dan Slușanschi, Edit. Amarcord, Timișoara, 2001, 550 p.

Manuscrisul celei mai importante opere a lui Dimitrie Cantemir, *Istoria creșterii și descreșterii Imperiului Otoman*, descoperit în 1985 de către Virgil Căndea la Biblioteca Houghton a Universității Harvard, vede lumina tiparului într-o ediție critică de excepție, datorată clasicistului Dan Slușanschi. De soarta aventuroasă a acestui codice este legată o istorie țesută din informații eronate, al cărei autor este savantul german G. F. Müller, membru al Academiei imperiale de științe din S. Petersburg. Prefața ediției pe care o prezentăm, semnată de Virgil Căndea, corectează și restituie cititorului drumul sinuos al manuscrisului original din biblioteca contelui von Thoms până în colecțiile de carte rară ale prestigioasei universități americane, împrejurările în care au apărut traducerile engleză și germană din secolul al XVIII-lea, raportul dintre versiunile tipărite și manuscrisul Houghton.

Or, din acest punct de vedere, ediția realizată de Dan Slușanschi își dovedește de la bun început caracterul excepțional, asigurat de faptul că, spre deosebire de ediția princeps Tindal (Londra, 1734-1735) - numită astfel după numele pastorului englez care a asigurat traducerea - și de edițiile franceză (Paris, 1743) și germană (Hamburg, 1745), ambele bazate pe traducerea engleză, de această dată se restituie, pentru prima dată, textul în limba lui originală, după manuscrisul olograf, revizuit de însuși autorul operei.

Așadar, ediția de față reproduce, pentru prima dată în chip integral, textul latin, cu acuratețea filologică cu care ne-au obișnuit alte opere ale lui Dimitrie Cantemir editate de profesorul Dan Slușanschi. Aparatul critic, rațional alcătuit, semnaleză pasajele arabe/turcești inserate în text, corecturile făcute de scribul manuscrisului, adnotările autografe ale lui Dimitrie Cantemir, diferite emendări ale editorului, grafii și lecțiuni probabile. Un efort imens de erudiție a necesitat transcrierea notelor (*annotationes*) alcătuite de Dimitrie Cantemir la opera sa, note în care a inserat, alături de ample lămuriri, și forma originală a numelor proprii sau a unor termeni specifici în arabă, turca otomană, greacă. Numai cine a consultat ediția de facsimile a manuscrisului Houghton, apărută în 1999 la Editura Roza Vânturilor, poate aprecia cu adevărat imensa investiție de acribie, talent filologic și paleografic pe care editorul a făcut-o în această ediție capitală.

În spiritul aceleiași acribii, editorul a adăugat la sfârșitul transcrierii textului un indice alfabetic al tuturor termenilor și numelor proprii care au fost adnotate de Dimitrie Cantemir, precum și o listă a sultanilor otomani.

Destinată să servească și cercetătorilor străini interesați de începuturile istoriografiei otomane, așa cum o arată condițiile grafie excepționale și limbile în care sunt redactate prefața și anexele - engleză și latină -, ediția *Istoriei creșterii și*

descreșterii Imperiului otoman după manuscrisul latin original este un act major de cultură și un model de ediție filologică pentru aceia, din ce în ce mai puțini, care, în cultura românească, încă mai slujesc umanismul, în sensul cel mai larg, dar și cel mai strict al termenului.

Violeta Barbu

MARIA GEORGESCU, *Lapidarium din Târgoviște, secolele XV-XIX*, Edit. Daim, București, 2002, 207 p. + 114 il.

Este suficientă o prezentare pentru această carte ? A fost întrebarea care ne-a apărut în minte imediat ce am văzut și am răsfoit cartea Mariei Georgescu și ne-a stăruit după ce am citit-o. Autoarea, fostă cercetător științific principal gr. I la Muzeul Național Curtea Domnească din Târgoviște, actualmente doctor în Istorie și conferențiar universitar la Universitatea Valahia s-a vădit, în cursul timpului, prin mai multe lucrări succesive, o bună cunoscătoare a artei din Evul Mediu românesc. Prin această ultimă carte, prefațată de acad. Virgil Cândea, cu textul în limba română, franceză (*Le Lapidarium de Târgoviște – XVe-XIXe siècles*) și în engleză (*The Lapidarium of Târgoviște*) autoarea a reușit să redea o adevărată istorie scrisă în piatră a fostei capitale a Țării Românești și a împrejurimilor ei. În urma unei selecții judicioase au fost reunite cele mai de seamă piese păstrate încă în patrimoniul de la Târgoviște cu cele cedate, dar expuse momentan în Muzeul Național din București.

Obiectele pietrarilor români vădesc o măiestrie deosebită a oamenilor care au știut să îmbine tradiția autohtonă cu influența creației Renașterii sau a Barocului din Europa Centrală, ajunse în fosta reședință domnească prin filieră transilvăneană. Un exemplu grăitor și convingător în acest sens este cel al lespezilor tombale a fiului adoptiv și a soției domnului Matei Basarab. Ambele sunt splendide realizări baroce sibiene, astăzi piese de glorie din lapidariumul din Târgoviște, o dovadă a îmbinării creatoare a stilurilor.

Comentariul care însoțește fotografiile este competent, folosind o terminologie de bună factură artistico-științifică, având meritul de a lămuri lectorul asupra rostului fiecărui obiect existent în ilustrație. Demn de reținut ni s-a părut că autoarea nu s-a oprit exclusiv asupra lapidariumului domnesc, de altfel el însuși bogat. Lui i-a alăturat piese provenite de la clerici și instituțiile lor, mirene sau monastice, precum și altele de sorginte boierească. Astfel, pietrele vorbesc și istorisesc faptele primelor două ordine privilegiate ale societății, mai ales că avem la dispoziție și pomelnice săpate în piatră, de mare interes pentru micro-istorie, trecutul unor familii.

Nu putem încheia fără a afirma că această carte, înscrisă pe drumul pe care a mers regretata profesoară Corina Nicolescu, constituie un valoros instrument de lucru pe trei planuri: istoria artei, istorie regională și istorie națională.

În fine, se impune o singură observație critică adusă traducătorilor, nu autoarei. Ar fi fost necesar ca limbajul folosit de traducători să respecte mai fidel termenii de specialitate din limbile respective – în cazul de față limba franceză și limba engleză.

Radu Ștefan Vergatti

Arhivele Naționale ale României, *Colecția Achiziții Noi. Indice cronologic nr. 25*, vol. I (Sf. sec. XIII- 1685), întocmit de Marcel-Dumitru Ciucă, Silvia Vătafu-Găitan, București, 2002, 309 p.

La o distanță de aproape o jumătate de secol, sub semnătura a doi cunosători de marcă ai fondurilor noastre documentare, Marcel-Dumitru Ciucă și Silvia Vătafu-Găitan, Arhivele Naționale ale României reiau seria publicării indicilor cronologici ai principalelor colecții de documente constituite sub egida acestei importante instituții. De această dată, este vorba de primul volum al colecției *Achiziții Noi*, una dintre cele mai vaste și în același timp importante colecții de documente pentru studierea istoriei României.

Acest prim volum, ce acoperă un interval de timp de aproape 400 de ani, cuprinde rezumatele a 3072 de documente, indiferent de forma sub care s-au păstrat (originale, traduceri, copii, regeste sau rezumate) și se dovedește a fi un binevenit și indispensabil instrument de lucru pentru specialiștii Evului Mediu românesc.

Din punct de vedere al metodei de alcătuire al acestui volum, numărul mare de documente a impus redarea sub formă de rezumat a acestora, cu reținerea totuși a unor elemente esențiale. Astfel, pe lângă numele emitenților (în special domnii celor două țări românești și principii Transilvaniei), în rezumate au fost incluse numele marilor dregători și ale membrilor familiilor boierești ; de asemenea au fost consemnate numele dregătorilor și diverșilor funcționari mărunți, cele ale diecilor ce au alcătuit documentele, precum și cele ale meșteșugarilor și negustorilor. În aceeași manieră au fost prelucrate și numele patriarhilor, mitropoliților, episcopilor și egumenilor de mănăstiri.

În ceea ce privește conținutul documentelor, informațiile vehiculate sunt diverse, acoperind un spectru foarte larg. Așa cum era de așteptat, cele mai multe documente conțin informații ce se referă la diverse cumpărări și întăriri de ocini, țigani și rumâni etc. Nu lipsesc totuși informațiile referitoare și la alte aspecte. Astfel, pentru organizarea instituțională a statului este demn de semnalat documentul din vremea lui Șerban Cantacuzino prin care domnul și boierii țării dau zapis lui Chiriță Manolachi pentru 7 000 de taleri, așa cum era consemnat în « zapisul țării... pentru o datorie de la Antonie vodă » (nr. 2858). Volumul conține o serie de documente referitoare la diverse aspecte ce au caracterizat societatea românească din această perioadă. Astfel, țiganul Lupul este scăpat de la închisoare deoarece a « rușinat o copilă de țigan și apoi a omorât-o », plătindu-i capul « cu un cal și 20 de lei, gloabă » (nr. 2053). Tot de o omucidere este vorba într-un document din 1661, Tiron vătăman împreună cu alții, la beție, l-au ucis pe Ivan copil din casa lui Vasile Turcu ; pentru a fi iertați, aceștia dau bani atât lui Vasile Turcu cât și soției mortului (nr. 2101). Interesant pentru mentalitatea epocii este și cazul călugărului Pavel care dăruiește ca zestre fiicei sale, pe lângă moșiile de rigoare și mai multe cărți de cult, printre care un *Tetraevangheliar*, un *Liturghier*, o *Psaltire* ș.a. (nr. 2834).

Nu puține sunt documentele ce amintesc despre diverse dării făcute în favoarea mănăstirilor, cele mai multe la « vreme de petrecanie » ; reprezentativ pentru forța coercitivă a blestemului în societatea epocii este cazul lui Vasile Talpă, aflat la ceasul morții, care închină pentru pomenire mănăstirii Humor o moșie pe care o cumpărase de la aceasta, « deoarece se teme de blestem » (nr. 2918).

Interesante sunt și informațiile ce ne sunt oferite asupra urmărilor dramatice pe care evenimentele politico-militare din a doua jumătate a secolului al XVII-lea le-au avut

asupra celor două țări românești. Astfel, Gheorghe Ghica întărește lui Savin din Mogoșești fost cămăraș stăpânirea asupra mai multor sate, ale cărui zapise s-au pierdut « când a fost răscoala lui Gheorghe Ștefan » (nr. 2034) ; împreună cu alte bunuri, i-au fost luate și zapisele lui Mecula fost vistier de către cazaci, « când au venit cu Costandin vv. până la Iași », motiv pentru care marii boieri ai divanului dau zapis de credință (nr. 2094). De asemenea urmări nefaste nu au fost ocolite nici mănăstirile ; astfel, Gheorghe Duca domnul Țării Românești întărește mănăstirii Vaideei ca metoh mănăstirea de la Măstânești, « fiind săracă, pustie și arsă de tătari » (nr. 2815). Aceleași vremuri tulburi sunt amintite și într-un document domnesc din 1659, prin care popa Duma este obligat să-i plătească negustorului Panait cei 500 de galbeni și odoarele încredințate lui « când a fost prada grecilor » (nr. 2024).

Nu lipsesc nici știrile despre relațiile dintre țările române și cele vecine, în special cele cu Poarta Otomană. Printr-un hrisov, Mihnea al III-lea cerea slujitorilor și locuitorilor țării să-l lase pe Emerzei-bei și însoțitorii săi să treacă în bună pace spre Siliștra (nr. 2026). Pentru că avea « mare păs și nevoie de la Împărăție, pentru iarba de pușcă », Radu Leon cerea călărașilor să plătească câte 3 ughi de cruce (nr. 2478) ; tot pentru a face față cererilor otomane, în vremea lui Duca vodă, « s-au vândut moșiile în toată țara...pentru haraci » (nr. 2785).

Documentele inserate în volum amintesc, de asemenea, despre relațiile cu Rusia; este cazul documentului din anul 1665 prin care Radu Leon întărește lui Neagoe Săcuianu stăpânirea asupra satului Bărbătești, sat dăruit pentru credință de Constantin Șerban aflat în lungul exil în Țara Leșească și în Țara Ungurească, precum și pentru solia «la Moscu» (nr. 2265). În aceeași serie amintim și scrisoarea de recomandare a țarului Rusie, Alexandru Mihailovici, dată arhimandritului Teodosie de la Argeș (nr. 2360).

Volumul este însoțit și de un index onomastic și toponimic și a cărui utilitate în consultarea volumului de către specialiști nu mai trebuie menționată. Cele câteva mărunte erori sau inadvertențe ce ar putea fi semnalate (de exemplu, precizăm că monahia Magdalina <Cocorăscu> (s.v.) este una și aceeași persoană cu Marica <Cocorăscu>, aceasta din urmă îmbrăcând rasa monahală după o viață destul de tumultuoasă), sunt inevitabile în asemenea situații. Îndeobște, fișarea, identificarea și redactarea unui asemenea index, ce însumează un mare volum de informație și de muncă, reprezintă o piatră de încercare pentru orice specialist, cei doi autori dovedind încă o dată profesionalismul lor.

Cele câteva aspecte semnalate mai sus nu au alt merit decât de a semnala bogăția și complexitatea informațiilor cuprinse în acest volum și de a scoate în evidență, dacă mai este necesar, meritele celor doi autori ce s-au încumetat la un asemenea efort.

Gheorghe Lazăr

FLORIN MARINESCU, *Roumanika eggrafa tou Aghios Orous archeio Protatou*, Athina, 2001, 658p.; idem, *Roumanika eggrafa tou Aghios Orous archeio Ieras Monis Aghios Paulou*, Athina, 2002, 600 p.

În condiții grafice excelente, Centrul de Studii Neelenice din Atena continuă publicarea cataloagelor documentelor românești de la Sfântul Munte Atos cu două volume noi, care valorifică arhivele mănăstirilor Protaton și, respectiv, Sfântul Pavel.

Structura volumelor este identică și unitară. Fiecare volum conține rezumate împărțite în două categorii: rezumate dateate și rezumate dateate de editor conjectural. Volumul privitor la mănăstirea Protaton conține 1057 de rezumate și 46 de rezumate dateate conjectural, iar cel care valorifică arhivele mănăstirii Sfântul Pavel prezintă 927 de rezumate și 31 de rezumate dateate conjectural, ceea ce înseamnă peste 2000 de piese arhivistice repertoriate, păstrate în copii și originale. Semnificativ este, pentru fiecare din aceste volume, data la care se oprește șirul actelor ce au legătură cu spațiul românesc, 1861 (Protaton) și respectiv, 1927 (Sfântul Pavel). Această dată târzie, după secularizare, se explică în cazul mănăstirii Sfântul Pavel prin menținerea unor sporadice legături cu Basarabia, unde măsurile de confiscare a averilor mănăstirești vor veni doar mai târziu. Fiecare rezumat este alcătuit după cum urmează: data, locul, conținutul documentului, redat *in extenso*, cota de păstrare, suportul, culoarea cernelii, dimensiunile, în cazul originalelor, perilipsul, bibliografia. Anexa care înlesnește consultarea acestor instrumente de lucru conține un indice de persoane, în care numele sunt însoțite și de transliterarea în limba română.

Nici studiile introductive nu diferă ca structură de la un volum la altul. Ele se deschid cu o introducere în evoluția istorică a fiecărui așezământ, schițată prin prisma legăturilor cu țările române. Cu sprijinul documentelor care sunt repertoriate acum pentru prima dată în manieră completă și sistematică, Florin Marinescu reia și completează lista daniilor și a contribuțiilor de orice fel a domnilor, începând cu Ștefan cel Mare și Iliș Rareș și până la secularizare. Urmează apoi metohurile fiecăreia dintre aceste două lavre atonite, prezentate cu ajutorul unor instrumente de lucru extrem de utile pentru cercetătorii interesați de urmărirea sistematică a relațiilor de dependență ale acestor mănăstiri: lista cronologică a egumenilor și a altor personaje importante cum ar fi epitropi, eclesiarhi etc., un inventar catagrafic al averilor, lista daniilor și a altor contribuții. Prin aceasta, se pun temeiurile unor studii care ar putea să continue, cu un material documentar infinit mai bogat, sinteza realizată de Petre Ș. Năsturel, privitoare la legăturile Atosului cu țările române, pînă la începutul secolului al XVII-lea.

Valoarea documentară a cataloagelor realizate de Florin Marinescu este inestimabilă, mai ales că erau așteptate de multă vreme de comunitatea istoricilor din România și în special a medievștilor. O serie de documente, astfel semnalate pentru prima dată, au putut fi integrate în volumele corespunzătoare cronologic ale seriei naționale de documente istorice mredievale, *Documenta Romaniae Historica*. Rezumatele ordonate cronologic de către editor vor fi, fără îndoială, pentru acei medievști care cunosc limba greacă, puncte de sprijin pentru regândirea ansamblului relațiilor dintre țările române și Muntele Atos pe o perioadă lungă, dar și pentru construirea unor modele de funcționare a acestor mănăstiri, în relația lor de autoritate față de mănăstirile și schiturile închinat de fondatorii români. Multe alte aspecte își mai așteaptă cercetătorii: tipologia funcțională a unor modele monastice, relațiile economice

și fiscale, gestionarea domenală și a resurselor de tot felul de care acestea dispuneau, circulația oamenilor etc. Din păcate, limba de redactare a cataloagelor, cu excepția celui dintâi care deschide seria, este limba greacă, ceea ce nu e de natură să permită, decât limitat, accesul unor grupuri mai mari de cercetători la acest tezaur, care vede, în sfârșit, lumina zilei.

Iată așadar, tot atâtea motive de a saluta continuarea unui proiect important, asumat în chip aproape eroic de un singur cercetător, a cărui perseverență slujește, deoptrivă, cultura greacă și cultura română. O relansare a studiilor de relații româno-grecești (bizantine, postbizantine și neoelene), altădată ilustrate cu atâta competență de Demostene Russo, Alexandru Elian, Nestor și Ariadna Camariano, Petre Ș. Năsturel și alții ar fi o răsplată potrivită pentru cel care s-a trudit să pună în circulație tot acest imens material documentar.

Violeta Barbu

MANFRED STOY, *Historische Bücherkunde Südosteuropa*, Band II., *Neuzeit*, Teil 2: *Rumänien 1521-1918*, 687, indice, Oldenbourg Verlag, München, 2002.

Lucrarea de față face parte dintr-o serie mai amplă, privind bibliografia istorică a Europei de sud-est. Colecția a debutat în anul 1970, sub conducerea lui Gerhardt Seewan. Încă de la început sarcina de a aduna și de a redacta materialul privind spațiul românesc a revenit lui Manfred Stoy, care până în prezent, a mai publicat, în 1992 și 1994, două volume referitoare la bibliografia istorică a României. Perioadele istorice acoperite de aceste 2 volume sunt 1971-1980 și secolele XIII-XVI, până în 1521.

Cel de la treilea volum, publicat în 2002, întregeste în chip fericit munca de peste 25 de ani a reputatului istoric Manfred Stoy, care cu o deosebită acribie și pasiune s-a aplecat asupra istoriei românilor¹, elaborând un instrument de lucru realizat cu cea mai înaltă probitate științifică. Ultimul tom al impresionantei bibliografii cuprinde perioada istorică între 1521-1918.

Interesantă este metoda de lucru aleasă de autor, care a pus la dispoziția istoricilor europeni o sursă bibliografică deosebit de prețioasă, care nu se mulțumește doar cu citarea titlurilor, ci se oprește și la o scurtă prezentare a lucrării, indicând, acolo unde este cazul, originalitatea și importanța lucrării citate. Din această cauză autorul a fost obligat la o oarecare selecție, datorată, parțial, și faptului că nu a menționat nici o lucrare fără să o fi consultat în prealabil. Titlurile sunt citate în original și traduse în limba germană.

Volumele de bibliografie au apărut, în limba germană, sub egida prestigiosului Südosteuropa Institut din München și acest lucru contribuie în mod esențial la răspândirea unui instrument de lucru într-un cerc mult mai larg de istorici, decât cel cărora li se adresează bibliografia istorică, editată de Academia Română. Bibliografia de

---

¹ Manfred Stoy este el însuși un pasionat cercetător al istoriei românilor. Lui i se datorează un studiu monografic referitor la viața și domnia lui Gaspar Gratiani, articole despre prezențe românești la Viena ca și despre Radu Șerban, ultimul dintre acestea, publicat în "Südost-Forschungen", nr. 54/1995, a fost recenzat de noi în volumul XIX/2001, din SMIM.

față este la fel de necesară și istoricilor români, pentru că ea adună tematic și lucrări apărute în străinătate, care se ocupă de probleme ale istoriei românilor. Multe din aceste lucrări sunt inexistente în țara noastră, iar prezentarea lor, chiar succintă, este de un real folos.

Ordonarea tematică este cea obișnuită la acest gen de publicații, ea se referă în primul rând la Generalități (bibliografii, istoria științelor, istoriografie, manifestări științifice, volume colective, științe auxiliare). Urmează capitoul rezervat Izvoarelor (izvoare străine, volume de documente interne, cronici, izvoare narative externe). O altă secțiune se ocupă de lucrările dedicate relațiilor internaționale ale spațiului românesc, pe țări și pe perioade istorice, din secolul XVI până în 1918. Este înglobată și bibliografia istorică a provinciilor românești, în același interval de timp. Alte mari secțiuni tratează istoria statului și a dreptului, istoria social-politică, Biserica ortodoxă și istoria culturii românești.

În concluzie volumul îmbrățișează o arie largă de titluri referitoare la evoluția societății românești, lucrări publicate atât în țară cât și în străinătate. Autorul a dovedit o temeinică cunoaștere a bibliografiei istorice românești; au fost consultate inclusiv numeroase periodice, pentru a se extrage articolele citate. Au fost citate aproximativ 100 de periodice, între care toate periodicele istorice de renume din România, Anuarele institutelor de cercetare, "Arhivele Olteniei", chiar și "Magazin istoric", reviste literare mai vechi și mai noi, revista Universității din Cernăuți - "Codrul Cosminului", periodice religioase. Lista publicațiilor străine, în care au apărut articole referitoare la istoria românilor, este și ea impresionantă. Spicuim doar "Österreichische Osthefte" (Viena), "Jahrbücher für Geschichte Osteuropas" (Wiesbaden), "Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien", "Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs Wien", "Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa", "Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität" (Freiburg, München), "Cahiers du monde russe et soviétique" (Paris), "Byzantinia" (Salonic), "Cahiers internationaux d'histoire économique et sociale" (Napoli), "Byzantinische Forschungen" (Amsterdam), "Slavonic and Eastern European review" (Londra), "Studia monastica" (Barcelona), la care se adaugă periodice din Bulgaria, Cehia, Slovacia, Ungaria și din alte țări.

Prezentarea de față sperăm că este un argument suficient pentru a îndemna pe istoricii români să consulte bibliografia întocmită de istoricul Manfred Stoy, care se înscrie cu siguranță printre autorii care au contribuit esențial la cunoașterea istoriei și istoriografiei românești în Europa.

Ileana Căzan

MONICA MIHAELA BUSUIOC, *Munca și răsplata ei. Secolele XVII-XVIII. Studiu de terminologie*, vol. I-II, Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan-Al.Rosetti”, București, 2001-2002.

Lucrarea *Munca și răsplata ei* (2 volume, publicate în 2001 și 2002) de Monica Mihaela Busuioc, doctor în Filologie și cercetător științific principal la Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti” al Academiei Române este rezultatul cercetării evoluției unei zone speciale a lexicului românesc general pe care autoarea o

numește *răsplata muncii*, adică a microsistemului de unități lexicale prin care se exprimă relația, fundamentală și generală în orice comunitate umană, dintre efectuarea unei munci și recompensa acesteia. Caracterul diacronic al cercetării rezultă din faptul că se studiază câmpul semantic menționat (evităm conceptul de „terminologie” a cărui accepțiune actuală implică ideea de uz limitat la nivel social), așa cum se reflectă acesta în documentele românești din secolele al XVI-lea (căruiua îi aparțin cele mai vechi documente românești conservate), al XVII-lea și al XVIII-lea, la care se adaugă primii 21 de ani din secolul al XIX-lea. Atât extinderea în timp, cât și stabilirea a două perioade distincte (înainte de secolul al XVIII-lea și secolul al XVIII-lea cu începutul secolului al XIX-lea) sunt motivate lingvistic și istoric și pe deplin justificate de perspectiva generală a cercetării întreprinse de autoare. Corpusul de bază din care autoarea reține ca obiect de studiu toate acele documente care conțin informații asupra relației muncă-recompensă se limitează la materialele publicate până astăzi; dat fiind că fondul documentelor netipărite este mult mai numeros, este adevărat că rezultatele nu sunt definitive, dar, după părerea noastră și chiar împotriva opiniei autoarei (care crede posibilă „o surpriză” ca rezultat al extinderii fondului documentar analizat), provizoriul se referă doar la aspectele cantitative și de distribuție ale obiectului studiat. Căci problemele fundamentale pe care le pune o cercetare de acest fel rămân definitiv și excelent rezolvate. Ne referim, în primul rând, la baza teoretică și la metodologie, în condițiile în care – ne grăbim să subliniem – lucrarea la care ne referim este o noutate absolută în peisajul lingvisticii românești. Autoarea deschide o direcție nouă în studiul limbii române care depășește cu mult domeniul căruiua, la o privire superficială, s-ar părea că îi aparține (lexicologia istorică). După părerea noastră, „Munca și răsplata ei” se înscrie cu strălucire pe noua linie a cercetărilor de sociologie a limbii, căci la o lectură atentă ne dăm seama că finalitatea ultimă a studiului întreprins este lămurirea unuia dintre aspectele cele mai importante ale vieții sociale românești într-un moment în care (secolul al XVIII-lea sau „al reformelor fanariote”) începe un susținut și sistematic proces de modernizare, în sensul adoptării unor norme de organizare și conduită socială care, cu corectivele de rigoare, au ajuns a fi dominante în lumea de azi. Se dovedește încă o dată că studierea limbii române, cu noua perspectivă propusă de autoare, este un instrument indispensabil pentru cunoașterea trecutului societății românești, nu numai pentru lunga perioadă de lipsă sau sărăcie a izvoarelor scrise, ci și pentru perioade mai recente și bine documentate.

Cercetare de înalt grad de dificultate și nu lipsită de riscuri, ca orice lucrare referitoare la perioade vechi de limbă, dar mai ales, date fiind, în acest caz, nu numai noutatea temei și a perspectivei, dar și absența unui inventar analitic complet al documentelor românești, a bibliografiilor de specialitate, a unor studii amănunțite asupra relațiilor social-economice implicate în procesul și ierarhia muncă-răsplată.

În aceste condiții, merită subliniat și apreciat modul în care autoarea a reușit să depășească aceste dificultăți și incertitudini și să ofere publicului avizat o cercetare ce reprezintă un model de urmat în studierea lexicului vechi românesc.

În ceea ce privește perioada analizată, cercetarea se justifică prin faptul că secolul al XVIII-lea nu a mai fost până în prezent studiat din punct de vedere lingvistic. Principalele contribuții, fără a avea însă un caracter sistematic, sunt de natură istorică, deci în mod firesc cu rezultate care sunt relevante în primul rând pentru istorie – dar de care autoarea a trebuit să țină cont și la care a trebuit să se refere în permanență, fiind, de

fapt, singurele. Centrul de interes special este secolul al XVIII-lea, ce cuprinde epoca domniilor fanariote care durează până la 1821, autoarea fiind obligată, din acest motiv, să ia în discuție și începutul de secol al XIX-lea. Iar în măsura în care, din analiza documentelor a rezultat o evoluție sensibil deosebită, de la secolul al XVII-lea la secolul al XVIII-lea, a modalităților de recompensare, investigația a trebuit să aibă în vedere și documentele de până la instaurarea domniilor fanariote.

Această circumscrisie a perioadei a fost benefică pentru lucrare, deoarece compararea celor două stadii de evoluție (unul, până la domniile fanariote și altul, cel al domniilor fanariote), a servit drept mod de organizare a materialului.

Meritul principal al lucrării constă în faptul că, pornind de la informația oferită de corpusul documentar, autoarea a conceput un model original de analiză a relațiilor de muncă și răsplată, care s-a dovedit util la detectarea unor trăsături comune, valabile pentru oricare termen de răsplată și care servesc la descrierea conținutului semantic al tuturor termenilor luați în discuție.

În *Introducerea* amplă de la primul volum, autoarea expune pe larg metoda pe care a elaborat-o, considerând că este cea care se pretează cel mai bine obiectivului propus și care a rezultat din parcurgerea atentă și integrală a tuturor tipurilor de documente reținute pentru studiul temei.

Confruntările permanente pe baza exclusiv a materialului selectat și supus cercetării au condus la reconstituirea, pe baza informațiilor sumare, fragmentare ori lacunare, dar și a informațiilor indirecte pe care le oferă documentele, a sistemului de răsplată din epoca studiată.

Au fost analizate în capitole separate, tipurile de raporturi de muncă, categoriile de persoane care efectuează munca și primesc răsplata, natura muncii, categoriile care angajează și care acordă răsplata, natura acesteia, forma juridică de angajare în muncă etc. – într-un cuvânt, tot ceea ce poate avea legătură cu ideea de *răsplată*.

Felul în care autoarea și-a definit conceptele cu care a operat pe parcursul cercetării (înțelegerea într-o accepțiune foarte largă a noțiunilor de *muncă* și de *răsplată*, dar și de *angajare*), precum și distincția dintre două modalități de recompensare diferite, dar coexistente în toată perioada cercetată (respectiv forme de răsplată propriu-zise și surse de câștig), sunt convingătoare.

Cele două modalități de răsplată reflectă stadiul de evoluție a societății feudale românești din secolele XVII-XVIII, evoluție ce prefigurează trecerea de la mai vechile sisteme de recompensare (care sunt abandonate în perioada cercetată) la cele noi și moderne (care apar înregistrate în documente în această perioadă și care continuă până astăzi). Cele două modalități menționate se traduc în mod diferit pe plan lingvistic. Analizați din punctul de vedere al vechimii (prima atestare), al originii (termenii provin din 19 limbi; se adaugă derivate românești de la etimoane din 8 limbi) și al răspândirii geografice, termenii prin care cele două modalități de recompensare sunt desemnate, destul de numeroși (85 de unități lexicale; 31 atestate în prima perioadă, dintre care 5 nu mai apar în a doua perioadă și 54 noi termeni în a doua perioadă) și în mare măsură necunoscuți cititorului de astăzi, provin din diverse zone semantice.

Din punctul de vedere al imaginii societății românești care se desprinde din concluziile la care s-a ajuns, cartea infirmă o serie de clișee și locuri comune, corectează afirmații fără acoperire reală și îmbogățește cunoașterea unei epoci controversate în istoriografia românească. Căci una este afirmația generală despre amplul proces de

modernizare a Țărilor Române ce caracterizează epoca fanarioșilor și alta este demonstrarea acestei afirmații. Iar această demonstrație este adusă tocmai de această carte, care prezintă la obiect și fără putință de tăgadă, faptul că acest proces este reflectat de terminologia epocii, de felul în care noile relații de muncă și răsplată sunt denumite. Astfel, dacă până la apariția acestei cărți, o asemenea afirmație era făcută la modul general, acum, datorită acestui studiu, ea capătă o altă valoare. În acest sens, deosebit de sugestive sunt relațiile dintre termenii *leafă* și *simbrie* sau dintre *leafă* și *venit*, termeni ce ar putea fi considerați termenii-cheie ai câmpului semantic analizat și cărora autoarea le consacră capitolele cele mai mari din lucrare.

Pe de altă parte, dacă semnificațiile unor cuvinte ca *leafă*, *simbrie*, *hac* etc. nu par a mai ridica vreo problemă, fiind considerate deja cunoscute, după lectura acestei cărți, cititorul află că în secolul al XVIII-lea exista și o altfel de *leafă*, că *simbrie* reprezenta în secolul al XVII-lea una din recompensele boierilor-dregători, iar *hac* era o formă utilizată, în secolul al XVIII-lea, similar cu *leafă* și *simbrie*.

Lucrare de sinteză, rod al mai multor ani de cercetare, cartea Monicăi Mihaela Busuioc se înscrie în efortul de investigare și de interpretare a documentelor românești publicate, căutând să facă lumină într-o problemă mult mai complicată decât pare la prima vedere: descrierea societății românești prin prisma relațiilor de muncă și răsplată a ei, așa cum apar reflectate în lexicul documentelor vremii.

Analizând relațiile social-economice implicate în procesul și ierarhia muncă-răsplată, importanța lucrării constă în faptul că a reușit să evidențieze semnificația istorică a reformelor promovate în secolul al XVIII-lea prin analiza schimbărilor produse în plan lingvistic. Descriind istoria profesiilor, a funcțiilor, a denumirilor lor, a relațiilor dintre executați și beneficiari, lucrarea ilustrează astfel o latură importantă a vieții sociale din perioada luată în discuție, în directă legătură cu diferitele aspecte de ordin istoric, economic, juridic, religios, cultural și lingvistic.

Caracterul modern și avansat în epocă al acestor reforme, nu numai față de perioada anterioară, dar și în raport cu contextul european mai larg, ca și introducerea unor instituții noi au determinat schimbări profunde ce au afectat toate sferele vieții sociale, ducând la apropierea societății românești de contextul european. Sunt de real interes tabelele din anexe, care privesc ansamblul socio-economic. Ele demonstrează antrenarea în secolul al XVIII-lea în noile relații de remunerare a muncii a unui număr din ce în ce mai mare de categorii de persoane, precum și modificarea sistemului de răsplată a muncii, implicit modificarea termenilor utilizați în denumirea răsplății.

Cercetarea de față, având un caracter interdisciplinar prin însăși natura ei, se remarcă prin bogăția de material, acuratețea interpretării, rigoarea și precizia afirmațiilor care trimit constant la surse, orice detaliu căpătând o semnificație nouă în lumina ansamblului.

Studiu inedit, în concordanță cu ultimele metode ale sociologiei limbii și sociolingvisticii (pentru cei care acceptă această distincție), *Munca și răsplata ei* pune în valoare rezultate de mare interes în investigația lingvistică și în viitoarele analize ale epocii, analize de natură istorică sau social-economică. Și nu în ultimul rând, lucrarea contribuie la îmbogățirea datelor pentru Dicționarul Limbii Române, elaborat la Institutul de Lingvistică „Iorgu-Iordan – Al. Rosetti”, în măsura în care furnizează o serie de termeni noi, dar și atestări mai vechi ori sensuri noi, rezultate din situații noi de

utilizare ale unor termeni deja cunoscuți. Totodată, lucrarea completează informațiile conținute în Dicționarul de instituții feudale, elaborat la Institutul de Istorie „N. Iorga”.

O lectură incitantă pentru cititorul, dar mai ales cercetătorul pasionat de perioade mai vechi de istoria limbii și a vorbitorilor ei.

Pedro Cristian Ionescu Pérez

(Universitatea din Santiago de Compostela – Spania)

ȘTEFAN J. FAY, *Cronologia lui Ioan Kemény (Caietele unui roman care nu s-a scris)*, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2002, 247 p.

Descendent al mării nobilimi maghiare din Transilvania, scriitorul Ștefan J. Fay (născut în 1919) este fiul lui Iosif de Fay (1892-1927), deputat în Parlamentul de la București și diplomat în serviciul României după 1918, în post la Tokyo și la Bruxelles, și al soției sale baroana Gabriella Kemény, care a trăit la București între cele două războaie mondiale, întreținând legături strânse de prietenie cu membri ai elitei aristocratice și intelectuale românești. Ștefan J. Fay a crescut sub influența unor mari personalități precum filozofii Mircea Vulcănescu și Constantin Noica, pe care i-a evocat în cartea sa *Sokrateion* (1991), sau sculptorul Ion Jalea, al cărui atelier l-a frecventat. Scriitorul rememorează biografia sa frământată, puternic marcată de originea sa, în *Caietele unui fiu risipitor* (1994). Opera literară a lui Ștefan J. Fay, care vădește un interes foarte viu pentru subiectele istorice, nu poate fi înțeleasă în afara vieții sale. Deși descendent din familiile Kemény, Bethlen, Teleky, Wesséleny, Rhédey și din numeroase alte neamuri de magnați unguri, Ștefan J. Fay a ales limba română pentru a-și exprima personalitatea, o personalitate foarte deschisă în același timp culturii occidentale, mai ales franceze, și celei românești. Istoria plină de dramatism a Transilvaniei și trecutul strămoșilor săi l-au pasionat întotdeauna și din acest interes a provenit poate cel mai bun roman al său, *Moartea baroanei* (ed. I, 1988; ed. a II-a, 1994).

O carte înrudită cu acest roman este cea care face obiectul rândurilor de față. Totuși, spre deosebire de ceea ce a scris Ștefan J. Fay până în prezent, *Cronologia lui Ioan Kemény* nu este o operă literară, ci o lucrare istorică care, după cum se poate citi în subtitlu și în *Prefața* sa, ar fi putut constitui documentația pentru un roman cu titlul *Principalele neprimut*, un roman ce nu a mai fost scris. Este vorba de biografia acestui personaj atât de dinamic și de pasionant care a fost Ioan Kemény (1607-1662), foarte asemănător unui cavaler al Renașterii, strămoș direct al autorului.

Ștefan J. Fay a moștenit casa strămoșească de la Bichiș (Bekes) (jud. Mureș), unde s-a născut viitorul principe al Transilvaniei. Acesta și-a scris *Memoriile*, pe care este bazată în mare măsură *Cronologia*, și care au fost publicate de curând la Cluj, cu prefața lui Ștefan J. Fay. Totuși, documentația sa este mult mai întinsă și ea cuprinde, de asemenea, cronicile lui Georg Kraus și Gheorghe Șincai, relatări de călătorie, documente istorice și scrieri ale istoricilor români și maghiari din secolele XIX-XX. În primul capitol al cărții este reconstituită genealogia familiei Kemény după scrierile lui Ioan cavaler de Pușcariu, Nagy Iván, Szabolcs de Vájáy. Filația Kemeștilor urcă la începuturile secolului al XIII-lea, la cnezii români Nicola, care s-au maghiarizat și au trecut la catolicism. O figură de cavaler din familie a fost Simion Kemény, care a căzut

în 1442 într-o bătălie împotriva turcilor, salvând viața stăpânului său Iancu de Hunedoara.

Ioan Kemény era fiul lui Balthazar Kemény (1576-1630), care jucase el însuși un rol însemnat la curtea de la Alba Iulia și în relațiile cu domnitorii Țării Românești și ai Moldovei. Autorul descrie în detaliu copilăria și educația clasică a acestui tânăr nobil, care explică locul său privilegiat în anturajul principelui Gabriel Bethlen, unchiul său, precum și misiunile sale de încredere și călătoriile.

Rămânând credincios mărturiilor surselor documentare, Ștefan J. Fay a reușit să reînvie atmosfera unei epoci, cu tensiunile între puterea otomană, principatul Transilvaniei și Imperiul habsburgic. Povestind viața lui Ioan Kemény, autorul evocă istoria acestei provincii atât de râvnite, în care clasa conducătoare, nobilimea maghiară, a încercat să-și păstreze privilegiile și autonomia în fața puterii suzerane, Sublima Poartă. Pe de altă parte, legăturile cu otomanii erau folosite împotriva Imperialilor, în contextul Războiului de Treizeci de Ani.

Istoria acestei perioade forfotește de evenimente și biografia lui Kemény ilustrează această bogăție de personalități, de bătălii și de intrigi. Cartea seamănă uneori cu un roman de aventuri și se constată ușor că acest material documentar ar fi putut sta la baza unei opere literare, ținând cont de dramatismul vieții eroului. Într-un fel, romanul proiectat de Ștefan J. Fay în urmă cu treizeci de ani, a fost scris, pentru că, după cum se spune pe bună dreptate, realitatea depășește adesea ficțiunea. Este cazul lui Ioan Kemény care a dus o existență de războinic în mâinile tătarilor, apoi a fost eliberat și în 1661, a fost ales principe al Transilvaniei. Domnia și viața sa au luat sfârșit în anul următor, când a fost ucis în bătălia de la Seleuș (aproape de Sighișoara), împotriva otomanilor.

Ioan Kemény întruchipează pentru autor, idealul luptei cavaleresti, curajul și diplomația puse în slujba țării. Dincolo de realitatea istorică, el este o figură simbolică, a cărei evocare proiectează lumină asupra rolului Transilvaniei – și al Principatelor dunărene, în general – în istoria europeană. Ștefan J. Fay demonstrează din nou cu această lucrare ce servicii poate aduce un scriitor cunoașterii istorice, care este adesea legată intim – mai trebuie oare reamintit acest fapt? – de literatură și de arte.

Mihai Sorin Rădulescu

Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A.B. in Siebenbürgen, I. Band: *Von der Reformation bis zum Jahre 1700*, bearbeitet von Ernst Wagner, Köln, Weimar, Wien, 1998, XVII + 439 p. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, Band 22/1).

Lucrarea de față adună datele biografice esențiale ale preoților, predicatorilor, dascălilor și studenților aparținători Bisericii Evanghelice C.A. din Transilvania în intervalul cuprins între Reforma luterană și anul 1700.

În măsura în care sunt cunoscute au fost înregistrate și informații genealogice referitoare la persoanele cercetate, desigur tot în formă prescurtată.

Acest prim volum cuprinde trei părți: 1) Partea introductivă, 2) Lista clericilor și dascălilor transilvani și 3) Anexa.

În *Partea introductivă* (p.1-46) sunt prezentate istoria și organizarea administrativ-bisericască a sașilor cu accent pe perioada cuprinsă între Reformă și

ultimul deceniu al secolului XX; pregătirea profesională, studiile gimnaziale și universitare ale clericilor și dascălilor; sursele lucrării; matricolele de hirotonisire și cele ale nașterilor și deceselor.

Partea a doua, *Lista clericilor și dascălilor transilvani* (p. 47-359), urmează principiul alfabetic pentru înșiruirea numelor cunoscute până la 1700. Nu mai puțin de 4320 persoane (preoți, predicatori, dascăli și studenți) au fost cercetate sub aspect biografic. Despre unii din ei s-au păstrat mai multe informații astfel încât putem vorbi de „mini-biografii”, alții, însă sunt cunoscuți doar cu prenumele, data și locul păstoririi etc. Sunt și cazuri de preoți care au păstorit și răposat în perioada de trecere de la catolicism la Reforma luterană și e neclar dacă au devenit sau nu evanghelici. Alții, după ce au fost luterani, au trecut la alte confesiuni reformate (calvină, unitariană și sabatariană), atrăgând sau nu, după caz, întreaga comunitate pe care o păstureau. Exemplul tipic în acest sens este Francisc David.

În prezentul volum sunt cuprinși și clericii luterani din afara Principatului, străini care au propovăduit cuvântul Domnului în Transilvania, precum și localnici care și-au desfășurat activitatea peste hotare. Studenții și dascălii sași morți în străinătate sunt și ei consemnați.

Ultima parte a volumului, *Anexa* (p. 361-439), cuprinde: o înregistrare a tuturor comunităților, districtelor bisericești și a fostelor capitluri ale Bisericii Evanghelice C.A. din Transilvania (fără diasporă) după structurarea de la începutul anului 1940; Izvoare și bibliografie și un Indice oiconimic, toponimic și hidronimic.

Se cuvin a fi făcute și câteva observații critice. Probabil o greșeală de tipar face ca anul morții lui Francisc David să apară 5791 (!) în loc de 1579 (p. 59). Preotul Fal(c)k Andreas (Nr. 1686, p. 170) este amintit ca decedat la 25.01.1632 la Căineni, în Oltenia; or el nu putea să mai fie preot în 1662 la Miercurea Sibiului. Să fie vorba de 1622 sau data morții lui este trecută greșit? Alt preot, Roth (Ruffinus) Christian (Nr. 672, p. 94), născut la Râșnov și mort în 1591 la Vulcan în Țara Bârsei (a nu se confunda cu Nr. 924, p. 113!) a fost hirotonisit predicator la Brașov la 15.01.1580, pentru ca în 1587 să fie preot la Vulcan. A scăpat celor care au adunat aceste date o consemnare cronicică din 1587 „mense Junio wird der Compolunger Pfarrer Herr Christianus Roth, zum Pfarrer gegen Wolkendorf berufen. Cat. Past.” (*Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, IV. Bd, *Chroniken und Tagebücher [1143-1867]*, Brassó, 1903, p. 101). Prin urmare el a activat ca preot mai întâi la Câmpulung la sud de Carpați, cândva după 1580 până în 1587. După cum se specifică în capitolul referitor la matricolele de hirotonisire ale Bisericii luterane din Transilvania (p. 27) înregistrările în Matricolă au început în 1573 fiind întrerupte în 1580, pentru ca abia din aprilie 1601 să fie reluate. Ca predicator în Brașov, Christian Roth mai apucă să fie consemnat în matricolă (1580) dar nu și când e hirotonisit preot pentru Câmpulung. Rezultă de aici că el este al cincilea preot luteran cunoscut nominal care a slujit în Țara Românească (p. 29) în intervalul cronologic abordat de volumul întâi.

Cronicarul sas Georg Kraus menționează încă un preot luteran la Câmpulung în Țara Românească: „Am cunoscut eu însumi, în timpul călătoriilor mele, un preot sas numit Popa Ananias ... A fost hirotonisit pentru Câmpulung la Biertan, de către domnul episcop Schiffbaumer. A fost gazda noastră timp de 12 ani și a murit în anul 1642”. (Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei 1608-1665*, trad și studiu introductiv de G. Duzinčievici și E. Revs-Mirza, București, 1965, p. 12). Nici acesta nu apare în lucrarea dedicată preoților și dascălilor luterani, cum ar fi firesc, la rubrica „Preoți și predicatori

care au activat în afara Transilvaniei în secolul XVII” (p. 320-321). Cercetări ulterioare vor lămuri probabil mai bine aspecte legate de identitatea acestui preot câmpulungean Ananias.

În orice caz, cei doi preoți luterani care au activat la Câmpulung, Christian Roth și Ananias, ridică numărul celor cunoscuți a fi propovăduit Cuvântul Domnului în Țara Românească de la patru la șase (p. 29).

Valoroasa lucrare este un instrument de lucru indispensabil pentru istoricii care abordează Reforma luterană și organizarea Bisericii săsești în perioada Principatului transilvan; totodată ea oferă un bogat material de studiu celor interesați de onomastica și genealogia sașilor ardeleni. Nu în ultimul rând aceasta oferă o mai bună cunoaștere a trecutului maghiarilor și românilor trăitori pe pământul Universității săsești, și nu numai.

Alexandru Ciocîltan

In honorem Ioan Caproșu. Studii de istorie, volum îngrijit de Lucian Leuștean, Maria Magdalena Székely, Mihai Răzvan Ungureanu și Petronel Zahariuc, Polirom, Iași, 2002, 535 p.

Născut ca un omagiu adus activității științifice a medievistului Ioan Caproșu, despre acest volum de studii se poate spune de la început că reprezintă o realizare remarcabilă a istoriografiei românești contemporane. Dincolo de relativa heterogenitate a studiilor cuprinse în paginile sale, această lucrare va rămâne un punct de referință fundamental în peisajul bibliografic al istoriei românești și universale. Volumul reprezintă de asemenea un pariu între prezent și viitor, între măștri și elevi în numele seriozității cercetării istorice românești. Un pariu câștigat atât de tinerii istorici care au contribuit la realizarea lui cât și de cercetătorii consacrați ce și-au dat concursul la punerea în opera a unei asemenea inițiative editoriale.

Găzduind în paginile sale peste 25 de studii, dintre care mai mult de jumătate sunt dedicate istoriei medievale, volumul debutează cu un studiu asupra personalului administrativ al Daciei Romane și se încheie cu articolul lui I. Ciupercă consacrat explorării unor aspecte particulare ale revizionismului maghiar interbelic. În poziție secundă, studiul lui Alexandru Florin Platon dedicat unei analize sintetice a metaforei organiciste în cultura medievală occidentală, deschide seria articolelor de istorie medievală. De la filosofia antică la nominalismul ockhamian, și de la scrierile patristice la mistica renaniană, urmărind dinamica reprezentărilor, autorul încearcă să traseze principalele repere ale evoluției paralele a organicismului religios și secular. De la dimensiunea metafizică a corpului explorată de Alexandru Florin Platon, Ovidiu Cristea se apleacă în studiul următor asupra rolului Companiei Catalane în redefinirea raporturilor de putere între Bizanț și Occident. Temeritatea abordării unui atât de controversat subiect este bine susținută pe de o parte de erudiția autorului cât și de intuiția acestuia. Dincolo de o anumită inconsecvență lingvistică în ceea ce privește reproducerea textelor primare² ce contrastează cu excesiva scrupulozitate în a reda opiniile cercetătorilor occidentali ce au abordat acest subiect, Ovidiu Cristea reușește să demonstreze că dosarul Companiei Catalane, în ciuda vastei bibliografii aferente, este

² P.73 nota 2 , p. 82 nota 35, p.84 nota 48

departe de a fi definitiv închis. Tot asupra lumii bizantine se apleacă și Emil Dragnev și Virgil Pâslăriuc în cautarea unui reper istoric pentru ancorarea studiului lor asupra evoluției practicării rhinocopiei în țările române. Pe un teren metodologic mai arid se situează analiza cantitativă pe care Marius Chelcu o propune încercând să demonstreze vitalitatea birocratică a cancelariei lui Alexandru cel Bun, plecând de la inventarierea mențiunilor din documente ulterioare. Studiul lui Laurențiu Rădvan consacrat istoriei urbane este dedicat începuturilor orașului Târgșor. Departe de a epuiza acest subiect, autorul ține să demonstreze particularitățile dezvoltării acestui oraș în comparație cu alte târguri din Țara Românească și promite o aprofundare a cercetării din alte perspective. La rândul său, Constantin Burac se apleacă, în studiul următor tot asupra unei investigații topografice. Explorând atestările documentare și evoluția administrativă a Ținutului Țețina – Cernăuți autorul încearcă să surprindă atât în plan diacronic cât și sincron dinamica istorică a acestui teritoriu dintre Prut și Nistru.

Cu câteva relatări venețiene despre țările române, Cristian Luca continuă și în acest volum efortul de-a reda circuitului științific surse medievale italiene referitoare la români. În paginile următoare, Sorin Iftimi reluând un subiect mai vechi, propune inițierea unei cercetări de istorie eclesiastică al cărei obiect este Biserica Doamnei de la Curtea din Iași. Autorul reușește pe parcursul acestui articol nu numai să articuleze anumite ipoteze privind profilul instituțional al acestui lăcaș de cult, dar să și exploreze cu succes legăturile ierarhice prin care această biserică se insera în peisajul eclesiastic al Moldovei. Studiul ce-i succede, dedicat prezenței genovezilor în Moldova medievală, aparține lui Ștefan Andreescu. Plecând de la terminologia prin care erau desemnate în izvoarele genoveze țările române, autorul valorifică în acest context nu doar cercetările sale anterioare asupra acestui subiect, dar și un izvor inedit. Tot un text (oarecum) inedit face obiectul studiului ce succede anchetei lui Ștefan Andreescu. Este vorba despre un document de la Ieremia Movilă pe care Maria Magdalena Székely îl oferă circuitului bibliografic editându-l după canoanele cunoscutei colecții Documenta Roumaniae Historica. În paginile următoare și Dumitru Năstase se ocupă de editarea unei text. Numai că în cazul său este vorba despre studiul critic și traducerea *Cronicii expansiunii otomane*, asupra căreia s-au mai aplecat și Ioan Bogdan sau G. Mihăilă.

Logica cronologică a succesiunii studiilor inserate în acest volum face ca textul lui Dumitru Năstase să fie urmat de două articole consacrate legăturilor țărilor române cu mănăstirile de la muntele Athos. Primul, aparține lui Petronel Zahariuc și valorifică noi contribuții documentare din perspectiva relațiilor cu mănăstirea Iviron. Al doilea, dedicat relațiilor cu mănăstirea Vatoped, este redactat de Florin Marinescu și reprezintă începutul unei cercetări mai vaste.

În studiul sau N.A. Ursu revine asupra unui subiect controversat al istoriografiei românești și anume chestiunea capitulațiilor. Perspectiva autorului este însă una incidentală abordărilor tradiționale. Ea este dedicată studiului paternității discursului moldovenesc endogen asupra existenței acestor capitulații. Prin studiul Violetei Barbu istoria eclesiastică irupe din nou în paginile acestui volum. Intitulată, *Purgatorium missionarum*, cercetarea autoarei propune o analiză structurală a activității bisericii catolice în Moldova în perioada 1753-1817. Fidel preocupărilor editoriale ale autorului, textul semnat de Paul Cernovodeanu, aduce în atenție noi documente diplomatice în legătură cu situația țărilor române în perioada războiului ruso turc din 1768-1774. Prin studiul lui Mihai Răzvan Ungureanu dedicat misiunilor protestante în Principatele Române în prima jumătate a secolului XIX domeniul istoriei medievale este abandonat

în paginile ce urmează în profitul cercetărilor de istorie modernă și contemporană. Remarcabile în acest context sunt articolele lui Gheorghe Cliveti dedicat studiului reacției publice a românilor la moartea lui Napoleon al III-lea și cel al lui Lucian Leuștean consacrat analizării debutului operațiunilor militare românești contra guvernului lui Bela Kun în 1919. De asemenea o atenție particulară merită și studiul lui Paul Paltânea despre latinofilia lui V.A. Urechia sau cel al lui Mihail Cojocaru dedicat activității politice a lui Mihail Kogalniceanu în perioada adunărilor ad hoc.

Chiar dacă problematica studiilor de istorie medievală inserate în acest volum este departe de-a fi omogenă, seriozitatea abordării științifice, justifică, cu unele mici și irelevante excepții, ca această lucrare să devină un model pentru tentative analoage. Un model ce vine să pledeze nu doar pentru un schimb intergenerațional ci și pentru o abordare interdisciplinară a științei istorice.

Constantin Dobriță

GHEORGHE I. CANTACUZINO, *Cetăți medievale în Țara Românească în secolele XIII-XVI*, Edit. Enciclopedică, București, 2001, 294 p.

Lucrarea e o contribuție însemnată la cunoașterea sistemului defensiv al Țării Românești din vremea atestării formațiilor politice anterioare constituirii statului până în anii instaurării hegemoniei otomane asupra țării, în deceniile care au urmat prăbușirii regatului ungar. Rezultat al unor îndelungate cercetări pe teren și în bibliotecă, lucrarea îmbină o documentație temeinică și o metodă de cercetare riguroasă.

Materia lucrării e grupată în patru capitole. Primul capitol înfățișează evoluția fortificațiilor medievale dintre Carpații meridionali și Dunăre din secolul al XIII-lea până în prima jumătate a secolului al XVI-lea; al doilea capitol prezintă tipurile de fortificații – fortificații de pământ, fortificații ale așezărilor, cetățile de zid, fortificațiile curților domnești, incintele întărite din secolul al XVI-lea – și apoi le analizează individual; al treilea capitol e consacrat caracteristicilor tipologice ale fortificațiilor și modului de apărare a lor; în sfârșit, al patrulea capitol sintetizează rezultatele cercetării fixând rolul fortificațiilor în sistemul de apărare a țării.

Câteva pagini sunt consacrate stadiului cunoștințelor cu privire la fortificații în perioada anterioară secolului al XIII-lea. În centrul acestor considerații se află fortificațiile dela Slon, loc de pază pe firul unei însemnate artere comerciale care lega Transilvania de regiunea Dunării. E subliniată influența sud - dunăreană în privința tehnicii construcției fortificației.

O discuție temeinică e consacrată problemei fortificațiilor construite de cavalerii teutoni «dincolo de munții de zăpadă»; se constată că în stadiul actual al cercetării nu pot fi localizate decât cu titlu de ipoteză construcțiile cavalerilor. Observații pertinente se referă la vremea cavalerilor ioaniți și a invaziei mongolilor. Sunt menționate fortificațiile de pe cursul superior al Argeșului și al Dâmboviței, iar la răsărit de Olt cele din zona Severinului. Aceste fortificații trebuie puse în legătură cu formațiile politice românești atestate de diploma cavalerilor ioaniți și cu expansiunea regatului ungar de-a lungul Dunării. În vremea lui Basarab și a urmașilor săi, principalele

fortificații se aflau pe linia de apărare împotriva principalului adversar, regatul ungar. În acest context apar castrul Argeș și cetatea Dâmboviței.

Deosebit de important este subcapitolul intitulat *Închegarea deplină a sistemului defensiv al Țării Românești în timpul lui Mircea cel Bătrân*, contribuție de prim ordin la înțelegerea acțiunii militare viguroase a marelui domn. Cu erudiție sigură sunt dezbătute toate știrile referitoare la fortificațiile vremii și la rostul lor în organizarea și istoria militară a epocii. Informații exhaustive oferă și ultima subdiviziune a primului capitol consacrată fortificațiilor Țării Românești după pierderea cetăților de la Dunăre până în vremea instaurării hegemoniei otomane.

Al doilea capitol prezintă «principalele fortificații» grupate în cinci categorii: fortificații de pământ, fortificații ale așezărilor, cetățile de zid, fortificațiile curților domnești, incinte întărite în secolul al XVI-lea. Al treilea capitol discută «caracteristicile tipologice» ale fortificațiilor și felul în care erau apărate. Ultimul capitol integrează masa de informație erudită cu privire la fortificații în problematica generală a organizării politice și militare a Țării Românești.

Lucrarea îmbină remarcabil datele furnizate de cercetările arheologice, efectuate în măsură însemnată de autorul însuși, cu cele extrase din izvoarele scrise, analizate cu cele competente, în spirit științific.

Cunoașterea evoluției sistemului de fortificații al spațiului carpato-dunărean întregeste semnificativ înțelegerea devenirii și consolidării statului și a uneia din funcțiile sale esențiale: apărarea țării. Lucrarea discutată în rândurile de mai sus e așadar o contribuție însemnată la cunoașterea istoriei Țării Românești în vremea celei mai puternice ei afirmări în relațiile internaționale.

Șerban Papacostea

Das Zeitalter König Sigmunds in Ungarn und im Deutschen Reich. Herausgegeben von Tilmann Schmidt und Péter Gunst. Universität Debrecen, Institut für Geschichtswissenschaften; Debrecen University Press, 2000, 218 p. (Történelmi Figyelő Könyvek. 8.)

Volumul reunește contribuțiile prezentate la un simpozion desfășurat în septembrie 1997 la Debrețin (Ungaria), în cadrul unui program de cooperare între universitățile din Rostock și Debrețin. Sunt în total 17 studii și articole care tratează aspecte privind personalitatea și epoca uneia dintre marile figuri ale evului mediu european: Sigismund de Luxemburg – rege al Ungariei (1387-1437), împărat romano-german (din 1410/1411) și rege al Boemiei (din 1420).

Lui Sigismund de Luxemburg i s-a consacrat de-a lungul timpului o bibliografie impresionantă. Interesul istoricilor față de regele-împărat a sporit în ultima vreme, în condițiile provocării pe care o reprezintă integrarea europeană și ale nevoii – dar și oportunității care se oferă istoricilor – de a oferi o perspectivă istorică și istoriografică asupra acestui proces. Fără îndoială, Sigismund a nutrit visul mai vechi al punerii Europei creștine sub ascultarea împăratului romano-german și prin cariera sa a anticipat unificarea unui complex de țări pe care o va realiza dinastia de Habsburg. În noile circumstanțe ale integrării europene, acțiunii și gândirii politice a lui Sigismund i se

gădesc noi valențe. S-a văzut în el un prototip al unificării europene. Sigismund este studiat tot mai mult din perspectiva integrării Europei central-răsăritene.

Conferința de la Debrețin și volumul care a rezultat sunt, cu siguranță, expresia acestei noi valorizări a lui Sigismund, chiar dacă materialele de aici se mențin la distanță de entuziasmul care caracterizează unele abordări mai noi, din partea unor istorici preocupați mai puțin de faptele istorice și mai mult de instrumentalizarea istoriei.

Desigur că cele mai utile, în sensul că la ele vor face apel mulți medievști, sunt studiile de istoriografie. Pe lângă studiul lui Jörg K. Hoensch, *Schwerpunkte der Sigismund-Forschung nach 1945* (p. 9-28) – care trece în revistă, pe probleme, un foarte mare număr de titluri, nu numai din istoriografia germană, ci și din istoriografiile țărilor vecine (îndeosebi cea cehă) – sunt publicate două studii care analizează istoriografia maghiară cu privire la Sigismund.

István Bársony, *Sigismund in der ungarischen Geschichtsschreibung* (p. 29-37) îi analizează pe istoricii maghiari care, în lucrări speciale sau în lucrări cu caracter mai general, au analizat rolul lui Sigismund în istoria Ungariei: László Szalay, Mihály Horváth, Gyula Schönherr, Bálint Hóman, Erik Fügedi, Pál Engel, Gyula Rázsó și Dezső Dümmerth. Aflăm cum a fost văzut regele Sigismund, de la judecățile aspre și lipsite de nuanță ale primilor istorici amintiți (în a doua jumătate a secolului al XIX-lea) până la analizele subtile ale lui Erik Fügedi și Pál Engel din anii '70 și '80 ai secolului trecut. Cei doi istorici au scos în evidență raporturile regelui Sigismund cu aristocrația și nobilimea ungară, cu implicații în ce privește organizarea și funcționarea statului. Pál Engel oferă un tablou pozitiv al personajului Sigismund, atunci când vorbește de reformele pe care acesta le-a introdus în Ungaria, de înnoirea instituțiilor și de contribuțiile de ordin cultural.

Vilmos Erős, *Die Rolle von Elemér Mályusz in der ungarischen Sigismund-Forschung* (p. 39-43) face o trecere în revistă a operei marelui istoric maghiar care a consacrat special lui Sigismund și epocii sale zeci de cărți și studii. Spre deosebire de predecesorii săi, preocupați de istoria politică, Mályusz s-a apropiat, încă din anii '30, de istoria socială. Interesante sunt observațiile lui Vilmos Erős cu privire la opțiunea „ideologică” a lui Elemér Mályusz atunci când tratează epoca lui Sigismund. Prejudecățile lui Mályusz față de aristocrație și simpatia față de nobilime, faptul că el a privit nobilimea, în primul rând cea din straturile superioare, ca fiind purtătoarea ideii de suveranitate și democrație, explică de ce medievistul maghiar a acordat atenție timp de o viață istoriei nobilimii. Chiar dacă Mályusz arată unele progrese înregistrate de regatul Ungariei în timpul lui Sigismund, imaginea acestui suveran rămâne una predominant negativă. După Mályusz, principala greșală a lui Sigismund a fost aceea că s-a îngrijit de problemele imperiului și nu s-a putut identifica cu interesele ungare; insuccesele sale în politica externă vor avea consecințe nefaste pentru Ungaria.

Studiul lui János Barta, *Dynastische Ostpolitik der ersten Habsburger und der Luxemburger* (p. 45-54) se referă la o perioadă mai îndelungată. Ungaria medievală a jucat în mai multe rânduri un rol în politica împăraților romano-germani, mai ales a celor din dinastiile de Habsburg și de Luxemburg. În secolul al XIII-lea regii arpadieni au fost implicați în conflictul pentru moștenirea austriacă. Până în 1526 Ungaria a avut doi suverani din familia de Habsburg (Venceslav, 1301-1305; Albert, 1438-1439) și unul din familia de Luxemburg (Sigismund, 1387-1437).

Studiul lui Pál Engel, *Ungarn und die Türkengefahr zur Zeit Sigismunds (1387-1437)* (p. 55-71) este, credem, cea mai importantă contribuție din acest volum. Este un text extrem de dens, care lămurește politica regelui Sigismund și a regatului ungar față de Imperiul otoman. Autorul folosește concluziile la care a ajuns anterior în studiile sale, dar sintetizează și informațiile noi în acest domeniu din istoriografia maghiară. Acest text este util nu numai pentru reconstituirea unor evenimente și etape ale politicii maghiare, ci și pentru înțelegerea corectă a raporturilor politice din sud-estul Europei, incluzând aici și poziția internațională a Țării Românești. De aceea, credem că ar fi necesară traducerea acestui text în română. Începând cu 1390 (când s-a produs prima incursiune otomană în teritoriul regatului) și până la moartea regelui Sigismund (decembrie 1437) sunt urmărite etapele politicii și acțiunii ungare față de primejdia otomană. Măsurile luate au fost mereu altele, în acord cu noile provocări și cu posibilitățile interne. Redăm în formă simplificată aceste etape: atacurile ungare în teritoriile stăpânite de otomani – la care ungurii au recurs în primii ani; tratativele diplomatice începute în 1395 cu țările creștine, dar și cu sultanul mameluc al Egiptului, vizând asigurarea sprijinului internațional; constituirea la granițele de sud ale regatului ungar a unui sistem de state-tampon (Serbia, Țara Românească și Bosnia), aflate sub suzeranitate ungară; după prăbușirea acestui sistem și după ce s-a ajuns ca între regatul Ungariei și Imperiul otoman să existe o graniță liniară, construirea unei rețele de cetăți de graniță (a cărei definitivare a început cu sfârșitul anilor '20 ai secolului al XV-lea) și alocarea unor resurse umane și materiale corespunzătoare; în anii '30 apărarea granițelor de sud, de la Adriatică și până la Severin, a fost centralizată sub frații Thallóczy și a funcționat relativ bine. În plan fiscal și legislativ s-au adăugat o serie întregă de măsuri care au sporit resursele aflate la dispoziția regelui și destinate apărării țării și au modificat sistemul de mobilizare la oaste, introducând aici principii noi.

László Pószán, *Sigismund und der Deutsche Orden* (p. 73-82) analizează relațiile sinuoase ale lui Sigismund de Luxemburg cu Ordinul teuton, sintetizând o literatură extrem de bogată pe acest subiect. Începând cu 1410 Ordinul a jucat un rol în planurile financiare, dinastice și politico-teritoriale ale lui Sigismund. În cazul Ungariei, aceasta s-a concretizat în aducerea cavalerilor în banatul de Severin, în 1428.

Attila Bárány, *A joint effort for a new Europe in the early fifteenth century: political relations between Sigismund und King Henry V of England* (p. 83-102) se ocupă de vizita regelui Sigismund în Anglia în 1416, vizită care a urmat unor tratative între acesta și trimișii lui Henric V.

Erzsébet Ladányi, *Die Gesetzgebung Sigismunds. Gesichtspunkte zur Analyse seiner Gesetze aus den Jahren 1387 und 1405* (p. 103-107) face analiza diplomatică a două decrete din timpul domniei regelui Sigismund, anume din 1387 și 1405, unul privind dreptul de strămutare al țăranilor, iar celălalt ocupându-se de problemele orașelor.

Studiul lui András Kubinyi, *König Sigismund und das ungarische Städtewesen* (p. 109-119) sintetizează cercetările mai vechi ale acestui istoric cu privire la politica lui Sigismund față de orașele din Ungaria. Regele Sigismund a sprijinit orașele mari (în număr de cca 30), dar aproape deloc orașele mici și târgurile. De asemenea, el a încurajat creșterea influenței nobilimii mici și mijlocii în orașe. Concluzia studiului este că în epoca lui Sigismund s-au pus fundamentele juridice și economice ale orașelor ungare în evul mediu târziu.

Două studii bine documentate se ocupă de politica economică în Ungaria în epoca lui Sigismund: Attila Ulrich, *Geldpolitik und Geldverkehr in Ungarn während der Herrschaft Sigismunds* (p. 121-132) și István Draskóczy, *Das königliche Salzhandelsmonopol in Ungarn in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts* (p. 133-143).

Tilmann Schmidt reia, apelând la sursele epocii, atitudinea lui Sigismund față de Jan Hus și mișcarea husită (Tilmann Schmidt, *König Sigismund und Johannes Hus*, p. 145-159).

Manfred Jatzlauk, *Die Belehnung des Nürnberger Burggrafen Friedrich VI. mit der Markgrafschaft Brandenburg durch König Sigmund* (p. 161-172) se ocupă de un episod cu consecințe majore pentru istoria germană și europeană, anume acordarea de către împăratul Sigismund, în 1415, a mărcii Brandenburg lui Frederic de Hohenzollern.

Urmează un articol care se ocupă de episcopii de origine polonă care au stat în fruntea diocезelor bisericii ungare: Stanisław S. Sroka, *Polen auf Bischofsstühlen in Ungarn zur Zeit Sigismunds von Luxemburg* (p. 173-180).

Se ocupă de un oraș de la Marea Baltică în epoca lui Sigismund: Ernst Münch, *Mecklenburg zur Zeit von König und Kaiser Sigmund (1410-1437)* (p. 181-190).

Volumul se încheie cu un articol care se ocupă de reprezentațiile teatrale în Ungaria medievală (István Bitskey, *Höfische Repräsentation in Ungarn während der Herrschaft von Sigismund und Matthias Corvinus*, p. 191-208) și un altul de istoria arhitecturii și sculpturii, care face referiri mai ales la Oradea, Debrețin și Cluj (Csaba Kovács, *Die Kunst in der Epoche von Luxemburg im Gebiet zwischen Siebenbürgen und der ungarischen Tiefebene*, p. 209-218).

Volumul adus aici la cunoștința specialiștilor români este, și un bilanț, chiar dacă unul parțial, al istoriografiei lui Sigismund și epocii sale. Suntem însă nevoiți să constatăm că cercetările istoricilor români privind-l pe Sigismund în contextul relațiilor Ungariei cu Țara Românească și Moldova sau în contextul raporturilor internaționale din sud-estul Europei – nu ne referim aici la contribuțiile românești care privesc aspecte particulare de politică confesională sau socială ce nu fac obiectul nici unuia dintre materialele volumului – nu sunt deloc amintite. Dar omisiunea nu credem că poate fi imputată contributorilor la acest volum.

Viorel Achim

NECDET SAKAOĞLU, *Bu Mülkün Sultanları. 36 Osmanlı Padişahu* (Sultanii acestui stat. Cei 36 de padișahi otomani), Istanbul, Oğlak Yayıncılık ve Reklamcılık Ltd. Şti., 2000, 624 p.

Această carte este o monografie masivă dedicată vieții, domniei și personalității fiecăruia din cei 36 de monarhi otomani (de la Osman I până la Mehmed al VI-lea). Ea este destinată atât istoricilor, cât și publicului larg, doritor să cunoască mai profund istoria de peste șase veacuri (1281-1922) a Imperiului otoman. Autorul a folosit atât cronici și documente otomane (edite și inedite), cât și lucrări ale istoricilor turci din secolul XX și ale unor istorici occidentali (în majoritatea cazurilor, traduse în limba turcă). După cum se știe, după moartea sultanului Süleyman Legiuitorul (1520-1566), puțini sultani otomani s-au putut impune cu adevărat în fața militarilor, ulemalelor și

funcționarilor administrativ-financiar din capitală și din provinciile imperiului. Totuși, activitatea fiecăruia dintre ei a avut importanța sa în istoria statului otoman. De aceea, deși conține relativ puține date noi, lucrarea istoricului turc Necdet Sakaoğlu este de o incontestabilă utilitate. Ea ne permite accesul rapid la principalele informații istorice și bibliografice privitoare la fiecare din suveranii otomani. În mod inevitabil, această carte conține, în formă concentrată, și importante informații referitoare la evoluția relațiilor româno-otomane și la viziunea otomană asupra acestora.

Adrian Tertecel

NÂZIM TEKTAŞ, *Sadrâzamlar* (Marii viziri), Çatı Kitapları, Istanbul, 2002, 760 p.

Această monografie de mari dimensiuni prezintă viața și activitatea fiecăruia din cei 218 mari viziri otomani (de la Alaeddin Paşa până la Ahmed Tevfik Paşa). Unii dintre aceştia au exercitat această funcție de mai multe ori. Astfel, titularul funcției a fost schimbat de 298 de ori. Lucrarea este destinată nu numai istoricilor, ci și publicului larg, interesat de îndelungata (1281-1922), foarte importanta și pasionanta istorie a Imperiului otoman. Autorul a utilizat atât izvoare istorice otomane (edite și inedite), cât și lucrări ale istoricilor turci din secolul XX și ale unor istorici occidentali (în cele mai multe cazuri, traduse în limba turcă). Funcția de mare vizir (*sadr-ı âzam* sau *vezir-i âzam* sau *vezir-i evvel*) corespundea, în Imperiul otoman, în esență, cu funcția de prim-ministru din statele actuale. Marele vizir ocupa treapta a doua a ierarhiei statale otomane, pe treapta întâi situându-se sultanul. După moartea sultanului Süleyman Legiuitorul (1520-1566), guvernarea efectivă a statului otoman a fost preluată tot mai ferm de către marele vizir, în calitatea sa de împuternicit absolut (*vekil-i mutlak*) al sultanului. În perioada 1656-1683, marii viziri din familia Köprülü au fost conducătorii de fapt ai Imperiului otoman. Deși, cel puțin teoretic, sultanul îl putea mazili (și chiar ucide) oricând pe marele vizir, acesta din urmă a continuat (în cea mai mare parte a restului existenței Imperiului otoman) să exercite guvernarea efectivă. Din aceste motive, lucrarea istoricului turc Nâzım Tektaş este foarte utilă și binevenită. Ea asigură accesul rapid la principalele informații istorice și bibliografice referitoare la fiecare din marii viziri otomani. Nu trebuie uitată nici importanțele informații privitoare la istoria relațiilor româno-otomane exi tente în această carte.

Adrian Tertecel

MIRCEA SOREANU, *Marii viziri Köprülü (1656-1710). Relații politice și militare între Țările Române și Imperiul otoman*, Edit. Militară, București, 2002, 320 p.

Rezultat al unui efort de aproape douăzeci de ani, această lucrare a d-lui Mircea Soreanu este forma revizuită și adăugită a tezei sale de doctorat (susținută, la 7 octombrie 1998, la Facultatea de Istorie a Universității din București, sub conducerea științifică a d-lui prof.univ.dr. Mihai Maxim). Cartea este densă și cuprinzătoare. Ea prezintă politica externă europeană a tuturor celor șapte mari viziri otomani din familia

Köprülü (1656-1710), cu privire specială asupra politicii lor față de Țările Române și a consecințelor acesteia. Sunt înfățișate, pe scurt, și situația internă a Imperiului otoman în acea vreme, precum și eforturile sus-amintiților mari viziri destinate îmbunătățirii sale. Problematika abordată de această lucrare este foarte importantă. După cum se știe, confruntarea militară și politico-diplomatică dintre Poartă și vecinii săi europeni desfășurată în perioada sus-menționată a avut însemnate efecte pe termen scurt, mediu și lung asupra a numeroase state și popoare (inclusiv asupra Țărilor Române).

Lucrarea de față are următoarea structură. Ea începe cu o *Prefață* (p. 5-6) semnată de prof.univ.dr. Mihai Maxim. Se subliniază principalele merite ale acestei lucrări. Urmează o *Introducere* (p. 7-9) în care autorul prezintă motivațiile elaborării acestei cărți (marea importanță a subiectului și insuficienta sa tratare, în istoriografia românească, dar și în istoriografiile străine) și își exprimă speranța de a fi reușit să aducă noutăți importante, atât prin abordarea globală a problematicii respective, cât și prin ampla și atenta utilizare a rezultatelor obținute de istoricii din diverse țări, precum și a izvoarelor istorice de epocă (mai ales a celor edite).

Criza sistemului otoman este titlul capitolului I (p. 11-42) al acestei lucrări. Declanșată în jurul anului 1580, această criză a fost cauzată atât de expansiunea otomană pe trei continente (Asia, Europa și Africa), fapt ce implica permanente războaie și foarte mari cheltuieli, cât și de incapacitatea societății otomane de a se adapta la marile progrese economice, tehnico-științifice, militare și politico-administrative ale statelor occidentale (care se îndreptau, cu pași repezi, spre capitalism). Efectele respectivei crize s-au făcut simțite mai întâi pe plan intern (tulburări economice, sociale și politico-militare), afectând însă în curând și capacitatea de luptă a armatei otomane în confruntarea acesteia cu armatele europene, precum și cu armata iraniană. În aceste condiții, la mijlocul secolului al XVII-lea, Imperiul otoman ajunsese într-o situație foarte critică, atât pe plan intern, cât și pe plan internațional. În concepția conducătorilor Porții, doar o mână forte, reimpunând conducerea centrală autoritară și disciplina militaro-administrativă din „epoca de aur” a sultanului Süleyman Legiuitorul (1520-1566), putea readuce imperiul pe linia de plutire.

Capitolul al II-lea se intitulază *Köprülü Mehmed Pașa* (p. 43-82). Acesta a fost mare vizir în anii 1656-1661. Sultanul minor Mehmed al IV-lea (1648-1687), în disperare de cauză, a acceptat să îi confere puteri absolute, instituția marelui vizirat fiind astfel pusă deasupra sultanatului. Aplicând clasică rețetă sus-amintită, noul mare vizir a restabilit, pe termen scurt, situația internă a imperiului și a declanșat o nouă ofensivă otomană în Europa. El a readus cele trei state românești (cu veleități de independență) sub o strictă suzeranitate otomană și a obligat Veneția (cu care Poarta se războia din 1645 pentru stăpânirea insulei Creta) să treacă la defensivă. Pentru a fi sigur că reformele sale (de fapt, o „restaurație”) vor fi continuate, el l-a impus ca urmaș în funcție pe fiul său Köprülüzâde Fazıl Ahmed Pașa, întemeind astfel celebra „dinastie” de mari viziri Köprülü, unică în istoria otomană.

Vieții și activității marelui vizir *Köprülüzâde Fazıl Ahmed Pașa* îi este dedicat capitolul al III-lea (p. 83-129) al acestei lucrări. El a exercitat funcția de mare vizir în anii 1661-1676. A continuat politica internă și externă dusă de tatăl său. A încheiat victorios războiul cu Veneția (1645-1669), a întărit vasalitatea Țărilor Române față de Poartă, a cucerit de la Polonia cetatea Camenița și o parte din Podolia (1672-1676) și a purtat un dificil război antihabsburgic (1663-1664), pierzând principala bătălie, dar

obținând o pace avantajoasă. Pierderea acestei bătălii era însă un indiciu că Imperiul habsburgic era în ascensiune, iar redresarea otomană, bazată pe reforme limitate, orientate spre trecut, nu putea fi durabilă.

Următorul mare vizir otoman a fost celebrul *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa* (1676-1683). Capitolul al IV-lea (p. 130-180) analizează viața și activitatea acestui ginere al lui Köprülü Mehmed Paşa, considerat de autor (din acest motiv) ca fiind membru, prin mezialianță, al familiei Köprülü. După 1654, pericolul înaintării rusești spre Marea Neagră devenise tot mai evident. În urma Războiului ruso-otoman din 1676-1681, Poarta a obținut un succes limitat, impunându-și controlul asupra majorității cazacilor de la vest de Nipru. Apoi, ambițiosul mare vizir a făcut imensa greșală de a întoarce spatele Rusiei și Poloniei (care abia așteptau să-și ia revanșa) și de a ataca Viena, fără a ține seama de avertismentul din 1663-1664 și de pericolul constituirii unei mari coaliții creștine antiotomane. După cum se știe, în 1683, asediul Vienei (la care au participat, în tabăra otomană, și domnii Moldovei și Țării Românești) s-a încheiat prin înfrângerea zdrobitoare a otomanilor de către trupele austro-poloneze. Curând după aceea, la Belgrad, marele vizir a fost sugrumat din ordinul sultanului. Redresarea temporară a Imperiului otoman (1656-1683) a luat sfârșit. Poarta a intrat în declin ireversibil.

Catastrofa otomană din 1683 a constituit începutul îndelungatului război dintre Imperiul otoman și Liga Sfântă (1683-1699). În coaliția creștină antiotomană au intrat mai întâi, Imperiul habsburgic, Polonia și Veneția. Rusia li s-a alăturat în 1686. Începea astfel lupta pentru împărțirea moștenirii otomane ("Problema orientală"). În final, Poarta a fost nevoită să încheie tratatele de pace de la Karlowitz (1699) și Istanbul (1700). Ea a cedat Habsburgilor Ungaria și Transilvania, Poloniei Cămința și Podolia, Veneției Moreea, iar Rusiei cetățile Azov și Taganrog, precum și o relativ importantă porțiune de teritoriu în stepa ucraineană, acordându-i accesul la Marea de Azov, dar nu și la Marea Neagră. Moldova și Țara Românească (vlăguit de război) rămăneau sub suzeranitatea Porții, supravegherea politico-militară și stoarcerea economică otomane accentuându-se. Planurile secrete românești oscilau între menținerea suzeranității otomane și redobândirea independenței sau a unei largi autonomii, în special, cu ajutorul Rusiei.

Evenimentele din 1683-1700 și timidele reforme otomane din 1700-1702 sunt prezentate în capitolele V-VII (p. 181-272). Se pune accentul pe viața și activitatea marilor viziri *Abaza El Hac Siyavuş Paşa* (1687-1688), *Köprülüâde Fazıl Mustafa Paşa* (1689-1691) și *Amcazâde Hüseyin Paşa* (1697-1702). Primul dintre aceștia a fost ginere al lui Köprülü Mehmed Paşa, fiind deci membru prin mezialianță al familiei Köprülü. Remarcăm faptul că, după 1683, membrii acestei familii au mai devenit mari viziri doar în momente foarte dificile pentru Poartă. Profitând de evoluția contextului internațional, ei au stabilizat, pentru moment, situația, fără a putea însă redresa imperiul.

Capitolul al VIII-lea (ultimul al acestei lucrări) este intitulat *Köprülüâde Numan Paşa* (p. 273-283). Se prezintă, în sinteză, situația internă și politica externă europeană ale Porții în anii 1702-1711, inclusiv viața și activitatea ultimului mare vizir din familia Köprülü (iunie-august 1710). Epuizată după dezastruosul război din 1683-1699, Poarta a păstrat neutralitatea (*tarafsızlık*) în întreaga perioadă 1700-1710, neintervenind în cele două mari războaie europene în care erau prinse atunci Rusia și Imperiul habsburgic. Stabilizarea treptată a situației interne a Porții și creșterea pericolului rusesc după victoria antisuedeză de la Poltava (27 iunie/8 iulie 1709) i-au

determinat pe conducătorii otomani să declanșeze preventiv Războiul ruso-otoman din 1710-1711. Profitând de faptul că o parte din trupele ruse rămăseseră pe frontul antisuedez, Poarta a câștigat acest război și a recuperat integral teritoriile nord-pontice cedate Rusiei în 1700. Pericolul rusesc a fost însă doar temporar înlăturat, iar declinul otoman a continuat. În urma atitudinii proruse adoptate de Dimitrie Cantemir (în mod deschis) și de Constantin Brâncoveanu (în mod secret), Poarta nu mai putea avea încredere în domnii români. În Moldova (1711) și Țara Românească (1716) au fost instaurate domniile fanariote (care au durat până în 1821). Otomanii și-au întărit astfel pozițiile în Principatele Române, zonă de mare importanță economică și strategică.

Un *Rezumat* în limba engleză (p. 284-296), un *Indice* (p. 297-315), o listă de *Abrevieri* (p. 316-318) și *Cuprinsul* (p. 319) întregesc, în mod binevenit, această lucrare.

Concluziile finale ale lucrării (incluse în sus-amintitul *Rezumat*) sunt clare și pertinente. Reformele orientate spre trecut (mai degrabă, o „restaurație”) întreprinse de marii viziri din familia Köprülü nu au modernizat Imperiul otoman. De aceea, redresarea Porții a fost de scurtă durată (1656-1683). Odată cu grava înfrângere militară de la Viena (1683), această redresare a luat sfârșit, iar declinul otoman a devenit ireversibil. Concomitent a început lupta pentru împărțirea moștenirii otomane („Problema orientală”). Scurta redresare sus-menționată a contribuit, totuși, la prelungirea existenței Imperiului otoman.

În ceea ce privește țările române, în anii 1656-1711 politica otomană le-a adus războaie istovitoare și numeroase pierderi materiale și umane. În final, Transilvania a fost anexată de Imperiul habsburgic, iar în Moldova și Țara Românească au fost instaurate domniile fanariote. Poarta a accentuat astfel supravegherea politico-militară și stoarcerea economică a acestora. În pofida declinului său, Imperiul otoman a reprezentat însă și un scut care a contribuit la menținerea existenței statale a Moldovei și Țării Românești în fața politicii expansioniste a Rusiei și a Imperiului habsburgic.

Meritele acestei lucrări sunt indiscutabile. Ea umple un gol în istoriografia românească (și chiar în istoriografia internațională). Pentru prima oară, o monografie amplă și unitară prezintă activitatea tuturor celor șapte mari viziri otomani din familia Köprülü. Autorul se bazează pe o foarte vastă documentare, dovedind o mare putere de sinteză. Expunerea este limpede și cursivă. Concluziile sunt clare și pertinente. Remarcăm și utilizarea, cu mare folos, a izvoarelor românești de epocă.

Desigur, în mod inevitabil, o lucrare de o asemenea dificultate are și unele lipsuri. De exemplu, recomandăm autorului ca (în cazul reeditării lucrării), în privința istoriei relațiilor ruso-otomane în zbugiumata perioadă 1686-1711, să utilizeze și colecția rusească de documente *Pisma i bumaghi imperatora Piotra Velikogo*, precum și monografiile elaborate de S.F. Oreškova (*Russko-tureŭskie otnoŭeniia v naceale XVIII v.*) și de M.M. Bogoslovskii (*Piotr I. Materiali dlia biografii*).

În concluzie, cele câteva lipsuri sus-menționate nu scad valoarea acestei meritorii lucrări a d-lui Mircea Soreanu. Ea este foarte utilă pentru toți istoricii care studiază istoria Imperiului otoman, a țărilor române și a statelor europene vecine cu Poarta în perioada de răscruce 1656-1711.

Adrian Tertecel

RADU CIUCEANU, *Autocrație și naționalism. Destinul unei dinastii*, București, 2001, 485 p. + ilustr. + un arbore genealogic.

O carte despre familia Ghica este o lucrare așteptată de mult. Este vorba de teza de doctorat susținută de Radu Ciuceanu la Universitatea din București. Elaborarea sa este legată de cercetările arheologice întreprinse de autor la cele două ctitorii principale ale Ghiculeștilor din București: la mănăstirea Pantelimon – demolată în 1983 – și la palatul lui Grigore IV Ghica de la Colentina-Tei.

Nu este vorba de o monografie genealogică propriu-zisă, în ciuda elementelor care țin de această știință auxiliară a istoriei, ci de povestea trecutului unei familii ilustre atât pe plan politic cât și pe plan spiritual. Lucrarea, al cărei tiraj a fost, din păcate, foarte redus, pune accentul pe rolul cultural jucat de această familie domnească în protejarea locurilor sfinte din Răsăritul ortodox, precum și în renașterea națională românească din secolul al XIX-lea. Ghiculeștii și-au făcut apariția în istoria Principatelor dunărene din prima jumătate a secolului al XVII-lea și ei aveau să-și păstreze locul în sânul societății românești până în secolul XX. Ei reprezintă un caz semnificativ prin puterea lor de adaptare: domnitori ai Țării Românești și ai Moldovei instalați de otomani cu decenii înaintea regimului fanariot, ei au domnit de multe ori de-a lungul veacului al XVIII-lea iar în cel următor au întruchipat în mare măsură trezirea spiritului național. Nu este acesta un destin simbolic pentru majoritatea principilor români care au încercat să găsească un echilibru pentru țările lor navigând între interesele divergente ale marilor puteri? Este fascinant să urmărești destinul acestei dinastii, deoarece în ea poate fi recunoscut drumul istoric al poporului român, locul său în istoria Europei de Sud-Est și chiar dincolo de frontierele ei, tentativele sale de a-și afirma propria sa existență și identitate.

Lucrarea bogat ilustrată a lui Radu Ciuceanu are meritul de a se situa la încrucișarea surselor istorice: informațiile conținute în cronică și în documentele istorice se conjugă cu cele revelate de săpăturile arheologice. Sunt folosite, de asemenea, izvoare iconografice și sigilografice pentru a reconstitui evoluția acestei familii. Patronajul cultural al Ghiculeștilor s-a exercitat în învățământ, în activitatea tipografică, în încurajarea teatrului, precum și în foarte numeroasele ctitorii religioase în Moldova, din Țara Românească și din lumea ortodoxă, în general. Într-o anexă este reprodușă lista celor 82 cărți tipărite în timpul domniilor Ghiculeștilor (pp. 386-405). Ajutoarele financiare acordate de ei mănăstirilor și școlilor ortodoxe din Imperiul otoman sunt sintetizate, de asemenea, într-o listă (pp. 274-275) și este surprinzătoare întinderea acestei acțiuni de patronaj în care figurează și Muntele Athos, Patriarhiile din Orientul creștin, precum și numeroase așezăminte mănăstirești din Grecia, Bulgaria, Serbia, Albania și Orientul Apropiat.

În anexă există, de asemenea, un arbore genealogic al ramurii din Țara Românească, dar care conține, din păcate, multe greșeli. De exemplu, s-ar putea cita chestiunea soțiilor primului domnitor din această familie. Potrivit cercetărilor lui Ștefan Cernovodeanu și Paul Cernovodeanu, se știe că Gheorghe Ghica s-a căsătorit (sau a avut o legătură?) cu o catolică – al cărei prenume nu este cunoscut – din cartierul constantinopolitan Pera și apoi a fost însurat cu Smada, fiica boierului Stamate Lână de la Broșteni (jud. Neamț).

În ciuda câtorva erori genealogice, cartea aceasta contribuie la punerea în lumină a felului în care istoria Țărilor Române s-a împletit cu cea a marilor familii care le-au influențat destinul, încercând să construiască un echilibru politic pe temeiul căruia se va putea înălța apoi edificiul spiritualității.

Mihai Sorin Rădulescu

VIRGIL CIOCÎLTAN, *Mongolii și Marea Neagră în secolele XIII-XIV. Contribuția cinghizhanzilor la transformarea bazinului pontic în placa turnantă a comerțului euro-asiatic*, Edit. Enciclopedică, București, 1998, 299 p. + hărți.

Secolele XIII-XIV au reprezentat perioada cea mai intensă din viața comercială a bazinului pontic care, de altfel, îndeplinește funcțiuni tradiționale și noi totodată. Realitățile economice din aceste secole, raportate la spațiul amintit, l-au determinat pe Gheorghe Brătianu să afirme că Marea Neagră a fost „placa turnantă a comerțului internațional”. Formulă inspirată, rămasă celebră, care e des uzitată și astăzi.

În mod paradoxal, dar nu surprinzător, mongolii, un popor hidrofob, au avut un rol determinant în evoluția extraordinară a activităților economice din bazinul pontic. Cartea istoricului Virgil Ciocîltan vine nu doar să precizeze acest rol ci și să deslușească mecanismele generatoare la ceea ce a fost să fie „contribuția cinghihanzilor la transformarea bazinului pontic în placa turnantă a comerțului euro-asiatic”. În același timp avem în față o abordare nouă a istoriei Mării Negre. Orientalistul Virgil Ciocîltan analizează temeinic (pe baza unei impresionante bibliografii) și expune într-un stil rafinat felul cum cele două mari state mongole, Hoarda de Aur (sau ulusul Giuci) și Ilhanatul, au influențat dezvoltarea schimburilor economice, fără precedent prin amploare, în spațiul pontic.

În primele două capitole ale lucrării autorul prezintă datele generale ale problemei abordate, precum atitudinea mongolilor față de comerț și raportul dintre expansiunea mongolă și axele comerțului euro-asiatic.

Ascensiunea mongolilor la „scară mondială”, după kuriltaiul din 1206, a marcat profund pe contemporani, impresionând până și în zilele noastre. Artizanul organizării militare și cuceririlor lor a fost Gînghiz-Han. Totuși, victoriile tătarilor au cauze și condiții complexe. Contează, însă, produsul acestora: între 1207-1241 călăreții stepei au pus bazele unui imperiu care se întindea de la Oceanul Pacific la gurile Dunării. Istoricul Virgil Ciocîltan accentuează ideea că expansiunea a urmat ca „fir călăuzitor” așa numitul „drum al mătăsiilor” (p. 32-36), care pornea din China, traversa Asia Centrală, Iranul, Orientul Apropiat și ajungea pe țărmul Mediteranei Orientale. Ultima campanie panmongolă, inițiată după 1251, a avut drept obiectiv ocuparea Semilunii Roditoare și controlul drumurilor mirodeniilor, cu cele două segmente ale sale „care legau fie prin Golful Persic și Irak, fie prin Marea Roșie și Egipt, Oceanul Indian de țărmul Mediteranei” (p. 49).

Ultima campanie panmongolă spre Vest, deși cu succese reputate (în 1258 a fost ocupat Bagdadul) s-a terminat, sugerează autorul, „cu o jumătate de victorie”. Califatul abbasid a fost distrus, fără însă ca Egiptul să fie cucerit, rămas în puterea mamelucilor. Mai mult, în 1260, mamelucii (re)ocupaseră Siria și Palestina. Granița

dintre mongoli și statul mameluc era stabilită pe Eufrat. În acest mod, doar „drumul irakian” al mirodeniilor intra sub control mongol.

Dacă campania tătară din anii 1235-1241, când principalele victime au fost cnezatele rusești, a avut drept consecință formarea Hoardei de Aur (în stepele nord-pontice, cu centrul la Sarai, pe Volga), ultima campanie panmongolă a avut drept rezultat formarea unui nou stat mongol: Ilhanatul.

Între cele două state mongole au izbucnit rivalități care nu se vor stinge pe toată durata existenței lor. Virgil Ciocîltan argumentează faptul că, deoarece aveau disperată nevoie de resurse financiare, principalele surse de conflict au fost de natură economică, comercială. Poziția precumpănitor belicoasă a aparținut Hoardei de Aur, aflată într-o netă inferioritate, generată de așezarea ei excentrică față de principalele axe ale comerțului euro-asiatic. Într-adevăr, Ilhanatul, prin dispunerea sa geografică, controla „secțiunea terminală” (p. 53) a marii artere comerciale care pornea din China. Bineînțeles, Ilhanii dețineau și „drumul irakian al mirodeniilor”. Aceste realități continuă autorul, la care se adaugă și probleme legate de legitimitate din partea ilhanilor, au generat conflictul iremediabil între Hoarda de Aur și Ilhanat. De precizat că bogatele pășuni ale Transcaucaziei și impunătoarea metropolă a Tabrizului au fost obiectivele urmărite cu cea mai mare asiduitate de către hani de la Sarai.

Față de Hoarda de Aur, ilhanii au avut o atitudine quasi-defensivă. Față de statul mameluc, însă, ei au dus o politică agresivă. Pe această direcție, obiectivul maximal era eliminarea statului mameluc prin ocuparea Egiptului, scopul fiind înglobarea celui alt segment al drumului spîteriilor. Obiectivul minimal urmărit de ilhani era asigurarea securității regatului Armeniei Mici și a centrului Aias de eventualele atacuri mameluce, căci aici debușau cele două artere comerciale care străbăteau Ilhanatul.

Urmările rivalităților comerciale intra și extramongole au dus, pe de o parte, la dezmembrarea imperiului, iar pe de alta, la constituirea triunghiului de forțe Sarai-Cairo-Tabriz. Alianța dintre Sarai și Cairo a fost firească în condițiile existenței dușmanului comun: Ilhanatul. Inițiatorii alianței au fost: sultanul Baibars, din partea mamelucilor și Berke, din partea Hoardei de Aur. Având condiții generatoare concrete și obiective pe măsură, alianța giucido-mamelucă nu a avut o eficacitate prea mare, rezultatele stînd mai mult în potențialitate.

După cum precizează istoricul Virgil Ciocîltan, axa Sarai-Cairo, a impus și a răzbiari. Este vorba, mai ales, de republica maritimă a Genovei, care, prin corăbiile sale, avea rolul de intermediar între statul din stepele nord-pontice și cel din delta Nilului. De subliniat că Genova asigură aprovizionarea statului mameluc cu robi din Hoarda de Aur. De fapt, acest comerț cu robi din stepele nord-pontice și Caucaz era un mobil mai mult decît serios pentru sultanii mameluci în funcționarea alianței cu Saraiul. Genovezii nu s-au limitat doar la acest statut de auxiliari, interesele lor mercantile au dus la cooperare și chiar alianță cu Ilhanatul. Republica liguă, urmărea prin alianța cu ilhanii să distrugă controlul exercitat de statul mameluc asupra „drumului mirodeniilor” sau măcar să slăbească presiunea pe care acesta o executa în Levant asupra pozițiilor creștine.

Un alt auxiliar de marcă al axei Sarai-Cairo a fost și restauratul Imperiu bizantin (1261), care trebuia să asigure libertatea Strâmtoarelor, condiție logică a colaborării celor două puteri.

Una dintre ideile fundamentale ale lucrării lui Virgil Ciocîltan, și care iese în evidență, este următoarea: consecințele comerciale ale conflictelor dintre giucizi și Ilhanat, pe de o parte, și cele dintre ilhani și mameluci, pe de altă parte, au determinat conectarea Mării Negre la marile rute ale comerțului euro-asiatic. Această transformare a realităților economice s-a realizat prin devierea către Marea Neagră a segmentelor terminale ale celor două axe comerciale. „Drumul mătășii” a suportat „derivația giucidă”. Astfel, acesta nu a mai urmat traseul Buhara-Tabriz-Aias ci Buhara-Urghenci-Sarai-Tana\Caffa. Drumul irakian al mirodeniilor nu a mai urmat itinerariul Ormuz-Bagdad-Aias, ci Ormuz-Tabriz-Trapezunt. Situația bazinului pontic a devenit și mai favorabilă în contextul închiderii Mediteranei Orientale comerțului statelor occidentale, la sfârșitul secolului al XIII-lea.

Analiza și prezentarea acestor schimbări cu implicații majore în viața comercială a Mării Negre reprezintă, credem, aspectul cel mai important al cărții prezentate.

Ultima parte a lucrării, cea mai consistentă de altfel, se oprește asupra politicii Hoardei de Aur în Marea Neagră. Sunt urmărite trei dimensiuni ale acestei politici: geneza politicii pontice a Hoardei de Aur; relațiile statului tătar cu republicile maritime italiene; problema Strâmtorilor din prisma intereselor Saraiului.

În legătură cu prima problemă tratată, de menționat doar că autorul stabilește domnia hanului Berke (1257-1267) ca perioadă de cotitură în evoluția realităților politice și comerciale prezentate mai sus.

În privința relațiilor Hoardei de Aur cu republicile maritime italiene (este vorba de Genova, care prin monopolul asigurat de tratatul de la Nymphaion (1261) avea o poziție extraordinară în Marea Neagră, în al doilea rând, este vorba de Veneția) se observă două constante, ale unei realități complexe provocată de scopurile judicios urmărite de parteneri, chiar dacă acestea, de multe ori, s-au aflat pe poziții mai mult decât contrare.

Un fapt indiscutabil, hani de la Sarai erau profund interesați în menținerea unor relații pozitive cu Genova și Veneția, tocmai pentru a dezvolta legături comerciale de anvergură care să aducă veniturile vitale organismului statal tătar. În același timp „alianța” cu Genova era indispensabilă în funcționarea axei Sarai-Cairo. La fel de adevărat este că Hoarda de Aur nu avea cum să accepte existența pozițiilor tot mai puternice deținute de genezezi pe litoralul pontic (cu precădere la Caffa), căci acestea erau o sfidare la adresa autorității și ideologiei statale mongole. Comerțul cu robi, pe care Genova îl practica în stepele nord-pontice provoca, cu timpul, epuizarea resurselor umane ale Hoardei de Aur și amenința slăbirea potențialului militar statal, fapt ce s-a și adevărat în secolul al XIV-lea.

În viziunea autorului acestui volum, cele două constante ale raporturilor Hoardei de Aur cu republicile maritime italiene și anume cooperare și înfruntare (p. 137-224) par mai degrabă consecințe ale unei realități complexe. De reținut, că în derularea evenimentelor religiosul nu este decât un simplu pretext și nu un scop în sine.

Cooperarea s-a materializat prin privilegiile economice deosebite de care s-au bucurat negustorii genezezi și venețieni în ulusul Giuci, care devin principalii beneficiari ai funcțiunilor comerciale deosebite jucate de bazinul pontic în acele secole. Cea mai importantă colonie este Caffa și aparține genezezilor. Venețienii reușesc să obțină o poziție asemănătoare la Tana, dar abia în 1332.

Înfruntările dintre Hoarda de Aur și republicile maritime italiene au cuprins mai ales domniile lui Tokta (a doua parte) și Geanibek, care au conștientizat reversul relațiilor cu italienii. Geanibek a încercat, pentru a distruge poziția Caffei, să speculeze rivalitățile tradiționale dintre cele două republici italiene, prin favorizarea Veneției, dar această politică a fost oarecum tardivă, iar rezultatele nu s-au apropiat de obiectivele urmărite de han, ba din contră.

Din aceste înfruntări cel care a pierdut cel mai mult a fost statul mongol, epuizat ca urmare a întreruperilor legăturilor comerciale. După 1356 se constată declinul Hoardei de Aur ca mare putere. Acest lucru a impus noi direcții în trasarea relațiilor cu Genova și Veneția. Mai ales republica ligură s-a dovedit câștigătoarea confruntărilor, căci a reușit să-și fixeze condițiile atât mongolilor cât și Veneției: coloniile sale de pe litoralul pontic, în frunte cu Caffa, desfășurau activități intense, fără ca acest comerț să depășească însă, o scară regională. Odată cu dispariția Ilhanatului și instabilitatea din Hoarda de Aur (după 1356) marile artere ale comerțului euro-asiatic nu mai sunt funcționale.

Ultima problemă tratată de autor este aceea a „Strămtorilor”. Având imperios nevoie de libertatea navigației pentru funcționarea alianței dintre Hoarda de Aur și Statul mameluc, hanii de la Sarai trebuiau să controleze deciziile Constantinopolului. Instrumentul care a îndeplinit această condiție a fost Hanatul Dunării de Jos, a cărui figură centrală a fost Nogai, ce-și avea centrul la Isaccea.

Așadar, Hanatul Dunării de Jos garanta interesele Saraiului la Constantinopol (libertatea Strămtorilor). Totodată întreg spațiul balcano-dunărean era supus autorității Hoardei de Aur. Mongolii au fost atât de puternici în această regiune atât timp cât în fruntea hanatului cu centrul la Isaccea s-a aflat Nogai. După dispariția sa (1300) se constată declinul, ca odată cu sfârșitul domniei lui Ozbek (1340) autoritatea statului tătar să fie nulă în spațiul balcano-dunărean.

În încheiere, concluzia autorului asupra cercetării sale este următoarea: «inclusiunea bazinului pontic în rețeaua marelui negoț datorită devierii axelor sale a drumului mătsii prin Hoarda de Aur (Urgenci-Sarai-Tana\Caffa), respectiv al celui al mirodeniilor prin Ilhanat (Ormuz-Tabriz-Trapezunt) alcătuiește cel mai de seamă aport al celor două state mongole la transformarea Mării Negre în „placa turnantă a comerțului internațional”» (p. 260).

Ștefan Aftodor

ȘERBAN TURCUȘ, *Sfântul Scaun și românii în secolul al XIII-lea*, Edit. Enciclopedică, București, 2001, 354 p.

Imperativul integrării coerente și armonioase a secvențelor din trecutul național în ampla derulare a istoriei continentale – un veritabil truism doctrinar – este recunoscut pretutindeni drept o necesitate stringentă, fiind evocat persuasiv în lumea savantă autohtonă pentru toate compartimentele cronologice ale devenirii istorice a poporului român.

Între enunțul cu tentă axiomatică, promulgat *bona fide* sau doar formal, și realitatea produsului științific finit se constată însă din păcate o flagrantă lipsă de

congruență, în sensul că relativ frecvent oferta istoriografică nu realizează decât o îngemănare complezentă a naționalului și universalului. Neîmplinirea respectivă nu se datorează întotdeauna unei incapacități profesionale de depășire a modelelor preexistente, ci și absenței instrumentarului adecvat cercetătorului autentic și imposibilității accederii spre medii cultural-științifice elevate.

Din acest din urmă punct de vedere tânărul istoric transilvănean Șerban Turcuș a fost fără îndoială un privilegiat. Produs al unei școli istorice reputeate – Universitatea clujeană -, la care evul mediu a constituit statornic un domeniu de investigare de referință, și profitând de îndrumarea unor dascăli de elită, cu prioritate a conducătorului său de doctorat, academicianul Camil Mureșanu (semnatar al prefeței volumului), d-sa a avut șansa de a-și desăvârși formația științifică în sfere cărturărești de notorietate din Italia și Franța.

Stagiile îndelungate de documentare în biblioteci celebre, precum cele de la Vatican, Roma, Firenze, Veneția, Paris, Pisa și Milano, și consilierea doctă și generoasă a câtorva savanți renumiți, în frunte cu profesorul Cesare Alzati de la Universitatea din Pisa, s-au repercutat benefic asupra calității prezentului volum și, nu ne îndoim, asupra profilului intelectual al autorului ei.

Decurgând din aceste stagii de evidentă utilitate, documentația lucrării este de o bogăție și varietate deosebită, reflectând meritorii disponibilități poliglote. În acest sens se remarcă cu ușurință o predilecție specială spre literatura științifică italiană, ceea ce este pe deplin explicabil prin prisma sejurului prelung în centrele universitare amintite mai sus. Apetența pentru lucrările tipărite în limba lui Dante se reflectă și atunci când în unele ediții originale s-au preferat traducerile italiene ale unor monografii ilustre, precum cele purtând semnătura lui Francis Dvornik, Ernst Kantorowicz, John Meyendorff, Georg Ostrogorsky, Steven Runciman etc. Infuzia masivă a reperelor bibliografice peninsulare, uneori parțial subestimate – în chip nedrept – pe plan mondial, este pe deplin justificată în cazul temei abordate, dat fiind contribuțiile majore datorate savanților din generațiile mai vechi sau mai noi din Italia.

Din punct de vedere metodologic, apelul constant la comparatismul istoric a fost de natură să proiecteze mai clar realitățile ecleziastice românești pe eșichierul european și să le confere un plus de comprehensiune. Prin aceasta s-a evidențiat elocvent că anumite evenimente derulate în ținuturile de la Dunărea Inferioară nu au avut o evoluție autarhică, ci reprezintă segmente ale unui întreg diseminat la scară continentală.

Acest mod de prospectare a impus și un plan specific al lucrării, în sensul că obișnuita expunere strict cronologică a faptelor și proceselor a trebuit să fie substituită cu una preponderent tematică și doar subsidiar cronologică. Șerban Turcuș și-a permis în cadrul fiecărui capitol ample excursuri pe plan diacronic și sincron, fără să disocieze aspectele locale de cele generale și nici cele confesionale de acelea politice. Ținta sa principală a reprezentat-o nu doar cuantificarea evenimentelor, ci și definirea, precizarea și explicarea conceptelor care le-au germinat și drenat. Dacă în această privință în literatura științifică occidentală există contribuții esențiale, pe ogorul istoriografiei românești demersul său constituie în multe privințe o operă de pionierat, ce plasează în alte ecuații diverse aspecte ale orânduielilor canonice și ale vieții bisericești din evul mediu.

Evantaiul problemelor abordate în volum este extrem de larg, analizându-se în detaliu structurile instituționale ale Bisericii romano-catolice, convergențele greco-latine

și avaturile tentativelor de unire, evoluția confesională a Ungariei arpadiene, calitatea de spațiu de frontieră a teritoriilor românești, raporturile Sfântului Scaun cu instanțele ecleziastice ale românilor, sensul și semnificația acțiunilor cruciadei în regiunile nord-dunărene și promotorii acestora (cavalerii teutoni și ioaniți), activitatea monahismului cistercian, dominican și franciscan, desfășurarea și însemnătatea conciliului provincial de la Buda din anul 1279 (de ale cărui stipulații Ș.Turcuș s-a ocupat în mod special într-un volum aparte – *Sinodul general de la Buda (1279)*, Cluj-Napoca 2001, apărut cvasi-concomitent cu cel ce face obiectul acestor rânduri -, prezentându-le în anexă, în original și în traducere românească integrală, realizată de profesorul Vasile Rus, pentru prima dată în istoriografia noastră).

Pentru fiecare din aceste aspecte Șerban Turcuș reliefează fațete în mai mică măsură puse în valoare până în prezent, neocolind problemele ce au generat controverse mai vechi sau mai recente. Fără îndoială că este cu neputință să le luăm în discuție în integralitatea lor, acest cadru permițându-ne doar conotații lapidare în acord sau în dezacord cu autorul.

De netăgăduită importanță sunt precizările sale privind semantica anumitor noțiuni, cu deosebire cele a căror utilizare improprie a condus adesea la confuzii. În ceea ce privește “marea schismă”, vom subscrie la ideea că anul 1054 nu reprezintă singura ruptură tranșantă dintre cele două biserici (p. 61), aceasta fiind precedată și succedată de momente aproape la fel de tensionate, ce au condus la separarea ortodoxiei de catolicism, cu întregul ei cortegiu de consecințe imprevizibile. Chiar dacă reverberațiile contorsionatele tratative pentru unirea bisericilor din vremea domniei împăratului Mihail VIII Paleologul, culminând cu acelea de la conciliul de la Lyon din 1274 (p.74-81), nu par să se fi resimțit acut în mediul românesc nord-dunărean, prezentarea lor o găsim utilă pentru înțelegerea ambianței coabitării dintre organismele instituționale din Orient și Occident.

Observația potrivit căreia majoritatea cinului monahal din Regatul arpadian ar fi fost constituit din elemente alogene este probabil justă, dar cauza acestui fapt nu credem că rezidă în “slabele progrese înregistrate în domeniul conversiunilor” (p.101), ci în realitatea că ungurii, nedispunând atunci de un nivel adecvat de pregătire confesională, fuseseră nevoiți să facă apel la aporturi străine.

În mod firesc, o atenție deosebită se acordă în lucrare inițiativei convertirii cumanilor și creării, prin râvna dominicanilor, a unei episcopii pusă sub obediența Scaunului Apostolic. Primirea cumanilor în Câmpia Pannonică nu a avut însă drept obiectiv – precum opina Francis Dvornik – contracararea progresiei elementului slav (p. 118-119), ci urmărirea sporirea potențialului militar al regatului într-un moment de cumpănă, când era previzibilă o avansare iminentă spre vest a hoardelor mongole. De asemenea, prin prisma prospectării informațiilor letopisețelor rusești și a materialului arheologic, supoziția lui Jean Richard că nucleul inițial al episcopiei cumanilor s-ar fi aflat în adâncurile stepei, spre Nipru (p. 166), nu are șanse de a fi verosimilă. În schimb, reputatul medievist francez are desigur dreptate când apreciază că demersurile misionare s-ar fi desfășurat independent de factorii laici din vecinătatea eparhiei cumanilor, idee îmbrățișată și de Șerban Turcuș (p. 159).

Fără o supralicitare a surselor, autorul relevă vigoarea instanțelor monahale românești din Transilvania în perioada arpadiană și chiar în cea angevină, pornind de la

o estimare credibilă a numărului de așezăminte specifice, întreprinsă mai demult de eruditul bizantinolog Gyula Moravcsik.

Cu toate că realitățile confesionale din cel de-al Doilea Țarat vlaho-bulgar ies din cadrul temei nominalizate în titlul volumului, raporturile sale cu Sfântul Scaun au fost luate în considerație, dar se conchide, desigur îndreptățit, că ele au avut implicații preponderente numai în zona Balcanilor și doar subsidiar în Europa Central-Orientală. Pe de altă parte, chiar dacă se recunoaște influența statului Asăneștilor la nord de Dunăre, se tăgăduiește idea că inițiativele prozelitice ale Romei în arealul respectiv ar fi fost pregnant înrăurite de prerogativele asumate de conducătorii țaratului (p. 185-186).

O temă ocolită în cea mai mare parte în istoriografia românească privește dreptul de proclamare a cruciadei, în legătură cu care în lucrare se aduc explicații concludente (p.190-205), pe linia constatărilor formulate de francezul Michel Villey, într-un volum apărut la Paris în anii ocupației naziste (*La Croisade. Essai sur la formation d'une théorie juridique*, Paris, 1942), rămas din păcate fără prea mare ecou în mediistica postbelică. Pe deplin îndreptățită este remarca autorului referitoare la modificarea percepției ideii de cruciadă după cucerirea Constantinopolului de către latini în anul 1204 (p. 188-190). Nu-i împărtășim însă aprecierea potrivit căreia cruciada antimongolă, proclamată de papa Grigore IX în iunie 1241, nu s-ar fi întreprins din cauza retragerii oștilor lui Batu-han (p. 204). În realitate, respectivul demers nu s-a materializat din cauza morții înaltului pontif și a inerției dinastiilor europene, care totuși plănuiau acțiuni militare împotriva cavalerilor stepei, dar în afara stimulentei papalității (cf. P.Jackson, *The Crusade Against the Mongols (1241)*, în "The Journal of Ecclesiastical History", 42, 1991, 1, p.1 și urm.).

Notificăm, de asemenea, câteva observații de amănunt, care nu perturbă perceperea globalului: "începuturile instituționale ale cancelariei regale maghiare" nu pot fi fixate în vremea lui Bela III (p. 216), ci cu mai multe decenii înainte, în timpul domniei sale impunându-se doar rigori organizatorice suplimentare; o pătrundere a creștinismului la cumani pe filieră rusă nu s-a realizat niciodată în mod palpabil, numele slavoide ale unor căpetenii ale nomazilor (p. 291) reflectând în anumite cazuri stabilirea de raporturi matrimoniale, nu și convertirea turanicilor; dacă reproducerea unor pasaje din izvoarele diplomatice latine este justificată, numărul citatelor ample în limbi de circulație internațională, preluate din literatura de specialitate modernă, nu numai în note, ci și în textul propriu-zis, ni se pare excesiv de ridicat. În sfârșit, considerăm că dacă autorul s-ar fi folosit în mai mare măsură de lucrările unor specialiști români (C. Auner, Gh. I. Moisescu, I.-A. Pop, V. Ciocîltan, V. Achim etc.), anumite realități specifice spațiului carpato-dunărean ar fi fost poate mai conturate.

În ansamblu, însă, sinteza elaborată de Șerban Turcuș reprezintă o reușită deplină, fiind în ceea ce ne privește o adevărată – și plăcută – surpriză, datorită nu numai documentației de o abundență deconcertantă, ci și a maturității interpretative, a forței de a tutela cu dezinvoltură un subiect complex și dificil. Detașat de puseuri naționaliste, tânărul universitar clujean a realizat o operă de o obiectivitate indubitabilă, în consonanță cu preceptele europene actuale, dar punând în valoare în chip neostentativ valorile naționale din trecutul medieval.

Monografia sa constituie, totodată, un model pentru ancorarea istoriei locale în cea continentală. În același timp, lectura ei constituie o adevărată desfătare, datorită construcțiilor logice și a stilului elevat, cu formulări elegante și subtile, de autentic

intelectual. Lucrarea încununează o muncă desfășurată cu pasiune și obstinație, reliefând un istoric cu un real har profesional.

Victor Spinei

ALEXANDRU ELIAN, *Bizanțul, Biserica și Cultura românească. Studii și articole de istorie*. Ediție îngrijită de pr. prof. dr. Vasile V. Muntean, Trinitas, Iași, 2003, 432 p. + il.

Din inițiativa I.P.S. Daniel, mitropolitul Moldovei și al Bucovinei, a văzut lumina tiparului un volum reunind scrieri ale cunoscutului elenist prof. Alexandru Elian, membru al Academiei Române, la cinci ani după decesul său, deoarece prețioasa sa bibliotecă a fost achiziționată de Mitropolia Moldovei. Volumul al cărui titlu a fost dat de I.P.S. Daniel, iar sintagma îngrijitorului său, pr. prof. dr. Vasile V. Muntean, discipol al autorului, ce a respectat dorința formulată de acesta, reunește în cinci părți divizate tematic, 23 de studii și articole realizate între 1935 și 1990 și publicate în diferite culegeri și periodice.

Într-un cuvânt lămuritor editorul creionează viața autorului și reproduce bibliografia întregii sale opere, incluzând și anumite lucrări lăsate în manuscris.

În partea I-a sunt reunite patru studii închinată relațiilor Moldovei cu Bizanțul în secolul al XV-lea, personalității mitropolitului cărturar Dosoftei și legăturilor Bisericii din Moldova cu Muntele Athos la începutul veacului al XIX-lea. Primul dintre aceste studii este deosebit de valoros relevând caracterul precar al contactelor directe ale Moldovei cu Bizanțul în secolul al XV-lea – în ultimele decenii de existență ale milenarului imperiu – în care se pot remarca doar firave urme ale schimburilor de ordin ecleziastic lipsite de un veritabil impact politic. Preluările în domeniul artei și culturii medievale provin și ele nu din contacte directe ci „au parcurs calea anevoioasă a zonelor intermediare, nu totdeauna lesne de localizat în spațiu și au reclamat ca să se introducă, perioade greu de delimitat în timp” (p. 94). Partea a II-a a volumului cuprinde alte cinci studii dedicate tot istoriei ecleziastice și anume legăturilor Mitropoliei Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol și cu celelalte Biserici ortodoxe până la 1800, culturii teologice din vremea lui Constantin Brâncoveanu și personalității lui Antim Ivireanu precum și relațiilor mitropolitului Moscovei, Platon, cu clericii români la Curtea țarinei Ecaterina a II-a între 1769-1771. Cel mai important mi se pare primul studiu în care autorul insistă asupra caracterului avut de legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu Bisericile ortodoxe și anume de receptare a unei îndrumări duhovnicești și de recunoaștere a Marii Biserici (Patriarhia din Constantinopol) ca instanță ecleziastică superioară, apoi mai ales de ajutor și binefacere față de celelalte patriarhii mai îndepărtate din Orient și suferind de mai multă vreme sub opresiunea Islamului, ca cele de la Alexandria, Antiohia și Ierusalim, în sfârșit de relații vremelnice de subordonare față de unele Biserici din Balcani (ca de pildă cea de la Ohrida) și de colaborare cu patriarhia pravoslavnică rusă.

Partea a III-a a culegerii reunește studii de interes mai mult filologic și paleografic dedicate unui dicționar neogrec românesc manuscris și modelului său grecesc, elementelor de paleografie greacă, primului manual de caligrafie chirilică românească ș.a. Partea a IV-a – constituită mai mult ca *varia* – grupează materiale legate

mai ales de personalități aparținând perioadei fanariote ca Ienăchiță Văcărescu, favoritul mavroghenesc Turnavitu, mitropolitul Ungrovlahiei Ignatie, învățatul grec Rhigas Feraris etc. În sfârșit ultima parte a culegerii, și anume a cincea, gravitează în jurul a două bine cunoscute personalități ale lumii moderne și contemporane românești, Mihai Eminescu și Nicolae Iorga. Un rezumat al culegerii editat în limba engleză de îngrijitorul ediției și un util indice tematic încheie acest prețios volum, reunind cele mai importante studii ale regretatului erudit elenist profesor Alexandru Elian, apreciind mai mult decât laudabilă și utilă republicarea lor.

Paul Cernovodeanu

ALAIN BOUREAU, *La loi du royaume. Les moines, le droit et la construction de la nation anglaise (XIe-XIIIe siècles)*, Les Belles Lettres, Paris, 2001, 356 p.

Unul din cei mai însemnați exponenți ai Școlii actuale de la Annales, Alain Boureau dă în această ultimă carte pe deplin măsura capacității sale de a construi modele explicative pornind de la norme și practici juridice, văzute în lumina creativității teologice, în perioada Evului Mediu timpuriu. Pentru mulți istorici ai societății medievale, lipsa de importanță a dreptului ține de absența unui Stat dotat cu monopolul forței publice și mai ales a poliției, singura susceptibilă de a fi capabilă să asigure normelor, prin constrângere, o eficacitate reală. Spre deosebire de această poziție clasică, antropologia juridică, recent născută în Franța (Norbert Rouland, Alain Boureau, Yan Thomas, Simona Cerutti) și Marea Britanie (Thomas Kuehn), tinde să sugereze că orice grup uman elaborează o structură juridică, explicită sau implicită, utilizând rituri, obiceiuri sau legi. Există așadar, din acest punct de vedere, o juridicitate fundamentală a grupurilor sociale, așa cum există un sens religios.

Alain Boureau se desprinde însă și de această poziție metodologică, creîndu-și propriul său utilaj conceptual. Diferența orientării ce se află la baza acestei cărți constă în recursul la ceea ce autorul ei numește *abstracție judiciară*, adică acordul generalizat pentru a formaliza situațiile complexe și infinit diverse care dau naștere la conflicte. Prin abstractizare nu se înțelege pur și simplu codificare, o simplă tablă de corespondență între fapte și calificarea lor, ci un proces dinamic, ce nu se regăsește în texte sau în doctrine ci într-un efort de schematizare construit în paralel cu alte două procese de același tip specifice acestei perioade: abstractizarea monetară și abstractizarea scolastică.

Obiectul de studiu al autorului este de această dată societatea engleză în intervalul 1066 (cucerirea normandă) –1215 (Magna Carta), răstimp în care Anglia, în ciuda diviziunilor și a invaziilor, își construiește o identitate și un sistem juridic care culminează cu elaborarea, în 1215 a Magnei Carta. Mai precis, Alain Boureau se concentrează asupra a ceea ce face specificul dreptului insular, *The Common Law* și interacțiunea lui cu dreptul romano-canonic produs în mediile monastice. Pe continent, dreptul roman oferea, în Bizanț, ca și în partea occidentală a Europei unde a fost receptat în formularea pe care i-au dat-o juriștii împăratului Justinian, o formalizare a procedurii și mai ales, un șir limitat de acțiuni, contrabalansat de o listă de excepții. De cealaltă parte, se situa tradiția engleză cutumiară, *Common Law*, un drept al oralității și al

precedentelor, al juraților. Monahilor trăitori în circa 500 de mănăstiri în preajma începutului veacului al XIII-lea le revine meritul creativității și al sintezei între un drept regal și pontifical, pe de-o parte, și dreptul tradițional pe de alta, prin atenția lor către procedură, către natura cauzelor, către stilul formulărilor, către raporturile dintre actorii sociali. Cu ajutorul unor studii de caz (Wilhelm de Saint-Calais, Thomas de Marlborough, autorul Cronicii abației Evesham, conflictul dintre mănăstirile Crowland și Spadling, afacerea Saint-Albans etc.), Alain Boureau descrie procesul de constituire a dreptului religios, a raportului acestuia cu Common Law, dreptul comun (*jus commune*) și cu construcția politicului. În ceea ce privește contribuția lumii monastice la amorsarea procesului de naștere a politicului, analiza lui Alain Boureau scoate în evidență natura specifică a comunității monahale, o mică lume mult mai autonomă în Anglia decât pe continent, în care deplasările rapide de putere neereditară, prin alegere, sunt foarte vizibile, dar a cărei viață este reglată de numeroase sisteme normative (regula ordinului, dreptul canonic, libertățile și privilegiile Bisericii). Autogestiunea marilor abații, mărturisită în registrele arhivistice și în cronici, este un element prețios în progresul experienței politice a autoguvernării.

Cartea lui Alain Boureau este, fără doar și poate, un jalon de referință metodologică pentru cei care se apleacă asupra dreptului și a sistemelor de norme și practici care îl alcătuiesc. Ea susține, cu argumente convingătoare, istoricitatea abstractizării juridice, care împreună cu cea monetară, se află și acum, în Europa zilelor noastre, în inima oricărei construcții politice.

Violeta Barbu

ANTONI MIRONOWICZ, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej* (Biserica ortodoxă în istoria Republicii Polone), Białystok, 2001, 352 p.; Sylwester Kossow, *władcyka białoruski, metropolita kijowski* (Silvester Kossow vlădica Rusiei Albe, mitropolit al Kievului), Białoruskie Towarzystwo Historyczne, Białystok, 1999, 144 p.; *Metropolita Józef Nielubowicz Tukalski* (Mitropolitul Józef Nielubowicz Tukalski), Białoruskie Towarzystwo Historyczne, Białystok, 1998, 127 p.; *Teodozy Wasilewicz archimandryta słucki, biskup białoruski* (Arhimandritul Teodosie Wasilewicz arhimandrit de Słuck și episcop al Rusiei Albe) Białoruskie Towarzystwo Historyczne, Białystok, 1997, 80 p.

Considerăm oportună prezentarea împreună a celor patru cărți deoarece au aceeași tematică. Prima este o istorie a instituției Bisericii Ortodoxe din Prima Republică Polonă până la 1795. Cartea este structurată pe 12 capitole cronologice. Începe cu o parte introductivă în care autorul își justifică modul de abordare și metodologia aplicată iar la capătul celor 12 capitole plasează câteva pagini de observații finale.

Primele două capitole *Biserica ortodoxă în statul Piaștilor și al Jagiellonilor* (p.19-28) și *Biserica ortodoxă în a doua jumătate a secolului al XVI-lea* (p. 28-55) au rolul de a păstra continuitatea cronologică și sunt indispensabile pentru înțelegerea destinului bisericii ortodoxe în perioada 1569-1795 (de la Uniunea de la Lublin la dezmembrarea statului polon). Autorul s-a concentrat în mod intenționat asupra chestiunilor de organizare a bisericii ortodoxe în condițiile politice ale Primei Republici

Polone, asupra statutului bisericii ortodoxe și în mod conștient a eliminat aspecte de cultură și viață spirituală. Ortodoxia a fost un element permanent în tabloul confesional al Republicii Polone. Dacă în secolul al XVI-lea credincioșii ortodocși și biserica lor s-au bucurat de sprijinul regilor din dinastia Jagiello, după unirea de la Brest 1596, în timpul regelui Sigismund III Wasa, rutenii sunt divizați în uniți și ortodocși, documentele emise de seimurile de după 1596, cu mici excepții, încalcă sistematic principiile toleranței religioase și drepturile consacrate până atunci bisericii răsăritene. Altfel spus, autorul ne oferă o istorie a celei mai dificile perioade din existență bisericii ortodoxe din Polonia. Pentru cercetătorul român un interes deosebit ar putea reprezenta capitolele V (*Z reaktywowanq hierarchiq* -Reactivarea ierarhiei, p. 80-97) și VI (*W czasach Piotra Mohyly* - În timpul lui Petru Movilă, p. 97-124).

Antoni Mironowicz a folosit foarte mult material din lucrările sale anterioare, astfel că meritul nu constă în noutatea informației, ci în modul în care este sistematizată întreaga problematică. În afara faptului că este o bună introducere în istoria bisericii ortodoxe din Polonia, cartea este și un bun instrument de lucru, deoarece cercetătorul interesat va găsi o bibliografie bogată, actualizată, indici de persoane și locuri geografice, tabele ale papilor, patriarhilor Constantinopolului, Moscovei, Ierusalimului; ale nunților și mitropoliților ortodocși și uniți ai Kievului și patru hărți detaliate cu episcopiile și mănăstirile ortodoxe.

Țelul următoarelor trei cărți este, așa cum declară însuși autorul, nu numai prezentarea unor personalități ale vieții spirituale ortodoxe, dar și obținerea, prin intermediul biografiilor respective, a unor fragmente din istoria bisericii. Viața și activitatea lor corespunde unei perioade zbuciumate a istoriei polone: împărțirea biserii răsăritene, intensificarea Contrareformei, a conflictelor unito-ortodoxe, răscoalele cazacilor și războaiele Republicii cu aproape toți vecinii săi. Cei trei înalți ierarhi erau buni cunoscători ai chestiunilor de politică externă și internă ale Republicii (erau adepții înțelegerii cu statul polon și se împotriveau categoric subordonării Moscovei considerând benefică pentru soarta bisericii lor în granițele polone un patriarhat propriu) și protectori ai vieții intelectuale și culturale a rutenilor (Silvestru Kossow profesor de retorică și filozofie la Academia Movileană, autor a mai multor lucrări polemice, a patronat tipărirea a numeroase lucrări religioase; Teodosie Waszilewicz autorul unui proiect de unire, al doilea după cel al lui Petru Movilă, care venea din partea unui ierarh ortodox; Iosif Tukalski inițiatorul canonizării lui Atanasie de la Brest, prima canonizare a bisericii răsăritene din teritoriile polone de după unirea religioasă).

Tatiana Cojocaru

The Refomation in Eastern and Central Europe, edited by Karin Maag, Scolar Press, Humpshire, St. Andrews Studies in Reformation History, 1997, p. 235.

În seria editată de Centrul de Studii ale istoriei Reformei de pe lângă Universitatea St. Andrew, una din cele mai vechi universități europene, culegerea de studii coordonată de Karin Maag reunește contribuții ale unor cercetători din Marea Britanie (Karin Maag, Christine Peters, Andrew Pettegree, Graeme Murdock, Valery Rees, Rona Johnston Gordon), Europa Centrală (Heinrich Richard Schmidt, Michael G. Miller, Norbert Kersken) și Europa Centro-Orientală (Janusz Mallek, Sergiusz

Michalski, Jiri Pesek, Maria Crăciun). Așa cum o mărturisesc Andrew Pettegree și Karin Maag în introducerea volumului, scopul acestei antologii de studii a fost integrarea spațiului central și est european în ansamblul istoriei europene a Reformei, la care s-a aflat profund articulat în secolul al XVI-lea și pe care istoriografia domeniului nu a perceput-o până acum ca atare. Și aceasta pentru trei motive majore: succesul covârșitor al Contrareformei în veacul următor a dus la estomparea importanței impactului Reformei. La aceasta se adaugă barierele lingvistice, deloc ne semnificative pentru abordarea tematicii și în sfârșit, izolarea istorică de care țările regiunii au avut parte vreme de o jumătate de secol după sfârșitul celui de al doilea război mondial.

Alături de studii dedicate protestantismului în Boemia, Polonia, Prusia sau în sudul Austriei, ne-au atras atenția câteva contribuții în imediată legătură cu Transilvania și țările române. În afară de articolul Christinei Peters, *Mural paintings, ethnicity and religious identity in Transylvania: the context for Reformation* (p. 92-117), publicat deja în culegerea editată de Maria Crăciun și Ovidiu Ghitta, *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*, Cluj, 1995, Sergiusz Michalski a ales să facă apel la același tip de suport documentar, iconografia și teologia ei, pentru a examina, într-un foarte scurt studiu, tratativele dintre teologii protestanți și Biserica Răsăriteană (*The image controversy in the religious negotiations between protestant theologians and Eastern orthodox Churches*, p. 118-125). Autorul se concentrează cu precădere asupra însemnătății disputei iconoclaste în tratativele angajate între teologii de la Tübingen și patriarhul de Constantinopol, Ieremia al II-lea, în perioada 1574-1581 și între episcopii *nonjurors* ai Bisericii Anglicane și patriarhiile de Constantinopol și Ierusalim în intervalul 1716-1725. Studiul Mariei Crăciun examinează implicațiile episodului Despot vodă în istoria religioasă a Moldovei (*Protestantism and Orthodoxy in sixteenth-century Moldavia*, p. 126-135), iar Graeme Murdock dedică două studii de caz în două zone ale Ungariei (Zemplén și Kiskomárom) pentru a putea descrie procesul de întărire a disciplinei morale, declanșat de actorii Reformei (cler, principe, nobilime, autoritățile locale) în prima jumătate a secolului al XVII-lea (*Church building and discipline in early seventeenth-century Hungary and Transylvania*, p. 136-154). Perspectiva abordării nu se mărginește la antropologie religioasă, ci face apel și la sociologie, întrucât încheierile la care istoricul englez ajunge la capătul anchetei sale privesc consolidarea clerului reformist ca un grup social puternic, o elită bine-educată, înnoibilă, caucionată cu autoritate de către administrația oficială, temută și respectată de către credincioși.

Volumul coordonat de Karin Maag împletește articole de sinteză cu studii punctuale, ceea ce nu întotdeauna este o calitate. Lectura lor transversală, chiar dacă implică o multitudine de aspecte circumscrise unei varietăți geografice semnificative, lasă totuși impresia unei coerențe: această impresie este dată mai ales de inculturarea profundă care este de observat în toate punctele geografice ale regiunii alese. Spiritul Reformei a corespuns perfect acestui multicolor mozaic etnic al Europei centrale și estice și varietății culturale și instituționale care o subîntinde. Tocmai această diversitate era preexistentă Reformei, dacă dăm crezare observațiilor istoricilor catolicismului din această arie, și explică succesul ei.

Violeta Barbu

ȘTEFAN ANDREESCU, *Perspective medievale*, Edit. Nemira, București, 2002, 270 p.

Sub semnătura cunoscutului medievist Ștefan Andreescu apare o nouă culegere de studii închinată Evului Mediu românesc. În cea mai mare parte, volumul reunește articole publicate de-a lungul anilor în diverse reviste de specialitate sau culegeri de studii (primul a văzut lumina tiparului acum o jumătate de secol). În același timp, în volum se regăsesc și unele materiale “inedite”, predate inițial, în anul 1977, în vederea întocmirii celui de-al III-lea volum al proiectatului tratat de istorie și preluate fără știrea autorului, “sub o altă semnătură și cu unele întregiri” (p. 7), în vol. IV al recenteii lucrări *Istoria românilor*, apărută sub egida ...Academiei Române!

Sub aspectul metodei utilizate de autor, în ciuda faptului că sunt reunite studii elaborate în timp de o jumătate de secol, se cuvine subliniat din capul locului acribia, rigoarea științifică, analiza evenimentului istoric în contextul politic mult mai larg, precum și “raportarea neconținută la izvor”.

În ordonarea celor 12 studii selectate pentru a fi republicate autorul respectă cu predilecție criteriul cronologic, acoperind perioada cuprinsă între a doua jumătate a secolului al XIV-lea până în vremea domniei lui Matei Basarab.

Primul studiu (*Mitropolia de Halici și episcopia de Asprokastron. Câteva considerații*) este închinat unei probleme care încă suscită ample discuții în istoriografia noastră, cea a contextului politic și religios al întemeierii mitropoliei Moldovei la sfârșitul sec. al XIV-lea; de altfel, interesul pe care această problemă o reprezintă este dovedit și de faptul că noua cronologie propusă de autor a și atras reacția din partea lui Șerban Papacostea, chiar în paginile acestei reviste într-un număr anterior.

Pornind de la un izvor de primă importanță pentru istoria medievală românească - pomelnicul mănăstirii Argeș - publicat de Aurelian Sacerdoțeanu-, în studiul *Boierii lui Radu vodă de la Afumați (Observații asupra pomelnicului mănăstirii Argeș)* autorul, în urma unei riguroase analize, a combătut în mod subtil una din tezele forte ale istoriografiei comuniste: trădarea și rolul nefast al boierimii în subordonarea celor două țări române față de Poarta Otomană, teză ale cărei ecouri nu s-au stins pe deplin nici în prezent. Comparând lista boierilor morți “pentru credința creștină” în timpul luptelor din vremea lui Radu de la Afumați, amintiți în izvorul mai sus-amintit, cu cea a divanului țării din acea epocă, concluzia autorului venea în contradicție totală cu viziunea istoriografiei oficiale (“aproape jumătate dintre membrii sfatului domnesc din 1522-1523 au fost înlocuiți din pricina pierderilor din 1523-1524”, p. 44).

Pornind de la o mai veche încercare de identificare a unor portrete pictate în interiorul unei biserici vâlcene - este vorba de Tudor mare logofăt din Drăgoiești, unul din cei mai de seamă boieri din prima jumătate a sec. al XVI-lea - și poziționarea lor specială în raport cu familia ctitorului lăcașului amintit, în studiul *Semnificația politică a portretelor din naosul bisericii de la Stănești (Vâlcea)*, D-l Ștefan Andreescu ne introduce în complicatele evenimente ce au caracterizat viața politică a Țării Românești imediat după sfârșitul domniei lui Neagoe Basarab și până la urcarea pe tron a lui Mircea Ciobanul. Coroborând o multitudine de informații - documentare, epigrafice, diplomatice, etc. - autorul reconstituie cu claritate și acribie, în contextul dramatic al afirmării tot mai puternice a preponderenței otomane în această zonă, legăturile de

solidaritate, opțiunile politice care se conturau la nivelul factorilor de decizie și violențele pe care afirmarea acestora le-a presupus.

În aceeași direcție, cea a opțiunilor politice, se înscrie și articolul referitor la *Politica lui Mircea Ciobanul*, unul dintre domnii ce au la « activ » numeroase tăieri de boieri și a cărui imagine negativă s-a perpetuat în timp, împietând asupra unei analize istoriografice obiective. Încercând să răspundă cărui fapt s-a datorat politica sângeroasă a acestui domn, autorul, după o prezentare detaliată a evenimentelor interne și internaționale, avansează ca posibilă explicație a acestei stări opiniile divergente dintre domnie și boierime în ceea ce privește noile raporturi ce urmau a fi stabilite cu Poarta Otomană.

O « cheie » în descifrarea reproducerii concomitente, în naos și pronaos, a portretelor domnești la Snagov, unul dintre cele mai importante lăcașuri de cult ale Evului Mediu românesc, ne este oferită de D-I Ștefan Andreescu în studiul *Portretele murale de la Snagov și Tismana*. Reinterpretând într-o nouă viziune dublarea portretelor domnești în lăcașul mai sus - amintit, fenomen atât de rar întâlnit în spațiul românesc, și stabilind o legătură cu situațiile existente în alte două mănăstiri muntene - Argeș și Tismana - autorul demonstrează în mod convingător că « la Snagov s-a făcut pentru prima oară în arta medievală românească distincția între portretul ctitoricesc tradițional și un nou tip de portret - portretul dinastic » (p. 126).

Nu puține au fost situațiile în care acțiunile militare ale lui Mihai Viteazul din anii 1599-1600 au trezit speranțe și le-au fost acordate semnificații și scopuri care în realitate nu au existat; în această direcție s-au înscris și speranțele grecilor că domnul muntean va restaura Imperiul bizantin. Speranțele deșarte ale diasporei grecești, întreținute într-o anumită măsură și de Patriarhia de Constantinopol, evidențiate de rapoartele venețiene și planurile politico - militare, mult mai limitate, urmărite de domnul muntean sunt analizate în studiul *Mihai Viteazul și restaurarea Imperiului bizantin : mărturia ambasadurilor venețieni la Constantinopol*.

Epocii lui Matei Basarab îi sunt consacrate două studii, ambele având la bază o bogată documentație. Astfel, recenta publicarea a unor documente emise de cancelaria lui Matei Basarab, au oferit autorului prilejul să refacă cu acribie cariera politică al lui Pană mare vistier și mare ban, unul dintre acei greci împământeniți ce au jucat un rol de frunte în primele decenii ale sec. al XVII-lea, și să revină asupra unor evenimente din timpul acestui important domn (*O sentință politică a lui Matei Basarab*).

Într-un consistent studiu - *Giovanni Tiepolo și românii. Note pe marginea unor documente din arhivele Veneției* - autorul, de astă dată având la bază o mai bogată informație, revine asupra misiunii diplomatice a lui Giovanni Tiepolo, în anii 1645-1647, pe lângă curtea regală polonă în scopul realizării unui proiect de « cruciadă » venețiano-polonă. Noile piese scoase la iveală din « dosarul » acestei misiunii și judecarea lor într-un context mult mai larg evidențiază atât rolul pe care cele trei provincii românești urmau să-l joace în planul de «diversiune» proiectat de Veneția, în scopul ușurării situației acesteia aflată în conflict cu Poarta Otomană pentru controlul insulei Corfu, cât și demersurile diplomatice ale celor doi domni români pentru o înțelegere cât mai exactă a situație politico-militare din zonă.

Tot perioadei secolelor XIV-XVI îi este consacrat și studiul *Tipologia bisericilor de curte din Țara Românească (secolele al XIV-lea – al XVI-lea)*, ce reunește două materiale publicate inițial ca distincte. O primă problemă este aceea a momentului ridicării bisericii satului Dragomirești (lângă Târgoviște), ctitoria lui Staico marele

logofăt din Bucov. Noi observații au oferit prilejul de a relua discuția asupra acestui important monument medieval, a cărui vechime, în opinia autorului, urcă până în a doua jumătate a sec. al XV-lea. O lespede de piatră din vremea lui Petru cel Tânăr (1559-1568), tabloul votiv și asemănările arhitecturale cu alte monumente ce s-au păstrat din această epocă - Drăgoiești, Cepturoaia, Ruda -, sunt argumentele invocate de autor în sprijinul demonstrației sale. În directă legătura cu problematica abordată în această primă parte se înscrie și cea de-a doua parte a studiului : utilizarea planului dreptunghiular în ridicarea bisericilor curților boierești din Țara Românească în sec. XIV-XVI. În opinia autorului, utilizarea acestuia nu a fost abandonată, iar analiza comparativă i-a permis să evedențieze stabilirea unor asemănări cu situația existentă atât în Transilvania, cât și în Moldova.

Comparația cu situația existentă la biserica Sf. Maria «Peribleptos» din Constantinopol, detaliu amintit de ambasadorul regelui Henric al III-lea al Castiliei, permite autorului să avanseze o posibilă explicație în ceea ce privește una din probele invocate la începutul secolului al XVII-lea de călugării mănăstirii Câmpulung - este vorba de icoana Maicii Domnului, un posibil «pomelnic de la proscomidie» - în susținerea unei revendicări de moșie în fața domnului. În același studiu, *O icoană dispărută și un titlu domnesc*, pornind de la asemănarea dintre titulatura mitropolitului Moldovei și cea a prințului Alexie de Mangop, apropiere sugerată de Petre Ș. Năsturel într-un mai vechi studiu, D-I Andreescu oferă o nouă ipoteză în jurul sensului pe care îl are termenul de «parathalassia», ce apare pe unele broderii din vremea lui Alexandru cel Bun.

O posibilă legătură între faimosul atac de noapte al lui Vlad Țepeș împotriva taberei sultanului Mehmet II și «modelul» său biblic, este sugerată de autor în studiul *Vlad Țepeș și Biblia*. Invocând și alte informații referitor la acest episod, autorul încearcă să dovedească că recurgera la modelul biblic nu a fost întâmplătoare, ea realizându-se într-un moment cu totul special în ceea ce privește raporturile dintre faimosul domn și Biserică.

Scurtul episod «românesc», dar consistent al unui gentilom francez, este vorba de Francois Ponthus de la Planche, aflat în serviciul domnilor Petru Cercel și Aron Vodă este prezentat în studiul *Un francez în slujba a doi voievozi români la sfârșitul veacului al XVI-lea*.

În ultimul studiu consacrat tot figurii lui Mihai Viteazul, - *Un cuvânt și o expresie folosite de Mihai Viteazul* - este analizat un aspect mai puțin abordat în istoriografia română, și anume asupra «dibăciilor» verbale ale domnului muntean ; astfel, sunt analizate și explicate două asemenea expresii care aruncă o nouă lumină asupra temperamentului și personalității lui Mihai Viteazul.

În încheiere nu ne rămâne decât să salutăm inițiativa autorului de a pune la îndemâna specialiștilor, mai tineri și nu numai, această culegere de studii ce se remarcă prin rigoare științifică și diversitatea subiectelor abordate. Valoroasă și prin faptul că devin mai accesibile o serie de studii publicate în diverse reviste, din ce în ce mai dificil de consultat. În același timp este lăudabil efortul autorului de «aducere la zi», acolo unde a fost cazul, a acestor studii, prin inserarea în aparatul critic și discutarea contribuțiilor mai noi în problemele abordate.

Gheorghe Lazăr

MATEI CAZACU, *Minuni, vedenii și vise premonitorii, în trecutul românesc*, Edit. Sigma, București, 2003, 216 p. + il. color.

Cartea aceasta a lui Matei Cazacu este înainte de toate o lucrare *necesară*. Și asta deoarece constituie un inventar riguros, întocmit cu un înalt profesionalism, al tuturor mărturiilor despre un capitol fundamental al vieții spirituale a poporului român: credințele în moaște și icoane făcătoare de minuni, în apariții miraculoase, semne și vise premonitorii. Oarecum în afara subiectului, sau cum se mai spune – „lipită”, mi s-a părut însă, secțiunea ultimă a cărții (p. 174-203), dedicată credințelor în vampiri, moroi, strigoi și vârcolaci sau pricolici. Acesta este, totuși un domeniu spiritual care nu ține de spațiul sacru creștin.

Sunt nenumărate împrejurări istorice din trecutul românesc în care anumite fapte sau evenimente au fost înrăurite de „semne” cerești sau de alt soi. De curând, subiectul acesta i-a preocupat chiar în paginile acestui anuar pe Maria M. Székely și Ștefan S. Gorovei („*Semne și minuni*” pentru Ștefan voievod. *Note de mentalitate medievală*, în SMIM, XVI, 1998, p. 49-64). Dar este pentru prima oară când avem de-a face cu un demers atât de amplu și, în același timp, riguros construit.

Am o singură observație, mărunță, de făcut. Matei Cazacu se referă în două rânduri (p. 79-80 și 120), la dania unor moaște – capul Sfântului Haralambie și un deget „de la mâna dreaptă” a Sfântului Ioan Botezătorul -, făcută de un voievod al Țării Românești pe nume Vladislav la mănăstirea Sf. Ștefan de la Meteore (Grecia). Domnia sa crede că ar fi vorba de o danie din 1487-1488 și că trebuie atribuită unui Vladislav „care nu a domnit niciodată în Muntenia dar a cărui existență este sigură”. Documentul care vorbește despre această danie a fost identificat și fotografiat de mine la mănăstirea Sf. Ștefan. El are data falsificată. În realitate avem de-a face cu Vladislav III (1523-1525, cu întreruperi), iar cel ce a dăruit capul Sf. Haralambie a fost de fapt Dragomir mare vornic din Bănești, sfetnic de credință al lui Alexandru vodă Mircea (*Acte medievale din arhive străine*, în RdI, t. 34, 1981, 9, p. 1738-1746).

Ștefan Andreescu

MEINOLF ARENS, *Habsburg und Siebenbürgen 1600-1605: gewaltsame Eingliederungsversuche eines ostmitteleuropäischen Fürstentums in eines frühabsolutistischen Reichsverband*, Böhlau Verlag, Köln, 2001 (Studia Transylvanica, vol. 27), 397 p., anexe, hartă, indici de localități și de persoane.

Obiectivul declarat al autorului este cercetarea cauzelor, desfășurării și consecințelor eforturilor depuse de Casa de Habsburg pentru integrarea Transilvaniei în imperiul austriac prin măsurile militare, diplomatice și administrative din perioada 1600-1605. Capitolul introductiv al cărții este o reflecție critică asupra istoriografiei europene asupra regiunii și a “Războiului cel lung”, iar din stadiu actual al cercetării decurg și țelurile și întrebările la care autorul dorește să propună răspunsuri. Istoriografia românească, cu mici excepții, face notă discordantă din toate punctele de vedere: perspectiva “național-românească” nu a produs decât lucrări vetuste care nu au nimic în

comun cu metodele și tendințele istoriografiei europene. Marea preocupare asupra unirii celor trei țări romne sub sceptrul legendarului Mihai Viteazul nu s-a stins încă și ea nu duce decât la “izolare științifică” (p. 15). Autorul este critic și față de istoriografia sașilor din România care enclavizează istoria și destinul sașilor ardeleni față de celalalte stări politice și etnii ale principatului transilvan.

Capitolul al doilea, intitulat “*Politică și societate în spațiul danubiano-carpatic până la 1600*”, analizează cu o minuțiozitate lăudabilă începuturile “Războiului cel Lung”, situația politică a Ungariei destrămate la sfârșitul veacului al XVI-lea, precum și bazele cultural-geografice ale Transilvania în 1600 cu analiza situației politice și sociale ale stărilor, dar și a grupurilor neparticipante la Dieta principatului. Capitolele următoare (3-8) constituie miezul și miza cărții: autorul urmărește îndeaproape cele cinci tentative ale Habsburgilor de instaurare a stăpânirii directe asupra Transilvaniei, începând cu a doua încercare din vara lui 1600-august 1601, care au fost oprite în cele din urmă prin rășcoala condusă de Ștefan Bocskai în 1604-1605 și prin pacea de la Viena din 1606, prin care casa de Habsburg a recunoscut suzeranitatea otomană asupra principatului.

Marea și permanenta provocare pentru Casa de Austria a reprezentat-o gășirea de surse financiare pentru susținerea armatei în Transilvania pe timp de război, dar și în perioadele de pace. Unul din meritele incontestabile ale perspectivei propuse de către M. Arens este redimensionarea rolului jucat de personajele din prim-planul acțiunilor militare și politice, ținând cont de faptul că în istoriografiile naționale acestea erau împărțite în eroi (Mihai Viteazu, Bocskai) și antieroi (generalul Basta, Simion Movilă, Moise Székely).

Autorul este de părere că cei șase ani în care Transilvania și comitatele estice și nord-estice ale Ungariei au fost un permanent teatru de război au avut efecte imediate și concrete asupra demografiei și a structurii etnice (subcap. 7.2, p. 207-223). Analizând condițiile fizico-geografice ale principatului din preajma anului 1600, autorul ajunge la concluzia că o treime din suprafața Transilvaniei era nelocuită și nelocuibilă, după care radiografiază situația demografică a celor mai importante etnii ale principatului, românii fiind, în opinia sa, a doua etnie ca număr la acea dată. Examinarea îndeaproape a itinerariilor armatelor în Transilvania, a locurilor de tabără, precum și a regiunilor devastate de jafuri, incendii, foamete și epidemii duce la următoarele concluzii: cele mai atinse regiuni au fost cele din preajma marilor orașe, în special Cluj și Bistrița, și Cîmpia Transilvaniei. Acestea au suferit mari pierderi de populație, în timp ce regiunile muntoase (Carpații Occidentali, Hațeg, Maramureș, Țara Secuilor) au fost mai ferite și nu au cunoscut modificări ale structurii etnice. Încercările Casei de Habsburg de a coloniza orașele și regiunile miniere cu coloniști catolici germani au eșuat, în timp ce după 1605 a început o mai puternică imigrare și reasezare a românilor din Transilvania, dar și din Moldova și Țara Românească. Prin izolarea lor geografică și politică, dar și prin modul de viață tradițional, românii nu au participat în număr mare la acțiunile militare din această perioadă și au avut mai puține victime decât etnicii maghiari și germani. Aceste puncte de vedere sunt desigur deranjante pentru *establishment*-ul istoriografic din România, dar ele nu pot fi combătute decât cu argumente științifice, neemoționale, care să iasă din tiparul mental atât de bine surprins de autor în introducere.

Anexa documentară a cărții (p. 251-338) cuprinde 46 de izvoare de facturi foarte diferite, în mare parte publicate, care ilustrează foarte bine tematica cercetării. Bibliografia conține un volum impresionant de lucrări.

Cartea lui Meinolf Arens este o contribuție importantă la cunoașterea unei perioade foarte agitate din istoria regiunii, mai ales prin perspectiva politică și socială amplă și subtilă totodată propusă de autor.

Mária Pakucs

LUMINIȚA DUMITRIU, *Der mittelalterliche Schmuck des Unteren Donaugebietes im 11.-15. Jahrhundert* (Muzeul Național de Istorie a României, Monografii II), București, 2001, 185 p. + 11 fig. + 112 pl.

Ideea de a se realiza o lucrare de sinteză referitoare la obiectele de podoabă medievale din spațiul românesc ni se pare binevenită, cu atât mai mult cu cât această categorie de obiecte nu s-a bucurat până în prezent de un interes corespunzător în istoriografia noastră, cu toate că există un bogat și variat fond de materiale. Menționăm, de asemenea, că nici în literatura de specialitate din țările înconjurătoare nu cunoaștem deocamdată lucrări globale despre toate categoriile de podoabe.

O analiză circumstanțiată a circulației pieselor de orfevrărie poate furniza date edificatoare nu numai pentru tehnicile de prelucrare a metalului și a altor materii prime, ci și asupra fluxului comerțului, influențelor culturale, vestimentației populației, structurilor de ordin social etc., dar pentru a converge spre concluzii pe deplin acceptabile un prim pas decisiv ar fi trebuit să constituie repertorierea pieselor, urmată de clasarea, cartarea și încadrarea lor cronologică riguroasă.

Este ceea ce și-a propus Luminița Dumitriu, reputată cercetătoare la Muzeul Național de Istorie a României din București, în lucrarea sa monografică, o "premieră" în acest domeniu al arheologiei medievale românești. Chiar dacă nu a beneficiat ca punct de pornire de lucrări apropiate ca structură, autoarea s-a putut folosi de unele studii speciale competente, dedicate unor aspecte particulare, nu lipsite de implicații mai largi, între care amintim aici pe cele elaborate de Petre Diaconu, Eugenia Neamțu, Marin Matei Popescu, Dan Gh. Teodor, Răzvan Theodorescu etc. în România, ca și cele semnate de M. Čorović-Ljubincović, L. Dončeva-Petkova, G. F. Korzuhina, A. Kraloványky etc. din țările învecinate. Însușindu-și cu spirit critic concluziile celor ce au precedat-o în preocupări, autoarea a avut acces direct la numeroase din vestigiile arheologice descoperite, dintre care unele inedite, ceea ce i-a permis observații pline de interes.

Titlul volumului nu corespunde întru totul cu conținutul său, pentru că în noțiunea de Dunărea de Jos (Inferioară) se includ și Moldova și Bulgaria de la nord de lanțul balcanic. De aceea, ar fi fost potrivit ca în subtitlul lucrării să se fi precizat că a fost avut în vedere numai teritoriul Munteniei și Dobrogei. De altfel, cele două regiuni furnizează un lot consistent de piese, absolut suficient pentru întocmirea unei voluminoase lucrări. Aceasta a preluat în cea mai mare parte structura tezei de doctorat susținută în anul 1996 în cadrul Institutului de Arheologie din București, sub coordonarea eruditului istoric și arheolog Petre Diaconu, semnată al unui lapidar cuvânt introductiv, ce relevă pe bună dreptate importanța subiectului abordat, dar și dificultatea tratării sale.

După o succintă "Introducere", unde se precizează obiectivele cercetării și căile urmate pentru materializarea lor, s-a întreprins o prezentare a principalelor realități politice de la Dunărea de Jos, de natură să explice anumite aspecte legate de proliferarea pieselor de podoabă. Partea cea mai extinsă și temeinică a lucrării constă dintr-o detaliată analiză tipologică a materialului arheologic avut în vedere. În ceea ce ne privește, considerăm că în istoricul cercetărilor ce precede structurarea tipologică ar fi fost binevenit să se urmeze mai riguros succesiunea cronologică a descoperirilor și să se indice chiar anii când au fost găsite piesele analizate.

În legătură cu tipologia obiectelor, trebuie remarcată pentru început amănunțimea departajărilor. Autoarea nu s-a mulțumit doar cu clasificarea materialelor, ci a indicat numeroase analogii din restul spațiului românesc și din regiunile înconjurătoare. Totodată, a fost în măsură să ofere date în privința încadrării cronologice exacte a tuturor tipurilor și variantelor și uneori să se pronunțe cu privire la originea și direcțiile lor de pătrundere. Angajarea în acest demers complex și pretențios a presupus un mare volum de muncă, consultarea unei literaturi vaste nu numai din România, ci și din numeroase țări din Europa Centrală, Răsăriteană și de Sud-Est. Dintre categoriile de piese analizate credem că ar fi trebuit excluse medalioanele cu imagini religioase și cataramele, care nu pot fi inserate în cadrul podoabelor, ele fiind piese de cult și, respectiv, accesorii vestimentare.

Un capitol interesant al lucrării se dovedește și cel dedicat tehnicilor de orfevrărie, asupra cărora literatura de specialitate românească este deocamdată deficitară. Autoarea face o expunere utilă a principalelor metode de realizare a obiectelor de podoabă, cu toate că nu a avut la dispoziție rezultatele analizelor efectuate de chimiști și fizicieni, care ar fi de dorit să se întreprindă în viitor, așa cum s-a procedat în alte țări, revelatoare în această privință fiind lucrările lui B.A. Rybakov, A. Oldeberg, W. Holmquist etc.

Un segment însemnat al monografiei este aferent catalogului descoperirilor, unde se prezintă toate piesele avute în vedere, contextul de unde provin și reperele bibliografice. Prin aceasta autoarea ne pune la dispoziție un instrument de lucru extrem de folositor, care, pe de o parte, reflectă migala muncii depuse, iar, pe de altă parte, permite verificarea operativă a concluziilor.

Lucrarea mai conține un cuprinzător rezumat în limba română și o amplă bibliografie, care lasă loc la destul de puține completări. Am remarca doar lipsa unor volume apărute la Chișinău cu succinte date despre arta giuvaergiei din interfluviul Prut-Nistru (Cf., între altele, E. A. Rikman, *Khudozhestvenye sokrovishchea drevnei Moldavii*, 1969; V. I. Markevich, *Mărturii ale trecutului / Dalekoe blizhko / These remote near ages*, 1985; etc.). N-ar fi trebuit, de asemenea, omise remarcabilele sinteze datorate lui Ionel Cădea (*Brăila. Originea și evoluția până la jumătatea secolului al XVI-lea*, Brăila, 1995) și Dumitru Țicu (*Banatul montan în evul mediu*, Timișoara, 1998).

Traducerea unui text cu o abundentă terminologie aferentă orfevrăriei medievale ca cel al Luminiței Dumitriu nu putea fi asumată decât de un specialist cu vastă experiență profesională și un bagaj lingvistic complex, din ce în ce mai greu de întâlnit într-o Românie părăsită în ultimile decenii de cea mai mare parte a etnicilor germani. Preluând această dificilă responsabilitate, cunoscutul arheolog bucureștean Radu Harhoiu și-a etalat și cu acest prilej abilitățile în domeniul deloc facil al limbii

germane, chiar dacă pe alocuri nu a putut evita transpuneri mai puțin fericite în cazul unor antroponime și termeni geografici (ex.: "Baltische Meer" – p.89 – în loc de "Ostsee" pentru Marea Baltică).

În sfârșit, se cuvine menționat utilul material ilustrativ compus din hărți, tabele, desene și fotografii alb-negru și color, la care ar fi fost de dorit să fie figurată constant scara grafică. Ilustrația se remarcă printr-un nivel calitativ elevat, vădit în special în cazul fotografiilor, realizate de chiar soțul autoarei – George Dumitriu –, un autentic profesionist.

În cadrul lucrării s-au strecurat pe alocuri inerente inadvertențe, dintre care vom semna doar câteva, cu atât mai mult cu cât unele dintre ele apar și în textele altor medievști din România. Astfel, se exagerează extensia domeniilor controlate de ordinul cavalerilor teutoni în zona extracarpatică (p. 13); nu se poate vorbi despre întreruperea legăturilor comerciale între Hoarda de Aur și Crimeea (p. 16) de vreme ce circa trei pătrimi din respectivul areal peninsular se afla chiar în posesia mongolilor; locul de descoperire al unui pandantiv filiform (pl. 93/13) este indicat când la București-Străulești (p. 49), când la Măicănești-Străulești (p. 129); nu ni se pare fericită formularea disjunctivă între termenii Basarabia și Moldova (p. 35, 50, 79, 91), cel dintâi desemnând de fapt jumătatea estică a spațiului moldav; la citatul cu care se încheie textul propriu-zis (p. 102) s-a omis să i se indice locul de proveniență, etc. În sfârșit, unele din piesele de orfevrărie supuse investigației par a fi originare din răsăritul Europei și nu din regiunile balcanice.

Dincolo de asemenea formulări pripite și de neconcordanțe, volumul realizat de Luminița Dumitriu reprezintă o lucrare care însușește reale calități datorită analizei amănunțite a unui material extrem de vast, a interpretărilor judicioase articulate, a conexiunilor largi întreprinse într-un areal geografic întins, de-a lungul unui diapazon cronologic amplu. În pofida complexității și dificultății subiectului, autoarea a reușit o sinteză care se evidențiază printr-un mod original de prezentare, fiind fructul unui travaliu deosebit, care a permis extragerea unui mănunchi de concluzii interesante, adevărate câștiguri pentru arheologia medievală românească.

Victor Spinei

GHEORGHE I. CANTACUZINO, *Câmpulung. Vechi monumente și biserici*, Edit. Vremea, București, 2002, 101 p. + foto.

Lucrarea reputatului specialist Gheorghe Cantacuzino, aduce o contribuție însemnată la mai buna cunoaștere a istorie orașului Câmpulung, centru urban de o excepțională importanță pentru perioada de început a Țării Românești. O situație de excepție ce decurge din statutul său de prim centru urban și de reședință a voievozilor țării pentru perioada de început, din prezența unei importante comunități de sași care și-a pus amprenta asupra evoluției ulterioare, din poziția sa de punct de interferență economică, etc.

Având în vedere toate aceste aspecte, inițiativa realizării unei asemenea lucrări trebuie apreciată la adevărata ei valoare. Conștient de dificultățile pe care o asemenea întreprindere le presupune, autorul și-a propus o prezentare a istorie Câmpulungului prin prisma analizei celor mai importante ansambluri arhitecturale ale orașului, atât a celor ce

se mai păstrează, cât și a celor dispărute, « prețioase mărturii de civilizație ale secolelor trecute »

În analiza sa, autorul s-a oprit atât asupra unor monumente a căror importanță pentru istoria Țării Românești nu mai trebuie subliniată - este cazul ansamblului vechii reședințe domnești, al Bărăției, al fostei mănăstiri dominicană (Kloster) etc., cât și asupra onora de mai mică însemnătate (biserica Popa Savu).

Dând dovadă de rigoare științifică autorul, într-un stil clar, a reușit să prezinte principalele caracteristici ale monumentelor supuse cercetării. Fiecare asemenea monument este prezentat după o « grilă », fiind abordate următoarele aspecte: momentul întemeierii și ctitorii (cu prezentarea și discutarea principalelor puncte de vedere referitoare la acest aspect), fazele de evoluție, elementele importante pentru evoluția arhitecturii medievale din spațiul românesc, urmele documentare și epigrafice, programul iconografic etc.

Lucrarea este completată de o anexă foto care oferă posibilitatea cititorului să ia un prim contact cu o parte din monumentele prezentate în paginile acesteia, precum și de o hartă, pentru o mai bună plasare în spațiu a acestora.

Deși de mici dimensiuni, lucrarea este, în același timp, o excelentă sinteză a rezultatelor istoriografice în ceea ce privește istoria centrului urban de la Câmpulung și un util instrument pentru o mai bună cunoaștere a principalelor sale monumente.

Gheorghe Lazăr

ANDREI EȘANU, VALENTINA EȘANU, NICOLAE FUȘTEI, VALENTINA PELIN, ION NEGREI, *Mănăstirea Căpriană (sec. XV- XX). Studiu istoric, documente, cărți, inscripții și alte materiale* ; coordonator Andrei Eșanu, Edit. Pontos, Chișinău, 2003, 563 p.

La aproape șase sute de ani de la întemeiere, istoria mănăstirii Căpriană - unul dintre cele mai importante monumente medievale românești dar în același timp cu o evoluție dramatică, care a atras de multă vreme atenția specialiștilor - se bucură de o nouă abordare din partea unui grup de specialiști, sub coordonarea cunoscutului istoric Andrei Eșanu. Noua monografie se dorește a reprezenta, în opinia autorilor, « o modestă contribuție » la o mai bună cunoaștere a istoriei acestui important centru religios și cultural al Moldovei dintre Prut și Nistru, nu puține fiind momentele în care vitregia sorții s-a abătut asupra acestuia. Închinarea ca metoh la mănăstirea Zograf de la Muntele Athos (în 1698) și administrarea de către călugării athoniți va coincide cu prima mare pierdere din importantul patrimoniu cultural - spiritual al mănăstirii ; vor urma alte pierderi tot atât de importante ca urmare a evenimentelor tragice legate de participarea României la primul război mondial și transferarea spre păstrare în Rusia a unei părți din patrimoniul național (1916-1917), anexării de către URSS a acestei părți din teritoriul românesc (1945), cu întregul val de distrugeri ce a însoțit această schimbare de natură teritorială și ideologică și acțiunii brutale a autorităților sovietice de închidere a mănăstirii (1962).

Prima parte a lucrării - *Mănăstirea Căpriană. Privire istorică* -, elaborată de Andrei Eșanu și Valentina Eșanu, se dorește, așa cum reiese și din titlu, a fi o prezentare a evoluției în timp a acestui important lăcaș de cult, fiind secțiunea cea mai consistentă sub aspectul problemelor discutate. O atenție deosebită este acordată stabilirii

începuturilor mănăstirii, având în vedere că în literatura de specialitate acest moment a fost pus în legătură fie cu domnia lui Alexandru cel Bun, fie cu cea a lui Ștefan cel Mare. Utilizând o serie de informații de natură documentară, edite sau inedite, precum și unele rezultate recente ale cercetărilor arheologice realizate în incinta mănăstirii, cei doi autori consideră că putem vorbi de două faze în evoluția istorică a Căprianiei. O primă etapă, care este rezultatul unei inițiative particulare, a unui popă Chiprian, este plasată în vremea domniei lui Alexandru cel Bun, autorii identificând «mănăstirea de la Vișnevăț», menționată în hrisovul domnesc din 10 februarie 1429, cu viitoarea mănăstire Căpriană. Cea de-a doua etapă este legată de numele lui Ștefan cel Mare, fapt confirmat de altfel și de tradiția populară, acest moment fiind plasat spre sfârșitul domniei acestuia, mai exact între anii 1491-1496. Ștefan cel Mare ridică de această dată o biserică de piatră, ale cărei vestigii s-au păstrat până în zilele noastre, lucrările fiind finalizate de către fiul acestuia, Petru Rareș, care i-a și dăruit faimoasa *Evanghelie de învățătură*, «una dintre cele mai valoroase piese de cultură cărturărească din Moldova medievală» (p. 26). În susținerea acestei ipoteze autorii aduc, în afara deja cunoscutelor informații de natură documentară, o serie de argumente de natură arheologică (săpăturile arheologice din anul 1993 stabilind o similitudine între fundațiile descoperite și planimetria edificiilor eclesiastice specifice epocii lui Ștefan cel Mare) și epigrafică (inscripțiile salvone de la m-reza Zograf ce amintesc despre daniile domnului moldav făcute în favoarea acestui important lăcaș athonit, precum și *Pomelnicul* mănăstirii Căpriană, recopia la începutul secolului al XIX-lea și care reproduce, în opinia autorilor, unul mai vechi, elaborat la sfârșitul sec. al XV-lea) ș.a. Vitregia vremurilor, cutremurele de pământ, precum și delăsarea și dezinteresul manifestat de călugării athoniți, în sarcina cărora a trecut administrarea mănăstirii după 1698, și-au spus cuvântul. În aceste condiții, având în vedere starea jalnică în care se găsea, mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni ia decizia demolării și reconstruirii acesteia, lucrare de amploare finalizată în noiembrie 1820, fiind conservate numai parțial elemente din vechiul lăcaș de cult.

Aceeași acribie și profesionalism au dovedit cei doi autori în efortul de reconstituire, în măsura în care documentele au permis-o, a altor aspecte ce privesc viața mănăstirii. Amintim în acest sens stabilirea listei stareților mănăstirii din momentul primei atestării (sec. al XV-lea) până în zilele noastre (p. 26- 46); surprinderea unor aspecte privind viața în interiorul comunității monahale, influența, nu de puține ori nefastă, exercitată de disputele de natură etnică (p. 47- 58) și activitățile cultural - cărturărești (p. 71- 88); constituirea și evoluția în timp a domeniului mănăstirii (p. 58- 71); relațiile cu mănăstirea Zografu de la Muntele Athos (p. 88- 97); hramul, necropola și pomelnicul mănăstirii (p. 116- 134), etc.

Partea a doua a lucrării (p. 139-383), un bogat și util repertoriu documentar, realizat prin contribuția celor cinci autori, conține nu mai puțin de 244 documente, la care se adaugă 4 documente îndoielnice, ce privesc în mod direct istoria mănăstirii Căpriană. Documentele publicate *in extenso*, în cea mai mare parte, în limba română și rusă (în cazul originalelor slavone s-a redat numai traducerea în limba română), acoperă istoria mănăstirii încă de la începuturile ei (primul document datează din 1420 (6928), aprilie 25 și este un act de la Alexandru cel Bun) până la evenimente recente din zilele noastre (ultimul act publicat este un extras din hotărârea Sinodului Bisericii Ortodoxe Ruse din 22 iulie 2002 cu privire la destituirea arhimandritului Platon din funcția de stareț al mănăstirii Căpriană). Documentele incluse în volum oferă informații capitale asupra mănăstirii: subordonarea Căprianiei față de mănăstirea Neamț (act din 1470, aprilie 1), închinarea mănăstirii Căpriană ca metoh la mănăstirea Zograf de la Muntele

Athos (act din 1698, ianuarie 30), privilegiile fiscale și scutirile de dări pe care Căpriană le-a obținut din partea a diverși domni, supravegherea și internarea călugărilor bulgari trăitori în mănăstire în momentul declanșării primului război mondial, intervențiile brutale ale autorităților sovietice în activitatea mănăstirii ce au culminat cu încetarea funcționării acesteia (1962) și revenirea la normalitate după evenimentele din anul 1989. Având în vedere importanța documentelor ce acoperă perioada «sovietică» de existență a mănăstirii, credem că ar fost de un real folos însoțirea acestora de o traducere în limba română.

În ciuda numeroaselor pierderi, mănăstirea Căpriană a reușit să conserve între zidurile ei o impresionantă bibliotecă, ceea ce confirmă încă o dată statutul excepțional pe care aceasta l-a ocupat în peisajul cultural al Moldovei de peste Prut. O încercare de reconstituire, atât cât a fost cu putință, a bibliotecii mănăstirii o datorăm Valentinei Pelin, cunoscută specialistă a istoriei cărții basarabene. Astfel, Domnia Sa în partea a III-a a lucrării, *Biblioteca mănăstirii. Cărți, manuscrise și tipărituri vechi (sec. XV-XIX)* (p. 384 - 424), a reușit să identifice și să descrie nu mai puțin de 108 manuscrise și cărți ce au aparținut în timp bibliotecii acestei importante mănăstiri. Fiecare manuscris sau carte, pe lângă titlu, conținut, anul și locul imprimării, locul de păstrare (în măsura în care acest lucru a fost posibil) este însoțit și de o bogată bibliografie.

Principalele izvoare epigrafice conservate în interiorul mănăstirii sunt redată de Valentina Eșanu în cea de-a patra secțiune a lucrării, *Inscripții istorice din incinta mănăstirii* (p. 425- 436).

De asemenea, lucrarea mai cuprinde o secțiune (elaborată de Andrei Eșanu și Valentina Eșanu, p. 437- 496) în care sunt incluse diverse legende, descrierii și impresii referitoare la mănăstirea Căpriană, o bogată bibliografie cu principalele lucrări închinat acestui important lăcaș monastic (autor Valentina Eșanu, p. 496- 504), precum și o anexă cu fotografii și un index onomastic și toponimic.

Prin maniera de prezentare, complexitatea și vastitatea problemelor abordate, erudiția și profesionalismul de care au dat dovadă autorii, monografia de față se impune ca un model în domeniu ; nu ne rămâne decât să sperăm că acesta va fi urmat și nu va trebui să așteptăm prea mult pentru a vedea publicate alte asemenea monografii închinat monumentelor basarabene ce încă așteaptă să ne dezvăluie secretele.

Gheorghe Lazăr

Stavropoleos. Ortodoxie, artă, comunitate, vol. al II-lea, publicat de Fundația Stavropoleos și Edit. Meridiane, coord. protos Iustin Marchiș, București, 2002, 127 p.

În *Cuvântul* protosului Iustin este reliefată necesitatea apariției lucrării de față, pentru punerea în valoare a tezaurului de artă adus la lumină după efectuarea sistematică a lucrărilor de restaurare a Bisericii și a complexului de construcții din incinta mănăstirii Stavropoleos (p. 5-6).

Este meritul unor specialiști consacrați domeniului, ne referim la Corina Popa și studiul analitic: *Biserica Stavropoleos monument de artă*, cu o privire asupra Epocii brâncovenești și post brâncovenești raportată la București, ca și la Arhitectura, Pictura murală, la Desfășurarea iconografică și la Locul Bisericii Stavropoleos în istoria arhitecturii românești (p. 7-60).

Acestuia îi urmează demersul Constanței Costea îndreptat către *Iconostas* ca și a Picturii și Sculpturii remarcabilei opere dăltuite cu atâta meșteșug în lemn, o altă podoabă a ctitoriei de la Stavropoleos (p. 61-82).

Cercetarea este extinsă și asupra unor teme despre ansamblul arhitectonic sau arhitectural al mănăstirii Stavropoleos. Avem în vedere analiza lui Costin Tutunea privind la restaurarea actuală a lăcașului și a incintei (p. 83-90), a Doney Postolache, atentă la restaurarea iconostasului cu întreaga problematică tehnico-științifică de care a trebuit să se țină seama pentru punerea în valoare și conservarea acestei adevărate bijuterii (p. 91-98).

Preocupări similare de studiu extinse însă la Decorația în piatră a Bisericii de la Stavropoleos sunt vădite la Ștefan Rusu și Călin Băzu (p. 99-104). Acestea sunt urmate de o Sinteză a datelor istorice privind restaurarea și propuneri de amenajare a clădirilor din incinta Bisericii Stavropoleos, în viziunea Constanței Carp (p. 105-110).

În loc de încheiere (p. 111-112), într-un dialog între protosul Justin Marchiș și distinsul Arhitect Prof. Aurelian Trișcu, sunt comunicate impresii ce dezvăluie valoarea operei de restaurare a ctitoriei bucureștene, fără de care aceasta nu ar fi fost redescoperită astăzi, pentru a fi apreciate la adevărata valoare comorile ei, semnificative pentru trecutul de artă și cultură eclesiastică post brâncovenească. Sunt imagini pe care bogata ilustrație o dezvăluie pentru tot ceea ce ctitoria de la Stavropoleos a putut să conserve peste vremi.

C. Bălan

ARISTIDE ȘTEFĂNESCU, MARIANA LAZĂR, *Mănăstirea Cotroceni: Un monument istoric dispărut*, Muzeul Național Cotroceni, București, 2003, 93 p. + 20 il.

Monografia asupra mănăstirii Cotroceni prezintă date importante cu privire la fondarea, evoluția și dispariția acesteia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Cartea are doi autori. Aristide Ștefănescu se ocupă de perioada mai veche din istoria moșiei Cotroceni începând analiza cu o privire asupra satelor din jurul moșiei, care vor fi înglobate în averea viitoare mănăstiri, cât și asupra proprietarilor care au deținut pământul înaintea familiei Cantacuzino. Urmează detalii cu privire la întemeierea mănăstirii de către domnitorul Șerban Cantacuzino (1678 – 1688) și o scurtă incursiune în "ansamblul arhitectural" al complexului mănăstiresc. Mariana Lazăr completează istoria mănăstirii Cotroceni cu noi și noi informații asupra închinării la Muntele Athos, constituirea și evoluția domeniului feudal, evoluția în timp a lăcașului până la demolarea bisericii în 1984. Autoarea utilizează importante surse inedite provenind în primul rând din Fondul Mănăstirii Cotroceni, dar pune în valoare și alte documente rămase încă nepublicate din fondurile Manuscrise, Mitropolia Țării Românești sau Documente Istorice. Tot Mariana Lazăr a alcătuit și cele două anexe de la sfârșitul cărții : o trecere în revistă a tuturor egumenilor mănăstirii, cât și o listă referitoare la moșiile cumpărate sau dăruite mănăstirii în diferite perioade de timp .

Lucrarea reprezintă o contribuție importantă la istoricul mănăstirii Cotroceni, cu multe materiale de arhive inedite, și de asemenea o carte folositoare pentru toți cei care sunt preocupați de aceleași teme de cercetare.

Constanța Ghițulescu

ALEXANDRU EFREMOV, *Icoane românești*, Edit. Meridiane, București, 2003, 260 p.

O adevărată delectare pentru domeniul artelor, al culturii o constituie apariția lucrării distinsului specialist Alexandru Efremov, *Icoane românești*, Editura Meridiane, București, 2003.

Suntem în fața unei experiențe de o viață dobândită de autor în cercetările sale de istorie a artei medievale, de conservare și restaurare a picturii din Tezaurul Național, în anii de muncă, de ample investigații întreprinse în cadrul Direcției Monumentelor Istorice și la Muzeul Național de Artă – București.

În *Cuvânt înainte* (p. 8-9), Al. Efremov precizează că a fost preocupat să înfățișeze sintetic și sistematic problematica evoluției din sfera picturii de icoane românești, de la începuturi și până la jumătatea secolului al XVIII-lea.

Studiul introductiv (p. 10-22), deschide adevărate perspective asupra trecutului și rostului icoanei, a prezenței ei pe teritoriul sud-est și nord carpatic, țări creștine cu tradiții milenare, în care simbolurile credinței se amplifică și dezvăluie însemnate procese, în deosebi după întemeierea statelor românești.

Capitolele cu referire specială la *Țara Românească* (p. 23-71), la *Moldova* (p. 73-177), dar și la *Transilvania* (p. 119-157), învederează elementele de specific, ca și cele de unitate din viața spirituală a lumii românești exemplificate cu remarcabile imagini, care marchează perenitatea icoanei în spațiul locuit statornic de români, semnificațiile prezenței ei.

Specialist cu mare vocație în Conservarea și restaurarea picturii, Al. Efremov va comunica apoi interesante informații despre *Elemente de tehnică* (p. 158-161), reliefând prin tabele și grafice, deopotrivă strădaniile depuse cu abnegație în acest domeniu, dar și experiența dobândită dacă ne referim de pildă la datele despre *Frecvența pigmenților* (p. 164-166).

Lucrarea cuprinde de asemenea *Note* la studiile menționate, un *Catalog* al pieselor investigate și o *Bibliografie* (p. 168-250), și se încheie cu *Lista ilustrațiilor* (p. 250-257), în total 311 imagini într-o execuție ireproșabilă, ca un corolar la deceniile de străduință și realizări ale atât de bine cunoscutului specialist.

C. Bălan

ION I. SOLCANU, *Artă și societate românească (sec. XIV-XVIII)*, Edit. Enciclopedică, București, 2002, 337 p.

Arta medievală din spațiul românesc a fost subiectul unui număr impresionant de studii. Majoritatea însă, au tratat doar dimensiunea teologică a picturii religioase românești, dispunerea acesteia în spațiul sacru, canonul și abaterea de la acesta, cu alte cuvinte, erminia. Latura umană a acesteia a fost receptată doar tangențial și de multe ori eronat, căutându-se în van o componentă ideologică pur laică. Demersul de față, semnat de un cunoscut specialist în istoria artelor, a evitat acest anacronism, oferind soluția corectă a evidențierii acelor aspecte aparent „umile“, marginale, care s-au strecurat în penelul artistului medieval. Forța dogmei a făcut ca specificul local să răzbată rar; descoperirea lui a presupus, desigur, multă trudă și nu în ultimul rând un desăvârșit profesionalism.

Fără a nega dimensiunea preponderent teologică a picturii murale medievale, autorul și-a propus să izoleze, în cadrul acesteia, aspectele economice și sociale, militare, etnografice sau folclorice. Aceasta pentru că, așa cum se arăta din *Cuvântul introductiv*, pictura postbizantină nu a fost întotdeauna o artă balcanică „fără naționalitate”; pictorii de aici au ilustrat textele biblice cu amănunte locale, fie că este vorba de unelte, arme, costume sau instrumente muzicale. Chiar dacă se recunoaște onest că asemenea cercetări s-au mai făcut, este de remarcat totuși că nimeni nu a încercat o sinteză pe această temă; mai curând, demersul de față se constituie într-o analiză aproape exhaustivă.

Structurat în trei părți majore – a patra fiind un relativ scurt studiu de caz – volumul debutează cu un capitol referitor la *Viața economică* (p. 15-81). Este, fără îndoială, o abordare cu totul nouă a acestui aspect esențial al lumii medievale. Sursele iconografice oferă reprezentări ale instrumentelor de arat (arături și pluguri), săpat (hârlețe și sape), recoltat (seceri, coase, greble, furci) sau ale uneltelor folosite în viticultură (cosoare, sape, căzi, ciubere). Regăsim, tot în contexte biblice, dar cu detalii locale, ocupațiile complementare agriculturii – păstoritul, pescuitul sau vânătoria. Meșteșugurile casnice sau specializate, aspect important, care oferă măsura civilizației unei regiuni în evul de mijloc, sunt și ele relevate pe zidurile bisericilor românești ale timpului. Mijloacele de transport, pe uscat sau pe apă, ce au conotații similare, au putut fi reconstituite acum și sub aspectul tipologic. Pentru viitor, este limpede că orice eventuală sinteză, având ca subiect economia medievală românească, va trebui să țină cont de aceste pagini.

Următoarea secțiune privește *Viața militară* (p. 85-127). Deși mai bine reprezentată în cronistica și diplomatica vremii, nici acest aspect major nu poate refuza beneficiul adus de imaginea propriu-zisă. Aceasta, firește, cu rezerva, formulată de altfel de autor: „nu orice imagine privitoare la echipamentul militar, de apărare sau de luptă întâlnită în aceste izvoare iconografice constituie și dovada indubitabilă a utilizării acestuia de către români, fie și pentru faptul că nu cunoaștem întotdeauna naționalitatea zugravului și sursa de inspirație“ (p. 85-86). Au fost puse în evidență formațiunile de luptă (cavaleria, pedestrima, încercându-se și delimitarea unor categorii speciale (curteni, lefegii etc.), în sfârșit, echipamentul militar și harnașamentul (armuri, căști, scuturi, sei, scări, frâie, pintenii), secțiunea cea mai densă fiind rezervată armelor.

Aspectele legate de *Etnografie și folclor* (p. 128-236) se constituie în cel mai amplu capitol, debutând cu un efort de reconstituire a costumului epocii analizate. Recunoscând meritele investigației anterioare, aceea a Corinei Nicolescu, cercetarea de aici nu a mai insistat în privința costumului aulic, direcționându-se preponderent asupra costumului medieval țărănesc sau pe specificul portului feminin. Au reieșit astfel numeroase contingente cu costumul dacic. Au fost analizate apoi motivele coregrafice din iconografie, dezvăluindu-se astfel o latură extrem de interesantă, aproape cu totul neglijată până acum a societății românești din trecut. S-au detașat motivele comune sud-est europene de specificul local, evidențiindu-se dansurile practicate aici, precum *hora*, *dansul în șir* sau *brăulețul*. Urmărirea instrumentelor muzicale în pictura murală moldovenească, inițiată încă de Constantin Bobulescu, se face aici cu alte mijloace, rezultând o reconstituire superioară prin acribie și pragmatismul clasificărilor, deosebindu-se astfel categoriile membranofone (timpanul, tambura, daireaua), cordofone (cobza) și aerofone (fluietul, buciul, trâmbița, trompeta, cimpoiul). Observațiile asupra unor credințe și obiceiuri locale concordă cu informațiile călătorilor străini și cu

cele ale lui Dimitrie Cantemir, precum și cu cercetările folclorice moderne ale lui Simeon Florea Marian, întărind încă o dată ideea unei anume autonomii a pictorilor de atunci.

Urmare a unor preocupări mai vechi, studiul de caz care încheie volumul, *Motivații etnico-religioase și ideologice ale actului de ctitorire* (p. 239- 277), se referă la semnificațiile ctitoririi în cazul particular al lui Ștefan cel Mare. S-au relevat aici noi dimensiuni ale acestei uriașe personalități a evului mediu românesc. Clasificarea oarecum rigidă a motivațiilor respective este nuanțată, arătându-se absența unei demarcații nete ale acestor ipostaze. A primat firesc invocarea grației divine, motivațiile ideologice grefându-se pe aceasta și completând-o.

Concluzionând, suntem în fața unui studiu multidisciplinar, în care pictura murală a fost tratată ca un document, cu același profesionalism cu care specialiștii respectivi tratează documentul diplomatic, cronistic sau arheologic. Atributul multidisciplinar se justifică prin apelul constant la celelalte categorii de surse, amintite mai sus. Prezentarea grafică de calitate îmbinată cu erudiția, nivelul științific înalt se întâlnesc prea rar în peisajul istoriografic actual. Volumul de față reprezintă o meritorie excepție.

Dan Floareș

IOLANDA ȚIGHILIU, *Între diavol și bunul Dumnezeu. Cler și cultură în Principatele Dunărene (1600-1774)*, Paideia, București, 2002, 311 p.

Lucrarea evocă, în spirit pragmatic, imagini dătătoare de seamă din prezența și activitatea slujitorilor Bisericii în viața Moldovei și a Țării Românești din veacul al XVII-lea și până în al optulea deceniu al secolului al XVIII-lea³.

Cercetătoare cu mari disponibilități în studierea fenomenelor lumii evului de mijloc, de la sud-est de Carpați, a instituțiilor, a mentalului, a proceselor demo-istorice, este preocupată în opusul de față să înfățișeze realități din existența eclesiasților și mai ales înfăptuirile lor, adevărate comori ale spiritualității, produse în spațiul etnic românesc, cum observă autoarea în al său *Argument*, ce prefațează volumul (p. 5-6).

Demersul Iolandeii Țighilii se desfășoară într-un cadru figurat chiar din Capitolul I: *Lumea clericului între ispite și izbăvire* (p. 7-71), care nu urmărește doar să explice sintagma: „Între diavol și bunul Dumnezeu”, ci de fapt să reflecte trebuința prelaților de a menține vie imaginea și preceptele Bisericii, pe calea îndrumării slujitorilor ei din cinul monahal, dar mai ales din rândul preoților de mir, supuși uneori păcatelor lumești, pentru apărarea credinței. Autoarea nu se oprește numai la aspecte dogmatice și de ritual, ci stăruie și în ce privește semnificația și rostul focarelor de cultură eclesiastică, în promovarea învățământului, a scrisului în limba română, expresie

³ Să se vadă și Iolanda Țighilii, *Lumea clericului monahal și a celui de mir în veacurile XVI-XVII*, în SMIM, XVI (1998), p. 117-140; *Idem*, *Ctitori clerici în secolul al XVII-lea*, în vol. *In Honorem Paul Cernovodeanu*, Violeta Barbu edita, București, 1998, p. 145-159; *Idem*, *Clerici ctitori în Principatele Dunărene (1716-1774)*, în vol. *Fațetele istoriei. Existențe, identități, dinamici. Omagiu academicianului Ștefan Ștefănescu*, lucrare îngrijită de Tudor Teoteoi, Bogdan Murgescu, Șarlota Solcan, București, 2000, p. 505-515.

a valorilor naționale protejate și de marile ctitorii ale țărilor române, în condițiile atât de vitrege pe care ele le-au cunoscut adesea.

În același spirit, cu observații pertinente, a fost alcătuit și Capitolul II: *Cărturari și isihastri* (p. 73-176), în care autoarea supune discuției eforturile clericilor – oameni de carte, a celor pătrunși de spiritul ascetic, cu imagini ale angajării înalților prelați sau iscușiți ieromonahi în sprijinirea tiparului, a răspândirii cărților imprimate sau copiate în scriptoriile atâtor lăcașuri de cult, în sporirea autorității Mitropoliilor, în pofida dificultăților întâmpinate.

Capitolul III: *Ctitorii* (p. 177-254), evaluează strădaniile eclesiasților la zidirea sau refacerea multor edificii în așezările urbane dar și la sate, uneori împreună cu locuitorii din alte categorii sociale. În general o lume a păturilor mijlocii, care ținea la „afirmarea răspăcată a individualismului modern, în structurile sale psiho-sociale, asupra colectivismului medieval” (p. 242), cum apreciază Iolanda Țighiliu. Este o viziune ce ar trebui raportată la colectivități și structurile lor, așa cum sunt figurate acestea în tablourile votive din ctitoriile megieșilor, negustorilor, meșteșugarilor sau ale reprezentanților vieții administrative în plan local. Individualismul modern *in stricto sensu*, trebuie căutat mai târziu!

Autoarea a întocmit și o evidență a ctitoriilor clerului din Țara Românească, unde, pentru anii 1717-1774, înregistrează 107 prezențe la atare acte (p. 183-194), iar pentru Moldova, doar 23 de lăcașuri (p. 194-196), tabele, desigur orientative, care pot suporta amendări, în măsura atestării unor noi situații în acte necercetate.

În ultimul capitol, al IV-lea, ctitorului îi sunt înfățișate date despre: *Făuritorii de artă* (p. 255-294), din care nu sunt omise nume ca cel al lui Anastasie Crimca sau operele sale miniate, de asemenea Slujebnicul mitropolitului Ștefan, dar și numele unor zugrăvi sau copişti de manuscrise din sfera atât de largă a prezențelor clerului în spațiul culturii.

Postfața (p. 295-296), comunică gândul Iolande Țighiliu de a fi căutat să surprindă „diferitele niveluri de cunoaștere dogmatică și de instruire pe care se aflau oamenii Bisericii”, făcând deosebire între pregătirea și cunoștințele preoților de mir și monahii din obștile mănăstirești, din rândul cărora s-au afirmat prestigioși cărturari. Autoarea va alătura eforturilor depuse de înalți prelați și pe acelea ale mirenilor interesați deopotrivă în luminarea căii spre cultură a semenilor lor.

O lucrare în care, fie și *Bibliografia selectivă* (p. 299-309), reflectă stăruința Iolande Țighiliu de a înfățișa prezențele eclesiasților, semnificative pentru viața țărilor române, nu după șabloane, ci după cum le dezvăluie sursele vremii.

C. Bălan

TEREZA SINIGALIA, *Mihai Viteazul ctitor*, Edit. Vreamea, București, 2001, 80 p. + 2 pl. color.

Este neîndoielnic binevenită adunarea între coperțile unei cărți a datelor cunoscute astăzi cu privire la ctitoriile lui Mihai vodă Viteazul atât din Țara Românească, cât și – mai ales – din Transilvania.

Autoarea începe cu mănăstirea Mihai Vodă din București (p. 6-22), spre a continua cu „Picturile din diaconiconul bisericii Domnești din Târgoviște” (p. 23-32). Aici am, însă, de făcut o mică observație: Tereza Sinigalia, pe temeiul fragmentelor picturii inițiale a bisericii, care s-a păstrat înlăuntrul încăperii diaconiconului, a demonstrat cu suficiente argumente că cel ce a zugrăvit biserica Domnească înălțată de Petru vodă Cercel a fost nimeni altul decât fratele său Mihai Viteazul. Mai mult, a presupus că autorul ansamblului de fresce de la Târgoviște va fi fost zugravul Mina, cel ce a lucrat picturile din biserica mănăstirii Călușul, a fraților Buzești (p. 30-32). Ipoteza domniei sale ar fi căpătat și mai multă consistență dacă ar fi utilizat și datele reunite de subsemnatul cu privire la biografia lui Mina și din care rezultă că el a fost un orășean de vază din Târgoviște (*Doi soli ai lui Mihai Viteazu*), în „Revista Istorică”, Serie nouă, t. I, 1990, 5, p. 474-476). Cu alte cuvinte, angajarea lui și a echipei lui pentru executarea frescelor din interiorul bisericii Domnești apare cum nu se poate mai firească.

În continuare, autoarea se ocupă de biserica din Ocna Sibiului (p. 33-37), de biserica din Lujerdu (p. 38-39), de sediul mitropoliei ortodoxe din Alba Iulia (p. 40-43), de paraclisul din cetatea Târgu Mureș (p. 44-45), de biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului (p. 46-47), de ansamblul domnesc din Caracal (p. 48-49), de mănăstirea Clocociov (p. 50-51), de biserica din Făgăraș (p. 52), precum și de biserica mănăstirii Râmeți (p. 53). Un număr de 32 de ilustrații alb-negru și color însoțește textul.

Ștefan Andreescu

SORIN ULLEA, *Un unicat în Ortodoxie: Piatra de mormânt din biserica Sfântul Nicolae Popăuți, 1492*, Edit. AXA, Botoșani, 2002, 16 p.

În cursul săpăturilor arheologice conduse de d-na Voica Pușcașu, în vara anului 2001, în pronaosul bisericii Sf. Nicolae Popăuți din Botoșani a ieșit la iveală o piatră de mormânt bine conservată și cu o inscripție perfect lizibilă. D-na Pușcașu a comunicat lectura proprie a textului inscripției slavone din anul „7000” (= 1492) într-o ședință desfășurată la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București, în ziua de 18 aprilie 2002. Am fost și eu de față.

Enigma legată de această inscripție privește persoana căreia a aparținut piatra tomală. D-na Pușcașu a citit „Nurod vornic de Botoșani”. Dl. Sorin Ullea a încercat, la rândul său, în broșura pe care o semnez, să lămurească problema. Mai întâi, după părerea sa, din pricina faptului că Moldova medievală nu a avut vornici „de” oraș, „ot” din inscripție trebuie tradus prin „din”. Așadar, vornicul în cauză era doar *originar* din Botoșani.

În fine, chestiunea principală, a numelui personajului: Sorin Ullea crede că ar fi vorba de cuvântul rusesc, care înseamnă și azi „nebun”, „fără minte”. El ar trimite către epistola I a Sfântului Apostol Pavel către Corinteni (4, 10): „Noi suntem nebuni după Hristos, voi însă sunteți înțelepți; noi suntem slabi, voi – puternici; voi vă aflați în cinste, noi – în necinste”. Traducerea corectă a inscripției ar fi deci următoarea: „Acest mormânt este al robului lui Dumnezeu vornicul nebun din Botoșani care s-a mutat în acest locaș. Veșnica lui pomenire. În anul 7000”.

După ce se subliniază caracterul de unicat în lumea ortodoxă a unei asemenea pietre de mormânt, autorul crede că cel îngropat sub ea a fost lovit de o boală incurabilă și propune identificarea lui cu marele vornic Dragoș Boul.

Ștefan Andreescu

*** *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej* (Învățământul ortodox în Polonia), editată de Antoni Mironowicz, Urszula Pawluczuk, Piotr Chomik, Białystok, 2002, 256 p.

Lucarea de față este cea de-a treia parte a unei serii tematice consacrate ortodoxiei din Polonia (*Kościół prawosławny w dziejach Rzeczypospolitej i krajów sąsiednich* - Biserica ortodoxă în istoria Poloniei și a țărilor vecine, Białystok 2000, *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, Viața mănăstirească în Polonia, Białystok 2001). Inițiativa aparține unui colectiv de la catedra de Istoria Culturii de Frontieră (Zakład Historii Kultur Pogranicza) a Institutului de Sociologie al Universității din Białystok, căreia i s-au alăturat Episcopia ortodoxă de Gdańsk-Białystok și Frăția Sfinții Chiril și Metodie. Volumul este dedicat învățământului ortodox și cuprinde lucrările prezentate la conferința din mai 2002 de la Białystok. Ordinea materialelor este cronologică.

Volumul se deschide cu reflexiile episcopului de Gdansk-Białystok, Jakub Kostiuczuk (*Nauczanie i szkolnictwo prawosławne – Învățătura creștină și învățământul ortodox*) p. 7-17 despre învățătura lui Isus Cristos transmisă prin intermediul Duhului Sfânt apostolilor deveniți la rândul lor *învățători*. În cea de-a doua parte a lucrării sunt discutate disciplinele studiate în cadrul școlilor teologice de la Alexandria și Antiochia.

În studiul *Învățământul ortodox în Republica Polonă* (p. 18-39) Antoni Mironowicz își propune să facă o trecere în revistă a evoluției învățământului ortodox, de la școlile frățiilor la instituții de învățământ superior de azi. Pornind de la premisa că despre un învățământ ortodox comparativ cu cel catolic se poate vorbi abia din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, autorul prezintă, în mod proporțional cu însemnătatea, școlile existente în teritoriile de tradiție ortodoxă ale Republicii Polone. Organizarea unui învățământ destinat ucrainenilor și belarusilor a făcut parte din programul de reformare din interior al bisericii ortodoxe. Lipsa unui învățământ destinat comunității ortodoxe îi determina pe tinerii ruteni să urmeze colegiile iezuite sau protestante și deseori să renunțe la propria credință. Autorul acordă un spațiu larg școlilor Frățiilor Ortodoxe. Primele au fost înființate la Vilnius în 1584 pe lângă mănăstirile Sfântul Duh și Sfânta Treime și au reprezentat un model pentru celelalte frății (Kiev 1588, Lvov 1589, Minsk 1592, Brest 1595, Mochylew 1597, Łuck 1617). În Vilnius a studiat viitoarea elită ortodoxă, polemisti și viitori mitropoliți ai Kievului. O caracteristică comună a tuturor școlilor frățiilor este importanța pe care au acordat-o studierii limbilor latină și polonă pe lângă ruteană (limba veche belarusă), greacă și slavă liturgică. Pentru perioada când Polonia a încetat să mai existe ca stat, învățământul ortodox a continuat să funcționeze sub oblăduirea mitropolitului de Kiev și influența bisericii ruse. După restabilirea statalității, în 1924 se organiza Facultatea de Teologie Ortodoxă în cadrul Universității de la Varșovia. Cadrele didactice au fost aduse din Rusia, dar și alte biserici ortodoxe au fost solicitate să sprijine noua instituție. Patriarhia română a trimis la

Varșovia pe dr. Iustin Moisescu, mai târziu patriarh al României și pe ebraistul Sergiu Kisiel-Kisielewski. Din 1957 există o secție ortodoxă la Academia Teologică Creștină (CHAT) iar din 1999 o facultate de teologie la Universitatea din Białystok.

Scopul articolului *Akademia Kijowsko-Mohylanska* (Academia Kieviano-Movileană) p. 40-55 al Teresei Chynczewska Hennel se mărginește la prezentarea unor opinii din istoriografia polonă, ucrainenă și rusă despre activitatea lui Movilă și a Academiei sale. Astfel, este readusă în discuție studierea latinei și polonei pe care Movilă le considera cheia integrării rutenilor – cetățeni ai Republicii - în viața politică polonă. G. Florowski consideră ca influența Academiei asupra mediului ortodox nu numai din teritoriile Coroanei și ale Lituaniei, dar și din Rusia a fost negativă. În schimb, bine a observat Aleksander Naumow, care a văzut în Academia de la Kiev un mijloc de apărare a culturii răsăritene în fața culturii occidentale, un mecanism care a asigurat ortodoxiei autonomia în raport cu catolicismul, dar și cu alte structuri ale ortodoxiei, de exemplu Moscova. În final, autoarea prezintă pe scurt noua preocupare a istoricilor legați de actuala Academia Movilenă de la Kiev (printre ei N. Jakovenko și O Tołoczko) și anume reanalizarea mitului Kievul ca *Bohochranymoho hrada* (Kievul secolului al XVII-lea era considerat moștenitorul Rusiei Kieviene), creație a intelectualilor kievieni din preajma lui Petru Movilă.

Akademia Ostrogska (Academia de la Ostrog) p. 55-80, articolul lui Tomasz Kempa, surprinde momentele principale din istoria acestei instituții. Biserica ortodoxă își pierde protectorii și sprijinul economic pe care îl primea de la șleahța ruteană prin convertirea unei considerabile părți a acesteia la catolicism după ce urmasa un colegiu iezuit sau protestant. Prima inițiativă în sensul reformării învățământului a aparținut prințului Constantin Vasile Ostrogski, voievod de Kiev, unul dintre cei mai bogați magnați ai Republicii Polone, om politic, protector al bisericii ortodoxe. Cum la sfârșitul secolului al XVI-lea nu putea fi vorba de acordarea dreptului de organizare de școli ortodoxe, voievodul de Kiev a obținut actul de fondare al școlii sale „pe ușa din dos” deoarece, în privilegiul obținut de la regele Ștefan Bathory, era specificat că se acordau venituri în vederea organizării și întreținerii unui spital (academia) și unei mănăstiri Sfânta Treime. O chestiune asupra căreia autorul se oprește este denumirea sub care apare în izvoare școala de la Ostrog: școală, colegiu, academie, gimnaziu trilingv (slavă, greacă, latină) și stabilește că numai pentru anumite perioade se poate vorbi de un învățământ de nivel superior la Ostrog, chiar dacă în istoriografie școala s-a consacrat cu titlul de Academie. Modelul de școală de tipul slavă-greacă-latină a reprezentat o adevărată revoluție a tradiției învățământului ortodox. Tomasz Kempa remarcă faptul că deși documentele care să ne facă o imagine despre organizarea Academiei, să ne dea detalii despre programul școlar sunt puține și indirecte, fără experiența Academiei de la Ostrog nu ar fi existat Academia de la Kiev. Se știu puține lucruri despre conducerea și colectivul de profesori. Primul rector a fost polemistul Herasim Smotrycki. Profesorii proveneau din mediul intelectual autohton, dar au fost invitați și profesori din Grecia (Emanuel Achileos de la Colegiul Sf. Athanasie din Roma, Dionisie Rally, mitropolit de Kizikos, protosinghelul patriarhal Nichifor Parasios aflat în Polonia cu ocazia sinodului de la Brest) sau de la Universitatea din Cracovia (Jan Latosz, doctor în medicină și matematică). Nu există mărturii clare despre profesori protestanți deși este bine știută colaborarea la seim a voievodului de Kiev cu protestanții sau faptul că unii protestanți au publicat la tipografia din Ostrog. Sub nepoții săi trecuți la catolicism (Constantin

Ostrogski moare în 1608, iar singurul său fiu rămas ortodox, Alexandru, moare în 1603) Academia decade. Soarta ei a fost strâns legată de lupta bisericii ortodoxe pentru intrarea în legalitate (după 1596 era de drept desființată, dar *de facto* tolerată). Fiica lui Alexandru, Anna Aloizia Chodkiewiczowa, catolică, moștenitoarea unei jumătăți din Ostrog, protectoarea iezuiților, pune bazele în 1626 unui colegiu iezuit și reușește să direcționeze veniturile Academiei către iezuiți. În cealaltă jumătate din Ostrog, Dominik Zasławski, fiul lui Janusz Ostrogski, a introdus unirea. Ostrog încetează astfel să mai reprezinte centrul de bază al rezistenței culturale ortodoxe.

Articolul *Szkoły prawosławne w rozumieniu Sylwestra Kossowa* (Școlile ortodoxe în accepțiunea lui Silvestru Kossow) p. 80-92 al Ludmilei Utrutko prezintă argumentele lui Silvester Kossow episcop Rusiei Albe 1635-1647 și mitropolit de Kiev 1647-1657 pentru studierea polonei și a latinei de către tinerii ortodocși, pentru un învățământ în spirit ortodox care să nu fie mai prejos, din punct de vedere al actului educațional, de cel occidental catolic. Kossow s-a justificat prin lucrări polemice, prin intermediul cărora răspundea și atacurilor venite din partea catolicilor și uniților care îl acuzau de erezie, dar și atacurilor coreligionarilor săi conservatori care nu vedeau cu ochi buni studiul latinei, bănuindu-l fie că ar fi trecut în taină la unire, fie că este arian, calvin sau protestant. Autoarea mai face o fișă a carierei de profesor a lui Kossow, reamintește în câteva rânduri despre prietenia care l-a legat de Petru Movilă precum și colaborarea lor în cadrul Academiei de la Kiev.

De o cu totul altă factură este lucrarea lui Piotr Chomik (*Elementy dydaktyczne w poezji maryjnej jako forma kultu cudownych ikon matki Bożej w Wielkim Księstwie Litewskim*- Elemente didactice în poezia marială ca formă a cinstirii icoanelor făcătoare de minuni ale Fecioarei în Marele Ducat al Lituaniei) p. 237-255. Cinstirea icoanelor Fecioarei a apărut în Polonia și Lituania în jurul secolului al XIII-lea și a cunoscut perioada sa de apogeu în secolele XVII-XVIII. Autorul face o detaliată prezentare a condițiilor apariției icoanelor Fecioarei Maria (molime, sărăcie, război, boli, drame personale, etc), a locului apariției (ulterior locul era marcat prin ridicarea de troițe, mănăstiri unde, la cererea Fecioarei Maria icoana sa era păstrată; deseori se organizau pelerinaje), a martorilor și a celor ce le găseau sau cărora li se arăta Fecioara. În continuare se fac considerațiuni interesante asupra cinstirii Fecioarei în literatură și valorile didactico-morale ale acestei literaturi luând ca exemplu icoane cunoscute de pe teritoriul Lituaniei și din teritoriile belaruse ale Marelui Ducat al Lituaniei (icoanele Fecioarei Ostrobramska din Vilnius, Zamkowa de la Nowogrodek, icoanele din mănăstirile din Supraśl, Bielsk, Żyrowice, Kupiatycz). Cinstirea icoanelor Fecioarei a unit oamenii nu numai în jurul problemelor religioase, dar și politice (patriotice) și sociale (sărăcie, epidemii, calamități naturale, etc). În XVII-XVIII este predominantă valoarea morală a poeziei închinată Fecioarei. Scopul acestei literaturi era didactic, de a oferi un model ficelilor, soțiilor și mai târziu mamelor. Pentru perioada romantică cea mai cunoscută operă literară din Lituania unde găsim urmele unei literaturi dedicate Fecioarei este *Pan Tadeusz* al lui Adam Mickiewicz. Și în zilele noastre cinstirea icoanei Fecioarei este sursa unei literaturi aparte; icoanelor din mănăstirea Supraśl (p. 249) sau icoana de la Bielsk (253) li se închină cel mai des versuri.

În două studii Halina Surynowicz și Urszula Pawluczuk se ocupă de școlile bisericești în sec al XIX-lea din gubernia Grodno (*Szkolnictwo cerkiewne na Grodzieńszczyźnie w XIX wieku - Învățământul bisericesc în ținutul Grodno*) și respectiv seminariile ortodoxe de la Krzemieniec și Vinius (*Seminaria duchowne w Krzemieńcu i w Wilnie - Seminariile de la Krzemieniec și Vilnius*). Pentru perioada de după cel de-al doilea război mondial problematica școlilor și a învățământului ortodox este tratată de Jerzy Tofiluk (*Szkolnictwo prawosławne w Polsce powojennej - Învățământul ortodox în Polonia după război*) și Dariusz Małaszewski (*Nauczanie religii prawosławnej na obszarze diecezji wrocławską-szczecińskiej w latach 1945-1970 - Studierea religiei ortodoxe în dieceza Wrocław-Szczecin 1945-1970*). În încheierea volumului sunt aduse la zi, pe baza legislației în vigoare a statului polon, instruirea profesorului de religie ortodoxă și regimul învățământului ortodox în școli (Jan Zieniuk, *Kształcenie, dokształcanie i doskonalenie nauczycieli religii prawosławnej w latach 1990-2000 - Formarea și perfecționarea profesorilor de religie ortodoxă 1990-2000*, Jarosław Matwiejuk *Podstawy prawne nauczania religii prawosławnej w Rzeczypospolitej polskiej - Baza juridică a studiului religiei ortodoxe în Polonia*).

Prin cele scrise mai sus am intenționat să îndreptăm interesul cercetătorilor interesați de istoria polonă și spre această parte din istoria Poloniei mai puțin cunoscută și cercetată.

Tatiana Cojocaru

MIHAELA GRANCEA, *Călători străini prin Principatele Dunărene, Transilvania și Banat (1683-1789). Identitate și alteritate*, Edit. Universității „Lucian Blaga”, Sibiu, 2002, 341 p.

Cercetătoarea Mihaela Grancea de la Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu și-a propus – prin intermediul analizei a 85 de călători străini – să surprindă felul în care imaginarul european de lungă durată a suferit în perioada 1683-1789 mutații în sensibilitate, perceptibile și în etno imaginile cu referire la români. Sunt urmărite în general reacțiile unor observatori mai perspicace ca Anton Maria del Chiaro, Francesco Grisellini, generalii Bauer și Langeron, J.J. Ehrler, Domenico Sestini, Iganž Raicevich, Balthasar Hacquet, Franz Joseph Sulzer, Alexandre d’Hauterive ș.a. în privința realităților prezentate de regimul fanariot în Principate și cel habsburgic instaurat în Transilvania și Banat.

Sunt luate în considerare percepții ale naturii, reprezentări ale spațiului urban și rural, imaginea principilor, elitelor, religiozitatea populației, aspecte ale vieții cotidiene, profilul etno psihologic românesc, marginalizații: evreei și țigani. Autoarea a ținut să realizeze „o analiză descriptivă și funcțională a motivelor, clișeele și stereotipurilor care animă explicația etnoculturală (construirea propriei identități și reconstituirea imaginară a identității Celuilalt) deschizând sau blocând comunicarea inter culturală” (p. 6).

Lucrarea este întemeiată pe colecția *Călători străini despre țările române*, vol. I- XI (vol.X2 n-a parvenit autoarei la timp) și în general se bazează pe o bibliografie serioasă; găsesc însă limita finală a lucrării, de 1789, ca puțin importantă, deoarece pentru țările noastre nu are în epocă vreo semnificație deosebită, mult mai logică – ca punct final – fiind aceea de încheiere a războiului austro-ruso-turc prin păcile de la Șiștov (1791) și Iași (1792). În ansamblu este o lucrare de interpretare serioasă menită să suscite interesul cititorilor.

Paul Cernovodeanu

IOANA CRISTACHE-PANAIT, *Circulația cărții vechi bucureștene în Transilvania*, Edit. Biblioteca, București, 1998, 190 p.

În urma a numeroase peregrinări prin lăcașurile de rugă ortodoxe din Transilvania, autoarea a reușit să depisteze un număr impresionant de cărți liturgice scoase de sub teascurile tiparniței Mitropoliei de la București – sau din alte centre religioase ale Țării Românești, dar procurate din amintita cetate de scaun – care s-au răspândit în diferite parohii din provincia de peste munți. Circulația cărții vechi românești a fost mai activă în veacurile XVII-XVIII cunoscând perioade de adevărată înflorire culturală mai ales în timpul domniilor lui Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu și a elitei sociale a vremii, ca generoși donatori de opere liturgice. Sunt enumerate o serie de tipărituri cunoscute cum ar fi *Cheia înțelesului Apostol* (1678-1682), *Biblia lui Șerban* (1688), *Mărgăritare* (1691), *Evangelhia greco-romană* (1607), *Liturghier* (1713) ș.a. Numeroase însemnări de pe cărți demonstrează interesul cu care au fost citite sau uneori modul de procurare, în afara donațiilor, adică cumpărare, zălogire de pământ proprietate colectivă etc. Autoarea insistă asupra rolului tipăriturilor bucureștene în întărirea conștiinței de neam și de credință a obștii românești din Transilvania. Apreciez lucrarea ca foarte erudită și însoțită de numeroase ilustrații edificatoare (coperte, foi de titlu cu însemnări marginale ș.a.).

Paul Cernovodeanu

ANTON PARAGINĂ, *Habitatul medieval la curbura exterioară a Carpaților în secolele X-XV*, Edit. Istros Brăila, 2002, 146 p. + 59 pl.

Apărută sub egida dinamicului muzeu din Brăila, cu toate că ar fi fost mai firesc să cunoască lumina tiparului sub auspiciile muzeului din Focșani – locul unde autorul a activat ca muzeograf și profesor, cartea lui Anton Paragină se înscrie pe linia eforturilor întreprinse de istoricii și arheologii români, mai vechi și mai noi, de a decifra mecanismele și fenomenele ce s-au manifestat în afara arcului carpatic și care au generat realitățile social-politice și economice ce caracterizează statele medievale românești.

Rodul unor eforturi ce însumează două decenii de asidue cercetări, lucrarea de față face dovada unei atente exegeze a numeroase surse documentare – material arheologic, acte diplomatice, cronici, însemnări ale călătorilor străini, piese numismatice,

date etnografice și toponimice, privitoare la regiunea de la Curbura Carpaților, delimitată geografic de văile râurilor Oituz și Buzău, în prima jumătate a celui de al doilea mileniu.

Dată fiind pauperitatea izvoarelor scrise relative la acest spațiu geografic în intervalul cronologic menționat, meritul cercetătorului este pus în evidență de creionarea realităților specifice curburii exterioare a Carpaților prin datele pe care acesta le-a cules în calitatea sa de arheolog. Trebuie să precizăm că acest studiu nu ar mai fi avut consistența actuală fără aportul bogatului și de cele mai multe ori ineditului material arheologic, care constituie, de fapt și de drept, filonul central al acestui tom.

Cartea este prima lucrare de sinteză asupra istoriei regiunii vrâncene – prin care se înțelege vechile regiuni moldovenești: Adjud, Putna, Tecuci și muntenesti: Buzău, Râmnicul-Sărat, primate în ansamblu în prima jumătate a mileniului al doilea. Ea este deschisă de o scurtă prezentare semnată de profesorul Victor Spinei, conducătorul tezei de doctorat ce a constituit nucleul inițial al acesteia, urmând apoi argumentul ce a stat la baza elaborării micromonografiei pe care o prezentăm.

Primul capitol, intitulat *Cadrul geografic*, îl relevă pe muzeograful și arheologul Anton Paragină în calitatea sa de vrâncean, de bun cunoscător al cadrului natural în care s-a manifestat factorul antropocentric supus atenției sale. În această secvență a lucrării sunt subliniate individualitatea unităților de relief, a climei, a rețelei hidrografice, a florei și faunei specifice ținutului vrâncean. Autorul atrage atenția asupra repercusiunilor avute de mutarea cursurilor inferioare ale Milcovului, Putnei și Siretului, asupra evoluției așezărilor umane din această zonă.

În capitolul al doilea, dedicat *Realităților demografice*, este evaluată dinamica așezărilor omenești. Numărul fluctuant al acestora pe parcursul celor cinci secole investigate, reflectă schimbările petrecute, în acest spațiu, atât de ordin politic cât și cele de ordin hidrografic. În elaborarea acestui capitol, autorul s-a folosit de juxtapunerea informațiilor de natura istorică, arheologică și toponimică. Sunt analizate aspectele materiale ale culturii Dridu și raporturile acesteia cu lumea bizantină. Autorul se oprește asupra prezenței în zonă a Ordinului teutonic și se preocupă de localizarea cetății *Cruceburg*. Se încearcă să se facă și o localizare a Episcopiei cumanilor și mai apoi a Episcopiei Milcoviei. Prin toponimia locală autorul încearcă să identifice amprentele lăsate de populațiile migratoare. De asemenea, sunt prezentate și primele mențiuni documentare – aparținând proaspelilor înființate cancelarii ale țărilor române de la sud și răsărit de Carpați, privitoare la satele din această zonă.

Capitolul al treilea se ocupă de *Evoluția societății în prima jumătate a mileniului al doilea* și reprezintă partea cea mai consistentă a lucrării. Este o analiză a societății locale din punct de vedere politic, social-economic și religios. Capitolul este structurat pe trei subcapitole intitulate sugestiv: *Viața economică*, *Organizare social-politică* și *Viața creștină*. În subcapitolul întâi sunt analizate ocupațiile și practicile economice ale locuitorilor acestor zone: culesul, pescuitul, vânătoarea, agricultura, pomicultura, viticultura, creșterea animalelor, exploatarea sării și păcurii, meșteșugul și comerțul. În creionarea acestor aspecte de viață economică un rol precumpănitor l-au avut rezultatele campaniilor arheologice întreprinse de autor. În subcapitolul al doilea Anton Paragină arată lipsa de justificare în aprecierea unor istorici care au calificat regiunea Vrancei ca fiind o *țară* sau o *republică* ce nu a cunoscut stăpânirea boierească. Ca un contra argument este adusă existența punctelor întărite în acest teritoriu, precum și mențiunea unor boieri ca stăpâni peste sate în zonă. În ultimul subcapitol cercetătorul

ilustrează procesul de creștinare a acestei zone, apartenența populației locale la ritul creștin-ortodox, precum și încercările făcute de papalitate și regatul ungar de a atrage populația băștinașă la catolicism prin intermediul Cavalerilor teutoni, Episcopiei cumanilor, și Episcopiei Milcoviei. În demersul său, autorul se folosește de un vast material arheologic prin care aduce noi dovezi asupra creștinismului de rit bizantin îmbrățișat de populația indigenă.

Capitolul al patrulea, *Zona de curbură a Carpaților, în contextul sud-est european, în secolele X-XV*, înfățișează principalele evenimente politice de la Dunărea Inferioară. Sunt prezentate ultimele mari migrații ce au marcat sud-estul Europei în primul sfert al mileniului al doilea, rolul Cavalerilor teutoni, înființarea și activitatea Episcopiei cumanilor, impactul mării invazii mongole și semnificația Episcopiei Milcoviei și a așa-numitului Culoar angevin. Autorul se oprește și încearcă să elucideze modul în care a fost stabilit hotarul la curbură exterioară a Carpaților între Țara Românească și Moldova, avansând opinii proprii, ce fac notă discordantă cu ceea ce s-a postulat până acum.

Pentru ca demonstrațiile pe care le-a făcut în tot cuprinsul lucrării sale să capete o credibilitate sporită, a fost adăugat la sfârșitul acesteia un util repertoriu al descoperirilor arheologice și al localităților atestate documentar, însoțite de un sugestiv material ilustrativ alcătuit din hărți – elocvente în ceea ce privește reliefașul aspectelor de ordin demografic și economic, dar de o calitate a reproducerilor ce lasă de dorit în unele cazuri, desene și fotografii după piese în marea lor majoritate inedite, introducând în felul acesta noi materiale în circuitul științific, materiale care vor sta la baza elaborării unor noi concluzii ce vor mai aduce un strop de lumină în atât de întunecatele secole care premerg apariția statalității în afara arcului carpatic. Nedorind sub nici un chip a desconsidera eforturile depuse de cei care au editat această carte, credem că ar fi fost mai potrivit ca în josul paginilor care conțin ilustrații să fi fost redată explicațiile adecvate și nu pe liste separate, acest lucru favorizând o explorare mai facilă a materialului publicat.

Cartea se încheie, evident, cu concluziile autorului, la care s-a adăugat și un consistent rezumat în limba engleză, lucru care asigură vehicularea informațiilor pe plan științific internațional.

Cu toate că unele ipoteze avansate vor mai necesita reflecții și cizelări, pentru a dobândi o acceptare generalizată, lucru care va fi posibil o dată cu apariția de noi date referitoare la problematica în cauză, lucrarea regretatului Anton Paragină deschide calea studiilor consacrate ținutului vrâncean, erijându-se în felul acesta într-un indispensabil instrument de lucru pentru istoricii ce se vor ocupa mai departe de aprofundarea acestui segment al trecutului medieval românesc.

Bobi Apăvăloaei

CHIRTOAGĂ, IOAN, *Din istoria Moldovei de Sud-Est. Până în anii '30 ai sec. al XIX-lea*, Chișinău, 1999, 224 p.

Cartea istoricului Ioan Chirtoagă vine să îmbogățească domeniul istoriografic prin obiectivitatea și erudiția expunerii sale. Titlul lucrării este edificator în privința temei abordate. De altfel, încă din introducerea autorul își mărturisește obiectivul: „În

acest studiu ne propunem să prezentăm o schiță istorică a părții de sud-est a spațiului carpato-nistrean, cu prioritate a evoluției etnice și politice a românilor și a strămoșilor lor, geto-dacii, a legăturilor acestora cu vecinii până în anii '30 ai secolului al XIX-lea" (p. 5). Pentru ca să completeze: „În lucrare se cercetează cu prioritate partea de sud-est a spațiului carpato-nistrean, numită ulterior și Bugeac" (p. 5).

Lucrarea este structurată în cinci capitole. În realizarea ei autorul a studiat și utilizat o bibliografie semnificativă, de la documentele cancelariei moldave și cele turcești la cronicile interne și străine sau lucrările de bază ale istoricilor ce s-au preocupat de trecutul Moldovei. O atenție deosebită a fost acordată datelor arheologice, toponimice și nu numai.

Într-o manieră sintetică, dar expresivă, sunt trasate principalele caracteristici ale Moldovei de sud-est, elemente ce și-au păstrat valabilitatea de-a lungul secolelor, chiar dacă factorii creatori de istorie s-au schimbat continuu. Ideea centrală este aceea că zona de șes de la sud de Codri este parte constitutivă spațiului românesc, în care geto-dacii s-au dezvoltat și au fost supuși procesului de romanizare, condiție esențială a etnogenezei românești.

Într-o perspectivă „universalistă" rolul adevărat al Bugeacului (intim legat de cel al gurilor Dunării) a fost acela că a reprezentat o zonă de contacte, schimburi, influențe și tranzit pentru diferite populații asiatice și europene. În perioada antică, geți, sciți, greci, bastarni, sarmați etc. conviețuiesc, iar elementele lor de civilizație se întrepătrund. Autorul demonstrează faptul că persistent a fost elementul autohton (geții), care primește, în secolele de după Hristos, influențe profunde din partea lumii romane.

Situația geopolitică a Bugeacului, ca element de legătură obligatorie între stepele nord-pontice și Dunărea de Jos, a impus o interdependență între istoria acestui spațiu și a celor vecine, de aici preocuparea istoricului de a-și extinde prezentarea pentru un „areal mai larg", tocmai pentru o reflectare cât mai obiectivă a trecutului regiunii sus menționate. Această abordare se regăsește atunci când se arată „destinul populației autohtone în perioada marilor migrații" (p. 26-71). Populații nomade, precum hunii, goții, slavii, bulgarii, maghiarii, pecenegii, uzii, cumanii, tranzitează prin aceste stepe ale Bugeacului, lăsându-și mai mult sau mai puțin amprenta asupra societății locale, inferioară din punct de vedere politic. Cert lucru și aici „populația romanizată a rămas a rămas pe loc", procesul de formare a poporului român și a limbii române continuând normal în tot arealul său. Populațiile turanice (sec. IX-XIII) au avut o influență puternică în tot spațiul carpato-dunărean, încetinind procesul de evoluție politică a românilor. Totuși, încep să se coaguleze formațiuni politice autohtone, atestate de izvoarele scrise străine sau de mărturiile arheologice. Fapt semnificativ, legăturile românilor cu Bizanțul, uneori întrerupte, se restabilesc și se intensifică sub Macedoneni și Comneni.

În secolele XIII-XIV, de departe, Hanatul Hoardei de Aur are importanța cea mai mare în destinul acestui teritoriu românesc. Nogai își stabilește reședința la Isaccea, concentrându-și puterea în Bugeac și la gurile Dunării. Tătarii, însă, sunt eliminați din această regiune după 1330 (ce-i drept treptat), ca urmare a presiunii polono-maghiaromuntene și mai târziu moldovene.

Ioan Chirtoagă arată faptul că în anii '80 ai secolului al XIV-lea exista o formațiune politică românească în partea de sud-est a spațiului carpato-nistrean, care ulterior s-a unit cu cea care avea centrul la Suceava, formându-se un organism statal unitar. Autorul prezintă, așadar, includerea Bugeacului și a gurilor Dunării în

componența Moldovei, proces derulat în ultimele decenii ale secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea. De asemenea, este subliniată importanța economică și politică internațională a Cetății Albe și a Chilie. În continuare istoricul prezintă presiunea permanentă pe care Ungaria, Polonia și, în final, Imperiul Otoman au menținut-o asupra Moldovei, pentru a controla respectivele cetăți-porturi. Deznodământul se produce în 1484, când Baiazid al II-lea (1481-1512) a ocupat Chilia și Cetatea Albă. Mai mult, după campania din 1538, Suleyman Magnificul (1520-1566) smulgea Thigina (ulterior denumită Bender) Moldovei. Astfel, Bugeacul, pământ românesc, intra în componența Imperiului Otoman.

Concluzia lui Ioan Chirtoagă referitoare la impactul turanic asupra populației românești este următoarea: după 1484, „din cauza turcilor iar mai târziu și a nogailor, numărul lor în regiune s-a mărit considerabil în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, populația românească locală a început să se rărească” (p. 124). Se argumentează că abia după 1750 a început revenirea băștinașilor în această regiune a spațiului românesc, proces firesc, însă întrerupt de evenimentele primelor decenii ale secolului al XVIII-lea.

Preocupat mai mult de evoluția etnodemografică a regiunii, autorul se oprește prea puțin asupra problemelor politice în care a fost inclusă regiunea Bugeacului. De exemplu, nu abordează decât sumar rolul pe care acest spațiu l-a avut în proiectele de luptă antiotomană inițiate de domnii români, la răscrucea secolelor XVII-XVIII, și care au fost prezentate țarilor Rusiei, de al căror concurs aveau vitală nevoie, aceștia fiind întruchipare a speranțelor lor (mai ales Petru cel Mare a apărut în această ipostază). Conform acestor proiecte, o primă lovitură trebuia să se îndrepte în Bugeac, strategie ce viza îndepărtarea pericolului pe care îl constituiau tătarii din Crimeea și din dreapta Nistrului, instrumente eficace ale sultanilor.

Ultimul capitol, deși tratează o perioadă scurtă (trei decenii) cuprinde partea cea mai consistentă a cărții. Practic este prezentată originea dramei acestui spațiu românesc (prin extensie putem vorbi de întreaga Basarabie). Prin Pacea de la București (1812) Imperiul Țarist anexa teritoriul Moldovei din stânga Prutului, după ce învinsese Imperiul Otoman. Istoricul prezintă primele decenii ale politicii țariste (care ulterior se intensifică) de schimbare a „caracterului etnic al populației din Bugeac” în folosul Rusiei. După expulzarea turanicilor din Bugeac sunt încurajate colonizările cu ruși, ucrainieni, bulgari, găgăuzi. Încercarea românilor de a se stabili aici este respinsă de autoritățile rusești sub diferite pretexte. „Ca urmare acestei politici de discriminare ponderea românilor din Bugeac treptat se reducea” (p. 184).

În ultimele pagini sunt expuse succint evenimentele importante ale istoriei acestui spațiu, mai bine zis a tragediei continue pe care a trăit-o, și dintr-un anumit punct de vedere, o trăiește și astăzi.

Volumul istoricului basarabean, bazat pe o documentație solidă, reprezintă un punct de reper extrem de interesant și important, pentru o problematică actuală și astăzi.

Ștefan Aftodor

VENIAMIN CIOBANU, ANGELA JIANU, *Impresii de călătorie la Dunărea de Jos, ale unui diplomat englez (1790-1791)* în „Cercetări istorice”, XVIII-XX (1999-2001), Iași, 2002, p. 261-282.

Autorii extrag din lucrarea *Memoires and Correspondance (official and Familiar) of Sir Robert Murray Keith, K.B. Envoy at the Courts of Dresden, Copenhagen and Vienna, from 1769 to 1792*, Gillespine Smith, vol. II, Londra, 1849, patru scrisori trimise de ambasadorul britanic la Viena, Sir Robert Murray Keith, către sora sa Anna, între 6 octombrie 1790 – 27 aprilie 1791, prind călătoria de la Viena la Șiștov, unde s-a ținut congresul de pace austro-turc în urma războiului din 1787-1791, mediat de către reprezentanții diplomați ai Marii Britanii, Prusiei și Olandei. Corespondența relevă trecerea prin Banat socotit ca una din cele mai fertile zone ale Europei colonizat cu elemente foarte diverse din Lorena, Serbia și Italia. Apoi călătoria pe Dunăre de la Orșova la Giurgiu, descriindu-se rămășițele podului lui Traian de la Turnu Severin; se fac câteva aprecieri eronate și sumare asupra limbii și originii poporului român. Găzduit la București, în casa marelui boier Brâncoveanu, diplomatului englez îi displace orașul prin murdărie, podirea ulițelor cu scânduri de lemn și sărăcia caselor.

Paul Cernovodeanu

SORIN ȘIPOȘ, *Silviu Dragomir—istoric*, prefață de Ioan-Aurel Pop, Cluj-Napoca, Fundația Culturală Română, 2002, 440 p. (Centrul de Studii Transilvane, *Oameni care au fost*, IV).

Prin lucrarea de față, istoriografia română s-a îmbogățit cu o valoroasă cercetare științifică dedicată unuia dintre reprezentanții de frunte ai științei istorice din țara noastră în perioada interbelică. Lucrarea împletește armonios prezentarea datelor esențiale ale biografiei lui Silviu Dragomir cu cercetarea temeinică a operei sale istorice.

Lucrarea e alcătuită din cinci capitole: cel dintâi înfățișează sursele utilizate de autor, metoda urmată de cercetarea sa și contribuțiile predecesorilor săi la cunoașterea operei lui Silviu Dragomir; al doilea capitol, intitulat *Schiță biografică*, înfățișează pe temeiul unei investigații cuprinzătoare mediul în care s-a născut și a crescut, studiile secundare și universitare, cariera didactică și politică a istoricului în perioada interbelică, cea mai fecundă a activității sale, vicisitudinile existenței sale în regimul comunist, inclusiv detenția la Sighet, alături de alți fruntași ai vieții politice românești, în sfârșit, situația sa după ieșirea din detenție și reluarea, în condițiile grele ale statului totalitar și ale cenzurii, a activității sale științifice, până la capătul zilelor sale; al treilea capitol e consacrat operei sale de medievist; al patrulea capitol prezintă cercetările sale dedicate Unirii cu Roma; al cincilea capitol analizează scrierile sale referitoare la Revoluția din 1848 în Transilvania. Urmează câteva pagini de *considerații finale, o bibliografie selectivă, un rezumat în limba engleză, anexe documentare* și un indice.

Medieviștii vor reține cu precădere paginile dense consacrate de autorul monografiei scrierilor substanțiale ale lui Silviu Dragomir din domeniul evului mediu românesc. Acestea pot fi grupate în două mari subdiviziuni: cea consacrată trecutului romanității nord-balcanice și cea care are în centrul atenției istoria românilor din Transilvania medievală, a instituțiilor lor și a legăturilor lor cu sașii și maghiarii. Cu

privire la prima temă majoră a preocupărilor științifice ale lui Silviu Dragomir, autorul monografiei analizează concepția și metoda care au îndrumat demersul cercetătorului, baza sa documentară și rezultatele principale ale cercetărilor sale referitoare la vlahii nord-balcanici; e evidențiată pregătirea filologică temeinică a istoricului, stăpânirea limbilor slave, care i-a îngăduit să domine bibliografia de specialitate. Deosebit de însemnate sunt paginile consacrate noii faze a cercetării istoriei vlahilor balcanici în condițiile de lucru specifice regimului comunist în anii relativului dezgheț ideologic poststalinist, după ieșirea istoricului din detenție.

Pagini dense sunt consacrate prezentării cercetărilor lui Silviu Dragomir referitoare la istoria Transilvaniei medievale, la instituțiile românești din spațiul cuprins în hotarele regatului ungar, la relațiile dintre români și maghiari, respectiv sași. E subliniată constatarea istoricului cu privire la caracterul românesc al instituției voievodatului și al cnezatului; își păstrează în mare măsură valabilitatea constatările lui referitoare la evoluția acestor instituții în condițiile create de cucerirea ungară. Formația sa de slavist l-a ajutat pe istoric în efortul său de a stabili caracterul real al instituțiilor societății românești medievale din Transilvania. Un loc însemnat în definirea caracterului păturii suprapuse a românilor transilvăneni l-a avut cercetarea fundațiilor lor bisericești și reprezentării chipurilor lor în pictura bisericească. Nu mai puțin însemnate sunt concluziile cercetărilor sale cu privire la raportul numeric și al toponimiei, concluziile sale cu privire la raportul numeric dintre cele două comunități pe *pământul crăiesc*.

Medieviștii vor consulta cu deosebit folos și paginile consacrate de autor contribuției însemnate a lui Silviu Dragomir cu privire la Unirea bisericească cu Roma a unei părți a românilor transilvăneni și de urmările acestei evoluții în secolul al XVIII-lea; e prezentată baza documentară largă a cercetării acestui aspect deosebit de important al istoriei Transilvaniei, reînnoit în măsură însemnată de investigațiile sale. Rețin atenția considerațiile autorului monografiei cu privire la atitudinea lui Silviu Dragomir în această problemă în anii regimului comunist.

Documentația masivă care se află la baza lucrării, tratarea metodică a materiei și claritatea expunerii fac din lucrarea d-lui Sorin Șipoș un model al genului. Când marii istorici din trecut vor beneficia de astfel de monografii, vom avea o înțelegere mult mai cuprinzătoare decât o putem avea astăzi asupra istoriografiei noastre din secolul de curând încheiat. E un îndemn la continuarea acestui gen de investigații și la întocmirea unor monografii similare dedicate activității altora dintre istoricii care au ilustrat istoriografia română în perioada de avânt dintre cele două războaie mondiale și în jumătatea de secol a regimului comunist.

Șerban Papacostea

HAYRI ERTEN, *Konya Şer'iyye Sicilleri ışığında ailenin sosyo-ekonomik ve kültürel yapısı (XVIII y.y. ilk yarısı)* (Structura social-economică și culturală a familiei în prima jumătate a secolului al XVIII-lea în lumina registrelor cadiale de la Konya), Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001, XVIII + 222 p.

După cum se știe, familia este instituția de bază a oricărei societăți. Desigur, societatea otomană nu putea face excepție de la această regulă. De aceea, o bună cunoaștere a situației familiei otomane (musulmane) în diferite epoci și regiuni este

foarte importantă pentru înțelegerea profundă a istoriei Imperiului otoman. Având în vedere acest fapt, istoricul turc Hayri Erten a elaborat această monografie privind familia otomană în importantul oraș anatolian Konya în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Autorul a utilizat registrele cadiale (judecătorești) ale cazalei Konya din acea vreme, precum și numeroase lucrări ale turcologilor turci și occidentali privitoare la familia otomană (musulmană) în diverse epoci și regiuni. Construită pe sus-amintita bază documentară, cartea constituie un valoros studiu de caz care încadrează, în același timp, situația familiei existentă atunci la Konya în situația de ansamblu a familiei otomane (musulmane) din acea vreme (dar și din alte perioade ale istoriei Imperiului otoman). Se prezintă numeroase informații noi privind formarea și destrămarea familiei, membrii acesteia și statutul lor, precum și problemele economice, sociale, culturale și juridice legate de această instituție fundamentală (în forma în care ea a existat la Konya în prima jumătate a secolului al XVIII-lea). Nu trebuie uitat că, în mod inevitabil, familia musulmană din Konya acelei epoci semăna, în destul de multe privințe, cu familia musulmană din provinciile europene ale Imperiului otoman (inclusiv cu cea din teritoriile românești aflate sub administrație otomană directă). În concluzie, această lucrare a istoricului turc Hayri Erten este importantă și utilă atât pentru specialiștii în istoria Imperiului otoman, cât și pentru specialiștii în istoria Țărilor Române.

Adrian Tertecel

NURCAN ABACI, *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun uygulanması (17. yüzyıl)* (Aplicarea dreptului otoman în orașul Bursa în secolul al XVII-lea), Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001, XIV + 250 p.

Această monografie elaborată de istoricul turc Nurcan Abacı analizează funcționarea justiției otomane în importantul oraș Bursa (din nord-vestul Anatoliei) în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Baza documentară a lucrării o constituie registrele cadiale (*Şer'iyе Sicilleri*) ale cazalei Bursa din perioada respectivă, precum și numeroase lucrări ale turcologilor turci și occidentali dedicate dreptului otoman și aplicării acestuia în diverse epoci și regiuni. Folosind din plin această bază documentară, cartea constituie un excelent studiu de caz, încadrând, în același timp, realitățile justiției de la Bursa în ansamblul justiției otomane din acea vreme (dar și din alte perioade ale istoriei otomane). Aflăm numeroase noutăți atât în privința organizării și funcționării tribunalului de la Bursa (condus de cadiul local), cât și în privința analizării și soluționării problemelor de drept civil și de drept penal cu care s-a confruntat acesta în sus-amintita perioadă. Având în vedere marea importanță a justiției în cadrul statului otoman, precum și faptul că, multă vreme, întinse teritorii românești (Dobrogea, Bugeacul, Hotinul, Brăila, Giurgiu, Turnu, Banatul și Crișana) s-au aflat sub administrație otomană directă, este lesne de înțeles că această monografie este foarte utilă și valoroasă atât pentru specialiștii în istoria Imperiului otoman, cât și pentru specialiștii în istoria Țărilor Române.

Adrian Tertecel

YUSUF HALAÇOĞLU, *Osmanlılarda ulaşım ve haberleşme. Menziller* (Transportul și comunicațiile la otomani. Locurile de popas), Ankara, PTT Genel Müdürlüğü Yayınları, 2002, XII + 246 p. + 1 hartă.

În orice stat și în orice epocă istorică, transportul și comunicațiile au jucat un rol foarte important. Fără o bună funcționare a acestora, activitățile economice, militare și politico-diplomatice se pot bloca, existând chiar riscul prăbușirii statului respectiv. Desigur, Imperiul otoman (stat întins pe trei continente și având o existență de peste șase secole) nu a făcut excepție de la această regulă. Această monografie a istoricului turc Yusuf Halaçoğlu analizează transportul și comunicațiile în Imperiul otoman (cu accent pe drumuri și popasuri) din secolul al XV-lea până la mijlocul secolului al XIX-lea. Autorul a utilizat o bogată bibliografie turcă și occidentală, precum și foarte numeroase izvoare istorice otomane (în special, documente de cancelarie) edite și inedite. Este prima monografie care abordează ansamblul acestui subiect. Studiile și cărțile apărute anterior tratează doar diverse aspecte ale problematicii respective. Lucrarea lui Yusuf Halaçoğlu conține șase capitole. Se prezintă întemeierea sistemului de drumuri și locuri de popas (*menzil*) în Imperiul otoman și dezvoltarea acestui sistem, lista principalelor drumuri și locuri de popas otomane din Peninsula Balcanică și Anatolia, lista principalelor trasee maritime și porturi otomane (maritime și dunărene), organizarea juridică și financiară a locurilor de popas otomane (unde existau cai de schimb, nutreț, alimente și adăposturi pentru oameni și cai), slujitorii de la locurile de popas, precum și modificările radicale suferite de sistemul otoman de drumuri și locuri de popas la mijlocul secolului al XIX-lea, odată cu apariția telegrafului, a căilor ferate și a poștei (în sensul modern al cuvântului). În legătură cu toate aspectele sus-menționate, lucrarea de față aduce numeroase noutăți. Nu putem omite nici faptul că o serie de drumuri otomane (având numeroase locuri de popas) străbăteau Dobrogea, Bugeacul și Banatul (aflate sub stăpânirea Porții) și erau în directă legătură cu rețeaua de drumuri din Țările Române. În concluzie, această lucrare a istoricului turc Yusuf Halaçoğlu este foarte utilă și importantă, reprezentând un real progres în cunoașterea unui subiect de o deosebită însemnătate.

Adrian Tertecel

ZEKI ÇELIKKOL, ALEXANDER DE GROOT, BEN J. SLOT, *It Began with the Tulip. The History of Four Centuries of Relationship between Turkey and the Netherlands in Pictures*, Ankara, Turkish Historical Society Printing House, 2000, XXIV + 358 p. + 121 il.

Rod al colaborării dintre un istoric turc și doi istorici olandezi, această lucrare bilingvă (cu text paralel în limbile turcă și engleză) a apărut recent la Ankara, sub egida Societății Turce de Istorie (*Türk Tarih Kurumu*). Este o trecere în revistă a evoluției de ansamblu a relațiilor otomano-olandeze pe parcursul a patru secole, de la stabilirea oficială a relațiilor diplomatice și economice bilaterale (1612) până în anul 1996 (fiind prezentate și unele informații despre contactele neoficiale și oficiale anterioare anului

1612). Cartea conține și numeroase ilustrații (în special, fotocopii de documente otomane și olandeze), precum și valoroase anexe. Pentru a facilita prezentarea acestora, vom indica doar paginile la care se află textul în limba engleză sau text bilingv (legendele ilustrațiilor).

Cartea de față este structurată în modul următor. După *Cuprins* (p. VIII), urmează un *Cuvânt înainte* (p. XVII-XXIV), în cadrul căruia se prezintă motivațiile elaborării acestei lucrări (necesitatea unei priviri generale asupra evoluției relațiilor bilaterale și a facilitării elaborării unor noi cărți și studii pe probleme de detaliu) și se face o scurtă trecere în revistă a istoriei raporturilor otomano-olandeze și turco-olandeze.

Capitolul I este intitulat *Prologul unor relații oficiale* (text la p. 4-5, ilustrații la p. 6-15). Pelerinii olandezi călătoreau deja la Ierusalim (aflat pe teritoriul otoman) în anul 1525. Primul bulb de lălea a fost adus din Imperiul otoman în Olanda în 1594. Această floare a rămas un simbol al relațiilor dintre cele două state. În istoria otomană, ea a fost și simbolul unei perioade distincte numită „Epoca lălelelor” (1718-1730).

Stabilirea relațiilor oficiale este titlul capitolului al II-lea (text la p. 18-19, ilustrații la p. 20-35). În anul 1612, a sosit la Istanbul ambasadorul olandez permanent Cornelis Haga. În același an, el a obținut de la Poartă „Capitulațiile” (carte de privilegii diplomatice, juridice și comerciale) prin care s-au stabilit relațiile oficiale bilaterale. Negustorii olandezi s-au putut instala pe teritoriul otoman sub protecția ambasadorului și a consulilor lor. Era un document cu caracter de concesiune unilaterală, deoarece supușii otomani nu beneficiau de astfel de privilegii pe teritoriul Olandei.

Capitolul al III-lea se intitulează *Haga și succesorii săi imediați* (text la p. 38-39, ilustrații la p. 40-61). Este înfățișată, pe scurt, evoluția relațiilor otomane-olandeze în anii 1612-1655.

Warner și familia Colyer este titlul capitolului al IV-lea al lucrării de față (text la p. 67-71, ilustrații la p. 72-109). Se face o scurtă prezentare a istoriei raporturilor bilaterale în anii 1655-1724. Comerțul olandez în Imperiul otoman s-a dezvoltat, iar ambasadorii olandezi la Istanbul (alături de cei englezi) au mediat încheierea păcii între Poartă și marile puteri europene vecine cu aceasta în anii 1698-1699, 1711-1713 și 1717-1718. Olandezii au devenit și vor rămâne pentru mult timp europenii cei mai iubiți de otomani.

Evoluția relațiilor otomano-olandeze în anii 1725-1744 este înfățișată, pe scurt, în capitolul al V-lea intitulat *Cornelis Calkoen, un ambasador căruia i-a plăcut viața la Istanbul* (text la p. 112-113, ilustrații la p. 114-135). S-a menținut tendința pozitivă în raporturile bilaterale. Mediarea anglo-olandeză din anii 1736-1739 pentru încetarea războiului dintre alianța ruso-austriacă și Poartă a eșuat, fiind preferată mediarea franceză (mai favorabilă otomanilor).

Capitolul al VI-lea se intitulează *A doua perioadă de intensă activitate comercială* (text la p. 139-141, ilustrații la p. 142-175). În anii 1744-1784, pe fondul menținerii unor bune relații politice otomano-olandeze, comerțul olandez în Imperiul otoman s-a intensificat.

Frederik Gijsbert von Dedem van de Gelder și epoca revoluțiilor este titlul capitolului al VII-lea (text la p. 179-181, ilustrații la p. 182-219). Perioada 1784-1810 este caracterizată prin scăderea rolului politic internațional al Olandei și a importanței relațiilor politice otomano-olandeze. În schimb, comerțul olandez în Imperiul otoman a rămas relativ important.

Capitolul al VIII-lea se intitulează *Restabilirea relațiilor bilaterale sub conducerea ambasadorului Gaspard Testa (1814-1839)* (text la p. 222-223, ilustrații la p. 224-235).

După pauza din anii 1810-1814, cauzată de anexarea Olandei de către Franța napoleoniană, relațiile oficiale bilaterale au fost reluate prin sosirea la Istanbul a unui nou ambasador olandez. Pe plan politic, raporturile otomano-olandeze au fost bune, dar importanța lor internațională a fost mică. Pe plan comercial, activitatea olandeză pe teritoriul otoman a fost importantă, iar navele comerciale olandeze au pătruns, în mare număr, în Marea Neagră (devenită, în 1803, mare internațională).

Adaptarea la epoca modernă (1839-1920) este titlul capitolului al IX-lea (text la p. 239-241, ilustrații la p. 242-265). Reformele întreprinse în Imperiul otoman în perioada Tanzimatului (1839-1876) și în anii imediat premergători acesteia au dus și la modernizarea diplomației otomane (cu efecte directe și asupra relațiilor otomano-olandeze). Principiul reciprocității s-a impus atât în raporturile politice, cât și în cele comerciale dintre Poartă și Olanda. Pe baza acestui principiu, s-a încheiat tratatul comercial otomano-olandez din 1840 (care înlocuia „Capitulațiile” din 1680). În 1849, ambasadorul otoman de la Londra a fost acreditat și la Haga. În 1855, s-a înființat legația otomană din capitala olandeză. Relațiile politice bilaterale au continuat să fie bune. În contextul în care Olanda nu mai era de mult o mare putere, iar declinul Porții continua (în pofida reformelor), importanța internațională a acestor relații era mică. Comerțul bilateral (mai ales exporturile olandeze) a crescut mult. La finele secolului al XIX-lea, Poarta a redevenit unul dintre principalii parteneri comerciali ai Olandei. Prăbușirea Imperiului otoman la sfârșitul Primului Război Mondial (1918) a reprezentat o reală pierdere economică pentru Olanda, factorii politici și economici olandezi regretând-o foarte mult.

Capitolul al X-lea se intitulează *Kemal Atatürk și nașterea Turciei moderne* (p. 269-271). Este prezentată, pe scurt, activitatea lui Mustafa Kemal Atatürk, în anii 1919-1938, dedicată înființării și consolidării Republicii Turcia (proclamată, la 29 octombrie 1923, pe o parte din teritoriul fostului Imperiu otoman).

Relațiile dintre Turcia lui Atatürk și Olanda este titlul capitolului al XI-lea (ultimul) al acestei lucrări (text la p. 273, ilustrații la p. 274-289). Olanda a recunoscut foarte repede Republica Turcia și a stabilit cu aceasta strânse relații politice și comerciale. Acest fapt a fost facilitat și de statutul de neutralitate pe care l-au avut ambele țări în perioada interbelică.

Textul propriu-zis al acestei lucrări se încheie cu un *Epilog* (p. 293-295). După 1945, relațiile turco-olandeze și-au continuat evoluția ascendentă. Începute (neoficial) în 1594 sub semnul lalelei, este de sperat (afirmă autorii) că și în următoarele secole ele se vor dezvolta pe aceeași linie a prieteniei și colaborării. Se nădăjduiește că această lucrare își va aduce contribuția sa în acest sens, stimulând și cercetarea științifică a istoriei raporturilor bilaterale.

*Anexe*le (p. 317-335) au o mare valoare științifică. Ele conțin cinci liste. Este vorba despre instituțiile principale care dețin izvoare inedite privind istoria relațiilor otomano-olandeze, numele reprezentanților diplomatici otomani (apoi, turci) în Olanda în perioada 1615-1940, numele reprezentanților diplomatici olandezi în Imperiul otoman (apoi, în Republica Turcia) în perioada 1612-1938, localitățile otomane în care au existat consulate olandeze și despre lista relațiilor olandeze de călătorie în Imperiul otoman (1525-1900)) cunoscute până în prezent.

O *Bibliografie selectivă* (p. 343-347), conținând lista principalelor izvoare editate și lucrări științifice privitoare la sus-amintitul subiect, precum și un *Indice* (p. 349-358) întregesc această lucrare.

Fără îndoială, această carte are numeroase merite. Demersul celor trei autori a fost încununat de succes. Ei au reușit să elaboreze o excelentă sinteză a istoriei relațiilor otomano-olandeze și turco-olandeze în cele patru veacuri ale existenței acestora, umplând astfel un gol în literatura de specialitate. Ilustrațiile, anexele și bibliografia conțin numeroase informații valoroase. Astfel, lucrarea aceasta constituie o foarte bună bază de pornire pentru elaborarea unor lucrări de detaliu referitoare la diverse aspecte ale subiectului sus-menționat. Nu trebuie să uităm faptul că, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea și în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, relațiile otomano-olandeze au jucat un rol important și în istoria Rusiei, Imperiului habsburgic, Poloniei, Veneției, Țărilor Române, bazinului Mării Negre și Peninsulei Balcanice (prin activitatea diplomaților și negustorilor olandezi). De aceea, istoria acestor relații este importantă pentru istoricii din numeroase țări (inclusiv din România).

Puținele lipsuri ale acestei lucrări sunt, probabil, inevitabile. Considerăm, totuși, că publicarea sa în două ediții separate (una în limba turcă, iar cealaltă în limba engleză) ar fi permis prezentarea unei mai mari cantități de informații atât în textul propriu-zis, cât și în anexe și bibliografie.

În concluzie, micile lipsuri anterior amintite nu scad valoarea acestei lucrări. Ea este foarte utilă pentru toți istoricii care studiază istoria Imperiului otoman (apoi, a Republicii Turcia) și a Olandei, dar și a țărilor și regiunilor sus-menționate, în secolele XVII-XX.

Adrian Tertecel

HALIL SAHILLIOĞLU, *Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 tarihli ve E-12321 numaralı Mühimme Defteri*, Istanbul 2002, 458 p. + 16 p. facsimile.

Volumul de documente din colecția "Condicile afacerilor importante" publicat de distinsul istoric și specialist în paleografie otomană, Halil Sahillioğlu, a mai cunoscut o publicare, parțială (Mihnea Berindei și Gilles Veinstein (*L'Empire Ottoman et les Pays Roumains, 1544-1545*, Paris, 1987) în care erau selecționate 83 de documente privitoare la spațiul românesc, în traducere franceză. De data aceasta cele 557 de porunci grupate în volumul arhivistic E-12321 sunt integral editate, în limba turco-osmană. Ele constituie cele mai vechi documente din colecția *Mühimme Defteri*, cu o informație bogată nu numai pentru regiunile românești, dar și pentru alte zone ale Imperiului otoman (zona Mării Negre și a Mării Egee, Egipt, Peninsula Balcanică și cea anatoliană, Muntele Athos etc.), pentru relațiile otomanilor cu puterile europene (Veneția, Franța), pentru istorie politică și militară, dar și economică, socială, religioasă.

Anca Popescu

COLIN IMBER, *The Ottoman Empire, 1300-1650. The Structure of Power*, New York, 2002, 405p.

O sinteză asupra principalelor instituții ale statului otoman (capitolele: Dinastia, Palatul, Provinciile, Legea, Armata, Flota) reprezentând viziunea unui cunoscut specialist

al istoriei otomane. Este utilizată atât istoriografia esențială și recentă a subiectelor cât și cercetările proprii bazate pe o documentație otomană importantă.

Anca Popescu

NICOLAS VATIN, *Les Ottomans et l'Occident (XVe-XVIe siècles)*, Istanbul, 2001, 196 p.

Culegere de studii de istorie militară (*Le siège de Mytilène, 1501; La conquête de Rhodes*), istorie diplomatică (*Une tentative manqué d'ouverture diplomatique: la lettre de créance d'un envoyé de Bajazet II auprès de Louis XI; L'emploi du grec comme langue diplomatique par les Ottomans, fin XVe-début XVIe siècle*), mentalități otomane (*Note sur l'attitude des sultans et de leurs sujets face à la captivité des leurs en terre chrétienne; Pourquoi un Turc ottoman racontait-il son voyage? Note sur les relations de voyage chez les Ottomans des Vaki'ât-ı Sultan Cem au Seyahatnâme d'Evliya Çelebi*). Reflecții incitante asupra concepției administrației în statul otoman și a relației cu "celălalt" din perspectiva turcilor-otomani.

Anca Popescu

Pentru istoria monetară, financiară și comercială a imperiului otoman, două volume fundamentale datorate unor specialiști de prim rang: Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, 2000, 276p; Halil Sahillioglu, *Studies on Ottoman Economic and Social History*, Istanbul 1999, 221 p. (culegere de studii).

Anca Popescu

FLAVIUS SOLOMON, *Identitatea etnică și minorități în Republica Moldova. O bibliografie*. Fundația Academică „A.D. Xenopol”, Iași, 2001 [199 p.], volum apărut sub auspiciile Academiei Române, Institutul de Istorie „A.D. Xenopol”, în Seria *Acta et testimonia*, I, coordonată de Dumitru Ivănescu.

Așa cum arată în *Prefață* (p. 7-8), lucrarea cuprinde o amplă bibliografie totalizând 1195 de titluri, grupate în prima parte a volumului. Ea privește problema apartenenței etnice-naționale a populației din Republica Moldova, problemă de actualitate în discursul politic de la Chișinău. Titlurile bibliografice urmăresc să umple o lacună existentă până acum în acest domeniu, ele referindu-se la întreaga Basarabie și la Transnistria istorică, precum și la minoritatea germană, foarte numeroasă până la 1940, strămutată pe teritoriul Reichului.

Pentru o mai ușoară consultare a materialului a fost întocmit un *Indice* cu numele de autori, precum și un *Comentariu istoric* (p. 139-156), urmate de 80 de *Tabele* referitoare la populația Basarabiei, sub diverse aspecte ale prospectării etnice (p. 157-199).

C. Bălan

Basarabia. Dilemele identității, volum editat de Flavius Solomon, Alexandru Zub, în colaborare cu Sorin D. Ivănescu, Bogdan Schipor, Fundația Academică „A.D. Xenopol”, Iași, 2001, 324 p.

Volum apărut în Seria „Biblioteca fundației Academice „A.D. Xenopol”, VI. Coordonator Alexandru Zub, are la origine Simpozionul internațional despre identitatea basarabeană, organizat la Iași – Chișinău (8-11 octombrie 2001), la inițiativa Institutului „A.D. Xenopol”, împreună cu Asociația ASTRA și Facultatea de Istorie de la Universitatea de Stat din Chișinău. La sfârșitul lucrărilor s-a adoptat o *Declarație* cu privire la dreptul majorității românești din Republică de a-și apăra limba și istoria, cum precizează Alexandru Zub, în *Prefață*.

Temele sunt grupate în trei Secțiuni: *Istoriografie, identitate, etnicitate* – cu 11 comunicări (p. 11-120); *Istorie, politică, integrare europeană* – cu 12 intervenții (p. 121-245); *Limbă, literatură, cultura comunicării* – cu 10 expuneri (p. 247-320).

În încheiere este redată *Declarația* participanților la Simpozionul internațional „Republica Moldova în căutarea identității”, datată din 11 octombrie 2001, Chișinău (p. 321-322).

C. Bălan

**Tipar: S.C. "PAPER PRINT INVEST" S.A.
Brăila, Șos. Baldovinești nr. 20
Tel./Fax: 0239/610210**

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Pentru o mai bună colaborare în viitor, Redacția face următoarele precizări:

- materialele și studiile vor fi culese pe computer în programul WORD for WINDOWS sau într-unul compatibil, Redacției urmând a-i fi remise discheta și două exemplare complete ale materialului (nu vor fi admise materiale fragmentare). În cazul în care nu există această posibilitate, autorii sunt rugați să se adreseze Redacției din timp în vederea efectuării acestei operații în cadrul Institutului.
- autorii sunt rugați insistent să folosească în redactarea notelor ce vor fi culese în subsolul paginii și numerotate în continuare sistemul de abrevieri folosit de revistă și publicat în paginile acesteia începând cu vol. XVII (1999);
- materialele și studiile vor fi însoțite obligatoriu de un rezumat într-o limbă de circulație (engleză, franceză, germană) de max. 2 pag. și care să cuprindă și titlul acestora;
- începând cu acest volum, pentru a încuraja dezbaterile pe marginea unor noi lucrări privind Evul Mediu, Redacția a reintrodus rubrica **Addenda et corrigenda**;
- rubrica **Recenzii și Note Bibliografice**, care va cuprinde prezentări de cărți, studii, reviste cu strictă referire la Evul Mediu, va ocupa un spațiu mult mai amplu în economia revistei decât până acum, orice contribuție sau sugestie în acest sens fiind binevenite; materialele pot fi simple prezentări (1-2 pag.) până la recenzii de mai mare amploare (max. 7 pag.);
- în scopul lărgirii informației bibliografice a cititorilor, vor apărea două noi rubrici: **Cărți sosite la Redacție** (unde vor fi incluse titlurile noilor apariții editoriale privind Evul Mediu, autorii fiind rugați să trimită pe adresa Redacției câte un exemplar din publicațiile lor) și **Buletin Bibliografic** (ce va cuprinde informații din materiale străine ce conțin referințe asupra Evului Mediu românesc);
- pentru o bună desfășurare a procesului tipografic termenul limită de predare a studiilor și a celorlalte materiale este ***luna decembrie a anului în curs***; materialele sosite după această dată, în funcție de rubricile stabilite de Redacție, vor fi incluse într-un număr viitor al revistei.

LUCRĂRI ALĂ MEMBRILOR INSTITUTULUI DE ISTORIE " N. IORGA "

- Viorel ACHIM, *Banatul în Evul Mediu. Studii*, București, 2000.
- Ștefan ANDREESCU, *Din istoria Mării Negre (Genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV-XVII)*, București, 2001.
- Violeta BARBU, *Miniatura brâncovenească. Manuscrise ilustrate și ornamentate*, București, 2000.
- Călători străini despre țările române*, vol. X, part. I-II, vol. îngrijit de (†) Maria HOLBAN, Maria M. Alexandrescu - Dersca BULGARU, Paul CERNOVODEANU, București, 2000-2001
- Ileana CĂZAN, *Habsburgi și otomani la linia Dunării. Tratatate și negocieri de pace. 1526-1576*, București, 2000.
- Paul CERNOVODEANU, *Alte spicuri de istorie românească*, Aalborg-Danemarca, 2000.
- Eugen DENIZE, *Români și spanioli de-a lungul veacurilor*, Aalborg- Danemarca, 2001.
- DOCUMENTA ROMANIAE HISTORICA*, seria B, *Țara Românească*, vol. XXXII (1647), volum întocmit de Violeta Barbu, Gheorghe Lazăr și Oana Rizescu, București, 2001.
- N. IORGA, *Istoria Românilor*, vol. VI, *Monarhii*, ediție îngrijită de Ștefan Andreescu, București, 2000.
- Șerban PAPACOSTEA, *Geneza statului în Evul Mediu românesc*, ediția a II-a, București, 1999.
- Șerban PAPACOSTEA, *Evul Mediu românesc. Realități politice și curente spirituale*, București, 2001.
- Constantin REZACHEVICI, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova, A. 1324-1881*, vol. I, București, 2001.

APARIȚII ÎN EDITURA ISTROS A MUZEULUI BRĂILEI

- I. CÂNDEA, *Brăila. Origini și evoluție până la jumătatea secolului al XVI-lea*, Brăila, 1995.
- V. SPINEI, *Reprezentanți de seamă ai istoriografiei și filologiei românești și mondiale*, Brăila, 1996.
- I. CÂNDEA, *Mănăstirea Măxineni*, Brăila, 1996.
- V. SÎRBU, G. FLOREA, *Imaginar și imagine în Dacia preromană*, Brăila, 1997.
- D. BĂDĂRĂ, *Țiparul românesc la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea*, Brăila, 1998.
- V. SÎRBU, G. FLOREA, *Les Gêto-Daces. Iconographie et imaginaire*, Cluj-Napoca, 2000.
- Mihai Sorin RĂDULESCU, *Genealogia românească. Istoric și bibliografie*, Brăila, 2000.